

BULLETIN
&
NIEUWS-BULLETIN
KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

ZESDE SERIE * JAARGANG 13 * 1960

BESTUUR: Th. H. Lunsingh Scheurleer, *voorzitter*; mr. P. J. van der Mark, *secretaris*; mr. G. J. Wit, *penningmeester*; dr. W. C. Braat, dr. H. Gerson, R. C. Hekker, mej. dr. M. E. Houtzager, ir. R. Meischke, mr. A. P. van Schilfgaarde, mr. C. A. van Swigchem, ir. C. L. Temminck Groll, prof. dr. J. J. M. Timmers.

REDACTIE: *Hoofdredacteur*: J. J. F. W. van Agt. *Voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*: Prof. dr. A. W. Bijvanck, *voorzitter*; prof. dr. H. Brunsting, dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, dr. R. van Luttervelt, ir. R. Meischke, prof. dr. M. D. Ozinga, prof. dr. H. van de Waal. *Voor de Voorl. Monumentenraad*; *afd. I, Oudheidk. Bodemonderzoek*: J. G. N. Renaud; *afd. II, Monumentenzorg*: Mr. R. Hotke; *afd. III Musea*: D. F. Lunsingh Scheurleer. *Voor „De Museumdag”*: Dr. H. C. Blöte.

INHOUD

BIJDRAGEN

De cijfers verwijzen naar de kolommen van het Bulletin

AGT, J. J. F. W. VAN De Sint Gertrudiskerk te Geertruidenberg 137 De Sint Vituskerk te Hoogelten . . . 233	LUTTERVELT, DR. R. VAN Naschrift bij de opmerkingen van profes- sor Coolhaas 63
BERG, HERMA M. VAN DEN Het huis Laarwoud te Zuidlaren . . . 47	MEISCHKE, IR. R. De Sint Catharinakerk te Zevenbergen, een veertiende-eeuwse stadskerk . . . . 179 Het Sint Jacobsgasthuis te Schiedam . . 21
BESTUUR K.N.O.B. Het interieur van de Sint Jacobskerk te 's-Gravenhage 275	MOSSELVELD, J. H. VAN Het slotje „De Blauwe Camer” te Ooster- hout 213, 307
COOLHAAS, DR. W. PH. De ceremoniestaf van dr. van Luttermvelt 61	PELINCK, E. De beeldende kartografie vóór 1550 in Noord-Nederland 261
GOSTYNSKI, DR. T. Tielman van Gameren, een Nederlands bouwmeester in Polen 1	TRIEBELS, DR. L. F. Bijbelse voorstellingen op beschilderde boerenmeubelen 281
KOSSMANN, MARG. Het woonhuis van Jan de Huyter te Delft en de herbergen der graven van Holland 81	

BOEKBESPREKINGEN

De cijfers verwijzen naar de kolommen van het Bulletin

ENAUD, FRANÇOIS Les chateaux forts en France . . . . . J. G. N. RENAUD 227	en beeld . . . . . H. SCHUKKING EN G. ROOSEGAARDE BISSCHOP 99
FOCKEMA ANDREAE, S. J. —, E. H. TER KUILE EN R. C. HEKKER Duizend jaar bouwen in Nederland . . . E. J. HASLINGHUIS 67	STARING, A. De Hollanders thuis, gezelschapstukken uit drie eeuwen . . . . . E. PELINCK 133 Jacob de Wit 1695-1754 . . . . . E. PELINCK 70
JONG, DR. J. A. B. M. DE Nijmegen, monumenten uit een rijk ver- leden . . . . . J. J. F. W. VAN AGT 230	STICHTING „VRIENDEN DER GELDERSCHE KASTEELN” . . . . . JHR. H. W. M. VAN DER WIJCK 271
KLEYN, J. DE Het aankijken waard . . . . . A. BICKER CAARTEN 309	STUDIECOMMISSIE STICHTING MENNO VAN COEHOORN . . . . . Atlas van historische vestingwerken in Nederland . . . . . J. BELONJE 76
LAET, S. J. DE The Low Countries . . . . . W. C. BRAAT 134	TOLLENAERE, LISBETH La sculpture sur pierre de l'ancien diocèse de Liège à l'époque romane . . . . . D. BOUVY 228
OUD-LEIDEN SERIE 1, 2, 3 en 4 . . . . . A. J. BERNET KEMPERS 77	
OZINGA, PROF. DR. M. D. De monumenten van Curaçao in woord	

INHOUD

NIEUWS-BULLETIN

De cijfers voorafgegaan door * verwijzen naar de kolommen van het Nieuws-Bulletin

KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEID- KUNDIGE BOND

- Verslag van de algemene ledenvergadering
op zaterdag 27 februari 1960 te Schie-
dam *89
- Verslag van de algemene ledenvergadering
op vrijdag 24 juni 1960 in het kasteel
Loevestein *170
- Het ontwerp voor de monumentenwet,
adres gericht tot de leden van de Tweede
Kamer der Staten Generaal *275

VOORLOPIGE MONUMENTENRAAD

Oudheidkundig Bodemonderzoek

- Archeologisch Nieuws *1, *49, *65, *81, *105,
*145, *163, *187, *213, *239, *261

Monumentenzorg

- Monumenten-Nieuws *5, *55, *69, *87, *111,
*135, *149, *167, *191, *219, *271
- In 1959 gereedgekomen restauraties . . . *5
- In 1959 aangevangen restauraties . . . *9

Musea

- Museumnieuws *33, *71, *95, *135, *193, *251
- Muntvondsten *119
- Museumpublicaties *137
- Tentoonstellingsagenda *43, *59, *75, *97,
*121, *139, *153, *181, *209, *231, *255,
*277

DE MUSEUMDAG

- Verslag van de tweede Museumdag in 1959
op 21 november te 's-Gravenhage . . *11
- Verslag van de eerste Museumdag in 1960
van 1-3 juli te Munster *203

BIJDRAGEN

ALTHIN, TORSTEN

- The poly-historical exhibition *71

BERG, HERMA M. VAN DEN

- Het Olde Convent en zijn kapel met
nonnengalerij te Groningen *221

BOONENBURG, K.

- Nogmaals Adrianus VI *95

HEIDE, G. D. VAN DER

- De geologische verzameling in het mu-
seum op Schokland *193

LANGE, L. A. DE

- Het Nationaal Luchtvaartmuseum . . *251

LENNEP, JHR. F. J. E. VAN

- Bij het afscheid van jhr. D. C. Röell als
hoofddirecteur van het Rijksmuseum . . *33

LUNSINGH SCHEURLEER, D. F.

- Tentoonstelling „De gevangenpoort
vroeger en nu” *200

PELINCK, E.

- De herdenkingstentoonstelling Paus
Adrianus VI *37

PLUYM, PROF. IR. W. VAN DER

- Het huis 't Wapen van Savoye te Delft *113

WIJNGAARDEN, IR. E. D. VAN

- Een vochtvrije vitrine in het ondergrond-
se Vestingmuseum te Naarden . . . *40

IN MEMORIAM

- Dr. H. E. van Gelder *157
- Prof. ir. W. van der Pluym *185
- Jhr. dr. D. P. M. Graswinckel *237

- MEDEDELINGEN *47, *63, *77, *101, *127, *143,
*235, *259, *279

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Den Haag / 15 Februari 1960

Zesde Serie / Jaargang 13 / Aflevering 1

Met Nieuwsbulletin Aflevering 2

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
WAARIN OPGENOMEN HET NIEUWSBULLETIN, ORGAAN VAN DE
VERENIGING 'DE MUSEUMDAG'

Redactie

Hoofdredacteur J. J. F. W. Agt;

Redactie-secretariaat p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;

Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond

Voorzitter Prof. Dr. A. W. Bijvanck;

Prof. Dr. H. Brunsting, Dr. J. J. de Gelder, Tb. H. Lunsingh Scheurleer,

Dr. R. van Luttervelt, Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga,

Prof. Dr. H. van de Waal.

Leden voor de Voorlopige Monumentenraad:

afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, J. G. N. Renaud,

p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-4480;

afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,

p.a. Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Dr. H. C. Blöie, p.a. Raamsteeg 2a, Leiden, telefoon 01710-30641

INHOUD VAN DIT BULLETIN

DR. T. GOSTYNSKI

Tielman van Gameren, een Nederlands Bouwmeester in Polen, Kolom 1

IR. R. MEISCHKE

Het Sint Jacobsgasthuis te Schiedam, Kolom 21

HERMA M. VAN DEN BERG

Het Huis Laarwoud te Zuidlaren, Kolom 47

TIELMAN VAN GAMEREN EEN NEDERLANDS BOUWMEESTER IN POLEN*

DOOR

DR. T. GOSTYNSKI

Enige jaren voor de tweede wereldoorlog zijn in een klooster te Warschau een aantal tekeningen en ontwerpen gevonden van kerken, paleizen, kastelen, vestingwerken en tuinen, kennelijk afkomstig uit het atelier van één en dezelfde architect. Al spoedig bleek, dat men te maken had met het „archief” van de 17de-eeuwse Nederlandse architect Tielman van Gameren, die leefde en werkte in Polen ¹.

Aan de hand van deze tekeningen en ontwerpen is het mogelijk geworden een lange, door de resultaten van nieuwe onderzoekingen, nog steeds groeiende lijst op te stellen van de door Tielman ontworpen bouwwerken.

Naspeuringen in de gemeentelijke registers van Warschau hebben enig licht geworpen op zijn vestiging in Polen, zijn huwelijk met een Poolse en zijn dood ². Tenslotte heeft men aangaande Tielmans werkzaamheid als kunstenaar kostbare gegevens gevonden in de brieven en het letterkundige werk van zijn geleerde beschermheer en vriend, prins Stanislaus Heraclius Lubomirski ³.

Tielman (Thylman, Tilman, Tylman, Thielman Utraiectanus) van Gameren, is in 1632 geboren te Utrecht als zoon van de lakenkoopman

Jacob Jansz. van Gameren en Annechien Willems van Aelten; op de 5de juli van dat jaar werd hij gedoopt in de Domkerk.

Waarschijnlijk heeft hij zijn opleiding genoten in Nederland, waarna hij zijn kennis vermeerderde tijdens studiereizen door Frankrijk, Italië en Duitsland. Zijn verblijf in Italië moet van tamelijk lange duur zijn geweest, want hij werd het Italiaans zo goed meester, dat hij zich naderhand in Polen dikwijls van deze taal bediende, in het bijzonder in zijn correspondentie met prins S. H. Lubomirski ⁴.

In 1666 kwam hij, vermoedelijk op uitnodiging van de legeraanvoerder, „hetman” George Sebastian Lubomirski, naar Polen als vestingbouwkundige. Reeds in dat jaar heeft hij voor het leger versterkingen, bruggen e.d. gebouwd. Verscheidene jaren bleef hij in dienst van het leger en in 1672 werd hij in verband met zijn dienstelijk werk benoemd tot koninklijk ingenieur en in de adelstand verheven.

Dank zij de opdrachten en de steun van G. S. Lubomirski werd Tielman familie-architect van de Lubomirski's, één der rijkste prinselijke families in het 17de-eeuwse Europa, die geen kosten hebben gespaard om hun hartstocht voor de architectuur in talrijke monumentale scheppingen te concretiseren.

Eenmaal bekend en gewaardeerd, verwierf Tielman ook opdrachten van andere Poolse edelen en van koningin Maria Casimira, echtgenote van koning Jan Sobieski.

Terwijl de koning hield van pracht en praal, rijke versiering en monumentaliteit, beperkte de koningin, met haar meer verfijnde smaak, zich tot het stichten van kleinere, maar voortreffelijk geproportioneerde gebouwen met een sobere en edele versiering. Tielmans architectuur beantwoordde blijkbaar aan haar smaak want, hoewel

* Vertaling J. J. F. W. van Agt.

¹ T. Makowiecki, „Tylman z Gameren (Gamerski)”, *Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Warszawie*, 2 (1934-1935). — „Archiwum planow Tyimana z Gameren, Prace z Historii Sztuki”, *Tow. Nauk. Warsz.*, 4 (1938). — S. Kozakiewicz, VII, blz. 262. — W. Tatariewicz, „Note sur Tylman de Gameren”, *Miscelanea L. van Puyvelde*, Brussel 1948. — S. Loza *Architekci i budowniczy w Polsce*, Warschau 1959, blz. 316. Het „Archief van Tielman” berust tegenwoordig in het Prentenkabinet van de Universiteit van Warschau.

² Onderzoekingen door Z. Wdowiszewski, E. Lopacinski, J. Miaczynski en A. Kotwicki.

³ T. Gostynski, „Arkadia alias pasterski domek w Polsce w XVII w.”, *Meander*, 8 (1953), nr. 9-10. Nog niet uitgezocht materiaal bevindt zich in de brieven van S. H. Lubomirski in de Biblioth. Jagiellonska te Krakau.

⁴ Italiaanse bijschriften e.d. bij de ontwerpen van Tielman hebben er toe geleid, dat hij in oudere publicaties over Poolse bouwkunst soms werd gehouden voor een Italiaan, genaamd Camerini of Gamerini.

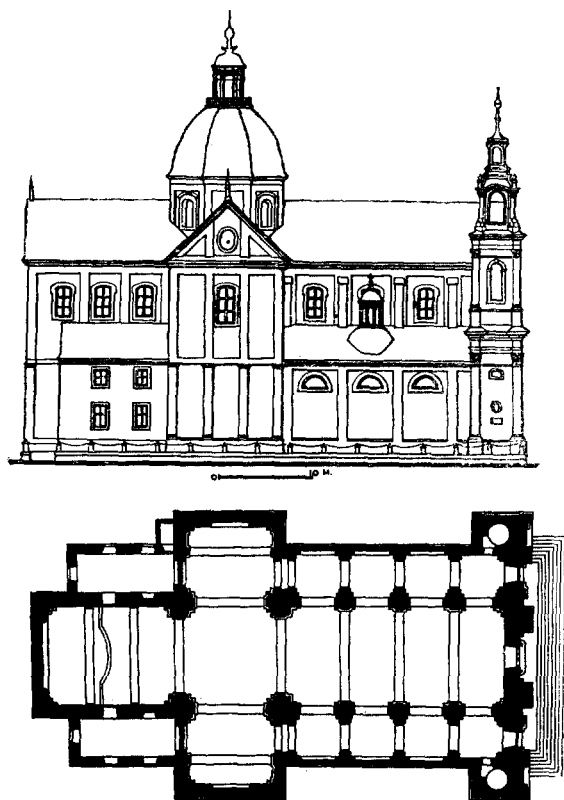

Fig. 1. Krakau, St. Anna. (naar Z. Dmochowski)

zij kon beschikken over meerdere uitstekende architecten, heeft zij vrijwel alle door haar gestichte gebouwen juist door hem laten ontwerpen.

Tielman is in Polen gebleven tot aan zijn dood in 1704.

Zijn werk.

Tijdens zijn achtendertig-jarig verblijf in Polen heeft Tielman een indrukwekkende reeks kerken, paleizen, vestingen, parken, tuinen en stedenbouwkundige projecten tot stand gebracht. Bovendien ontwierp hij zelf de binnenarchitectuur met de plastische en picturale versieringen, en werkte hij tevens zelf als schilder. Ook heeft hij een der boeken van zijn beschermheer S. H. Lubomirski geïllustreerd⁵.

Het is nog niet mogelijk het gehele oeuvre van Tielman te overzien ondanks het voortreffelijke studiemateriaal, door zijn „archieff” ge-

⁵ *Mirabuli Tesselini Adverbiorum Moralium, sive De Virtute et Fortuna Libellus.*

vormd⁶. Zo kunnen vele gebouwen, vooral de meest monumentale, slechts gedeeltelijk tot zijn werk worden gerekend. Tielman werd bijvoorbeeld door J. D. Krasinski belast met de bouw van zijn paleis te Warschau, toen andere architecten er reeds jaren aan hadden gewerkt en een groot deel van de muren al overeind stond, zodat hij daar nog slechts wijzigingen kon aanbrengen in de oorspronkelijke opzet. De Lubomirski's hebben hem belast met de vergroting en wijziging van hun residenties in Warschau: de vesting van Ujazdow en het paleis Ossolinski; ook daar moest Tielman gebruik maken van bestaand muurwerk. Dit was eveneens het geval met het paleis Branicki te Bialystok.

De St. Annakerk te Krakau, een basilikaal gebouw (fig. 1), was aanvankelijk ontworpen als een centraalgebouw; op aandringen van de stichters moest Tielman de plannen wijzigen. Ook andere architecten hebben gewerkt aan de tot standkoming van deze kerk, vooral wat betreft het interieur en de versiering. De kerken te Czerniakow en Chenciny werden opgetrokken naar plannen van Tielman doch de leiding der werkzaamheden berustte niet bij hem. Al deze gebouwen moeten derhalve nauwkeurig worden onderzocht om het aandeel van Tielman en dat van andere architecten vast te stellen.

Het merendeel der door Tielman gebouwde paleizen, zoals die van Bialystok, het paleis Radziejowski te Nieborow, het paleis te Pulawy en meerdere paleizen te Warschau, zoals Ossolinski-Lubomirski, Czapski, Radiwill (ook bekend onder de naam van Pac), het „Paleis op het Water” in het park van Lazienki (afb. 7) en het paleis van koningin Maria te Mariemont, zijn in de volgende periode min of meer gewijzigd. Van het „Paleis op het Water” voormalig badpaviljoen van vorst Lubomirski, bestaan nog slechts het terras en inwendig twee zalen in de oude toestand. Het paleis van koningin Maria was verbouwd tot kerk.

Enkele gebouwen van Tielman, die gewijzigd waren, zijn verwoest, zoals het paleis Ossolinski-Lubomirski, het paleis Morstin (ook genoemd Saski), de St. Andreaskerk. Bepaalde sinds lang verdwenen gebouwen, zoals de prachtige Dominicanessenkerk te Warschau, één der hoofdwerken van Tielman, kennen wij slechts door een tamelijk onvolledige reeks afbeeldingen.

⁶ De identificatie van dit zogenaamde „Archief van Tielman”, eertijds het werk van T. Makowiecki, wordt tegenwoordig voortgezet door Z. Rewski.

Het enige gebouw, waarvoor een volledige documentatie bestaat, is het huis Kotowski te Warschau, opgetrokken door Tielman en vervolgens door hem herbouwd tot klooster voor de Zusters van de Aanbidding van het H. Sacrament ⁷.

Dezelfde soort problemen doen zich voor ten aanzien van door Tielman ontworpen interieurs. Van die honderden interieurs zijn er slechts enkele in een betrekkelijk gave staat behouden, zoals enkele zalen in Baranow ⁸ en Lazienski. De andere kennen wij uit de tekeningen van Tielman, zoals het paleis Ostrogski te Warschau en het paviljoen te Siekierki ⁹, of uit beschrijvingen in gedichten en brieven van tijdgenoten, zoals het paleis Lubomirski te Czerniakow ¹⁰, of tenslotte uit foto's zoals Lubnice.

Gelukkig is het verrukkelijke interieur van de Lubomirski-kapel (thans parochiekerk) te Czerniakow (Warschau) met zijn plastische en geschilderde versiering vrijwel geheel intact gebleven (afb. 10 en 11).

Het derde grote arbeidsterrein van Tielman was dat van de parkaanleg. Men heeft een lange lijst opgesteld van de naar plannen van Tielman aangelegde parken, maar geen hiervan bevindt zich nog in zijn oorspronkelijke staat. De indrukwekkende compositie van door groen omgeven paviljoens, verspreid tussen Ujazdow, Czerniakow en de Weichsel, tot stand gebracht door Tielman, is nog slechts in enkele fragmenten bewaard ¹¹; andere parken, zoals die van Nieborow, hebben bepaalde wijzigingen ondergaan ¹² maar een rijke documentatie maakt het mogelijk de hier aanwezige problemen ten aanzien van Tielman grotendeels op te lossen ¹³.

De talrijke door Tielman aangelegde vestingwerken zijn voor het merendeel verwoest of

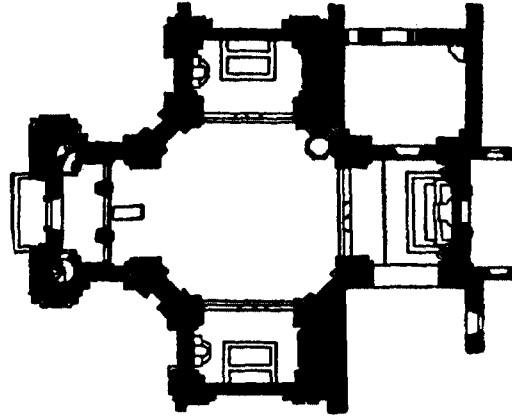

Fig. 2. Warschau, St. Casimir, kerk der Sakramentki.

bestaan nog slechts fragmentarisch. Gelukkig bevinden zich hierover kostbare gegevens in het „archief van Tielman” ¹⁴.

Uit dit korte overzicht van het oeuvre van Tielman blijkt wel, dat wij nog zeer ver verwijderd zijn van een tijdstip, waarop men zich zou kunnen wagen aan de samenstelling van een volledige monografie; wel kunnen wij enkele beschouwingen wijden aan bepaalde problemen die onze architect niet los lieten ¹⁵.

Zijn ideeën.

Karakteristiek voor Tielman is zijn „passie” voor bepaalde problemen, welke hem zo zeer boeiden, dat hij er meermalen op terugkwam en eindeloos zocht naar variaties op eenzelfde thema. Als zovele architecten uit het tijdperk van de barok interesseerde hij zich allereerst voor de centraalbouw.

Bij de kerken ging hij steeds uit van de kruisvormige centraalbouw met hoge koepel. Hij verwezenlijkte deze meerdere malen in vrijwel gelijke afmetingen, telkens met bepaalde veranderingen in de plattegrond, de verhoudingen der muren, de constructie en de hoogte van de koepel

¹⁴ De ontwerpen voor vestingwerken worden onderzocht door B. Guerquin.

¹⁵ Hierbij enige bouwdata van de belangrijkste werken van Tielman: paleis en tuinen te Nieborow 1680-1682; Kotowskikapel 1684 (?); vergroting van het huis Kotowski 1687-1690; kerk der Sakramentki 1688-1689; St. Annakerk te Krakau 1689-1703; de verschillende paviljoens tussen Ujazdow en de kerk te Czerniakow, omstreeks 1690; paleis Krasinski te Warschau 1690-1694; paleis te Bialystok 1691. De andere data zijn onzeker.

⁷ T. Gostynski, „Palac Kotowskich w Warszawie”, *Ochrona Zabytkow*, 9 (1956), nr. 1-2.

⁸ De rijkste zaal te Baranow, het slaapvertrek van prins J. K. Lubomirski, kennen wij door een gravure en beschrijvingen. Zie T. Gostynski, „Prace Tylmana z Gameren na zamku w Baranowie”, *Biuletyn Historii Sztuki*, 15 (1953), blz. 77 e.v.

⁹ T. Gostynski, „Arkadia podwarszawska i zespol parkowy S. H. Lubomirskiego”, *Biuletyn Historii Sztuki*, 16 (1954), blz. 165 e.v.

¹⁰ T. Gostynski, „Arkadia alias pasterski domek w Polsce w XVII w.”, *Meander*, 8 (1953), nr. 9-10.

¹¹ T. Gostynski, „Arkadia podwarszawska”, *Biuletyn Historii Sztuki*, 16 (1954), blz. 165 e.v.

¹² G. Ciolek, *Ogrody Polskie*, Warschau 1952.

¹³ Hiermee houden zich bezig G. Ciolek en T. Gostynski.

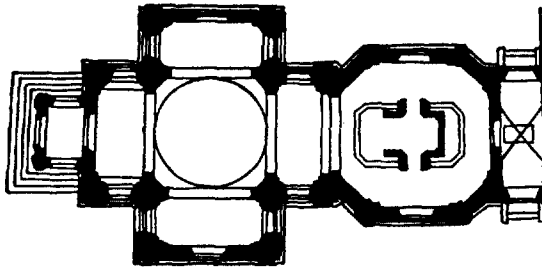

Fig. 3. Czerniakow, grafkapel der Lubomirski's, St. Bonifacius. (naar Z. Dmochowski)

en de ornamentatie. Zo bouwde hij tamelijk gelijkvormige kerken te Warschau, Czerniakow (bij Warschau) (afb. 6 en fig. 3) en Stare Chenciny (afb. 3)¹⁶ en voorts eveneens te Warschau, de kleine sterk op deze kerk gelijkende, thans niet meer bestaande, St. Andreaskapel.

De niet uitgevoerde plannen en voorstudies voor deze kerken maken ons de werkwijze van Tielman duidelijk en stellen ons het probleem voor ogen dat hem zo intens bezig hield. Meermalen veranderde hij de hoogte van de muren en de koepel, de algemene verhoudingen, zette de koepel op een tamboer of liet deze laatste juist achterwege.

Er is een zekere overeenkomst in opzet tussen de kerken van Tielman en de kerk van Bernini te Castel Gandolfo. Maar Tielman heeft niet gekopieerd of dode canons toegepast. Het probleem hield hem in zijn ban en zelf heeft hij gezocht naar uiteenlopende en eigen oplossingen.

Onder zijn stuk voor stuk interessante kruisvormige kerken is die der „Sakramentki” te Warschau ongetwijfeld zijn meesterwerk (fig. 2 en afb. 5). Deze kerk heeft zowel uit- als inwendig in verhoudingen en dynamiek iets zo opwindends, dat zij architecten, kunsthistorici en mensen zonder kunstzinnige vorming op gelijke wijze treft en in verrukking brengt¹⁷. Ook de

¹⁶ De kerk te Stare Chenciny, gesticht door een der huisvrienden van de koninklijke familie, Bidzinski, was ontworpen door Tielman, doch de uitvoering berustte bij een andere architect, wiens naam nog niet bekend is.

¹⁷ De kerk, die in de laatste oorlog verwoest werd, is behoudens enkele wijzigingen in de oude vorm herbouwd. Daar het mij trof, dat de koepel andere verhoudingen vertoonde dan voorheen, heb ik mij gewend tot de architect, die de herbouwplannen had vervaardigd, mevrouw M. Zachwatowicz. Zij erkende, dat de tegenwoordige koepel hoger is uitgevallen dan de oude. Binnen heeft de architect, onder wier leiding het werk

St. Annakerk te Krakau was aanvankelijk als centraalbouw gedacht, maar hier verlangden de opdrachtgevers van Tielman een basilicale kerk.

De centraalbouw of de symmetrische aanleg was ook een punt van uitgang in zijn ontwerpen van profane bouwwerken als paleizen, grote herenhuizen en lustpaviljoens.

Het paviljoen „op het water” van Lazienki (afb. 7) verkreeg bijvoorbeeld een grote middenzaal overdekt met een koepel. Andere paviljoens, dat te Siekierki en de „Hermitage” te Ujazdow, hadden een vierkante plattegrond. Het huis Kotowski, gebouwd op een vierkante plattegrond, was voorzien van grote dakkapellen, die tezamen een Grieks kruis vormden. Het kasteel van koningin Maria, gelegen op een (bijna) vierkant, door afplating van een heuvel gevormd terras, was vierkant met inwendig een grote zaal in de vorm van een Grieks kruis en vier kleine hoeksalons.

Verder heeft hij zich diepgaand bezig gehouden met de grafkapel. In de grafkapel van de Kotowski's naast de Dominicanenkerk te Warschau heeft hij crypte en kapel op een interessante manier gecombineerd. De half in het terrein verzonken crypte is toegankelijk via een ingang onder de dubbele trap, die voert naar de boven het vloerpeil der kerk aangelegde kapel. De inwendige aankleding is uitgevoerd in zwart marmer; midden in de sombere crypte staan de bescheiden sarcofagen van Kotowski en zijn echtgenote; boven God, beneden de stervelingen. Voorbijgangers kunnen door de traliehekken van de crypte de sarcofagen zien van hen die eens behoorden tot de machtigen van deze wereld.

Op dezelfde conceptie is Tielman teruggekomen toen hij de kapel van Czerniakow ontwierp, doch zijn uitwerking gaat hier veel verder (fig. 3, afb. 6, 10 en 11). Ook deze kerk kreeg een kruisvormige plattegrond, doch met tegen de oostelijke arm een grote achthoekige kooraanbouw. Midden onder de zeer rijk met ornamenten en verguldsel versierde koepel heeft hij het hoofdaltaar geplaatst. Lager, in een kleine crypte onder het altaar bevinden zich de relieken van de patroonheilige der kerk, Bonifacius. Nog lager in een onderaardse, geheel witte crypte recht onder het altaar rustte het stoffelijk overschot van de stichter prins Lubomirski, in een

is uitgevoerd, zuster Angela (ing. Walicka) een aantal te rijke elementen toegepast, zoals de poort met traliewerk, de godslamp enz.

Afb. 1. Warschau, paleis Krasinski, voor de oorlog, voorzijde.

Afb. 2. Warschau, paleis Krasinski, oude toestand, tuinzijde.

(Foto Moraczewska)

Afb. 3. Stare Chenciny.
(Foto Kozłowska)

Afb. 4. Stare Chenciny, koepel.
(Foto Kozłowska)

Afb. 5. Warschau, St. Casimir, kerk van de zusters van het H. Sacrament; voor de oorlog.
(Foto Poddebski)

Afb. 6. Czerniakow, St. Bonifacius, gebouwd als grafkapel der Lubomirski's.
(Foto Luczynski)

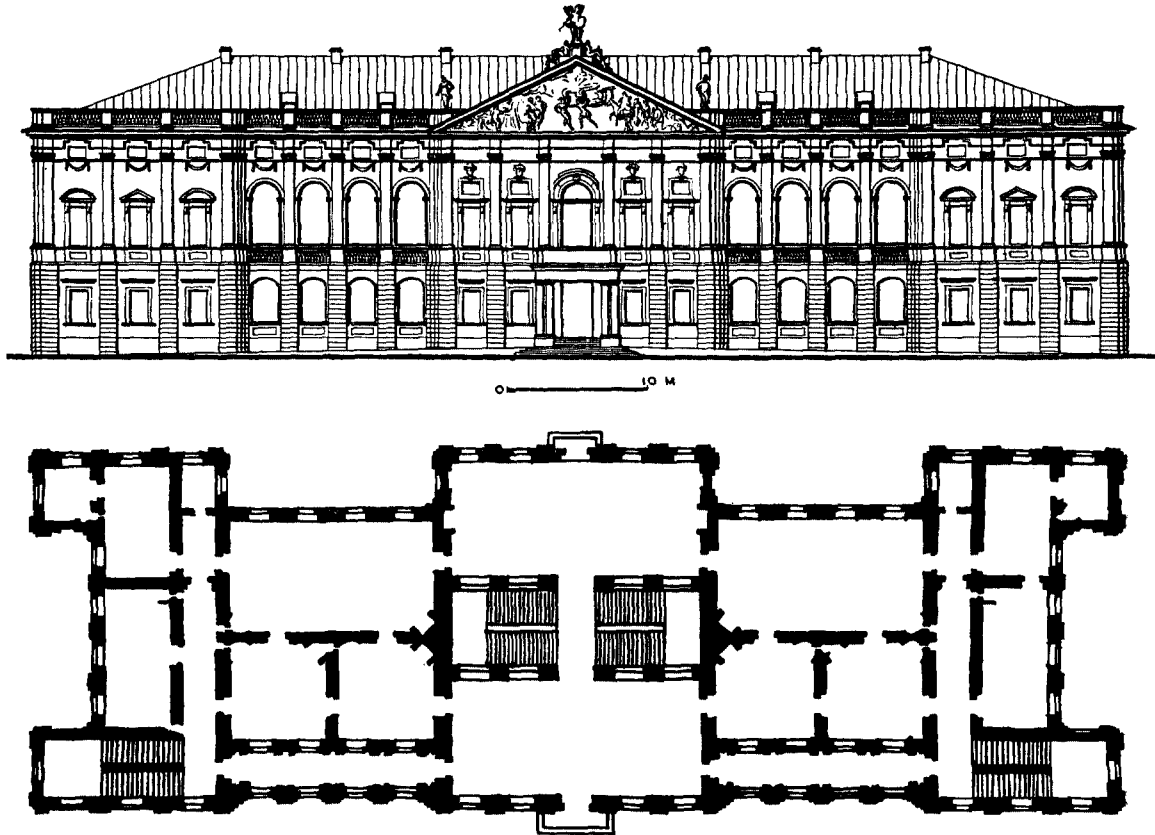

Fig. 4. Warschau, paleis Krasinski.

(naar Z. Dmochowski)

wit marmeren sarcofaag¹⁸. Het hoofdeinde van de sarcofaag was versierd met een reliëfvoorstelling van een episode uit het leven van zijn patroon de H. Stanislaus, bisschop en martelaar; Lubomirski zelf was naast de bisschop blootshoofds afgebeeld, doch overigens als een echte grand seigneur. Zo vinden wij dus onder het altaar, met de daarbij behorende pracht en praal de sarcofaag van hem, die de weg van heiligheid en wijsheid heeft gekozen en nog lager de plaats voor de gelovige maar zwakke mens¹⁹.

¹⁸ Jammer genoeg werd deze prachtige sarcofaag later overgebracht naar een nis bij het venster. De sarcofaag van Lubomirski is vrijwel gelijk aan die van koning Augustus II te Wawel.

¹⁹ Het is geenszins uitgesloten, dat de suggestie voor deze gradatie van Lubomirski is gekomen. Op de voorgevel van zijn paleis te Czerniakow, eveneens gebouwd door Tielman, deed Lubomirski het volgende opschrift aanbrengen: „... mille annis non sufficienter mihi ad contemplandam ignorantiae meae miseriam”. Hij hield dus van dergelijke typisch barokke effecten.

Een ander probleem, waarvoor Tielman zich interesseerde, was dat van de open arcadengalerij, een der gebruikelijke elementen van de barok-architectuur.

Bij het kasteel van Baranow, waar hij een vleugel tussen twee ronde torens had vergroot om op de eerste verdieping een grote zaal te kunnen maken, ontwierp hij beneden een op de tuin uitkomende galerij met arcaden. Op zeer vernuftige wijze kwam hij op dit motief terug bij de bouw van het paleis Krasinski (fig. 4, afb. 1), waarvan de conceptie wellicht het Amsterdamse stadhuis als punt van uitgang had²⁰. Aan weerskanten van de middenrisaliet heeft hij de eerste verdieping voorzien van open arcaden, waardoor een uitermate interessant effect is teweeg gebracht; de façade heeft er zijn levendigheid, dieptewerking en originaliteit aan te danken. De belangrijke rol dezer galerijen wordt eerst recht

²⁰ De inspiratie voor deze galerijen is hem misschien gegeven door het raadhuys van Poznan.

duidelijk bij vergelijking met de tuingevel (afb. 2). Wel moeten wij er op wijzen, dat de functie van de galerijen aan het paleis Krasinski een andere is dan die van de galerij te Baranow en dat hun rol veel gewichtiger is.

Verder zocht Tielman bij zijn paleizen naar oplossingen voor de middenpartij. Hij had een bepaalde conceptie jarenlang in gedachte, die hij in verscheidene varianten verwezenlijkte. Hij ontwierp groepen van drie vensters, op de eerste verdieping gewoonlijk groter dan de andere. Soms was het middenvenster het grootste. Boven het middenvenster plaatste hij een motief, dat hem niet los liet: twee slanke gevleugelde geniën vol beweging en vuur, die een cartouche vasthouden. Boven het timpaan stelde hij dan nog een groot beeld op van een held, een heilige of een of andere symbolische figuur.

Dezelfde compositie heeft hij meermalen herhaald, doch telkens met wezenlijke veranderingen; zoals o.a. in het huis Kotowski, het paleis Krasinski (afb. 1), het paleis Ostrogski en te Przeclaw, in het laatste geval zonder timpaan.

In het timpaan van het paleis Krasinski heeft hij bij uitzondering, waarschijnlijk op verlangen van de stichter Jan Dobrogost Krasinski, een legendarische voorstelling opgenomen, namelijk een tafereel uit het leven van de legendarische voorvader van de familie Krasinski, de Romeinse held Corvinus. Gewoonlijk plaatste hij in het midden van een timpaan een cartouche geflankeerd door twee liggende vrouwenfiguren.

Het motief der gevleugelde geniën herhaalde hij ook op de muren van kerken (afb. 11) en hij heeft ze zelfs toegepast aan het altaar van de kerk te Czerniakow. Alleen houden de gevleugelde figuren op het altaar geen cartouche, doch de afbeelding van een heilige vast.

Dank zij het feit, dat Tielman doorlopend bezig was met deze problemen en motieven is het ons mogelijk het scheppingsproces bij hem te analyseren. Hij componeerde zijn gebouwen door op geniale wijze zijn gebruikelijke conceptie en motieven toe te passen, zoals een kind nu eens een kasteel en dan weer een kerk bouwt met dezelfde houten kubussen, cilinders en kegels uit zijn blokken-doos: Het paleis Krasinski moest een groot rechthoekig gebouw worden; welnu, de middenpartij was meteen bij de hand; de gebruikelijke drie grote vensters, de cartouche met de geniën, het door een beeld bekroonde timpaan. De door Krasinski verlangde reliëfvoorstelling ter ere van diens voorvader bracht hij aan op de enige plaats, die daarvoor in aanmerking kon komen, het tim-

paan. Om de eentonigheid van de brede en vlakke façade op te heffen nam hij een ander motief uit zijn repertoire, de open arcadengalerij (afb. 1 en 2). Kreeg hij een opdracht voor een kerk, dan zag hij deze direct voor zich: een centraal-bouw in de vorm van een Grieks kruis, met een koepel, naar believen somber en eenvoudig als de Sakramentkerk of rijk versierd met toepassing van alle motieven uit zijn repertoire als de kerk te Czerniakow (afb. 3, 4, 5 en 6).

Men zou kunnen zeggen, dat Tielman zijn hele leven lang een ideale bouwvorm heeft gezocht bij het oplossen van zijn problemen en het verwerken van zijn ideeën; al zijn kerken en paleizen zijn de verwezenlijking van dezelfde concepties, die hem bezig hielden.

Wij kunnen nog weinig zeggen over de werkzaamheid van Tielman als ontwerper van tuinarchitectuur, want ook hiernaar is het onderzoek in volle gang.

Te Warschau schiep hij voor het paleis Morstin, aan de kant van de Krakauer voorstad een grote cour d'honneur en aan de achterzijde een uitgestrekte tuinaanleg. In de aldus gevormde compositie lagen de cour d'honneur, het paleis, de tuin en verderop een verbindingssader in dezelfde as. Tielman heeft op die manier een der, voor de ontwikkeling van die stadswijk, beslissende hoofdasen geschapen²¹.

Dezelfde compositie met een cour d'honneur aan de voorzijde en een uitgestrekte tuin aan de andere kant heeft Tielman herhaald bij het paleis Krasinski, doch deze aanleg was van minder betekenis voor de stadsontwikkeling²². De conceptie met hoofdas vinden wij verder bij enkele buitens, zoals die te Bialystok en Lubnice²³.

S. H. Lubomirski heeft hem de bouw opgedragen van verscheidene buitenhuizen en lustpaviljoens bij zijn kasteel van Ujazdow in zijn uitgestrekte domein op een terrein van ongeveer 10 km² tussen Warschau, Wilanow (waar koning Jan Sobieski meestal vertoefde) en de Weichsel. Tielman heeft zich van deze taak gekweten door elk gebouw een ander karakter en een andere

²¹ Z. Rewski, „U genezy rozplanowania placu Saskiego”, *Biuletyn Historii Sztuki*, 11 (1949), nr. 1-2.

²² Er moet nogmaals op gewezen worden, dat dit paleis door andere architecten was begonnen en dat Tielman daar dus niet geheel vrij was in zijn ontwerp.

²³ De aanleg met een hoofdas, die door Tielman in Polen is geïntroduceerd, was geïnspireerd door de toenmalige Franse tuinarchitectuur. Zie J. Zachwatowicz, *Architektura Polska*, Warschau 1952, blz. 23.

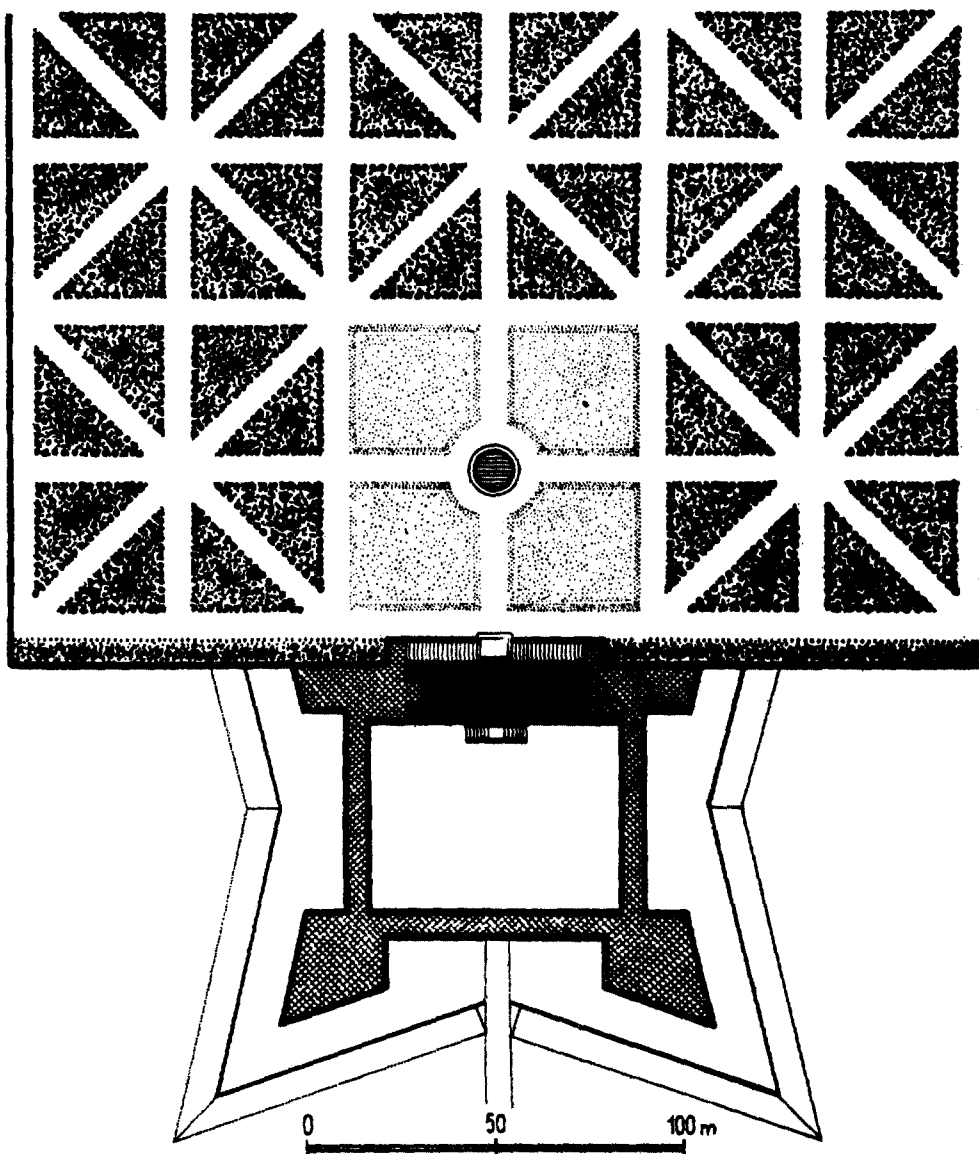

Fig. 5. Przeclaw, tuinaanleg.

(naar G. Ciolek)

entourage te geven. Aan de voet van de helling, waarop het kasteel van Ujazdow stond, bevond zich een moerassig bos, waar men placht te jagen. Tielman bouwde er het badpaviljoen Lazienki (afb. 7), met aan twee zijden — de noordkant en de zuidkant — een grote vijver en aan beide andere zijden grachten en bruggen. Zo ontstond er een hoofdas met een vijver, een terras, het badpaviljoen en wederom een vijver, welke as het belangrijkste element is geworden van het

gehele, door zijn schilderachtigheid zo beroemd geworden park²⁴.

Het tweede paviljoen, Frascati, kwam niet ver van het kasteel van Ujazdow op het hoogste punt

²⁴ Op het einde van de 18de eeuw werd het paviljoen uitgebreid door koning Stanislaus Augustus. De grootste aantrekkelijkheid van dit befaamde „Paleis op het Water”, zijn ligging, is te danken aan Tielman. Zie W. Tatarkiewicz, *Ujazdow i poczatki Lazienek Stanislawowskich*, Warschau 1934.

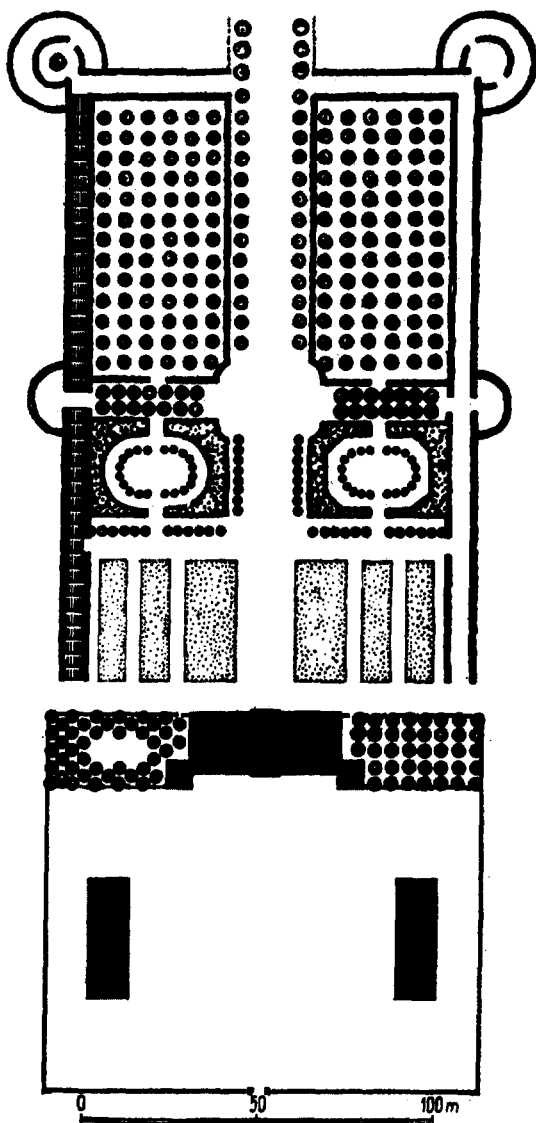

Fig. 6. Nieborow, reconstructie van de tuinaanleg op het einde der 17de eeuw. (naar G. Ciolek)

van de helling, dat werd gekozen om het breedte vergezicht van daaruit over het dal van de Weichsel. Het derde paviljoen, genaamd Hermitage, heeft Tielman geplaatst in een bosje bij een beekje. Het vierde, Siekierki, stond aan de oever van de Weichsel. Het bevatte een naar de rivierzijde half open zaal. Het vijfde werd gevormd door het paleis te Czerniakow aan de oever van een meer, dat door middel van een kanaal in verbinding stond met de Weichsel. Tussen het paleis en de kapel van Czerniakow lag een hof,

waar koeien en paarden liepen te grazen en waar zich een volledig dorp bevond²⁵. Czerniakow was bestemd voor de geneugten van het landelijke leven. De overige gebouwen waren intieme lustpaviljoens. Al deze punten waren door wegen met elkander verbonden, zodat zij onderling gemakkelijk bereikbaar waren.

Te Rzeszow heeft Tielman in de tuinen een zomerverblijf opgetrokken. Te Nieborow lagen aan weerskanten van de grote allee bossages en doolhoven (fig. 6). Het hele park was vrij ingewikkeld van structuur ondanks de geometrische aanleg.

De tuinen bij het huis Kotowski te Warschau lagen op verschillende niveaus en stonden door middel van trappen met elkaar in verbinding. Op het hoogste punt was een klein paviljoen, van waaruit men de Weichsel en de stad kon zien.

Te Krasne heeft Tielman een aanleg tot stand gebracht, helemaal in de geest van zijn tijd: hij liet namelijk drie vijvers, elk enige tientallen meters lang, aanleggen, in de vorm van de initialen van de eigenaar Jan Dobrogost Krasinski: J. D. K.

Soms was zijn compositie eenvoudiger en louter geometrisch. Te Przeclaw was het park van een uiterst regelmatige geometrische aanleg met grasperken voor het kasteel en bossages (fig. 5).

Tielman had een voorkeur voor het water. Waar het maar mogelijk was plaatste hij de paleizen en paviljoens aan de oever van een meertje of een stroom, zoals Lazienki (afb. 7), Hermitage, Siekierki, Czerniakow, Obory²⁶.

Het belang van zijn werk.

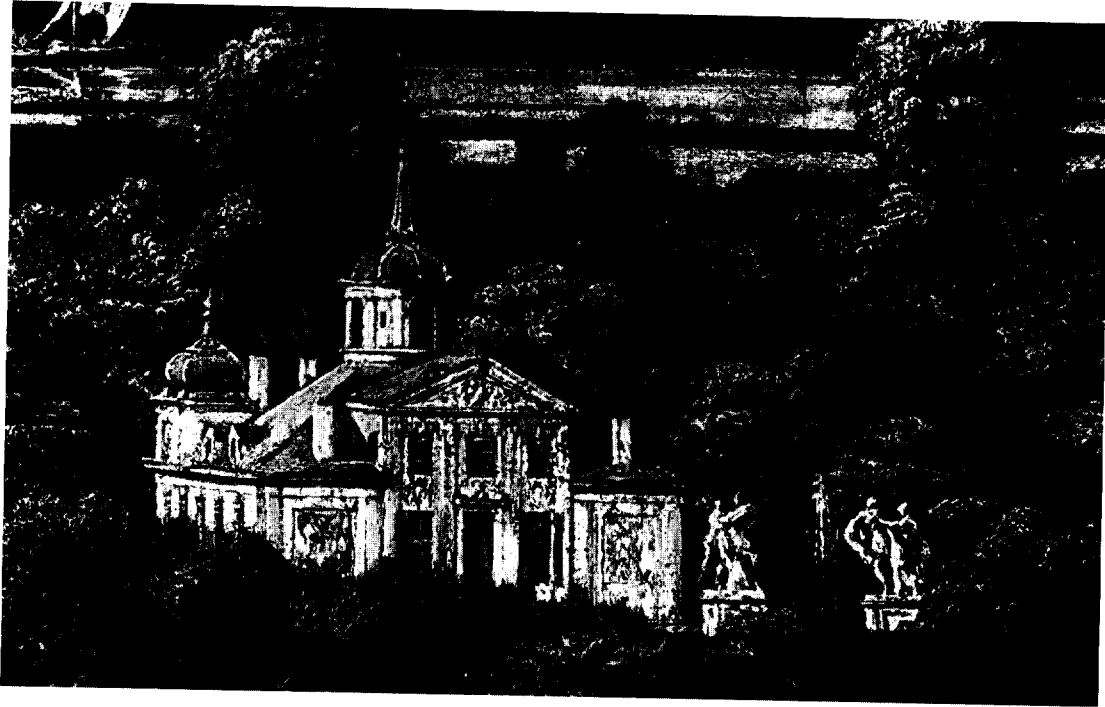
Tielman kende de kunststromingen van zijn tijd uitstekend. Reeds jong heeft hij reizen gemaakt door verscheidene landen en de belangrijkste centra van Europa bezocht. Later kon hij, door de hulp van zijn beschermheer en vriend S. H. Lubomirski kunstboeken aanschaffen met plattegronden en andere afbeeldingen van beroemde oude en vooral ook eigentijdse gebouwen²⁷.

²⁵ T. Gostynski, „Arkadia podwarszawska”, *Biuletyn Historii Sztuki*, 16 (1954), blz. 165 e.v. — T. Gostynski, „Arkadia alias pasterski domek w XVII w”, *Meander*, 8 (1953), nr. 9-10.

²⁶ G. Ciolek, *o.c.*, blz. 64, merkt zonder in bijzonderheden te treden, op dat men in de tuinontwerpen van Tielman ontleeningen ziet aan de traditie van zijn land.

²⁷ Z. Rewski, „Uspomnienie o bibliotece Tylmana z Gameren”, *Biuletyn Historii Sztuki*, 10 (1948). Verscheidene boeken heeft hij ten geschenke gekregen van S. H. Lubomirski, hetgeen blijkt uit de initialen van

Afb. 7. Warschau, paviljoen Lazienki in het park van Ujazdow, detail van een schilderij van Bernardo Bellotto.
(Warschau, Nationaal Museum)

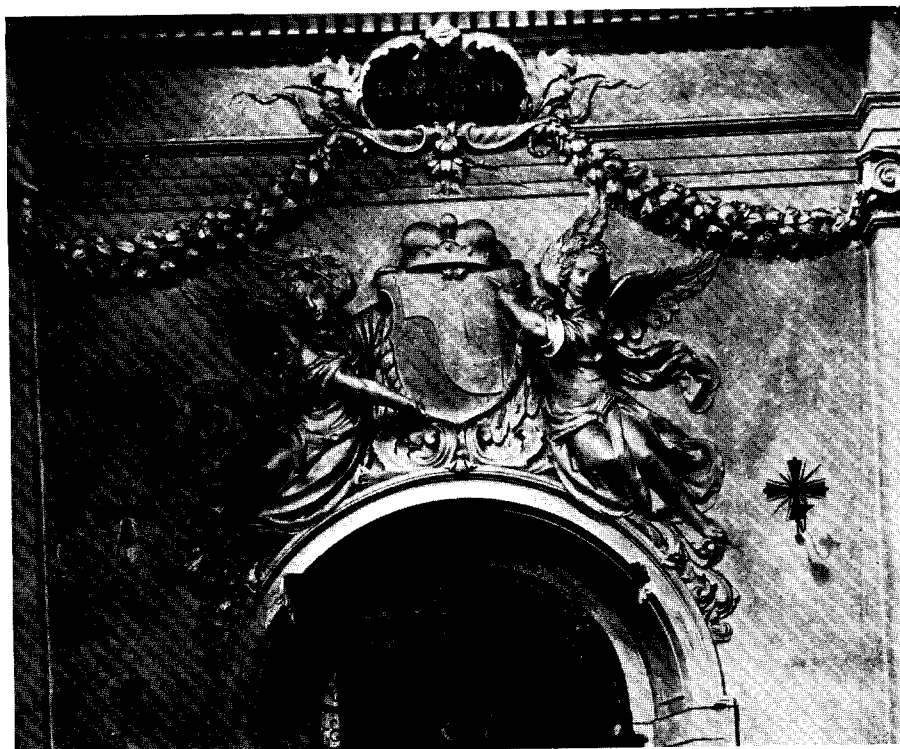
Afb. 8. Warschau, Paleis Krasinski, beeld van M. Corvinus in de hal.

Afb. 9. Paleis Krasinski, een der kariatiden van de grote zaal.
(Archief C.B.J.)

Afb. 10. Czerniakow, St. Bonifacius, gebouwd als grafkapel der Lubomirski's, gewelven.
(Foto Poddebski)

Afb. 11. Czerniakow, St. Bonifacius, portaal.
(Foto Poddebski)

In zijn werk bemerkt men bepaalde invloeden van de Franse²⁸ en Italiaanse²⁹ architectuur. Of er ontleningen aan de bouwkunst, de beeldende kunst en tuinarchitectuur van zijn geboorteland zijn, moet nog onderzocht worden, want zoals men weet zijn in de kunst steeds ideeën uitgewisseld en gingen de verschillende stromingen door geheel Europa. Zo kon Tielman de werken van Palladio zien in Italië, doch hij kon reeds eerder in Nederland kennis gemaakt hebben met de Palladiaanse opvattingen.

Tielman was een bij uitstek creatief kunstenaar met een duidelijk eigen stijl. Al zijn werken hebben onafhankelijk van hun afmetingen, het indrukwekkende paleis Krasinski evenzeer als het kleine kerkje der Sakramentki, een kracht en een monumentaliteit, die in geen enkel opzicht ont-aarden in zwaarte. Zijn werken zijn zeer talrijk en zeer gevarieerd. Dit blijkt reeds bij onderlinge vergelijking van die beide met elkaar zo verwante kerken: de sombere en monumentale der Sakramentki en de zo rijke van Czerniakow.

Dank zij zijn vermaardheid en de achting, die hij overal ontmoette, had hij het geluk belang-

rijke, zelfs koninklijke opdrachten te verwerven en behoefde hij voor verwezenlijking daarvan geen kosten te sparen. Hij moet overigens een uitstekend organisator zijn geweest. Hij wist de juiste medewerkers te kiezen, kunstenaars en ambachtslieden van de eerste rang. De plastische versiering in de St. Annakerk te Krakau werd uitgevoerd door Baldassare Fontana, het beeldhouwwerk aan het paleis Krasinski te Warschau door niemand minder dan Andreas Schlüter. Zo werkten Poolse stichters met Tielman uit Nederland en diens Duitse, Italiaanse en van elders afkomstige medewerkers. Het werk van Tielman is Europees bij uitnemendheid, zowel door het hoge peil als door die bewonderenswaardige samenwerking van grote kunstenaars van uiteenlopende nationaliteit.

De Nederlander Tielman, die zijn werken tot stand bracht in Polen, behoort als kunstenaar niet alleen tot die twee landen; hij is een waarlijk Europees kunstenaar en de onderzoekingen naar zijn oeuvre zijn van veel belang voor ons inzicht in de kunst van geheel Europa.

SUMMARY

TIELMAN VAN GAMEREN, A DUTCH ARCHITECT IN POLAND

BY DR. T. GOSTYNSKI

Some years before the second world war a number of sketch designs and drawings were found which are known as the „archives of Tielman”. The architect Tielman van Gameren was born at Utrecht in 1632. He died in 1704 in Poland, where he had settled and where he ranked among the prominent architects of his time. An investigation in the municipal Record Office of Warsaw has established the fact that he came to Poland in 1666 as a designer of fortifications and there married a Polish woman. In addition, valuable data have been found relating to his work as an artist in the letters and literary works of Prince Stanislaus Heraclius Lubomirski, a schol-

arly man who became his employer, patron and friend. As appears from his letters, Tielman must have had a good knowledge of Italian so that we may assume that he spent some time in Italy before settling in Poland. His knowledge of Italian is one of the reasons why it was formerly thought that he was an Italian, named Camerini or Game-rini. In the course of Tielman's prolonged stay in Poland, where one of his functions was that of architect to the Lubomirski family, an amazing number of churches, palaces, fortifications, park and garden layouts as well as townplanning projects by his hand were accomplished.

One of his characteristics was his passion for

Lubomirski en de handtekening van Tielman, die er in worden aangetroffen.

²⁸ De hoofdas als belangrijk element in de tuinaanleg; het beroemde badpaviljoen Lazienki geleek sterk op een der paviljoens in het park van Versailles. Zie W. Tatarkiewicz, *o.c.*; de schoorsteenmantel in het paleis Ostrogski met de reliëfvoorstelling van een koning te paard (vermoedelijk Jan Sobieski), vertoonde veel

overeenkomst met een dergelijke schoorsteenmantel met een voorstelling van Lodewijk XIV.

²⁹ M. Walicki en J. Starzynski, *Dzieje sztuki Polskiej*. Warschau 1936, blz. 186-187. Deze auteurs vestigen de aandacht op de verwantschap van de kerk der Sakramentki te Warschau met de door Bernini gebouwde kerk te Castel Gandolfo en op de eenvoud en monumentaliteit van Tielmans werken, die ook zo karakteristiek is voor de architectuur van Rome.

certain themes. Like many other architects of the Baroque period he was primarily interested in the central plan and he tried to achieve a great many variations on that plan. He had a predilection for various forms of the cruciform central plan with a high dome, which he used in Czerniakow, Stare Chenciny and Sakramentki Church in Warsaw (comp. the church at Castel Gandolfo by Bernini). His secular architecture, if not built on a strictly central plan like the palace of Queen Maria Casimira at Mariemont, was at least strictly symmetrical in design, with a strongly emphasized central block (Lazienki, Krasinski Palace in Warsaw). His liking for the use of galleries with open arcades (Krasinski Palace) may have been inspired by the Town

Hall of Poznan. A decorative motif that occurs again and again in his work is two winged genii, holding a scroll.

One of Tielman's achievements as a landscape gardener was the extensive centrally planned park of Ujazdow Castle, where Prince S. H. Lubomirski commissioned him to build a number of country seats and summer houses, each of which had a different character and a different setting.

Tielman was a creative artist par excellence who, moreover, had the good fortune to collaborate with eminent artists such as Baldassare Fontana for the plastic decorations in St. Anne's Church at Cracow and no less a person than Andreas Schlüter for the sculpture of Krasinski Palace in Warsaw.

HET SINT JACOBSGASTHUIS TE SCHIEDAM

DOOR

IR. R. MEISCHKE

Rutger van Boles en zijn plan.

De algehele vernieuwing van het nog uit de middeleeuwen daterende St. Jacobsgasthuis aan de Hoogstraat te Schiedam, waartoe de regenten kort na 1780 besloten, zou aanleiding geven tot vele verwickelingen. Het werk eindigde in een proces tussen de aannemer van het werk, Gerrit Bakker, Mr. timmerman te Schiedam, en de regenten, Mr. Dominicus Doom Jzzn., Daniel Pietermaat, Jan Schieveen en Krijn de Vos ¹. Dit proces geeft ons enige inlichtingen over de voorgeschiedenis van het tot standkomen van het nieuwe gebouw, hetgeen van veel belang is omdat de notulen van de Regenten-vergaderingen van voor 1800 verloren zijn ².

In februari 1790 wordt de architect van het gebouw, Jan Giudici, door de aannemer gedagvaard als getuige. Hij blijkt dan ongeveer 40 jaar oud te zijn, van kwaliteit architect en Inspecteur Generaal van 's-Lands gebouwen van de Admiraliteit op de Maeze en woonachtig op de hoek van de Weste Waagenstraat te Rotterdam. Giudici verklaart onder meer het volgende:

„... sints den Jaren 1783 is deezen zaak van tijd tot tijd mij eenen lastige arbeit geweest waartoe bij aanhoudendheid door d'Heer Mr. Doom gedwongen ben geweest dit op mij te neemen, zeggende zijn E. bij herhalinge dat zij met die stadsarchitect in deezen gewichtige zaak niet kunnenden werken want hij monsters van gebouwen maakte, mij wijzende op t'Blauwhuys en laastelijk op 't Weeshuys ...”

De heer v. d. Berg is namens de regenten naar Rotterdam gekomen en heeft Giudici in het Zwijnshoofd enige plannen voorgelegd om „... nae te zien en daar nae ordre gegeven om andere plans te formeeren welke nae genoegens zijnde geweest ...”, „... de Eerste plans zijn geformeerd geweest op Eene Plan door den Stadsarchitect Bol Es gemaakt en door de Heeren Regenten aan den gerequireerde gegeven omde maat van de grond uit te neemen welke daarna is bevonden abusief en gantsch niet exact te zijn. Den gerequireerde niet

dikwijls te Schiedam zig bevindende heeft niet veel occasie gehad met Heeren Regenten op het werk te zijn”.

De stadsarchitect, die waarschijnlijk de dagelijkse leiding van het werk had, hield de stucadoor op, hetgeen tot moeilijkheden aanleiding gaf. De regenten waren tevreden met het werk, doch er werden veel schikkingen buiten Giudici om getroffen.

De stadsarchitect, die zich hier niet van zijn beste kant liet kennen, was Rutger van Boles. Hij was een lid van het geslacht van Boles, dat Schiedam vijf generaties lang als stadsarchitect gediend heeft ³. Hij had in de kleine stad verscheidene grote opdrachten voltooid, doch de wijze waarop hij zich van zijn taak kweet, genoot, zoals wij reeds zagen, niet de algemene waardering.

Van 1754 af werkte hij samen met zijn vader, die in 1774 stierf. Daarna had hij alleen de leiding over de stadsgebouwen. Het vrouwenverbeterhuis het Blauwhuis (1765, nu gymnasium) zal zijn vader gebouwd hebben. Het verraadt een andere hand dan het Weeshuis en is van betere kwaliteit. De eenvoudige bakstenen gevel van het Blauwhuis met zijn diep terugliggende ramen valt in onze ogen beslist te waarderen; het Weeshuis daarentegen, waarvan Rutger van Boles op 9 januari 1779 een „nette tekening met nauwkeurig bestek” toont aan de regenten van die inrichting, heeft een uitgesproken onevenwichtige compositie ⁴. Andere werken van deze stadsarchitect, zoals een Spin- en Naaischool en een Armenschool, die beide in 1778 tot stand kwamen, zijn van minder belang. Van meer betekenis is de grote verbouwing van het Schiedamse stadhuis van 1782, die waarschijnlijk ook aan hem toegeschreven mag worden. Het nieuwe torentje en de vensters met hun hardstenen omlijsting zijn zeer verzorgd.

Zijn grootste project zou het nieuwe gebouw van het St. Jacobsgasthuis zijn geworden. Er be-

¹ Stukken betreffende het proces over de bouw van het St. Jacobsgasthuis in het Gemeente-Archief te Schiedam, Bibliotheek no. XIX, c 5.

² P. Th. J. Kuyser, in *De Schiedamse Gemeenschap*, 11 (1959), blz. 32.

³ J. Keuning, „Plattegronden van de stad Schiedam”, *Zuid-Hollandse studiën*, I, 1950, blz. 66 en 67.

⁴ A. van der Poest Clement, „Het Weeshuis der Hervormden (1605-1955)”, *Schiedamse Miniaturen*, III, Schiedam 1955.

staat een niet uitgevoerde ontwerptekening voor dit gebouw, waarin wij het afgekeurde plan van Rutger van Boles menen te mogen zien (afb. 2) ⁵. Dit project volgt in de groepering van de samenstellende delen enigszins het toen bestaande gebouw. Dit nog uit de middeleeuwen daterende complex, dat wij alleen van een slecht getekende afbeelding van voor de afbraak kennen (afb. 1) ⁶, bezat langs de straat een kapel en daarachter loodrecht op de straat, de vleugel voor de verpleegden. Aan de linkerzijde stonden enige kleine huisjes, die blijkens het patroon van de luiken ook tot het gasthuis behoorden. Het gebouw werd oorspronkelijk gebruikt als ziekenhuis; later werd het geheel een oudeliedenhuis. Op het eind van de 18de eeuw was het gebouw reeds geheel voor dit laatste doel in gebruik. De kapel werd benut voor de vroege diensten der Nederduitsche Gereformeerde gemeente, die werden gehouden in het zomerseizoen; zij diende tevens als Waalse kerk. Voor zover wij uit de tekening kunnen opmaken, was de kerk aan het eind der 17de eeuw van een nieuwe middentopgevel voorzien, waarna men er in de loop van de 18de eeuw een nieuw torentje op aangebracht moet hebben. De steeg, die op het gasthuis toeliep, werd in 1770 verbreed tot Appelmarkt.

Hoe veel grootser van opzet het nieuwe plan ook was, toch behield Van Boles deze aanleg door de kerk op dezelfde plaats aan de straat te projecteren (afb. 2). Links en rechts van de kerk was een monumentale toegang ontworpen met er naast een voornaam bijgebouw van de kerk. Naar analogie van het latere plan vermoeden wij dat rechts de consistorie van de kerk en links de regentenkamer van het gasthuis was gedacht. Het woonhuis-achtige gebouw links op de tekening, dat een geheel andere schaal heeft, moet waarschijnlijk de gasthuisvleugel voorstellen, die weer als vroeger loodrecht op de straat zou komen te staan. De gehele breedte van dit complex zou ongeveer 40 m bedragen.

De wijze, waarop dit gegeven werd verwerkt is zwak; het zou inderdaad een monster van een gebouw zijn geworden met een duidelijk gebrek aan gevoel voor verhoudingen. Desondanks heeft het ontwerp toch enkele interessante aspecten. De aanleg van de kerk met zijpaviljoens roept herinneringen op aan de Rotterdamse Beurs. Het gebruik van gotische raamvormen voor het kerkgedeelte is opmerkelijk; verrassend echter is

de ruitverdeling van de vensters in de zijpaviljoens. Deze ruitverdeling is niet alleen modern door het vroege gebruik van grote ruiten, doch ook door de dunne middenroede. Het is niet het eigenlijke empire-raam, dat door een brede middenstijl het uiterlijk van een openslaand venster heeft, doch een schuifraam met twee ruiten en een dunne middenroede. Een waarschijnlijk iets jonger voorbeeld van dit venstertype geeft het Kleine Paviljoen te Haarlem van omstreeks 1790 te zien.

Dit afgekeurde ontwerp voor het nieuwe St. Jacobsgasthuis toont een hybridisch samenstel van verscheidene, soms moderne elementen, doch is geen geheel. Het is dan ook niet te betreuren dat het onuitgevoerd is gebleven.

Een tweede onuitgevoerd project, waarschijnlijk van Giudici (fig. 1 en 2).

In het Schiedamse Gemeente-archief bevinden zich een viertal bestekken behorende bij een project voor een nieuw te bouwen St. Jacobsgasthuis. Twee van deze bestekken hebben betrekking op het metsel- en timmerwerk van de kerk, de beide andere op het metsel- en timmerwerk van de twee gasthuis-gebouwen, die aan weerszijde naast het kerkgebouw zouden komen. In deze conceptbestekken is gerekend op een aanvang van het werk in het laatst van 1785. Zij zullen waarschijnlijk in begin 1785 opgesteld zijn. Wellicht behoren zij bij het plan, dat de regenten getoond hadden, toen zij op 7 februari 1785 door de Vroedschap gemachtigd werden het bestaande gebouwencomplex te doen slopen ⁷. Dit tijdstip van samenstellen en de overeenkomst in zinswending op sommige punten met het definitieve bestek, maken het waarschijnlijk dat deze conceptbestekken behoren bij een project van Giudici. Het is echter niet geheel uitgesloten, dat Van Boles ook na de aanstelling van Giudici zijn ontwerp nog verbeterd heeft.

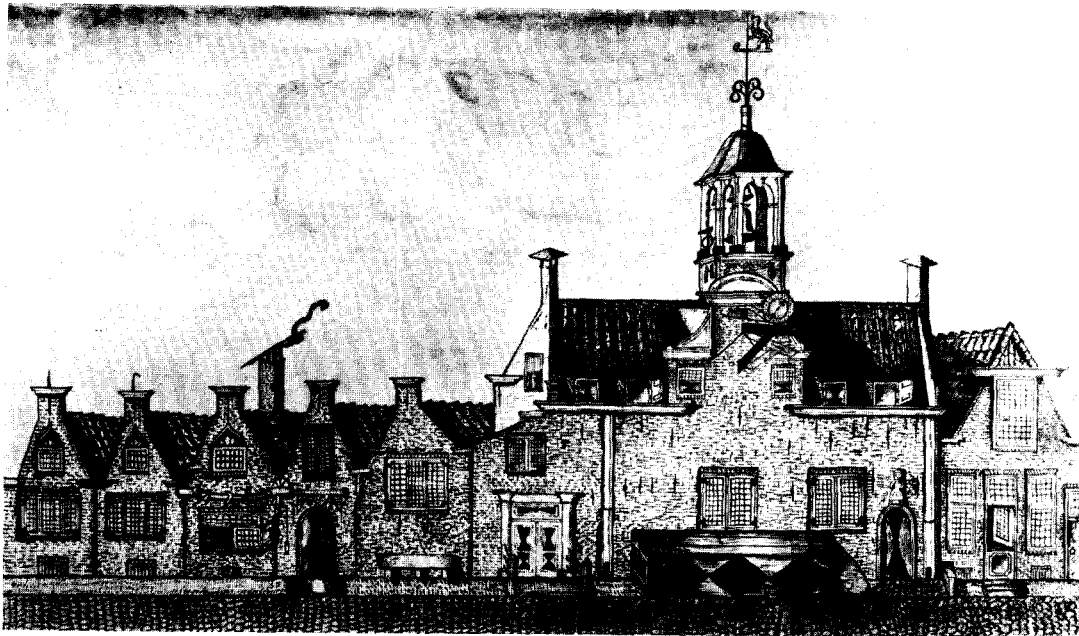
De tekeningen, die bij de conceptbestekken behoord hebben, zijn helaas verdwenen, zodat het moeilijk vast te stellen is of dit project inderdaad van Giudici is. Wel kan men zich met behulp ervan een indruk vormen van het ontworpen gebouw, doch een reconstructie wordt bemoeilijkt door het feit dat er nergens afmetingen van ruimten genoemd worden. Die kan men slechts afleiden uit indirecte gegevens, zoals het aantal balken per vertrek. De naar de gegevens van de bestekken opgestelde tekeningen zijn der-

⁵ Gemeente-Archief Schiedam.

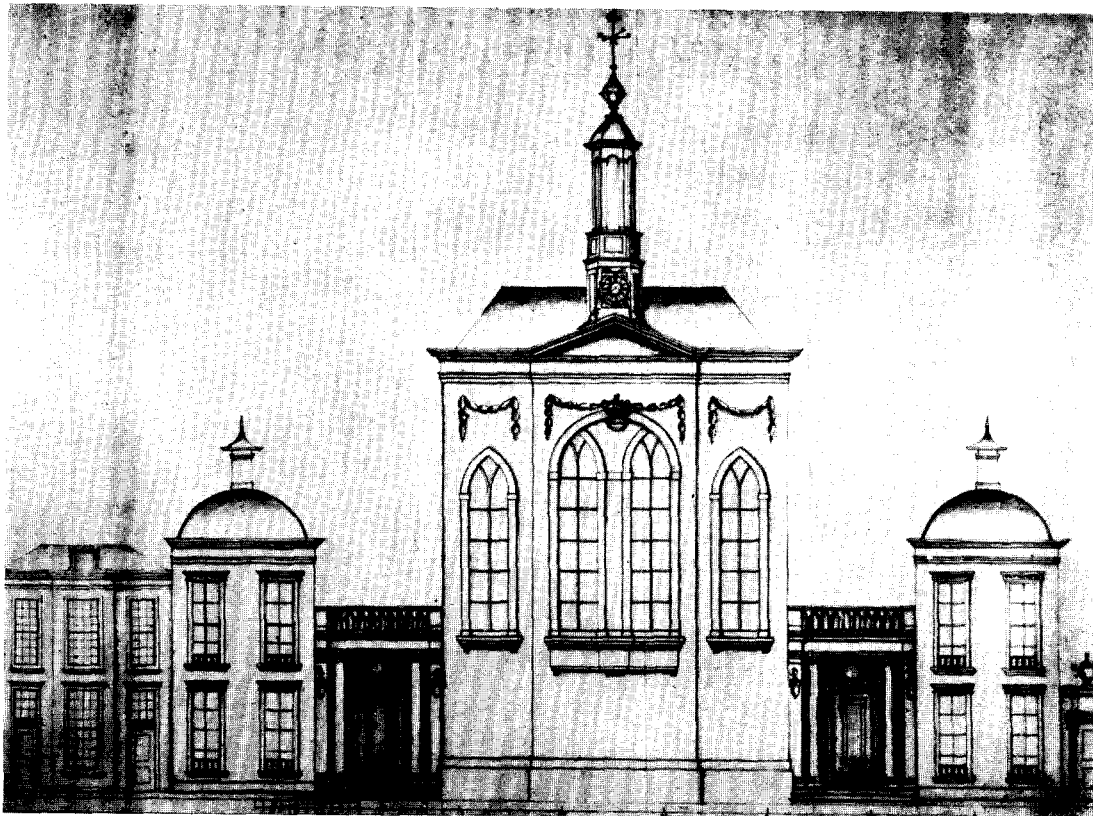
⁶ Gemeente-Museum Schiedam.

⁷ Resolutie Vroedschap 7 februari 1785.

HET SINT JACOBSGASTHUIS TE SCHIEDAM

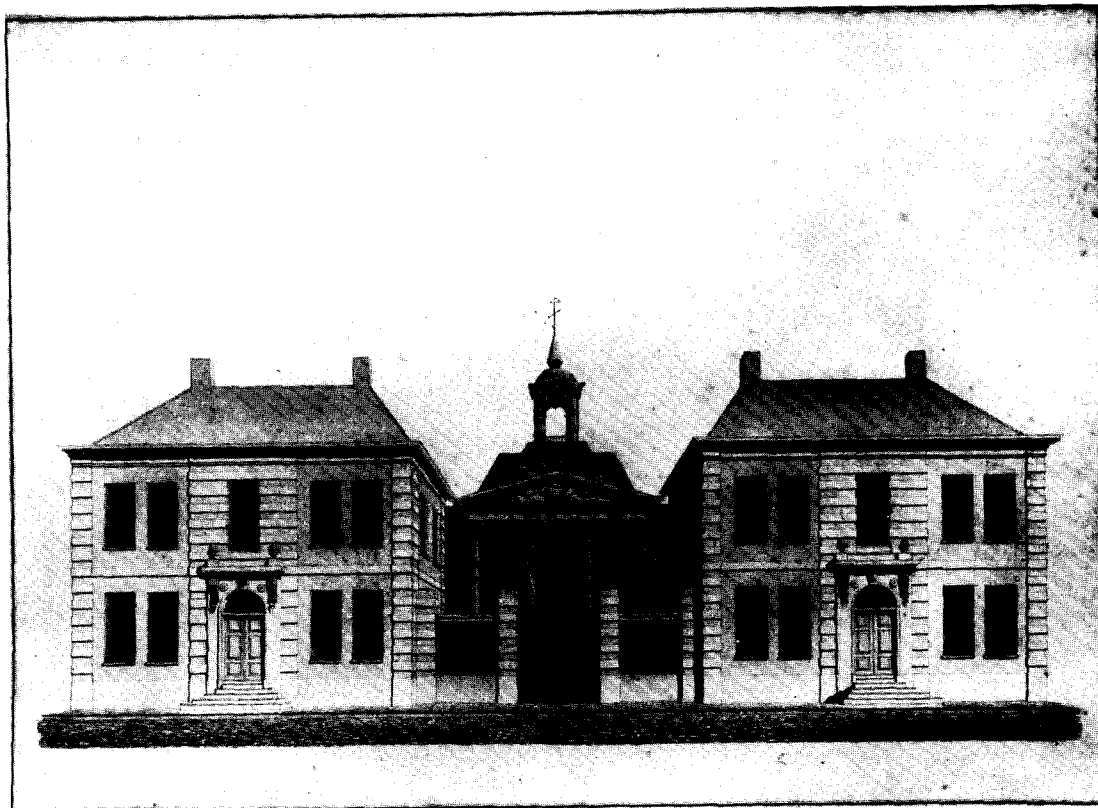

Afb. 1. Het oude St. Jacobsgasthuis, afgebroken in 1785, naar een tekening van F. van Lichtenbergh fzn.
(Schiedam, Gemeentemuseum)

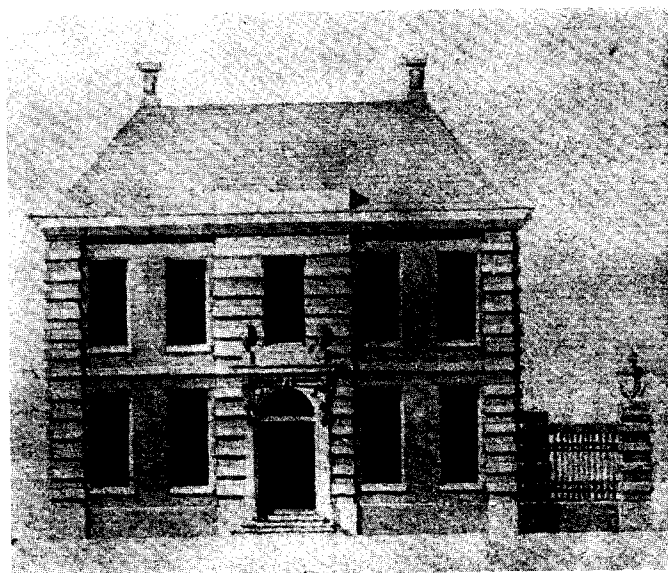

Afb. 2. Ontwerptekening voor het St. Jacobsgasthuis, ± 1783, vermoedelijk van Rutger van Boles.
(Schiedam, Gemeente Archief)

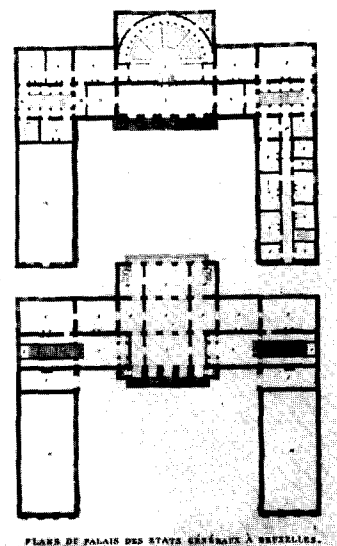
HET SINT JACOBSGASTHUIS TE SCHIEDAM

Afb. 3. St. Jacobsgasthuis, tekening uit het begin der 19de eeuw, gesignd: I. Pozziner (?).
(Schiedam, Gemeentemuseum)

Afb. 4. St. Jacobsgasthuis, ontwerp van J. Giudici, detail.
(Schiedam, Gemeente Archief)

Afb. 5. Paleis der Staten Generaal
te Brussel van Guimard, 1783.
(naar P. J. Goetghebuer).

halve wat de verhoudingen betreft niet in alle opzichten betrouwbaar (fig. 1 en 2).

Het kerkgebouw, dat ook hier aan de Hoogstraat was geprojecteerd, moest de vorm krijgen van een rechthoekige zaalkerk, die met de lange zijde aan de straat zou grenzen. Het ontworpen gebouw was onderkelderd, de hardstenen kerkvloer zou op zware houten balken rusten, waartussen stenen gewelfjes zouden worden aangebracht. In de kerkruimte was aan de beide korte zijden op 3 m boven de vloer een galerij ontworpen, die bereikbaar zou zijn door vier trappen in de hoeken. Boven de galerij aan de noordzijde zouden het orgel en het zangkoor komen. De wanden van de kerk moesten een geleding krijgen van stucpilasters op een eveneens 3 m hoog basement. In de hoeken waren holle pilasters geprojecteerd; aan de lange zijden twee gekoppelde pilasters. De velden tussen de pilasters zouden aan de voor- en achtergevel elk voorzien moeten worden van een venster, dat van boven half rond zou moeten worden afgewerkt; in de muren tegen de aangrenzende gebouwen zouden in deze velden spaarnissen van een halve steen diep worden uitgespaard. Boven de pilasters, waarvan wij de orde niet konden achterhalen, doch die in verband met het hoge basement waarschijnlijk tot de Dorische behoord zouden hebben, was de kroonlijst geprojecteerd. De kerkruimte zou worden overspannen door ongeveer 70 cm hoge balken op korbeelstellen, aan welke onderdelen het gebogen stucgewelf opgehangen zou kunnen worden. Op deze balken zou de dakstoel moeten rusten.

De beide gevels van de kerk aan de binnenplaatkant en aan de straatzijde zouden in hoofdopzet met elkaar overeenstemmen. Zij zouden dezelfde vensters en dezelfde vooruitspringende middenpartij krijgen. De aan de straatzijde geprojecteerde gevel werd voorzien van een aantal architectonische elementen; pilasters van de Romeinse orde zouden op de hoeken van de middenrisaliet komen. In het hardstenen basement van de straatgevel waren twee portalen ontworpen, die toegang tot de kerk moesten geven. Zowel de portalen als de vensters in de overigens bakstenen gevel zouden een omlijsting of bekroning van architectuur-vormen krijgen. Op het vooruitspringende middendeel moest een houten fronton met twee ronde of ovale openingen en enkele festoenen komen; ter weerszijde van het fronton boven de kroonlijst nog een houten atiek.

Het geprojecteerde dak van de kerk kreeg een

gebombeerde vorm; het was een koepeldak, voorzien van een plat met balustrade. Op het middendeel van het platte dak ongeveer van de breedte van het avant-corps, verrees de onderbouw voor de achtkante toren. Deze onderbouw bezat hol gebogen vlakken en ging van vierkant in achtkant over. Van het open achtkant van dit torentje zouden de hoekvelden kleiner zijn dan de overige. De hoekstijlen zouden aan de voorkant half rond afgewerkt worden en voorzien van een basement en kapiteel van de Romeinse orde. Aan de bovenzijde zouden de stijlen onderling verbonden worden door houten toogjes, waarboven een kroonlijst zou moeten komen. Het bestek vestigt de indruk, dat boven deze kroonlijst een normaal koepeltje moest komen, waarboven de beklede koningsstijl hoog doorliep. Het hoogste punt van de toren was berekend op 13.5 m boven het plat dus ongeveer 40 m boven de straat.

Links en rechts van het kerkgebouw kwamen „de twee gebouwen”. In het bestek (art. 2) worden zij als volgt beschreven:

Deze Besteeding strekt zig, zoo van de eene als andere zijde van de Kerk uit vande Voorgevels tot over de 2 kleine plaatsen, tegens de Gevels van de agterste Vleugels, de uysterste Gedeeltens van de Gangen bezijden de kerk, met de muurwerke, Bordessen en Trappen na de Groote open plaats daar onder begreepen.

Zij sloten tegen het kerkgebouw aan en liepen van de straat tot aan twee kleine open binnenplaatsen; aan de zijkanten waren twee open ruimten, waarvan de rechter een steeg was. Achter deze twee voorgebouwen moesten de gestichtvleugels komen, die zouden grenzen aan de grote plaats achter de kerk. De brede gang van de beide voorgebouwen was langs de kleine binnenplaatsen doorgetrokken en zou zowel tot de grote plaats als tot de achtervleugels toegang geven. Doordat het terrein van de Hoogstraat (de dijk langs de Schie) afliep, zouden de grote plaats en de achtervleugels lager komen te liggen, zodat men van de beganegrond van het voorgebouw op de verdieping van de achtervleugel zou kunnen komen. Van de kleine binnenplaatsen, waarop een secreet was ontworpen, zou men op de grote plaats komen via een doorgang door de overwelfde en van een bestrating voorziene ruimte onder de gang en onder de achterstoepen.

Het inwendige van de voorgebouwen was vrij eenvoudig gedacht. Zij zouden geen van beide onderkelderd worden; in het linker-paviljoen moest aan de voorzijde de regentenkamer komen, die drie vensters breed zou zijn en waarnaast een klein vertrek geprojecteerd was. Achter de re-

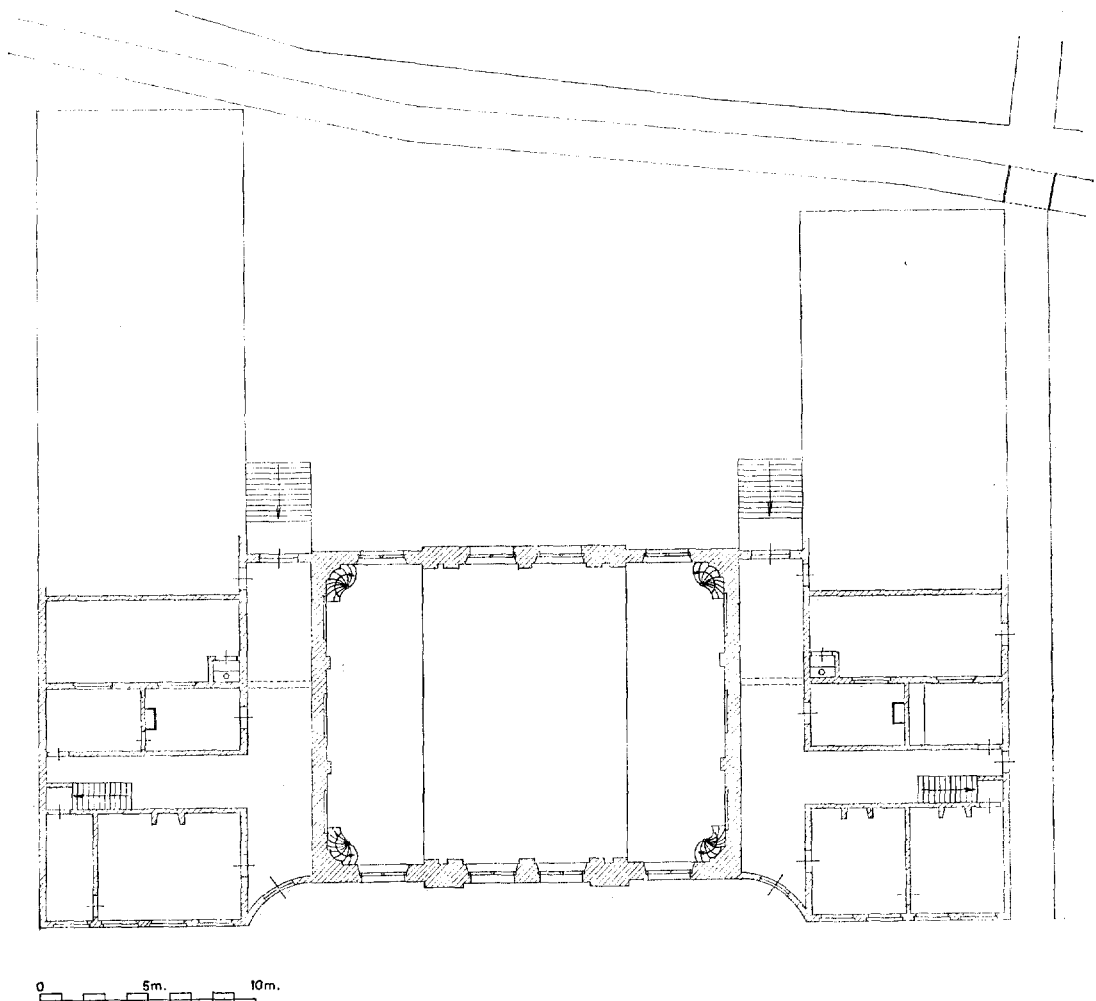

Fig. 1. Plattegrond van een niet uitgevoerd ontwerp van het St. Jacobsgasthuis, $\pm$ 1785, vermoedelijk van J. Giudici. Reconstructie met behulp van gegevens uit de bestekken. (tek. Th. van Straalen)

gentenkamer was een dwarsgang met een bordestrap ontworpen; daarachter de woning van de binnenvader, die twee vertrekken zou tellen. De verdieping zal met dezelfde indeling ontworpen zijn. Boven de woning van de vader zouden twee vertrekken met kasten en bedsteden komen, wellicht was boven de gang een ruimte voor het orgel van de kerk bestemd. Boven de verdieping kwam de kleezolder, een lage, niet nader onderverdeelde ruimte. De kap zou rusten op de door standvinken gedragen balken boven deze zolder.

Het gebouw aan de rechter- of zuidzijde moest ongeveer dezelfde indeling krijgen. Aan de voorzijde was hier de consistorie van de kerk geprojecteerd en een ander vertrek van gelijke grootte.

Ook aan deze zijde moest een dwarsgang met bordestrap komen; deze gang zou hier echter met een deur toegang geven tot een steeg. Achter de dwarsgang zouden een kamer en de bakkerij komen. In dit laatste vertrek was een oven ontworpen en tevens een grote hangende schouw; eronder zou een asput worden aangelegd. Ook in dit zijgebouw zouden de gangmuren op de verdieping worden opgetrokken, zodat ook hier dezelfde hoofdverdeling zou ontstaan als beneden. Daarboven zou weer de ene grote lage ruimte van de kleezolder komen.

Ook van de ontworpen straatgevels kunnen wij ons uit de conceptbestekken een beeld vormen. De hoofdtoegang tot de twee gebouwen was in

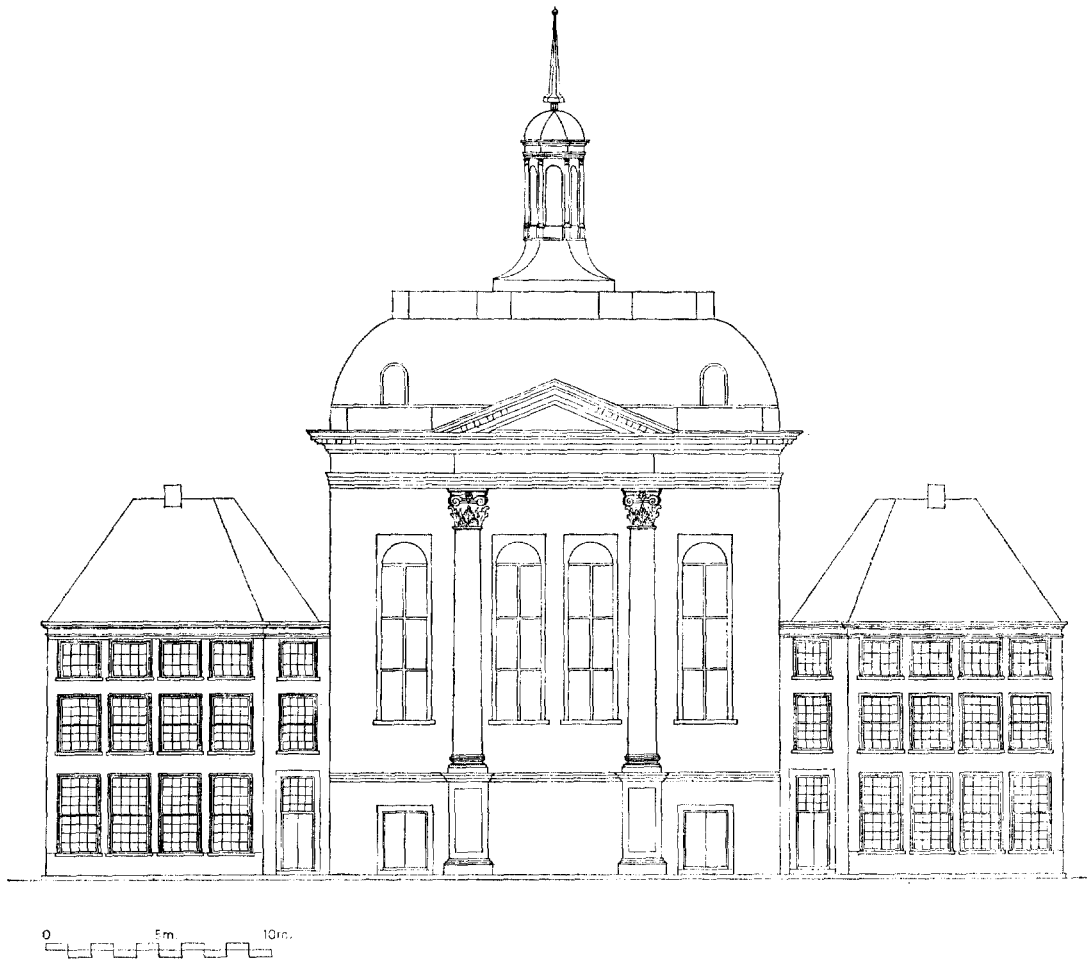

Fig. 2. Gevels van een niet uitgevoerd ontwerp van het St. Jacobsgasthuis, $\pm$ 1785, vermoedelijk van Giudici. Reconstructie met behulp van gegevens uit de bestekken. (tek. Th. van Straalen)

de holle gevelgedeelten naast de kerk geplaatst. De rechte geveldelen zouden vier vensters van ongeveer 1.30 m breed krijgen, die onderverdeeld zouden worden in twee gelijke ramen met vier ruiten in de breedte en vier in de hoogte; zowel de boven- als benedenvensters zouden kunnen schuiven. De verdieping was iets lager gedacht; hier zouden de vensters twee ramen van vier bij drie ruiten bezitten „Egaal van groote met de onderste”. Het raam boven de deur zou de kromming van het muurwerk volgen. De vensters van de klerzolder moesten veel lager worden; drie ruiten hoog en vier breed. De ramen zouden hier moeten kunnen wegschuiven achter de lijst van de Romeinse orde, die de gevel zou bekronen. De vensters zouden een omlijsting krijgen met natuurstenen architraven.

Volgens de conceptbestekken zou de kerk het eerst worden gebouwd en daarna de twee gebouwen. Bestekken voor de achtervleugels ontbreken helaas, zodat wij ons daar geen voorstelling van kunnen vormen.

Wanneer wij dit plan vergelijken met dat van Van Boles, dan zien wij dat de opzet veel vaster is geworden; er is hier een volledige symmetrie bereikt en het gasthuis is niet meer een los naast de kerk staand gebouw. Toch is er nog veel van het eerste plan overgebleven, namelijk de vorm van de kerk, de ingangen aan weerskanten met daarnaast de belangrijke vertrekken. Hoewel het niet mogelijk is dit plan in alle details te reconstrueren, blijkt uit de gegevens, waarover wij beschikken wel dat het niet bijzonder modern was. De gehele compositie bevat nog veel barokke ele-

menten, zoals het gebombeerde dak, de opbouw van de toren en de holle gevelgedeelten in de zijvleugels. Al deze motieven waren reeds herhaaldelijk toegepast.

Toch is de gewelfde dakvorm merkwaardig, daar deze bij grote gebouwen weinig gebruikt werd. In de architectuurgravures van D. Marot en bij de kastelen De Voorst en Duinrel vindt men een dergelijke dakvorm. In Rotterdam kwam deze dakvorm een enkele maal voor in de eerste helft van de 18de eeuw, onder andere bij de Beurs (1724-1736) en de Lutherse Kerk (1733), een rechthoekige zaalkerk.

De gebombeerde dakvorm en enige andere details, die in het werk van Giudici niet te vinden zijn, herinneren aan het werk van Van Boles. Hiertoe behoren ook de vensters in de zijgebouwen, ontworpen met een hardsteenomraming in de bakstenen gevels, hetgeen ongewoon is voor Giudici, doch door Van Boles toegepast werd bij de stadhuisverbouwing en bij zijn eerste ontwerp voor het St. Jacobsgasthuis. De gesloten compositie, die karakteristiek is voor het onuitgevoerde ontwerp, doet echter weinig aan Van Boles denken, die in zijn eerste plan voor het St. Jacobsgasthuis en ook in dat voor het Weeshuis (1779) juist ieder onderdeel een zo groot mogelijke zelfstandigheid gaf.

Waarschijnlijk heeft Giudici, en zijn verklaring wijst daar ook op, in het begin alleen getracht het bestaande ontwerp te verbeteren en daarmee zijn taak als beëindigd beschouwd. Hij werkte met dezelfde elementen als de stadsarchitect, zette ze alleen op de juiste plaats en zou de uitvoering geheel aan Van Boles overdragen. Uit zijn verklaring krijgen wij de indruk dat de regenten aanvankelijk met dit verbeterde ontwerp, zij het dan ook van een ietwat ouderwetse architectuur, tevreden waren.

Het definitieve plan van Giudici (fig. 3-5).

Waarschijnlijk is de uitvoering van het plan niet doorgegaan omdat men door aankoop het terrein aan de rechter- of zuidzijde heeft weten te vergroten. De breedte van het terrein aan de Hoogstraat, die bij het eerste project ongeveer 40 m was, bij het tweede naar het schijnt iets groter, was bij het definitieve ontwerp ongeveer 50 m geworden. Ook aan de achterzijde, achter de sloot, de Roosbeek genaamd, die de erven aan de Hoogstraat begrenste, heeft men grond bij het bouwplan kunnen betrekken. Dit tweede plan moet kort na het vorige tot stand zijn gekomen. Het bestek kon door de aannemer Gerrit

Bakker op 12 december 1785 worden ondertekend.

De fundamenteel andere opzet, die men uiteindelijk gekozen heeft, is niet geheel te verklaren uit een verruiming van het terrein. Bij de oude opzet met de kerk aan de Hoogstraat had men evenzeer van de vergroting van het terrein kunnen profiteren. Bij het nieuwe plan werd de kerk zover mogelijk naar de achterzijde verschoven en over de sloot heen gebouwd, de zijvleugels van de gasthuisgebouwen en de vroegere voorpaviljoens omgrenden nu een aan de straatzijde door een hek afgesloten plein. Ondanks het ruimere terrein gaf de nieuwe opzet een meer beknellende situatie te zien dan de oude. Deze aanleg behoefde meer ruimte dan ze op deze plaats kon krijgen en is niet het logische gevolg van de wijziging in de situatie. Het is dan ook mogelijk dat de regenten, toen er toch een nieuw plan moest komen, Giudici hebben opgedragen een moderner stuk architectuur te maken en zich niet meer te binden aan de elementen van een vroeger ontwerp.

Het schema van zijn nieuwe project, een aan drie zijden door bebouwing omgeven plaats, waarin het middenpaviljoen van de achtervleugel domineert, komt in de 17de en 18de eeuw veel voor. Vooral tegen het eind der 18de eeuw raakt dit klassieke motief meer en meer in trek. Het was het grondthema bij de vernieuwing van de Brusselse bovenstad, die omstreeks 1775 door Guimard werd aangevat. De nieuwe St. Jacobskerk aldaar werd in een pleinwand gevat en voorzien van een grote portiek, zodat hij het hoofdmoment vormde van een groot plein.

De afmeting van deze aanleg is hier echter zo groot, dat van een directe invloed op het Schiedamse gasthuis moeilijk sprake kan zijn. Anders is dit bij het gebouw van de Staten-Generaal, dat ook tot deze stadsaanleg behoort en van 1778-'83 door Guimard gebouwd werd (afb. 5). De plattegrond van het gasthuis toont hier opmerkelijke overeenkomst mee. Het lijkt niet onmogelijk dat dit juist voltooide gebouw Giudici ten voorbeeld gesteld is. De enigszins spijtige toon in de getuigeverklaringen van Giudici wijst wel in die richting. Het ontwerpen van het gebouw schijnt hem geen vreugde te zijn geweest. Men kan zich tenminste moeilijk voorstellen dat de lastige arbeid waarvan hij gewaagt, slaat op de uitvoering van het werk, die betrekkelijk snel verliep en waar hij zich kennelijk weinig aan gelegen heeft laten liggen.

Van het uitgevoerde project van Giudici staan

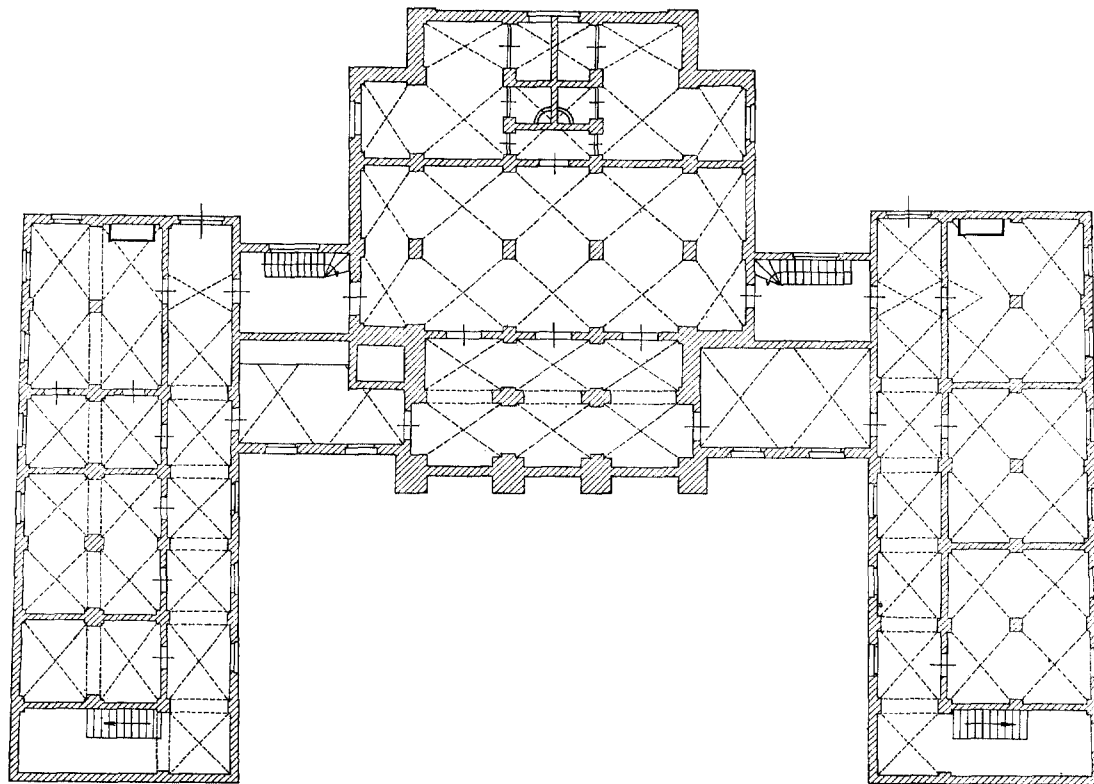

Fig. 3. Kelderverdieping van het St. Jacobsgasthuis, ontwerp van J. Giudici. Reconstructie van de oorspronkelijke toestand met behulp van de gegevens, in het gebouw aanwezig, de ontwerptekeningen en het bestek.

(tek. Th. van Straalen)

ons veel gegevens ter beschikking. Van de ontwerptekeningen bleef het plan van de begane grond bewaard, waarbij in dunne lijn de indeling van de kelderverdieping gestippeld was. Ook zijn er een doorsnede over de binnenplaats met een voorgevel van de kerk en een geveltekening van het aspect aan de straatzijde, waarop de twee zijpaviljoens, die op eenvoudige 18de-eeuwse woonhuizen lijken, met het hek dat hen verbindt te zien zijn⁸. Deze ontwerptekening is,

⁸ Deze drie tekeningen, vroeger waarschijnlijk in het Gemeente-Archief van Schiedam, zijn thans onvindbaar. Van de tekening van de plattegrond en de gevels aan de Hoogstraat bevindt zich een foto in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Van de fraaiste tekening, de doorsnede over de binnenplaats met de voorgevel van de kerk, was zelfs geen foto meer te achterhalen. Dus rest van deze tekening slechts een afbeelding in *Publieke Werken*, 14 (1946), blz. 26.

zoals het gebouw ons toont, zonder ingrijpende afwijkingen uitgevoerd. Slechts de grote stoepaanleg aan de achterzijde van het kerkgebouw kwam niet tot stand. In het bestek behield de aanbesteder zich het recht voor om vensters, deuren, schoorstenen en dergelijke, een andere plaats te mogen geven dan die zij op de tekening hadden, zonder dat de aannemer daarvoor een hogere prijs kon bedingen. Van deze vrijheid moet slechts op enkele ondergeschikte punten gebruik gemaakt zijn.

Doordat de kerk naar achteren geplaatst was, kwam de grote plaats aan de straatzijde te liggen. De „twee gebouwen” aan weerszijden werden zelfstandige elementen, die op zichzelf symmetrisch werden. Het linker voorgebouw behield zijn oude bestemming van vaderwoning en regentenkamer. Aan het rechter voorgebouw werden de consistorie en de bakkerij onttrokken; het in-

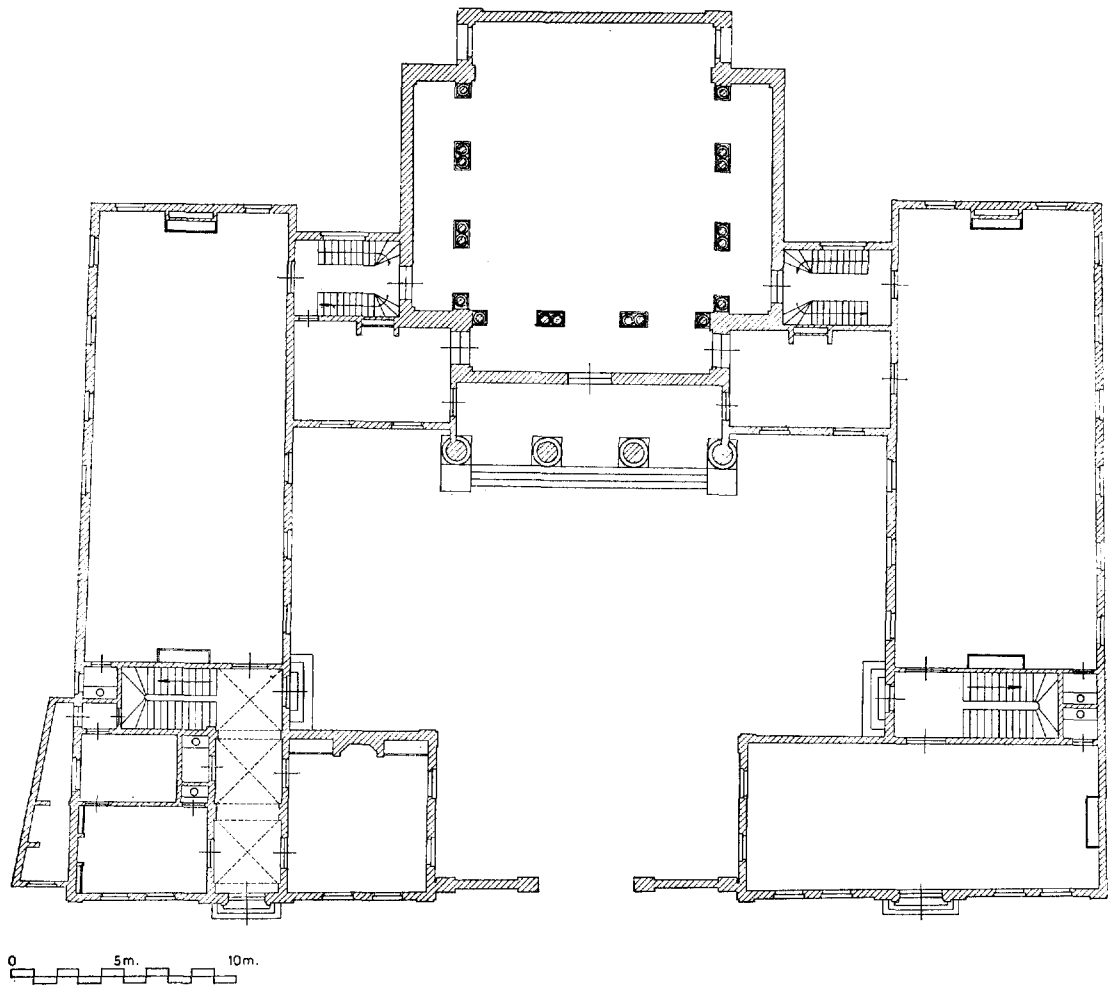

Fig. 4. Beganegrond van het St. Jacobsgasthuis, ontwerp van J. Giudici, Reconstructie van de oorspronkelijke toestand met behulp van de gegevens, in het gebouw aanwezig, de ontwerptekeningen en het bestek.

(tek. Th. van Straalen)

wendige veranderde in een grote ruimte. De zijvleugels en voorgebouwen kregen nu dezelfde verdiepinghoogte. De achtervleugels behielden echter geen verdieping meer in de vorm van de onderverdieping; de voorgebouwen zijn evenals bij het eerste plan, niet onderkelderd. De kerk, die geheel onderkelderd was, werd midden op de Roosbeek geplaatst, die er in een riool onderdoor gevoerd werd. De broodbakkerij met schouw en oven lag onder het verbindingslid naar de kerk. Onder de kerk bevonden zich aan de achterzijde de gijzelkamers en de cachotten. In de linker-kelder lagen aan de achterzijde de keuken en daarvoor enige provisieruimten en een opslag-

ruimte voor turf. Onder de rechtervleugel bevonden zich aan de achterzijde de waskeuken en het slachthuis.

De beganegrond-verdieping bestond rechts uit twee zalen, die elk een secreet bezaten; de grote zaal had twee schouwen; de voorzaal, die een ongebruikte deur aan de Hoogstraat bezat, had er één. In de linkervleugel bevond zich slechts de grote zaal; in het paviljoen aan de voorzijde was de woning van de binnenvader ondergebracht, die slechts uit twee kamers bestond, en rechts de regentenkamer. In het midden was een monumentale gang, voorzien van stucgewelven. Op de verdieping waren aan weerskanten de twee

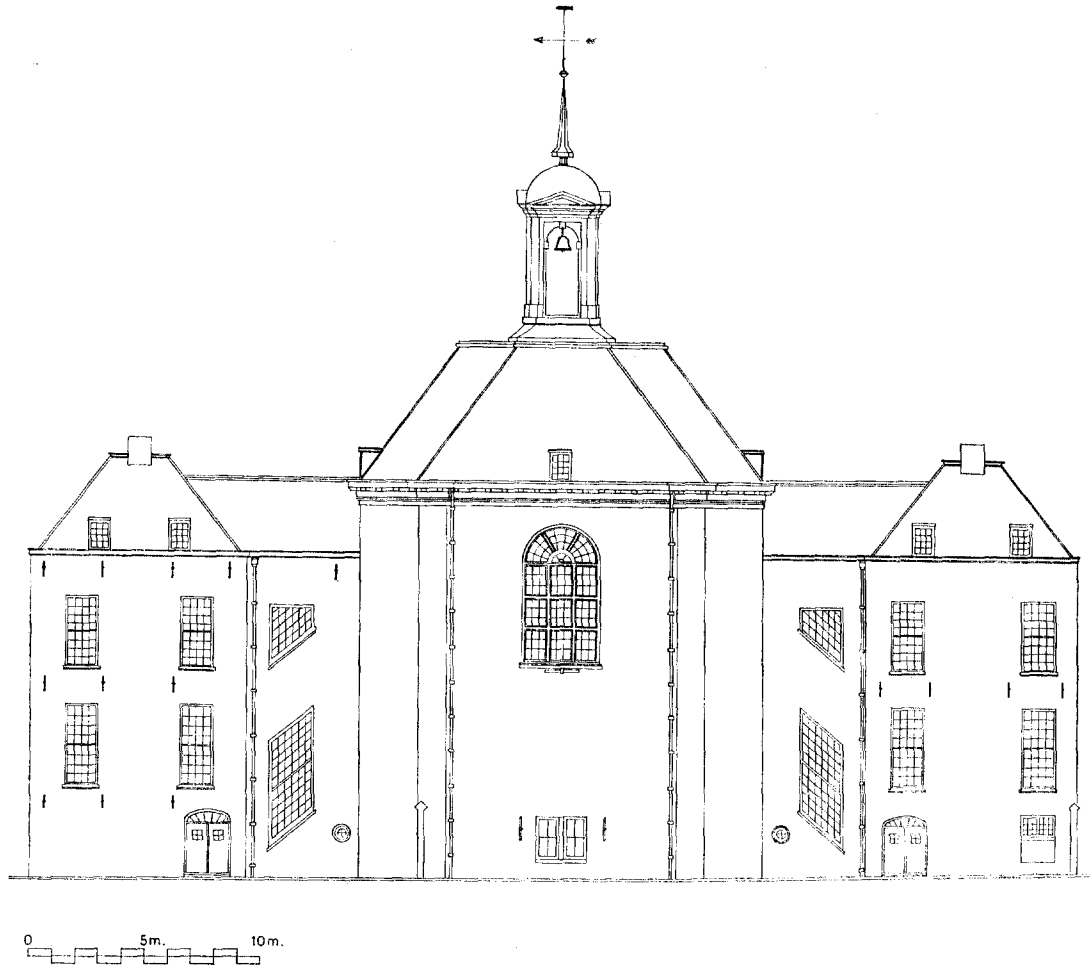

Fig. 5. Achtergevel van het St. Jacobsgasthuis, ontwerp van J. Giudici. Reconstructie van de oorspronkelijke toestand met behulp van de gegevens, in het gebouw aanwezig, de ontwerptekeningen en het bestek. (tek. Th. van Straalen)

zalen met hun stookplaatsen en secreten. De linkervleugel, die minder ruimte bood, zal voor de mannen bestemd zijn geweest, de rechter voor de vrouwen. De zalen waren ongeveer 9 m breed en bezaten in de zijvleugels aan twee zijden vensters. Vermoedelijk waren de bedsteden tegen elkaar in het midden geplaatst en stonden aan de raamzijden tafels. Men woonde en at in de zalen, waar men sliep.

Het bestek van het definitieve plan.

Het werk werd vrijwel geheel aangenomen door de in Schiedam woonachtige Mr. Timmerman Gerrit Bakker, die het bestek op 12 december 1785 ondertekende. Slechts het loodgieterswerk, smidswerk en graafwerk ging naar andere

aannemers. In 1788 moest het werk klaar zijn; de aan het schilderwerk gewijde paragrafen noemen de laatste datum eind december 1788.

Het grote bestek, dat alle werkzaamheden die Gerrit Bakker moest verrichten in paragrafen omvat, beschrijft de uitvoering tot in alle details en geeft een goed voorbeeld van het bouwvak in die tijd⁹. Voor de kennis van het gebouw zijn de volgende passages uit de bepalingen van dit bestek van belang:

5. Over alle de Cosijnen in de buitenmuren komende Twee Mopsteene Strecken of Toogen te metselen.
Overal waar binten of Lateijhouten & c^a in de

⁹ Gemeente-Archief Schiedam.

buiten muuren komen te vallen, zal den aanneemer twee Lagen onder de Zelve, verders de heele hoogte tot twee Lagen boven de Zelve, en de geheele dikte van de muur met klinkerd moppen in Sterke Basterd tras moeten Werken.

10. Den aannemer zal het gantsche Gebouw met beste blaauwe Woerdensche pannen dekken en verdekken volkomen naar genoegen van de Heeren Besteeders.

Het dak van de Kerk zal den aannemer provisioneel met roode pannen dekken welke hij van tijd tot tijd weder aan zich zal mogen nemen, na rato den Leijdekker zal zijn geavanceert.

15. Den aannemer zal in de Bakkerij, een Ruime en Sufficante Bakoven maken, zoo als de Zelve verkoosen zal werden, als meede in het Washuis zal hij het nodige Metselwerk verrigten tot het Stellen en Vastmaken van de Ketel tot het Watervernuis met het nodige Vuurwerk, alles tot volkomen genoegen van Heeren Besteeders.

17. Alle het genoemde Metzelwerk, Voornamentlijk alle de buiten of mopsteenen gevels, zoo wel voor de Kerk als 't Gasthuis zal in kruis verband en Waterpas Leggen en perpendiculair opgaande Stootvoegen zindelijk in het Loot vol en vast worden gewerkt.

Alle 5 a 6 Laagen met dunne wel doormengde Kalk volgegoten en met den Bezem volgeveegd, wel te zorgen dat alles zoo nat en dun als mogelijk is word gewerkt.

Alle het gewerkte zal dagelijks worden afgereed, en de baarden op de rijen afgesneeden, en de dagge Doorgehaald, de Stootvoegen zindelijk en dun gesneeden naar genoegen.

18. De Steenen waar meede dit werk zal gemaakt werden zal de Ijssels Steenen als boven is bepaald van de beste Soorten moeten Wezen en voor de Moppen-Muuren en gevels en voor de Tras Raamen beste vaste klinkerd moppen, voor de verdere opgaande muuren aan de buiten zijde één en halve beste graauwe, de Rest daar agter en agter de Lijsten goede Boeren graauwe Moppen.

Den aanneemer zal Zorge dragen dat alle de Laagen van de buiten muuren aan de binnen zijde genoegzaam ééne duim hooger werden gewerkt als van vooren, om door de Schuinte het inwateren te beletten.

Tot de 4 Colommen zal den aannemer gebruiken, van onderen tot boven Klinkerd moppen met Basterd Tras gewerkt.

De moppen zullen aan de Waal, Lek, ofte Maas gebakken moeten Weezen, ende overeenkomstig de monsters daar van te toonen voldoen.

Het geheele Porticque voor de Kerk, als meede de 4 Colommen zal den aannemer volgooijen, onder de Rijen Volraapen, en Zindelijk Pleisteren, de Colommen na den Eisch Rond met de nodige Vermindering volgens de te gevene mallen en profilen maken.

Deze muuren met alle de banden, paneelen, nissen, Cantelabissen & c^a als genoegzaam op de

Teekening te zien is, en nader geordonneerd zal Werden Uit te voeren.

Deeze geheele Pleistering van Muuren en Colommen wel en fijn wrijven en kammen om zoo veel mogelijk naar hardsteen te gelijken.

De Menging van de Kalk, Tras als anderzints tot deze pleistering te Employeeren, zoo te maken als nader opgegeven zal werden.

24. Den aannemer zal gehouden zijn een groot Sufficant Kalk-hok te maken tot zijn gebruik, van boven voor den Reegen en Lucht bedekt, om de nodige Kalk, Tras & c^a ieder in aparte hokken op te doen, en om de nodige Mengingen te Verrigten.

33. Als den Metselaar de 4 Colommen voor het Portaal van de Kerk op zijn hoogte gemetseld zal hebben, zal den aannemer de gesneden bladen, voluten en verdere ornamenten van de Capiteelen in order Stellen en aanbrengen waar toe den aannemer de nodige Blokken om de zelve vast te maken aan den metselaar zal Leeveren, om ingemetseld te werden, alles zoo als onder de bewerking geordonneerd zal werden.

Over deze Colommen zal hij Leveren en Verwerken en Stellen 2 greine platen naast elanderen, zaamen Uitmakende de breedte van 34 Duimen, en hoog 12 duimen met Eike Zwaluwe Staarten 't zaamen Verbonden zoo als geordonneerd zal Werden.

Op deze platen in te Werken en Stellen, greine ribben van 6 a 10 duimen, niet meerder als circa 30 duimen van Elkander, en hoog na het beloop van de Frontespieslijst — boven de zelve volgens voorn: beloop te werken een dito greine Ribben van 6 a 10 duim, met pennen en gaten aan malkander gewerkt. In deze Staande Stijlen te werken het verdere nodige Regelwerk, tot het maken en Sluiten van dito Frontespies, tegen en in het dak van de Kerk, alles van greine Ribbens van 6 a 12 duimen, zoo als genoegzaam op het model te zien is, en verders zoo als geordonneerd zal werden.

Aan het voorstaande Regelwerk de nodige Corbeels aan brengen, tot het vastmaken van de Lijsten naar genoegen en ordonnantie.

Het voorste Schild van het Frontespies, en boven het zelve tot aan het dak van de kerk, te bekleeden met 1½ duims greine deelen, gestreeken, geploegd & c^a en de voorste geschaard, alles wel en naar den Eisch en volkomen genoeg van Heeren Besteeders.

Aan de 2 Eindens van het Frontespies, boven de twee buitenste Colommen een houtte plint Stellen van 2 duims greine Hout, zoo hoog & c^a als genoegzaam op Plan N° 6 te zien is, met de nodige Retouren, makende de breedte van de Zijpilasters en Sluitende tegens dito Frontespies, alles met de nodige Stijlen & c^a en gewerkt na den Eisch en genoegen.

Boven de 2 uitborsten van de voorste Gevels van het Gasthuis, meede 2 plinten van 2 duims greine

hout en zoo hoog als op Plan N° 5 te zien is, aan Wederszijde tegens het dak te Sluiten, alles met de nodige Stijlen te voorzien, en te werken naar den Eisch & c^a.

Boven deeze plinten zal den aanneemer Stellen, alle zoodanig Snijwerk als hem geleverd zal worden.

De beschotten van voorn: Plinten zoo wel voor het Gasthuis, als meede boven de Frontespies van de Kerk en het Schild van voorn: Frontespies de ploegen & c^a wel en vet met verw te voorzien, na dat hem geordonneerd zal werden.

34. Den aanneemer zal maken, Leveren, Stellen, hangen en Sluiten, de navolgend Deur- en Licht-Cosijnen, met alle nodige Deuren, Raamen en blinden daar in gemaakt, en met zulke IJsere hangen, knieren, Slooten, Grendels, Schuiven, boomen & c^a als nader aan hem geordonneerd zal werden, en zoo als hieronder nader is beschreven.

Aan het eind van de beneden gangen 2 deur Cosijnen met ovaale Toogen. ....

Op de Principaale Verdieping Plan N° 2-39 Schuif-Cosijnen 5 a 7 d^m, hoog 10½ en breed 4¼ Voet in den dag, in deeze Cosijnen getuimelde Schuif-Raamen te maaken van 2 d^{ms} WagenSchot, de regels 3 duim breed, de Middelste regels van 3 a 2½ d^m met haak Lassen, de Latten 5/4 in den dag te zien, verders de heele dikte van de Regels 4 ruiten in de breedte en 4 ruiten in de hoogte voor iedere Raam en beide Raamen te doen schuiven.

In alle deeze Cosijnen blinden te maken en te hangen, de Regels van 5/4 duim, en de paneelen ¾ duims Wageschot aan Wederszijde met een Schaaf verder volgens te gevene Profilie. ....

De blinden van de 4 Licht-Cosijnen in de Heeren Regenten kamer te doen Schuiven, daar voor de nodige greine Ribbens van 5 a 6 d^m met groeven & c^a klaar te maken en aanbrengen, in de groeven van de onderste Ribbens een eike ¾ d^{ms} Lat in te Werken, om de rollen over te Laten Loopen, de Rollen in Wagentjes te Laten Werken & c^a, zoo als nader geordonneerd zal werden. ....

Cosijnen en Deuren op Plan N° 3-44 Schuif Cosijnen 5 a 7 d^m, hoog 9½, breed 4¼ voet in den dag, alle met zulke Raamen en blinden als van de bovengemelde 39 Stuks van Plan N° 2 bepaald is geweest.

Den aanneemer zal maken en Stellen in de agtergevels bij de Trappen naast de Kerk aan Wederszijde op 3 verdiepingen de nodige Lig-Cosijnen van 5 a 7 d^m, de Schuifraamen van 2 d^{ms} WageSchot, alles na de Schuinte van de Trappen gewerkt. De Cosijnen 6 Voet breed in den dag, verders de Cosijnen zoo hoog, en de Schuifraamen in zoo veel Ruiten verdeeld, als best zal kunnen vallen, en nader geordonneerd zal werden. ....

35. In de Kerk zal den aanneemer klaar maken Leveren en Stellen 18 Colommen van de Ionische order van

greine hout, met Eikehoutte Bassementen en Capi-teelen. Deeze Colommen in werken in de Lateijhouten van de Galderijen, teegen Deeze Lateijhouten de nodige Lijsten aanbrengen en de Balustraade boven de zelve klaar maken, alles van goed greine hout en na den Eisch Stellen, en alles gewerkt en gesteld als de Teekening Plan N° 7 eenigzints aanwijst, en volgens te gevene Tekeningen en Profile en verdere ordonnantie onder de bewerking aan hem te geven & c.

37. Den aanneemer zal de geheele Kerk en portaal voor de zelve bekoepelen, om gestucadoord te kunnen werden, het middelste vak als een gespanne Zeijl en de Rest zoo als de teekening Plan N° 7 genoegzaam aanwijst, met alle de togen banden & c^a, zoo als nader geordonneerd zal werden.

Om deze bekoepeling te maken, zal den aanneemer de nodige Toogen op Schenkels, volgens in het groot te gevene trekken maken van Vuure of Dennehout, zwaar 1 duim, drie diktes tegen elkander gewerkt en Sufficant gespijkerd, en zoodanig gemaakt, dat de naden of Lassen gewisseld werden en in de smalste plaats ten minsten 10 duim blijven.

48. Den Anneemer zal de geheele Kerk onder de Galderijen, en het Voorste Groote Portaal, bevloeren met blaauwe Steene Teegels Zindelijk en Wel gewerkt, en Nauwkeurig gekant & c^a naar genoegen, deeze Teegels van groote te nemen, zoo als best zal kunnen vallen, en zoo als nader geordonneerd zal werden.

63. Het geheele Kerkdak zal Provisioneel door den aanneemer van het metselwerk met Pannen gedekt werden, ten Einde het dakbord droog te houden deeze Pannen afkomende, naar Proportie het Leije dak vorderd, zal op het Laaste den aanneemer van het metselwerk dezelve mogen na zig neemen, en den Timmerman de afkomende Latten om meede te handelen na hun goeddunken.

64. Het geheele dak van de Kerk & c^a zal den aanneemer Uiterlijk voor den ..... geheel en al met Leijen moeten gedekt hebben, zullende het zelve tot een Coeverdak gedekt werden, waar toe hij zal leveren beste ..... Leijen volkomen aan de Keur voldoende deeze zal hij na, de zelve in order gehakt te hebben verwerken tegen ..... in de Voet, alles wel en in een Regte Lijn na het kruis gedekt, zonder overvoeren of breeken iedere Leij zal met 3 kopere Spijkers vast gemaakt moeten werden, zoo dat ze niet Schuiven of draaijen kunnen zoo veel als mogelijk is zorg dragende dat geene der Leijen op twee Dakdeelen worden Gespijkerd.

67. Den aanneemer zal gehouden zijn alle de Raamen komende in het gantsche Gebouw van 't Gasthuis en de Kerk, met best Fijn Wit Fransch Glas Leveren en in Stoppen, zonder eenige blaas en Rimpels of andere gebreken hoegenaamd.

Alle deze Ruiten zal den aanneemer nadat de Raamen geolijid en gegrondverwd zijn, in Goede

Stopverw inzetten en iedere Ruit met 4 ijzere Puntjes vast maaken, wel zorgende dat de ruiten van bekwaame groote werden gesneden; en aan de binnenzijde, zal hij de holtens tusschen het Glas en het hout, meede met Stopverw moeten stoppen.

Op enkele punten van het bestek willen wij nog speciaal de aandacht vestigen; in de eerste plaats op de afmetingen der vensterruiten. Op de verdieping waren deze ruiten slechts weinig hoger dan ze breed waren. De vensters van de beganegrond bezaten hetzelfde aantal ruiten, doch waren een voet hoger. Hierdoor was ieder ruitje hier ongeveer 3.5 cm hoger. Wij zien hierin een bewijs dat men in de 18de eeuw de ruiten in een gevel niet steeds „egaal van grootte” maakte. Het tweede punt betreft het metselwerk. De lagen lopen inderdaad naar boven schuin op, naar het schijnt echter minder dan een duim. De stootvoegen zijn met grote nauwkeurigheid boven elkaar gewerkt. Op de strekkenlagen zijn de stootvoegen van de erboven liggende kopse laag ingekrast.

Ook van de afwerking van het inwendige van het gebouw geeft het bestek ons een goed beeld. Het bouwwerk werd zeer eenvoudig uitgevoerd. De gehele kelderverdieping werd overkluisd met gewelven van IJsselsteen, die met zand of puin werden aangevuld om er de vloeren van de hoofdverdieping op te kunnen leggen. De gangen in de onderverdieping werden voorzien van een gemetselde bestrating van IJsselsteen; bij de turfkelder werd de bestrating in zand gelegd. De overige kelderruimten kregen een vloer van verglaasde tegels. De muren en gewelven werden gewit en voorzien van een plint van witte tegeltjes. In de turfkelder werden de gewelven gepleisterd doch de muren afgevoegd. De portalen van de trappenhuizen kregen een vloer en een plint van hardsteen; het plint liep ook door langs de houten trappen. De grote gang bij de voorname entree naast de regentenkamer werd iets rijker uitgevoerd; hier werd het hardsteen afgewisseld met marmer. De vloeren van de zalen op beganegrond en verdieping waren allen van gebakken Utrechtse tegels; op de zalen van de beganegrond werden deze tegels gelegd op de aanrastering boven de gewelven; op de zalen van de verdieping lagen zij op de houten vloer, waarvan de naden tegen het doorstuiven met kalkspecie waren dichtgezet. De zalen kregen een plint van witte tegels en werden afgewerkt met wit gestucadoorde wanden. Ook de borstweringen van de zolders werden gepleisterd en van een tegelplint voorzien.

De stookplaatsen zullen door het gehele gebouw zeer eenvoudig geweest zijn. Het bestek bepaalt, „in de keukenschoorsteen, en in alle de schoorsteenen van de zaalen en overal waar hangende mantels gemaakt werde, boven en opzijde van de ijzeren platen met bruine gecoleurde Tegeltjes te bezetten zoo als verkoozen zal werden”. Van de secreten, waarvan iedere zaal er een bezat, werden de zittingen en de muren een rij boven de zitting met witte tegeltjes afgezet. Slechts het secreet bij de regentenkamer werd tot een hoogte van 8 voet met witte tegeltjes volgezet, daarboven kwam dan nog een rij gekleurde tegels.

Slotconclusie.

Het resultaat van de inmenging van Giudici bij de tot standkoming van dit gebouw is niet bijzonder gelukkig geweest. Wellicht was het in de ogen van de regenten een geslaagd stuk moderne architectuur, doch het gebouw maakt uit een oogpunt van bewoning gezien een onaangename indruk. Het zal voor degenen, die er in moesten verblijven, geen prettige plaats geweest zijn.

Men krijgt de indruk dat de 19de eeuw hier reeds begonnen is. Het heeft iets van het troosteloze dat de 19de-eeuwse gebouwen eigen is; het zachtaardige menselijke karakter van de meeste 18de-eeuwse gebouwen ontbreekt. Ook de architectuur met de zuilenportiek doet zowel in zijn materiaal-behandeling als in zijn opzet sterk 19de-eeuws aan. Het was voor zijn tijd een bijzonder element, dat wellicht voor de eerste maal hier te lande verwezenlijkt werd. Hierdoor kreeg het gebouw een modern karakter, doch dit was slechts met moeite en veel kunst en vliegwerk tot stand gekomen.

Het gebouw is te groot van schaal voor zijn omgeving en te klein van afmeting voor zijn compositie. Wij zien hier een typisch voorbeeld van een plan dat in een ruimer terrein en in een royalere aanleg heel geslaagd had kunnen zijn, maar dat in een kleine Hollandse stad niet op zijn plaats was. Het is dan ook waarschijnlijk dat het initiatief tot de aanleg niet van de architect, doch van de regenten uit is gegaan. Het kwam in deze tijd veel voor dat de nieuwe classicistische architectuurrichting meer gestimuleerd werd door de burgerij dan door architecten. Aan gezien er zo weinig opgaven in de Hollandse steden waren, waarbij men deze idealen kon verwezenlijken, bleef dit gebouw steeds een vreemde deling in zijn plaats en in zijn tijd.

De constructie van het gebouw was niet bij-

zonder gelukkig. Bij het doorlezen van het bestek, kan men ondanks de vele zorg, die aan het werk besteed was, reeds zien waar na honderd jaar de feilen zouden optreden. De zuilenportiek van stucwerk en met houten kapitelen kan beslist niet voor de eeuwigheid bedoeld zijn geweest. Het degelijke natuursteenwerk van de voorgebouwen gaf aanleiding tot nog grotere onheilen, doordat de ankers, die de blokken met het erachter liggende metselwerk verbonden gingen roesten en de muren van boven tot onder spleten gingen vertonen.

Toen dan ook dit gebouw na ruim anderhalve eeuw te hebben dienst gedaan aan zijn bestemming werd onttrokken, dienden er ingrijpende herstellingen te geschieden. Van 1938-1940 werd de rechtervleugel gerestaureerd en ingericht tot

museum. De ruitverdeling werd hersteld en de trap werd vergroot¹⁰. Van 1942-1944 werd het inwendige van de kapel, die eveneens aan zijn oorspronkelijke bestemming onttrokken was, hersteld. In 1949 kwam het herstel van de kap en de zolder van de linker-vleugel tot stand, terwijl in 1953 en 1954 het meest bewerkelijke deel volgde, namelijk de gehele uitwendige restauratie van de kapel. Het herstel van de linkervleugel wacht nog steeds op algehele voltooiing.

De nieuwe bestemming van het gebouw past beter bij het karakter van de architectuur en de indeling dan de oorspronkelijke, zodat het er naar uitziet, dat het weer tijdenlang een taak te vervullen heeft. Wellicht een taak, waarbij de spanning tussen de vorm en de functie minder groot zal zijn dan vroeger het geval was.

SUMMARY

ST. JACOBSGASTHUIS AT SCHIEDAM

BY IR. R. MEISCHKE

The mediaeval building of St. James's Almshouse at Schiedam was replaced by a new one in 1785. The first design, which was made by the Town Architect Rutger van Boles, was rejected by the governors because they thought it ugly. The well-known architect Carlo Giovanni Francesco Giudici, born on January 5th 1746 at Dulzago near Novarese, who had established himself at Rotterdam in 1770, was commissioned to design a better plan. His first project may be reconstructed by means of the specifications that have been preserved. Its style was of a rather traditional and still somewhat baroque nature. The second design, which must have been completed in 1785, was executed in 1786-1787 and

has classicist features. Some influences are apparent of the National Council building at Brussels which was completed in 1783 after the design of Guimard. It probably was the governors, and not the architect who took the initiative for this second design. It was not unusual in Holland at this period for the men who gave commissions to have more advanced ideas and to be better informed of the developments that were taking place abroad than the architects.

¹⁰ C. E. Alexander, „De restauratie van het voormalige St. Jacobsgasthuis te Schiedam”, *Publieke Werken*, 14 (1946), blz. 25.

HET HUIS LAARWOUD TE ZUIDLAREN

DOOR

HERMA M. VAN DEN BERG

Als begrenzing van de meest oostelijke der talrijke brinken, die het dorp Zuidlaren zijn statig aanzien geven, ligt het langgerekte terrein met oud beuken- en eikenhout begroeid, van de Havezathe Laarwoud. Aan de westzijde wordt dezelfde brink begrensd door het kerkhof, waaraan de laatmiddeleeuwse kerk met de koorzijde grenst, zodat de oude kern van het dorp hier gezocht moet worden en de situatie van het huis op de grens van dorp en het lage land zeer oud kan zijn.

Ongeveer in het verlengde van de weg naar Groningen ligt een groot gazon, aan de lange zijden begrensd door statige beuken en eiken van de oude oprijlaan. Aan het einde daarvan ziet men het Huis liggen dat zich als een vriendelijk 18de eeuws landhuis voordoet. Achter geschoren linden¹ vindt men ter linkerzijde een langgerekt dienstgebouw. Een eenvoudige brug leidt over een gracht, die het terrein waar het Huis op staat als een rechthoekig eiland omgeeft. Buiten het eiland liggen in de as van het Huis een sterrebos, ter zijde de rozentuin en een Engels bos met vijverkom, geneugten van de 18de en 19de eeuwse bewoners die op Laarwoud, na het tot Havezathe verheven te hebben, als Drossten van Drenthe een zekere staat hebben gevoerd en er hun stempel op gedrukt hebben.

De tegenwoordige toegang tot het huis, van het dorp uit, is gericht op de as van het bouwhuis, zodat men een onverwacht gezicht op het gebouw krijgt, zoals in de romantische periode gebruikelijk was. Een oud kerkpad zal toen met linden beplant zijn en tot oprijlaan gemaakt ter vervanging van de als ouderwets gevoelde symmetrische statige oprit uit de 18de eeuw. Het uitzicht in die richting werd door rhododendrongroepen afgerond.

Alexander Karel des H. R. Rijks Vrijheer van Heiden kocht het Huis in 1750 en verzocht in 1751 het recht van havezathe van het Huis Vledderinge op het Huis Laarwoud te mogen verleggen en in de Ridderschap verschreven te

¹ De geschoren linden blijken na de restauratie geroid te zijn.

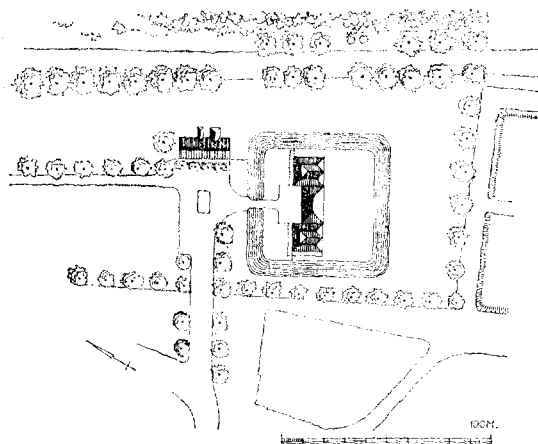

Fig. 1. Situatie.

worden. Door aan dit verzoek te voldoen verheven de Staten van Drenthe het Huis Laarwoud tot Havezathe².

Door vererving kwam Laarwoud aan de familie De Milly van Heiden Reinestein, die het tot 1905 bewoonde, waarna het in 1915 met bijbehorende tuinen en bos door de Gemeente Zuidlaren werd aangekocht als ambtswoning voor de burgemeester. Door verschillende omstandigheden is het 1954 geworden voordat tot een restauratie kon worden overgegaan³. De bestemming tot Gemeentehuis verzekert voor de eerstvolgende decennia het behoud van het gebouw in de sfeervolle omgeving.

Het landelijk uiterlijk met de lage zijvleugels moet het gebouw verkregen hebben kort na de verheffing tot Havezathe van de oude borg, waarvan in het 17de eeuws grondschattingregister gesproken wordt. Niettegenstaande het zeer regelmatig uiterlijk immers blijkt dat het paarsrode baksteenmateriaal van 18.5/20 x 4 cm waaruit de voorgevel van het middenblok is opgetrokken, sterk verschilt van de veel kleinere baksteen van

² N. Dr. *Volksalm.*, 19 (1901), blz. 144.

³ Onder leiding der architecten D. J. van Iperen en R. Offringa zie *Bouwkundige Weekblad*, 77 (1959), blz. 142.

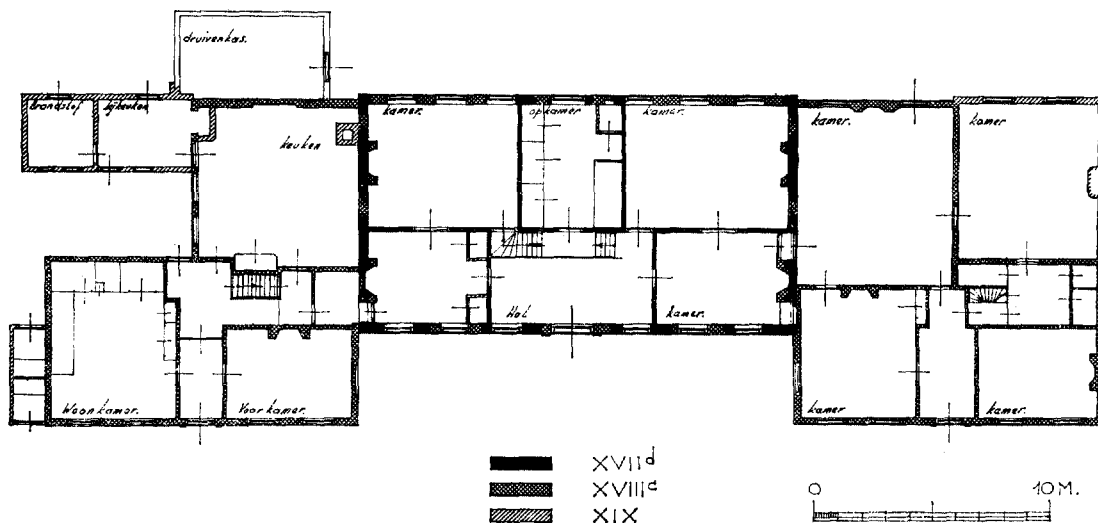

Fig. 2. Laarwoud, plattegrond gelijkvloers vóór de restauratie.

(tek. W. J. Berghuis)

de zijvleugels, die door bijzonder fijn voegwerk verbonden is.

Aan het middenblok zijn dus de lage vleugels toegevoegd, die de borg op het omgrachte terrein in een landelijke woning transformeerden. Richtte men zich bij deze uitbreiding voor de vorm van het dak en de schoorstenen naar die van het hoofdgebouw, de vensters van het middenblok werden vergroot en van nieuwe roede-indeling voorzien, zoals thans wederom aangebracht is. Een kozijn dat bij latere aanbouwen aan de achterzijde ingebouwd geraakt was, gaf de juiste verdeling aan. De dakkapellen behielden hun oude indeling. Het grote houten timpaan boven de ingang, bekend uit classicistische gebouwen uit de eerste decennien van de 19de eeuw en bij de nieuwe bestemming van het huis zo goed passend, is kennelijk vreemd aan de 18de eeuwse opzet. Het herinnert aan de modernisering waarbij de rechterzijvleugel tot de volle diepte van het hoofdgebouw werd vergroot en de vensters door een middenroede in zes grote ruiten verdeeld werden. Een houten brug met twee maal twee door kettingen verbonden leuning completeerde het vroeg 19de eeuwse aanzien, dat het gebouw tot de restauratie behield.

De verbouwing door Graaf van Heiden na 1750 wordt bevestigd door de grondschattingregisters „aangaande de vermeerdering der Behuizinge” die in 1745 en 1750 voor het eerst weer verricht zijn sedert 1654⁴. Bij de schatting in

1750 staat als eigenaar van het Huis „Laarwolt” te boek de „Hoogweledelgeboren Heer A. C. Baron van Heiden Drossaard van Coevorden en de Lantschap Drenthe”. In 1745 heet het Huis nog „de Borg” en wordt als eigenaar genoemd P. van Oostbroek. Deze had een dochter van dominee Johannes van Selbach getrouwd, in het bezit van welke familie het huis gedurende de gehele 17de eeuw is geweest⁵. Daar het huis in 1750 dezelfde afmeting blijkt te hebben als in 1745 moet de uitbreiding na '50 plaats gehad hebben. In de jaren 1646 tot 1750 zijn geen schattingen verricht. In 1646 wordt een voor de bouwgeschiedenis waardevolle opmerking gemaakt bij het huis, dat als steeds het hoogst aangeslagen pand is: „het huys, 9 gebint, waarin een balcken in stucken is, mede schlim spoorholt, een kocke, een kamer mit een schrifkamer, die schuur 8 gebint” enz. ten name van Hendrik van Selbach. Het huis moet dus in 1646 al oud geweest zijn als het gebint „in stucken” is. In 1746 wordt vermeld dat het huis twee verdiepingen heeft en een nieuw achterhuis, waarmede de verbreding van het schathuis bedoeld kan zijn, die zich nog in het gebint aftekent. Het ziet er dus naar uit, dat het huis waarvan in 1646 vermeld wordt dat de kap slecht is, tussen 1646 en 1750 vernieuwd is en wel op een zodanig tijdstip dat in 1750 alleen de uitbreiding van de schuur als nieuw wordt aangemerkt.

De familie Van Selbach, die in de 16de eeuw een enkele maal voorkomt in Groningen en het

⁴ Inventaris Oude Statenarchieven van Drenthe, nr. 845 e.v.

⁵ N. Dr. *Volksalm.*, 18 (1900), blz. 146, noot.

oosten van het land, doch waarvan de intrede in Drenthe nog niet duidelijk is ⁶, moet zich in de loop van de 17de eeuw in Zuidlaren een vaste positie verworven hebben. In het begin van die eeuw komt Jan van Selbach tot Zuidlaren in officiële stukken verscheidene malen voor, en omstreeks 1613 zien wij hem bezig zijn bezit uit te breiden in Zuidlaren. In 1631 wordt er paal en perk aan gesteld, wanneer een eis van hem wordt afgewezen daar hij twee gebint gebouwd heeft op grond die hem betwist wordt ⁷. Of hij de bouwheer van het huis is moet betwijfeld worden, wanneer het pand in 1646 reeds vervallen is. Eer heeft hij een bestaand huis verworven, dat uit grote baksteen opgetrokken was. De zuinige bouwheer van na 1646 heeft in elk geval het afkomend materiaal opnieuw laten gebruiken bij het optrekken van het rechthoekig huis, waarvan de achter- en linkerzijgevel uit bleekrode baksteen van 22 x 4.5 bestaan, in tegenstelling tot de paarsrode steen van 18.5/20 x 4 van de voor- en rechterzijgevel.

Na de dood van Jan van Selbach is Hendrik in 1646 eigenaar van het huis en het blijkt dat de familie zich in het dorpsleven niet onbetuigd laat. Hendrik's enige broeder, Roelof, is in 1648 kerkvoogd, wanneer het koor van de kerk herbouwd wordt ⁸; in 1675 bekleedt hij die functie nog en laat zijn naam vermelden op de nieuwe preekstoel. In het gewest is hij een belangrijke figuur en treedt als Gedeputeerde in de Staten op. Zijn jongste zoon Johannes wordt predikant. Blijkens een naast de preekstoel ingemetselde steen is tijdens zijn pastoraat in 1680 een gestoelte gemaakt, dat thans niet meer aanwezig is. Zijn oudere broeder Caspar is dan kerkvoogd. Ook schenkt de dominee in 1681 deksels op de zilveren avondmaalsbekers.

Roelof van Selbach overlijdt in oktober 1679 enige weken na zijn broeder Hendrik. Zijn zoon Gerhard, landschrijver van Drenthe, schrijft in 1691 „in aedibus Laarwolt”, zodat aangenomen kan worden dat hij degeen is die na de dood van zijn oom het huis bewoont.

Blijkt uit het voorgaande dat de Van Selbach's

⁶ De heer J. Westra van Holthe was zo vriendelijk mij een en ander mede te delen uit zijn schat van gegevens over de Van Selbach's. Zie ook J. Belonje en J. Westra van Holthe, *Genealogische en heraldische Gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Drenthe*, Assen 1937, i.v. Zuidlaren.

⁷ Rijks-Archief te Assen, archief van de Etstoel, inv. nr. 14, dl. 8, f°. 50.

⁸ Stichtingssteen in het koor van de kerk.

een belangrijke plaats in het dorp innamen en niet terughoudend waren als het om verbouwen en verfraaien van de kerk ging, het is nog niet duidelijk wie de bouwheer is van het huis, dat in 1750 door Van der Heiden gekocht werd.

Boven een inrit van het bouwhuis komt een monogramsteen voor waaruit de letters G. V. S. te lezen zijn, die op Gerard van Selbach zouden kunnen wijzen. De langgerekte smalle vensters in de gevels van het bouwhuis, gedeeld door een middendorpel en gedekt door een latei, worden in Groningen in de gehele 17de eeuw volgehouden, niet alleen in zijgevels, maar ook, dicht naast elkaar geplaatst in voorgevels. In de stad Groningen wordt het venster aan de bovenzijde bij voorkeur afgesloten door een natuurstenen latei waarboven aanvankelijk een halfcirkelvormige boog komt, zoals aan de nog bestaande gevels van het Doofstommeninstituut en het Gerechtsgebouw resp. uit 1643 en 1647. Weelderiger worden de stadsgevels wanneer boven de latei elk venster een natuurstenen ornamentstuk draagt veelal in de vorm van een schelp en het reliëf van de natuursteen levendig afsteekt tegen de lichtrode baksteen.

De landelijke borgen werden niet zo rijk gedecoreerd; daar blijven de smalle vensters onversierd en meestal gedekt door een halfronde boog al of niet boven een latei, zoals de Menkemaborg aan achter- en zijgevels toont. Elders werd reeds gewezen op het z.g. raadhuis van Eelde uit 1654 en verschillende andere ongedateerde gebouwen ⁹. Van de verdwenen gebouwen zij nog gewezen op de Havezathe Batinghe ¹⁰ die blijkens 18de eeuwse tekeningen ook smalle hoge vensters bezat, later in de beganegrond gewijzigd, en talrijke Groninger borgen, afgebeeld op de kaart van Beckering uit 1735.

Bij de restauratie van het hoofdgebouw van Laarwoud nu, is duidelijk geworden dat alle gevels van het oude middengedeelte door soortgelijke vensters doorbroken zijn geweest. Inwendig bleken zij in de muren ter weerszijden van de schouwen beganegronds zowel als op de verdieping aanwezig te zijn. Nauwkeurige observatie van het metselwerk van de voorgevel leverde vervolgens voldoende gegevens om ook hier een reconstructie te maken van twee maal vier dergelijke vensters ter weerszijden van een middenpartij, waarvan alleen de zijdelingse begrenzing

⁹ N. Dr. *Volksalm.*, 76 (1958), blz. 140.

¹⁰ J. Westra van Holthe, „Havezathen in Drenthe”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 11 (1958), kol. 171 e.v.

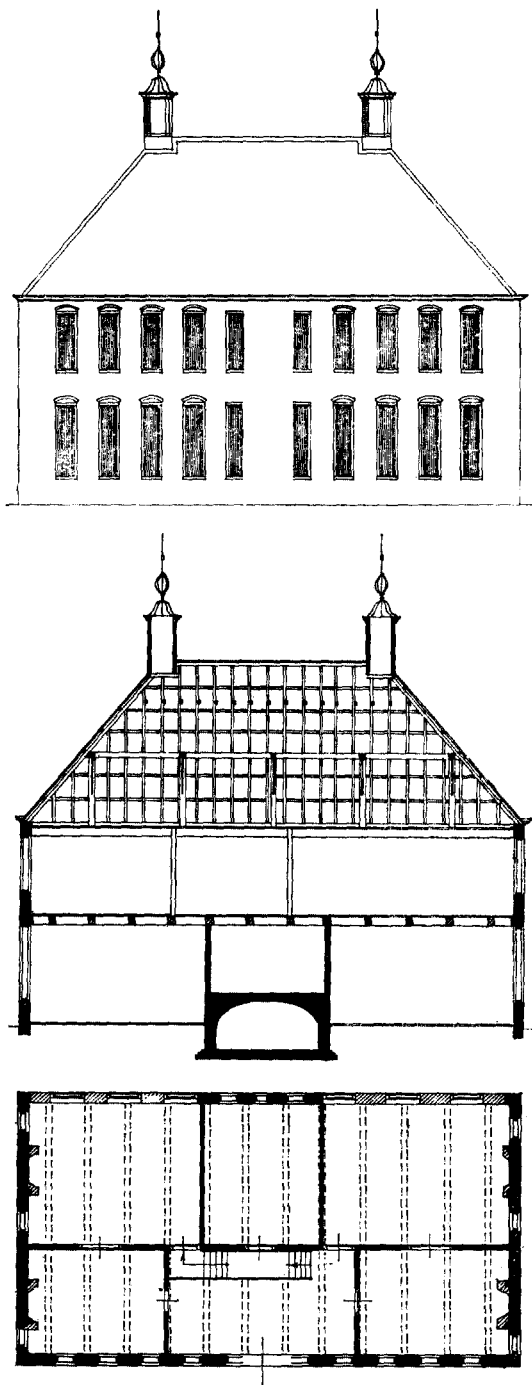

Fig. 3. Laarwoud, reconstructie van de 17de eeuwse toestand. (tek. W. J. Berghuis)

vast staat. De ingang kan bestaan hebben uit een eenvoudige deur met smalle zijlichten in de trant van de ingangspartij van de Menkemaborg of de middenpartij beganegronds van Batinghe. In de achtergevel waren alleen in het middengedeelte beganegronds resten van smalle vensters te zien. De vensters van de grote kamers op beide verdiepingen zijn zo ingrijpend vergroot dat gehele muurgedeelten vernieuwd moesten worden (fig. 3).

Het blokvormig huis met volledige verdieping is gedekt door een hoog schilddak met schoorstenen op de hoeken in de trant van P. Post en Vingboons. De plattegrond van het ongeveer twee maal zo brede als diepe huis vertoont echter weinig samenhang met de Hollandse ontwikkeling¹¹. Er is in de eerste plaats geen kelderverdieping of souterrain, evenmin als in de meeste Drenthse Havezathen. De beide grote vertrekken aan de achterzijde, die meer dan de helft van de diepte van het pand innemen, liggen gelijkvloers. Tussen deze in is de benodigde kelder gebouwd, waar boven een kleine opkamer, bereikbaar langs een trapje met bordes, als begin van de trap die naar de verdieping voert. De kelder zal oorspronkelijk van de hal uit toegankelijk geweest zijn door een trapje onder het bordes door. Ter weerszijden van de hal zijn twee kleinere vertrekken met een schouw tegen de buitenmuur. In vergelijking met het niet zo veraf gelegen Huis Mensinge te Roden, is hier van de neiging tot centraliserende plattegrond sprake binnen de beperkte mogelijkheden van een eenvoudige borg. Het huis te Roden, in 1728 tot een klassiek landhuis met twee zijvleugels verbouwd, moet in de 17de eeuw vergroot zijn met de rechterhelft van het middendeel; langs de voorgevel loopt een smalle gang over de volle breedte van het huis; de rechte trap ligt tussen het oudste linkerdeel van het huis en het onderkelderde jongere deel, zodat aan de rijning van ruimten weinig architectonische ordening ten grondslag ligt. De gang langs de voorgevel, die wellicht ook in het plan van de Fraeylemaborg te Slochteren te herkennen valt¹², is in Laarwoud tot een hal geworden, doordat aan elke zijgevel een vertrek is gekomen.

¹¹ Vgl. R. Meischke in *Maandblad Amstelodamum*, 45 (1958), blz. 162.

¹² De trap ligt op de Fraeylemaborg in de hoek doordat er sprake is van een oudere borg op L-vormige plattegrond. Plattegrond in M. D. Ozinga, *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in Oost-Groningen*, 's-Gravenhage 1940, blz. 143, afb. 54.

Op de verdieping van Laarwoud waren oorspronkelijk links twee vertrekken; ter rechterzijde, waar thans de raadzaal is, die voor dit doel met een rijk gesneden 18de eeuwse schouw is verfraaid, moet in de vorige eeuw een groot slaapvertrek geweest zijn met tegen de buitenmuur door snijwerk in lindehout omgeven een verhoging, waarop het bed zal gestaan hebben¹³. In de rechterhoek was een gemak uitgebouwd. De hoge kap over het huis is van grenehout, evenals de balklagen, waarin geen wijzigingen te zien zijn en waarvan de benedenste in de beide vertrekken beganegronds nog in zicht is. De ligging van de balken komt overeen met de dammen tussen de gereconstrueerde smalle vensters.

In de rechter-achterkamer, thans burgemeesterskamer, vormt een tussen deze balken op doek geschilderd plafond (afb. 3) de enige luxe die in het 17de eeuwse huis aangebracht is geweest. De gesneden trapleuning in de hal met het wapen van Zuidlaren is uiteraard een toevoeging ten behoeve van de nieuwe bestemming en sluit aan op de behouden 18de eeuwse hoofdbaluster van de vroegere eenvoudige spijlenleuning.

Tussen de vier moerbinten van het plafond van de burgemeesterskamer zijn door vlakke banden twaalf vlakken gevormd, waarachter een uitzicht in een wolkenhemel gesuggereerd wordt, omgeven door een omlopende balustrade; vissers en jagers die hun gereedschap hanteren zijn ten halve lijve boven de balustrade zichtbaar, terwijl hier en daar putti tuimelen. In de middenruimte zweven allegorische figuren van Gerechtigheid en Vrede, waarop een tekst betrekking heeft, die te lezen is op een cartouche, dat de balustrade onderbreekt.

Het geschilderd plafond was in 1900 naar het Provinciaal Museum te Assen overgebracht, waarna in Laarwoud een kopie werd aangebracht¹⁴. Door de restaurateur Fabri te Rotterdam, die o.m. voor Koningin Wilhelmina het trappenhuis van het Loo naar oude prenten herstelde, is het origineel in 1900 bijgewerkt. Nu Laarwoud gerestaureerd kon worden en een openbare functie heeft gekregen, is het oorspronkelijke plafond weer ter plaatse aangebracht.

De tekst waarop de voorstelling van de allegorische figuren is gebaseerd, is gekozen uit psalm 85, vers 11, 12 en 13:

Daer Goedertirenhheit en Waerheit sich ontmoeten /

¹³ Mededeling van Mr. P. de Milly van Heiden Reinestein aan de Heer Westra van Holthe te Assen.

¹⁴ Correspondentie-archief, Prov. Museum te Assen.

Gerechtigheit en Vreed' Elckander vrintlick groeten /
Daer sal de Heer het Goedt en Lant sin Vruchten
geven / den Richter recht doen en het volck in Ruste
leven. / Verleent dit grote Godt ons Lieve Vaderlant /
Laet dese Deuchden hir gepaert sin Hant aen Hant /
Dan sal de VredeVorst Jesus niet slechts in schiin / als
hier maer inderdaet het Drentse Wapen siin.

Boven het cartouche staat het wapen van Drenthe, bekroond door een krans die twee zwevende putti houden. Het cartouche is met grote uitwaaierende lichtblauwe strikken en twee dikke vruchtfestoenen verbonden met een pilaster in de donkerbruine balustrade die perspectivisch juist in het vlak van de eerste moerbint staat. Als penant van het wapen van Drenthe fungeert aan de andere zijde een landkaart van de Landschap te midden van de overige gewesten; de allegorische figuren die elkaar de hand reiken zullen volgens de tekst uit de psalm Goedertierenheit en Waarheid moeten voorstellen. In de hoeken naast het wapen van Drenthe ziet men landlieden bezig met melken, maaien, ploegen, zaaïen en schapen weiden. Aan de lange kant, tuinzijde, hangt over de balustrade een aantal netten, hengels, en ander vistuig, waartussen een visser een grote snoek ophaalt; zijn makker trekt een fuik vol spartelende vis aan een stok juist over de plecht van zijn zeilboot binnen. In de lucht achter de vissers vliegen wilde eenden. Aan de andere lange zijde van het plafond heeft een jager geschoten korhoenders in de hand; voor de balustrade liggen zijn lokvogeltas^{14a}, weitas en netten. Een ander tracht vogels in de lucht onder schot te krijgen. In de hoek naast de landkaart de lange jacht, waarbij een jager, blazend op een kromhoorn, de honden verzamelt. Links van het cartouche leunt een klein meisje in het lichtblauw over de balustrade; een jongetje kan er met het hoofd juist overheen zien. Wij vermoeden hier de kinderen van de opdrachtgever van het plafond afgebeeld te zien.

Het motief van de rondgaande balustrade is in de 17e eeuw ten onzent gaarne gebruikt sedert Honthorst het uit Italië importeerde waar het in de 16de eeuw reeds werd toegepast om ruimte te suggereren¹⁵. Wij weten dat zowel in Honse-laarsdijk als in het lustslot ter Nieuwburg onder Rijswijk een zaal was met een dergelijke omgaande balustrade, waarachter figuren ten halve

^{14a} Voor de wilster- of pluvierenjacht.

¹⁵ Vgl. A. Staring, *Jacob de Wit 1695-1754*, Amsterdam 1958, en J. R. Judson, *Gerrit van Honthorst, a discussion of his position in dutch art*, 's-Gravenhage 1956.

HET HUIS LAARWOUD TE ZUIDLAREN

Afb. 1. Laarwoud voor de restauratie

(Foto Folkers, Groningen)

Afb. 2. Laarwoud na de restauratie.

(Foto Monumentenzorg)

Afb. 3. Laarwoud, geschilderd plafond.

(Foto Monumentenzorg)

lijve verschenen. De eerste was door P. Bor geschilderd, de tweede door Honthorst in 1638. Langs de wanden van de grote zaal, die in 1652 en volgende jaren onder leiding van P. Post op het Binnenhof te 's-Gravenhage gebouwd werd ten behoeve van de vergaderingen van de Staten van Holland, liep als afsluiting van elk wandgedeelte een balustrade, waarachter zich allerlei figuren schenen voort te bewegen. Vooral als overgang naar een gewelfd plafond schijnt het motief geliefd geweest te zijn: beide zalen in de lustsloten van Frederik Hendrik hadden een gewelfde met planken beschoten dekking, waaraan de Hollanders van ouds gewoon waren voor plechtige ruimten. De overgang van een beschilderd houten tongewelf zoals in de Noordhollandse kerken voorkomt, naar een gewelfde zaal is niet zo groot.

Groter was in wezen de overgang van het afsluitende balken plafond, dat sedert de middeleeuwen tot in de 18de eeuw met ranken en symbolen versierd werd¹⁶ naar het vlakke, ruimte suggererende plafond, zoals Honthorst dat in 1624 voor het eerst in een woonhuis aan de Nieuwe Gracht te Utrecht schilderde, waar een musicerende jonge vrouw achter een balustrade wordt voorgesteld¹⁷.

Voordat grotere ruimten door een vlak, beschilderd plafond worden gedekt, zoekt men eerst nog tussenvormen in het cassettenplafond, hetzij gewelfd als in de grote zaal van het Raadhuis te Amsterdam, hetzij vlak als in vele Amsterdamse woonhuizen waarvan het Trippenhuys als voorbeeld moge dienen. In de verdiepte velden komen dan zwevende figuren, echter zonder veel ruimtelijke samenhang onderling. Ook vindt men soms op de vlakke planken onder de moerbinten cassetten geschilderd (Leiden Rapenburg 29 met in het midden reeds een uitzicht in een hemel; ook op de Havezathe Schoonheten onder Raalte¹⁸ of de suggestie van een gewelf plafond (Kasteel Heemstede onder Houten).

Het doorbreken van het vlak met uitzichten naar een vrije hemel is een voorbode van een geheel vrije hemel. Aanvankelijk zijn de uitzich-

¹⁶ Bijzonder goed bewaard het saterplafond in Doelenstraat 6 te Amsterdam, alleen ranken op een klein plafond uit een Dordt's huis in het Rijksmuseum. Fragmenten komen bij restauraties herhaaldelijk te voorschijn. Een late vorm van ornament op balken aan het plafond van de zogenaamde rode kamer op Fraeylemaborg te Slochteren, eerste kwart 18de eeuw.

¹⁷ Judson, *o.c.*, blz. 104 e.v.

¹⁸ *Buiten*, 6 (1933), blz. 433.

ten druk bevolkt met putti, zoals in het vlakke plafond van de Regentenkamer in het Burgerweeshuis te Amsterdam en in de talrijke door Holsteyn c.s. op doek geschilderde vullingen tussen cassetten in het Raadhuis¹⁹. Tussen het geruis van de zwerige plafonds die in de school van Laïresse tegen het eind van de 17de eeuw in de mode komen, blijven de vrije uitzichten hier en daar voor speciale doeleinden gebruikelijk; wij denken aan het jachthonden-plafond in het Paleis Soestdijk, aan het vogelplafond in het raadhuis van 's-Gravenhage, beide met rand, en het geheel vlakke vogelplafond in een der vertrekken van het laat 17de eeuwse poppenhuis in het Rijksmuseum, dat herinnert aan het gewelfde houten plafond in het Rijnlandhuis door P. Post in Leiden. Iets van deze beide richtingen moet de schilder van het plafond te Laarwoud of diens opdrachtgever voor ogen gestaan hebben. Het vroeg-17de eeuwse balustrade-motief, in de zeventiger jaren in de Trompenburg en zelfs in de 18de eeuw nog in het beschilderd kerkgewelf in Dreischor, als overgang van wand naar gewelf toegepast, moest nog dienen om het uitzicht naar de hemel voldoende werkelijk te maken. In de hoeken kwamen festoenen met tuimelende putti die men in de Marot-tijd nog gaarne als hoekvulling bleef toepassen, terwijl in het midden vrij zware allegorische figuren in licht blauw en oranje rood gekleed vrij zwevend werden voorgesteld naar de trant van Laïresse. De tegenstrijdigheid tussen de realistische halve figuren van vissers en jagers met de allegorieën in het midden heeft de bescheiden meester niet weten op te lossen; ook is een zekere stijltegenstelling tussen deze onderdelen voelbaar gebleven.

Wanneer wij, zoals boven reeds voorgesteld werd, in de beide kinderen die op de balustrade te midden van jagers, vissers en allegorieën schijnbaar doelloos voorgesteld zijn, kinderen van de opdrachtgever mogen herkennen, zou de datering van het plafond en wellicht van het gehele middenblok van het huis in de negentiger jaren van de 17de eeuw vallen. De bezitter van het Huis in 1645 immers, Hendrik van Selbach, sterft in 1679, drie weken voor de dood van zijn broeder Roelof. Daar in 1691 Gerard, de vierde zoon van Roelof bewoner van het Huis blijkt te zijn, is vererving van Hendrik op zijn neef Gerard

¹⁹ Het vroegst in het noorden op een tekening van J. Gossaert. W. Kröne, *Der Italienische Einfluß in der flämischen Malerei im ersten Drittel des 16. Jahrhunderts*. Würzburg 1936, Tafel 3.

zeer waarschijnlijk. Wanneer vervolgens uit de doopboeken van Zuidlaren blijkt dat Gerard van Selbach uit zijn huwelijk, in 1688 aangegaan met Marg. Emmen, een dochter Johanna Margriet had, die in 1689 gedoopt werd en een zoon Coenraad die in 1692 in het doopregister wordt ingeschreven²⁰, zijn wij geneigd aan te nemen dat het deze kinderen zijn, die op het plafond afgebeeld worden. Het plafond zou dan, wellicht als voltooiing van het huis dat de erfgenaam bij zijn huwelijk in 1688 liet bouwen, omstreeks 1695 geschilderd moeten zijn. Het monogramsteentje met G.V.S. in het bouwhuis komt het veronderstelde bouwheerschap van Gerard van Selbach nog ondersteunen.

Gezien de matige kwaliteit van het schilderwerk, vooral in de koppen en handen en in de zwevende figuren, moet de schilder onder de plaatselijke meesters gezocht worden, die meer bedreven waren in het stilleven en in het landschap, dan in het figuurstuk en het grotere decoratiewerk. De Van Selbach's hebben zich blijkbaar niet kunnen meten met de Groninger groten als Anna Ewsum en de Alberda's, die de in Holland geschoolde, uit Friesland afkomstige Colenius schoorsteen na schoorsteen op Menkemborg en de enorme houten plafonds van de Nienoord te Leek lieten decoreren²¹. Zelfs de beschildering van het houten tongewelf in de kerk te Eelde, met een allegorie op het Geloof, die in 1725 door kerkvoogden, onder wie de machtige van Welvelde's aangebracht werd, is sterker.

SUMMARY

LAARWOUD HOUSE AT ZUIDLAREN

BY HERMA M. VAN DEN BERG

The restoration of 1954 of Laarwoud House, which has been used since as Municipal Hall of Zuidlaren (province of Drenthe), led to a thorough investigation of its architectural history. After the house had been sold to Count van Heiden in 1750 and raised to the position of Havezathe (rural residence to which certain privileges were attached), low side-wings were added to the central block. It appears that on that occasion the windows as well as their disposition were altered. The masonry contained

²⁰ Ook dit gegeven dank ik aan de Heer Westra van Holthe, die de doopboeken doorgenomen had.

²¹ Onder de hoede van het Groninger Museum voor Stad en Ommelanden. Zie *Nederlands Volksleven* 1957.

Niettemin is de doorgaande beschildering op doek in Laarwoud tamelijk modern en luxueus ten opzichte van de planken plafonds van Colenius en die op Schoonheten. Ook in Friesland worden het meest plankenplafonds aangetroffen met beschildering à trompe l'oeil met randen of cassetten, zoals het merkwaardige plafond, nog steeds achter board verborgen, in de onder hoede van Rijksgebouwendienst staande State Grovestins te Heerenveen²² en een in het Prinsenhof opgeslagen plafond uit het Coulonhuis.

De kamer waarin het plafond in Laarwoud is aangebracht moet oorspronkelijk evenals de voor-gevel hoge smalle vensters gehad hebben, die slechts een zeer matige lichttoevoer mogelijk maakten. Wellicht waren de muren geschuurd als op het Huis Echten of met eenvoudige stof bekleed. Thans is de kamer in empirestijl gemeubeld, in tijd ongeveer aansluitend met de decoratie van de vroeg 19de eeuwse aanbouw, waarin een stucschouwtje is bewaard. In de antichambre is een 18de eeuwse schoorsteenstukje ter plaatse gebleven; ook de vroeg 18de eeuwse halbank was in het Huis aanwezig. Het tegen de voorzijde van de zitting gespijkerde bloemfestoen is wellicht van de 17de eeuwse haldecoratie afkomstig. De overige aankleding van het raadhuis waaraan kosten noch moeite gespaard zijn, is bij de restauratie aangebracht. Het bouwhuis dat tot werkplaats, brandspuitenhuis en kippenhok gedegradeerd was, is tot dorpshuis ingericht. In de rechterhelft kwam een woning voor de bewaarder.

vestiges of tall, narrow windows, a feature which was characteristic of civil architecture throughout the 17th century and, in the province of Groningen, as late as the 18th century (see Fig. 3, reconstruction).

In the 19th century the house was provided with Empire windows and it acquired a more modern aspect by the pediment over the centre part. The interior is very sober. The groundplan is an elaborate form of the not uncommon type that has a passage running the whole width of the front of the house. The room at the back has a beamed ceiling. The painting which covers

²² A. Wassenbergh in *Oud Holland*, 62 (1947), blz. 152.

the spaces between the beams represents hunting, fishing and agricultural scenes behind a balustrade and allegorical figures. The portrait of two children, incorporated in the painting, might represent the children of Gerard van Selbach who inherited the house after his uncle and his father had both died in 1679. In that case the

execution of the painting as well as the construction of the central block of the house would date from about 1695 and, considering its style, this is certainly possible. Moreover, the crested cipher G.V.S. occurs on the keystone over the entrance to the outbuilding.

DE CEREMONIESTAF VAN DR. VAN LUTTERVELT

DOOR DR. W. PH. COOLHAAS

Met grote belangstelling las ik in het Bulletin¹ het artikel van dr. R. van Luttervelt, getiteld „Een Indische Ceremoniestaf uit 1604”; met bewondering ook voor wat aangaat de nauwkeurige wijze, waarop hier de voorstellingen, op de staf aangebracht, worden geanalyseerd. Tot mijn spijt heeft de geachte auteur mij er echter allerm minst van kunnen overtuigen, dat men hier te doen heeft men een „ceremoniestaf in het Verre Oosten voor Nederlanders gemaakt . . . en wel voor iemand van de vloot van Steven van der Hagen of . . . die van Wybrandt van Warwijk, . . . wellicht die admirals zelf.”

Uit de tekst blijkt, dat dr. Van Luttervelt met de maker een Aziaat bedoelt, hij spreekt namelijk ergens over „een maar half begrepen copie van de hand van een Oosterling”.

Wat brengt hem nu tot zijn opvatting?

Allereerst dat de staf is vervaardigd van palissanderhout, dat hij voor een specifiek Indische houtsoort houdt; hij schrijft althans, dat het Indische karakter van het snijwerk „in overeenstemming is met de herkomst van de houtsoort”. Nu wordt in Nederland de naam palissander gebruikt voor verschillende Dalbergia soorten. „De Nederlandse norm N 1015, Benamingen van houtsoorten, onderscheidt in de palissandergroep o.a. Rio palissander (Brazilian rosewood, Jacaranda), Indisch palissander (Indian rosewood), Java palissander (sono keling)”, was ir. J. E. Heesterman, hoofd der chemische en biologische laboratoria van het Koninklijk Instituut voor de Tropen, zo vriendelijk mij te schrijven. Palissanderhout komt dus óók uit Brazilië en wat men hier te lande gewoonlijk zo noemt, is juist dat Braziliaanse. Winkler Prins toch stelt palissander zonder meer gelijk met het Braziliaanse jacaranda, terwijl het volgens Oosthoek (ik raadpleegde de druk van 1922) een verzamelnaam is voor een aantal houtsoorten, waarvan voor vele

de afkomst niet zeker is; een deel komt volgens hem van een papilionacee uit Brazilië, andere soorten komen ook uit Zuid-Amerika; Indië noemt noemt hij in dit verband niet. Uit laat-16de of vroeg-17de eeuwse bronnen is mij geen plaats bekend, waarin sprake is van palissanderhout uit Azië.

Een tweede argument is dan het Indische karakter van het snijwerk. Nu is mij niet duidelijk, waaruit dat „Indische karakter” zou blijken. De term is wel uiterst vaag en, dunkt mij, niet nader toegelicht, niets zeggend. Er is nu bij de beschrijving van het snijwerk verderop wel zo'n toelichting; boven aan de staf is een brede zône met een decoratief Indisch patroon . . . „met rozetten gevulde ruitjes, gestyleerde vruchten- en eike(?)takken enzovoort.” Afb. 1 is niet zo duidelijk, dat ik het ornament voldoende nauwkeurig kan onderscheiden; eiketakken lijken mij bepaald on-Indisch; met rozetten gevulde ruitjes en gestyleerde vruchtentakken niet specifiek-Indisch.

De gehele verdere versiering is evenwel, behoudens één uitzondering, bepaald niet-Indisch; een „Christelijke en Europese” voorstelling, namelijk Adam en Eva, dan Pallas, Venus, Victoria, Prins Maurits, Aartshertog Albertus, Paus Clemens VIII, Koning David, een Europees echtpaar, een keizers(?)kroon, een Europees jachttafereel, alles tezamen, schrijft dr. Van Luttervelt „een levendig beeld van de sfeer, waarin de aristocratische Noord-Nederlanders in 1604 leefden”. Nu zagen we al, dat dr. Van Luttervelt denkt aan „een maar half begrepen copie van de hand van een Oosterling”. Maar hoe stelt onze auteur zich dat nu voor? Nergens hebben de bewuste vloten lang gelegen, men lette maar eens op de data van het aandoen van plaatsen door Van der Hagen. De opdrachtgever, die getroffen zou zijn geworden door een dergelijke staf van een oosters heerser, zou nu met grote vaart al die voorstellingen voor de „Oosterling” uitgetekend hebben en die duivelskunstenaar zou

¹ Bull. K.N.O.B., 6de S., 12 (1959), kol. 279.

met nog groter vaart al die hem geheel vreemde motieven in prachtig-fijn snijwerk hebben omgetoverd. Is dat nauwelijks aan te nemen, geheel onmogelijk is het dat diezelfde man ook nog al de teksten, die voor ons heel goed te ontcijferen zijn, zou hebben aangebracht in schrifttekens, die hem geheel vreemd waren. Want de „Oosterling” kende alleen, wanneer hij leerling van Portugese paters geweest was (en dat was een heel grote uitzondering, zo groot dat het toch wel uitermate toevallig geweest moet zijn, dat men nu net een sierkunstenaar ontmoette, die in die omstandigheden verkeerde), ons schrift; hij toch had zijn eigen schriftsoorten: het Arabische, het Indische in allerlei soorten, het Chinese en vele andere.

Er is dan één voorstelling, die het leven van de Europeanen in de Oost weer zou geven. Het betreft drie mannen „gekleed op zijn westers, naar de mode van de tijd”; het oosterse element steekt dan in hun „kromme brede klewangs” (m.i. suggereert alleen dat woord klewangs het Oosterse; men kan even goed, neutraal, van zwaarden spreken) en in de omstandigheid, dat twee der mannen „een voet van de grond hebben geheven”. Dat doet dr. Van Luttervelt denken aan een soort zwaardspel, bekend van Ternate, door hem op zijn Hollands-Indisch „bakkeleien” genoemd en daar ter plaatse als tjakalélé bekend. Nu heb ik dat spel in de Molukken herhaaldelijk zien uitvoeren, maar nooit daarbuiten, waar het niet bekend is. Moet ik nu aannemen, dat de besteller van de stok op Ternate zijn opdracht gaf, dan kan het gebruikte hout enkel Java-palissander of sono keling geweest zijn (daar op Ternate zelf geen palissanderhout voorkomt), dat dan van Midden- of Oost-Java moet zijn meegebracht, waar het volgens de *Encyclopaedie van Ned. Indië* (I. blz. 569) alleen voorkomt. Ik

kan het niet geloven; de maker moet ervaring gehad hebben met de houtsoort. Daar schepen van beide vloten pas laat dan wel niet in de Molukken kwamen, moet, zo de „Oosterling” meer naar het westen woonde, de besteller op een vorige reis in de Molukken het tjakalélé-en hebben gezien en dat zou hij dan jaren na de aanschouwing voor zijn staf besteld hebben. Maar waarom dan uitgevoerd door Europeanen en dan nog wel, zoals dr. Van Luttervelt nadrukkelijk schrijft, niet als spel maar als bittere ernst? Zo de houding der vechtende Europeanen werkelijk aan tjakalélé-en doet denken — ik kan dat alleen naar de afbeelding niet beoordelen — dan moet dat wel zuiver toeval zijn.

Dan is nog een argument, dat mogelijk de Nederlanders aan het hof van een Oosterse potentaat een dergelijke staf gezien hebben. Maar dit is toch wel heel zwak, dr. Van Luttervelt moet zelf verklaren uit de hem bekende literatuur over het Verre Oosten zo iets niet te kennen; wel is dat het geval van het Turkse hof.

Dr. Van Luttervelt geeft maar één aanwijzing, die positief uitvalt, namelijk het wapen van Enkhuizen²; met de auteur vermoed ik, dat iemand uit die stad iets met dit voorwerp te maken heeft. Maar is het nu niet het eenvoudigst, voorlopig en zuiver als hypothese, omdat wij niets met zekerheid weten, maar aan te nemen, dat wij te maken hebben met werk van een in dit opzicht begaafde, niet onontwikkelde Enkhuizenaar, die zich op een eentonige terugreis, waarschijnlijk uit Zuid-Amerika, heeft beziggehouden met het versieren van een mooie palissanderstok, die hem daar in handen is gekomen? Mij lijkt dit aanvaardbaar, althans heel wat minder onwaarschijnlijk dan de gewrongen oplossing, die dr. Van Luttervelt voor dit raadsel wil geven.

NASCHRIFT BIJ DE OPMERKINGEN VAN PROFESSOR COOLHAAS

De uitvoerige opmerkingen, die professor Coolhaas mijn studie over „een Indische ceremoniestaf uit 1604” waardig keurde, moet ik beantwoorden met een zinsnede, die ik aan hem zelf ontleen, namelijk dat hij mij allerminst heeft kunnen overtuigen. Wat toch is het geval?

Natuurlijk weet ik, dat palissanderhout niet alleen in Indië groeit, maar ook in Brazilië. In 1604 hadden de Nederlanders echter nog geen contact met laatstgenoemd deel van de wereld. Daarom komt in ons geval mijns inziens alleen Indië in aanmerking.

Het is mij niet geheel duidelijk, waarom pro-

fessor Coolhaas, bij zijn grote belangstelling voor de staf, opmerkt dat de beoordeling ervan hem moeilijk valt omdat afbeelding 1 niet zo duidelijk is. Het voorwerp zelf is immers iedere dag in de Historische Afdeling van het Rijksmuseum in realiteit te bestuderen.

De localisering van de decoratieve patronen is inderdaad een zeer moeilijk probleem. Ik had ge-

² Ik merk nog even op, dat de Maagd van Enkhuysen van de vloot van Van Warwijck reeds eind juni 1603 naar patria terugkeerde, terwijl de staf het jaartal 1604 draagt.

hoopt hiervoor bijvoorbeeld steun te vinden bij dessins op Oosterse weefsels, doch de staf is van zo vroege datum, dat mij een dergelijke hulp niet geboden kon worden. Doch „bepaald on-Indisch” heeft geen van de experts, die ik raadpleegde, deze ornamenten genoemd. Integendeel!

Hoe ik mij dan voorstel dat de stok gemaakt is? Nederlandse schepelingen schijnen zich vroeger soms de tijd aan boord gekort te hebben met het lezen van geïllustreerde boeken en het bekijken van platen. Mogelijk ook nam men dergelijke werken als ruilmateriaal mee. Wij kennen op dit gebied een heel instructief voorbeeld: de inhoud van de met bestemming China uitgezeilde schepen van Heemskerck en Barentsz, die op Nova Zembla teruggevonden is. Maar men moet aan boord ook zelf getekend hebben. Hoe zijn anders al onze vroege reisbeschrijvingen van vreemde landen aan hun gewoonlijk min of meer, somtijds zelfs zéér betrouwbare illustraties gekomen? Een houtsnijder in de Oost kan hierdoor meer dan genoeg gelegenheid gehad hebben, Nederlandse voorbeelden voor de versiering van de staf onder ogen te krijgen.

De schepen van Van der Hagen en Van Warwijck hebben voorzeker geen Indische haven lang aangedaan, maar ik geloof niet dat een geroutineerde houtsnijder zo erg veel tijd — zeker geen maanden — nodig heeft gehad voor het maken van de staf. Het is een bekend verschijnsel dat de huidige generatie, die niet meer gewend is aan de vervaardiging van dergelijk handwerk, dikwijls de tijd, die dit vergt, aanzienlijk overschat.

De capaciteiten tot imitatie van Europese voorbeelden, in het bijzonder Nederlandse teksten, meen ik hoger te moeten aanslaan dan mijn

hooggeleerde oponenten. Over de invloed van de in het Verre Oosten in 1604 bepaald niet meer als een nieuwtje te beschouwen Portugese cultuur op althans sommigen, merk ik hetzelfde op.

Tenslotte vertoont de staf één detail, dat geheel onmogelijk in het Nederland van 1604 gelocaliseerd kan worden: de wapens die de vechtende mannen (afb. 6) hanteren. Klingen van de klewang-vorm kende men hier toen niet. Maar in Oosterse landen waren zij juist zeer gebruikelijk. Het is interessant te vernemen, dat professor Coolhaas het tjakalélé-spel indertijd zelf op de Molukken heeft zien uitvoeren, maar het zou even belangrijk zijn te weten, of hij iets kan mededelen over de eventuele verbreiding hiervan in het begin van de 17de eeuw. Dat het toen in de Oost bestond weten wij uit de contemporaine gravure (afb. 11).

Al deze punten wijzen er mijns inziens niet op, dat een „onontwikkelde Enkhuizenaar” op de terugreis aan boord deze mooie stok vervaardigd zou hebben. De grote zilveren knop (zonder zilvermerken!) duidt bovendien al heel weinig in deze richting, want die doet nu niet bepaald Europees aan.

Onze staf is tot nog toe een unicum. Dat maakt het zo moeilijk, er zekerheid over te verkrijgen. Zover wij weten gebruikten de Europeanen dergelijke dingen niet. De Turken wel, zoals ik betoogde. Verder hanteren de koningen van de zigeuners zulke, ongeveer twee meter lange „scepters” met zilveren knoppen, naar mejuffrouw K. Gulikers mij vriendelijk berichtte. Doch zij stammen, naar men tegenwoordig als vaststaand aanneemt . . . uit het Oosten.

R. VAN LUTTERVELT

MIDDELEEUWS AMERSFOORT, AANVULLING *

De heer J. Hovy, archivaris van Amersfoort, was zo vriendelijk mij onlangs op de hoogte te stellen van een nieuwe vondst in de stadsrekeningen betreffende de Rodetorenpoort. Verschillende posten in de stadsrekening over 1536 be-

wijzen, dat de Rodetorenpoort in dat jaar gedeeltelijk is afgebroken. Om precies te zijn: de twee torens van de voorpoort zijn toen verdwenen. Juist dat deel van de poort dus, dat bij de Camper binnenpoort tot op de huidige dag is blijven staan. Het afkomend materiaal werd voor een groot deel aan het nieuwe stadhuis „verbesicht”.

J. G. N.

* Vgl. *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 12 (1959), kol. 193-226.

BOEKBESPREKINGEN

S. J. Fockema Andreae, E. H. ter Kuile en R. C. Hekker, Duizend jaar bouwen in Nederland. Deel II. De bouwkunst na de Middeleeuwen. Stad en dorp door *mr. S. J. Fockema Andreae*, De architectuur door *prof. dr. E. H. ter Kuile*, De ontwikkeling van de boerderijvormen in Nederland door R. C. Hekker. Amsterdam 1957, C. V. Allert de Lange. Prijs f 27.50.

Het tijdstip lijkt langzamerhand gekomen voor een historiografie van de geschiedenis der Nederlandse bouwkunst. Wie daaraan zou beginnen zou het verband met de geschiedenis der beeldende kunsten in het algemeen niet uit het oog mogen verliezen en het resultaat van zijn studie zou een synthese moeten worden, uitgaande bij voorbeeld boven het, voor het overige zeer te prijzen, collectieve werk der samenstellers van de *Kunstgeschiedenis der Nederlanden*. Er zou uit komen te blijken hoe, waar en waardoor het oogpunt der historici zich wijzigde, hoe er hier geëlimineerd, daar uitgebreid en toegevoegd werd, hoe de stof telkens verschillend is aangevat en gekneed.

De bedoeling van schrijver dezes is niet, noch rekent hij het tot zijn competentie, zulk een synthetisch overzicht op te stellen, waarvan, naar hij zich voorstelt, de contour zou lopen van Schnaase over Schoy en Schayes, Eyck tot Zuylichem, Galland, Weissman, Kalf, Vermeulen, Leurs, Ozinga tot aan het onderhavige werk (om slechts enige heffingen aan te geven).

Van „contour” gesproken, en nu in andere zin, — waar lopen de grenzen van de „duizend” jaar”? Dat het beginpunt vaag moest blijven was onvermijdelijk en is begrijpelijk, maar hoe staat het met het eindpunt? Juist nu Vermeulens *Handboek* bij de 18de eeuw is blijven steken, hadden we behoefte aan een uitvoerige behandeling van deze en de 19de eeuw. Honderdttwintig bladzijden druk tegenover de tweehonderddertig in het eerste aan de Middeleeuwen gewijde deel dunkt ons karig en wij menen, dat onder de vlag „Ontbinding en einde van de klassieke vormtraditie” in een paar bladzijden wél vluchtig het verloop der 19de eeuw wordt geschetst. Heel achteraan figureert even P. J. Cuypers „neogotikus” en wordt in een tiental regels „het tijdvak van het historisme . . . niet veel anders dan een architektonische maskerade” afgedaan. Het woord „Waterstaatsstijl” komt, als

ik goed gelezen heb, in deze bladzijden niet voor, wel enkele malen „Spoorwegarchitectuur” maar dat is niet hetzelfde. Hoe het zij, de tijdgrens ziet er aan deze kant wat brokkelig uit.

Een opmerking die zich niet tot de auteurs richt: Op de flap staat, dat hier voor het eerst sinds 1912 (Weissman) „een werk over de geschiedenis van de Nederlandse bouwkunst voltooid” is. Vat de gewone lezer dat het volle accent op het laatste woord valt? Zal zijn indruk niet zijn, dat er na Weissman geen belangrijk werk over dit onderwerp verschenen is?

Stellen we hier onze eisen misschien niet geheel juist, anders is het ten opzichte van de 18de eeuw. Dáár achten we zonder twijfel de stof te summier behandeld. Verscheidene bouwwerken en bouwmeesters missen we in de hoofdstukken VII en VIII. Om enkele voorbeelden te noemen: van de Husly's wordt J. Otten wel besproken (zijn naam ontbreekt in het register), maar niet H. J., hoewel hij toch het importante Amsterdamse huis Herengracht 475 op zijn naam heeft staan; over L. F. Druck lezen we niets, ofschoon er nogal wat weidse huizen in Amsterdam naar zijn ontwerp zijn gebouwd, o.a. het „huis van Crevenna” (waarover Sophie de la Roche aan haar vriend Schiller schreef), tenzij dit aan A. van der Hart moet worden toegeschreven. Had het werk van deze laatste, directeur van Stadswerken omstreeks 1780 niet meer onze aandacht verdiend? Ook is er nog Fr. Blanchard, medewerker van de Husly's, en van wie zich een stel tekeningen in het archief der Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst bevindt.

Kritische aantekeningen als de bovenstaande maken deze bespreking wel zeer zwaar aan de top. Zij mogen getuigen van de aandacht waarmee ik van Ter Kuile's werk kennis heb genomen. Nu dient het passende en verantwoorde tegen- en overwicht te volgen en wel in de verklaring dat de conciese en preciese wijze waarop Ter Kuile de periodes van omstreeks 1500 af heeft ingedeeld en beschreven, zijn vormgeving dus aan de behandelde stof, volle bewondering verdient. Kwesties als de „receptie” van de Renaissance en vooral de netelige van het Mannerisme (soms met weinig begrip gehanteerde stijlkensschetsing) worden voorzichtig benaderd. Waar het pas geeft wordt onderscheid gemaakt tussen Renaissance van min of meer internationaal dan wel provinciaal karakter.

Interessant is hoe, ook uit dit oogpunt, de bouwkunst van het begin der 17de eeuw (voorop onvermijdelijk De Key en De Keyser) wordt geschilderd (hoofdstuk II). Hetzelfde geldt van het „Hollandse Klassicisme” (hoofdstuk IV), waarin dit gedistancieerd wordt van de vroeg-17de eeuwse Italiaanse Barok en gewaarschuwd wordt tegen het te spoedig aannemen van enkel Palladiaanse invloed. Beknopt en overzichtelijk wordt van Campen's Stadhuis van Amsterdam beschreven; nieuw was voor mij de opmerking dat op dit bouwwerk „het Stadhuis van Antwerpen niet geheel zonder invloed is geweest”.

Ook aan Barok en Rococo (werken van Marot c.s., P. de Zwart enz.) worden inhoudsvolle bladzijden gewijd, ofschoon ik, zoals boven gezegd, de 18de eeuw wel wat ruimer behandeld had willen zien.

Wat in dit boek treft is een bepaalde zakelijke toon, de afwezigheid van alle (bij een enkele voorganger nog al eens vertoonde) „Grosszügerei” bij het trekken van parallellen, het stellen van vergelijkingen met uitheemse werken, het constateren van buitenlandse stromingen. Toch zou misschien hier en daar een frequenter blik over onze grenzen, met name naar de zuidelijke Nederlanden, wel leerzaam zijn geweest.

Nog enkele losse, ten dele meticulous, opmerkingen: „Het Markiezenhof te Breda” (blz. 86), „H. de Keyser stadsarchitect van Leiden” (blz. 107), ongetwijfeld penvergljdingen. De verwijzing (blz. 84) naarafb. 29 (kasteel van Breda) als illustratie bij de vroeg-Renaissance galerij van Hendrik III van Nassau maakt ons niet wijzer. Van iets meer gewicht is misschien: Over Triquetti, ontwerper van het Paviljoen te Haarlem, heet het (blz. 182) „van wie wij overigens niets weten”. Bij Hauteceur en bij Thieme-Becker is onder die naam wel een en ander te vinden, en in mijn aantekeningen tref ik gegevens aan omtrent betrekkingen van deze Italiaanse Parijzenaar met een (Protestantse) bankiersfamilie aldaar, waaruit wellicht verklaarbaar wordt hoe hij als bouwmeester van de bankier Hope kon optreden. Over de rol en betekenis van de „vrijmetselaars” (blz. 82) ben ik het met mezelf nog niet eens, ik meen mij te herinneren dat Ter Kuile zelf de Engelse „freemasons” ergens in verband heeft gebracht met gebruik en bewerking van „freestone”.

In deze bespreking heb ik mij uitsluitend bezig gehouden met de door Ter Kuile geschreven hoofdstukken „de architectuur”. Bijna een kwart van het boek wordt evenwel ingenomen door een

tiental hoofdstukken van de hand van S. J. Fockema Andreae, aansluitend bij zijn studie in het eerste deel over het ontstaan en de groei van „stad en dorp”, en bijna een derde part aan „de ontwikkeling van de boerderijvormen” van de hand van R. C. Hekker. Hier hebben we (zie de beginregels van dit artikel) een treffend voorbeeld hoe onze bouwkunstgeschiedenis geëvolueerd is. De ontwikkeling van de dorpsaanleg en de stedebouw enerzijds, van de boerderij anderzijds worden breeduit in de beschouwing opgenomen. Beide genoemde schrijvers tonen zich, gelijk te verwachten, bij uitstek bekwaam die onderwerpen op een, ook voor de gemiddelde lezer, heldere wijze en aan de hand van sprekende voorbeelden te behandelen. Dit in detail aan te wijzen, daarvoor is meer plaatsruimte, meer studie ook en, het zij erkend, meer bevoegdheid nodig dan waarover schrijver dezes beschikt.

Aan de editoriale verdiensten (verzorgde druk, talrijke en duidelijke foto's) is bij de verschijning van het eerste deel reeds recht gedaan. Gewetensvol hebben de uitgevers aan dit tweede een los vel meegegeven met aanvullingen en verbeteringen op het eerste.

E. J. HASLINGHUIS

A. Staring. Jacob de Wit, 1695-1754; aangeboden aan de leden van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap ter gelegenheid van zijn 100-jarig bestaan. Amsterdam 1958, Uitgeverij P. N. van Kampen. Prijs f 45.—

Het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap met zijn van oorsprong Amsterdamse kring had als jubileumuitgave wat onderwerp betreft geen betere keuze kunnen doen dan een monografie te doen publiceren over de voor Nederland in het algemeen en Amsterdam in het bijzonder zo representatieve schilder Jacob de Wit. Deze keuze werd in de hand gewerkt door het feit, dat mr. A. Staring, die ruimschoots zijn sporen verdiend heeft op het destijds zo stiefmoederlijk bestudeerde tijdperk van de 18de eeuw, over een zeer omvangrijk studiemateriaal betreffende deze meester beschikte en bereid was deze monografie te schrijven.

Wanneer men in een tijdsverloop van ruim 40 jaren een grote verzameling aantekeningen over een bepaalde kunstenaar heeft bijeengebracht, is het zeker geen lichte opgave deze tot een overzichtelijk geheel te verwerken. Men kan de juiste vorm voor een schildersmonografie kiezen, d.w.z. een hoofdstuk over zijn leven, een over het werk en de ontwikkeling daarvan en even-

tueel een algemene beschouwing over de voorafgaande, de eigen en de volgende tijd en tenslotte het geheel afsluiten met een oevrecatalogus. De schrijver heeft echter gemeend, gezien zijn materiaal en de aard van De Wits oeuvre de vorm van een „beredeneerde studie” te moeten kiezen, al had hij zich aanvankelijk iets volledigers voorgesteld en wij geloven gaarne, dat hij daar goede redenen voor had. Men denke slechts aan het enorme werk, dat een oevrecatalogus vergt, aan de betrekkelijk korte tijd en de niet onbeperkte middelen, welke beschikbaar waren.

De inleiding „wat aan Jacob de Wit voorafging” is met zijn 36 bladzijden in verhouding tot hetgeen in het hoofdstuk over werk en leven (66 blz.) gezegd wordt, zeer uitvoerig en biedt heel wat meer dan men zou kunnen verwachten. Een schat van gegevens is er in verwerkt, niet alleen op het gebied van de schilderkunst, maar ook op dat van de bouwkunst en binnendecoratie en niet te vergeten algemeen cultuurhistorische gegevens. Zoals gezegd waren het aantekeningen in jaren lange arbeid verzameld, oorspronkelijk wellicht bedoeld voor andere publicaties, doch thans samengevat als aanduidingen, die talrijke suggesties inhouden voor verdere uitwerking door een jongere generatie. De schrijver, die immer zijn notities zo gulhartig aan anderen beschikbaar stelt, zou zich met een voortbouwen op zijn materiaal zeker ruimschoots beloofd achten.

Achtereenvolgens (naar gelang de schr. de onderwerpen belangrijk vindt) komen de voorafgaande verschijnselen elders en hier te lande aan de orde: illusionistische plafondschildering (zolderstukken), de kindergroepen in kleur of in het grauw (bestemd voor boven deur en schoorsteenmantel), de zaalstukken en tenslotte de altaarstukken. Indien in dit en het volgende hoofdstuk deze verschillende onderdelen typografisch op enerlei wijze waren geaccentueerd, dan zou dit het gebruik van dit boek ondanks de betrekkelijke beknoptheid aanzienlijk hebben vergemakkelijkt. Uitvoerig zijn de beschouwingen over de Italiaanse praemissen van gewelfschildering, terwijl het bij ons meest vlak plafond was. Gewezen wordt op het onderscheid tussen enerzijds de opdrachten van kerk en overheid (die voor De Wit uitbleven, behoudens dan in de betrekkelijk bescheiden schuilkkerken en de Mozeszaal) en anderzijds die van de particulieren (plafonds en zaalstukken). Vergelijkingen worden gemaakt met het buitenland, dat De Wit behalve door grafiek en misschien in de persoon van Pellegrini echter niet gekend kan hebben. Kort

en bondig schetst schr. de ontwikkeling van het plafond met balklagen en banden tot stucwerk, ook zeker niet zonder belang voor de architectuurhistoricus. De verschillende factoren hier te lande, zowel naar plaatsen als kunstenaars komen ter sprake. De korte uiteenzetting over hetgeen aan De Wit voorafging op het gebied der altaarstukken, waarbij gesteld wordt, dat hier te lande vrijwel niets aanwezig was van afmetingen gelijk De Wit die beoefende, kan worden aangevuld met vermelding van de toch zeker 17de eeuwse Oud-Katholieke kapel te Leiden (thans in de Lakenhal, doch slechts ten dele opgesteld) met een volledige decoratie door Willem van Ingen, inclusief altaarstuk met zijdeuren, 6 grote heilige figuren en twee series van oorspronkelijk ieder 12 voorstellingen uit het leven van Christus. Zeer lezenswaardig is het overzicht van de decoratieve grisaille-schildering, de imitatie van het reliëf, alsmede de uitwijding over de bambini. Op het punt van de „piepjonge bachantjes” der Vlaamse meesters had misschien ook terloops gewezen kunnen worden naar de Leidse fijnschilders, die deze reliëfs ook als omlijsting schilderden. Het niet alleen schilderkunstig maar ook, zowel architectonisch als cultuurhistorisch zo boeiende onderwerp van de geschilderde behangsels met hun verleden en verdere ontwikkeling wordt terdege behandeld. Bij de vergelijking met de Brusselse tapijten denke men ook aan de met waterverf geschilderde imitatie tapijten, welke wij een enkele keer onder later er over geplakt behangselpapier terugvinden (Zie Van Eynden en Van der Willigen, II, blz. 255).

Het tweede hoofdstuk over Werk en Leven gaat eerst de herkomst van De Wit na en wel aan de hand van gegevens over de ouders, levensdata en andere persoonlijke omstandigheden, waarna wordt stilgestaan bij de Antwerpse leerjaren onder de hoede van zijn oom Jacomo de Wit. Alle achtergronden van leermeesters en medeleerlingen worden uitvoerig beschreven zonder echter deze factoren op onverantwoorde wijze te interpreteren. Hierbij is ook menig voor de Antwerpse kunstgeschiedenis belangrijk gegeven verwerkt. Uiteraard wordt veel aandacht besteed aan De Wits tekeningen naar Rubens' zoldering voor de Jezuïetenkerk en voor zoveel mogelijk alle hieraan verbonden problemen nagegaan en de mogelijke invloed van deze onderneming op De Wits latere werk besproken. Enigszins terloops worden hier de eigenaardigheden van zijn typische maniertjes vermeld. Dat De Wits aandacht voor Rubens' plafond begrijpelijk was, omdat hij wist,

welke kansen te Amsterdam voor een goed plafondschilder aanwezig waren, vinden wij iets te ver gezocht en zeker geldt dit t.a.v. de keuze van de eerste leermeester Albert van Spiers, toen De Wit nog nauwelijks 10 jaar oud was. Kan niet met evenveel recht gezegd worden, dat hij naar het Roomse Antwerpen trok in de hoop in de kerken aldaar een emplooi te vinden? In de vermelding van de relaties welke De Wit na zijn terugkeer te Amsterdam aldaar onder enige geleerden verwierf, steekt weer een aardig stukje cultuurhistorie.

Na de bespreking van de weinige portretten volgt een korte beschouwing over de etsen (die reeds eerder op blz. 17 ter sprake kwamen) met aanvullingen en verbeteringen op Leblanc, derhalve in de opzet van deze monografie voldoende, maar in het doorlopende relaas toch een weinig verscholen. Ook hadden we gaarne wat uitvoeriger gelezen over de verschillende teken-technieken van De Wit en zeker een duidelijker omschrijving van het Leidse schetsboek aangehouden dan de korte vermeldingen op blz. 64 en 78. Merkwaardigerwijze ontmoet men daar behalve de schetsen voor enkele portretten ook schetsen voor behangsels, welke deels aansluiten bij de architectuur-landschappen van Isaac de Moucheron, deels bij de zaalstukken met figuren ten halve lijve van Zegelaar. De Wits kerkelijke decoratie, meest voor schuilkerken, is een aparte en niet altijd boeiende kunst, al is de historie van menige kerk, evenals die van de particuliere huizen, zeker interessant genoeg. Wat schr. (blz. 72) zegt over de 16de eeuwse manieristische eigenaardigheden in de opwekking van Lazarus te Zwolle, zou ook gezegd kunnen worden van de olieverfschets „Overvoering van het Mensdom van het Oude naar het Nieuwe Testament” (afb. 32), bestemd voor een „plaets buyten Haerlem”. Al valt de beantwoording buiten het bestek van dit boek, er rijzen vragen op ikonologisch terrein, alsmede uit welke richting deze opdracht kwam.

Aan de hand van de lijst van gedateerde werken (waarover dadelijk nader) geeft schr. een aantal beschouwingen over de verschillende opdrachten en opdrachtgevers, eerst buiten en daarna te Amsterdam, en geeft behalve weer vele cultuurhistorische aspecten ook de stilistische ontwikkeling met analyse van eventuele Italiaanse invloeden. Schr., die wat de kwaliteit van het werk betreft, steeds de nodige afstand weet te bewaren, schroomt hierbij geenszins om vooral aan het eind van De Wits loopbaan de tekortkomingen te signaleren. Aan het eind van dit

hoofdstuk, dat begonnen werd met biografische gegevens, welke invloed zouden kunnen hebben op zijn ontwikkeling, vinden we de verdere gebeurtenissen uit zijn particuliere leven, meer van belang voor zijn karakter dan voor zijn kunst, vrijwel alles ontleend aan notariële protocollen en blijkens de Inleiding grotendeels verzameld door J. Knoef. Hierbij sluit zich nog aan een analyse van de veiling van de nalatenschap van De Wit, van de verhouding tot de tijdgenoten-kunstenaars (schilders en beeldhouwers) en van de weinige schilders, die mogelijk als zijn leerlingen kunnen worden beschouwd.

In een afzonderlijk hoofdstuk (16 blz.) wordt de Mozeszaal behandeld, een onderwerp, dat in het vorige hoofdstuk buiten proportie zou zijn geweest. Ook hier weer allerhande algemene beschouwingen gelijk bijvoorbeeld over de contra-reformatie of de ontwikkeling van de ikonologie van de Oosterling. Het moeizame plannen maken van de vroedschap wordt duidelijk geschilderd met een uitvoerige ikonologische beschouwing. Wel vragen we ons af in hoeverre de gecommiteerden gedurende het jaar van voorbereiding door een of meer predikanten terzijde werden gestaan. Zou het raadselachtige „17de eeuwse” portret (afb. 122) misschien een theoloog zijn?

Na een samenvatting in het Engels, welke op zeer juiste wijze is toegespitst op de Engelse kenner, volgt als Bijlage I de reeds genoemde „Proeve ener lijst van gedateerde werken”, tekeningen en schilderijen uiteraard door elkaar. Deze lijst geeft ondanks het ook bij de schrijver aanwezige besef van onvolledigheid een nuttig houvast. Aan de hand van personen- en topografisch register kan men er zeker in terecht. Men krijgt een globaal beeld van de kring, sociaal en geografisch gesproken (ook het buitenland!¹), waarover De Wits werk zich heeft verspreid. Wat hier vermeld wordt en verder ook afgebeeld, geeft een suffisante indruk. Verder onderzoek kan hierop aansluiten.

Bijlage II geeft de in de veilingcatalogus genoemde modellen voor zolderstukken voor met name genoemde bestellers en Bijlage III de debiteuren wegens afgeleverd of voltooid werk tijdens het overlijden van De Wits vrouw. De

¹ Op blz. 78, waar ook reeds in beredeneerde vorm sprake is over leveranties aan het buitenland, wordt een heer Testart te Londen genoemd. Bijlage II wijst er op dat dit Leiden moet zijn. Het is namelijk mr. Pieter Ciprianus Testart, die van 1747-1761 het huis Rapenburg 24 (St. Augustinus) bezat en zeker verantwoordelijk was voor het nog bestaande rococo-interieur.

beide laatste bijlagen zijn niet in het personenregister verwerkt. Het Zakenregister is onderverdeeld naar topografie en ikonologie. Wat het laatste onderwerp betreft, kan nog worden opgemerkt, dat hoewel de schr. zegt, dat hij de kunstenaar belangrijker acht, hij toch steeds de nodige aandacht aan de ikonologie wijdt. 126 goed gekozen en verzorgde afbeeldingen illustreren dit ook verder boektechnisch keurig verzorgde boek.

Wij krijgen, het geheel overziende, de indruk, dat een overstelpende hoeveelheid aantekeningen en een te korte tijd tot bezinning de schrijver parten hebben gespeeld, omstandigheden, waar hij zich ook zeker zeer wel van bewust is. Hij heeft het zich ook niet makkelijk gemaakt, behalve dan dat hij kennelijk allerlei gegevens op het gebied van litteratuur e.d., welke anderen wellicht telkens in talrijke voetnoten zouden hebben vermeld, veelal weglaat. Men zal het overigens over het algemeen wel kunnen terugvinden aan de hand van de bekende handboeken, een standpunt, dat we van deze schrijver, wars als hij is van alle kwasi geleerdheid, ook kennen van zijn overigens voortreffelijke „Hollanders thuis”. Een streng schema met een oeuvre-catalogus, waarin talrijke details, welke nu de overzichtelijkheid schaden, verwerkt hadden kunnen worden, zou wellicht uitkomst hebben gebracht, maar zoals reeds gezegd, zo'n catalogus zou een geweldige opgave zijn geweest. Daartoe zou een volledige verzameling foto's, zowel van de schilderijen als van de tekeningen nodig zijn geweest om de wederzijdse relaties vast te stellen. Ook om opdracht-ontwerp-uitvoering te verbinden met de geschiedenis van huis en familie vereist letterlijk „buitensporig” veel detailwerk, dat beter aan de lokale vorser kan worden overgelaten en dat het beeld van de meester weinig zou hebben veranderd, noch daartoe zou hebben bijgedragen. En dan vergete men niet wat er dan nog op het punt van maten, litteratuur, herkomst e.d. wordt vereist. De kwaliteit, en zeker bij de talrijke tekeningen, zou dit niet verantwoord maken. Voor De Wits hoofdwerk, zijn zolderstukken, wil schr. zijn onderzoekingen voortzetten en een lijst van zolderstukken, zoveel mogelijk met de ontwerp-schets en het model publiceren. Wij hopen van harte, en voor de schr. en voor ons, dat deze vrucht van veel naspeuringen ook nog tot stand komt. Zij die teleurgesteld zijn, met wat nu verscheen, moeten bedenken wat doel en middelen waren en in ieder geval mogen we zowel het K.O.G. als de schrijver dankbaar zijn voor deze publicatie. Laten we hopen, dat er, ook overeenkomstig de

wens van de auteur vruchtbaar op kan worden voortgebouwd.

E. PELINCK

Studiecommissie Stichting Menno van Coehoorn.

Atlas van Historische Vestingwerken in Nederland, dl. II: de provincies Overijssel en Gelderland, 2de afl. Gelderland, Leiden 1959. Uitgave Stichting Menno van Coehoorn. — Niet in de handel.

Verheugd zal elke belangstellende in de Nederlandse vestingbouw zijn geweest, toen betrekkelijk korte tijd na de verschijning van de aflevering betreffende Overijssel, die van Gelderland verspreid kon worden. Want het nu uitgekomen deeltje bevat wederom een massa geschiedkundige gegevens betreffende onze vestingen. Tal van feiten zijn aan de meest uiteenlopende litteratuur ontleend en het verzamelen daarvan is waarlijk geen eenvoudige taak. Daarbij komt nog, dat de samenstellers opnieuw hebben kunnen profiteren van de kennis, die een hunner bij uitstek bezit van die archieven, waarin de historische gegevens der vestingen als het ware opgestapeld liggen: ik heb hierbij speciaal het oog op de collecties, berustende in het Algemene Rijksarchief in Den Haag (Archief van de Raad van State; Archief van Oorlog).

Ook ditmaal weer gaat de atlas vergezeld van een losse kaart, waarop de situatie der diverse werken goed is aangeduid. „Linies” zijn daarop zeer duidelijk met een zwart lijntje aangegeven. Maar wat verstaat men eigenlijk onder een linie? Bij de weergave van de Grebbelinie wordt deze aanduiding ten onrechte gemist (waarom bovendien zijn de Marleschansen in Overijssel wél, doch het Werk-aan-de-Daatselaar, zowel als het Fort-aan-de-Buurtsteeg aan de Utrechtse zijde op de kaart niet genoemd?). Men vraagt zich af, waarom de al dan niet versterkte kaden onder Geldersoord, die in het Lingegebied, die ten zuiden van het Fort Everdingen of tussen de batterijen Brakel en Poederrijen¹ niet tot de linies gerekend worden. Men ziet het: het ontbreken van juiste definities kan gemakkelijk tot misverstanden aanleiding geven.

Opmerkelijk is, dat in deze aflevering ook de in Duitsland gelegen Schenkenschans een beschrijving deelachtig is geworden. Een vesting,

¹ Een beschrijving van laatstgemeld werk zou zeer op haar plaats zijn geweest; iedere bezoeker zal het roemen om zijn doelmatige indeling en ongeschonden mooi metselwerk. De batterij bij Brakel „oogt” minder vooral door de min of meer slordige omgeving van het fort.

waar zoveel Nederlands bloed heeft gevloeid als deze, kon de Redactie blijkbaar moeilijk overslaan. Het is goed te begrijpen, maar het opent de poort tot consequenties, die de samenstellers mogelijk niet in alle opzichten welkom zullen zijn. Toch valt veel daarvoor te zeggen. Misschien zou in dier voege een oplossing gevonden kunnen worden, wanneer in een supplement na de verschijning van de aflevering der laatst behandelde provincie de „forteressen van den Staat” buiten de Vereenigde Nederlanden gelegen (men denke hier aan Lehrort, Wesel, Rheinberg, Orsoy, aan de Barrière-steden, Antwerpen met de Citadel en ook aan de aan ons tegengestelde „Spaanse” forten en linies in Vlaanderen) ter sprake zouden kunnen komen. Want voor een juist begrip van menig werk op de „frontieren” vermag de kennis van de dode weermiddelen aan de tegengestelde kant bepaald onontbeerlijk zijn ².

Ofschoon de provincie Gelderland uit vestingbouwkundig oogpunt niet zo belangrijk is als vele van haar zusters, heeft de Stichting Menno van Coehoorn haar voor de afwerking van haar nieuwe boekje toch blijkbaar onderschat. De zogenaamde „offsetdruk” is ditmaal tot een ware mislukking geworden, althans in het mij ten dienste gestelde exemplaar vindt men niet alleen, dat een pagina door haar keerzijde word gefiltreerd, maar tevens is het voorzien van een gruwelijke onderbreking der tekst (na blz. 24 volgt 26; na 26 volgt 25!). De illustraties (nummering bleef achterwege) slaan een beter figuur. Alleen zou men méér afbeeldingen verlangen van de prachtige platen uit de categorie „Nijmegen”, „Loevestein” en „IJsselredoute” inplaats van de uit plaatwerken al zo óverbekende stedenplans.

J. BELONJE

Oud-Leiden serie. 1. *Katwijk's volksleven* (1951), 2. *Poldernamen in Rijnland*, door mr. S. J. Fockema Andreae (1952), 3. *Leids volksleven* (1953), 4. *Noordwijk's volksleven* (1959). 1, 3 en 4 A. W. Sijthoff's Uitgeversmij. Leiden, 2. Noordhollandse Uitgeversmaatschappij, Amsterdam. Prijs resp. f 3.75, f 2.50, f 4.90 en f 4.85.

De commissie voor Volkskunde van de Vereniging „Oud-Leiden”, onder voorzitterschap van A. Bicker Caarten, publiceerde onlangs in de „Oud-Leiden serie” een keurig verzorgd deeltje over Noordwijk's volksleven. De redactie van het Bulletin vroeg mij bij de bespreking hiervan ook

² Bijvoorbeeld de „Fossa Eugeniána”.

aandacht te besteden aan de drie voorafgaande deeltjes. Daarin neemt het tweede, *Poldernamen in Rijnland*, een aparte plaats in, daar het in de Bijdragen en Mededelingen der Naamkunde-commissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen is verschenen, zij het dan in samenwerking met de Leidse commissie. Het bevat de eigennamen der polders met aantekeningen over de oorsprong en ontwikkeling daarvan met, waar mogelijk, pogingen tot verklaring.

Van de overige deeltjes handelt alleen het derde over Leiden zelf. De Oud-Leiden serie omvat namelijk „boeken betreffende de geschiedenis, oudheidkunde en volkskunde van Leiden en Rijnland”. Elk nummer op zichzelf bevat dan ook artikelen, die men nu eens historisch, dan weer sociografisch, dan weer meer specifiek volkskundig zou noemen. Het zijn gebieden van studie, die elkaar trouwens in de praktijk voortdurend overlappen.

Wel de meeste onderwerpen, die ons bij het noemen van de woorden *Leids volksleven* in gedachten komen, worden in het onder die titel gepubliceerde werkje (108 blz.) behandeld: allerlei dat betrekking heeft op Leidens beleg en ontzet (haring en wittebrood, hutspot, 3 oktober), de veemarkt, bavelaartjes, het Leidse dialect, huisnamen, de Leidse peueraar enz. enz. Een zeer belangrijk aspekt van Leiden, de aanwezigheid van een universiteit en dus van een studentenwereld, ontbreekt in de reeks. Er lijkt mij alle reden toe in een volgend deeltje nog eens afzonderlijk te doen bezien wat die universiteit in het volksleven betekent, in hoeverre de gewone Leidenaar zich in het studentenleven betrokken voelde en evengoed dat studentenleven zelf, bezien met de blik van de volkskundige, die de zaken weer anders bekijkt dan de reünist met al dan niet dierbare herinneringen en de cultuurhistorici, die er inderdaad al enige malen aandacht aan besteed hebben.

Wat er wél in het speciaal Leidse deeltje te vinden is, en dat is al heel wat, wordt goed en zakelijk behandeld. Een uitspraak als „de Leidenaar heeft grote liefde voor het vissen” blijft geen bewering zonder meer, maar wordt geadstrueerd met een specificatie van het aantal visakten in 1950/51 afgegeven. De legende van „Mans hand boven” wordt niet als curiositeit vermeld, maar aan de hand van de bouwgeschiedenis van het huis, waarop ze betrekking heeft, getoetst. Dat doet allemaal erg prettig aan bij een materie, die anders nog wel eens weinig vat geeft.

Met de deeltjes 1 (72 blz.) en 4 (114 blz.) komen we aan de oude kust- en vissersplaatsen *Katwijk* en *Noordwijk*. Wat Noordwijk betreft kan men sedert in 1926 de laatste rederij zijn schepen verkocht niet meer van een vissersplaats spreken. Maar toch neemt een groot deel van de bevolking nog aan de visserij deel, hetzij in de rokerijen in de plaats zelf, hetzij door te varen op schepen uit IJmuiden, Vlaardingen en Katwijk (Scheveningen merkwaardigerwijs in het geheel niet). Het gevolg is, dat Noordwijk aan Zee ook op sociaal gebied meer verkeer heeft met bijvoorbeeld Katwijk dan met Noordwijk-binnen, waarmee het weinig contact onderhoudt, al vormt het er één burgerlijke gemeente mee.

In het deeltje over Katwijk gaat het wel in hoofdzaak over de relatie met de zee: strandspelen, bijgeloof, de speciale lekkernij „knip” (een soort janhagel), e.d. Daarnaast hoofdstukken over de windkorenmolen „De Gerechtigheid” te Katwijk aan de Rijn en over visserswoningen, bouwschuren en boerderijen, resp. van de hand van A. Bicker Caarten en R. C. Hekker. N. van Beelen behandelt de klederdrachten.

Ook in *Noordwijks volksleven* worden soortgelijke onderwerpen besproken. Visserswoningen, rederijen en boerenhuizen wederom door Hekker, de klederdracht ditmaal door J. Duyvetter. In het bijzonder het complex woningen aan de Jan Kroonsweg is de laatste tijd nog al eens in het nieuws geweest als behorende tot de vele klanten voor afbraak in het kader van bouw- en doorbraakplannen in ons land.

Behalve voormalige vissersplaats, badplaats,

bollenplaats en voordien al centrum van kruidenteelt (waarover een hoofdstuk van de hand van mevrouw Blöte-Obbes handelt) is Noordwijk een oude bedevaartsplaats. De H. Jeroen („de Ier”) bouwde er omstreeks 847 een kerkje ter ere van St. Martinus en vond er de marteldood. De voornaam Jeroen komt er in oude stukken vaak voor.

Tussen deze bijdragen van meer algemene aard vinden we diverse kleinere onderwerpen, gebruiken, spotnamen, het rommelpotlied en de Broederschap van St. Joris. Deze laatste heeft ten dele het karakter gekregen van een sociëteit, maar is daarnaast het schuttersgilde gebleven, dat het sinds 1420 was. Het houdt nog steeds wedstrijden met de oude voet- of kruisboog op hetzelfde terrein, waar van het begin af aan al naar de vogel geschoten werd. Tot de oude bezittingen van het gilde behoren een koningszetel, de enige van dit soort in ons land, een beeld van St. Joris (eigenlijk een Michael, ontdaan van zijn vleugels) en een vrijwel complete oude wapenrusting van het gilde met een boog uit 1315. Verder worden in de St. Jorisdoelen een zestal blazoeborden bewaard, afkomstig van de voormalige Noordwijkse rederijkerskamer, waarvan één met het blazoën van deze kamer zelf en vijf die zij ter gelegenheid van feesten van andere kamers ontvangen had.

Elk van de drie aan het volksleven gewijde deeltjes wordt besloten met een literatuurlijst. Het is een serie, waar „Oud-Leiden” eer mee inlegt, voortzetting waard en een voorbeeld voor andere plaatselijke en regionale gezelschappen.

A. J. BERNET KEMPERS

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Tb. H. Lunsingh Scheurleer ;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark,

p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam ;

Dr. H. Gerson, Dr. W. C. Braat, R. C. Hekker, Mej. Dr. M. E. Houtzager,

Ir. R. Meischke, Mr. A. P. van Schilfgaarde, Mr. C. A. van Swigchem,

Ir. C. L. Temminck Groll, Prof. Dr. J. J. M. Timmers.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 15.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentenleden *f* 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Den Haag / 15 April 1960

Zesde Serie / Jaargang 13 / Aflevering 2

Met Nieuwsbulletin Aflevering 4

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
WAARIN OPGENOMEN HET NIEUWSBULLETIN, ORGAAN VAN DE
VERENIGING 'DE MUSEUMDAG'

Redactie

Hoofdredacteur J. J. F. W. van Agt;

Redactie-secretariaat p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;

Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond

Voorzitter Prof. Dr. A. W. Bijvanck;

Prof. Dr. H. Brunsting, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer,

Dr. R. van Luttervelt, Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga,

Prof. Dr. H. van de Waal.

Leden voor de Voorlopige Monumentenraad:

afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, J. G. N. Renaud,

p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-4480;

afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,

p.a. Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Dr. H. C. Blöte, p.a. Raamsteeg 2a, Leiden, telefoon 01710-30641

INHOUD VAN DIT BULLETIN

MARG KOSSMANN

Het woonhuis van Jan de Huyter te Delft, Kolom 81.

HET WOONHUIS VAN JAN DE HUYTER TE DELFT EN DE HERBERGEN DER GRAVEN VAN HOLLAND

DOOR

MARG. KOSSMANN

Nog steeds behoudt het Gemeenlandshuis van Delfland voor de kunsthistoricus raadslachtheden ondanks zijn vertrouwde stijlvormen, de vaste historische gegevens aangaande zijn wording en de nauwkeurige studie, die er aan is besteed¹. Dat dit het woonhuis was van de schout van Delft Jan de Huyter, die er vóór de grote brand in 1536 reeds woonde, stond vast en dat hijzelf het had laten bouwen was zeer waarschijnlijk. Maar wanneer precies en door wie het gebouwd werd, waarom de gevel uit twee stukken leek samengesteld, dit alles bleef onbekend. Onopgeloste raadselen bleven eveneens de zo rijkelijk aangebrachte Bourgondische emblemen, de teleurstellend blank gelaten of geworden wapenschilden, de initialen H en P en bovenal het overal aanwezige belletjesornament. Dat thans deze vragen opnieuw aan de orde gesteld en nieuwe gissingen gemaakt worden, vindt zijn oorzaak in het koppig herhalen van de vraag „maar wat betekenen die belletjes nu?” en een poging daarbij de gedachten van de nog met beelden en woorden spelende 15de, begin 16de eeuwse mens terug te zoeken. Het vermoeden kwam op, dat zij met de hop te maken konden hebben, de hop welker bellen Delft en waarschijnlijk ook zijn schout Jan de Huyter rijk hebben gemaakt. Dit vermoeden werd langzamerhand tot overtuiging, zodat met het zoeken naar een bewijs begonnen kon worden. Hierbij kwam vast te staan, dat de Huyter jarenlang het hopengeld pachtte, een accijns, die nu eenmaal geïnd moest worden en waarvoor hij een of ander kantoor nodig zal hebben gehad².

Mogelijk leek, dat het huis oorspronkelijk een ouder meer terugliggend huis tot kern had, waarvóór een nieuwe gevel is gebouwd in het begin der 16de eeuw, toen men vermoedelijk een stuk

van het Oude Delft vóór de Oudekerkstoren overkluisde en aan de gracht werkte; het zou dan geenszins uitgesloten zijn, dat daarbij een destijds in Delft en Den Haag werkende Keldermans betrokken zou zijn geweest.

Een officiële herberg der Graven van Holland is het huis nooit geweest en Jan de Huyter werd nooit tot waard aangesteld zoals zijn voorvader Jan de Huyter, die dit in 1425 was. Wel is het mogelijk, dat hij reeds vóór 1522 vorsten heeft geherbergd; dat dit ook bij het bouwen van de gevel in zijn voornemen lag zou kunnen blijken uit de Bourgondische emblemen waarmee zo rijkelijk gewerkt is.

De grafelijke herbergen.

Daar de geschiedenis van de grafelijke herbergen te Delft slechts gedeeltelijk en dan nog in krantenberichten³ is gepubliceerd en men steeds weer op vergissingen stuit, die het Gemeenlandshuis tot herberg van de graaf stemmen⁴ — wat het niet was, hoewel er toch wel vorsten geherbergd geweest kunnen zijn —, is het om verdere verwarring te voorkomen wel nodig de geschiedenis der officiële grafelijke herbergen te Delft voorop te laten gaan.

In het jaar 1417 bezat Jacoba van Beieren te Delft een herberg. De tollenaar van Iersekeroord noteert dan dat er daarheen „tot mynre vrouwen behoef” ossen en schapen geleverd zijn⁵.

De 19de december van het jaar 1425 geeft Philips de Goede van Bourgondië aan zijn waard Jan Hoyter (zeker behorende tot de familie De Hoyter, Huyter, Heuter en dus een voorvader van onze schout Jan Janszn. de Huyter) in zijn in dat

¹ Th. F. J. A. Dolk, *De geschiedenis van het Gemeenlandshuis van Delfland te Delft*, Delft 1933.

² Zie bijv. het opstel van Leo van Puyvelde, „Un portret de marchand par Quentin Metsys et les percepteurs d'impôts par Martin van Reymerwale”, *Revue belge d'arch. et d'hist. de l'art*, 26 (1957), blz. 3-23.

³ A. J. J. M. van Peer, „'s Heerenherberg te Delft, Het Heuters Huis laatste Graf. herberg” en „de Grafelijke herberg op 't Oude Delft” in *Delftse Courant* 5/6 aug. 1936.

⁴ Zie bijv. *Gids voor Delft en omstreken*, Delft 1954, blz. 27-31 en het tijdschrift *Zuid Holland*, 5 (1959), blz. 26.

⁵ W. S. Unger, „De tol van Iersekeroord”, *Rijks. Gesch. Publ.*, kl. serie, 29, 's-Gravenhage 1939, blz. 189.

jaar verworven kwaliteit van ruwaard van Holland en Zeeland, 's graven herberg te Delft in leen onder de verplichting deze als herberg in stand te houden en uit de opbrengst daarvan de renten te betalen, die op deze herberg gevestigd zijn. De belening zal van kracht zijn „tot wederseggen” toe ⁶.

Wanneer deze leenverhouding is opgeheven is niet bekend (misschien was zij door overlijden van De Huyter vervallen), maar vóór 1447 is het huis, waar de graaf zijn herberg placht te hebben in andere handen. Waard is dan Bartelmeus Partant, van 1440-1462 rentmeester van Noord-Holland in Den Haag. Hij en zijn vrouw hebben blijkbaar Philips de Goede verzocht dit leen als huwelijksgift te schenken aan hun dochter Margareta, die in 1447 met Jan van Matenesse trouwde. Ook zij moest huis en hofstede in goede en betamelijke staat en reparatie houden en het leen zou, mocht zij zonder wettige „manhoofde” erfgenaam komen te overlijden, terugvallen aan de graaf ⁷.

Margareta van Matenesse, geboren Partant behoudt het recht op de herberg tot 1455, vermoedelijk het jaar van haar dood. Van 1455-1461 zijn namelijk, dit blijkt uit de hieronder genoemde oorkonde, haar vader Bartelmeus en haar zoon Philippe, bezitter van dit oude huis der graven van Holland.

In 1461 is de herberg zo oud en vervallen ⁸, dat noch de rentmeester Bartelmeus Partant, noch zijn kleinzoon Philips van Matenesse, beide bovendien wonende te Den Haag, prijs stellen op dit leen. Aangezien nu echter Arent Vranckenszn (van der Meer), schout van Delft de herberg gaarne wil bezitten, niettegenstaande de slechte toestand van het huis en de vele kosten, die hij eraan zal moeten spenderen, worden hij en zijn erfgenamen ermede beleend. Alles zal gaan op dezelfde wijze als bij de andere herbergen en open huizen van de graaf. Het huis moet steeds, op elk gewenst ogenblik dag en nacht openstaan voor de graaf en zijn opvolgers, graven en gravinnen van Holland en zich in goede en bewoonbare toestand bevinden ⁹.

De in de acte van 1461 genoemde Arent Vranckenszn van der Meer is een man, die in

⁶ Alg. Rijks Arch., Leenkamer, Reg. Com. 1425-1427, fol. 19.

⁷ A.R.A., Leenkamer 116, fol. 6 verso en 7.

⁸ Volgens mededeling van „Stedebouwkundig-historisch onderzoek Delft” bevinden zich restanten in het pand Oude Delft 126, ook onder de grond.

⁹ A.R.A., Leenkamer 117, fol. 36-37.

de geschiedenis van Delft een rol speelt. Hij was ook in latere jaren schout (1471-1496) ¹⁰, baljuw en dijkgraaf van Delfland (1487-1500) ¹¹. In 1484 kreeg hij de in leen geschonken oude herberg der graven van Holland in eigendom en werd beleend met een nieuwe herberg te Delft, gelegen op grond, die oorspronkelijk aan Arent Vranckenszn. toebehoorde, door hem aan de grafelijkheid geschonken en wederom in leen ontvangen was. De ligging dezer herbergen wordt in de overdrachtsacte aangegeven en wel: de oude herberg tussen Oude Delft en Nieuwe Delft en schuin daartegenover de nieuwe herberg (op de plaats van de tegenwoordige Credietbank?) tussen Oude Delft en Vest. Dit laatste huis moest voortaan blijven de nieuwe herberg der graven van Holland ¹². Arent Vranckenszn. trok in 1487/88 aan het hoofd van de burgers van Delft op voor de zaak van zijn heer tegen Frans van Brederode ¹³ en werd bij Overschie, waar zijn zoon Lodewijk sneuvelde, verslagen ¹⁴. Tijdens deze „veldtocht” werd zijn ambt waargenomen door Dirck Janszn Sonck, een familielid van De Huyter's moeder. Na zijn terugkeer is Arent weer onafgebroken schout tot 1497, het jaar waarin hij dit ambt afstaat aan zijn kleinzoon Franck Pieterszn van der Meer ¹⁵. In het jaar daarop pacht hij het hoggeld; weer een jaar later komt dit in handen van De Huyter (zie kol. 85). Hij sterft in 1503. Zijn kleinzoon Vranck Pieterszn bleef schout tot 1500 „als wanneer men zulke ambten begon te verpachten” ¹⁶ en was blijkbaar na de dood van zijn grootvader waard van de herberg.

Hij wordt tenminste in 1522 door Karel V van dat waardschap ontheven omdat er zelden gebruik van gemaakt werd en „overmits dat binnen der selver stede zyn vele ander meerder en scoender huysen aldaer wy gewoonlyk zyn te logeren” ¹⁷. Een van de hier genoemde huizen

¹⁰ *Beschryving der stad Delft*, gedrukt bij R. Boitet, Delft 1729, blz. 112 e.v.

¹¹ Dolk, *Gesch. v. h. Hoogbeemraadschap Delfland*, 's-Gravenhage 1939, blz. 707.

¹² A.R.A., Leenkamer 120, fol. 26 verso.

¹³ Deze Brederode was in de naar hem genoemde Jonker Fransenoerlog de leider der Hoeksens, die zich tegen Maximiliaan van Oostenrijk, regent voor Philips de Schone verzetten; Delft was pro-Bourgondisch en van ouds fel Kabeljauws.

¹⁴ Boitet, blz. 112.

¹⁵ Boitet, blz. 112 en 117.

¹⁶ Boitet, blz. 117.

¹⁷ A.R.G., Rekenkamer wit 7, fol. 153 verso en 154.

HET WOONHUIS VAN JAN DE HUYTER TE DELFT

Afb. 1. Delft, huis van Jan de Huyter, thans Gemeenlandshuis van Delfland. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 2. Nis in de voorgevel.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 3. Detail
van afb. 2.

Afb. 4. Zegel van Philips de Schone.
(Uit Vredius, Sigilla Comitum Flandriae)

Afb. 5. Xanten, Dom. Predella van het Maria-altaar door H. Douverman; vgl. afb. 6.
(Foto Rheinisches Museum, Bonn)

zou natuurlijk wel het huis van De Huyter geweest kunnen zijn ¹⁸.

Jan Janszn de Huyter en zijn ambten.

Wat is er van dezen Jan Janszn en zijn ambten bekend? Hij moet in 1471 of 1472 zijn geboren. In de bekende „Informacie 1514” wordt namelijk onder Delft gesproken van de „schout Jan de Huyter, oudt 42 jaeren” ¹⁹. Hij was de zoon van Mr. Jan Claeszn de Huyter ²⁰, die jaren lang een der schepenen van de stad was, misschien zelfs enkele jaren burgemeester ²¹ en van Aegje Jansdr Sonck ²². Hij woonde in 1490 vermoedelijk nog bij zijn vader in het huis op de hoek van Oude Delft en Houtersteeg ²³ en trouwde 1494 met Petronella van Diepenhorst. Hij behoort mede door de huwelijken in zijn familie in de Delftse regeringskringen thuis en was een tijdgenoot van hPhilips de Schone. In 1497 werd De Huyters zoon Jan geboren.

Reeds vóór zijn 30ste jaar zien wij hem als pachter van het hoggeld, dat hij in de jaren 1498-1503, 1506-1507 en 1509-1511 ²⁴ in handen had. Dit hoggeld was een accijns, geheven van de hop, die van belang was voor de Delftse bierbrouwerij. Baljuw, dijkgraaf en landgifter is hij van 1500-1507 en van 1510-1518 ²⁵, schout van 1504 tot zijn dood in 1541 toe ²⁶.

In het begin van de 16de eeuw zien wij de Huyter dus als jong echtgenoot en vader met een goede maatschappelijke positie als hoggeldpachter, baljuw, dijkgraaf, landgifter en schout. Een dergelijke ambtsopiehooping schijnt niet ongevoon geweest te zijn; we zagen reeds hoe voor hem Arent Vranckenszn van der Meer schout,

¹⁸ Van alle bovengenoemde acten zijn fotocopiëen en afschriften gedeponereerd in het Gemeentearch. te Delft.

¹⁹ *Informacie up den staet enz.*, uitgeg. door R. Fruin, Leiden 1866.

²⁰ M. G. Wildeman in *De Navorscher* 74 (1924).

²¹ Het Ms-Lambert Snoy met genealogie der familie De Huyter, waar het *Biogr. Wdb.* van Van der Aa van spreekt (zie aldaar op Snoy) is niet meer te achterhalen.

²² Zie n. 20.

²³ Mededeling van ir. J. J. Raue.

²⁴ A. R. A., Rentmeestersreken. v. Noord-Holl. (d.w.z. Rijnland, Delfland en Schieland), Rekenkamer 335, 336.

²⁵ Dolk, *Gesch. Hoogheemraadsch.* blz. 707 en A. R. A., rek. Dom. Holl. nr 492, fol. 75, 153.

²⁶ A.R.A., reken. Dom. Holl. nr. 492, fol. 2 verso, 5, 60 verso, 152; nr. 493, fol. 16 verso, 53, 84 verso, 110 verso, 161 verso, 201, 233 verso, 277; nr. 494, fol. 11 verso.

baljuw, dijkgraaf, waard en hoggeldpachter was.

Later in 1510, wordt De Huyter hoogheemraad en in dat jaar ook nog ²⁷ baljuw, dijkgraaf en schout van Strijen ²⁸; ook in 1513 en 1515 treffen wij hem daar aan als baljuw en dijkgraaf ²⁹.

In 1512 wordt hij door Maximiliaan geadeld ³⁰ en zo heet hij dan ook in 1515 bij zijn benoeming tot schout en baljuw van Vlaardingen „ridder” ³¹.

Een rijk man was hij tevens. Een der vragen van de Informacie van 1514 door Maximiliaan aan de steden gesteld betrof het aantal renteniers onder de ingezetenen. Delft antwoordde „dat sy geen sonderlange rentiers en hebben, want de schout (en dat is onze Jan Janszn) niet gereeckent, zoe en hebben zy er niet een die 100 lb groten tjaers heeft” ³². Ook bezat hij grond ³³. Hij blijkt dan ook in staat te zijn aan vorsten geld voor te schieten, zo in 1505 aan Philips de Schone als deze op het punt staat naar Spanje te vertrekken ³⁴, later in 1510 aan Maximiliaan ³⁵ en in 1518 en 1524 aan Karel V ³⁶.

In 1520, dus bijna 50 jaar oud, maakte hij een pelgrimstocht naar Jeruzalem, waar hij zich aansloot bij de schilder Jan van Scorel ³⁷. Na zijn terugkeer ging het hem niet voor de wind. Hij kreeg moeilijkheden in Delft, bovendien moest hij het beleven, dat zijn huis bij de grote stadsbrand verwoest werd; alleen de gevel bleef gespaard. Heeft hem dit zo aangegrepen of waren er andere oorzaken? In ieder geval werd hij ziek en kon zo eind 1537, toen zijn schoutambt op 1 januari 1538 weer voor drie jaar in moest gaan, niet naar Den Haag komen omdat hij „van den flederchynne (gewrichtsrheumatiek) zeer gequelt” werd ³⁸. Hij sterft in 1541, het schoutambt in

²⁷ Dit moet hijzelf geweest zijn, zijn zoon was toen pas dertien jaar oud.

²⁸ A.R.A., rek. Dom. Holl., nr. 492, fol. 61 verso.

²⁹ A.R.A., rek. Dom. Holl., nr. 492, fol. 117 verso, 154 verso.

³⁰ Evenals Van der Meer op de Rijksdag te Keulen 1512?

³¹ A.R.A., rek. Dom. Holl., nr. 492, fol. 172 (of is dit de zoon?).

³² Blz. 338, uitg. Fruin.

³³ S. W. A. Drossaers, *De arch. v. d. Delftse Statenkloosters*, 's-Gravenhage 1916, nrs 403, 414, 441.

³⁴ Gem. Arch., Delft, D I B 13.

³⁵ A.R.A., rek. Dom. Holl., nr. 492, fol. 60 verso, 75.

³⁶ A.R.A., rek. Dom. Holl., nr. 493, fol. 17, 84 verso.

³⁷ Dolk, *Gesch. Gemeenlandsch.*, blz. 22-23.

³⁸ A.R.A., rek. Dom. Holl., nr 493, fol. 277.

Delft en het baljuwschap en schoutambt te Strijen komen vrij ³⁹.

De gevel en zijn ornamentatie.

Om nu op de gevel terug te komen; de gangbare datering daarvan wordt op $\pm$ 1520 à 1530 geschat. Dit lijkt, als men het bovenstaande in acht neemt wel zeer laat en het zou psychologisch gezien toch ook opmerkelijk zijn, dat een man die in 1520 een reis maakte met Scorel bij zijn thuiskomst een gevel zou laten bouwen, waarin niets van de stijl der Renaissance tot uitdrukking kwam.

Van Bleyswyk zegt ⁴⁰, dat het huis gesticht werd „voor aan d'eeuwe 1500” en is dat dan ook niet de tijd voor een vooraanstaand rijk man als De Huyter was, een gevel op te laten trekken in de stijl der Keldermansen? De verwantschap met andere bouwwerken dezer familie is onmiskenbaar en het is wel waarschijnlijk dat hij dienstreizen te maken had naar Mechelen, waar Anthonis Keldermans, de officiële bouwmeester van Philips de Schone in Brabant, woonde, de bouwmeester die tussen 1479 en 1512 bij de bouw van tal van kerken in Holland en Zeeland werkzaam was, o.a. de Nieuwe Kerk te Delft ⁴¹ en ook de Oude Kerk aldaar ⁴²; bovendien was hij kort voor 1500 betrokken bij de bouw van een voornaam woonhuis in Den Haag ⁴³. De meester metselaar van den Hove in Holland was om deze tijd Jan Meeuszoen ⁴⁴, die vermoedelijk voor zulk een ontwerp niet in aanmerking kwam; er zijn geen soortgelijke gevels van een dergelijk man bekend. Ook het huwelijk van De Huyters' dochter Cornelia met Jhr Jacob van Amerongen, raadsheer in den groten raad te Mechelen, die op 15 december 1519 in Middelburg stierf en in de Romboutskerk te Mechelen begraven werd ⁴⁵, duidt op betrekkingen met Mechelen.

³⁹ A.R.A., rek. Dom. Holl. nr. 494, fol. 11 verso, 12 verso.

⁴⁰ D. van Bleyswyk, *Beschrijvinge der stad Delft*, Delft 1667, II, blz. 553.

⁴¹ M. D. Ozinga en R. Meischke, *De Gotische kerkelijke bouwkunst*, Amsterdam 1953, blz. 74-78.

⁴² D. P. Oosterbaan, „Welke bouwmeester schiep Noordzijkoor en kapel?” in: *Binnenhof* 28 jan. 1959.

⁴³ Graswinckel, „Het Paleis aan den Kneuterdijk”, *Die Haghe Jrbk* 1937, blz. 27.

⁴⁴ A.R.A., rek. Rekenk. Dom., 334/8.

⁴⁵ A. A. Vorsterman van Oyen, *Stam- en wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche familien*, Groningen 1885-1890, II, blz. 276; Centr. bur. geneal. 's-Gravenhage (dossier De Huyter, hierin kopie hs. 17de eeuw, gevonden bij Jhr. Boldewijn van Rooden).

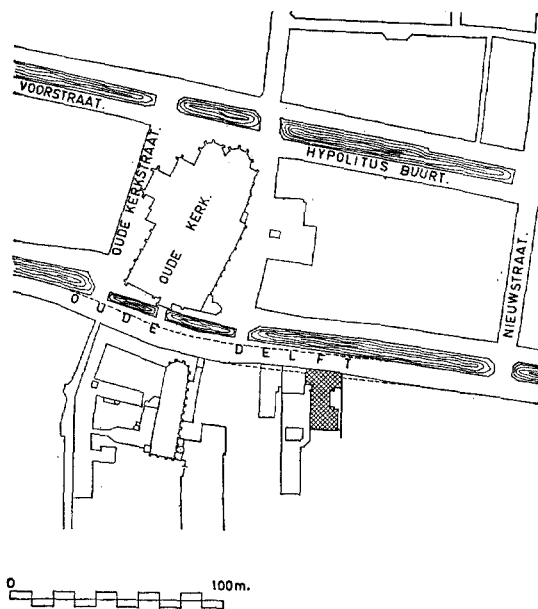

Fig. 1.

De gehele ontwikkeling van de stedenbouw in Delft vóór de grote brand is nog lang niet duidelijk en zolang men nog doende is nieuwe gegevens te zoeken, moet men wat het huis van De Huyter betreft, met hypothesen genoegen nemen, die dan naar wij hopen eens weerlegd of bevestigd kunnen worden. Een dezer hypothesen zou kunnen zijn, dat in de 15de eeuw de Oude Delft een ander verloop had, dat hij namelijk bij de Oude Kerk een bocht maakte om evenwijdig aan de westgevel te kunnen lopen en om vervolgens bij het tegenwoordige Gemeenlandshuis terug te zwenken. Deze bochten zouden dan (er bestaat een mening, dat dit in 1504 en 1506 gebeurde) ⁴⁶ rechtgetrokken kunnen zijn (fig. 1). Vast staat wel, dat de Oude Delft bij de Oude Kerk overkluisd geweest is ⁴⁷. Op zulk een wijze zou het mogelijk zijn, dat er vóór een reeds aanwezig oud huis, dat De Huyter aan de Oude Delft ter plaatse bezat, een reepje grond beschikbaar gekomen is, zodat hij in staat werd gesteld ruimer te moderniseren en vóór het oude huis een nieuwe voorname gevel te zetten. Naar „Stede-

⁴⁶ Ir. J. J. Raue meent met zekerheid te kunnen zeggen, dat wijlen Mevrouw Boogaers dit ergens gevonden had; het is echter tot nu toe niet gelukt deze plaats terug te vinden.

⁴⁷ L. G. N. Bouricius, *Buiten* 15 (1921), blz. 99. Deze toenmalige gemeentearchivaris noemt hier echter niet het jaar waarin deze overkluising plaats had.

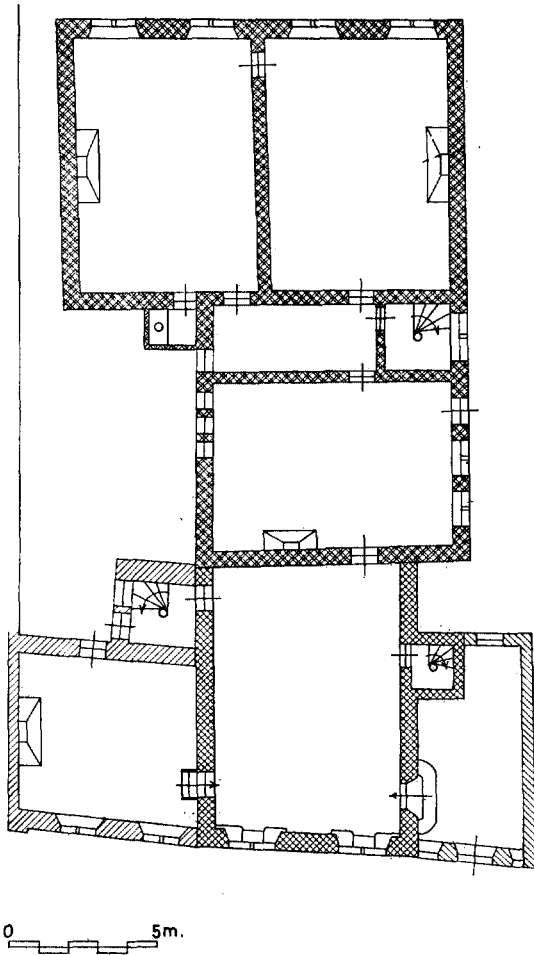

Fig. 2.

bouwkundig-historisch onderzoek Delft" mededeelde, kwam iets dergelijks aldaar veel voor. Daar nu het hopbelmotief een grote rol speelt in de gevelornamentatie en De Huyter van 1498-1503, 1506-1507 en 1509-1511 het hoppegeld pachtte, is het niet onwaarschijnlijk, dat hij juist binnen deze jaren, omstreeks 1504 en 1505 aan het bouwen was (fig. 2).

De gevel van het Gemeenlandshuis (afb. 1) kan in drie gedeelten gesplitst worden, te weten: de hoge representatieve middenpartij vóór het gedeelte van het gebouw, waar ontvangsten e.d. plaats zullen hebben gehad, en ter weerszijden een lager deel met balustrade (vermoedelijk iets later gebouwd): rechts de rijke ingangspartij en links het stuk gelegen vóór de ruimten, die misschien als woonhuis en kantoor in gebruik waren. Bij de onderhandse verkoop in 1643 wordt het huis in

twee stukken verdeeld; het eerste gedeelte werd toen beschreven als „hebbende voor aen straet een schone voorsael met een portael ende daerboven twee camerkens tsamen beset met een schonen arduinen gevel . . .” en het andere deel als het gedeelte waar de toren op en in staat⁴⁸. Doordat nu de vensters in het bij dit laatste behorende linker stuk van de gevel niet in de as der bogen zijn geplaatst, heeft dit deel geen architectonische zelfstandigheid; het is geen afzonderlijk element uit de rij, maar leunt als het ware tegen het hoge middendeel aan en hiermede is de eenheid van het geheel bereikt. De architect van de restauratie van 1931-1933, Herman van der Kloot Meijburg, heeft, nadat men hem om het handhaven van de onregelmatige plaatsing der twee benedenramen had aangevallen, in de Delftse Courant van 25 maart en 1 april 1933 bewezen, dat deze plaatsing de oorspronkelijke geweest moet zijn.

Ook uit de ornamentatie blijkt, dat de gevel als één geheel ontworpen werd. Een kunstenaar slaat hier motieven aan, moduleert, varieert en fantaseert, puttende uit de hem door de traditie vertrouwde vormen en zeker ook zich houdende aan hetgeen hem in zijn aannemingscontract werd opgedragen.

Het meest opvallend zijn de belmotieven, geïnspireerd op de hopbel. De hopplant met haar liefelijke lichtgeelgroene kegeltjes of pegeltjes, „bellen” geheten, en handvormige ruige bladeren heeft evenals de wingerd een uitermate decoratieve vorm en groei, die men gaarne tot motief koos voor de ornamentatie van zaken en voorwerpen, welke te maken hadden met hoppebier en de hoppebrouwerij. Zo laat het bierbrouwersgild te Leuven in 1505 „hoppekruid” aanbrengen op een altaartafel voor hun kapel in de Sint Pieterskerk aldaar. De beeldhouwer Jan Borman en de schrijnwerker Jan Petercels zullen haar maken naar ontwerp van Mathijs Keldermans, meester metselaar van Leuven. In het aannemingscontract van Jan Petercels staat verder:

„Ende voirt meer dan int patroen staet, soe sal Jan voirs. opden voet vanden backe, stellen een rancke van hoppecruyt en bellekens daer aen hangende, met gecruesden sneede . . . Ende voirt soe sal hy de vier ronde pilairen achter de tabernaculen veranderen en omtrecken met rancken en loveren en bellekens als voere . . .”⁴⁹.

Dit retabel bestaat niet meer en het is dus niet bekend of deze belletjes hier naturalistisch of in gotischen zin gestileerd waren aangebracht.

⁴⁸ Dolk, *Gesch. Gemeenlandshuis*, blz. 68.

⁴⁹ *Bull. d. comm. roy. d'art et d'arch*, 23 (1884), blz. 403-408.

Beschouwt men de gevel, zoals afb. 1 deze laat zien, dan moet men bedenken, dat tijdens het uitbranden van het huis in 1536, waarbij de vlammen hoog opklaaiden (zoals de bij Dolk op blz. 20 afgebeelde oude gravure laat zien), speciaal het bovendeel en het torentje geleden zullen hebben, zodat het geen verwondering behoeft te wekken, dat het beeldhouwwerk van die gedeelten hier en daar de indruk maakt van iets latere datum te zijn dan dat in het benedengedeelte; het is bovendien plomper en minder gevoelig bewerkt (vgl. afb. 6, 17 en 18 met 8, 9 en 10). Ook moet men om een juiste indruk te krijgen van de oorspronkelijke gevel de wapens van Hoogheemraadschap en Hoogheemraden boven de ingang en het wapen van Holland vóór het nisje wegdenken, daar het 17de eeuwse toevoegselen zijn. Er bij denken moet men op de pinakels in de top smallere getorste kolommen met een fantastisch dier er bovenop en vermoedelijk een beeldje van O. L. Vrouw in de nis. Hoogst waarschijnlijk is dit beeldje een van de drie Maria-beelden, die bij de grote brand gespaard bleven en waarvan Tilman Bredenbach spreekt in zijn *Collatium Sacrarum Libri VIII*⁵⁰, en wel het derde „iuxta aedes Praetoris” als men dit vertalen mag met, vlak naast de woning van de schout. Het zou uitgeblonken hebben door kunst en bevalligheid.

Hier om de nis met het Mariabeeld, die het middel- en uitgangspunt van de gevelornamentatie lijkt, zet de kunstenaar zijn bellenmotief in (afb. 2 en 3): eerst links naturalistische takjes hop met steeltjes en blaadjes, die zich in losse plukjes langs de profielen slingeren (vergelijk ook de rand om het ruitportret van Philips de Schone op zijn zegel, afb. 4), de steeltjes worden touwtjes met hopbelletjes eraan (afb. 2 boven de kroon), de belletjes worden gotisch gestileerd. Deze gotisch gestileerde hopbellen vindt men ook in het zwaar bewerkte gedeelte boven de ingang (afb. 6). Boven de grote met elegante zwier gebogen bladeren (men vergelijk hiermede het opengewerkte gotische rankwerk van de predella van het Maria-altaar te Xanten door Douwerman 1536 afb. 5) en boven de hoofden der naakte poppetjes⁵¹ (op afb. 6 rechts en links boven het 17de eeuwse engellokje van het wapen van het

Hoogheemraadschap) hangen daar aan een kooftje telkens twee grote gestileerde hopbellen. De ontwerper was natuurlijk vrij daarbij aan metalen bellen te gaan denken, die men in die tijd vaak voor ogen had, immers dieren en mensen werden ermede behangen (zie bijvoorbeeld de schabrak op afb. 4). Deze neutrale gestileerde bellen komen eveneens voor in het benedengedeelte van de linker vleugel (afb. 17 en 18). Hier dragen de „lac d'amour” en de „noeud en forme d'as de trèfle” bellen, de dieren in de tracering links dragen ze om de hals en aan het uiteinde van een breidel in de bek, en op de kleine console tussen de twee ramen in tonen twee gedrochtjes een touw met de belangrijke belletjes. Men vergeet niet, dat spelen met woorden en gedachten de mode was van deze tijd.

De „belletjes” om de ingang (afb. 7), langs de Tudorboog en aan de consoles, zijn in het geheel geen echte belletjes, maar een gotisch ornament, dat vooral in Engeland veel voorkomt en daar „ballflower” wordt genoemd⁵².

Alle overige bellen in de bovenpartijen van de gevel (zie afb. 6 bovenaan, afb. 11⁵³, aan het torentje, afb. 9 en 12, en in het inwendige afb. 13 en 14) zijn inderdaad rinkelbelvormig, het beeldhouwwerk in al deze partijen is echter zwaarder, niet luchtig, anders, zodat het niet gewaagd is te veronderstellen, dat ze hier eerst ná de brand (toen men vergeten was, dat de hopbel de aanleiding was geweest van het motief) in zulk een positieve rinkelbelvorm zijn aangebracht.

De bel op het kraagsteentje inwendig (afb. 13) — het is een kopie naar het oude⁵⁴ kan zeer wel oorspronkelijk een neutraal gestileerde vorm hebben gehad, men kan zich dit mannetje uitstekend voorstellen bezig met het laden en lossen van zakken hop, zoals dat aan de Oude Delft zal hebben plaats gehad⁵⁵. Aan de overzijde in de zaal is op een ander kraagsteentje een vrouwtje voorgesteld met een bel op de schoot en een aan haar voeten. De enorme bellen aan de

mannetje met de staf een schout zien?

⁵² F. Bond, *An introduction to English church architecture*, Londen enz., 1913, II, blz. 721.

⁵³ Deze partij doet zo hard aan, dat men geneigd is te denken, dat het beeldhouwwerk hier tijdens de restauratie van 1890-'91, waarbij de voorgevel afgebroken werd, (zie Dolk, *Gemeenlandsb.* blz. 106) gedeeltelijk of geheel vernieuwd is.

⁵⁴ M. G. Wildeman in *Huis Oud en Nieuw*, 5 (1907), blz. 343.

⁵⁵ J. F. Niermeyer, *Delft en Delfland*, Leiden 1944, blz. 89.

⁵⁰ Tilman Bredenbach, *Collatium Sacrarum*, Libri VIII, Keulen 1591, blz. 222-224. Extract in het Gem. Arch. te Delft.

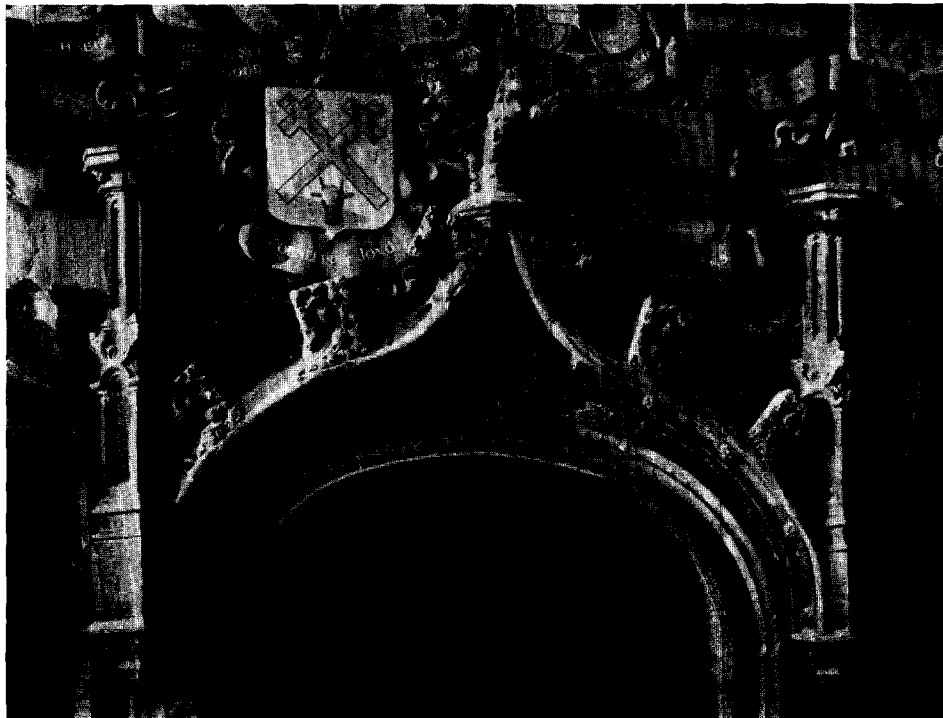
⁵¹ Deze figuurtjes zijn het enige motief, dat aan de Renaissance doet denken. Moet men misschien in het

HET WOONHUIS VAN JAN DE HUYTER TE DELFT

Afb. 6. Gevelgedeelte boven de ingang.

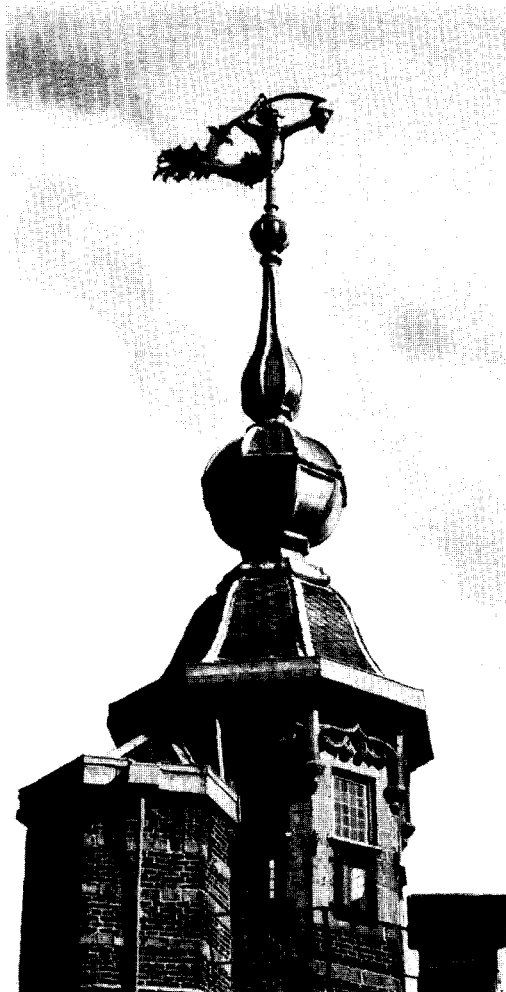
(Foto Monumentenzorg)

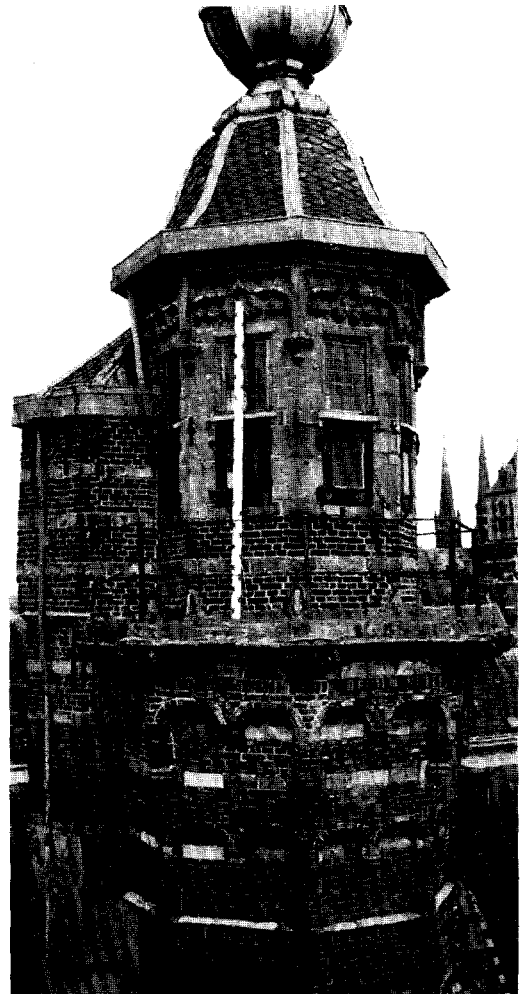
Afb. 7. Detail van de ingang.

(Foto Monumentenzorg)

HET WOONHUIS VAN JAN DE HUYTER TE DEFT

Afb. 8. Torentje, bovengedeelte.

Afb. 9. Torentje.

Afb. 10. Detail van het torentje.

Afb. 11. Detail boven venster links eerste verdieping.
(Foto's Monumentenzorg)

balken in de zaal (afb. 14) zijn kennelijk van later datum, het huis was immers geheel uitgebrand; de ietwat opdringerige vorm heeft de oorspronkelijke idee hier volkomen geabsorbeerd.

Een bijzonder sprekend gegeven is nog dat de stoepsteen voor de ingang bestond uit opgestapelde bellen; deze was in het jaar 1729 nog aanwezig⁵⁶. Dit pleit mede voor de opvatting „hopbellen”, een artikel dat gestort wordt, hetgeen met de handelswaar „metaalbellen” toch wel nooit geschied zal zijn.

Herleest men nu bij Van Bleyswyk het bekende verhaal van de koopman in Neurenbergse waren ter verklaring van de „rosbellen”, namelijk dat De Huyter deze zeer rijke koopman, die elders een kapitaal delict had begaan, onder zijn protectie genomen had; dat deze man te zijnen huize overleden was en hem „zijn hospes en behoeder” zijn kapitaal, verworven met de handel van Neurenbergse waren „in specie van soodanige soorte van bellen”, had nagelaten; dat De Huyter dit geld voor de opbouw van zijn huis gebruikte en dit ter nagedachtenis allerwegen met bellen liet versieren, dan lijkt dit toch wel een vrij gezochte combinatie van verschillende herinneringen. Dat De Huyter als schout een vervolgte Neurenbergse koopman in bescherming kan hebben genomen en door deze uit dankbaarheid rijkelijk bedacht werd is een redelijk verhaal. Dat in Neurenberg veel metaalhandwerk bestond en allerlei „Nürnberger Waren oder Tand” werden uitgevoerd⁵⁷, kan er later toe geleid hebben dat men deze Neurenbergse protégé van De Huyter in verband heeft gebracht met Neurenbergse snuisterijen en in het bijzonder met zulk soort bellen. Dat echter in werkelijkheid de bemiddelde en machtige schout door deze erfenis zo verzot op belletjes zou zijn geworden, dat hij er zijn hele huis mede opluisterde, is toch wat moeilijk te aanvaarden.

Na de bellen zijn in de gevel de motieven, die vermoedelijk betrekking hebben op de graven en gravinnen van Holland, het meest opmerkelijk.

De Bourgondische emblemen zijn in de tijd, dat de gevel van het tegenwoordige Gemeenschapshuis gebouwd werd, reeds een teken van ons nationaal besef⁵⁸. Ook Pirenne heeft gezegd:

„Le briquet de Bourgogne jusqu'au milieu du XVIIe siècle, a servi d'emblème national aux provinces belges,

⁵⁶ Boitet, blz. 508.

⁵⁷ Vriendelijke mededeling van de archivaris van Neurenberg Dr. Pfeiffer.

⁵⁸ Huizinga, *Verz. werken*, II, blz. 124 e.v.

sculpté aux voûtes de leurs églises, aux façades de leurs Hôtels de ville, gravés sur leurs médailles, suspendu par leur miniaturistes aux entrelacs dont ils ornent les manuscrits, il a été pendant si longtemps le symbole le plus significatif de leur unité politique”⁵⁹.

Maar hier in Delft op de tijdens het Bourgondische bewind gebouwde gevel hebben ze vermoedelijk wel wat meer persoonlijke betekenis. Zij bevinden zich hoofdzakelijk boven de twee middelste benedenvensters (afb. 15 en 16) in de omgeving van de twee lege wapenschilden, waarvan het mannelijke omhangen is met een guldenvliesketting. Het is onbekend of deze schilden ooit wapens gedragen hebben en zo deze beeldhouwd geweest zouden zijn, dan is er nergens iets te vinden, wat een afkappen tijdens de Franse revolutie aannemelijk maakt. Het waarschijnlijkste is misschien wel, dat al het beeldhouwwerk van de gevel licht met kleuren bewerkt was en dat de schilden in schilderwerk een wapen van een graaf en een gravin van Holland uit het Bourgondische huis hebben gedragen.

Opmerkelijk is, dat bij het mannelijk schild niet alleen in de zwikken Bourgondische emblemen voorkomen (links de vuurslag met gekruiste knoestige stokken, vlammen en vuurstenen, rechts een zittend aapje(?) spelend met vuurslag en vuursteen, naast een vuurslag met gekruiste gladde stokjes), maar dat men ook op de blindtraceringen kleine vuurslagen met gekruiste stokjes ziet, afgewisseld door telkens twee vuurslagjes met een vuursteentje ertussen (rechts zijn ze grotendeels erafgevallen, daar waar de kruisjesmerken zitten waren ze vastgehecht⁶⁰).

Een feit waarop nog niet gewezen werd is, dat zich in de omgeving van het vrouwelijk schild alleen vuurslagen in de zwikken en links in de blindtracering bevinden, terwijl men daar rechts de Franse lelie ziet, — eenmaal groot, tweemaal twee kleine naast elkaar (van een zijn twee blaadjes afgebroken) — en eveneens tweemaal vierbladige bloemetjes (bedoeld als roosjes?); eenmaal een naast ondefinieerbare voorwerpen en eenmaal twee naast elkander. Weliswaar behoren deze emblemen tot de meest gangbare, die voor schier alle decoraties in aanmerking kwamen, ze zijn echter alle uit heraldische tekens voortgeko-

⁵⁹ G. F. Stalins, *Origine et histoire de la famille Stalins de Flandre, depuis le XIIe siècle et du briquet héraldique, dit de Bourgogne ou fusil de la Toison d'or* Gent (1939), blz. 55.

⁶⁰ Het is tenminste waarschijnlijk, dat dit ook vuurslagen geweest zijn, er is namelijk rechts boven nog een te zien.

men — evenals die, welke men aan herbergen en op uithangborden vindt ⁶¹ — en het feit blijft bestaan, dat de beeldhouwer juist deze emblemen en niet een der vele evenzo gebruikelijke andere koos. Men mag dus zeker wel met de mogelijkheid rekening houden, dat zijn gedachten zijn uitgegaan naar vroegere vrouwen der graven, bijvoorbeeld de moeder van Maria van Bourgondië, Isabella van Bourbon † 1465 (lelie) en naar de tweede vrouw van Karel de Stoute, Margareta van York † 1503 (witte roos).

Ook boven de vensters van de tweede verdieping ziet men Bourgondische vuurslagen temidden van zware koorden met bellen (afb. 6).

Verder zijn in de zwikken boven de vensters van de begane grond in het lage linkergedeelte van de gevel (afb. 1, 17 en 18) nog te zien dubbele adelaar — griffioen (Oostenrijk?), liebaard — eenhoorn (Engeland? en Schotland?) en in de blindtraceringen beesten met bellen, geschorren(?) en ongeschoren(?) dieren, een klein varkentje, dat met een spinrokken komt aandragen en wijnranken, die zich slingeren om een langharige vacht. Op de console onder de adelaar is een kleine zeemeermin aangebracht ⁶², op die onder de eenhoorn ziet men bedrijvige mannetjes in de kledij van de tijd, zoals men ze zeker wel dagelijks daar aan de kade gezien zal hebben.

Tenslotte vindt men hier boven deze vensters (afb. 17 en 18) de liefde- en klaveraasknoop met bellen en de initialen H P en H. Deze moeten speciale betekenis gehad hebben en het meest aannemelijk is ten slotte toch wel, dat de burgerbouwheer de gewoonte der vorsten overgenomen heeft en de eerste letter van zijn voornaam (dat zou dan de roepnaam Hans, Hannekin geweest moeten zijn) met een lac d'amour aan de P van zijn vrouw Petronella heeft laten koppelen; de losse H met de noed d'as de trèfle zou dan de familienaam De Huyter aangeven ⁶³.

⁶¹ Van Lennep en Ter Gouw, *De uithangtekens*, Amsterdam 1868, I, blz. 23; II, blz. 380, 393, 397, 399.

⁶² Ook de windwijzer op het torentje was oorspronkelijk een meermin (F. W. van der Haagen, *Oude gevels ... Delft*, Delft 1904, blz. 25); omdat De Huyter dijkgraaf was?

⁶³ Zie G. de Tervarent, *Attributs et symboles dans l'art profane 1450-1600*, Genève 1958-'59, II, kol. 284-285 en fig. 56.

Een verklaring van de letters boven het ene raam als „Hospitium Principis” en boven het andere als „Hollandiae” is in verband met het boven gezegde over de herbergen niet te aanvaarden; het algemene woord „princeps” zou ook niet zo gebruikt kunnen worden voor „comes”, dat evenals het Nederlandse „graaf” een titel is. Van een toespelings op de pelgrimstocht naar Jeruzalem in 1520, zoals A. L. Hensen in *In den Holland-schen tuin* in 1930 beproefde, kan toch zeker geen sprake zijn. Ook komt men niet tot een aannemelijk voorstel indien men ter harte neemt wat Roger Grand voor Frankrijk meent te kunnen bewijzen, namelijk dat de initialen voorkomende op de gevels van particuliere huizen in de 15de en 16de eeuw steeds die der vorsten en begunstigers zijn ⁶⁴ en dat alles wat op eigenaar of bewoner slaat in het interieur aangebracht was, want er zijn tijdens het leven van De Huyter geen vorsten, ook als men het met de stadhouders van Holland en Zeeland zou willen proberen, op wie de letters H en P van toepassing zouden kunnen zijn. Wel is in 1504 een Croy, wiens familie de rinkelbel tot embleem had ⁶⁵ stadhouder, maar deze bel zou toch nooit om die reden in de gevel en in het interieur zo uitbundig aangebracht zijn, en bovendien zijn er ter ere van de vorsten toch de Bourgondische emblemen.

Uit de hardnekkigheid, waarmee De Huyter's kleinzoon later, na de confiscatie, om het bezit van het huis vocht, blijkt wel, dat dit voor hem een dierbaar familiebezit was en misschien kwam de hem zo euvel geduide trouw aan Philips II, de nakomeling van de vorsten, die in het leven van zijn grootvader zulk een rol gespeeld hadden, voort uit een bij dit huis behorende traditie.

Hiermede zijn dan thans misschien enkele der raadsels, die de gevel de nauwkeurige beschouwer opgaf, opgelost; voor het zoeken naar een antwoord op de resterende mogen wij het devies van Philips de Schone (afb. 4) gebruiken, voorzien van een vraagteken en besluiten: „qui voudra”?

⁶⁴ *Bulletin monumental* 113 (1955), blz. 284-285.

⁶⁵ *Catalogus tent: De gouden eeuw der Vlaamse miniatuur*, Rijksmuseum Amsterdam 1959, nrs 48, 50, 52 en 172.

SUMMARY

JAN DE HUYTER'S HOUSE AT DELFT

BY MARG. KOSSMANN

Little is known of the architectural history of the Gemeenlandshuis at Delft. So far no plausible explanation has been given for the frequently occurring "bell" motif which is found on the façade and inside the building. Yet the bells, as well as the initials and the Burgundian emblems found on the façade, must have had a meaning. The emblems have given rise to the supposition that the house, which was originally the residence of the sheriff Jan de Huyter, was at one time an official inn of the Counts of Holland. This was not the case: an old and a new inn for the Counts were situated elsewhere on Oude Delft. It is possible that the wealthy resident, a prominent citizen who lent money to the Counts several times, occasionally acted as their host.

The house was gutted by the great fire which raged in the town in 1536. On that occasion serious damage was probably done to the upper part of the façade. The sculpture here seems to belong to a somewhat later period and the "bells" are heavier and rather more crotal-shaped. An attempt to trace the meaning of the bell-shaped ornament has revealed the fact that one of the many functions fulfilled by Jan de Huyter was that of controlling the beer-duty for a considerable number of years (1498-1503, 1506-1507,

and 1509-1511). The excise duty levied on beer was called "hop-money". Delft had a great many breweries and its beer was famous.

The author points out that it is practically certain that the bells are "hops", i.e. the cones of the hop. The original lower portion of the house has an ornamentation of light and graceful bells, stylized in the way characteristic of the Gothic period. On the left the surround of the niche has a naturalistic representation of hop twigs.

A contract for the execution of an altar table for the brewers' guild at Louvain, dating from 1505, mentions "hoppekruid met bellekens daaraan hangende", i.e. the hop plant with hanging cones.

The article also sheds light on the possibility of the façade having been built by Anthonis Keldermans in front of an older house about 1504, at which time it may have been possible for De Huyter to acquire the site in consequence of an alteration of the course of Oude Delft Canal in front of his house and in front of the Old Church on the opposite bank.

The initials H and P certainly stand for H(ans de Huyter) and P(etronella van Diepenhorst), the odd H denotes the family name of Huyter.

NOGMAALS MIDDELEEUWS AMERSFOORT

Teneinde misverstanden te voorkomen meen ik goed te doen op een kleine vergissing van collega Renaud te wijzen, waar hij in zijn aanvulling op het artikel over Amersfoort's vestingwerken * de Rodetorenpoort vereenzelvigd met de Kamper Binnenpoort.

De Rodetorenpoort sloot namelijk het westelijke uiteinde —, de Kamper Binnenpoort daarentegen het oostelijk uiteinde van de Langestraat af.

Eerstgenoemde poort moet reeds vóór het jaar 1417 door de St. Jorispoort zijn vervangen, staande op de tegenwoordige Varkensmarkt, terwijl er in 1427 voor het eerst sprake is van de Kamper Buitenpoort. Omstreeks dezelfde tijd zal ook de St. Jorispoort, in verband met de aanleg der tweede stadsmuur, op haar beurt weer zijn afgevoerd door de Utrechtsepoort.

Daar de oude poorten, ofschoon sindsdien bui-

ten gebruik gesteld, zeer hechte gebouwen waren brak men deze niet af doch bestemde de bouwwerken voor allerhande doeleinden. Hetzelfde gold ook voor de Bloemendaalse Binnenpoort, na de bouw van de Bloemendaalse Buitenpoort. Voor het laatst heeft de oudste ommuring dienst gedaan bij de aanval der Geldersen, in het jaar 1411; de tweede ring was op dat moment slechts provisorisch voltooid. Men kan dit jaartal ook wel als „terminus ante quem” aannemen voor de datering der beide vóór-poorten van Rodetorenpoort en Kamper Binnenpoort. Van de laatste poort, en niet van de Rodetorenpoort, is dit voorwerk — zij het hoogst ongelukkig gerestaureerd — derhalve nog aanwezig.

Voor nadere bijzonderheden moge ik belangstellenden verwijzen naar mijn in 1959 verschenen boekje „Zeven Eeuwen Amersfoort”.

H. HALBERTSMA

HAARDSTENEN, RECTIFICATIE

De in kol. 276 van de vorige jaargang besproken Luikse stenen van afb. 3 zijn niet uit het jaar 1506, maar van 1566 en zijn dus uit de tijd van keizer Maximiliaan II.

Het wapen met de kronkelende dwarsbalk is

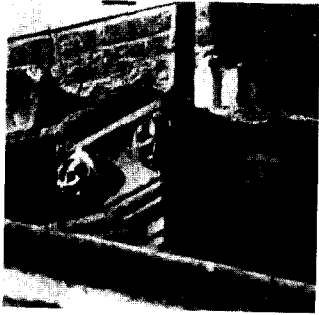
dat van prins-bisschop Gerard van Groesbeek en het woord *dilige* is zijn devies. In het Curtiusmuseum in Luik bevindt zich een grote verzameling Luikse haardstenen uit alle perioden.

JOHA. HOLLESTELLE

* Kol. 65-66.

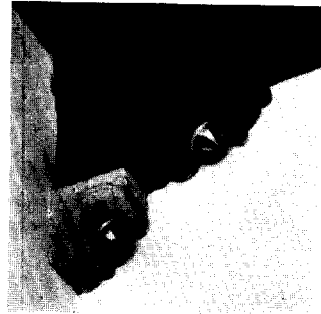
HET WOONHUIS VAN JAN DE HUYTER TE DELFT

Afb. 12. Detail onder de omloop van het torentje.

Afb. 13. Kraagsteen in een der kamers.

Afb. 14. Kraagsteen en sleutelstuk in de zaal.

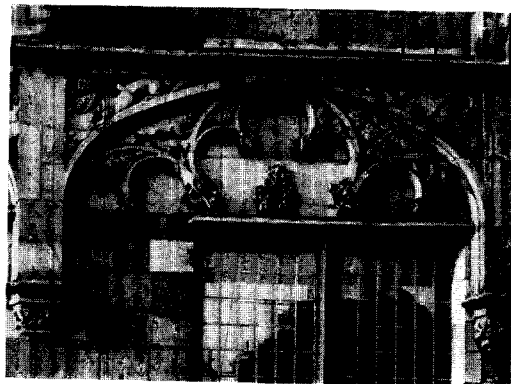
Afb. 15. Mannelijk wapenschild in de middenpartij van de voorgevel.

Afb. 16. Vrouwelijk wapenschild in de middenpartij van de voorgevel.

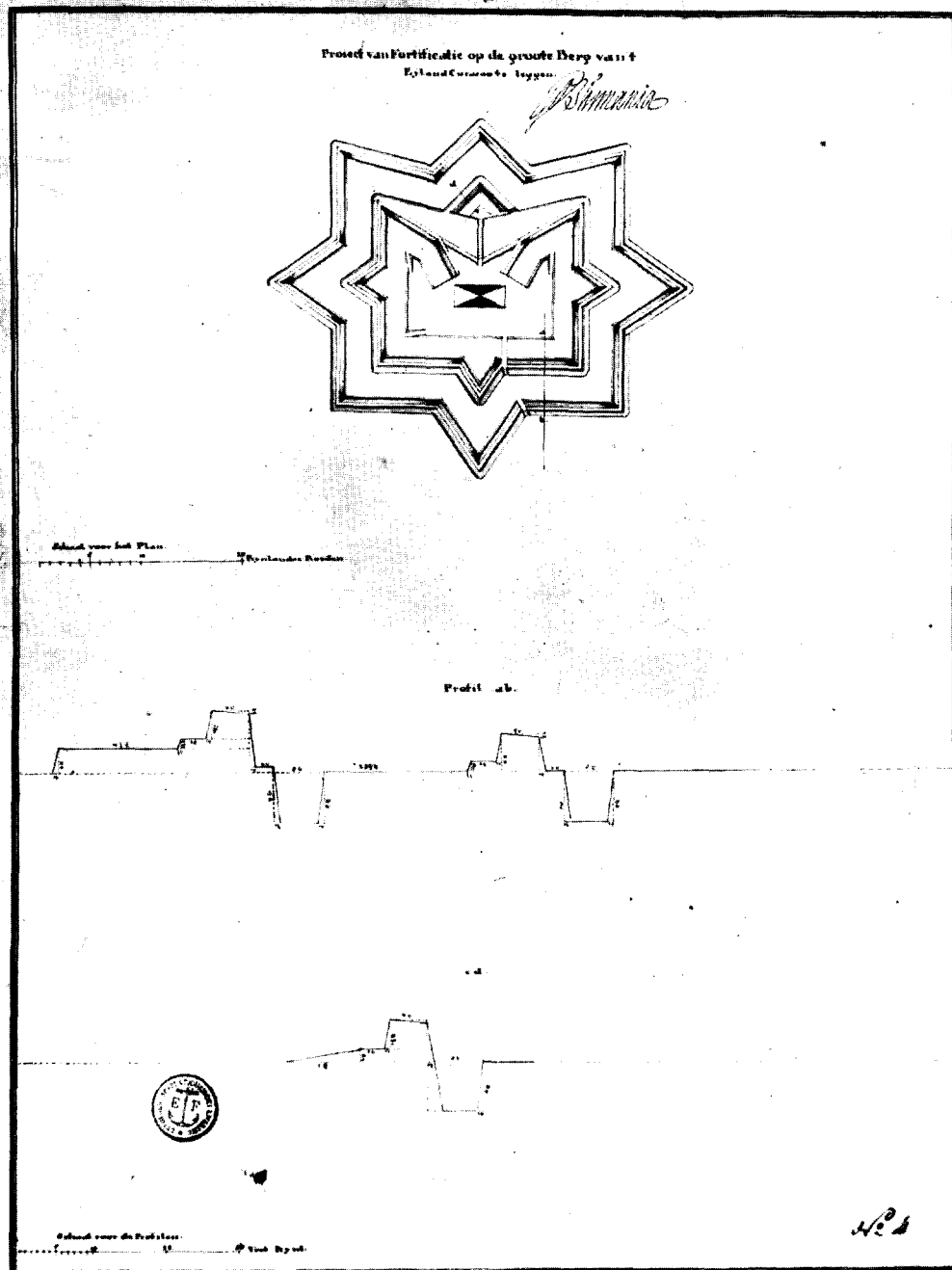

Afb. 17. Initialen H en P in het linker gevelgedeelte.

Afb. 18. Initiaal H in het linker gevelgedeelte.
(Foto's Monumentenzorg)

DE MONUMENTEN VAN CURAÇAO

Tukening behoorende tot Memorie van den H. Generaal v. Burmania, gedateerd den 11. 9. 1755

Afb. 1. Ontwerp voor een nieuw fort op de berg van Scharloo.

(s-Gravenhage, Alg. Rijksarch., inv. Leupe, kaart nr. 1453)

BOEKBESPREKINGEN

DE MONUMENTEN VAN CURAÇAO

Prof. Dr. M. D. Ozinga, De Monumenten van Curaçao in woord en beeld, uitgegeven door de Stichting Monumentenzorg Curaçao 1959, prijs f 50.—.

De verdedigingswerken.

Professor Ozinga verklaart in zijn voorwoord zeer terecht dat ondergetekende door hem werd aangemoedigd tot het instellen van een „completerend deskundig onderzoek (voornamelijk in het Alg. Rijksarchief te 's-Gravenhage) naar onze vestingbouwkunst in de West”.

De aansporing viel in goede aarde bij iemand die zich, behalve wat Nederland zelf betreft¹ uiteraard ook verdiept heeft in het belangrijke werk op vestingbouwkundig gebied, dat in vorige eeuwen door Nederlanders buiten het Moederland werd tot stand gebracht².

Toch beperkten zich de „nuttige adviezen”, welke de auteur aan ondergetekende toeschrijft, slechts tot algemene aanwijzingen en enkele archief-vondsten; de schrijver heeft zich namelijk zelf zodanig in de overvloedig beschikbare militaire stof ingewerkt dat een overzicht daarvan is ontstaan, de bewondering afdwingende ook van een „vestingbouwkundige”.

Het zij nochtans aan ondergetekende veroorloofd om, na een korte bespreking van de behandelde militaire monumenten, enige kanttekeningen te maken, welke, naar hij hoopt, wat meer licht kunnen werpen op de problemen, die nog op het ietwat netelige gebied der vestingbouw-

geschiedenis van Curaçao bestaan en voorlopig ook wel zullen blijven bestaan. Voorts moge hier nog iets meer dan in het boek mogelijk was, de aandacht worden gevestigd op enkele personen, namelijk Hertell, Van Burmania, Krayenhoff en Van den Bosch, in verband met de rol die zij voor de onderwerpelijke vestingbouw als ingenieur of ontwerper hebben vervuld. Wij zijn van mening dat daardoor de belangstelling voor de grote lijnen in deze wetenschap en kunst slechts kan worden verhoogd.

De in het boek behandelde historische vestingwerken zijn, naar de tijd van hun ontstaan en van hun achtereenvolgende verbeteringen, te onderscheiden in drie rubrieken of stelsels, welke ruim genomen voor de 17de, 18de en 19de eeuw representatief kunnen worden geacht, resp. het Oud-Nederlandse, het Nieuw-Nederlandse en het nog meer moderne stelsel van vestingbouw, met dien verstande dat de beschreven vroeg 18de-eeuwse torens, zoals Beekenburg, niet tot een Nederlands stelsel behoren, maar tot een ander systeem teruggevoerd moeten worden, waarover later meer.

Als gebruikelijk zijn geschiedenis en beschrijving afzonderlijk na elkaar behandeld; het bijgevoegde overzicht (kol. 103-104) moge de lezers op weg helpen en hun enigermate het slaan van de registers besparen.

Zoals bij vele monumenten het geval is, doen zich ook hier nog onopgeloste vragen voor; in de eerste plaats voor wat de bouwgeschiedenis van het fort Amsterdam betreft.

Dat dit oorspronkelijk als een Oud-Nederlandse regelmatige vijfhoek werd aangelegd, is wel zeker (zie afb. 18 in het boek met de uitvoerige toelichting, blz. 259 en 20). Doch waarom is een der bastions afgesneden, wanneer is dit gebeurd, en waarom (en wanneer) is dat bastion vervangen door een rondeel? Wij zullen trachten op die vragen een antwoord te geven; de zaak is namelijk van belang, daar toch de aanleg als regelmatige veelhoek of citadel voortvloeide uit de behoefte aan een gelijkwaardige defensie naar alle zijden en deze door de afsnijding verloren ging, terwijl het rondeel niet genoegzaam daarin voorzien kon.

De zo ingrijpende wijziging van het fort moet

¹ Zie o.a. *Oudheidkundig jaarboek* = *Bull. N.O.B.*, 4de S., 6 (1937), blz. 1-26.

² Zie o.a. V. J. v. d. Wall, *De Nederl. oudheden in de Molukken*, 's-Gravenhage, 1928; H. T. Colenbrander, *Jan Pietersz. Coen. Bescheiden omtrent zijn bedrijf in Indië*, I, 's-Gravenhage 1919; F. C. Wieder, *De Stichting van New York in Juli 1625*, uitg. Linschoten-Ver., 's-Gravenhage 1925; E. C. Godée Molsbergen, *Jan van Riebeeck en zijn tijd*, Amsterdam 1937, blz. 69-125 over Fort Kaapstad; Heemschut 29 (1952), blz. 9 en 28 over idem. Laatstgenoemd fort is nog als complete vijfhoek aanwezig met c. 40 Rijnl. roeden buitenpoligoon, dus groter dan het fort Amsterdam (zie Ozinga, blz. 64). Ter vergelijking zij verder vermeld dat de Citadel te 's-Hertogenbosch, die ook een van de vijf bastions mist, c. 35 R.r. meet en dat van die te Kopenhagen, door de Nederlander Henrick Ruse in 1666 voltooid, 4 poligoonen 80 R.r. lang zijn en de 5e ruim 100.

	Tijdperk	Naam	Geschied.	Beschrijv.	fign.	afbn.
I.	17de eeuw	Fort Amsterdam. Willemstad (stads- versterking)	blz. 20-21 blz. 22, 23	blz. 63-65 —	5, 6, 7 —	2, 4, 18, 20 2, 4, 20
II.	18de eeuw	Fort Amsterdam, en Willemstad Waterfort (Graaf van Buuren) Fort Nassau Riffort (ontwerp) <i>Forten der buitenbaaien:</i> Beekenburg (Caracas- baai) Piscaderabaai St. Kruis-baai St. Michiels-baai Collenburg (Fuikhaven) Overige baaien	blz. 26-42 blz. 28, 33 (42) blz. 39, 40 blz. 38 blz. 22, 28, 32, 34, 36, 37, 40 blz. 27, 37 blz. 27, 28, 37 blz. 27, 37 blz. 28, 37 blz. 37	blz. 65-71 — blz. 103 — blz. 95-100 blz. 101-102 blz. 101 blz. 101-102 — —	5, 6, 7 — 17 — 15, 16 — — — — —	21-40 28 89-92 38 78, 80-86 31a — 31b 79 —
III.	19de eeuw	Willemstad (stads- versterking) Fort Amsterdam, Waterfort, Riffort, fort Nassau, enz. Forten der buiten- baaien; zie II en	blz. 53, 54 blz. 43-52 blz. 43-52 blz. 43-52 —	— blz. 66-71 blz. 109-118 blz. 103-106 —	— 18 18-21 17 —	41, 42, 43, 52, 54, 56 41-44, 51, 56, 93-107 61-77 54, 87, 89-92 88

reeds vrij spoedig na de aanleg in 1635 hebben plaatsgevonden. Hierop wijzen twee bronnen, op blz. 20 en 64 van het boek aangehaald en die onderling geen verband houden, namelijk de brief van Directeur Jacob Pietersz. Tolck van 6 september 1639 aan de Heren XIX en de belangrijke uitgave van het Historisch Genootschap (3de serie deel 63), bevattende in hoofdzaak vijandelijke verkennings- of spionnagerapporten, ook op de allereerste bouw van het fort betrekking hebbende, met een vertaling van de oorspronkelijke Spaanse tekst in het Nederlands. Op het door ons gesignaleerde feit hebben, naar wij menen, het oog de verklaringen vermeld in Document 64 van 31 januari 1636 (Ned. vert. blz. 387) en in Document 67 van 1638 of 1639 (Ned. vertaling blz. 419). In eerst bedoelde verklaring is namelijk nog sprake van een „vesting van steen en leem in den vorm van een vijfhoek opgetrokken” (Spaanse tekst, blz. 232: „de cinco

puntas”), doch uit de andere van circa 1639 blijkt dat er dan nog vier bastions bestaan en het vijfde is vervangen door een „halve maan” (Spaanse tekst, blz. 251: „un traves ... en forma de media luna”) ³. Nu zijn rondelen en halve

³ De Ned. vertaling is onvolledig. De krijgshistoricus Kol. dr. J. W. Wijn was zo vriendelijk, ons voor te stellen, het gedeelte luidende: „Y que la dicha fortification grande le havian roto tambien y echado fuera „un traves que tenia en la cortina hazia la parte de la „mar, y corrido muralla en forma de media luna para „dentro de la dicha fuerca del valuarte que esta en la „cortina”, als volgt te vertalen, in afwijking van blz. 419: „En dat zij deze grote fortificatie ook (gedeeltelijk) „hebben afgebroken en aan de buitenzijde opgeworpen „een travers, die zij hadden op de courtine (lopende) „tot aan de zeekant en een bemuurde uitbreiding(?) in „de vorm van een halve maan tot aan de binnenzijde „van het gezegde fort (en wel) van het bolwerk dat „zich op de courtine bevindt.” Wij nemen zijn voorstel over.

manen vestingbouwkundig wel niet dezelfde begrippen en zou met de benaming „media luna” ook een ravelijn (Frans: „demi-lune”) bedoeld kunnen zijn geweest, maar het feit dat het ronddeel van het fort Amsterdam nog op de 18de eeuwse vestingplans „de halve maen” wordt genoemd, sluit wel uit dat terplaatse voorheen een meer modern vestingwerk, in casu een ravelijn, heeft gelegen.

Onze conclusie moet dus luiden dat het vijfde bastion, dat een van de meest aan het zeegeweld blootgestelde was (zie in het boek K op afb. 18 en het bijschrift op blz. 259), door stormvloed en zo zwaar zal zijn beschadigd dat het moest worden afgebroken en toen meteen is vervangen door een stenen halfgrond, dat men toenmaals tegen beschieting uit zee voldoende sterk achtte. Daar een en ander in 1639 of 1638 moet zijn geschied, zal inderdaad de Directeur Tolck hiertoe het besluit hebben genomen, al is helaas de tekening, waarnaar hij in zijn brief verwijst, verloren gegaan.

Een ander probleem vormt voor ons de vraag, welke verbeteringen in de oorlogsjaren 1672-1678 en later in de 17de eeuw aan het fort Amsterdam zijn aangebracht; dat dit verbeterd moet zijn, gronden wij zowel op de aanhaling bij Hamelberg (blz. 44) van een Engels rapport d.d. 23 augustus 1665, waarin Curaçao wordt genoemd: „the strongest Dutch fort in the Indies”, als op de door dezelfde schrijver vermelde tevredenheidsbetuiging door de Kamer Amsterdam op 3 december 1677 aan Directeur Doncker, die de vestingwerken in goede staat had gebracht (zie Ozinga, blz. 21). De eerste eigenlijke fortplattegrond, n.l. die van 1707 (afb. 20 in het boek), geeft wel de „halve maan”, maar geen duidelijke verbeteringen te zien, of het moest de daarop aangegeven uitbreiding van het Oude Waterfort zijn waarvan wij echter door Hamelberg (blz. 65) weten dat het door een orkaan op 20 oktober 1681 geheel was vernield. Ook onder Directeur Nicolaas van Beek (1700-1704) moet volgens Hamelberg (blz. 108-110) een verbouwing van het fort Amsterdam zijn uitgevoerd. Wellicht is nog na te gaan wat die verbouwing omvatte.

Dat eerst in 1738 een grondig verbeteringsplan voor den dag komt, is naar onze mening te wijten aan de lange vredesperiode na de Spaanse Successie-oorlog die van 1702 tot 1713 had geduurd, de eerste twintig à dertig jaar zeker „een zeer stille tijd”, althans in de Republiek die eerst in 1744 met de nieuwe krijgsgebeurtenissen door

de val der Barrière-vestingen in aanraking zou komen⁴. Maar al in 1737 was de spanning tussen de Zeemogendheden oorzaak dat de Staten-Generaal de Kapitein ter Zee Cornelis Schrijver naar de West zonden, doch diens memorie van 18 augustus legden zij voor aan de Directeur-Generaal van 's-Lands fortificatiën, Christiaan Frederik Hertell. Prof. Ozinga beschrijft deze, ook voor de later tot stand gekomen versterkingsplannen zeer belangrijke, episode onder de kenmerkende titel: „Maritieme tegenover landstrategie” (blz. 27-29), waaruit de wrijving spreekt die wel haast altijd bestaan zal hebben waar hoge militairen van land- en zeemacht tezamen de landsverdediging moesten verzorgen. Maar, zoals steeds het geval behoort te zijn, was ook hier tussen de personen onderling waardering aanwezig: hun beider voorstellen komen wij dan ook tegen in de aanhef van de reeds op blz. 26 noot 1 door Ozinga genoemde memorie van de Generaal Van Burmania, welke een voortreffelijk overzicht van die „strategie” tot 1751 biedt en waarop wij nog zullen terugkomen.

Eerst zij nog iets medegedeeld over Hertell, van wiens loopbaan in het boek alleen is vermeld dat hij sedert 1730 Directeur-Generaal der fortificatiën was. Waarom juist hij de eerste grote verbeteringen van het fort Amsterdam en „de Willemstad” heeft ontworpen? Wij menen dit te kunnen verklaren, nog niet zozeer uit het feit dat hij destijds de hoogste Genie-post bekleedde, maar uit de grote bekwaamheid in de vestingbouw die hij gedurende zijn lange carrière had verworven. In 1700 reeds vinden wij hem te Coevorden als een der Ingenieurs van Coehoorn werkzaam, in 1710 benoemen de Staten-Generaal hem tot „Collonel titulaire, directeur van de approches” en is hij dus tevelde, in 1730 volgt hij de Ingenieur-Generaal G. le Vasseur des Rocques op, wordt in 1739 Generaal-Majoor en in 1740 Lt. Generaal, welke rang (en functie) hij tot 1746 moet hebben bekleed. Op 23 oktober 1749 werd hij in zijn woonplaats Den Haag begraven⁵. Volgens het begraafregister was hij toen 85 jaar! Hij moet dus, als oud-leerling van Coehoorn, nog tot in hoge ouderdom de nodige kennis van de vestingbouw hebben bezeten. Deze

⁴ J. H. Gosses en N. Japikse, *Staatkundige geschiedenis van Nederland*, 2e druk, 's-Gravenhage 1927, blz. 606 en 629.

⁵ Gem. archief 's-Gravenhage, Register van de ontvang van de impost op het begraven: „Z. Excellentie Christiaan Fredrik Hertell, oud 85 j. f. 30. (1ste kl.)

indruk wordt nog versterkt door het feit dat een der door Coehoorn ontworpen nieuwe bastions van Bergen op Zoom, waaraan met twee andere in 1742 door de Directeur der fortificatiën Van Dun de laatste hand werd gelegd, naar Hertell was genoemd, dus nog bij zijn leven. In 1743 diende hij aan de Raad van State, samen met Van Dun, een memorie in betreffende het in staat van verdediging brengen van genoemde vesting, de linie en Steenberg, (Alg. Rijksarchief, Memoriën B-9), doch vermoedelijk heeft hij met die verdediging zelf tegen de Fransen in 1747, geen persoonlijke bemoeienis meer gehad in tegenstelling met Generaal van Burmania.

Van 10 december 1738 nu dateerde Hertell's eerste versterkingsplan voor Curaçao, dat uitvoerig in het boek wordt besproken (blz. 28) en in hoofdzaak bestond in het moderniseren van de „halve maan” tot een groot bastion, het vergroten van de twee zeer kleine oostelijke stadsbastions (Bloedfort en Schrikkenburg) en de aanleg van een getenailleerde enveloppe daarvóór, tevens voorzien van een wapenplaats (afb. 21 in het boek). Het door Hertell voorts ontworpen gedetacheerde waterfort werd in oktober 1740 door Schrijver (de Zee-officier) sterk geëmend, de werken aan de landzijde maar weinig (afb. 22 in het boek). Toen daarop de naar Curaçao gezonden ingenieurs Esdré en Schrijver op hun beurt in februari 1742 enige ondergeschikte wijzigingen voorstelden in Hertell's plan, kwam deze reeds in juli d.a.v. met een nieuw ontwerp, veel krachtiger dan zijn eerste, namelijk een doorgaande enveloppe naar de zeekust en daarlangs nog omlopende, terwijl als tweede versterking meer naar het fort toe „een Soorte van Thenaille in form van Poligoon” met flanken, hoge en lage courtines, enz. was geprojecteerd (in het boek afb. 24 met toelichting en blz. 31). Wegens de aantasting van het kerkhof kon dit zoveel betere plan maar ten dele genade vinden; nadat in 1744 een gedeelte was uitgevoerd (afb. 25 in het boek) kwam er in 1746 een ontwerp voor in de plaats, dat tevens een aanmerkelijke stadsuitbreiding omvatte en in 1748 enigszins gewijzigd aanvaard, maar evenmin verwezenlijkt werd (afb. 26 en 27 in het boek). Wij vermoeden dat beide laatste ontwerpen, ofschoon ze op naam van de aannemer (en burger-militie-officier) Willem Meijer staan, aan de beide genoemde ingenieurs kunnen worden toegeschreven die blijkbaar ook hierin Hertell's tweede plan min of meer hebben gevolgd.

Hoe na 1748 de vestingbouw, waartoe genoem-

de Meijer zich nog wel contractueel verbonden had, bleef stagneren, wordt duidelijk uiteengezet in het artikel van J. Kooyman (door Ozinga, blz. 33, noot 1 en blz. 36 aangehaald): „De wallen van Willemstad (Curaçao) omstreeks 1750” in de West-Indische Gids van december 1958. Het lag voor de hand dat de schrijver daarin ook veel aandacht wijdde aan de reeds door ons vermelde Memorie van de Luitenant-Generaal Gemme Onuphris, baron van Burmania, gedateerd 14 november 1751 en opgesteld in opdracht van Stadhouder Prins Willem IV (Ozinga, blz. 34 en afb. 29 en 34).

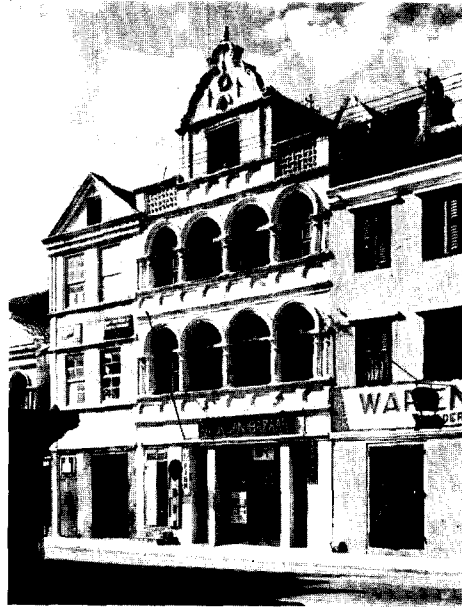
In afschrift is deze memorie (29 pagina's groot) aanwezig in het Alg. Rijksarchief (W.I.C. nr. 882), vergezeld van een begeleidend schrijven d.d. 23 mei 1752 van de Bewindhebbers der Compagnie ter presidiale kamer te Amsterdam aan de Kamer Zeeland te Middelburg (4 pag.) en van de Consideratiën van de Ingenieur Esdré d.d. 15 mei tevoren (15 pag.); zij moet voorts een groot aantal bijlagen hebben bevat, namelijk tekeningen en andere stukken, en wel behalve degene, welke aan van Burmania met de opdracht in handen waren gesteld, ook enige ontwerpen door hem zelf vervaardigd of althans ondertekend. Vermoedelijk waren dit er drie, waarvan twee: de grote situatietekening (Ozinga, afb. 29) en het detail-ontwerp voor een regenbak buiten tegen de courtine tussen de bastions Vlaggestok en de Kat van het fort Amsterdam (Ozinga, afb. 34) in het boek zijn gereproduceerd, terwijl op blz. 35 het derde, namelijk het ontwerp voor een nieuw fort op de berg van Scharloo, wordt genoemd. Volledigheidshalve geven wij hierbij van dat ontwerp (Alg. Rijksarchief, inv. Leupe, kaart nr. 1453) een afdruk (zie afb. 1). De memorie geeft van dat fort de volgende beschrijving: „een werk (d), van voren na de gelijkens van een tenaille en van agteren geslooten om te dienen tot batterijen à Barbette” (dat zijn die met over de borstwering vurende stukken).

Burmania's grote situatieplan (Ozinga, afb. 29 naar kaart nr. 1452 alsvoren) is, wat de uitleg van Willemstad en verbetering van het fort Amsterdam betreft, te beschouwen als een verdere ontwikkeling van de ontwerpen van Hertell en Meijer (of Esdré-Schrijver). Het gebastioneerde front met voorliggende enveloppe is nog meer vooruitgeschoven, maar tevens met het oog op de terreinstoestand enigszins versmald en bovendien versterkt met een lunet en een verdiepte gracht of cunette. Laatstgenoemde versterking

DE MONUMENTEN VAN CURAÇAO

Afb. 2. Willemstad, Helfrichplein 7, gesloopt 1955; oudst bekende type van een stadshuis; sterke Hollandse invloed.

Afb. 3. Willemstad, Bredestraat 15-17; volledig ontwikkeld stadshuis; geen spoor van Hollandse invloed.

Afb. 4. Otrabanda, Molenplein 18-19; voorstadshuis met ongebruikelijke kruisvormige kern; gevel van sterk Hollands karakter. (Foto's H. van der Wal)

DE MONUMENTEN VAN CURAÇAO

Afb. 5. Malpais, voorbeeld van een eenvoudig landhuis.

Afb. 6. Landhuis Knip; de zaal.

(Foto's H. van der Wal)

vooral is naar onze mening een aanwinst en bevestigt dat de ontwerper de Nieuw-Nederlandse vestingbouwkunst naar de beginselen van Cohorn beheerste. Dit nu is te meer begrijpelijk als men weet dat blijkens zijn biografie de Generaal van Burmania, hoewel geen ingenieur, maar Staf-officier, in de wis- en krijgswetenschappen is onderwezen door de lector in die vakken aan de Friese Hogeschool te Franeker Willem Loré, die van 1707 tot zijn dood in 1744 dat ambt bekleedde, het laatste jaar als hoogleraar⁶. Deze geleerde, tevens bekend landmeter en waterbouwkundige, heeft van 1736 af ook de latere Erfstadhouder Prins Willem Carel Hendrik Friso in de vestingbouw (als onderdeel van de mathematische wetenschappen) onderdicht; misschien is hierin mede een aanwijzing te zien waarom Willem IV, in 1747 Stadhouder van alle Nederlandse gewesten en tevens Opperbewindhebber en Gouverneur-Generaal der West-Indische Compagnie geworden, in 1750 aan de hem goed bekende Generaal⁷ opdroeg, de vestingwerken van Curaçao te verbeteren en in de verwarring terzake orde te scheppen. Burmania heeft zich daartoe zeer zeker beijverd; de Memorie van 14 november 1751, hoewel eerst na 's Prinsen dood verschenen, is een voortreffelijk stuk dat niet alleen uitblinkt wegens de daarbij aangeboden technische ontwerpen, maar ook door de voorstellen van tactischen aard ten behoeve van

⁶ Zie bij C. Ekama, *Oratio de Frisia ingeniorum mathematicorum in primis fertili*, Leeuwarden 1809, blz. 40: „Nonne et Gemmo a Burmania rebus bello gestis insignis, exemplo suo docuit, quantum Matheseos peritia, „quam et ingenio suo et Loré disciplinae ille debebat, „ad belli ducem efformandum valeat?“ (Of heeft niet Gemmo van Burmania, die zich door zijn krijgsdaden onderscheidde, door zijn voorbeeld aangetoond, hoezeer hij door zijn kennis van de wiskunde, welke hij naast eigen vernuft aan het onderricht van Loré te danken had, waardig was bevonden om tot opperbevelhebber in de oorlog te worden bestemd?) Over de betekenis van Loré zie: W. B. S. Boeles, *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*, Leeuwarden 1889, II, blz. 370.

⁷ In het bekende werkje van Jean Faure, *Histoire abrégée de la ville de Bergen-op-Zoom, 's-Gravenhage*, 1761, door Bosscha aangehaald (Ozinga, blz. 34, noot), is op blz. 264 te lezen dat Lt. Generaal van Burmania, als Kwartiermeester-Generaal van het Staatse leger, begin augustus 1747 tijdens het beleg van Bergen op Zoom vergeefs heeft voorgesteld de vesting te ontzetten, wat met behulp van de troepen uit de linie zeer wel mogelijk zou zijn geweest. Op vestingbouwkundig gebied zijn meer ontwerpen van hem bewaard gebleven.

de verdediging van het gehele eiland. De stof is zakelijk en overzichtelijk ingedeeld en hoewel de persoonlijke noot hier en daar niet ontbreekt, maakt het rapport een veel betere indruk dan de langdradige en toch soms weinig zeggende voorstellen zoals wij die van de 18de eeuw gewend zijn. Dat noch Esdré noch Meijer er veel op aan te merken hadden, valt te begrijpen.

Toch is ook Burmania's versterkingsplan voor Willemstad en fort Amsterdam niet tot uitvoering gekomen en heeft de 18de eeuw zich bepaald tot een algemene consolidatie van het bestaande, met toevoeging van enkele kleine versterkingen, zoals het fort, later Nassau genoemd (blz. 36-39).

Wij springen daarom liever deze en de daarop direct aansluitende tijden over om nog enkele notities te maken over de projecten van Krayenhoff van 1825, zo vernuftig uitgewerkt en ten dele tot stand gebracht door zijn Luit. Kolonel-Ingenieur Naber, en over de grote figuur van Johannes van den Bosch.

Ozinga heeft terecht opgemerkt (blz. 35) dat Burmania's wens in menig opzicht vooruitliepen op de grote verdedigingsplannen uit 1825 en volgende jaren. Dit geldt ook voor het reeds in 1796 gebouwde fort Nassau, maar vooral voor het Waterfort dat een veel grotere uitgestrektheid verkreeg dan Burmania's enveloppe langs de zee, het Riffort en het z.g. Pietermaai-front⁸, dat zelfs kan worden beschouwd als een realisatie van Hertell's "Thenaille in form van Poligoon", doch evenals het nieuwe Waterfort van modern bomvrij onderkomen was voorzien (blz. 47 en afbn. 52 en 53). Kenmerkend is ook dat Naber's enceinte evenmin als Hertell's tweede omwalling ruimte voor stadsuitbreiding daarbinnen overliet. In deze beperking zal wel de uiteindelijke oorzaak gelegen hebben van het omstreeks 1860 geheel opgeven van genoemd front, waarvan in 1835 de bouw, hoewel reeds ver gevorderd, gestaakt was (blz. 51). Er was namelijk van eind 1826 tot en met 1828 zeer hard gewerkt aan de door Koning Willem I bevolen vestingwerken (blz. 49), maar zoals Ozinga uiteenzet, werd daarna krachtens Van den Bosch' instructies van finantieel-economische

⁸ Krayenhoff noemt dit nieuw aan te leggen front: „een gewoon fortificatiefront van twee bastions, het „eene aan Zee en het andere aan het Waaiat sluitende „en door eene courtine verbonden (Extract uit het „Verbaal v. d. Inspecteur-Generaal der Fortificatiën, „blz. 196)“.

strekking een concentratie van het verdedigings-systeem toegepast (blz. 50). Toch was Generaal Van den Bosch het met Krayenhoff's ontwerpen niet oneens. Hij had als Kolonel der Genie en Adjudant bij de blokkade van Naarden in 1813-1814 onder Krayenhoff gediend en bewaarde dus een zekere verering voor hem; bovendien waren hem in oktober 1827 diens ontwerpen voor de versterking van Curaçao met de bijlagen door de Minister van Marine en Koloniën in handen gesteld en heeft hij, op 10 december 1827 op het eiland aangekomen, door Luit. Kolonel Ninaber vergezeld, de vestingwerken en alles wat daartoe behoorde „naauwkeurig onderzocht”⁹. De arbeid van Van den Bosch als Commissaris-Generaal voor de West was nochtans van zo wijde strekking (zie blz. 6, 7, enz.) dat zijn verrichtingen ten aanzien van de vestingwerken van Curaçao uiteraard bij die van Krayenhoff en zijn medewerkers moesten achterstaan.

Behalve de gebastioneerde versterkingen en de meer moderne batterijen en forten, waarover hier reeds werd gesproken, zijn in het boek nog behandeld enkele vrij zeldzame kustversterkingen: stenen torens (of overblijfselen daarvan) van verschillende grondvorm, namelijk: Beekenburg (rond met bastionachtige lage aanbouw) uit 1701-1704; de forten aan de Piscadera- en Sint-Michielsbaaien (beide vierkant met een lage getenaillerde batterij eromheen) uit 1744, waarschijnlijk reeds uit 1714¹⁰; de forten Collenburg en aan de Sint Kruisbaai (beide acht- of nagenoeg achthoekig, zie Ozinga afb. 79 en blz. 28), het eerste uit 1714, het andere waarschijnlijk ook uit dat jaar.

Dit vijftal vroeg-18de eeuwse torenforten is naar onze mening merkwaardig en zeldzaam genoeg om enige woorden aan te wijden, al is ook van de bouwgeschiedenis niet veel bekend. Een vraag die zich vooral bij ons opdringt is, wie de bouwer of ontwerper van Beekenburg, het mooiste nog bestaande, kan zijn geweest en wat hem tot voorbeeld kan hebben gediend (Ozinga noemt hiervoor op blz. 99 een 17de eeuwse fort op een

⁹ Zie Archief J. van den Bosch (in Alg. Rijksarchief), port. 24, fol. 161-192 (brief 13 febr. 1829, no. 350) aan de Minister voor de Marine en Koloniën.

¹⁰ Deze dateringen zijn ontleend aan N. van Meeteren, *De oude vestingwerken, forten en batterijen van Curaçao*, Willemstad Curaçao 1951, blz. 63, 66, doch kloppen niet geheel met de gegevens van de buitenl. kaarten nrs. 603, 637, 643, 644 in Alg. R.A., aangehaald door Ozinga, blz. 28 (zie ook blz. 30).

rots in de baai van Nauplion in Zuid-Griekenland).

De litteratuur over deze torens is uiterst schaars; de vestingbouwkundige auteurs uit de 16de en 17de eeuw schrijven er bijna niet over en afbeeldingen ervan komen in hun werken haast niet voor, wanneer men de ronde reduits in bastions uitzondert¹¹. Langs de zuidkust van Engeland liet Hendrik VIII in de eerste helft der 16de eeuw enige tientallen kleine kasteel-achtige forten tegen Franse landingen bouwen¹² en omgekeerd was dit ook aan de Franse kust het geval: hier stonden de torens, waarvan bekend is dat Vauban er enige op het eind van de 17de eeuw verbeterde¹³; Vauban heeft ook stenen redouten toegepast ter verdediging van moerassige of geïnundeerde terreinen, zoals dat reeds vroeger in die eeuw in Nederland, ook langs rivieren en de oevers van zee-armen geschiedde¹⁴.

Natuurlijk waren zee-officieren van alle landen goed bekend met dergelijke torens of „reduyten” en het is te begrijpen dat juist iemand als de Zeecapitein Cornelis Schrijver die aan hem zo vertrouwde vestingwerken op Curaçao in kaart bracht (blz. 28).

W. H. SCHUKKING

¹¹ Zodanige torenvormige reduits met kazematten treft men o.a. aan in de vestingsystemen van Francesco de Marchi (1506-1574) en Allain Manesson Mallet (*Les travaux de Mars*, Parijs 1671), bij eerstgenoemde ook als zelfstandige forten.

¹² C. Oman, *Castles*, Londen 1926, blz. 24.

¹³ P. Lazard, *Vauban*, Parijs 1934, blz. 222: (1689) „Vauban se rendit à Morlaix où il rédigea un projet „pour la réfection du Château du Taureau, ouvrage maritime, construit au 16e siècle... pour interdire la „rivière aux corsaires ennemis. En 1614, il avait été „complété par une grosse tour voûtée à 2 étages pour „vant recevoir de l'Artillerie. En 1686 Vauban en avait „fait un projet — approuvé par le roi — pour le reconstruire, en ne conservant que la tour.” Blz. 223: „le „nouveau projet de Vauban pour le château du Taureau, comporta une longue batterie appuyée à la tour, „comprenant 11 casemates à canon, voûtées et ouvertes „à la gorge...”

¹⁴ Voor de Vaubanse redouten en torens zie R. Normand, „Tactique de fortification de Vauban”, *Revue du Génie Militaire*, 64 (1929), blz. 157 en G. van Kerkwijk, *Handleiding tot de kennis van den Vestingbouw*, Breda 1861, blz. 635, par. 604 en plaat XXXIX, fig. 1a-d; voor de Nederlandse: *Atlas historische vestingwerken*, uitg. Stichting Menno van Coehoorn, dl. II, afl. 2 (1959): Gelderland, 5-B, 14 (Redouten langs de grote rivieren) en *Heemschut* 36 (1959), blz. 23 en 36 over de stenen torens in de schansen bij Hulst.

De burgerlijke bouwkunst.

Het is helaas geen onbekend verschijnsel, dat het alarm over de dreigende ondergang ener karakteristieke architectuurvorm de aanleiding moet zijn voor het ondernemen van haar documentatie. Thans was het een noodkreet uit Curaçao, waar de revolutionaire ontwikkeling sinds de vestiging van de petroleumindustrie tot steeds ingrijpender modernisering leidt, die professor Ozinga derwaarts riep. Diens pionierswerk heeft tot resultaat gehad, dat wij thans voor het eerst een grondig inzicht hebben gekregen hoe op een eiland, niet groter dan de Betuwe, door een in één kern geconcentreerde samenleving van specifiek stedelijk karakter een architectuur is geschapen van zo eigen karakter, dat hier van een aparte provincie van de Nederlandse koloniale bouwkunst kan worden gesproken. Bovendien hebben de persoonlijke bemoeienissen van de auteur mede bijgedragen tot de totstandkoming van de Stichting Monumentenzorg Curaçao, wier activiteiten de bewoners van Curaçao hopelijk de waarde van hun oude architectuur meer zullen doen beseffen. De voor ons liggende, door haar verzorgde publicatie moge daartoe veel bijdragen.

Voortgekomen uit de Staatsdrukkerij, sluit het boek wat betreft de prettige opmaak en de bekende rood-zwarte band aan bij de „Geïllustreerde Beschrijvingen” van onze eigen monumenten. Qua opzet en inhoud echter wijkt het daar sterk van af, doordat enerzijds voor historie, geografie en topografie een veel grotere plaats is ingeruimd en anderzijds de inventarisatie minder volledig doch ook minder star-catalogiserend is gehouden.

Het voorwoord dient ditmaal niet door de lezer te worden overgeslagen, aangezien er temidden van de gebruikelijke verantwoording afleggende passages een belangrijke inleiding in schuil gaat betreffende de algemene karaktertrekken van de Curaçaose architectuur, haar plaats in het grotere geheel van de koloniale bouwkunst in de Caribische wereld en de vrij geringe invloeden uit Nederland en van elders.

In het eerste hoofdstuk, de Historische Achtergrond, wordt beschreven hoe Curaçao, voor de Spanjaarden niet van strategisch belang en door hen slechts geëxploiteerd als één grote veehouderij, met een schaarse bevolking en zonder architectuur van betekenis, na de verovering door de Nederlanders in 1634 door de Compagnie werd bestemd tot oorlogshaven en centrum van koop- en kaapvaart. Op de voornaamste strategische plek, de punt van het schiereiland ten oosten

van de havenmond (St. Annabaai, thans Schottegat) en ten zuiden van het Waaigat (vandaar later Punda genaamd), werd een groot fort gebouwd (Fort Amsterdam), dat met de andere interessante overblijfselen van verdedigingswerken nog heden ten dage getuigt van het militaire belang dat men hechtte aan dit eiland waarvan de algehele fortificatie echter ondanks vele plannen nooit tot stand is gekomen. Deze lijdensweg, waarbij een interessante controverse tussen de inzichten van de leger- en marineofficieren een rol speelde, is uitvoerig en boeiend beschreven, waarbij door de ontdekking van de verloren gewaande, bij het grootscheepse plan-Krayenhoff behorende tekeningen dit laatste hier voor het eerst volledig kon worden behandeld.

Aangezien reeds spoedig vrije kolonisatie en handel in dagelijkse behoeften werd toegestaan, ontstond reeds in de 17de eeuw naast het Fort Amsterdam een stedelijke nederzetting (de Willemstad), wier ontwikkeling feitelijk in conflict was met de belangen der verdediging. Ook hier kwam mede door deze problemen niets van de vele plannen tot uitbreiding; niettemin ontstond reeds in de 18de eeuw een uitgestrekte, uit defensief oogpunt even ongewenste buitenwijk aan de overzijde van de havenmond (sinds het begin van de 19de eeuw Otrabanda genaamd). Ook ten noorden van het Waaigat (Scha(a)rlo(o)) en ten oosten van de stad (Pietermaai) was enige bebouwing gekomen, doch eerst toen men in het midden van de 19de eeuw het principe van de stadsversterking opgaf en besloot de stadsmuur af te breken, kon worden gedacht aan een harmonische verbinding met de oostelijke wijk Pietermaai; wel moest ten derden male het wel zeer grootscheeps opgezette plan drastisch worden besnoeid. Tenslotte groeide de kleine vierkante, benauwd-compacte Willemstad met de ruimer gebouwde wijken Otrabanda, Pietermaai en Scha(a)rlo(o) uit tot een agglomeratie, die reeds aan het einde van de 19de eeuw enige tientallen malen haar oorspronkelijke omvang overtrof.

Tegenover het grote aantal kaarten, plannen en ontwerptekeningen, dat kon worden opgediept en waarvan vele hier voor het eerst zijn gepubliceerd, kon slechts een zeer bescheiden oogst aan oude topografische afbeeldingen worden geplaatst. Toch bleek ook dit weinige enig licht te kunnen werpen op de ontwikkeling van de Curaçaose architectuur.

In het tweede deel van het boek wordt overgegaan tot de beschrijving van de monumenten, waarbij de gebruikelijke volgorde is aangehou-

den: verdedigingswerken, wereldlijke openbare gebouwen, kerkelijke- en tenslotte particuliere gebouwen. Een belangrijke uitzondering is echter, dat de zich in het Fort Amsterdam bevindende overheidsgebouwen en Hervormde kerk tezamen met dit fort zijn beschreven. Het nadeel hiervan is, dat de beschrijving van de vestingwerken wordt doorbroken; de wijze waarop het fort en zijn inhoud echter zijn vergroeid als een heremietkreeft met zijn schelp wettigt echter alleszins deze procedure. Bovendien was een fort in de koloniën niet denkbaar zonder de verblijven der gezagsdragers en de kerk. De particuliere gebouwen zijn niet louter alfabetisch naar straatnamen gerangschikt doch in verband met het karakter van de bebouwing naar de verschillende stadswijken: Punda (d.w.z. de bebouwing binnen de vroegere stadsmuren), Otrabanda, Pietermaai en Scharloo, vervolgens de landhuizen in de directe omgeving van de stad en die der buitendivisiën; bij de stadswonhuizen worden de minder belangrijke terloops behandeld in een algemeen overzicht, waar de auteur wel eens topografische tochten onderneemt, die vermoedelijk slechts door de eilandbewoners zelf met de vreugde der herkenning zullen worden gevolgd.

Aangezien hiervoor reeds op de betekenis van de militaire architectuur op Curaçao is ingegaan zal ik mij in de volgende samenvatting beperken tot de burgerlijke bouwkunst.

Aanvankelijk uiteraard aanknopen bij wat in het moederland gebruikelijk is, ontwikkelt de koloniale architectuur zich onder de ter plaatse zo geheel andere omstandigheden spoedig in een eigen richting. Voor Curaçao waren deze omstandigheden de volgende:

- a. als bouwmetaal was op het eiland alleen koraalsteen in ruwe brokken verkrijgbaar. Baksteen moest uit Nederland worden ingevoerd.
- b. steen- en beeldhouwers waren er niet, wel schrijnwerkers. Vakkundige arbeiders waren schaars, terwijl deze bovendien zo nodig voor de vestingwerken werden gereserveerd.
- c. burgerarchitecten kwamen eerst in de loop van de 19de eeuw. Wel waren er van 1741-1830 op het eiland steeds genie-officieren of militaire ingenieurs aanwezig, die vermoedelijk invloed zullen hebben gehad op de burgerlijke bouwkunst.
- d. De woonhuisarchitectuur moest aan een geheel ander klimaat worden aangepast.

Wij zien dan ook op Curaçao wel de karakteristieke steile Nederlandse daken en daarom ook topgevels; de muren zijn echter gepleisterd, gebeeldhouwde versiering ontbreekt. Decoratie en profielen zijn in stuc aangebracht. De ontwikkeling der stijlvormen in Nederland wordt niet of nauwelijks gevolgd; op eigen kracht aangewezen, borduurde men op eenmaal gevonden oplossingen zelfstandig voort. De kerkgebouwen tonen in hun algemene opzet een duidelijke band met het moederland: De Portugese Synagoge (1733) heeft drie even hoge beuken onder houten tongewelven, gescheiden door ronde stenen pijlers evenals haar illustere voorbeeld te Amsterdam. De verdwenen Lutherse kerk sloot geheel aan bij de zaalkerken van dat kerkgenootschap in Nederland. De Hervormde Fortkerk vertoont echter o.a. uit haar typische gecombineerde militaire en kerkelijke functies voortvloeiende afwijkingen van wat gebruikelijk is (vivres-kelder eronder, zeilenzolder erboven). Voor de aanpassing van de woonhuizen aan het klimaat werd een met die op de andere Caribische eilanden verwante oplossing gevonden; het zoveel mogelijk omringen van de woonkern door in principe open galerijen. Een specifiek Curaçaose omstandigheid is de dominerende positie en invloed van het stadswonhuis op de andere burgerlijke architectuur. Doordat op dit eiland bij uitzondering geen lonende productie van agrarische exportgoederen mogelijk bleek, kwam het land nadat de Compagnie haar pogingen in die richting had opgegeven in handen van haar dienaren in ruste en van (oud-) kooplieden, voor wie het aangename buitenleven gecombineerd met het op bescheiden schaal bedrijven van landbouw en veeteelt uit liefhebberij een aanleiding was zich blijvend op Curaçao te vestigen. Het door deze overwegend stedelijke samenleving gecreëerde stadswonhuis werd zo het voorbeeld voor de landhuizen; ja zelfs de vorm van de overheidsgebouwen in het Fort Amsterdam en van het eerste militaire hospitaal (1853) blijkt duidelijk van het galerijenhuis te zijn afgeleid.

Doordat in de 18de eeuw zoveel is veranderd en later, vooral in de jongste tijd, zoveel is weggevaagd, vindt men geen 17de-eeuwse woonhuizen meer. Toch is thans nog in het blok nauwe straatjes in de Willemstad de oudste ontwikkelingsfase te achterhalen: smalle, hoge, gesloten huizen. Tot voor kort was een nagenoeg onveranderd voorbeeld van inderdaad nog sterk Nederlands aspect aan het door een doorbraak ontstane Helfrichplein te vinden (afb. 1). Een afwijking van wat in Nederland gebruikelijk is, is

Doordat in de 18de eeuw zoveel is veranderd en later, vooral in de jongste tijd, zoveel is weggevaagd, vindt men geen 17de-eeuwse woonhuizen meer. Toch is thans nog in het blok nauwe straatjes in de Willemstad de oudste ontwikkelingsfase te achterhalen: smalle, hoge, gesloten huizen. Tot voor kort was een nagenoeg onveranderd voorbeeld van inderdaad nog sterk Nederlands aspect aan het door een doorbraak ontstane Helfrichplein te vinden (afb. 1). Een afwijking van wat in Nederland gebruikelijk is, is

reeds dadelijk de uitsluitende bestemming tot pakhuis en winkel van de begane grond: pui en ingang zijn zonder enige architectonische nadruk behandeld. Een „weggestopte” trap leidt naar de woonverdieping(en), waar de vertrekken alle zonder gangen direct met elkaar in verbinding staan. In Nederland uit een zeer oude ontwikkeling resulterende fenomenen als onderhuis en opkamer, insteek en dergelijke komen hier niet voor. Als het enigszins kan staan daarentegen alle kamers door vensters direct met de buitenlucht in verbinding. In dit zelfde oudste stadsdeel is ook de volgende fase te zien, waarbij de galerijen, veelal van hout, als aanhangsels tegen de gevels zijn geplakt, waardoor de straten nog smaller werden dan de bedoeling was. Het enige, 1728 gedateerde, overgebleven voorbeeld van een stenen galerij in deze buurt wordt in het boek afgebeeld en wel afb. 152 en 179. Hoe het aanbrengen der galerijen langzamerhand gebruik werd, is boeiend geïllustreerd door de uitvoerige publicatie van de bouwgeschiedenis van het ook bij outsiders door de afbeeldingen van Curaçao bekende hoekpand Handelskade—Breedestraat—Heerenstraat (Het is a propos merkwaardig, dat voor de laatste straatnaam de nieuwe, voor de Breedestraat de oude spelling wordt aangehouden). Het tijdstip waarop men de galerijen op harmonische wijze direct in het bouwprogramma heeft opgenomen, moet ongeveer in het midden van de 18de eeuw vallen. In die tijd werd voor nieuwe huizen waar mogelijk (bijvoorbeeld aan de Breedestraat) een ruimer bouwterrein geschapen, waardoor het voorste deel van het huis dwars kwam te staan en de plattegrond door achteraanbouwen L-, C- of U-vormig werd. (fig. 1, bovenste rij).

In het begin van de 19de eeuw begon men allerwege de galerijen te sluiten door ze dicht te metselen en van gewone (beglaasde) vensters te voorzien of althans door de bestaande openingen of arcaden te beglazen. Nieuwe huizen werden traditiegetrouw nog van galerijen voorzien die echter van meet af aan gesloten waren. In de buitenwijken zijn thans geen huizen meer aan te wijzen waarvan de galerijen op de verdieping enigerlei aanwezig zijn geven dat ze oorspronkelijk open waren. Toch zijn zij er wel geweest blijkens hun voorkomen op de gepubliceerde afbeelding van de Lutherse kerk op Otrabanda (1766).

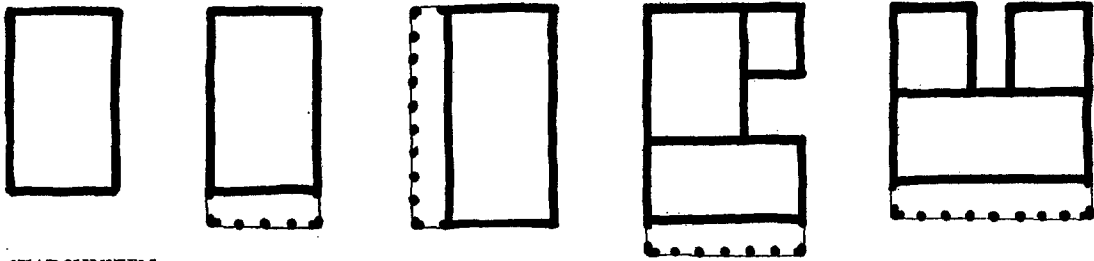
In laatstgenoemde wijk ontstond een wirwar van steegjes met een dichte bebouwing van bescheiden huisjes, daarnaast echter kon men voor de aanzienlijke huizen over meer ruimte beschik-

ken, zodat de hier dan vaak langgerekte kern aan de lange zijden, soms zelfs aan drie of vier zijden van galerijen kon worden voorzien die dikwijls beganegronds op open arcaden rustten. (zie de plattegrondschemas, fig. 1). Anderzijds komen hier in tegenstelling tot in de Willemstad huizen zonder bovenverdieping voor. (linker doorsnede fig. 1). Dezelfde vormen treffen wij aan bij de weinige 18de-eeuwse huizen op Pietermaai en Scharloo.

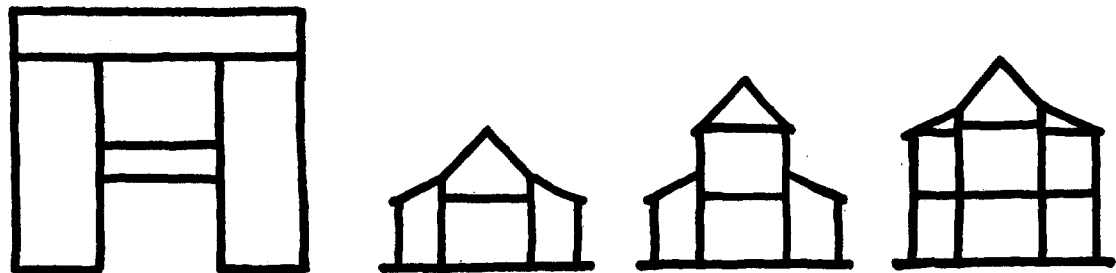
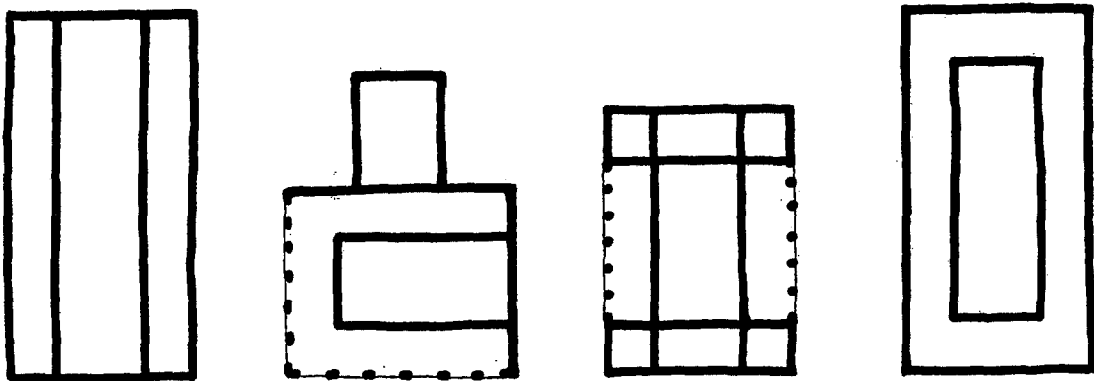
De landhuizen op de kleine „hofjes” in de directe omgeving van de stad, bij welke het woon-geïnterpreteerde, sluiten sterk bij die van de buitenwijken aan. Zij hebben veelal een bovenverdieping (bijvoorbeeld Habaai) (rechter doorsnede fig. 1); sommige 19de eeuwse huizen, waarvan enkele reeds zijn gesneuveld, hebben een „basilicaal” silhouet doordat de verdieping van de kern boven de slechts beneden aanwezige galerijen uitsteekt (bijvoorbeeld Rooi Catootje) (middelste doorsnede fig. 1). Op de verderaf gelegen plantages hebben slechts enkele uitzonderlijke huizen van na 1800 een verdieping (St. Barbara, Ronde Klip).

Zowel bij de huizen in de buitenwijken als bij de landhuizen is, met het standaardtype als uitgangspunt, soms door verbouwing, soms reeds in het oorspronkelijke plan, een grootscheepser compositie bereikt door de kern kruisvormig (Molenplein 18-19 Otrabanda; landhuis Zeelandia), T-vormig (Scharlooweg 150-152, landhuis Brakke Put Abao; Stroomzicht op Otrabanda, een m.i. weliswaar te „verfraaiend”, doch alleszins verblijvend voorbeeld van recente „revalidatie”) of U-vormig te maken (landhuizen Poos Cabaaï, Groot Sta. Martha en Zuurzak en op Scharloo het huis De Vijf Zinnen in zijn oorspronkelijke toestand). Eerst in de loop van de 19de eeuw komt de neiging van het traditionele huizetype af te wijken ter wille van een verbetering van de indeling. Men wil de galerijen als woonruimte benutten waartoe men zoals reeds gezegd de bestaande open galerijen sluit en de nieuwe een grotere breedte geeft ten opzicht van de kern, of wel vervangt door een met de kern gelijkwaardige reeks vertrekken. Tenslotte ontstonden in de tweede helft van die eeuw op Pietermaai en Scharloo uitermate statige blokvormige huizen, vaak voorzien van ingangsbordessen met peristyle en gezwenkte trappen, terrassen en balcon op pijlers of zuilen. Voor het eerst vindt men bij sommige dezer huizen een gang in het midden.

Even interessant als de ontwikkeling van de inwendige indeling is die van de uitwendige ar-

STADSHUIZEN

VOORSTADS- EN LANDHUIZEN

Fig. 1

chitectuurvormen. De belangrijkste elementen zijn de topgevels en de galerijen. Wat de topgevels betreft: in het voorwoord is hun evolutie en eventuele samenhang met parallelen in Nederland en elders in het kort geschetst. Aangezien een nader overzicht ontbreekt, zou ik hier op dit onderdeel nader willen ingaan. De eenvoudigste vorm van de Curaçaose topgevel is de puntgevel, bekroond door een driehoekig of gebogen fronton boven een dubbellijstje (verbastering van een stuk hoofdgestel) (fig. 2A). Het Nederlandse prototype is gemakkelijk te vinden: met drie-

hoekig fronton reeds aan de Zuider- en Westkerken te Amsterdam, iets later met gebogen fronton bijvoorbeeld de pakhuizen van de West-Indische Compagnie (N.B. waaronder Curaçao ressorteerde) aldaar (1642). Beide vormen blijven nog lang voorkomen bij eenvoudige gebouwen op het platteland. Bij de latere voorbeelden wordt het stuk hoofdgestel vaak weggelaten (o.a. Spuistraat 3a, O.Z. Achterburgwal 52 (1685), Brouwersgracht 7 te Amsterdam, boerderij K 69 te Twisk, Westzijderkerk te Zaandam (1680), kerk te Koog a/d Zaan (1686) en zelfs de kerk

te Krommeniedijk (1755). Op Curaçao vindt men de vorm met driehoekig fronton in groten getale in het oudste stadsdeel, hetgeen aannemelijk maakt, dat dit het oudste nog voorkomende type aldaar is (het zou vanaf $\pm$ 1700 zijn te volgen; uit de tekst blijkt niet duidelijk of de datum 1706 niet alleen op de hieronder te bespreken „gezwenkte” gevels Heerenstraat 29-31 maar ook op de naastgelegen puntgevels nrs. 25-27 is te vinden). Op grond van de uitsluitende toepassing van deze gevelvorm aan de landhuizen Ascension en Groot Sta. Martha dateert de schrijver deze huizen dan ook voorzichtig omstreeks 1700, terwijl Daniël, dat alleen gevels met gebogen frontons vertoont, door hem ook tot de oudste landhuizen wordt gerekend. In Nederland had het gebogen fronton in het laatst van de 17de eeuw reeds de absolute voorkeur en omstreeks 1700 werden beide vormen ouderwets. Op Curaçao blijven zij bij zijtoppen en gevels van minder belang naast elkaar voorkomen (bijvoorbeeld Breedestraat 14 uit 1751 en, waarschijnlijk ongeveer gelijktijdig, Breedestraat 20-22 en 24 en Molenplein 18-19). Een afdoende reden waarom het gebogen fronton op Curaçao later in de mode zou zijn gekomen dan het driehoekige, zoals dat zestig jaar tevoren in Nederland het geval was, is m.i. eigenlijk niet aan te voeren. Wel maakt men hier, blijkbaar omstreeks het midden van de 18de eeuw, reeds eigen variaties: Herenstraat 20-22 (1751) met een gebogen tweelingfronton waarvan de verdwenen bekroning waarschijnlijk knopvormig was; bij Heerenstraat 35 is het fronton uitgegroeid tot een ovale schijf waarop een knopbekroning, bij Handelskade 9 was het opengebarsten tot een soort maansikkel.

Zeer merkwaardig is de licht gezwenkte, doch in het midden oorachtig uitstulpende contour van de gevels Heerenstraat 29-31 (1706, fig. 2B). Zijn deze een product van geheel eigen exotische inventie of kunnen de voluten halverwege de schuine kanten van topgevels als die van de Librije der Westerkerk te Enkhuizen of, alweer, die van de West Indische pakhuizen te Amsterdam, inspirerend hebben gewerkt?

Veel meer in het oog springend zijn echter de latere uit en ingezwenkte toppen, die de beschouwer spoedig geneigd is in verband te brengen met de ten onzent zoveel meer bekende Kaapse gevels, d.w.z. niet die op het schiereiland ten zuiden van Kaapstad maar die in het binnenland. In zijn voorwoord zegt Ozinga m.i. terecht, dat wij hier geen direct verband moeten zien, doch verwante oplossingen voortvloeiende uit verwante omstan-

digheden. Qua plattegrond en indeling zijn het uit een stedelijke samenleving voortgekomen Curaçoise en het door een plattelandsgemeenschap geproduceerde Kaapse huis zeer verschillend. In beide gevallen echter was men aangewezen op bouw materiaal dat pleisteren noodzakelijk maakte en slechts stucdecoratie toeliet. Ook in het Kaapse binnenland vond men geen architecten en geen europese geschoolde werkkrachten.

Aangezien de Zuid-Afrikaanse gevels in het binnenland algemeen van een datum zijn voorzien, is hun ontwikkeling goed te volgen. In grote trekken gaat deze van een door een grote uitzwenking in de beneden- en één dito inzwending in de bovenhelft krachtig geprononceerd silhouet naar een omtrek met vele rijke curven, die zich echter minder van de schuine daklijn „distantieert” en tenslotte aan verbastering met classicistische elementen en slechte proporties gaat lijden. Het eenvoudigste type is volkomen gelijk aan het overeenkomstige op Curaçao, waar de ontwikkeling wegens het vrijwel ontbreken van dateringen veel moeilijker is na te gaan. Ozinga komt daar evenwel tot een soortgelijke conclusie. Het lijkt mij echter bovendien mogelijk te constateren, dat op Curaçao reeds spoedig topgevels van verschillend karakter naast elkaar voorkomen. Het eenvoudigste type (fig. 2D) vindt men in Zuid-Afrika bij enkele middentoppen, doch voornamelijk bij zijgevels (voorbeelden: Elsenburg 1761, Spier, 1767, Meerlust 1776); op Curaçao wordt het vertegenwoordigd door Brionplein 19/25, Breedestraat 178-186, Klipstraat daar vlak bij en Van den Brandhofstraat 2, alle op Otrabanda, en de landhuizen Savonet en Malpais. Een datering voor deze voorbeelden is eigenlijk moeilijk te geven. Wat meer het silhouet van een puntgevel vertonen de toppen van St. Kruis (in de eerste helft van de 18de eeuw geplaatst) en van Scharlooweg 158 (eind 18de — of vroeg 19de eeuw geschat). Bij de rijkere gevels in Afrika is het profiel van de benedenuitzwenking aan de bovenzijde naar binnen krulvormig doorgetrokken over het gevelvlak (fig. 2H), voorbeelden: Kromme Rhee 1759, Vergenoegd 1773, Morgenster 1786); op Curaçao werd de gevel op overeenkomstige wijze verrijkt door vele malen naar binnen gewonden voluten aan de benedenuiteinden, terwijl soms ook de rechte onderbreking tussen uit- en inzwending werd verdubbeld (fig. 2E, F, voorbeelden: Breedestraat 2-4, Brionplein 19-25, Molenplein 18-19 ($\pm$ 1750?), alle op Otrabanda, en het verdwenen huis Handelskade 9 en het reeds genoemde hoekpand Han-

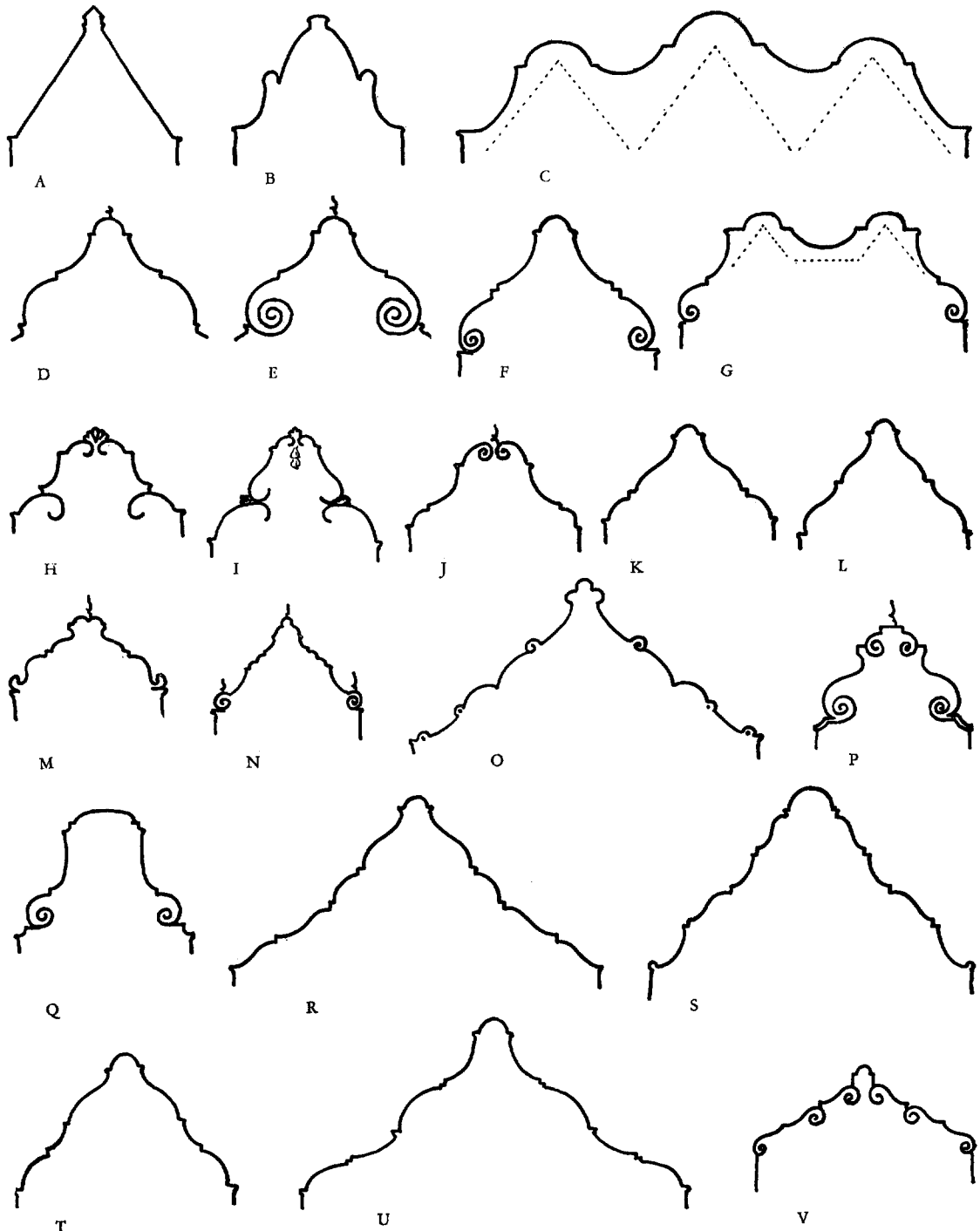

Fig. 2

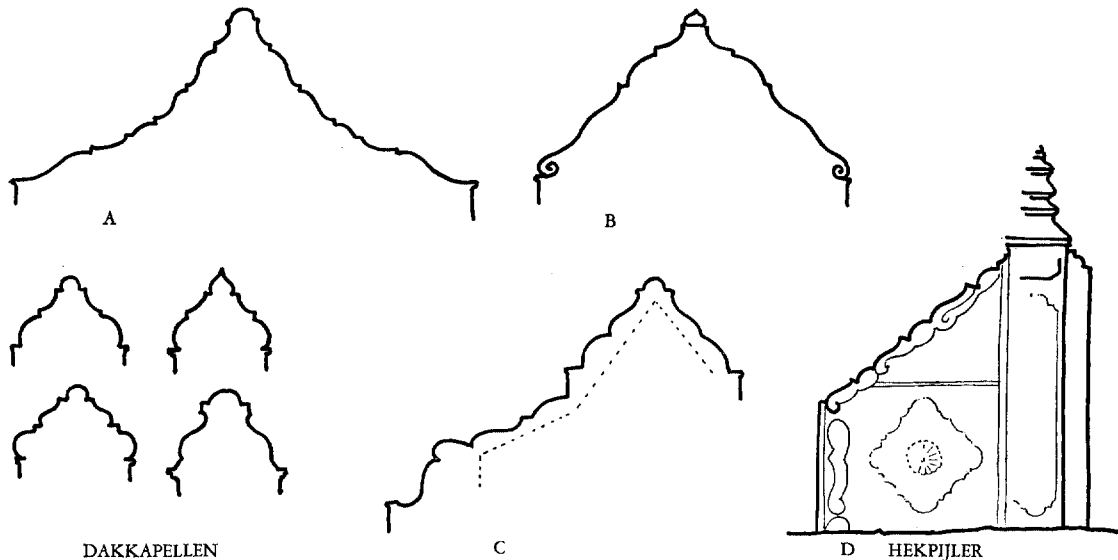

Fig. 3

delskade / Breedestraat / Heerenstraat, waarvan de kern blijkens archivalische gegevens tussen 1708 en 1733 moet zijn opgetrokken, terwijl de zijgalerijen, dus ook de daarboven aangebrachte grote dakkapellen met soortgelijke topgevels in twee etappes later zijn toegevoegd en, wegens hun tegenwoordige homogene karakter, nadat het tijdelijk gesplitste pand weer in één hand was gekomen (1772) zouden zijn vernieuwd; weer dichter bij de puntgevel staan de toppen van het landhuis Zeelandia waarvan de westelijke top volgens de schrijver $\pm$ 1760, de oostelijke $\pm$ 1800 is te dateren). Een ander kenmerk van de rijkere gevels aan de Kaap zijn de bekronende accoladevoluten en kuif, of, zoals de Afrikaner het in zijn beeldende taal uitdrukt¹⁵ „sierkroon van krulle soos twee kwaai ramme wat kop teen kop 'n waaierblom tussen hulle vasdruk". Dit motief, dat duidelijk van Amsterdamse origine is, komt op Curaçao slechts éénmaal voor aan een top die overigens van het eenvoudigste type is, namelijk de noordelijke topgevel van Molenplein 18-19, (fig. 2J), die Ozinga geneigd is niet tot de oorspronkelijke bouwtijd ($\pm$ 1750) te rekenen, maar tot de verbouwing van 1790 en volgende jaren. Het is echter moeilijk voor het omgekeerd-S-vormige silhouet van deze Kaapse en Curaçaose gevels het Nederlandse prototype aan te wijzen. In het grote uitstralingscentrum van 18de eeuwse

¹⁵ B. E. Bierman, *Boukuns in Suid-Afrika*, Kaapstad-Amsterdam 1955, blz. 24.

topgevels, Amsterdam, is het zeer ongebruikelijk (enige voorbeelden zijn: Zonder voluten de armelijke gevel St. Annendwarsstraat 1, met voluten Amstel 34 (1733) en Brouwersgracht 154 uit dezelfde tijd). Provinciale equivalenten in het westen van ons land zijn eveneens zeldzaam, bijvoorbeeld het dubbele huis Dorpsstraat 23 te Mijdrecht (fig. 2G), dat tevens nadere steun geeft aan Ozinga's stelling, dat men in koloniale bouwkunst provinciale opvattingen moet zoeken, doordat hier juist als bij de Portugese Synagoge op Curaçao (1733) gekoppelde gezwenkte toppen de parallele daken markeren (fig. 2C) terwijl men bij dergelijke gebouwen een rechte lijst en omlopend tentdak zou verwachten (zoals wel de Lutherse kerk op Otrabanda heeft gehad). Eerst laat in de 18de eeuw vindt men omgekeerd-S-vormige houten geveltoppen, meestal ook voorzien van voluten, in Waterland en de Zaanstreek (Broek in Waterland, De Rijp, Krommenie, Zaandam, Westzaan). Een enkel zeer simpel 18de eeuws geveltje van hetzelfde silhouet kon worden opgespoord in het verre Oirschot („In den bonten Os"). Wel vindt men de karakteristieke uitzwenking aan de basis bij renaissance gevels als het huis Bethlehem in Gorinchem, die in de 18de eeuw nog geen zeldzaamheden waren geworden. Men kan ook parallelen vinden in enkele vermoedelijk meestal door wijziging ontstane toppen aan overigens 17de eeuwse huizen in Limburg (Kasteel Heien; Thorn, Wilhelminastraat hoek Holstraat; Weert, Munt); in hoeverre

moeten wij hier echter nog spreken van parallellen in Nederland? Men zou dan ook kunnen wijzen op de 17de eeuwse huizen aan de Markt te Atrecht. Toch is de omgekeerde S in onze westelijke provincies in de Lodewijkstijlen een zeer gebruikelijk motief, doch niet aan geveltoppen maar aan omlijstingen van vensters en gevelstenen, aan schoorsteenboezems en dergelijke.

Zoals gezegd, gaat de ontwikkeling zowel aan de Kaap als op Curaçao in de richting van een groter aantal curven. Voorbeelden in het laatste gebied zijn te vinden aan het landhuis Habaai (ongedateerd), Conscientiesteeg 79-81 (1788) en de dwarsvleugel van Stroomzicht (begin 19de eeuw), beide op Otrabanda (fig. 2K, L). Iets dergelijks vindt men alleen wel eens bij late „Gelderse” toppen, bijvoorbeeld te Oirschot (voorheen genummerd A 115) en Blerik (Helling 5, 1705) en bij Zuid-Limburgse gevels als te Houthem (Provinciale weg 392, 1730), Kadier en Keer (Meussenhof, 1715), Groot Haasdaal (gevels uit 1741, 1751 en 1783) en Nuth (De Dael, 1734). Nu past weer de vraag in hoeverre hier van „Nederland” kan worden gesproken; het lijkt ons dus aannemelijker voor Curaçao inderdaad aan een zelfstandig ontstane variant te denken in Zuid-Afrika, waar men wel enigszins in Lodewijkvormen dacht, kan bij een uitzonderlijke gevel als Nooitgedacht (1744, fig. 2I) wel worden gewezen op soortgelijke „zijkuifjes” tussen de curven aan uitzonderlijke Amsterdamse gevels als Kerkstraat 61 en Brouwersgracht 79-81. Overigens zullen ook daar rijker gecurfde gevels als Haasendal (1790) en Ida's Vallei (1789) producten van eigen fantasie zijn. Een gemeenschappelijke eigenschap van de tot dusver behandelde gevels in Zuid-Afrika en op Curaçao en van hun provinciale parallellen in Nederland is de geringe breedte van de bekroning ten opzichte van de zijgedeelten, d.w.z. het ontbreken van een reminiscentie aan de uit een sterke gebondenheid aan de onderliggende vensterassen voortgekomen halsgevel. Deze laatste kwam aan de Kaap eerst met het classicisme aan het einde van de 18de eeuw, blijkbaar geïnspireerd door de Amsterdamse halsgevels uit het midden van de 17de eeuw; op Curaçao is slechts één gevel te vinden, Brakke Put Abao die enigszins doet denken aan een halsgevel (fig. 2Q; per abuis staat onder de afbeelding in het boek — afb. 273 — en derhalve ook in het register Brakke Put Ariba). Een nog sterker verrassend Nederlandse indruk maakt echter de reeds genoemde noordergevel van Molenplein 18-19 door de consequente indeling in

drie vensterassen waarnaar ook de afdekking zich in breedte richt (afb. 4). In het algemeen echter heeft het Curaçaose huis een veel minder Nederlands aspect dan het Zuid-Afrikaanse. Aan de Kaap heeft de voordeur met omlijsting een zuiver Hollands karakter, terwijl ook de galerij ontbreekt. Deze laatste heeft ertoe bijgedragen, dat op Curaçao in de Willemstad enige façades staan waaraan in tegenstelling tot die van Molenplein 18-19 niets Nederlands meer te ontdekken valt (afb. 3). Alvorens het overzicht der topgevelvormen voort te zetten daarom eerst iets over de galerijen.

Houten galerijen, overdekte balcon, waarvan het dak wordt gedragen door houten staanders, al of niet verbonden door bogen, vindt men, als vertegenwoordigers van het oudste stadium, nog in de Willemstad. De vroegst gedateerde stenen galerij, die van Kuiperstraat 28 (1728) vertoont reeds dadelijk de voor de Willemstad karakteristieke elementen, waarvoor geen prototypen in Nederland noch in de Midden- of Zuid-Afrikaanse omgeving noch elders zijn te vinden, namelijk een gesloten borstwering waarop door in stuc geprofileerde bogen verbonden, sterk gebuikte zuiltjes met lijstkapitelen. In een later stadium werden de borstweringen versierd met rechthoekige-, later achthoekige (in de tekst staat per ongeluk steevast: zeshoekige) verdiepte velden. Omstreeks het midden van de 18de eeuw heeft men de vondst gedaan, om de galerijen met het huis tot een eenheid te componeren door de dakverdieping in het midden tot in het gevelvlak door te trekken en met een topgevel af te sluiten; Heerenstraat 35, Breedestraat 15-17, 20-22 en 24 (afgebroken). De opzij overblijvende terrassen werden van meestal opengewerkte borstweringen voorzien; behalve bij het eerst genoemde smalle huis wordt de middentop vergezeld door twee kleinere van de dakkapellen die tot de terrassen toegang geven. De middentopgevels zijn opzij voorzien van pilasters; bij de puntgevel van Heerenstraat 35, die ook in het midden een pilaster heeft, zou men nog kunnen proberen te herinneren aan Nederlandse voorbeelden als de oostelijke gevel van de Westzijderkerk te Zaan- dam; Breedestraat 15-17 en 20-22 hebben echter toppen, die wel elementen bevatten van het type-Habaai (fig. 2M; afb. 3), doch wier proporties, silhouet en ronde zijpilasters evenmin als het patroon der borstweringen enigerlei reminiscentie aan Nederland meer oproepen. Nr. 24 vooral, waarvan het verdwijnen wel zeer moet worden betreurd, had een middentop van een volstrekt

unieke compositie, die sterk exotisch aandoet (fig. 2N). Op grond van de grote gelijkenis tussen Heerenstraat 35 en Breedestraat 24 is Ozinga overtuigd, dat deze huizen van dezelfde hand zijn. Het lijkt mij niet te gewaagd, de gehele hier besproken groep op naam te plaatsen van de onbekende, doch inventieve man, die het idee van de vooruitgeschoven middentop heeft gelanceerd: De toppen van de beide aan hem toegeschreven huizen zijn zo verschillend, dat hij ook wel tot de andere variaties op zijn thema in staat kan zijn geweest.

Het is merkwaardig, dat, althans aan de hand van het hier geboden materiaal, wat betreft de vormgeving van galerijarcaden een verschil kan worden geconstateerd tussen de Willemstad enerzijds en de buitenwijken en het „platteland" anderzijds. De zuiltjesgalerij is thans alleen in de Willemstad te vinden. Een combinatie van pijlers met daarvoor geplaatste halve zuilen vertoont het blijkbaar latere Handelskade 12. Louter pijlerarcaden heeft alleen het meergemelde hoekhuis *Handelskade/Breedestraat/Heerenstraat* (waar de lange zijgalerij drie toppen heeft). In de buitenwijken en bij de landhuizen zien wij (reeds op de prent van de Lutherse kerk uit 1766) slechts ongeprofileerde arcaden op vierkante pijlers, waarbij de zwikken tussen bogen en bovenliggende lijst zijn verdiept (bijvoorbeeld Sebastopolstraat 26/28, Van den Brandhofstraat 2, landhuizen Habaai en Brievengat). Weliswaar gaat het hier, behalve bij genoemde prent, steeds om beganegrondarcaden, doch lijken ook de vroeger aanwezige gelijkvloerse arcaden bij enkele huizen in de Breedestraat in de stad aan de hand van wat daarvan op de oude foto's is te zien niet op zuilen te rusten? In ieder geval waren zij geprofileerd als die van de bovenliggende galerijen. Eerst in de 19de eeuw deed de zuil met het classicisme ook buiten de stad haar intrede.

Wij hebben gezien, hoe reeds in het midden van de 18de eeuw een zeer „wilde", geheel on-Nederlandse topgevel aan de Breedestraat ontstond. Nog fantastischer zijn de gevels van het landhuis Brievengat, dat Ozinga in deze zelfde tijd dateert. Men heeft hier het systeem gevolgd, waarbij kern- en galerijgevels in één compositie zijn opgenomen. De andere voorbeelden geven in het midden een top te zien van het omgekeerd-S-vormige type (Breedestraat Otrabanda 140, midden 18de eeuw?, fig. 2 U) of „Habaai-type" (Stroomzicht, na 1765, fig. 2 R), verlengd met enige curven langs de galerijen, hetgeen later uitloopt op een aaneenschakeling van een groter

aantal vlakkere curven (Scharloeweg 154, fig. 3 A). De theorie van de zelfstandige ontwikkeling moge hier worden geïllustreerd met de kerk van Paarl in Zuid Afrika (1805, fig. 2 S) enerzijds en met het kasteel Bidstrup in Denemarken (1760, fig. 2 T) anderzijds. Bij Brievengat (fig. 2 O) echter zien wij elke „vastigheid" uit het silhouet verdwijnen, terwijl het profiel hier en daar langs de kant en aan de top „in de knoop wordt gelegd". Uitingen van dezelfde mentaliteit lijken mij de zijanten van een der toegangshekken (1784, fig. 3 D) en de gevel van een bijgebouw (1789, fig. 2 V) van het landhuis Fuik. Wil men een parallel in Zuid-Afrika: In het geciteerde boekje van Bierman staat op blz. 55 een blijkbaar reeds zeer laat huis afgebeeld, genaamd Great Waterford, Nuweland, waar de curven van de topgevel op fantastische wijze voortslingeren langs het zijmuurtje van de hier reeds overdekte „stoep" (fig. 3 C). Behalve de galerijen vertonen ook de andere 18de-eeuwse architectuurelementen een weinig Nederlands of geheel eigen karakter, zoals de portieken van de Fortkerk en vooral het uiterlijk van de Synagoge met pilasters en halve zuilen, die hol zijn en als regenafvoeren fungeren en haar ook door halve zuilen geflankeerde portaal. Hetzelfde kan worden gezegd van de details der zuilen in de beide Godshuizen. Invloed van de Nederlandse Lodewijk-, Empire- en Biedermeierstijlen blijkt wel in het inwendige in de opgelegde lijsten en verdiepte vakken van de balken en ook, op geheel eigen wijze verwerkt, in de voortbrengselen van de schrijnwerkerskunst, zoals in de preekstoel en de gouverneursbank in de Fortkerk, de Ark des Verbonds in de Synagoge, vele binnendeuren in het Gouvernement en in particuliere huizen, vensterluiken en betimmeringen en enige in particulier bezit zijnde kabinetten en andere meubels. Uiteraard is hierbij veel meer dan bij ons van het middenamerikaanse mahoniehout gebruik gemaakt. Direct uit Nederland geïmporteerd zijn het koper- en zilverwerk en de rijkgebeeldhouwde zerken op het Portugees-Israëlitische kerkhof.

Kort na het midden van de 19de eeuw deed op Curaçao een classicistisch gearde architectuur haar intrede, tot uiting komende in blokvormige gebouwen met peristylen, vensterfrontons, pilastergeledingen, hoekblokken en zuilengalerijen met rechte lijst. De tegenstelling tot de traditionele richting kon niet duidelijker worden geïllustreerd dan met de twee militaire hospitalen, het eerste door luit. P. Boer in 1853 aansluitend bij het traditionele woonhuis, het tweede in 1855

een monumentaal blokvormig, door een attiek bekroond gevaarte van uitstekende verhoudingen. Aan het Wilhelminaplein achter het Fort Amsterdam verrees vervolgens een reeks gebouwen in dezelfde stijl: van rechts naar links het Stadhuis (1857-59 door luit. Schut; het herbergt de rechterlijke macht en geenszins het niet bestaande stadsbestuur), een der grootste gebouwen van het eiland, waarvan het lange front op bijzonder gelukkige wijze is gescandeerd door middel van vijf beurtelings voor- en achteruitspringende partijen met eigen daken. De enige ongelukkige elementen zijn het te hoge fronton van- en de dwaze kippentrappen naar de ingangspersistyle. Vervolgens de Vrijmetselaarsloge De Vergenoeging door zekere Thomas Chapham, welk aardige pand de schrijver evenmin een nadere beschrijving waardig heeft gekeurd als de naastliggende Tempel Emmanuel van de Ned. Herv. Israëlitische Gemeente (1856), die zelfs geen eigen afbeelding kreeg, hoewel het gebouw met zijn weliswaar te lage torentje (thans indien ik mij niet vergis de oudste toren van het eiland) in het silhouet van de stad toch een belangrijk en allerminst storend element vormt. Ook de gebouwen in het Fort Amsterdam zijn in deze stijl gewijzigd. De diverse ontwerpen voor de verbouwing van het Gouvernement zijn in dit boek voor het eerst gepubliceerd. De schrijver schroomt niet de minder geslaagde vernieuwingen die hier in deze eeuw zijn geschied te laken. Het uitblijven van nog gerechtvaardigder kritiek op de bouw van het enorme hotel El Curaçao Intercontinental dwars over en op het Waterfort, waardoor het Fort Amsterdam en deszelfs inhoud vrijwel zijn gereduceerd tot nog gedulde, maar weg te saneren bebouwing, zal wel met plaatselijke machtsfactoren verband houden; dat een dergelijke uiting van barbarij mogelijk was, stemt echter niet tot optimisme ten opzichte van het lot der Curaçaose monumenten.

Hetzelfde classicisme heeft op Pietermaai (1869/70) en tenslotte op Scharloo (1880 e.v.) statige, soms zeer geslaagde huizen tot stand gebracht. Onder de landhuizen is er slechts één in deze stijl, Ronde Klip ($\pm$ 1860), een grootscheeps complex, waarbij de monumentaliteit van deze bouwtrant op een gelukkige wijze is verbonden met een op praktische overwegingen berustende, geenszins strak-symmetrische groepering

der onderdelen. In tegenstelling hiertoe staat het gelijktijdige landhuis Groot Davelaar, gebouwd tussen 1864 en 1867, dat men een „basilicale achthoekige centraalbouw met twee omgangen” zou kunnen noemen, waarbij de bewoonbaarheid wel enigszins lijkt te zijn opgeofferd aan de wel zeer originele opzet. In deze zelfde tijd komen bij enkele huizen van traditioneler karakter nog topgevels voor: Scharlooweg 150/152 (fig. 2 P) nog zeer origineel van vorm, Gaito (fig. 3 B) een laatste slap afbreksel van het langs de galerijen doorlopende soort.

Alvorens deze bespreking te beëindigen zie ik mij genoodzaakt nog enkele gebruikelijke vervelende opmerkingen te plaatsen. Correspondeert de afbeelding van de Vrijmetselaarsloge nog met een terloopse vermelding in de tekst, over enkele andere afgebeelde gebouwen zal men tevergeefs enige mededeling zoeken: het imposante huis Roodeweg 44 uit de classicistische periode (afb. 222), het gewezen, doch als gebouw nog bestaande landhuis Parera (Ozinga, afb. 228 en 230) en het kleine traditionele huisje Penstraat 5 achter Pietermaai (Ozinga, afb. 231). Evenmin vindt men iets over het huis Kerkstraat 17, dat op afb. 153 van het boek zou zijn voorgesteld; vermoedelijk gaat het hier echter om het op blz. 138 vermelde huis Kuiperstraat 17-17a. Omgekeerd wordt in de tekst bij het landhuis Zeelandia niet naar de tekeningen en foto's verwezen, zo ook bij Knip niet naar de overzichtsfoto (Ozinga, afb. 247). Van de drukfouten moet nog de storende verwisseling van de onderschriften bij fig. 42 en 43 op blz. 181 worden vermeld. De humoristische noot ontbreekt hierbij echter evenmin: afb. 156 van het Brionplein is genomen naar een oude stereoscopische foto, waarbij per ongeluk een klein stukje van de rechterhelft is meegereproduceerd, zodat de linkertopgevel van het huis no. 19-25 in de rechterhoek opnieuw verschijnt. Men late zich hierdoor niet topografisch misleiden! Deze vergissingen verhinderen echter niet dat dit voortreffelijke boek ons zo vertrouwd maakt met Curaçao, dat wij er nauwelijks meer als vreemdeling aan land zullen stappen, weliswaar met de angst op het hart voor de bouwactiviteit, die helaas niet, zoals uiteraard deze monumentenbeschrijving, bij het einde van de 19de eeuw is gestopt.

G. ROOSEGAARDE BISSCHOP

A. Staring, *De Hollanders thuis, gezelschapstukken uit drie eeuwen* (Dutch homes, three centuries of dutch conversation-pieces with an introduction in English), 's-Gravenhage 1956, Martinus Nijhoff.

Dit werk bestaat eigenlijk uit twee gedeelten, de inleiding en de van een uitvoerig commentaar voorziene afbeeldingen. Zowel voor de ene als voor de andere helft heeft de schrijver geput uit zijn, door een grote belezenheid, opmerkingsgave en liefde voor het onderwerp bijeen gebrachte materiaal. Het boek geeft niet alleen, wat men op het eerste gezicht, aan de hand van titel en afbeeldingen zou verwachten, veel over het „familie-stuk”, maar ook is een belangrijk deel in de aller-eerste plaats gewijd aan de algemene cultuurgeschiedenis en de woningen, waar de figuren zich bevinden. De Engelse titel spreekt trouwens van „Dutch homes”. Er is evenals in zijn *De Witboek*¹ een schat van gegevens in verwerkt, zowel op het gebied van de schilderkunst als op dat van de architectuurgeschiedenis, de meubel- en interieurkunst. Men vindt er waardevolle opmerkingen bijeen over kastelen en landhuizen, over adel en kooplieden, over huispersoneel, tuinen (ook in de koloniën), muziek enz. Voorts wordt aandacht gevraagd voor ogenschijnlijk onbelangrijke details als vuurschermen, kachels, theetafels, clavecimbel, zilver, lakwerk, koelvaten en vloerbedekking, alles getuigend van een veelzijdige kennis. Geenszins losse notities aan de hand van een fichesverzameling of een geheugen, maar een boeiend verhaal.

Men treft er ook behartenswaardige opmerkingen aan over restauraties van oude interieurs en over het overbrengen van stijklkamers naar musea. Juist omdat daar zoveel bedenkelijks in schuilt, moet men naast oude beschrijvingen en inventarissen op schilderijen, tekeningen en prenten steunen. Er is daarbij gebruik gemaakt niet alleen van de portretgroepen, maar ook van genrestukken, een en ander weer aangevuld met gegevens uit oude inventarissen. Het gehele binnenhuis, zoals we dat van de schilderijen kennen, wordt geanalyseerd, voor de 15de en 16de eeuw uiteraard grotendeels aan de hand van religieuze voorstellingen. Na ons eigen land wordt ook het buitenland aan een onderzoek onderworpen, waarbij de nodige vergelijkingen worden getroffen. Ook daar weer menig blijk van de veelzijdige kennis van de schrijver. Men leest dit boek ook verder met genoegen. Kostelijk zijn de voor de

schrijver ook zo typische passages als die over de 19de eeuwse, verklede, historische figuren, over de personen bij Bakker Korff of het milieu der Oyens.

Voor degeen, die zich voor familiegeschiedenis in het algemeen en de portretikonografie in het bijzonder interesseert, is het tweede gedeelte wel zeer aantrekkelijk. Men komt naast enkele oude bekenden ook zeer veel, in bredere kring vrijwel onbekend materiaal tegen, terwijl enkele nog niet geïdentificeerde portretten tot verder onderzoek op dit voor de speurder zo aantrekkelijke terrein prikkelen. Gezien het materiaal, valt de nadruk op de 18de eeuw (de schrijver moest zich hier zelfs sterke beperking opleggen), maar de tijd daarvoor en daarna is voldoende vertegenwoordigd om het betoog te illustreren. Het is geen repertorium van overal bewaarde portretgroepen!

Dit boek is, zoals de schrijver zelf zegt, niet in de eerste plaats „voor de vakgenoten bestemd, wier belangstelling verwacht mag worden, maar voor de gelukkig nog steeds talrijke, beschaafde en ontwikkelde leken, die niet in het kunsthistorische of esthetische jargon geschoold zijn, maar wier belangstelling voor kunst en oudheidkunde daarom niet minder wezenlijk is”. Daarom meende hij de documentatie van de aangevoerde gegevens, die gezien hun geweldige hoeveelheid inderdaad de tekst zou hebben overwoerd, achterwege te kunnen laten. Voor het tweede gedeelte is het ook niet zo erg, want ieder die iets in de wereld van de genealogie thuis is, kan een en ander op dat gebied zonder al te veel moeite terugvinden. Bovendien zal de schrijver een exemplaar met de verantwoordende documentatie samenstellen, bestemd voor het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie.

E. PELINCK.

S. J. de Laet, *The Low Countries*, London, 1959, Thames and Hudson.

Over de prehistorie van België is reeds in 1952 een magistraal werk verschenen van de hand van M. E. Mariën, onder de titel: *Oud België*. Het jongste handboek over de Nederlandse prehistorie, A. W. Bijvancks *Voorgeschiedenis van Nederland* (3de druk van 1942) is door de snelle ontwikkeling van het oudheidkundig bodemonderzoek in ons land echter alweer verouderd. Wij begroeten daarom met vreugde dit tamelijk beknopte, maar niettemin verrassend volledige boek van De Laet, in de serie *Ancient Peoples and Places*, onder redactie van Dr. Glyn Daniel in het licht gegeven, dat de prehistorie van België

¹ Zie dit *Bulletin*, kol. 70 e.v.

en Nederland tezamen behandelt. Professor De Laet, hoogleraar in de archeologie te Gent, was zeker wel de aangewezen persoon om dit boek te schrijven. Immers, sinds jaren neemt hij een groot aandeel in de verzorging van de overzichten over opgravingen, archeologische vondsten en publicaties voor het tijdschrift *l'Antiquité Classique*, waardoor hij natuurlijk over een schat van gegevens en aantekeningen beschikt betreffende het oudheidkundig onderzoek der laatste decennieën, dat hij geregeld op de voet gevolgd heeft niet alleen, maar waaraan hij zelf ook een levendig aandeel heeft genomen, want hij heeft een respectabel aantal technisch en wetenschappelijk voortreffelijk geleide onderzoekingen op het hele wijde gebied der prehistorie op zijn naam staan. Men kan dan ook volmondig getuigen dat dit boek „bij” is, althans tot en met 1958; sindsdien zijn er alweer nieuwe belangrijke ontdekkingen gedaan.

De schrijver heeft bij zijn behandeling van de stof de historische groei van mens en maatschappij steeds in het oog gehouden, d.w.z. hij laat ons de prehistorie niet zien als een blote opeenvolging van culturen, maar tracht zich steeds een voorstelling te vormen van de sociaal-economische ontwikkeling, zich rekenschap gevend van de geleidelijk veranderende klimatologische en geologische omstandigheden die in die verre voortijd bij uit-

stek bepalend waren voor het cultuurpatroon. Door in het algemeen te trachten de verschillende volkeren- en cultuurbewegingen in hun oorzakelijk verband te beschouwen, maakt schr. de prehistorie inderdaad tot historie, althans voor zover zulks voor een tijdvak, waarvoor geschreven bronnen nog geheel ontbreken, mogelijk is. Het werk bevat (in compacte vorm, want het mocht uiteraard de omvang, nu eenmaal voor de boekjes van deze serie voorgeschreven, niet overschrijden) een schat van gegevens en zal als zodanig voor de buitenlandse vakman, voor wie de Nederlandse bronnen uithoofde van de taal niet toegankelijk zijn, zeer welkom zijn. Voor de belangstellende leek, voor wie dit boek toch ook zeker is bedoeld, is dat wel wat bezwaarlijk, omdat vele dingen, die erin genoemd, maar niet nader verklaard worden, voor deze niet altijd duidelijk zullen zijn.

De Nederlandse lezer zal inmiddels liever grijpen naar S. J. De Laet, en W. Glasbergen, *De Voorgeschiedenis der Lage Landen*, J. B. Wolters, Groningen 1959. In dit werk is alleen het Belgische gedeelte door De Laet geschreven en in hoofdzaak een bewerking van het Engelse boek. Het Nederlandse gedeelte is van de hand van Prof. Glasbergen, de Amsterdamse prehistoricus.

W. C. BRAAT

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Th. H. Lunsingh Scheurleer;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark,

p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Dr. H. Gerson, Dr. W. C. Braat, R. C. Hekker, Mej. Dr. M. E. Houtzager,

Ir. R. Meischke, Mr. A. P. van Schilfgaarde, Mr. C. A. van Swigchem,

Ir. C. L. Temminck Groll, Prof. Dr. J. J. M. Timmers.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 15.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentenleden *f* 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Den Haag / 15 Juni 1960

Zesde Serie / Jaargang 13 / Aflevering 3

Met Nieuwsbulletin Aflevering 6

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
WAARIN OPGENOMEN HET NIEUWSBULLETIN, ORGAAN VAN DE
VERENIGING 'DE MUSEUMDAG'

Redactie

Hoofdredacteur J. J. F. W. van Agt;

Redactie-secretariaat p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Stadboudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;

Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond

Voorzitter Prof. Dr. A. W. Bijvanck;

Prof. Dr. H. Brunsting, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer,

Dr. R. van Luttervelt, Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga,

Prof. Dr. H. van de Waal.

Leden voor de Voorlopige Monumentenraad:

afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, J. G. N. Renaud,

p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-4480;

afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,

p.a. Stadboudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Dr. H. C. Blöte, p.a. Raamsteeg 2a, Leiden, telefoon 01710-30641

INHOUD VAN DIT EXCURSIENUMMER

J. J. F. W. VAN AGT

De Sint Gertrudiskerk te Geertruidenberg, Kolom 137

IR. R. MEISCHKE

De Sint Catharinakerk te Zevenbergen, Kolom 179

J. H. VAN MOSSEVELD

Het Slotje „De Blauwe Kamer” te Oosterhout, Kolom 213

DE SINT GERTRUDISKERK TE GEERTRUIDENBERG

DOOR

J. J. F. W. VAN AGT

De oude St. Gertrudiskerk vormt het belangrijkste element in het stadsbeeld van Geertruidenberg. Haar stompe toren markeert het oostelijke uiteinde van het langgerekte marktplein, dat reeds zo fraai gestoffeerd is met dubbele rijen linden en twee 18de eeuwse pompen. Wel tracht aan de overzijde bij een oude invalsweg het magere torentje van een neogotische kerk wat zielig de rol te vervullen van tegenhanger, doch verbetering van deze toestand is in zicht daar het laatste gebouw weldra zal verdwijnen. Dan zal de ruimterwerking van een der fraaiste marktpleinen van ons land aanzienlijk verbeterd zijn, zodat ook het raadhuis, het weeshuis, de hoofdwoonst, de voormalige havenkazerne en de oude woonhuizen beter tot hun recht zullen komen. Het kerkgebouw, opmerkelijk door de veelzijdige sluitingen van het dwarspand en een nimmer voltooide krocht onder het rijzige koor, zal na voltooiing van de in 1955 begonnen restauratie de aantrekkelijkheid van het stadje in niet geringe mate kunnen verhogen.

Met een zekere nieuwsgierigheid hebben wij deze restauratie tegemoet gezien, in de hoop, dat daarbij enige raadsels van het gebouw zouden worden opgelost. Inderdaad is de sluier hier en daar opgetild doch niet zo ver, dat nu alle vragen beantwoord zijn. Nog steeds verkeren wij in het ongewisse over de bestemming, die de voor onze streken zo hoogst zeldzame gotische krocht had moeten krijgen. Heeft de aanleg ervan samenhangen met een bijzondere verering van de H. Gertrudis? Wij weten het niet. Het is immers evenmin duidelijk in hoeverre de overlevering, neergeschreven in de omstreden stichtingsbrief van de abdij van Thorn, d.d. 1 juni 992, omtrent een in de 7de eeuw door deze heilige bewoonde cella juist kan zijn ¹. De ontgraven funderingen

¹ Tot de aan Thorn geschonken goederen zou volgens deze oorkonde o.a. behoord hebben „Montem littoris ubi beatissima Gertrudis corporaliter conversata est et cellam habet a B. Amando consecratam”. J. Habets, *De archieven van het kapittel der hoogadelijke rijksabdij Thorn*, 's-Gravenhage 1889-1899, I, nr. 3 en blz. XIX-XXI; P. J. Blok, „De stichtingsbrief van Thorn”, *Ned. Archievenblad*, (1892-1893), blz. 29.

van een vroegere kerk zijn in elk geval van veel jongere datum.

Geschiedenis, schriftelijke bronnen en oude afbeeldingen.

De oudste betrouwbare vermelding van de kerk, dateert eerst van 1261, wanneer Hildegondis, abdis van Thorn, het patronaatsrecht aan het kapittel van die abdij schenkt ². Een kleine halve eeuw tevoren in 1213 had Geertruidenberg stadsrechten verkregen ³, zodat het aannemelijk is, dat de parochie toen al bestond. De plaats, gunstig gelegen aan de belangrijkste verbindingsweg tussen Holland en Brabant, nam in betekenis toe en kreeg in 1323 een kasteel en een ommuring ⁴. Inmiddels was er in 1310 een kapittel van acht kanunniken opgericht, dat echter afhankelijk van Thorn zou blijven. De stichting werd in 1317 door paus Johannes XXII bekrachtigd ⁵. Met deze gebeurtenissen kan vermoedelijk een belangrijke uitbreiding van het kerkgebouw in verband worden gebracht.

In de loop van de 14de eeuw groeide het aantal vicarieën. In 1326 werd er reeds door „Willaem van Duvorde” „in der eeren Goeds, onser Vrouwen ende Sinte Katrinen” een kapelanie gesticht; de kapelaan zou dagelijks een mis moeten opdragen in het huis te Oisterhout en na de dood van de stichter „in die kercke toet Sinte Gheerdenberghe in onser Vrouwen capelle an die noert zide” ⁶. In 1385 is er sprake van een altaar

² Habets, *o.c.*, I, nr. 26 en 27.

³ K. N. Korteweg, „Het stadsrecht van Geertruidenberg”, *Versl. en Meded. der Ver. tot uitg. der bronnen van het oude vaderl. recht*, 10 (1946) deel 1.

⁴ S. W. A. Drossaers, *Het archief van den Nassauschen Domeinraad*, 's-Gravenhage 1948, I, 1, nr. 606; I, 2, nr. 155; I, 2, nr. 398.

⁵ Habets, *o.c.*, I, nr. 113, 114, 118, 138; H. J. Allard, „De stichting van 't kapittel van Geertruidenberg”, *Taxandria*, 1 (1894), blz. 7, 13, 31, 38, 41.

⁶ F. van Mieris, *Groot Charterboek der graven van Holland, van Zeeland en heeren van Friesland*, Leiden 1753, II, blz. 390. Vgl. J. W. Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten en oork. betr. de bissch. v. Utr.*, Utrecht 1937, nr. 719.

„dat gesticht is in den name van Sente Anthonys en Sente Blasius op die zuutside van den cruce”⁷. Omstreeks die tijd — zo is bij de restauratie gebleken — moet het gebouw opnieuw een grote uitbreiding hebben ondergaan, wat ongetwijfeld samenhangt met het toegenomen aantal altaren. Immers een lijst uit het einde van de 14de eeuw, bijgewerkt in 1433, noemt de volgende 8:

Sanctorum Johannis Evang. et Barbare
 Sanctorum Johannis Baptiste et Evangeliste
 Sancti Nycolai
 Sancti Anthonii
 beate marie virginis site in capella (reeds in 1326 vermeld, zie boven)
 Sancti S.....us (later bijgeschr.: ante chorum)
 Sancti Leonardi (later doorgehaald en vervangen door: Laurentii ante chorum)
 beati Johannis Baptiste (later bijgeschr.: fundatum in honorem decollacionis)
 Sancti Martini
 Sancti Johannes Baptiste
 Sancti Eligii
 beati Bartholomei (ook vermeld in 1397)
 Sancti Blasii (ook vermeld in 1385, zie boven)
 Sanctorum Jo. Evangeliste et Jacobi
 Sancti Laurentii

Voorts nog een altaar, blijkens later bijschrift: „fundatum in honorem assumptionis Marie Virginis situm in choro”.

Een zware ramp trof de kerk tijdens de Hoekse en Kabeljauwse Twisten, toen men — zoals is gebleken — bezig was met de bouw van het huidige koor en de kapel aan de noordzijde ervan, die later werd aangeduid als het „O. L. Vr. choir van miracle”⁹, nog maar juist voltooid was. In de strijd tussen Jacoba van Beieren en haar oom Jan van Beieren had de stad namelijk de zijde van Jacoba gekozen en dit had rampzalige gevolgen. In 1420 zagen de burgers zich genoodzaakt de poorten te openen voor de Dordtenaren, die aan de kant stonden van de hertog, terwijl de burcht nog in handen was van de tegenpartij.

⁷ Willem Nachtegale Claessone geeft in vrije gift aan de kerk 16 scellingen 's jaars op een huis in Lucenstege. Uit deze cijns elk jaar te heffen moeten de kerkmeesters jaarlijks 12 penningen holl. betalen aan Bartholomeus Cauwen priester staande „tot des outaers behoef in onse kerke dat gesticht is in den name van Sente Anthonys en Sente Blasius op die zuutside van den cruce”. Rijksarch. 's Hertogenbosch, Arch. Holl. Huis, Cart. 1a, fol. 44; vr. med. van de heer J. H. van Mosselveld, streekarchivaris in de kring Oosterhout.

⁸ Rijksarch. 's Hertogenbosch; arch. kapittel van Geertruidenberg, nr. 2; vr. med. van de heer J. H. van Mosselveld.

⁹ Zie kol. 141 en noot 19.

„Heer Dirck die Casteleijn die een cloeck, vroom, wijs oorlochsman was, die was seer ghestoort van dezen inlaten der knechten, waerom dat hij overvloedelicken tot allen plecken ende stede dat vijer inde stede schoot, also dat die geheele stede met de kercke al tsamen verbrande op S. Iambrechts avont” (16 september)¹⁰. Hoe ernstig de kerk toen is getroffen, is gebleken uit de talloze brandsporen, die bij de restauratie zijn aangetroffen.

De zware noordwesterstorm, die op 18 november 1421 de beruchte St. Elizabethsvloed deed ontstaan, zal mogelijk het totaal uitgebrande kerkgebouw nog eens te meer hebben beschadigd. Tevoren waren echter reeds voorbereidingen getroffen voor het herstel. Op 26 april van dat jaar had Jan van Beieren een ieder vermaand de hand te willen lenen tot wederopbouw van Geertruidenberg „ende hoir kercke, ende alle hoire cappen, jouweelen, cleynoden, ende cyerheiden, der kercke toebehoerende, die oic so zeer verbrant syn, dat men Goids dienst dair niet in doen en mach”¹¹; een opschrift met het jaartal 1439, dat tijdens de restauratie is ontdekt, zal betrekking hebben op de voltooiing van het koor na de brand. De grote luidklok „Maria”, gegoten door „Jan die Clockgieter van Venloe int jaer ons heren MCCCC en de XLVII” is wellicht opgehangen bij de voltooiing van de toren.

Een afbeelding van het gebouw na deze herstellingen vinden wij op de bekende schilderij ter herinnering aan de St. Elizabethsvloed, thans in het Rijksmuseum te Amsterdam; rechts tegen de horizon zien wij daar o.a. de kerk van Geertruidenberg met torenspits en daken¹². Helaas echter is deze anachronistische oudste afbeelding van het gebouw erg onduidelijk.

Uit de 16de eeuw zijn enige geschreven stukken bewaard, die meer rechtstreeks betrekking hebben op de bouwgeschiedenis. In de jaren 1537-1538 verving Hendrick Steyman, uurwerkmaker uit Turnhout, het oude, reeds in 1437 genoemde uurwerk door een nieuw, terwijl Jaspas

¹⁰ W. van Gouthoeven, *d'Oude Chronijcke ende Historiën van Holland*, I, blz. 443; vgl. C. J. Mollenberg, *Onuitgegeven bronnen voor de geschiedenis van Geertruidenberg*, 's-Hertogenbosch 1899, blz. 24.

¹¹ Van Mieris, *Charterboek*, IV, blz. 578.

¹² Twee altaarvleugels, laat 15de eeuwse kopieën naar verloren originelen (Rijksmuseum 39 E 1). Zie J. J. M. Timmers, *Atlas van de Nederlandse Beschaving*, Amsterdam-Brussel 1957, afb. 230 op blz. 95. Over de stijl van deze schilderij vgl.: R. van Luttervelt, *Oud-Holland*, 16 (1951), blz. 83-85.

DE SINT GERTRUDISKERK TE GEERTRUIDENBERG

Afb. 1. De kerk uit het noordoosten in 1672; tekening Valentijn Klotz.
(s-Hertogenbosch, Prov. Gen. v. Kunsten en Wetensch.)

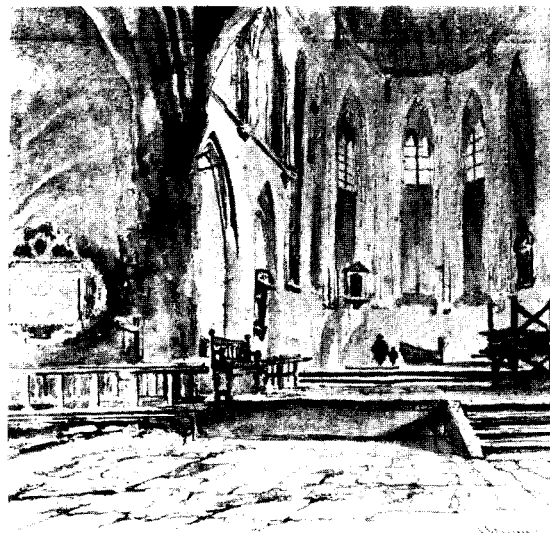

Afb. 2. De kerk uit het zuidwesten in 1688; tekening toegeschreven aan Josuah de Grave.
(s-Hertogenbosch, Prov. Gen. v. Kunsten en Wetensch.)

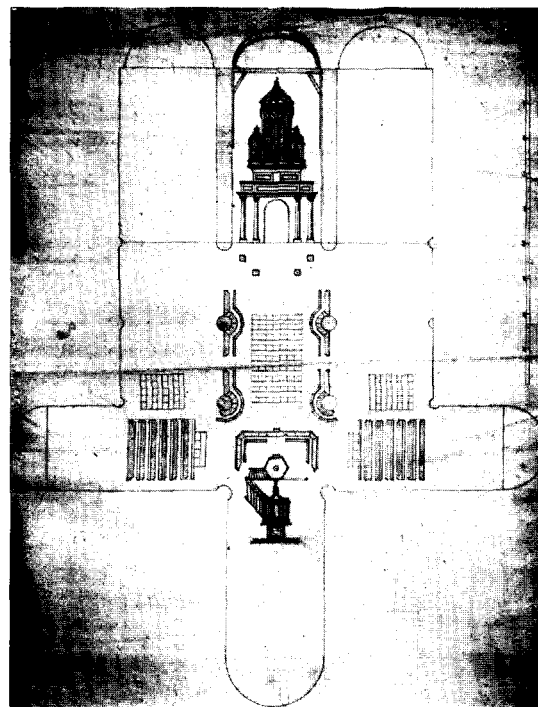
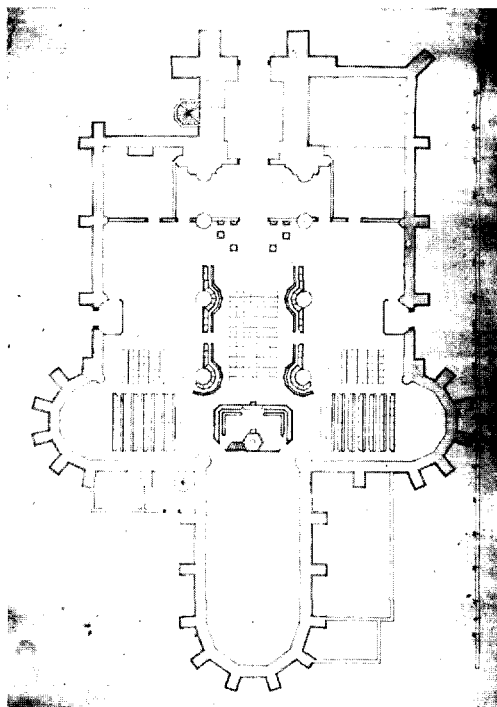
DE SINT GERTRUDISKERK TE GEERTRUIDENBERG

Afb. 3. Toren uit het noordoosten in 1762; tekening D. v. d. Burg.
(’s-Hertogenbosch, Prov. Gen. v. K. en W.)

Afb. 4. Interieur van het koor vóór de openlegging van de krocht; tekening A. J. Eymers (1803-1863)
(’s-Hertogenbosch, Prov. Gen. v. K. en W.)

Afb. 5 en 6. Ontwerptekeningen voor een nieuw interieur.

(Geertruidenberg, Archief der Herv. Gem.)

Moer uit 's-Hertogenbosch acht klokken goot voor een voorslag op het uurwerk; of dit werd opgehangen in een, wellicht reeds in 1533 aanwezige open lantaarn is niet meer na te gaan¹³. In 1544 waren er nog „sparren en muyldebord voor het zolderen van de toren” nodig¹⁴. Hoe het zij, op de kaart van Jacob van Deventer van omstreeks 1560 staat een stompe toren afgebeeld¹⁵.

Wij zullen zien, dat de kerk na de brand van 1420 nog aanzienlijke vergrotingen heeft ondergaan; in 1539 is er sprake van „56000 dubbel yselsteen”, die van de stad werden overgenomen¹⁶. Ook deze uitbreidingen kunnen hebben samengehangen met stichting van nieuwe vicarieën. Zo is er in 1546 sprake van een altaar van de H. Catharina¹⁷, dat nog niet vermeld is op de hiervoor aangehaalde lijst, en kennen wij uit later tijd nog een St. Petersaltaar.

Een geheel nieuwe periode werd ingeluid door de Tachtigjarige Oorlog. In 1573 koos de stad de zijde van de prins; de kerk werd in gebruik genomen door de aanhangers der reformatie doch kwam tijdens de Spaanse bezetting van 1589-1593 tijdelijk weer in handen der oorspronkelijke bezitters¹⁸. Uit de eerste protestantse tijd zijn nog twee tekstborden — respectievelijk uit 1582 en 1583 — bewaard. De rekeningen uit de katholieke tussenperiode spreken voor zich zelf¹⁹. Zo werden er in 1591 14000 stenen aangeschaft „tot maekinge van drye altaren” en is er in het volgende jaar sprake van de „restauratie of opbouwinge van 't St. Petersaltaer”. Verder werd Jacob Willems in 1591 betaald voor „8 percken glas, die van stadswege tot ene verering aen de kerc alhier sijn geschonken in O. L. Vr. choir van miracle” en in 1592 „voor 't maken van 24 perken in een raam staend in O. L. Vr. choir van miracle binnen de kerk alhier, daerin gemaect den

datum van den jare en het advies deser stede mitsgaders nog in 't voorscr. glas onder 8 perken gefumeert met 4 stadswapens welke alte samen van stadswegen geschonken sijn geweest”. Ook is er in 1592 op stadskosten een „nyeuw poortael aen de suytzijde binnen de voorscr. kercke gemaect”, waarmee ongetwijfeld een tochtportaal bedoeld is bij de thans dichtgemetselde ingang aan de zuidzijde. In 1593 is er nog een post voor het „tafereel mette wapenen van de heren magistraten als nu tegenwoordiglijk staende in de kercke op den Hoogen autaeer ende andere plaetsen totten kercke chiragie”.

Toen de stad in 1593 bezet was door de troepen van prins Maurits kregen de protestanten een kerkgebouw tot hun beschikking, dat door beschietingen — in het bijzonder van de toren²⁰ — zwaar beschadigd was. Om het bruikbaar te maken voor de nieuwe bestemming werden de meest noodzakelijke herstellingen verricht en werd het gebouw voor de tweede maal „gezuiverd” van herinneringen aan de oude eredienst²¹. In dat jaar had de aanbesteding plaats van de reparatie van het dak. Voor het „opschooren van het cruyswerck boven den predickstoel aen de cappe” werd in 1595 een bedrag betaald aan Loys Claesen mr. stadstimmerman. In 1595 herstelde Jacob Willems de glasramen. In 1595 en 1597 werden de wanden gewit, nadat in 1593 het „hogen autaeer op de hooch koor” was afgebroken. In plaats van de oude versieringen kwamen er nu tekstborden e.d.; in 1596 ontving Cornelis Davits, schrijnwerker, een betaling voor dergelijke „taferelen”; in 1604 werd Abraham Loys, schrijnwerker, betaald „van dat hij vermaect en versien heeft het groot portael in de kercke met ooc enige vlegghels aen de taeffereelen aldaer gerepareert ende gelijmt”; in 1616 vervaardigden de schrijnwerker Abraham Loysz. Bastaert en de burgemeester(?)-schilder Isaack Boucquet „'t vissersberdt of taeffereel”, dat nog altijd in de kerk aanwezig is.

Hoezeer de herstellingen inderdaad tot het alernoodzakelijkste beperkt bleven, wordt enigszins geïllustreerd door het gezicht op de stad van Isaack Boucquet op het Vissersbord van 1616,

¹³ J. H. van Mosselveld, „De Klokken van Geertruidenberg”, *Brabantia*, 8 (1959), blz. 106 e.v.

¹⁴ Stadsrek., 1544, fol. 16 v°; vr. med. v. d. heer Van Mosselveld.

¹⁵ *Jacob van Deventer, Nederlandsche steden in de 16e eeuw, plattegronden*, facsimile uitg. met inl. v. R. Fruin, 's-Gravenhage 1916-1923, pl. 33 en Holland, cart. B.

¹⁶ Stadsrek., 1539, fol. 17 v°; vr. med. v. d. heer Van Mosselveld.

¹⁷ Habets, *o.c.*, I, nr. 580.

¹⁸ Mollenberg, *o.c.*, blz. 41 e.v.

¹⁹ Stadsrek., 1591, fol. 42 en 1592, fol. 19v°; 1591, fol. 40 v° en 1592, fol. 45; 1592, fol. 78; 1593, 1ste halfj., fol. 49; vr. med. v. d. heer Van Mosselveld.

²⁰ J. K. Kruizinga, „Een belegerde veste, Geertruidenberg in 1593”, *Historia* 11 (1946), blz. 140.

²¹ Stadsrek., 1593, 2de halfj., fol. 14 v°; 1595, fol. 38 en fol. 39 r° en v°; 1595, fol. 53 v°; 1593, 2de halfj., fol. 24; 1595, fol. 26 en 1597, fol. 36; 1596, fol. 30 v°; 1604; fol. 42; 1616, fol. 54 r° en v°; vr. med. v. d. heer Van Mosselveld.

door twee tekeningen van Valentijn Klotz (1672), een tekening toegeschreven aan Josuah de Grave (1688) en een tekening door D. v. d. Burg (1762) in het bezit van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te 's-Hertogenbosch en door een gezicht op de stad uit het westen door Valentijn Klotz (1672) in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam²². Op de tekeningen van Valentijn Klotz en Josuah de Grave (afb. 1 en 2) zien wij o.a. een koor met grotendeels dichtgemetselde vensters en een toren, waarvan de bovenste geleding nog slechts zeer fragmentarisch bewaard is, terwijl van de verdere bovenbouw de gehele oostelijke helft verdwenen is. In 1762 blijken de resten van de kop, die op de vogelvluchttekeningen van de stad geïnterpreteerd waren als kantelen²³, geheel te zijn weggebroken (afb. 3). De toestand van het kerkgebouw was dan ook steeds bedenkelijker geworden. In 1707 hadden de Staten van Holland verlof gegeven tot het houden van een loterij door het hele land, o.a. voor het herstel van kerk en toren te Geertruidenberg; blijkbaar zonder veel resultaat want in 1751 richtte men opnieuw een verzoek tot de Staten, ditmaal om een algemene inzameling te mogen houden tot herstel van kerk en toren, welk verzoek echter in 1753 werd afgewezen²⁴. In 1768 blijkt dan „dat de kerk en wel bijzonderlijk de toren . . . bij de belegering en herovering van Prins Maurits in den jaare 1593 aan drie kanten in stukken geschooten en zeedert indien geontramponeerden staat gebleven zijnde,

²² In het bezit van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te 's-Hertogenbosch: De Brandpoort met daarachter de kerk uit het zuidoosten, door Valentijn Klotz (192 x 260 mm); de kerk uit het noordoosten (afb. 1) met opschrift: „de: $\frac{1}{8} \frac{0}{1}$: 1672 Geertruidenberg”, door V. Klotz (90 x 150 mm), de kerk uit het zuidwesten (afb. 2), toegeschreven aan Josuah de Grave, aan de keerzijde in potlood „De kerk tot Geertruidenberg A^o 1688” (150 x 198); alle in O.I. inkt, gewassen; het bovenste gedeelte van de kerktoren uit het noordoosten (afb. 3) met onderschrift „Toorn te Geertruidenberg op 9 July 1762”, gewassen tekening in sepia door D. v. d. Burg (105 x 95 mm). Voorts koorinterieur naar het noordoosten (afb. 4) door A. J. Eymers *17.6.1803 — †21.1.1863 (245 x 240 mm), vgl. kol. 147-148.

²³ L. Guicciardini, *Belgium dat is Nederlandt of te Beschrijving derselviğer provincien ende steden*, Amsterdam 1648, pl. 54, met weergave der stad tijdens het beleg door Maurits. Vgl. o.a. J. Blaeu, *Tooneel der steden van de Vereenighde Nederlanden*, Amsterdam 1648.

²⁴ Mollenberg, *o.c.*, blz. 350, 358-359.

bij noodzaakelijk gevolg zoo seer was koomen te vervallen en te verergeren, dat . . . (men) . . . om ongelukken voor te koomen, al zeedert eenige jaaren 't bovenste gedeelte van de voorn. toren ter hoogte van 10 à 12 voeten en verscheidene lagere stukken en kanten die den val dreigden hadden moeten af- en uitbreeken”²⁵; hetgeen een bevestiging inhoudt van wat de juist besproken tekening van 1762 te zien geeft (afb. 3).

In 1768 kon men dan eindelijk overgaan tot het zeer ingrijpende herstel van de toren, waarvan het allerbovenste stuk niet meer werd herbouwd. Ook het klokkespel verdween hoewel eerst van plan was geweest het te handhaven. Aannemers van het werk waren Jan Spruijt mr. timmerman en Hermanus Wessels metselaar. De tekeningen en het bestek waren gemaakt door de stadhoudelijke architect Philip Willem Schonck²⁶, de verdienstelijke ontwerper van het raadhuis te Breda (1766-1768)²⁷ en van de in de laatste oorlog helaas verwoeste torenbekroning van de kerk te Zevenbergen (1766)²⁸. Enige jaren later zouden naar zijn plannen o.a. de neogotische kerktoren te Etten (1771)²⁹, het raadhuis te Raamsdonk (1772, verwoest 1944), en de aardige vishal te Geertruidenberg (1772) verrijzen en vervolgens het Oude Mannen- en Vrouwenhuis (1775), eveneens te Geertruidenberg³⁰. Ook het huis Verwolde te Laren in Gel-

²⁵ Mollenberg, *o.c.*, blz. 358.

²⁶ Bestek, aanbesteed op 17.3.1768, in arch. Herv. Gem. De kerkrekeningen 1768/1769 in het archief der Herv. Gem. bevatten de volgende posten: aan Jan Spruijt en Hermanus Wessels 11200 gulden „wegens het afbreken, Repareeren, en weder opmaken van den kerk Tooren alhier” (fol. 29); „aen de Heer P. W. Schonck de somma van twee hondert agt en vijftig Gulden wegens het maken en overgeeven der teekeningen en Bestekken, nodig tot vernieuwing van den kerk-Toren, en die wegens ook tot den opbouw en examinatie alhier gevaceerd hebbende” (fol. 29 r°-30 v°). Ook op deze gegevens werd ik door de heer Van Mosselveld attent gemaakt. Zie verder kol. 173.

²⁷ J. Kalf, *De monumenten van Geschiedenis en kunst in de voormalige Baronie van Breda*, Utrecht 1912, blz. 155 e.v.

²⁸ Zie het hierna volgende artikel van R. Meischke, kol. 207.

²⁹ Kalf, *o.c.*, blz. 220, 222.

³⁰ De concepttekeningen van het raadhuis te Raamsdonk met calculatie van kosten waren in 1767 gereed; „aan de heer P. W. Schonck wegens het maeken van een concepttekening tot een raethuys 48.19.0”. Het bestek werd gemaakt door „baes” Johan Hoffen. Zie dorpsrek. v. Raamsdonk, gem. arch. aldaar 1768 (inv. Bondam

derland is naar zijn ontwerp gebouwd (1776)³¹. Als architect van stadhouder Willem V ontwierp hij o.m. een vergroting alsmede een „lusttuin” voor het slot Oranienstein bij Diez (omstreeks 1783) en veranderde hij de tuinen van het Huis te Honselaarsdijk (1778), de Oude Hof te Den Haag en vermoedelijk ook van het Huis ten Bos aldaar in de geest van de nieuwe landschapstijl³². De verbouwing in 1790 van het huis van Justinus van Nassau te Breda ten behoeve van Willem V's zoon, de latere koning Willem I, zal eveneens naar zijn plannen zijn uitgevoerd³³. Tot zijn laatste werken behoren een gedenknaald ter herinnering aan de Vrede van Rijswijk, die in 1792 was opgericht op het terrein van het huis Ter Nieuwburg te Rijswijk³⁴, en het arsenaal te Willemstad van 1793³⁵. Voor de toren van Geertruidenberg heeft hij, zoals wij zullen zien, een vrijwel geheel nieuwe bovenbouw ontworpen, die voor zijn tijd merkwaardig goed is aangepast aan de gotische stijl van het middeleeuwse werk.

Na het gereedkomen van de toren voerde Hermanus Wessels in 1770 herstellingen uit aan de O. L. Vrouwekapel³⁶ en aan de uit 1599³⁷ daterende kerkhofmuur, welke laatste tenslotte geheel vernieuwd werd en voorzien van fraaie hardstenen hekpijlers, gemaakt door Guiliam

nr. E. 223). Het werk werd blijkens rek. 1770 (inv. Bondam nr. E. 225) aangenomen door J. Spruijt en H. Wessels voor 5300 gulden; aanbesteding 15.10.1771; betaling van de aannemingsom 4.1.1773. De hardsteen werd geleverd door Guiliam Carrier voor 578 gulden. Als architect van het Oude Mannen- en Vrouwenhuis te Geertruidenberg ontving Schonck f 337.10 (arch. sted. Godshuisen, rek. Gast- en H. Geesthuis, 1778, fol. 31); Carrier leverde en bewerkte de hardsteen, ook de beelden in de oorspronkelijke voorgevel, thans achtergevel; aannemer was Wessel. Vr. med. v. d. heer Van Mosselveld. Zie ook noot 40.

³¹ J. de Graaf, „Het huis en de heerlijkheid Verwolde”, *Bijdr. Gelre* 26 (1923), blz. 7 e.v.; E. H. ter Kuile, *De monumenten van geschiedenis en kunst in het kwartier van Zutphen, 's-Gravenhage* 1958, blz. 121 en afb. 317.

³² Vgl. M. D. Ozinga, *Daniel Marot, de schepper van den Hollandschen Lodewijk XIV-stijl*, Amsterdam 1938, blz. 50, 106 en 185.

³³ Kalf, *o.c.*, blz. 55.

³⁴ *Ned. Historiebladen* 1 (1938), blz. 124.

³⁵ G. C. A. Juten, „Willemstad”, *Oudheidk. Jaarb.*, = *Bull. N.O.B.*, 4de S. 4 (1935), blz. 69. Kopieën der ontwerp-tekeningen bij monumentenzorg.

³⁶ Bestek, aanbesteed 25.5.1770, in arch. Herv. Gem.; zie verder kol. 171.

³⁷ Stadsrek., 1599, fol. 35 v°, 36 v°, 37 en 47 v°; vr. med. v. d. heer Van Mosselveld.

Carrier, en ijzeren toegangshekken³⁸. Deze Guiliam Carrier is als beeldhouwer en hardsteenleverancier betrokken geweest bij verscheidene door Schonck ontworpen gebouwen, zoals het raadhuis te Breda³⁹, het raadhuis te Raamsdonk en de vishal en het Oude Mannen- en Vrouwenhuis te Geertruidenberg. Hij werkte eveneens mee aan de nieuwe Lodewijk XV-gevel van het raadhuis te Geertruidenberg (1768), waarvan de architect niet bekend is; verder leggen in het bijzonder het beeldhouwwerk aan het weeshuis en de fraaie Lodewijk XV-pompen op de markt getuigenis af van zijn vaardigheid en smaak⁴⁰. In 1770 leverde Carrier tevens de hardstenen omlijsting van de noordingang van het halleschip⁴¹.

In de daarop volgende jaren werden er nog verscheidene aanvullende werkzaamheden ver-

³⁸ „Guiliam Carrier wegens 't leveren van 550 Hartsteen tegels en 't maken, bewerken, leveren en 't stellen van het Hartsteen tot een poort en hekken voor kerk en kerkhof, alsmede voor 't leveren van enige hardsteen stukken onder de glazen en nissen van de kerk in den jaare 1770” (vgl. noot 41); „Cornelis Lips Mr Smit . . . wegens het leveren van een groot en twee kleijne ijzere hekkens voor de kerk gedaan in den jaare 1771”; Kerkrek. 1770/1771, fol. 28 r° en v^o -29; arch. Herv. Gem.

³⁹ Kalf, *o.c.*, blz. 158.

⁴⁰ Stadsrek., 1767, fol. 36 v°, betreffende drie pompen; stadsrek., 1771, fol. 38 v° en 39, betr. twee pompen. Stadsrek., 1765, fol. 36, 1766, fol. 39 v°, 1768, fol. 38 en 1769, fol. 39 v° en 40, betr. de verbouwing van het raadhuis; er zijn geen posten gevonden met betr. tot de architect van de voorgevel van het raadhuis; wel bevatten de rekeningen van 1778 een post voor „de Heer architect P. W. Schonck wegens 't maken van bestekken en teekeningen tot het bouwen . . . van de nieuwe wooning agter het stadhuys” (fol. 41) „om te dienen tot een cipers en gijselkamer” (fol. 40 v°). Stadsrek., 1773, fol. 38, „Betaald aan de Hr. P. W. Schonck wegens 't maaken van een tekening van een nieuwe vismarkt in den jaare 1772 21:4:4”; vgl. stadsrek., 1772, fol. 40, o.a. betr. een betaling aan Guiliam Carrier „wegens leverantie van blaauwe corsijnse hartsteen tot een nieuwe vismarkt en pomp in 1772”. Bij de verbouwing van het weeshuis in 1771/1772 waren wederom Wessels, Spruijt en Carrier betrokken. Carrier leverde o.a. „blauwe hartsteen tot de voorgevel van 't weeshuis nl. een poort met ornamenten alsmede 3 cossijnen met lijstwerk in den jare 1771 (rek. Gast- en H. Geesthuis, 1771, fol. 22 v°; voor verdere leveranties, ibidem 1772, fol. 25). Vr. med. v. d. heer Van Mosselveld. Zie ook noot 30.

⁴¹ Guiliam Carrier betaald voor „een Hardsteene poort aan de Kerk, en twee poorten aan het Kerkehof met de Dorpels, gedaan in den jaare 1770”; kerkrek., 1770/1771, fol. 28 r° en v^o; arch. Herv. Gem.

richt 42, wat mede mogelijk was geworden doordat Geertruidenberg o.a. door toedoen van de stadhouder in betere omstandigheden was komen te verkeren, hetgeen o.a. ook blijkt uit de pompen, raadhuisgevel, vishal en arsenaal, waarmee het stadsbeeld in die jaren verrijkt werd.

Na voltooiing van al deze werkzaamheden in 1772 kon men aandacht gaan besteden aan de inrichting. Zo werden er in 1775 „hondert zesendertig stoelen” geleverd door Jan Verstraaten en vervaardigde Jan Spruijt in 1778 „een nieuw vak gestoeltens” 43.

Op plannen voor een algehele verandering van de inrichting wijzen een tweetal tekeningen (afb. 5 en 6) in het archief der Hervormde Gemeente, waarvan echter niet is uit te maken of zij van vóór of na de vernielingen zijn, die de Fransen in 1793 hebben aangericht.

Op 6 maart 1793 werden er namelijk Franse soldaten in het gebouw gelegerd, die er vreselijk huishielden. „Zij hebben daar toen het orgel verwoest, de gestoelten en banken afgebroken en op dertien onderscheidene plaatsen vuren aangelegd, zoodanig dat zelfs de zwaarste grafzerken in stukken sprongen. Gelukkig trok een groot gedeelte der Franschen den volgenden morgen op last van Dumouriez naar de Willemstad en mocht het daarop aan de burgerij van Geertruidenberg gelukken den brand in de kerk uit te dooven. Het inwendige der kerk was door den brand echter reeds zoozeer beschadigd, dat zij gedurende verscheidene maanden tot het houden van godsdienstoefeningen onbruikbaar was”. In 1809 schonk Lodewijk Napoleon f 2000.— om de door de Fransen aangerichte schade te herstellen 44. Niettemin duurde het tot 1817 eer men weer een orgel had, een instrument, dat was overgenomen van de Waalse gemeente te Heusden. In dat jaar bracht men tevens een scheidingsmuur aan tussen schip en dwarspand. Hoe het oostelijke gedeelte er na die verbouwing van binnen uitzag, is te zien op een tekening van A. J. Eymer in het bezit van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te 's-Hertogenbosch (afb.

42 „... Guilliam Carrier ... wegens leverantie van vier Hardsteen deklukken, op de muur ter zijde van de groote poort aan het kerkhoff in den jaare 1772”; „Frans Spuijbroek Mr. Smit wegens leverantie van twee ijzere hekkens voor de twee ingangen aan weerszijden van de kerk alhier in den jaare 1772”. Kerkrek., 1772/1773, fol. 29 r° en v^o; arch. Herv. Gem.

43 Kerkrek., 1774/1775, fol. 28 v° en 1778/1779, fol. 24; arch. Herv. Gem.

44 Mollenberg, *o.c.*, blz. 98, 500 en 529.

4) 45. Uit deze tekening blijkt tevens, dat de preekstoel voordien gestaan moet hebben tegen de noordoostelijke kruisingspijler en niet midden onder de triomfboog, zoals op de hiervoor vermelde bankenplans staat aangegeven. Ook is op deze tekening te zien, dat het hoofdkoor destijds nog geen gewelfbeschieting had. In 1822 werden er vervolgens herstellingen uitgevoerd aan de toren.

In de jaren 1876-1877 werden onder leiding van de architect J. Gosschalk o.a. de kappen hersteld. Hierna volgde van 1882 tot 1886 een restauratie van het halleschip, waarvan de zijvensters opnieuw traceringen verkregen, door de bouwkundige Van Seters onder toezicht van de architect L. C. Hezemans 46. Ook de toren onderging in 1885 een ingrijpende restauratie.

In 1895 volgden de ontdekking en openlegging van de krocht en een onderzoek van de fundering der voormalige O. L. Vrouwekapel; een onderzoek, dat nog eens herhaald werd tijdens gedeeltelijke herstellingen in 1903 door architect J. J. van Nieukerken 47. Zulke herstellingen en die, welke onder leiding van de architect G. de Hoog zijn verricht in de jaren 1926-1927, hebben niet kunnen verhinderen, dat de toestand van het gebouw steeds meer verergerde, zoals overduidelijk is gebleken bij de in 1955 aangevangen restauratie door de architecten wijlen B. van Bilderbeek, diens opvolger C. C. Basters en ir. A. J. van der Steur. Dat de huidige gedaante van de kerk het resultaat moet zijn van vele vergrotingen en verbouwingen volgt uit de hiervoor verhaalde feiten. Hoe het gebouw gegroeid is, kon echter eerst tijdens de restauratie onderzocht worden 48.

45 A. J. Eymer, geb. 17.6.1803, gest. 21.1.1863.

46 Mollenberg, *o.c.*, blz. 117. Gedrukt bestek uit 1876 voor „het doen van eenige herstellingen aan de kappen, en daarmede verband staande werken” waarvan exemplaren in het Alg. Rijks Arch. en in het archief van Monumentenzorg. Opmetingen uit 1876 en kopieën daarvan uit 1881 tezamen met restauratietekeningen uit die tijd eveneens bij Monumentenzorg. Vgl. brief van de kerkvoogdij aan de min. v. binnenl. zaken d.d. 10.9.1881 en een brief van Hezemans d.d. 8.10.1881; Alg. Rijksarch., Den Haag. Zie ook noot 85.

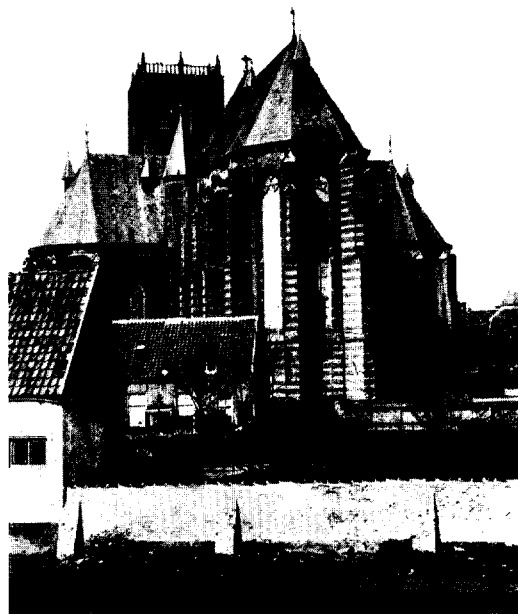
47 J. J. van Nieukerken, „Kerk van St. Gertrudis te Geertruidenberg”, *Bull. N.O.B.*, 5 (1904), blz. 187-194.

48 Gaarne wil ik op deze plaats de architecten, die met de restauratie belast zijn, bedanken voor hun ruime medewerking bij het onderzoek, alsmede de heer C. J. M. van der Veken, rayonarchitect van Monumentenzorg en vooral ook de heer J. J. Kwakernaak, opzichter. Veel nut heb ik gehad van mijn gesprekken met de heer

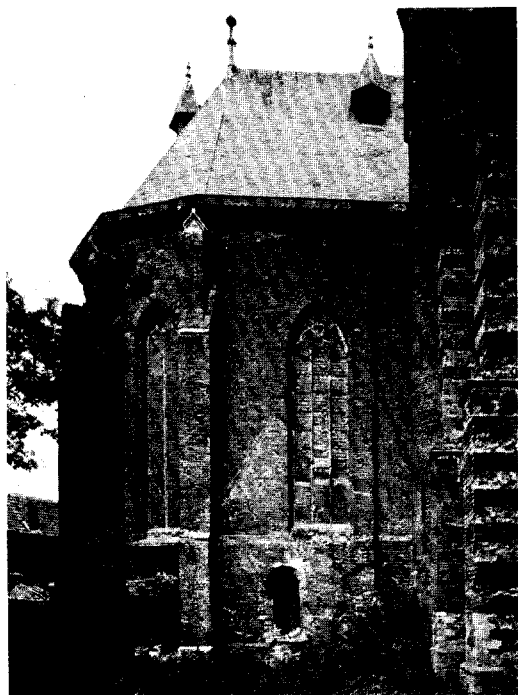
DE SINT GERTRUDISKERK TE GEERTRUIDENBERG

Afb. 7. De kerk uit het westen.

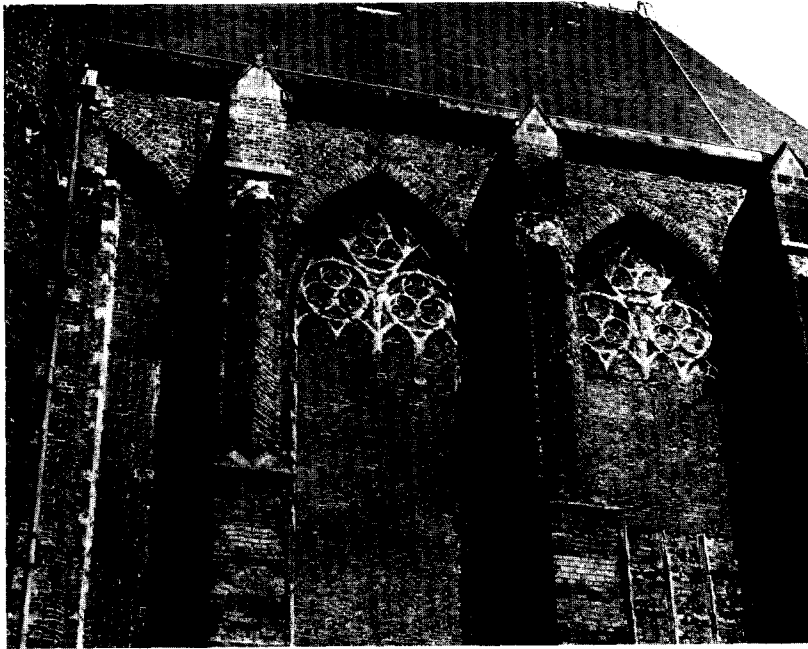
Afb. 8. De kerk uit het oosten.

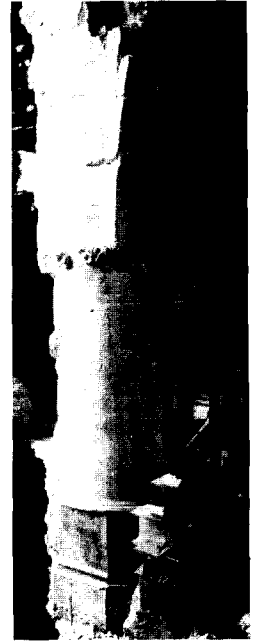
Afb. 9. Zuiderdwersarm uit het oosten.

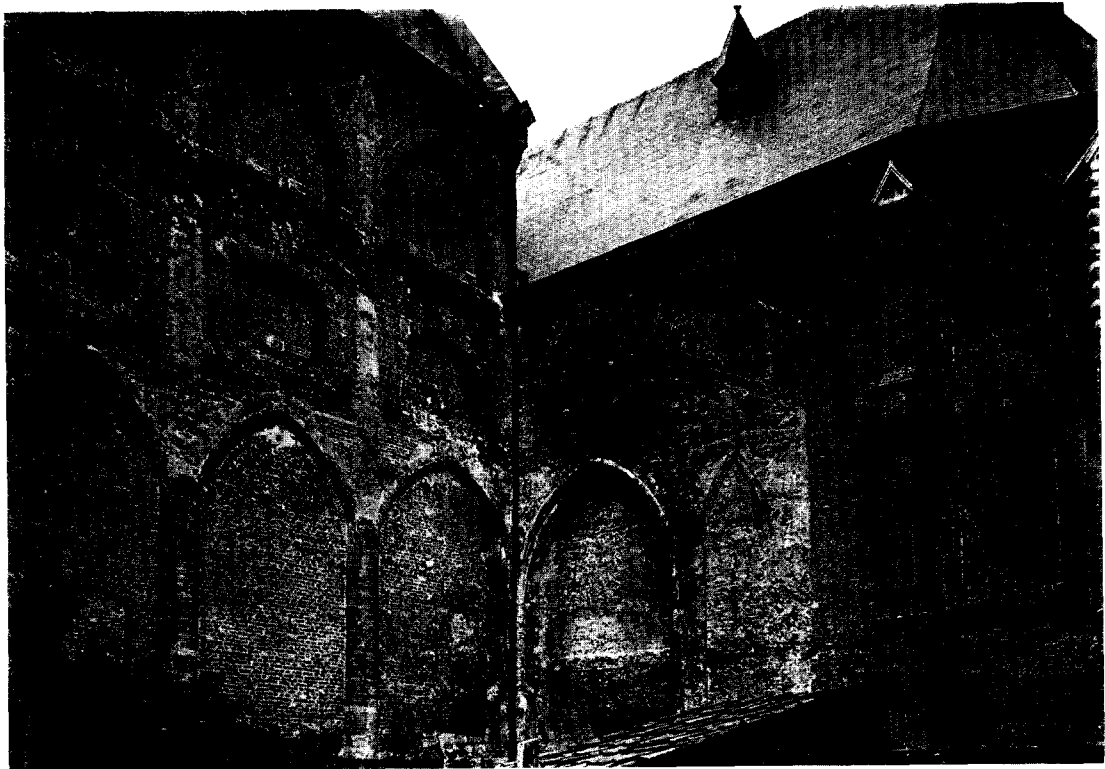
Afb. 10. Noorderdwersarm uit het westen.
(Foto's Monumentenzorg)

Afb. 11. Traceringen aan de zuidzijde van het koor.

Afb. 12. Zuil op n.o. hoek der kruising in 1958 (vgl. afb. 18).

Afb. 13. Hoek tussen koor en noorderdwarsarm, waar de O. L. Vrouwekapel gestaan heeft.
(Foto's Monumentenzorg)

Het gebouw.

Het tegenwoordige gebouw bestaat uit een westtoren zonder spits, een halleschip, waarvan de noordbeuk doorloopt langs de toren, een dwarspand met vijfzijdige sluitingen, en een aanmerkelijk hoger, eveneens vijfzijdig gesloten koor, waarvan het rijzige karakter vooral inwendig sterk spreekt. Door het openleggen van de onvoltooide krocht is overigens een effect teweeg gebracht, dat door de bouwers uiteraard nooit bedoeld is geweest. Aan de noordkant van het koor wijzen allerlei sporen op de vroegere O. L. Vrouwekapel van drie traveeën, die door twee scheibogen en een poortje met het koor in verbinding heeft gestaan. Al met al een bouwwerk van laat-middeleeuws karakter. De stompe toren, het hoge koor en daar tussenin het lagere halleschip met dwarspand zijn onmisbaar in het stadsbeeld. Daarbij bezit de kerk, ondanks de jarenlange verwaarlozing en de vele ontsierende reparaties, opmerkelijke kwaliteiten; zeer fraai zijn bijvoorbeeld de in dwarsarmen en koor bewaarde traceringen en de fijne profielen. Bovendien is de kunsthistorische betekenis van het gebouw groot door de aanwezigheid van veelhoekige transeptsluitingen en de gotische krocht; veelhoekige transeptsluitingen uit de gotische periode kennen wij in deze streken nog te Sprang, Deil (Geld.) en Loenhout (B) en verder aan de St. Christoffelkerk te Roermond; een gotische krocht slechts in de abdijkerk van Thorn.

De vroegmiddeleeuwse kerk met smalle apsidiaal gesloten zijbeuken.

Nog geen jaar na het begin van de restauratie bleek, dat de in haar verschijning laatmiddeleeuwse hallekerk resten bevat van eerbiedwaardige ouderdom. Er moet reeds geruime tijd voor 1213, toen Geertruidenberg stedelijke rechten kreeg, een niet onaanzienlijk kerkgebouw gestaan hebben. Bij werkzaamheden aan de noordelijke scheiboogpijlers van het schip in juni 1956 kwam er namelijk een tufstenen fundering tevoorschijn, die bij de eerste pijler in zuidelijke richting doorloopt. Onmiddellijk ten oosten van de noordoostelijke hoekpijler van de kruising was bovendien enig opgaand tufsteenwerk bewaard, in verband met de gevonden fundering, die ook daar zuidwaarts door bleek te lopen. Een verder onderzoek

bracht in 1958 funderingsresten aan het licht van een smalle noordbeuk, die een halfronde apsis moet hebben gehad als oostelijke afsluiting (fig. 1). Het is nog niet mogelijk geweest te zoeken naar eventuele resten van een toren of westbouw noch naar een zuidbeuk (fig. 3). Toch lijkt het niet al te gewaagd te denken aan een zuidbeuk van gelijke vorm als de noordbeuk en een middenschip ter breedte van het huidige. Aan een nadere datering van deze resten uit vroegromaanse of romaanse tijd wagen wij ons vooreerst niet; verdere ontgravingen kunnen nog van alles aan het licht brengen, dat onze mening hieromtrent zou veranderen. Of deze tufstenen kerk wellicht in een eerste stadium eenbeukig is geweest, valt thans niet uit te maken, evenmin of zij een voorangster gehad heeft. De vorm van het koor, dat bij dit gebouw behoort moet hebben, zal wel niet meer vastgesteld kunnen worden, omdat alle resten bij aanleg van de gotische krocht verdwenen zullen zijn. Het is daarom niet duidelijk of de tufstenen kerk drie naast elkaar gelegen absiden heeft gehad, zoals bijvoorbeeld de Maria-kerk te Osnabrück omstreeks 1100, of een groter koor zoals de kerk te Zelhem in de 12de eeuw⁴⁹.

De bouw van een toren en een nieuwe bredere noordbeuk; 1ste helft 14de eeuw.

Na verloop van tijd heeft de driebeukige tufstenen kerk een aantal wijzigingen ondergaan, die met elkaar zeer ingrijpend zijn geweest. Het resultaat was uiteindelijk een verlengde kerk met westtoren en aan de noordzijde een nieuwe bredere zijbeuk. Een blik op de plattegrond (fig. 1) doet vermoeden, dat de toren, die aan alle zijden door hoeksteunberen geschoord wordt, aanvankelijk korte tijd heeft vrijgestaan, eer de kerk ermee werd verbonden. Een aanwijzing in deze richting kan het muurfragment binnen onder het westelijke venster van de tegenwoordige zuidbeuk verschaffen, daar de lengte van dit fragment van herbezigde tufsteen overeenkomt met de breedte van de oorspronkelijk noordbeuk en dus vermoedelijk eveneens met die van de oorspronkelijke zuidbeuk. Het ligt daarom voor de hand te veronderstellen, dat wij hier te maken hebben met een westwaartse uitbreiding van die zijbeuk.

⁴⁹ „Archeologisch Nieuws” *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 9 (1956), kol. *195, en 11 (1958), kol. *122. Roswitha Poppe, „Die ältere Baugeschichte der Marienkirche zu Osnabrück”, *Osnabrücker Mitteilungen* 65 (1952), blz. 75-95. P. Glazema, „Oudheidkundige onderzoekingen in de provincie Gelderland 1946-1950”, *Bijdr. Gelre* 51 (1951), blz. 107.

J. de Vries. Aan de heer J. H. van Mosselvelde, streek-archivaris in de kring Oosterhout, ben ik grote dank verschuldigd voor zijn aantekeningen uit de archivalia, waardoor veel feiten gepreciseerd konden worden.

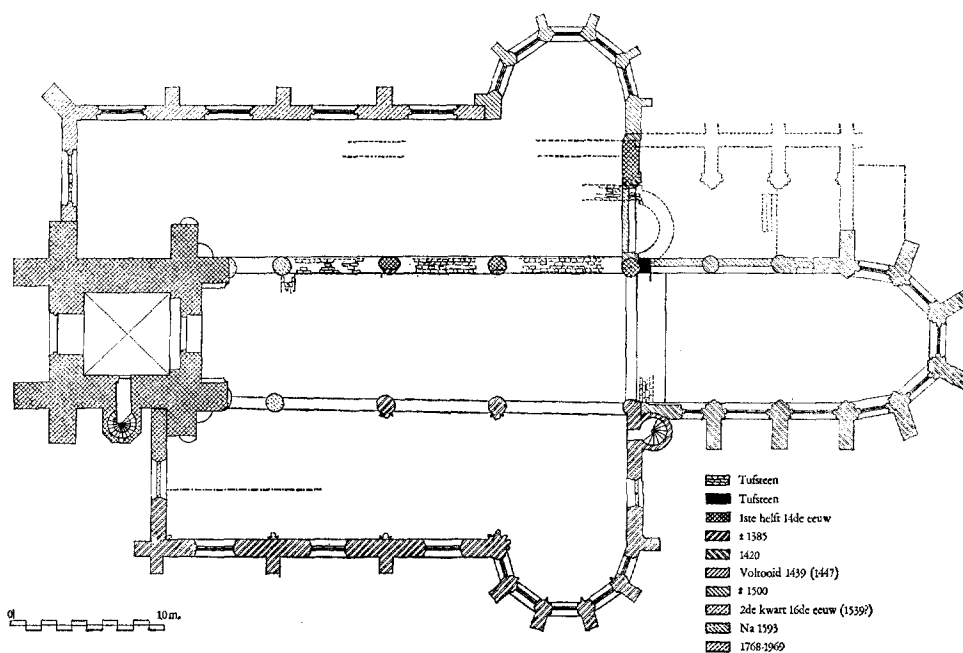

Fig. 1.

(tek. Th. van Straalen)

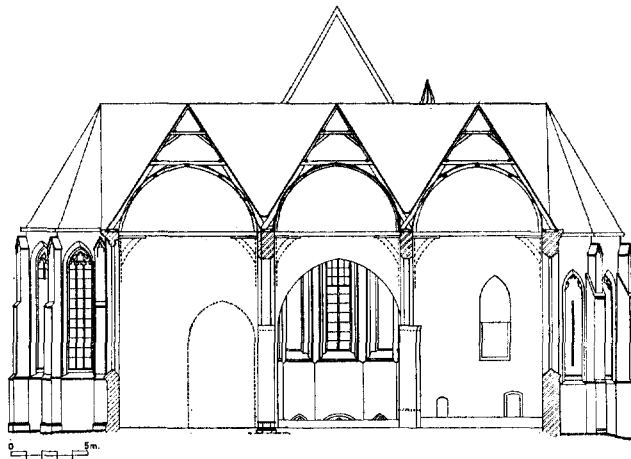

Fig. 2.

(tek. Th. van Straalen)

Aan de noordzijde moet de verandering veel ingrijpender geweest zijn. Hier werden namelijk geheel nieuwe scheibogen opgetrokken terwijl de tufstenen noordbeuk moest plaats maken voor een verbreding in baksteen; de teruggevonden fundering van de nieuwe zijmuur, die binnen de noordbeuk en de noorderdwarsarm van de tegenwoordige hallekerk werd gevonden, staat in verband met een stuk opgaand werk in de oostmuur (baksteen 24/26 x 12 x 6 cm; 10 lagen = 67 cm). Om steun te kunnen bieden aan de zuilen der nieuwe scheibogen werd de oude tufstenen fundering telkens aan twee kanten verzwaaard met baksteen (24 x 12 x 6 cm). De bredere oostelijke scheiboog laat denken aan een dwarsarm aan de noordzijde, die echter — gesteld, dat hij er inderdaad geweest is — niet kan hebben uitgesprongen. De zuilen, van ledesteen, bleken nog deel uit te maken van de tweede en derde pijler aan de noordzijde van het huidige middenschip en van de noordoostelijke hoekpijler van de tegenwoordige kruising. Zij waren bij de brand van 1420 zeer ernstig aangetast evenals de kapitelen, die vrijwel onherkenbaar waren geworden⁵⁰. Gespaard waren echter de benedenste gedeelten van de basementen, kennelijk omdat zij door een verhoging van het plooerpeil onbereikbaar waren geworden voor het vuur; evenzo bleek de gehele noordelijke helft van de zuil bij het koor gaaf te zijn gebleven, omdat zij ten tijde

van de brand gedeeltelijk ingemetseld zat (afb. 12 en 18). Daardoor zijn wij toch ingelicht over de vorm van basementen, zuilen en kapitelen. Boven de resten der oude kapitelen begon baksteenwerk, in feite overgebleven muurwerk met aanzetten van de vroegere lage scheibogen, die een gematigd spitsbogig beloop moeten hebben gehad (fig. 6). De hoogte van deze nieuwe noordbeuk, die een lessenaardak gehad zal hebben, volgde uit een balkgat, dat boven een der natuurstenen zuilen werd teruggevonden (fig 3b en 6; vgl. fig. 4a en 5a).

De tijd van deze verbouwing valt slechts bij benadering te bepalen, daar er voor de stijl der kapitelen, versierd met een krans van tamelijk naturalistische bladeren (afb. 12 en 18), niet voldoende vergelijkingsmateriaal is. De bouwtrant van de toren biedt ook al niet veel houvast ten gevolge van de bijzonder ingrijpende veranderingen, die hij heeft ondergaan. Slechts het benedenwerk, opgetrokken uit baksteen van 25/26 x 12 x 6 cm; 10 lagen = 70 cm, kan nog uit deze bouwperiode stammen. Aan de westzijde begint reeds ter hoogte van de aanzetten van de ingangstoog later, vermoedelijk 15de eeuws werk. Met de forse hoeksteunberen kan de toren in zijn oorspronkelijke gedaante echter een type vertegenwoordigd hebben, dat vooraf gaat aan de rijke Kempische torens van de late middeleeuwen. Dergelijke hoeksteunberen, zij het minder zwaar, vinden wij ook aan de toren van de Dordrecht, die vermoedelijk in 1339 werd begonnen. Wij zouden daarom de veronderstelling willen uitspreken, dat deze verbouwingen hebben plaats gevonden voor het midden der 14de eeuw, —

⁵⁰ De beide vrijstaande pijlers moesten bij de restauratie volledig worden vervangen door nieuw werk. Zeer terecht heeft men hierbij afgezien van kopieën of reconstructie aan de hand van de oude fragmenten.

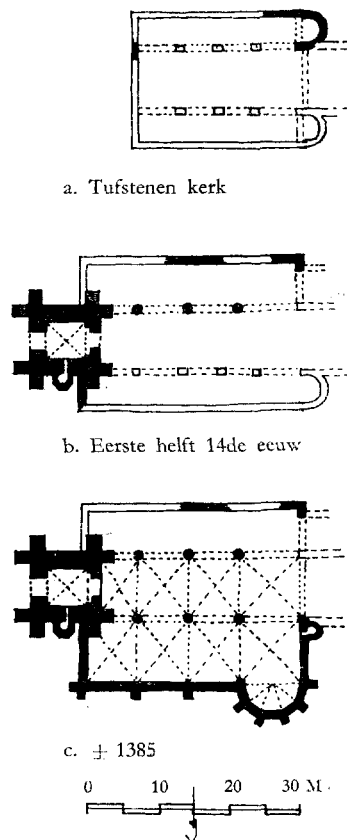

Fig. 3. (tek. H. Janse)

wat door de stijl der kapitelen niet weersproken wordt, — en in verband hebben gestaan met de stichting van het kapittel in 1310; hierbij willen wij wijzen op een andere belangrijke activiteit in deze periode, namelijk het bouwen van een kasteel en stadsmuren in 1323. De kerk moet destijds, gezien de hoogte van het dak over de toenmalige noordbeuk, behoord hebben tot de vroegste gotische pseudobasilieken in onze streken. Hoe het koor er in deze tijd heeft uitgezien is niet bekend. De O. L. Vrouwekapel, die in 1326 vermeld wordt⁵¹, is echter ongetwijfeld de voorganger van de latere kapel, waarvan de sporen nog te zien zijn aan de noordzijde van het tegenwoordige koor.

De bouw van de huidige zuidbeuk en de vijfzijdig gesloten zuidelijke dwarsarm; omstreeks 1385.

Nog in dezelfde eeuw moet de grote zuid-

⁵¹ Zie noot 6.

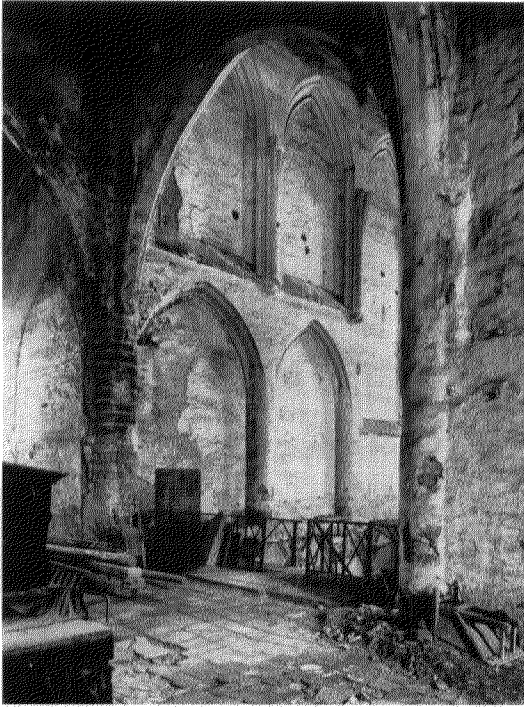
waartse uitbreiding tot stand zijn gekomen, waarbij de vijfzijdig gesloten zuidelijke dwarsarm verrees (afb. 9) en de smalle lage zuidbeuk moest plaats maken voor de tegenwoordige, die ongeveer even breed en hoog werd als het middenschip (fig. 3c). De plattegrond, de lagere vensters in de transeptsluiting en een gedeeltelijk ingemetselde muurschalk rechts van de triomfboog naar het koor zouden enige grond kunnen geven voor de veronderstelling, dat deze vergroting niet in één ruk tot stand zou zijn gekomen; verder zou men kunnen vermoeden, dat de zuidingang in de oostelijke helft van de tweede travee teruggaat op een vroegere bouwfase, omdat hij geen rekening houdt met de travee-as en de spitsboogomlijsting met gemetselde toten thans gedeeltelijk oversneden wordt door het grote venster. Door de restauratie van 1882-1886 valt er aan de buitenkant van de zuidbeuk hieromtrent echter niets meer af te lezen uit het metselwerk, al valt het op, dat de afzaat onder de vensters gelijk ligt met een lijst aan het oudere muurfragment van de noorderdwarsarm. Het binnenmetselwerk (10 lagen = 62.5 cm) bleek na ontleistering evenwel van vrij homogene structuur te zijn, wat pleit voor één bouwperiode. Het genoemde venster, dat evenmin als de beide andere bredere vensters in deze gevel nog zijn oorspronkelijke vorm vertoont, zal eerst naderhand benedenwaarts zijn uitgebroken. Van de zuidbeuk bezit alleen het dichtgemetselde westelijke venster nog de oorspronkelijke, dubbel afgeschuinde buitendagkanten; het past hiermee bij de vensters van de dwarsarm, die afgeschuinde, respectievelijk dubbel afgeschuinde dagkanten vertonen, met uitzondering van het middelste venster der sluiting, waarvan de dagkanten gewijzigd zijn na de brand van 1420. Ook de oude traceringen in de sluiting moeten van na die brand zijn.

Tussen het middenschip en de nieuwe zuidbeuk kwamen pijlers van baksteen met speklagen van ledesteen, die later bij de brand van 1420 zwaar beschadigd werden, en scheibogen van baksteen met dezelfde dubbel afgeschuinde profileering als de vensterdagkanten. De vergroting ging gepaard met een vloerverhoging, waardoor de basementen aan de noordzijde van het schip gedeeltelijk aan het oog onttrokken werden.

Zo was er dus een hallekerk ontstaan met twee beuken van gelijke hoogte, een lagere noordbeuk en een zuiderdwarsarm met vijfzijdige sluiting (fig. 3c). De aldus vergrote kerk werd overdekt met stenen gewelven, zoals duidelijk is gebleken uit aanzetten en sporen van aanrageringen in

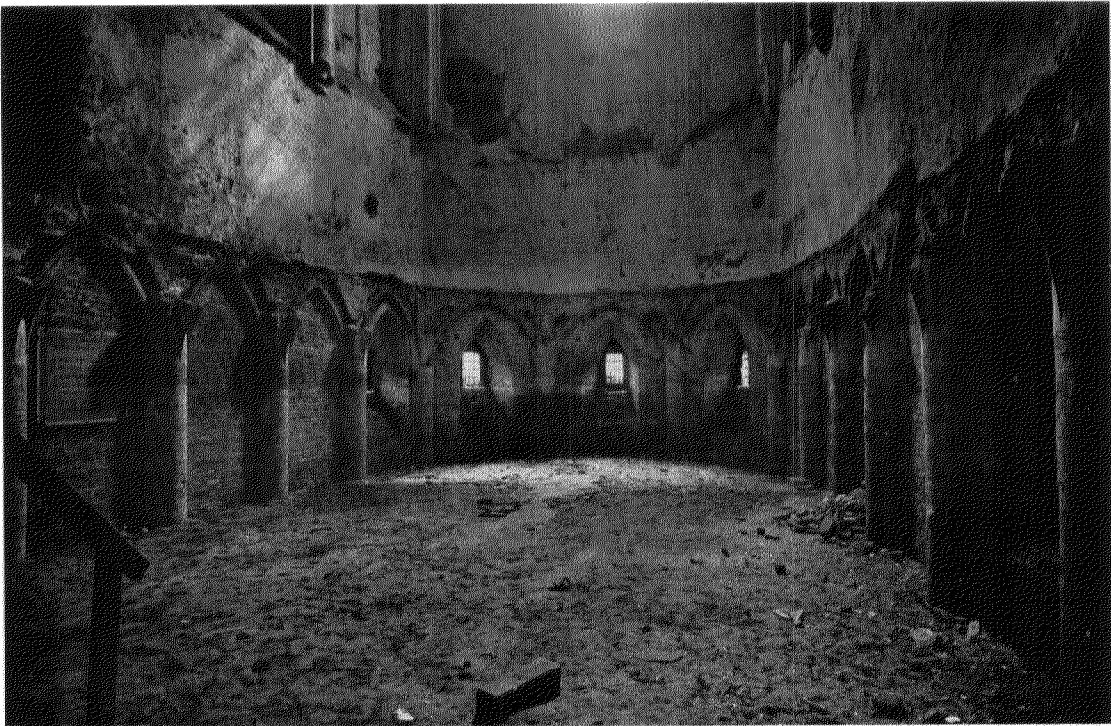
DE SINT GERTRUDISKERK TE GEERTRUIDENBERG

Afb. 14. Koor naar het noordoosten in 1954.

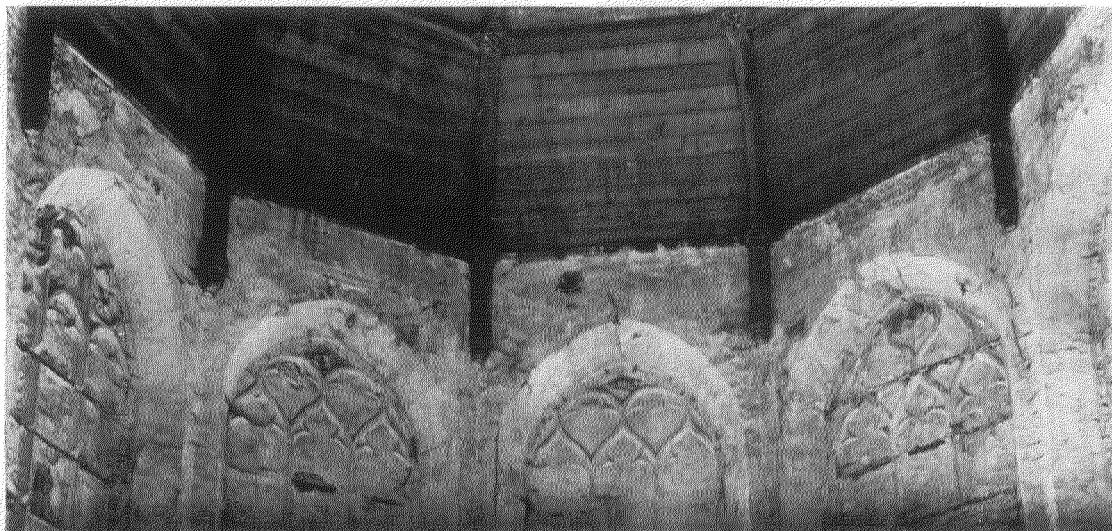
Afb. 15. Koor naar het zuidoosten in 1954.

Afb. 16. Krocht.

(Foto's Monumentenzorg.)

DE SINT GERTRUDISKERK TE GEERTRUIDENBERG

Afb. 17. Venstertraceringen van de noorderdwersarm.

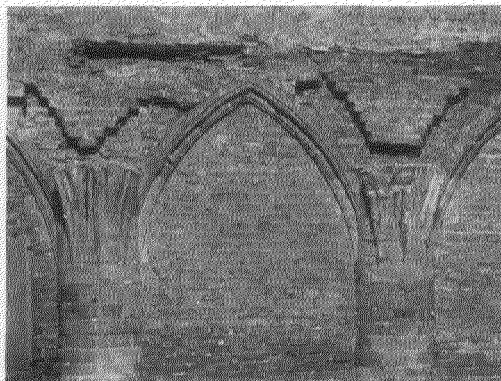
Afb. 18. Kapiteel gevonden op de n.o. hoek van de kruising (vgl. afb. 12)

Afb. 19. Kraagsteen in het koor.

Afb. 20. Kapiteel aan de zuidzijde van de triomfboog.

Afb. 21. Krocht. (Foto's Monumentenzorg)

schip, zuidbeuk, kruising en zuiderdwersarm. Het zal ongetwijfeld in de bedoeling hebben gelegen om de lagere noordbeuk uit de vorige bouwperiode ook te overwelfen ter wille van de stabiliteit van het geheel, doch of zulk een overwelfing er ooit is gekomen valt te betwijfelen; er zijn geen sporen van gewelven aangetroffen en evenmin van steunberen, die bij een overwelfing nodig zouden zijn geweest. Om een overwelfing van het middenschip mogelijk te maken heeft men de oudere zuilen van de noordelijke scheibogen voorzien van bakstenen verzwaringen met speklagen van ledesteen, die naar boven werden voortgezet. De gewelven van de zuidbeuk kwamen te rusten op schalken, waarvan sporen zijn zichtbaar geworden na ontleistering van buitenmuren en pijlers. Op de hoeken van de zuiderdwersarm en in de daarbij behorende sluiting zijn zulke schalken — met peerkraalprofiel — nog aanwezig, doch ook hier wederom met brandsporen; die van de sluiting worden gedragen door eenvoudig geprofileerde kraagstenen, waarvan de meeste eveneens beschadigd zijn. De gewelfaanzetten van de sluiting zitten veel hoger dan de betreffende lage vensterbogen, wat kan wijzen op een vrij langdurige bouwperiode en tussentijdse wijzigingen der plannen.

De meeste kapitelen zijn verbrand doch er zijn voldoende resten overgebleven om te kunnen zien, dat zij prijkten met een enkele krans van zorgvuldig gehakte koolbladeren; zo is van het kapiteel ten zuiden van de triomfboog een gedeelte later ingemetseld geraakt en eerst bij de restauratie weer blootgelegd (zie afb. 22); ook boven de zuidwestelijke kruisingspijler is nog iets van dergelijk beeldhouwwerk bewaard. De kapitelen bieden enig houvast voor de datering van deze bouwperiode: De enkele krans van koolbladeren ging namelijk vooraf aan de dubbele bladerkrans, die vooral in de 15de en 16de eeuw onder invloed van de Brabantse gotiek opgang zou maken in westelijk Nederland. Lage kapitelen met een enkele krans van koolbladeren vinden wij ook in het koor van de kerk te Brouwershaven (tweede helft 14de eeuw)⁵², in de kerken van Muiden en Zevenbergen⁵³ van omstreeks 1400 en in de Leidse St. Pieterskerk, die

⁵² E. H. ter Kuile in: *Duizend jaar bouwen in Nederland*, Amsterdam 1948-1957, I, blz. 201, 202; M. D. Ozinga en R. Meischke, *De gotische kerkelijke bouwkunst*, Amsterdam 1953, blz. 54.

⁵³ Zie het hierna volgende artikel van R. Meischke, kol. 189-190.

tegen het einde van de 14de eeuw gebouwd werd door de bekende Rutger van Keulen⁵⁴. Daar de kapitelen van Geertruidenberg het meest lijken op de Leidse kapitelen, is er aanleiding om de zuidwaartse vergroting van de kerk op het einde van de 14de eeuw te dateren; wellicht zijn die van Geertruidenberg met de aangekoppelde schalkkapitelen iets vroeger dan de Leidse exemplaren. Uit deze datering volgt van zelf het verband met het toegenomen aantal vicarieën, waarop wij eerder gewezen hebben. Daar er vóór de verbouwing misschien wel een noorderdwersarm kan zijn geweest doch vermoedelijk nog geen zuiderdwersarm en dus evenmin een kruising in de ware zin van het woord, kan de oudste vermelding van het altaar van „Sente Anthonys en Sente Blasius op die zuutside van den cruce” in 1385⁵⁵ zeer wel het einde van deze werkzaamheden markeren.

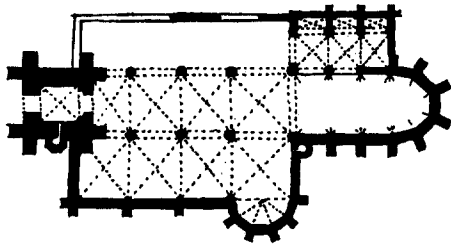
1420: De bouw van het tegenwoordige koor door brand onderbroken.

De bouw van het koor en de daarbij aansluitende O. L. Vrouwekapel aan de noordzijde moet reeds betrekkelijk spoedig hierna ter hand zijn genomen. Duidelijk is immers te zien, dat dit gedeelte nog niet geheel gereed was, toen de kerk in 1420 in brand werd geschoten (fig. 4a en 5a). Zo zijn er wel muraalbogen en ribben voor een overwelfing van de krocht terwijl er in het muurwerk inkassingen zijn uitgespaard (afb. 16 en 21) doch gewelven zijn er nooit geweest, noch vrijstaande pijlers. Verder zijn er aanzetten voor de ribben der koorgewelven maar in het muurwerk daarboven ontbreken zelfs alle sporen van overwelfing (afb. 15). Uitwendig zijn de bakstenen muren verlevendigd met speklagen van tuf, uitgezonderd echter het gedeelte met de vensterbogen, d.w.z. boven de gewelfaanzetten (afb. 13). Waarschijnlijk is dit bovenste muurwerk dus eerst na de brand tot stand gekomen. Alleen de O. L. Vrouwekapel, opvolgster van de kapel, die in 1326 vermeld werd⁵⁶, is gereed geweest, zoals blijkt uit sporen van afgehakte gewelven en steunberen boven de scheibogen en hiermee corresponderende dakmoeten (afb. 13). Deze kapel telde drie traveeën, elk met een afzonderlijke nevenruimte aan de noordkant. Zij was naar het koor geopend met twee scheibogen (afb. 4, 13

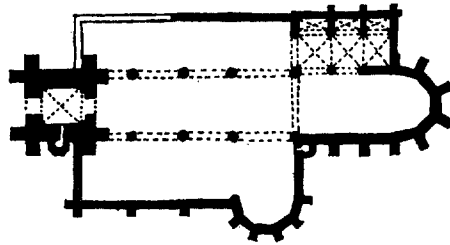
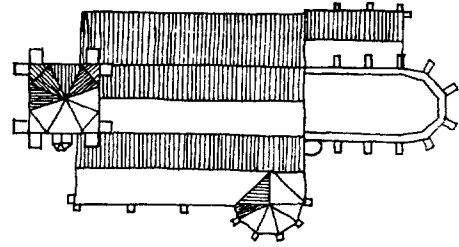
⁵⁴ E. H. ter Kuile, *De monumenten van geschiedenis en kunst in Leiden en Westelijk Rijnland*, 's-Gravenhage 1944, blz. 59.

⁵⁵ Zie hiervoor kol. 139 en noot 7.

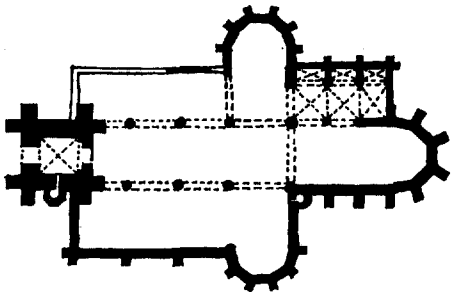
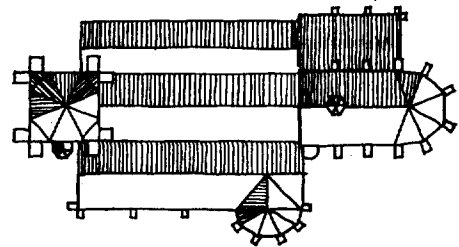
⁵⁶ Zie hiervoor kol. 138 en noot 6.

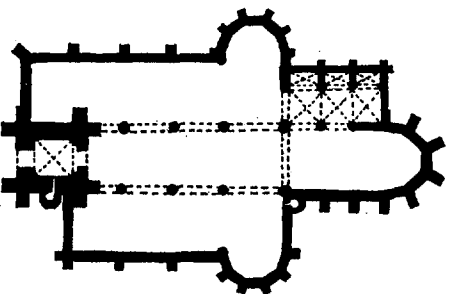
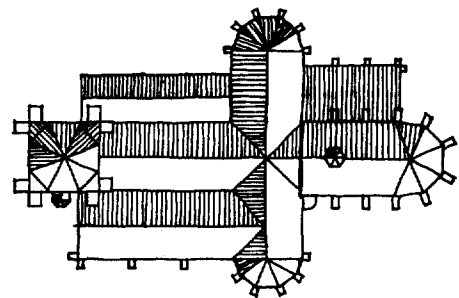
a. 1420

b. 1439 (1447)

c. ± 1500

d. Tweede kwart 16de eeuw (1539?)

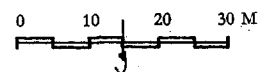
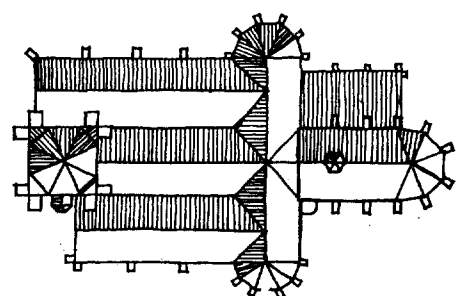
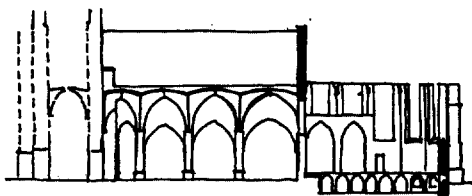
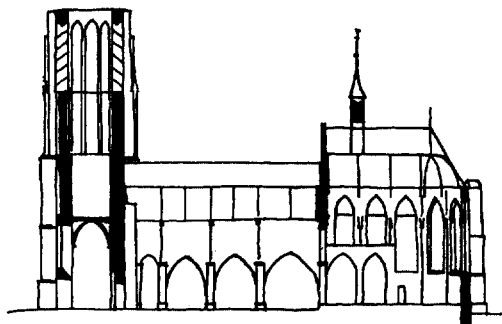
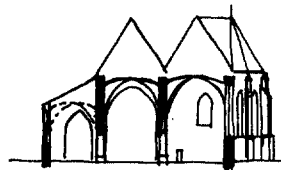

Fig. 4.

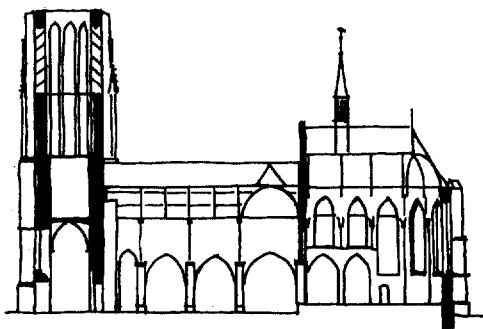
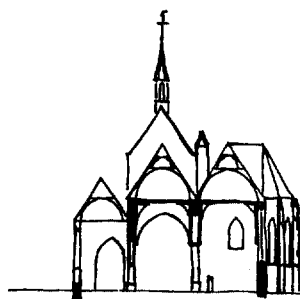
(tek. H. Janse)

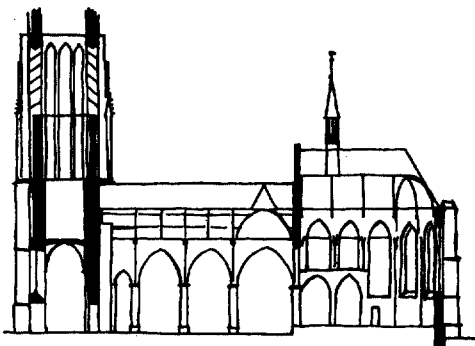
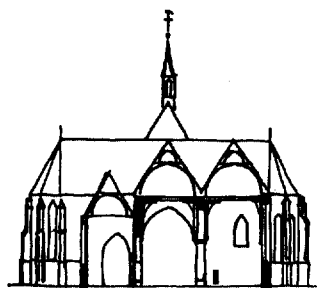
a. 1420

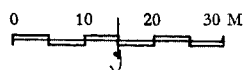
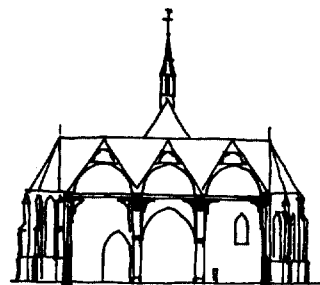
b. 1439 (1447)

c. ± 1500

d. Tweede kwart 16de eeuw (1539?)

(tek. H. Janse)

Fig. 5.

en 14) en naar het dwarspand met een scheiboog, die aan de zijde van de kruising neerkwam op een muurdam, waardoor de lage 14de eeuwse hoekzuil gedeeltelijk bedekt werd. De vloer van de derde travee, die hoger lag boven het nog bestaande keldertje, was bereikbaar met een trap van drie treden. Een segmentboogpoortje gaf van hieruit toegang tot het priesterkoor. Een trapje had van de eerste travee uit toegang moeten geven tot de krocht (afb. 16 en 21). Deze was geprojecteerd onder het gehele koor met uitzondering van het meest westelijke gedeelte, waar nog steeds de fundering ligt van de tufstenen kerk. De koorbouw sloot hier aan op een stuk noordmuur van tuf (fig. 1), dat vermoedelijk gespaard is gebleven omdat hier een oksaal gestaan zal hebben.

Hoe hevig de brand gewoed moet hebben was reeds te zien aan de natuursteen van zuilen en muurschalken in schip en dwarspand; feitelijk bleven daar slechts de basementvoeten van de noordelijke scheiboogrij gespaard, omdat zij door de omhoog gebrachte vloer beschermd werden (fig. 6, vgl. afb. 14 en 15). In het koor was de schade echter grotendeels beperkt gebleven tot de kraagstenen onder de halfronde schalken. De natuurstenen aanzetten der gewelfribben en de natuurstenen zuilen aan de noordzijde bleven zelfs vrijwel onbeschadigd, evenals trouwens een kraagsteen aan deze kant met de voorstelling van een profeet (afb. 14 en 19). Dit alles bevestigt het vermoeden, dat het koor tijdens de brand nog niet tot de volle hoogte was opgetrokken en dus nog geen dak zal hebben gehad, waarvan omlaag gestorte brandende onderdelen ernstiger schade zouden hebben veroorzaakt dan die der steigers. De totale afwezigheid van brandsporen in de krocht behoeft niet te betekenen, dat deze reeds vóór de brand met grond gevuld was. Veeleer zal men de verklaring moeten zoeken in een mogelijk gebruik van steigers zonder staanders, waarvoor minder hout nodig was; steigers op in de muur gestoken kortelingen, zoals wij ze kennen uit oude afbeeldingen⁵⁷ konden immers veel sneller opgebrand zijn.

Kunsthistorische betekenis van het koor.

In koor en krocht vallen de tegen ronde zuilen en schalken te niet lopende profielen op van

⁵⁷ Zie o.a. J. Gimpel, *Les batisseurs de cathédrales*, Parijs 1959, de afb. op blz. 54. Een zeer duidelijke afb. van zulk een steiger geeft ook een der geschilderde zijpanelen te zien van de door Michael Pacher vervaardigde altaarretabel te St. Wolfgang in Oostenrijk.

scheibogen en gewelfribben (afb. 4, 13-16 en 21). Dit te niet lopen, in Frankrijk reeds in de 13de eeuw toegepast, vinden wij in onze omgeving voor het eerst in de z.g. Demergotiek, waarschijnlijk wel ten gevolge van de weerbarstigheid van de ijzersteen van de Demerstreek. Als oudste voorbeelden mogen gelden de in 1346 begonnen Hallen⁵⁸ en de ongeveer gelijktijdige St. Jan te Diest, gevolgd o.a. door het laat-14de eeuwse schip van de O. L. Vrouwekerk te Aarschot⁵⁹ en het koor van de St. Sulpitius te Diest. Buiten de eigenlijke Demerstreek vallen te vermelden de St. Dimfnakerk te Geel in de Kempen van na 1449⁶⁰, het laat-14de eeuwse koor van de St. Bavo te Haarlem⁶¹, het door Rutger van Keulen omstreeks 1400 gebouwde koor en ook het latere schip van de Bovenkerk te Kampen⁶², de omstreeks 1410 begonnen St. Christoffelkerk te Roermond⁶³ en de St. Pieterskerk te Venray uit de 2de helft van de 15de eeuw⁶⁴.

Gezien de ligging van Geertruidenberg is een rechtstreekse invloed van de Demergotiek niet uitgesloten. Anderzijds moeten wij in het oog houden, dat er tussen het kapittel van Geertruidenberg en dat van Thorn zeer nauwe relaties hebben bestaan en dat juist deze beide kerken een zeldzaam element met elkaar gemeen hebben, de gotische krocht⁶⁵. Of de laatste kerk te niet lopende profielen heeft is niet meer na te gaan door de overigens zeer fraaie neoclassicistische stucbekleding van het interieur. Thorn ligt evenwel in de nabijheid van Roermond, waar de St. Christoffel, die destijds nog in aanbouw was of misschien maar net gereed, wel dergelijke te niet

⁵⁸ L. Hisette, „La halle de Diest”, *Bull. de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, (1911), blz. 28-40.

⁵⁹ F. van Molle, „De Onze Lieve Vrouwekerk te Aarschot”, *Bull. Comm. v. Mon. en Landsch.*, 3 (1951-1952), blz. 23-79.

⁶⁰ J. Schellekens, „De restauratie van de St. Dimfnakerk te Geel”, *Bull. Comm. v. Mon. en Landsch.*, 6 (1955), blz. 37-72.

⁶¹ Ter Kuile in: *Duizend jaar bouwen*, blz. 233; Ozinga en Meischke, *o.c.*, blz. 64.

⁶² Ter Kuile in: *Duizend jaar bouwen*, blz. 266; Ozinga en Meischke, *o.c.*, blz. 30.

⁶³ J. J. F. W. van Agt, „De oudste gedaante van de St. Christoffelkerk te Roermond”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 2 (1949), blz. 1.

⁶⁴ J. H. A. Mialaret, *De monumenten van geschiedenis en kunst in Noord-Limburg*, 's-Gravenhage 1937, blz. 213.

⁶⁵ J. J. M. Timmers, „De voormalige abdijkerken van Susteren en Thorn”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 5 (1952), kol. 45.

lopende profielen bezit. Toen de St. Christoffel met haar veelhoekige transeptsluitingen gebouwd werd, bezat de kerk van Geertruidenberg reeds een vijfzijdige sluiting aan de zuidzijde doch nog niet aan de noordkant. Dit alles pleit voor Maaslandse en Oppergelderse invloeden door bemiddeling van Thorn en voor de mogelijkheid, dat de bouwmeesters van Roermond en Geertruidenberg elkander wederzijds hebben nagevolgd.

Het is zoals gezegd niet bekend wat de bestemming had moeten worden van de krocht. Wij willen echter de overlevering niet geheel veronachtzamen, die de H. Gertrudis een rol toebedeelt bij de aanvang der plaatselijke geschiedenis. Bezat de kerk wellicht belangrijke relieken van deze heilige, die in de krocht vereerd hadden moeten worden doch bij de brand vernietigd zijn?

De mening, dat het „O. L. Vr. choir van miracle” aan de noordzijde van het koor zou zijn toegewijd geweest aan de H. Gertrudis berust op een oud en bijzonder taai misverstand ⁶⁶.

Herstel na de brand; voltooiing van het koor in 1439; herbouw van de toren wellicht gereed in 1447.

Bij het herstel der kerk, dat vrij spoedig volgde, getuige de vorm der traceringen in koor en zuiderdwarsarm (afb. 8, 9 en 11), heeft men afgezien van stenen gewelven (fig. 4b en 5b) terwijl de krocht niet verder werd voltooid doch volgestort met grond, zoals ten overvloede blijkt uit het volledig ontbreken van oude pleisterresten.

Vermoedelijk is men begonnen met het herstel van middenschip en kruising, die tezamen afgedekt werden met een zadeldak. Van de oude kap — naast de telmerken voorzien van het „ouderwetse” richtingsmerk van twee elkander kruisende cirkelsegmenten ⁶⁷ — bestaan nog vier spanten, namelijk spant 1 tegen het koor en

⁶⁶ Vgl. I. van Nuyssenburg, *Korte Beschrijving van Geertruidenberg*, Dordrecht 1774, blz. 87: „De kerk, deze, zoo als ze nu is, heeft eerst na het jaar 1420 haar bestaan gekregen (sic!). Voormaals was er wel een Kerk, juist ter plaats van deze, en aan de Kapel van Geertruid, die sinds het jaar 660 (sic!), nu nog aan 't Noorderpand van 't Choor gevonden wordt, gebouwd”. Deze passage bewijst tevens, dat de O. L. Vrouwekapel destijds nog bestond; vgl. kol. 172.

⁶⁷ H. Janse, „De overkapping van de Oude Kerk te Amsterdam”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 11 (1958), fig. 8 op kol. 141 en afb. 12. De gegevens over de oude overkapping van de kerk te Geertruidenberg heb ik aan de heer Janse te danken.

spant 3, 4 en 5 boven de meest oostelijke schiptravee.

Vervolgens heeft men de oostmuur boven het schipdak verhoogd met aanmerkelijk lichter metselwerk en het koor — waarvan de verdere bouw gepaard was gegaan met een verhoging van de traptoren — een nooddak gegeven. Onder het tegenwoordige houten tongewelf van het koor tekende zich namelijk de moet af van een spant, waarvan de betrekkelijk flauwe helling wees op een noodafdekking, en wel in de vorm van een zogenaamde ziende kap want het oude pleisterwerk liep door tot onder de spantmoet. Een schijnbare dakmoet onder deze spantafdruk duidt slechts de overgang — met bovendien een schuifvlak — aan tussen het zwaardere en het lichtere metselwerk van de gevel boven de triomfboog.

Tenslotte is het koor voltooid met het maken van een kap zonder trekbalen, zodat het gezicht op het houten tongewelf — aanvankelijk zonder beschieting — niet behoefde te worden geschaad, hetgeen het rijzige karakter van het interieur zeer ten goede is gekomen (afb. 4 en 15). Het zal in gebruik zijn genomen in 1439, getuige het opschrift, dat boven de triomfboog aan de koorzijde is teruggevonden:

„... ons heerē doe mē screef m cccc en xxxix
so uit dit ghem. . / pater noster om wil voor dē
ghenē diet heeft doen maken”.

De kap heeft uit het westen genummerde spanten met hetzelfde „ouderwetse” richtingsmerk als de spanten boven schip en kruising; verder vertoont zij nog sporen van de vroegere zeszijdige dakruiter, die wij kennen uit oude afbeeldingen (afb. 1 en 2). Ook de O. L. Vrouwekapel had een nieuw dak gekregen, dat blijkbaar de onderdorpels van de dichtgemetselde koorvensters oversneden heeft. Later is deze kapel aanzienlijk verhoogd, zoals blijkt uit een derde dakmoet tegen de oostgevel van het dwarspand, doch wanneer is niet bekend (afb. 13). De zuidbeuk, die inmiddels ook gereed gekomen zal zijn, verkreeg aanvankelijk evenmin een gewelfbeschieping; dit is gebleken bij het onderzoek van de oude kap, waarvan de spanten 1 en 2 respectievelijk staan bij de eerste scheiboogpijler en halverwege de tweede travee ⁶⁸.

De lage 14de eeuwse noordbeuk moet na de brand verhoogd zijn en voorzien van een zadeldak.

⁶⁸ Rechtsgebroken merken; vgl. Janse, *o.c.*, fig. 2 en afb. 2.

Fig. 6. Dwarsdoorsnede en aanzicht van de noordelijke scheibogen vanuit de noordbeuk. Aanduiding van de vroegere noordbeuk in de 14de eeuw (met lessenaardak) en na 1420 (met zadeldak); a. en b. kraagsteenrestant en balkgat, 1ste helft 14de eeuw; c. zakgoot na 1420. (tek. Th. van Straalen)

dak (fig. 4b en 5b). Dit is duidelijk geworden uit de resten van een zakgoot van ledesteen, die in situ zijn aangetroffen en geen brandsporen vertoonden (fig. 6). Dit dak liep door tot aan de O. L. Vrouwekapel, dus langs de kruising. Trouwens bij de bouw van het schipdak had men evenmin rekening gehouden met het plattegronttype der kerk want daar werd het dak zonder meer over de kruising doorgetrokken (fig. 4b en 5b) en eerst in een latere periode door verwijdering van een spant verbonden met de daken van het dwarspand.

De vensters der kerk kregen nieuwe traceringen nadat de onderdorpels verhoogd waren en bij het middelste venster van de zuidelijke transeptsluiting ook de dagkanten waren vernieuwd en aan de buitenkant versierd met een kraal en een kwarthol-profiel. De traceringen, bewaard in koor en zuiderdwarsarm, vertonen nog zuiver geometrische patronen (afb. 11). In de dwarsarm (afb. 9) zijn dit drie van een driepas uitstralende spitsbogen, welk motief o.a. ook gevonden wordt in de tussen 1406 en 1437 gebouwde traveeën van de dom te Xanten, in de Stiftskerk te Kranenburg, die grotendeels van na 1410 is, en het van omstreeks 1420 tot 1456 opgetrokken koor van de Nijmeegse St. Stevenskerk. Bouwmeester van die kerken was de bekende Gisbert Schairt van Bommel⁶⁹. Omdat juist dit patroon kenmerkend is

⁶⁹ F. Gorissen, *Kranenburg ein altes Heiligtum des Niederrheins*, Kranenburg 1953; dezelfde, „Meister Gisbert Schairt van Bommel”, *Der Niederrhein, Rhein*.

voor deze toentertijd toonaangevende architect, is het verleidelijk rekening te houden met de mogelijkheid, dat hij bij het herstel der kerk een zekere rol heeft gespeeld, als adviseur bijvoorbeeld. Helaas ontbreken echter alle schriftelijke bronnen, die hier opheldering zouden kunnen verschaffen⁷⁰.

De toren moet na de brand vrijwel volledig zijn herbouwd. Het baksteenformaat (23 x 10/10.5 x 4.5/5 cm; 10 lagen = 61 cm) van het grootste gedeelte van het middeleeuwse werk wijst hierop; 14de eeuws zijn nog slechts de onderste drie meter van westmuur en zijmuren terwijl mogelijk in de oostmuur het 14de eeuwse werk tot op grotere hoogte bewaard is. De oude afbeeldingen laten bovendien een architectuur zien, die een laatgotische indruk maakt (afb. 2 en 3), wat in overeenstemming kan zijn met het jaartal 1447 op de grote klok.

De noordelijke dwarsarm met vijfzijdige sluiting; omstreeks 1500.

Omstreeks 1500 heeft men het dwarspand voltooid door het noordwaarts uit te breiden en te

Ver. f. Denkmalpflege u. Heimatschutz, Neusz 1953, blz. 94; J. J. F. W. van Agt, „De Sint Stevenskerk te Nijmegen”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 7 (1954), kol. 110-116.

⁷⁰ De bij Mollenberg *o.c.*, blz. 415, volledig afgedrukte stadsrekeningen van 1436-1437, — de enige, die in aanmerking komen, — bevatten geen posten over de kerkbouw.

voorzien van zijn vijfzijdige sluiting (fig. 4c en 5c). Opgetrokken uit baksteen met hoekblokken en visblastracingen van ledesteen vertoont dit gedeelte een rijkere architectuur dan de zuidelijke dwarsarm, kenmerkend voor het einde van de 15de en het begin van de 16de eeuw (afb. 10 en 17). Ook de kap, waarvan de telmerken⁷¹ aanvangen bij de kruising, moet nog uit deze tijd zijn; het houten tongewelf heeft horizontale tussenribben⁷² en trekbalken ontbreken. Wellicht is bij de bouw van dit gedeelte spant 5 van de 15de eeuwse kap boven de kruising verwijderd ter verkrijging van een betere aansluiting met de kap van het dwarspand.

De tegenwoordige noordbeuk; 2de kwart 16de eeuw (1539?).

Tenslotte volgde de huidige noordbeuk. Hier toe werden na afbraak van de oudere beuk hogere scheibogen uitgebroken in het bestaande muurwerk, dat boven de vroegere zakgoot werd versterkt met een beklamping (fig. 1, 4d, 5d en 6). De kap, waarvan de spantnummering in het westen begint, heeft horizontale tussenribben voor een tongewelf doch een gewelfbeschieting was er aanvankelijk niet. De speklagen van ledesteen, de holgeprofileerde vensternebben en de steunberen met nissen en pinakels passen geheel in de late Kempische Gotiek en maken een datering tegen het midden van de 16de eeuw aanneemelijk. Mogelijk zijn de „56000 dubbel yselsteen”, die blijkens een stadsrekening van 1539 van de stad werden overgenomen, nodig geweest voor deze laatste uitbreiding⁷³.

De noordbeuk zal dus gereed zijn gekomen kort voordat de reformatie de bouwactiviteit had kunnen lam leggen. Men is hier dus gelukkig niet midden in een grote verbouwing blijven steken,

⁷¹ Vlaams merktpe; vgl. H. Janse, „Middeleeuwse telmerken”, *Bouw* 15 (1960), blz. 528-529, afb. 1.

⁷² Houten tongewelven met telkens één horizontale tussenrib vinden wij naar de heer H. Janse mij medeelde o.a. te Beusichem (2de helft 15de eeuw), 's-Gravenpolder (begin 16de eeuw), Helvoirt (15de eeuw), Middelbeers (1ste helft 15de eeuw?), en Tricht (1ste helft 15de eeuw); met telkens twee tussenribben te Breugel (1ste helft 16de eeuw), Kloetinge (2de helft 15de eeuw), Middelbeers (1ste helft 15de eeuw?) en Wemeldinge (eind 14de en begin 16de eeuw); in westelijk Nederland boven de rivieren komen de horizontale tussenribben voor het eerst voor omstreeks 1540 bij kerken van het z.g. Haagse type (St. Jacobskerk te 's-Gravenhage).

⁷³ Zie noot 16.

als bij de St. Stevenskerk te Nijmegen⁷⁴ of de kerk te Sprang⁷⁵. Bij het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog had de kerk een logische vorm met haar drie beuken van gelijke hoogte en de ongeveer gelijkvormige transeptsluitingen.

Ongetwijfeld ook was er de gebruikelijke laatmiddeleeuwse praal van oksaal, altaarretabels, schilderingen en gebrandschilderde glazen doch dit alles is — met uitzondering van de hardstenen voet van een gotische doopvont — voorgoed verdwenen. Wel zijn er in het begin dezer eeuw fragmenten tevoorschijn gekomen van 16de eeuwse muurschilderingen. Hiervan is echter slechts de voorstelling van de H. Sebastiaan tegen de oostwand van de zuiderdwarsarm bewaard en dan nog erg verbleekt⁷⁶. Een oude foto in het archief van Monumentenzorg maakt duidelijk hoezeer deze schildering inmiddels is achteruit gegaan.

Latere herstellingen; de neogotische bovenbouw van de toren ontworpen door Pb. W. Schonck; 1768.

Bij de beschieting van 1593 moeten neerstortende stukken van de toren ernstige schade hebben aangericht in de westelijke traveeën van de kerk. De twee westelijke pijlers, van baksteen met speklagen, kunnen namelijk eerst nadien tot stand zijn gekomen; het metselwerk met de op deze pijlers neerkomende scheibogen vertoont geen gewelfaanzetten, zoals het 14de eeuwse werk ten oosten ervan. De rekening voor dakherstel uit 1593 kan betrekking hebben op de kap boven beide westelijke schiptraveeën⁷⁷, waarvan de spantnummering met gebroken merken in het westen begon. De kap boven de eerste travee van de zuidbeuk zal blijkens de gehakte telmerken evenmin meer middeleeuws zijn.

Hierbij bleef het vooreerst totdat men 175 jaar na de beschieting wel gedwongen was iets te gaan doen omdat de toestand onhoudbaar was geworden. Na reparatie van de toren, waarvan de bovenbouw in 1768 voor een zeer groot gedeelte herbouwd werd, volgde in 1770, tegelijk met de bouw van de tegenwoordige kerkhofmuur, een herstelling van het „zoogenaamde franse gevangenhuis” of „franse gat”⁷⁸, d.w.z. de O. L.

⁷⁴ *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 7 (1954), kol. 113.

⁷⁵ „Restauratie-Nieuws”, *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 10 (1957), kol. *17.

⁷⁶ *Bouw. Weekbl.*, 24 (1904), blz. 141. Het doopvontfragment werd gevonden in 1895; zie de in noot 82 aangehaalde brief.

⁷⁷ Zie hiervoor kol. 142 en noot 21.

⁷⁸ Zie noot 26 en 36.

Vrouwekapel, terwijl tevens de ingangsomlijsting van de noordingang der kerk in deze tijd is aangebracht ⁷⁹.

Omdat het bestek van 1770 gegevens bevat over de vorm en de toenmalige toestand van de O. L. Vrouwekapel, volgen hier enkele uittreksels ⁸⁰.

Allereerst, — zo zegt dit bestek voor „het afbreeken van een muur op t kerkhof en t Repareeren van den muur aan t zoogenaamde franse gevangenhuis”, — zal de aannemer „het gebouw dat teegen het zoogenaamde franse gat staat verder moeten wegbreken de verwulfsels moeten inslaan . . . de kelder met steen puijn vol en gelijk met de grond aanvullen . . . en het conterfort staande teegen het coor van onderen uit de vloer van den kelder tot booven het boovenste wulft de losse en kwaje steen uitbreken . . . en weder in metselen” (art. 3).

Na afbraak van deze aanbouw, die moet gestaan hebben tegen de oostkant, zal hij „de seijmuur van t zoo genaamde franse gat (d.i. de oostgevel der kapel; vgl. afb. 5) onder de 5 penante (binnenarchitectuur van de afgebroken aanbouw?) uitbreken ter diepte van ½ steen omtrent hoog 6 voet . . . dan de openingen die in den gem. muur zijn en de Penante van den buytenkant gelijk toe metselen ter dikte van 1½ steen . . . deese openinge met de Penante te saamen lang omtrent 19 voet als meede de sloof daar het booven wulf ingeweest is uitbreken . . . en toe metselen . . . en verder den geheelen muur alle de gaate en kwaje steenen uitbreken . . . en gelijk toemetselen . . . en alle het metselwerk werken in een goed kruysverband. deese muur van booven naa het beloop van t dak afbreken zoo laag dat het dak daarover kan gemaakt worden” (art. 4).

Verder zal de aannemer „de twee contraforten staande op den hoek (d.i. op de noordoosthoek der kapel) van onder tot booven de uitgevallen hoeken en lossen en kwaje steenen moeten uitbreken tot het vaste werk . . . en weder in metselen” (art. 5) en „de twee contraforten staande teegen de voormuur (d.i. de noordgevel der kapel) gelijk met het regtstaande werk moeten afbreken en de losse en kwaje steenen meede moeten uitbreken . . . en weder in metselen . . . als meede het fundament van onder ontblooten . . . en weder in ordre herstellen en het gat dat in de muur is voor de kelder . . . toemetselen . . . en maaken een ingang daar t aangeweessen zal worden” (art. 6).

Ten aanzien van de vensters bepaalt het bestek het volgende: De aannemer zal „twee van de nissen in de voormuur (d.i. dus weer de noordgevel der kapel) alle het metselwerk met de houte cousins moeten uitbreken en de selven weder moeten toemetselen ter dikte van een steen van de buytenkant . . . iedere nis omtrent hoog 13 en breed 7½ voet in ieder te wagten op een be-

⁷⁹ Zie noot 41.

⁸⁰ De maateenheid in dit bestek is de Rijnlandse voet = 12 duim = 0.313947 m.

kwaame hoogten of zoals geordonneert zal worden een ovaal gat groot 2½: en 3 voet alsmede de derde nis het onderste houte cousins uitbreken en als van de andere nisse toemetselen en met een ovaal gat gesz is en verdagt zijn in ieder ovaal gat te werken drie ijzere spijlen om de glaasen aan vast te maaken” (art. 7).

Voorts zal de aannemer „den uitgevallen hoek naast het kruyskoor (d.w.z. naast het dwarspand) verder moeten uitbreken ter diepte van een of anderhalve steen . . . omtrent . . . hoog 9 voet en weder vol en digt metselen . . . als meede de verdere hoogte tot booven onder de muur plaat dat omtrent nog hoog is 21 voet . . . meede moeten uitbreken als vooren en weder in metselen . . . en de kant van de nis te werken met een dubbele kantelabe ieder groot ½ steen . . . alsmede het uitgevallen gat in de muur van t kruyskoor en de verdere losse steenen moeten uitbreken en weder gelijk en digt moeten toemetselen” (art. 8).

Hij zal „alle de snijingen aan t zoogenaamde franse gat naar behooren moeten dekken met daartoe bekwaame ouwe hardsteenen of harde gebakke steen” (art. 15). Hij zal „al dit voorsz. werk moogen maaken van de oude steenen voor zoo veel hij tot dit werk nodig zal hebben en de overige blijven ten voordeelen van de kerk” (art. 17). Verder zal hij „alle de doodsbeenderen die op het kerkhof gevonden worden laten brengen in de kelder onder het soogenaamde Franse gat” (art. 13).

De herstelling van de O. L. Vrouwekapel, waarvan de drie vensters een baksteenvulling verkregen met een ovale beglaasde opening, zal niet bepaald een verfraaiing betekend hebben. Hoe lang zij sindsdien nog bestaan heeft valt niet te zeggen. In elk geval waren er in 1842 behoudens de kelder nog slechts muurresten want toen besloot de kerkeraad „om de ruïne van het zoogenaamde „Franse Gat” om derzelve oudheid wel te behouden, zijnde vroeger daarop gebouwd geweest de eerste Christenkapel in de zesde eeuw” (sic!) en de kelder „weder tot knekelhuis” in te richten ⁸¹. Bij de ontgraving van 1895 kwamen behalve de fundamenteen een aantal gemetselde sarcofagen tevoorschijn, waarvan de gepleisterde binnenwanden „met tal van eenvoudige geschilderde kruisen voorzien” waren ⁸².

Inmiddels was in 1768 het bovengedeelte van de toren grotendeels herbouwd behoudens de allerbovenste geleding, waarvan de resten immers reeds een aantal jaren tevoren geheel waren afgebroken. Om een indruk te geven van de meer dan treurige toestand (vgl. afb. 1-3) geven wij hier enige uittreksels uit het bestek van 1768

⁸¹ Notulenboek van kerkvoogden en notabelen 9.7. 1842; arch. Herv. Gem.

⁸² Brief van de kerkvoogden aan de minister van binnenlandse zaken d.d. 9.11.1895; Alg. Rijksarch., Den Haag.

voor „het afbreken, Repareren en weder opmaken van het bovenste gedeelte van den kerktoren”, waaruit tevens blijkt hoe omvangrijk de werkzaamheden geweest zijn ⁸³.

Na verwijdering van de luid- en speelklokken en alle houten onderdelen, zo wordt in dit bestek bepaald, zal de aannemer „het metzelwerk ten westen, zuiden en noorden, zoo wel de contreforten als rechtstands muuren beginnen af te breken, en daar mede voortgaan tot op de derde snijding in het rechtstand der muur van buiten, en de contreforten op de vierde snijding van den grond af gerekend. oft wel dat den bovenkant der muuren uyt de vloer in den toren hoog blijve circa 87 voeten (d.w.z. tot waar thans de steunberen overgaan in lisenen); ten zuiden en Noorden, aan de afgevalen kanten, zal al het gene los en bouwvallig is, . . . tot op het vaste werk moeten werden uytgebroken. ten oosten zullen na het geveltje onder het Kerkdak weg genomen te hebben, de muur en contreforten zoo laag moeten afgenomen worden, tot dat het werk volkomen goed en vast zij. De muur welke tusschen de contreforten ten oosten lager dan dezelve is uytgevalen, zal . . . mede tot op het vaste werk, moeten werden uytgebroken. De Piramides staande op de vier contreforten, ten westen, zuiden en noorden, op de 3^e snijding, zullen mede moeten werden af en uyt de contreforten gebroken. Ten westen, zullen . . . in de Rechtstandsmuur gebroken worden, twee galmgaten gelijk mede een ten zuiden, en een ten Noorden, zoo wijd, dat wanneer de zelve van ter zeiden, met nieuwe kanten, tenminsten van 1½ steen zijn opgehaald, en van boven met togen overrold, dezelve in den dag wijd zijn 3 voet en 8 duym, en hoog, van de onderste rollaag tot in het punt van den toog, 12 voeten; de trap ten zuiden zal zoo laag moeten weggebroken werden, dat men met de zelve tot op de eerste en tweede verdieping van den toren kan komen. ook zal aan de oostzijde van buyten naast de trap, den uytgevalen hoek der kerkmuur van onder tot boven het quade werden uytgebroken, gelijk mede den uytgevalen en lossen hoek der trap onder aan de deur of den opgang der trap” (art. 2).

„Al het quade . . . uytgebroken . . . zal den toren van onder af tot boven toe, moeten werden gerepareerd het venster ten zuiden bij de trap werden toegemetzeld” (art. 3).

„Dit verrigt zijnde, zal den aann: beginnen de muur ten oosten op te halen ter hoogte van de contreforten. tot deze hoogte gekomen zijnde zal hij de twee uytgevalen hoeken, de vier contreforten, en de Rechtstandsmuur ten oosten gelijkerhand moeten ophalen. De Contreforten en de zeidsmuren zullen op dezelve zwaarte als de oude zijdmuren en contreforten thans zijn, moeten werden opgemaakt. De muur ten oosten, zal wanneer die onder het oude werk ten zuiden en noorden is bij gewerkt, van daar, tot op de hoogte van den eersten zolder, boven het gewelf worden opgehaald . . . waar in

gemenageert zal worden, een opening om op het gewelf van de kerk te kunnen komen” (art. 4).

„Voorts zal het metzelwerk worden opgehaald ter hoogte van 18 voeten boven den genoemde zolder. in het opwerken moeten in het nieuwe werk gemenageert worden, vier openingen voor de galm gaten, ter hoogte en wijdte, als voor bij het inbreken der vier anderen is bepaald” (art. 6).

„De contreforten welke alle ter hoogte van het oude metzelwerk ten westen moeten werden opgehaald, zullen tot boven toe dezelve zwaarte behouden die de oude contreforten bekomen zullen na dat de piramides weggebroken, en de hoeken weder vierkant zijn opgehaald, de snijdingen van onderen of de plaatsen daar de piramides op gestaan hebben, zullen met hartstenen platen . . . gedekt worden op een behoorlijk talu, voor afwatering” (art. 8).

„Wijders, zal het geheele werk rondsom vierkant worden opgewerkt . . . ter hoogte van 17½ voeten, boven het oude werk, menagerende in het opwerken 8 galm gaten . . . in den dag hoog en wijd, als mede op de zelve wijs gewerkt . . . als van de anderen is gezegt. Hier boven zal nog gewerkt worden, 1½ voet . . . zullende dus het nieuwe werk in 't geheel hoog zijn 19 voeten, waar na de muur rondsom gedekt zal worden met een hartstene plaat dik 6 duym . . .” (art. 10).

„Op de hartstene platen zal gesteld worden een Balustrade van dezelve steen”, waarvoor geleverd moeten worden „8 piedestallen”, hoog 4 voet en 56 balusters, welke laatste „vierkant gehouwen” moeten worden (art. 11).

Uit de traptoren zullen de onderste 40 treden vervangen moeten worden door 40 nieuwe van „Soisonsche blaauwe steen” (art. 19).

Voorts zullen geplaatst moeten worden „4 ronde kopere uurwijzerplaten, over den diameter groot 8 voeten, van binnen open, zoo dat den rand daar de uren op verdeeld zullen worden breed zij 2 voet” met vergulde uurwijzers van rood koper (art. 20).

In enige toegevoegde bepalingen lezen wij o.a. nog, dat op elk der „piedestallen” van de balustrade „een hartsteene piramide . . . hoog 4 voeten” gezet moet worden, bekroond met een „ronde bal van die steen over diameter groot 8 duym”, dat grenen gebinten mogen worden toegepast in plaats van eiken en dat de „bovenste bellefroy oft gestoelte voor de speel klokken in art: 16 beschreven” achterwege kan blijven.

Verder wordt in een bijlage d.d. 6.7.1768 nog overeengekomen, dat de binnenbalken van de tweede zoldering 1½ voet hoger zullen komen als in het bestek aangegeven en tengevolge daarvan ook het muurwerk. Ook lezen we daar „dat aan de westkand van den toorn tussen en boven de benedenste galmgaten egaal muurwerk zal moeten werden gemaakt ter dikte van een steen”.

Het bepaald onmiddelleeuwse uiterlijk van de bovenbouw van de toren is hiermee dus wel verklaard (afb. 7). Met uitzondering van de steun-

⁸³ Zie noot 26.

beren op de westelijke hoeken is immers alles wat wij zien 18de eeuws; slechts het achter een 18de eeuwse beklamping verborgen muurwerk van de westelijke benedenhelft van dit gedeelte is van ouder datum. Hoe gebrekkig de oude afbeeldingen ook zijn in elk geval is op sommige daarvan te zien, dat dit deel van de toren tevoren geheel anders is geweest, met van onder tot boven doorgaande nissen met traceringen, terwijl slechts de westelijk nissen bovenin een galmgat hadden (afb. 2 en 3). Thans zijn er niet minder dan zestien spitsbogige galmgaten, die kennelijk zijn aangebracht met het oog op de speelklokken, die men aanvankelijk weer in de toren had willen ophangen. Door telkens twee galmgaten te plaatsen aan weerskanten van een nis en de toren te bekronen met een classicistische balustrade heeft de architect Philip Willem Schonck een goede synthese weten te bereiken tussen oud en nieuw. De bovenbouw is zo een typisch en waardevol staal geworden van 18de eeuwse aanpassing aan de middeleeuwse gotiek. De toren te Geertruidenberg en de drie jaar jongere toren te Etten bewijzen, dat Schonck niet alleen de Lodewijk stijlen goed beheerste, doch tevens voldoende onderlegd was om ontwerpen in gotische of zo men wil neogotische trant te leveren ⁸⁴.

⁸⁴ Zie de opsomming van door Schonck ontworpen gebouwen op kol. 144-146.

SUMMARY

ST. GERTRUDE'S CHURCH AT GEERTRUIDENBERG

BY J. J. F. W. VAN AGT

St. Gertrude's church at Geertruidenberg (province of North Brabant) is an aisled hall with polygonal terminations to the transept and a most remarkable Gothic crypt under the tall choir. It owes its present shape chiefly to reconstructions carried out in the 14th, 15th and 16th centuries, but remnants of a much earlier date have been incorporated.

A restoration undertaken in 1955 revealed the remains of a tufa church whose northern aisle, and hence probably also the southern aisle, had a semicircular apse at the east end (fig. 3a). This tufa church was extended westwards. A tower and a new, wider northern aisle, whose dividing arches were supported by crocket capitals, were added (fig. 3b). The foundation of a chapter

De laatste wederwaardigheden bieden niet veel reden voor optimistische beschouwingen, al betekenden de restauraties van 1876 tot 1886 in zoverre een verbetering, dat de lelijke baksteenvullingen en houten ramen uit de zijvensters van het halleschip verwijderd werden en vervangen door iets minder lelijke traceringen ⁸⁵. In 1923 was de toestand zo slecht geworden, dat men enige tijd ernstig heeft overwogen om het prachtige koor af te breken ⁸⁶. Het heeft vervolgens de grootste moeite gekost om in 1955 een restauratie op gang te krijgen. Hoe noodzakelijk die was, is eerst recht gebleken toen men eenmaal begonnen was. Wij hopen van ganser harte, dat hiermee een keerpunt is ingeluid. Het gebouw is het ten volle waard.

⁸⁵ Uit de omschrijving van de herstellingen. „A. Het herstellen van de muurberen en ander metselwerk ten Noorden en Zuiden der kerk. B. Het plaatsen van zeven nieuwe steenen ramen. C. Het herstellen der onderplint, met steenen band. D. Het verwen van de banken binnen de kerk. Het herstellen der muurberen bestaat in het opnieuw invoegen en vernieuwen van het oude metselwerk, inbrengen van nieuwe blokken, banden en lijsten in gehouwen steen, benevens het aanbrengen van nieuwe afdekkingen, kappen en eindversieringen". Bijlage van een brief van de kerkvoogdij d.d. 10.9.1881, aan de min. v. binnenl. zaken. Alg. Rijksarch., Den Haag. Vgl. noot 46.

⁸⁶ *Oudheidk. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.*, 3de S. (1923), blz. 233.

(1310) dependent on the abbey of Thorn (province of Limburg) may have given rise to these alterations. We do not know what the shape of the choir was at that time, but the fact has been established that there was a Lady Chapel on the north side as early as 1326.

The end of the 14th century saw the completion of the present southern aisle and the southern arm of the transept with a five-sided termination. Together with the earlier nave they were roofed over with brick vaulting (fig. 3c). The crocket capitals of this period, which appeared to have been partially damaged by fire, provide a clue as to the date, which is confirmed by the mention made of an altar on the south side of the crossing in 1385.

The present choir with the crypt and a new Lady Chapel „of miracles” on its north side can be dated accurately because its construction was almost completed by 1420, when the town was set ablaze during the war between the countess Jacoba of Bavaria and her uncle John of Bavaria (fig. 4a and 5a). At that time the choir had not yet been vaulted. When the restoration of the badly damaged church was taken in hand, the use of brick vaulting was abandoned and instead of being completed the crypt was filled with mould. On that occasion the traceries in the choir and southern arm of the transept were completed. The choir was finished in 1439 and the tower, which was almost entirely rebuilt, probably in 1447 (fig. 4b and 5b).

Choir and crypt are remarkable for the fact that there are no capitals and that the mouldings of arches and ribs taper to a point where they join the round columns and shafts. In view of the geographical position of Geertruidenberg direct influences of the Gothic style of the Demer area (cf. Hall and St. John’s church at Diest, Our Lady’s church at Aerschot) are not beyond possibility. It should be borne in mind, however, that the church at Geertruidenberg has one curious feature, viz. the Gothic crypt, in common with the abbey church of Thorn, with which the chapter of Geertruidenberg maintained close relations. Thorn is situated in the neighbourhood of Roermond where St. Christopher’s church, under construction or just completed at the period in question, has similar tapering mouldings as well as polygonal terminations to the transept. When St. Christopher’s church was in course of

construction, the church of Geertruidenberg already had a five-sided termination at the south end of the transept, but not at the north end. All these facts argue in favour of the possibility of influences from the Meuse regions and Upper Gelderland penetrating by way of Thorn, and of a mutual imitation of the architects of Geertruidenberg and Roermond. It is impossible to say what purpose the crypt was intended to serve. Tradition attributes an important part to St. Gertrude at the beginning of local history, a fact which may point to the presence of important relics of this saint at an earlier period, which were to have been worshipped in the crypt but were perhaps destroyed by the fire.

The construction of the five-sided termination to the northern arm of the transept about 1500 (fig. 4c and 5c) and the present northern aisle, perhaps in 1539 (fig. 4d and 5d), gave the church its present, more or less symmetrical, shape.

When the town was occupied by the troops of Prince Maurits in 1593, the church passed into the hands of the Protestants. The tower in particular had suffered serious damage from gunfire. The church was repaired and adapted to the new form of worship. The Lady Chapel, later used as a prison, was restored in 1770 and afterwards demolished. The tower remained a ruin until in 1768 a new superstructure was erected in the Gothic style after a design by the architect to Stadtholder William V, Philip Willem Schonck, who was given important commissions in Geertruidenberg and its vicinity at that very time.

DE SINT CATHARINAKERK TE ZEVENBERGEN

EEN VEERTIENDE-EEUWSE STADSKERK

DOOR

IR. R. MEISCHKE

Reeds voor de oorlog bezat de oude kerk te Zevenbergen een opvallende en ongebruikelijke vorm. Van buiten bood het geheel gepleisterde gebouw echter geen gelegenheid tot nauwkeuriger beschouwing van het oude muurwerk en van binnen verhulde het stucwerk in klassieke vormen vele geheimen. Het opblazen van de toren in 1944 en de ernstige verwoesting van het noordelijk deel van het schip, die daar het gevolg van was, maakten een restauratie noodzakelijk, welke in de jaren 1949-1953 haar beslag kreeg. Tijdens dit werk kwamen veel gegevens over de bouwgeschiedenis van het grotendeels 14de eeuwse gebouw aan het licht.

De oudste delen bleken de toren en het koor te zijn. Er werden van een ouder, mogelijk half rond gesloten koor enkele aanwijzingen gevonden, doch de gegevens waren niet voldoende om er een juist beeld van te vormen. Het jongste deel is het schip, een 14de eeuws basilicaal bouwwerk, dat eerst in de 16de eeuw in een pseudobasiliek werd veranderd. Bij deze bouwcampagne werd ook het koor verhoogd. Nadien onderging de kerk slechts ondergeschikte wijzigingen, totdat zij in de 19de eeuw gemoderniseerd werd.

De oudste delen van het huidige kerkgebouw.

De opeenvolging van de oudste perioden, in het bijzonder de aansluiting van koor en toren, bood enige vraagpunten. Aan de noordzijde bleek de koormuur, waarvan wij nog alleen het onderste deel konden waarnemen, in een regelmatig verband te zijn gemetseld. De voegen wekten de indruk dat het koor tegen een bestaande torenmuur was aangemetseld. Dit voegwerk en het grotere steenformaat van de toren maken het waarschijnlijk dat de toren reeds stond toen het koor gebouwd werd. Dit wordt mede bevestigd door het feit dat in de noordmuur van het koor geen sporen van vensters gevonden zijn.

In tegenspraak met deze gegevens schijnt het feit dat in deze noordwand van het koor, vlak bij de triomfboog, metselwerk te voorschijn kwam dat van de buitenzijde was afgevoegd. Mogelijk is

hier nog een muurrest van een ouder koor be waard gebleven, waarvan het steenformaat niet veel met dat van het latere koor verschilde. Daar van deze muur het bovenste deel verdwenen was, en het onderste deel door de aanleg van een grafmonument volledig was verstoord, kan de aanhechting van het huidige koor aan deze veronderstelde rest van een ouder koor zich niet meer aftekenen.

In de westelijke travee van de zuidmuur van het koor zijn nog enige bijzonderheden voor de dag gekomen die hiermede kunnen samenhangen. In het metselwerk bevindt zich daar, gedeeltelijk onder de vloer, een grote boog, die van de middelste steunbeer tot dicht bij de triomfboog loopt. Een dergelijke boog dicht boven de fundering werd wel gebruikt wanneer een jongere periode op een oudere moest aansluiten. Het muurwerk in de koorwand bij de triomfboog was enigszins onregelmatig en in de fundering was een gebogen verloop te constateren, zodat we hier misschien te maken hebben met een ouder half rond gesloten koor. Het baksteenformaat was echter niet noemenswaard groter dan dat van de oudste bestaande delen van het gebouw. Dit oudere koor, dat wij ook aan de noordzijde bij de toren meenden te signaleren, kan dus niet veel ouder geweest zijn dan de toren en het huidige koor. Helaas was het niet mogelijk een systematische opgraving naar deze oudere kerk in te stellen. De verschillende ontgravingen die ten behoeve van het werk werden verricht, brachten geen nieuwe gegevens aan het licht. Het oudste onderdeel van het kerkgebouw waarover we enigszins zijn ingelicht, is dan ook de toren.

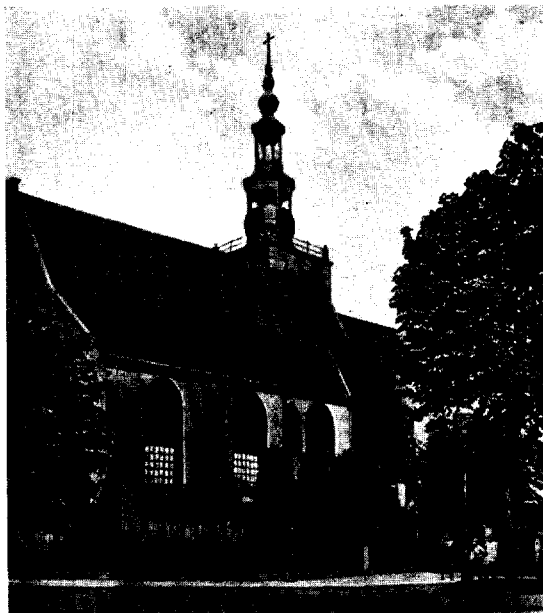
De toren.

Na de vernieling in november 1944 stond van de toren nog slechts het onderste deel van de anderhalve meter brede muur tot een hoogte van ± 2.50 m zwaar gescheurd overeind; thans zijn alle resten verdwenen (afb. 3 en 5). Het steenformaat van $27/28 \times 13.5 \times 6$ cm (10 lagen = 71 cm, gemetseld in kruisverband), maakt dat wij

DE SINT CATHARINAKERK TE ZEVENBERGEN

Afb. 1. De kerk uit het zuidwesten; naar een oude schilderij. (part. bezit)

Afb. 2. De kerk uit het zuidwesten voor de oorlog.

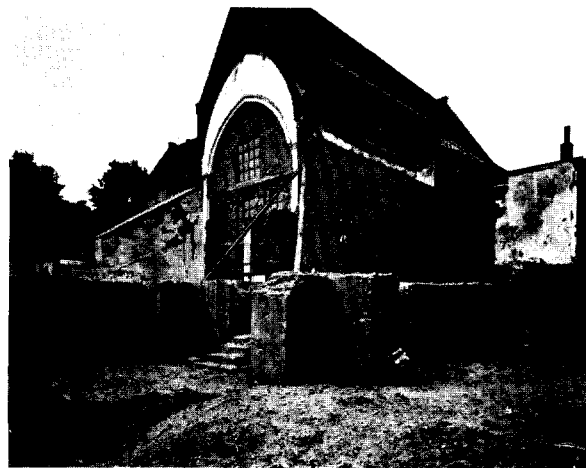

Afb. 3. De kerk uit het noordwesten in december 1944.

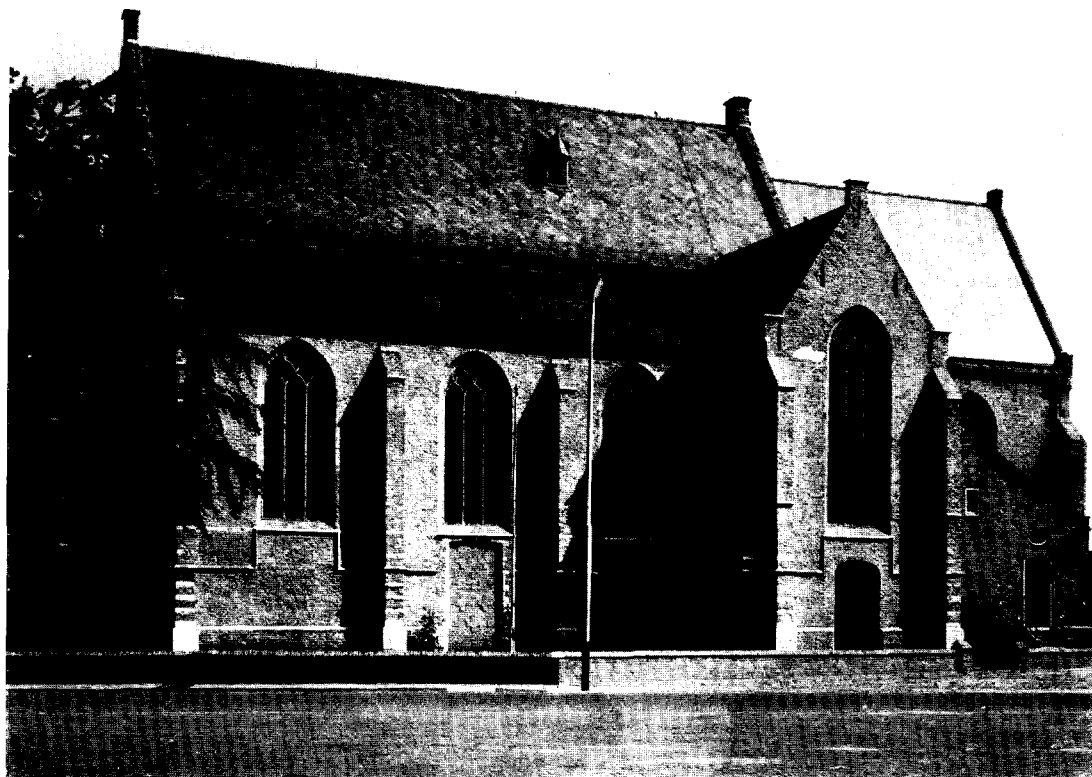
DE SINT CATHARINAKERK TE ZEVENBERGEN

Afb. 4. De kerk uit het noordoosten voor de oorlog.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 5. De kerk uit het noordoosten in 1948.
(Foto H. van der Wal)

Afb. 6. De kerk uit het zuiden na de restauratie.
(Foto Monumentenzorg)

de toren zeker niet jonger mogen schatten dan de eerste helft der 14de eeuw. Bij het optrekken van de toren is rekening gehouden met een bebouwing aan de zuidzijde. Aan de noord- en oostzijde zijn de hoeken van de toren voorzien van forse steunberen; de zijde naar het koor is geheel vlak. Hierdoor werd de mogelijkheid om een dieper koor aan te leggen, open gehouden. Bij ontgravingen in de noorderzijkapel van het schip is een fundering aangetroffen, die vermoedelijk tot een steunbeer van de toren heeft behoord; een steunbeer die bij de bouw van het kerkship en de zijkapellen gesloopt is. Ook bezat de toren inwendig aan de westzijde een nis waarin oorspronkelijk een sluitmuur met lichtspleetje geweest zal zijn, zoals deze ook aan de vrijstaande noordzijde voorkwam.

In de oostgevel was een deur, die ongeveer een meter boven het maaiveld geplaatst was. Hierachter bevond zich een muurtrap, die rechtstreeks naar boven leidde. Het is niet meer vast te stellen of deze ingang oorspronkelijk was of naderhand is aangebracht. Aan de zuidkant bevond zich een deuropening, die later toegang gaf tot het koor.

Voor onze kennis van de opbouw van de toren zijn wij aangewezen op oude foto's en op een opmeting uit 1942 (afb. 1, 2, 4, fig. 3)¹. De forse steunberen lopen niet geheel tot boven toe door. Het komt bij Zeeuwse torens meer voor dat de romp hoger opgaat dan de steunberen². De plaatsing van de galmgaten in de Zevenbergse toren weersprekt ook het vermoeden dat hij later verhoogd zou zijn, en wettigt de veronderstelling dat deze toren naar één plan is opgetrokken.

Onder in de toren bevond zich een lage ruimte, gedekt door een kruisgewelf met platte ribben, welke ruimte van buiten niet toegankelijk was; slechts door een deur in het koor kon men er binnentreden. Blijkens de kerkrekening 1586/1587 bevond zich de sacristie onder in de toren³. Het is waarschijnlijk dat deze overwelfde afgesloten ruimte van de aanvang af sacristie is geweest.

In de romaanse tijd komt het veelvuldig voor, dat het koor geflankeerd wordt door twee torens. Later treft men aan één der zijden van het koor nog wel een toren aan. Een toren aan de noordzijde van het koor bezitten de O. L. Vrouwekerk en de kerk van het St. Janshospitaal te Brugge,

evenals de kerk van Vilvoorde en de St. Michaëlsabdij te Antwerpen, welke abdij veel invloed bezat in deze streken. Hoewel deze Antwerpse abdij naar prenten te oordelen een laatgotisch uiterlijk bezat, is het mogelijk, dat deze merkwaardige aanleg op een oudere toestand terug ging. In Zeeland komt het nog lang voor dat torens het koor flankeren. De Middelburgse Lange Jan staat aan de zuidzijde tegen het koor. De verdwenen kerk te Zierikzee bezat aan weerszijden van het hoge koor kleine torenvormige bouwsels. Het koor van Brouwershaven heeft op dezelfde plaats aan de zuidzijde boven de kooromgang een merkwaardig vertrek, dat aan een dergelijke torentraditie herinnert. Ook de kerk te Kruiningen vertoont een bijzondere plaatsing van de toren; ten zuiden van het pseudobasilicale schip staat aan de kant van het koor een oudere toren. Zowel het type van de Zevenbergse toren als ook de plaatsing naast het koor behoren geheel thuis in de Vlaams-Zeeuwse sfeer, hetgeen niet behoeft te verwonderen als men bedenkt dat het stadje destijds vlak bij de kust van een zeearm was gelegen.

Het koor.

Het rechtgesloten koor, waarvan het steenformaat 25/26 x 13/12 x 6.5 bedraagt (10 lagen = 76 cm), is twee traveeën diep. In zijn oudste gedaante was het bijna 3 m lager dan thans (zie fig. 1). De sporen van de oorspronkelijke muurplaat en een natuurstenen lijst aan de binnenzijde werden aan de zuidzijde teruggevonden. Fragmenten ervan zijn bij de restauratie weer aangebracht. In de oostgevel van het schip was nog de oude daklijn van het koor bewaard gebleven.

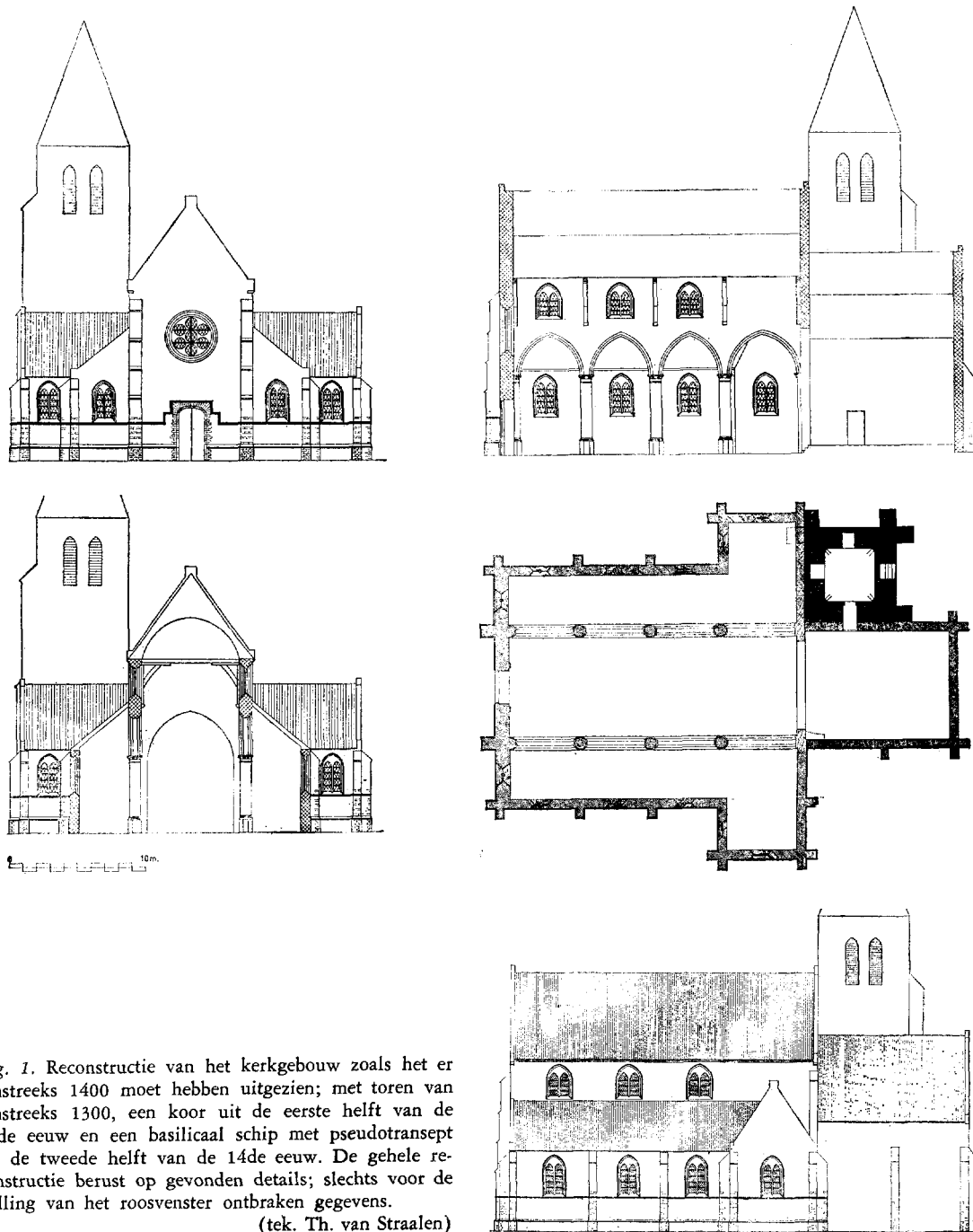
Bij de verhoging van het koor in de 16de eeuw ging de oostelijke geveltop verloren en werden de vensters geheel vernieuwd (zie fig. 2). De steunberen, waarvan er voor 1944 nog slechts twee op de zuidwesthoek van het koor over waren, konden nog in de fundering worden aangetroffen. De beide resterende steunberen waren zonder enige versnijding, slechts versierd met enige onregelmatig geplaatste hoekblokken van ledesteen. Het is niet meer vast te stellen of deze steunberen tot de volle hoogte van het koor hebben doorgelopen. Door de wijzigingen uit later tijd ontbreken alle stijlkenmerken, zodat een datering van het koor moeilijk wordt.

Rechtgesloten koorpartijen zijn bij kleinere romaanse kerken zeer gewoon. In het westen van ons land werden zij bij vroeggotische kleinere kerken nog veelvuldig toegepast. In Zuid-Holland te Poortugaal, Abbenbroek, Voorhout, Kat-

¹ Tekening H. Oosterink, Zevenbergen, 1942.

² Vergelijk de torens van Baarland, Biggekerke, Halsteren, Kapelle, Meliskerke, Oost-Souburg, Oudelande, Zoutelande, alle uit de 14de eeuw.

³ Archief Herv. Gemeente.

Fig. 1. Reconstructie van het kerkgebouw zoals het er omstreeks 1400 moet hebben uitgezien; met toren van omstreeks 1300, een koor uit de eerste helft van de 14de eeuw en een basilicaal schip met pseudotransept uit de tweede helft van de 14de eeuw. De gehele reconstructie berust op gevonden details; slechts voor de vulling van het roosvenster ontbraken gegevens.

(tek. Th. van Straalen)

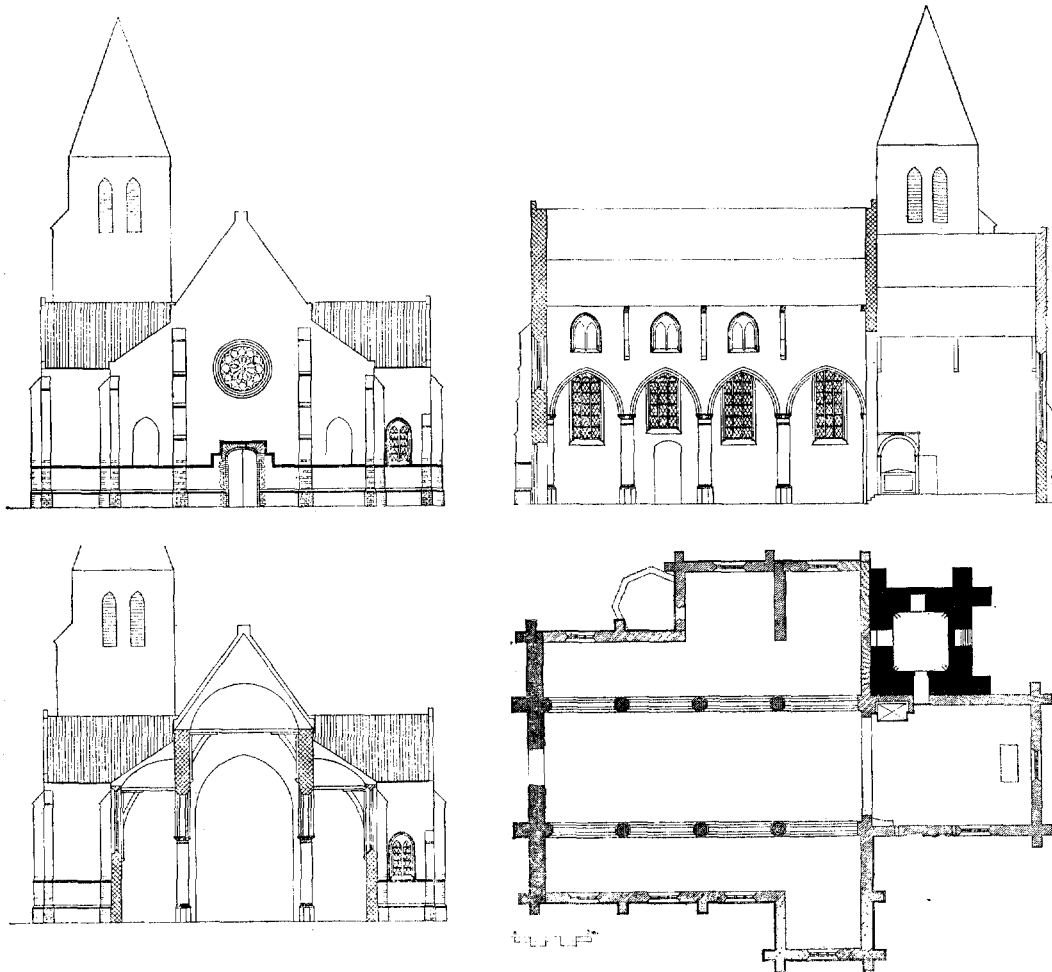

Fig. 2. De kerk na verhoging van koor, zijbeuken en pseudotransept en aanbouw van de St. Joriskapel in 1541 e.v. (tek. Th. van Straalen)

wijk aan de Rijn en Oegstgeest; in Utrecht te Houten, Leersum, en Vreeland; tussen de rivieren te Zoelen, te Veen en te Babyloniënbroek; in Zeeland bij de voormalige kerk van Sinoutskerke en bij die van Kloosterzande. De rechtgesloten koorpartijen dateren zowel uit de 13de, de 14de, als uit de eerste helft van de 15de eeuw. Naar het schijnt, raakt het rechtgesloten koor na de 14de eeuw ook bij kleinere kerken meer en meer uit de mode. Belangrijker voor de datering is het gegeven, dat een plint aan het koor ontbreekt en dat ook de steunberen tot op de hoogte waarop ze bewaard bleven, geen versnijding tonen. Dergelijke ongelede steunberen en plintloze muren zijn veelal vrij oud ⁴.

Het steenformaat laat echter een vroege datering niet toe. Hoewel in de streek rond Dordt reeds vroeg een daling in de steenformaten inzet, kunnen wij dit koor moeilijk ouder achten dan de eerste helft der 14de eeuw.

Het basilicale schip.

De merkwaardigste onthulling, die de gedeeltelijke verwoesting van het gebouw opleverde, was de vrijwel gave, wellicht nog 14de eeuwse

⁴ Vergelijk Kloosterzande in Zeeuws-Vlaanderen en Valburg in de Betuwe, beide 13de eeuw. De romaanse steunberen hebben als eigenaardigheid dat ze ongeleed zijn en niet tot boven aan toe gaan.

basiliek, die in het schip aanwezig bleek te zijn. Dit deel van de kerk was hoofdzakelijk opgetrokken uit baksteen van het formaat 23/24 x 11 x 5 cm (10 lagen = 59 cm). Slechts voor enkele onderdelen, zoals de waterslag onder de vensters en de scheibogen tussen middenschip en zijbeuken, was een grotere steen gebruikt. De kapitelen, basementen en ringen van de zuilen waren van ledesteen, evenals de hoekblokken en basementen van de steunberen en het plint van de buitenmuur.

De middenbeuk van dit basilicale schip was hoger dan het koor oorspronkelijk was en telde vier traveeën, waarvan de oostelijke, aan het koor grenzende travee breder was dan de drie overige (zie fig. 1). Boven de hoge scheibogen bevonden zich in de drie westelijke traveeën kleine vensters met bakstenen tracering (afb. 11 en 13); een triforium ontbrak. De lage zijbeuken waren slechts drie traveeën lang en waarschijnlijk gedekt met open kap, zonder tongewelf zoals ook pseudo-basilieken als Rijswijk, Middelbeers, Tiel en Zoelen (bij de laatste twee thans aan het oog onttrokken door bakstenen gewelven) nog bezitten. Aan de oostzijde eindigden zij in zijkapellen van gelijke hoogte, die correspondeerden met de bredere oostelijke schiptravee, zodat enigszins de ruimtewerking van een dwarsschip gevormd werd. De dwarse kapellen waren tegelijk met de zijbeuken opgetrokken. Zij bezaten vensters in de sluitgevels en aan de westzijde. De aansluiting van de noorderkapel op de toren is niet duidelijk. Het was niet met zekerheid vast te stellen of deze kapel een zelfstandige oostmuur heeft bezeten of dat de toren als zodanig dienst deed.

Een architectonisch belangrijk element van deze kerk was de naar de stad toegekeerde westgevel, die, waar de toren aan de oostkant stond, door andere middelen een zekere monumentaliteit diende te krijgen.

De westgevel (fig. 1) is door zijn grote hoogte zwaarder van aanleg dan de buitenmuren van de zijbeuken en komt in muurdikte overeen met de muren boven de scheibogen. Door twee forse steunberen wordt de gevel in drieën geleed. De eindwanden van de zijbeuken zijn voorzien van spitsboogvensters, die hoger konden zijn dan de vensters aan de zijkant. In het middendeel van de gevel bevindt zich een groot roosvenster, dat vrijwel zeker tot de oorspronkelijke aanleg behoort, en waarin bij de restauratie nog enkele sporen van een vermoedelijk latere natuurstenen tracering werden aangetroffen. Bij de Zeeuwse en Vlaamse kerken komt door het ontbreken van een toren aan de westzijde een vrijstaande westgevel

meer voor (Middelburg; Brouwershaven; Hulst; Haamstede; Kruiningen; ook Haarlem, St. Bavo). Deze voorbeelden zijn alle jonger dan de Zevenbergse kerkgevel; een ouder voorbeeld is alleen de Broerenkerk te Bolsward. Slechts in het laatste geval heeft men getracht een stuk sierarchitectuur van de westgevel te maken. In de overige gevallen is de westgevel op eenvoudige wijze door steunberen geleed.

Een motief dat alleen te Zevenbergen voorkomt, is het roosvenster. Slechts in de westgevel van de Ridderzaal in Den Haag vinden wij een soortgelijk centraal motief. In de kerkelijke architectuur wordt het element zelden gebruikt, een van de weinige voorbeelden vormt het roosvenster in de oostgevel van het koor van Abbenbroek. Ook in de Vlaamse architectuur is het roosvenster zeldzaam. Een voorbeeld in de oostgevel van het koor van de kerk van Stalhille (West-Vlaanderen) geeft een aanwijzing in welke richting wij de sluiting van het roosvenster moeten zoeken. In een baksteenvulling is hier een groep van drie cirkelvormige openingen aangebracht⁵.

Onder dit venster is een ingang, die van de aanvang af op deze plaats aanwezig geweest moet zijn. Een bewijs daarvoor is het 2.75 m lange balkgat in de muur, waar de sluitboom van de deuren in weggeschoven kon worden. Dit gat was in de dikte van de muur uitgespaard toen deze gemetseld werd. Ook in het midden van de noorder- en zuiderzijbeuk bevond zich een ingang. Deze waren niet oorspronkelijk, doch zijn waarschijnlijk kort na de bouw van het schip aangebracht.

De baksteendetails hebben de geijkte vormen der vroege baksteengotiek. De profielen aan de neggekanten van de vensters van de zijbeuken en de hoge vensters der lichtbeuk, evenals die van de scheibogen, worden gevormd door veelhoekig gehakte staafprofielen. Zeer merkwaardig zijn de vullingen van de vensters, welke teruggevonden werden bij de in de 16de eeuw gedichte westvensters van de zijbeuken, in de westgevels der zijkapellen en in enige hoge vensters van de lichtbeuk. Er is hier geen tracering, doch een massieve vulling (afb. 13). De bakstenen middenstijl van het venster loopt aan de bovenzijde uit in twee spitsbogen, waarboven zich een gesloten vlak bevindt. Van zulke vroege vullingen

⁵ L. Devliegheer, „De opkomst van de kerkelijke gotische Bouwkunst in West-Vlaanderen gedurende de 13de eeuw”, *Bull. Kon. Comm. voor Monumenten en Landsch.*, 5 (1954), blz. 310, afb. 106.

zijn er uiteraard weinig overgebleven. Enigszins vergelijkbaar zijn een venster in het noordkoor van de kerk van Kloetinge, waar een baksteen-vulling met uitgespaarde cirkelmotieven is toegepast, en de blindnissen in de westgevel van de Ridderzaal in Den Haag. In meerdere mate echter bestaat er overeenkomst met de vullingen in galmgaten en blindnissen van de kerktoren van Zoutelande, van omstreeks 1400.

Dat dergelijke archaische details in Zeeland en omgeving zo'n lange tijd hebben voortbestaan is wellicht te wijten aan het ontbreken van een goede natuursteensoort voor het uitvoeren van venstertraceringen. De Doornikse hardsteen en vele Brabantse steensoorten waren hiervoor ongeschikt. Hierdoor bleven de baksteen en de daarbij passende wijze van detailleren, welke minder snel de ontwikkeling volgde, in gebruik voor vullingen.

Deze details van het baksteenwerk bieden weinig aanknopingspunten voor de datering, belangrijker is hiervoor het steenformaat, dat overeenkomt met dat van verscheidene gebouwen in Holland en Zeeland van het eind der 14de eeuw⁶. Dit bevestigt het vermoeden dat wij hier niet met een zeer vroege gotische kerk te maken hebben, doch met het lang voortleven van traditionele vormen.

Een groot verschil met de baksteenonderdelen toont de detaillering van het natuursteenwerk. Het plint van ledesteen met de geprofileerde deklijst, de hoekblokken en spekbanden van de steunberen vormen een afwisseling met de sobere bakstenen muurvlakken, doch bezitten weinig kenmerkende details. Belangrijker zijn de zuilen. De basementen daarvan vertonen een gedrukte profilering als overgang tussen het achtkantige onderstuk en de ronde schacht, een profiel dat nog een vrij vroege indruk maakt. Van de kapitelen bleven slechts enige fragmenten onder het 19de eeuwse stucwerk bewaard⁷. Boven een bakstenen ringlijst komt een laag kapiteel, waar een krans bladmotieven de overgang naar de achtkanten dekplaat bewerkstelligt (afb. 14). De halve kapi-

telen aan de westzijde van het schip⁸ verschillen van de overige; zij bezitten wingerdranken en druiventrossen. Hoe moeilijk het ook is dit type kapiteel te dateren, toch mogen wij het beschouwen als een voorloper van het Brabantse koolbladkapiteel met zijn meestal dubbele rand van bladkransen.

Voorbeelden van vergelijkbare kapitelen geven het koor van de kerk te Brouwershaven en dat van de St. Pieterskerk te Leiden te zien. Ook in de kerken van Geertruidenberg en Muiden treffen wij soortgelijke kapitelen aan. Een in de St. Laurenskerk te Rotterdam secundair verwerkt kapiteel kunnen wij als voorloper van deze serie aanmerken. Dit kapiteel is van belang omdat het toont dat het normale hoge kapiteel uit het tijdperk der Scheldegotiek⁹ zich uiteindelijk tot een lager ringkapiteel ontwikkeld heeft. Tenslotte zijn de krulvoluten, die in het Rotterdamse kapiteel (dat niet zoals de vroegere van Doornikse steen is doch van ledesteen) op de gebruikelijke vroeggotische wijze de overgang tussen het rond van de zuil en het achtkant van de dekplaat vormen, vervangen door een bladmotief.

Een ander kenmerkend detail, dat nog tot het oorspronkelijke werk behoort, zijn de kraagstenen ter weerszijden van de middentopgevel aan de westzijde. Deze hebben een vrij late detaillering, een omgeknorniste lijst wordt hier gesteund door een kopje.

De gebruikte natuursteensoort, ledesteen, is van Brabantse herkomst en kwam in deze streken eerst in de loop van de 14de eeuw in gebruik. Met de Brabantse materialen zouden spoedig de Brabantse vormen hun intrede doen. Of wij in de kapitelen van deze kerk reeds Brabantse invloed moeten zien, durven wij niet uit te maken.

Wanneer wij alle kenmerken nagaan, mogen wij veronderstellen dat het schip van de kerk te Zevenbergen kort voor 1400 kan zijn gebouwd. De bouwstijl gaat enerzijds dicht vooraf aan de Brabantse gotiek; anderzijds vertoont hij, vooral in de detaillering van het baksteenwerk, nog enkele vroeggotische vormen. In de detaillering, zowel van de bakstenen als van de natuurstenen onderdelen toont het schip van de kerk te Zeven-

⁶ Dordrecht, O. L. Vrouwekerk, dwarsschip; Brouwershaven, koor; Leiden, St. Pieterskerk, sacristie (1399); Woerden, kasteel (1409-1417). E. H. ter Kuile, „Baksteenformaten in Zuid-Holland tot het midden van de zestiende eeuw”, *Oudheidk. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.*, 4de S., 6 (1937), blz. 96.

⁷ De nieuwe kapitelen zijn naar deze voorbeelden gemaakt. De fragmenten worden bewaard in de collectie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

⁸ De enige oude kapitelen die in het gebouw bewaard konden blijven.

⁹ *Restauratie van de Grote- of St. Laurenskerk Rotterdam, 5de Mededeling over het verloop van de werkzaamheden*, aangeboden door de geëmmiteerden tot de zaken der Ned. Herv. Gemeente te Rotterdam, afb. 75 en 197. Voorbeelden te Aardenburg, Middelburg (abdijpoort), Kloetinge, Cadzand.

bergen het meest verwantschap met het koor van de kerk te Brouwershaven, dat uit de tweede helft van de 14de eeuw kan dagtekenen. Uit dit alles blijkt, dat wij de Zevenbergse kerk tot het Vlaams-Zeeuwse architectuurgebied moeten rekenen.

De economische geschiedenis bevestigt deze datering en maakt het waarschijnlijk dat het gebouw voor 1421 gebouwd is. De St. Elisabethsvloed heeft in dat jaar Zevenbergen zwaar geteisterd en in armoede gedompeld, doordat het omringende land verloren ging en de stad meer dan een eeuw geïsoleerd op een klein eiland bleef liggen.

In 1438 wordt bepaald dat de pastoor Joannes Kampaert alleen de kerk zal bedienen, daar Zevenbergen voortaan niet meer twee priesters kan onderhouden. Enige jaren later wordt deze priester betaald door de Heer van Zevenbergen, omdat er in de stad nog maar zo weinig lieden wonen ¹⁰.

In 1451 is de toestand misschien al weer iets beter. We treffen dan naast Jan Kampaert, priester en „parochiepaap”, ook Lenaert Claes en Michiel Huugman aan, twee kapelaans, waarvan de eerste de St. Cornelis Kapel bedient en de tweede de O. L. Vrouwe Kapel. Deze geestelijken krijgen van de Heer van Zevenbergen een uitkering ¹¹.

Het gereduceerde dwarsschip.

Een kleine basilicale stadskerk van omstreeks 1400, waarvan nog een aanzienlijk deel over is en waarvan wij zoveel gegevens bezitten, dat een volledige reconstructie mogelijk blijkt, is een unicum. Op één punt van de aanleg willen wij hier nader ingaan, nl. op de dwarsschipachtige zijkapellen aan de oostzijde van het schip (fig. 1).

Het is een veel voorkomend verschijnsel, dat de elementen van de grote kerken bij de kleinere in vereenvoudigde vorm worden herhaald. In de romaanse tijd kwam de gereduceerde westpartij, de verkleinde uitgave van de majestueuze westelijke bouwwerken der hoofdkerken, vaak voor.

Voor de kleinere gotische kerk is de wijze waarop het dwarsschip in vaak gereduceerde vorm wordt toegepast, zeer opmerkelijk. Want als een herinnering aan een dwarsschip mogen wij de lage zijkapellen, die tevens eenzelfde functie in verband met de altaarplaatsing bezitten, wel be-

schouwen. Zij komen voor bij vele laatgotische kerken in het westen van ons land. Soms sluiten deze kapellen aan bij het koor zoals de kerken van De Lier en Rosmalen te zien geven, meestal echter behoren zij bij het schip.

Indien bij eenbeukige kerken dwarskapellen worden toegepast, zijn deze veelal lager en smaller dan het middenschip, dat soms met een boog naar deze zijkapellen geopend is. Vele van deze kerken bezitten een zeer breed schip, hetgeen het dwarsschipkarakter van deze zijkapellen volledig verloren doet gaan. Dit is het geval bij de kerken van Kloetinge, 's-Heer Abtskerke en Nisse in Zeeland, bij de kerken van Maartensdijk, Vreeland, Ter Aa, Kockengen ¹² in Utrecht en bij de kerken van Krimpen en Langerak in Zuid-Holland. Bij het gebruik van een smaller kerk-schip is de grens tussen kruiskerk en eenbeukige kerk met dwarskapellen vager, zoals de kerken van Blauwkapel bij Utrecht en van Lexmond tonen.

Ook bij de pseudobasilieken komen deze dwarskapellen veelvuldig voor. Zij geven dan tevens een verbetering van de verlichting op het punt vlak voor het koor, hetgeen van belang is, aangezien men zich het koor steeds door een oksaal afgesloten moet denken. Dergelijke pseudobasilieken met dwarskapellen ter hoogte van de zijbeuken komen voor in Zeeland, Noord-Brabant, Utrecht en Zuid-Holland; zij zijn minder talrijk dan pseudobasilieken met een dwarsschip van gelijke hoogte als het middenschip. Bij de lage dwarskapellen loopt het middenschip door, slechts de zijbeuken openen zich naar zijkapellen. Voorbeelden hiervan zijn o.m. de kerken van Middelharnis en Kruiningen, beide aan de noordzijde, de kerk van Middelbeers en de voormalige kerk van Herpen (Noord-Brabant).

Basilieken met een dwarsschip even hoog als de zijbeuken komen minder voor, doch er zijn enige, die de oorspronkelijke vorm van het Zevenbergse kerkschip lange tijd bezeten hebben, nl. de voormalige kerk te Tongelre (Noord-Brabant) en de kerk van Halsteren (Noord-Brabant), waar de zijkapellen later aan het schip werden toegevoegd. De kerk van Poortvliet (Zeeland) heeft dwarskapellen die hoger zijn dan de zijbeuken, doch lager dan het basilicale schip. In zijn hoofdopzet behoort de Zevenbergse kerk tot een type dat in het zuidwesten van ons land voorkwam. Het is het oudst bewaarde voorbeeld van dit type.

¹⁰ I. de Groot, *Personen en feiten uit de Geschiedenis van Zevenbergen*, Zevenbergen 1941, blz. 9.

¹¹ Grafelijkheids-rekenkamer van Holland; rekening nr. 3292; Alg. Rijksarchief, Den Haag.

¹² Herma M. van de Berg, „De Ned. Herv. kerk te Kockengen”, *Jaarb. „Oud-Utrecht”*, 1959, blz. 73.

De reeds omstreeks 1400 voorkomende dwarskapellen werden in de loop der 15de eeuw in steeds toenemende mate toegepast. Niet alleen werden ze toegevoegd aan kerken die ze oorspronkelijk niet bezaten, doch ook werd hun aantal uitgebreid, zodat er aan noord- en zuidzijde verscheidene voorkwamen. Tenslotte werd, zoals de kerken te Abbenbroek, Princenhage, Budel en Heusden tonen, de gehele zijbeuk uit dwarskapellen opgebouwd, waaruit een nieuw kerktype met eigen mogelijkheden ontstond.

Ook de kerk van Zevenbergen moet in de 15de eeuw door toevoeging van een kapel op bescheiden wijze zijn vergroot. Ten westen van de noordelijke dwarskapel werd een kapel bijgebouwd, waarschijnlijk voor het schuttersgilde van St. Joris. Hierbij werd de noordgevel van de aangrenzende O. L. Vrouwe Kapel afgebroken en kregen de beide kapellen een gemeenschappelijke gevel, die iets meer naar buiten werd geplaatst (fig. 2). De vloer van deze nieuwe kapel, die nog fragmentarisch aanwezig bleef, bestond uit gebakken tegels van 13 x 13 cm, welke geel met zwart geglazuurd waren en diagonaalsgewijs in dambordpatroon waren gelegd. Nog voor deze kleine uitbreiding zal in de tweede travee van de noordelijke en zuidelijke zijbeuk een ingang gemaakt zijn.

De verbouwing van de kerk na 1540.

Na de St. Elisabethsvloed is er voor Zevenbergen een slechte tijd aangebroken. Het overstromde land in de omgeving bleef nog lange tijd een watervlakte en werd slechts geleidelijk teruggewonnen. Bovendien ging de oorlog in deze jaren de stad niet voorbij.

Afgezien van de kleine uitbreiding aan de noordzijde schijnt de 15de eeuw, die in geheel Brabant zo'n grote bouw-activiteit toonde, aan de Zevenbergse kerk voorbij te zijn gegaan. Het gebouw bleef zijn 14de eeuwse gedaante houden totdat het omstreeks 1500 door een brand moet zijn geteisterd¹³. Tijdens de restauratie in 1949-1953 werden op verschillende punten sporen van deze brand aangetroffen. De natuurstenen zuilen waren op veel plaatsen, vooral aan de basementen, zwaar beschadigd. Ook toonde de oude kerkvloer, die op enkele plaatsen werd opgegraven, brandsporen.

¹³ Er is een rekest van omstreeks 1490 van Kerkmeesters aan de Heer van Zevenbergen om de kerk die door brand verarmd is de „papenlande" te geven. S. W. A. Drossaers, *Het archief van den Nassauschen Domeinraad*, 's-Gravenhage 1955, II, 1, blz. 223, nr. 1232.

Na deze brand zal het gebouw slechts provisorisch hersteld zijn. Men had er weer een dak opgezet, doch dit was geheel met riet bedekt. Sporen van deze rietbedekking kwamen bij de restauratie nog voor den dag, bij de aansluiting van de nok van de noordelijke zijkapel aan de noordelijke muur van de lichtbeuk (afb. 11). In deze muur was een moet gehakt voor de aansluiting van een gebakken nokvorst, zoals men slechts bij rieten daken gebruikt. Het door brand geschon- den gebouw werd nog door andere rampen geteisterd: in 1520 stond de kerk onder water¹⁴.

Het verminkte gebouw bleef nog een aantal jaren in gebruik, hetgeen blijkt uit de oudste rekeningen van de kerkmeester, die beginnen in het jaar 1532¹⁵. In de rekeningen over de eerste zes jaren, die aaneensluitend bewaard bleven, vinden wij steeds terugkerende posten betreffende reparaties aan het rieten dak van de kerk. Slechts eenmaal komt de leidekker voor met een zeer laag bedrag, dat wellicht betrekking heeft op een door de brand gespaard onderdeel van het gebouw, mogelijk de torenspits. Buiten deze onderhoudskosten valt alleen op, dat een aanzienlijk bedrag aan glazenmakers betaald werd, die in het jaar 1532 een tijdlang te Zevenbergen verbleven in het huis van de schout.

Eerst tegen het midden van de 16de eeuw schijnt Zevenbergen de rampen weer te boven gekomen te zijn. In 1535 werd het oude land van Zevenbergen ingedijkt¹⁶. Na de bedijking werd het stadje weer het centrum van een groter gebied. Kort na 1540 werd een begin gemaakt met de algehele verbetering van het kerkgebouw. De kerk werd bij deze bouwcampagne niet uitgebreid, doch kreeg een geheel nieuwe vorm (fig. 2).

Uit de kerkrekeningen blijkt dat de werkzaamheden in 1541 een aanvang namen bij het koor. Hiervan werden de muren verhoogd en daarop werd een nieuwe kap geplaatst. Het koor was nu vrijwel zo hoog geworden als het schip. Het hout voor deze kap werd in Dordrecht gekocht en het werk werd uitgevoerd door de Zevenbergse timmerman Peter Janss, die wij meer in de rekeningen zullen aantreffen. Toen deze nieuwe kap klaar was, werd hij met stro gedekt. Na dit werk hield men even rust, want in de rekening van 1542 komen geen posten voor die buiten het normale onderhoudswerk vallen. Waarschijnlijk was het koor in dat jaar niet in gebruik geno-

¹⁴ De Groot, *o.c.*, blz. 256.

¹⁵ Archief Herv. Gem.

¹⁶ De Groot, *o.c.*, blz. 9.

men. Eerst in de rekening van 1543 kunnen wij volgen hoe het koor inwendig wordt afgewerkt. Door metselaars van Oosterhout wordt het gepleisterd en gewit. Er wordt een deurtje gemaakt naar de sacristie, die zich waarschijnlijk onder de toren bevindt. Cornelis, een schrijnwerker uit Breda, maakt de „lijsten van den choer”. Deze lijsten worden door een schilder Rombout, wiens broer en huisvrouw meewerken, geschilderd, tegelijk met het beeld van St. Cathrijn. Jan Jorhuus levert het blauw dat voor deze werkzaamheden nodig is. Ook het hoogaltaar wordt opgeknapt. Het wordt door Cornelis, de schilder, gevernist voor 4 L en van gordijnen voorzien. Op pilaren voor het altaar komen engelen te staan, die voor 3 L aangeschaft worden. Voor eenzelfde bedrag worden zes kandelaars gekocht die op pinnen geplaatst worden. Het wijwatervat en de grote kroon worden door ketelboeters onderhanden genomen.

Het uiterlijk van het koor na deze wijzigingen bevat nog onzekerheden. De voornaamste is de vorm van de steunberen die voor de ramp alle voor het bovendeel verdwenen waren. Het is niet meer vast te stellen tot hoever de steunberen bij de verbouwing verhoogd zijn. De nieuwe ramen bezaten zeer eenvoudige afgeschuinde zijanten. In het reeds lang gedichte oostelijke venster van het koor zaten tot voor de oorlog nog de fragmenten van de oude tracering. Op foto's en tekeningen was deze tracering nog enigszins herkenbaar (afb. 4); zij vertoonde gelijkenis met die van de Waalse kerk te Breda.

In de rekening over het jaar 1544 zien wij hoe men de vernieuwing van het schip ter hand neemt. Het grootste deel van deze lange jaarrekening is gerangschikt onder het hoofd „Ander uuytgheven extraordinaris aende nyewe timmeragie”. Dit hoofdstuk van de rekening is zeer overzichtelijk opgebouwd. Het eerste deel bevat alle posten over de aankoop van hout en over het timmerwerk, daarna volgen het smids- en leidekkerswerk en vervolgens vindt men de aankoop van steen, kalk en zand en het metselwerk. De rekening eindigt met de posten over het afbreken van het oude werk. Aangezien de uitgaven gegroepeerd zijn naar rubrieken, kan men er niets over de volgorde van het werk uit opmaken.

Het werk omvatte in het jaar 1544 waarschijnlijk de vernieuwing van de zuiderzijbeuk. De vroegere basilicale vorm maakte plaats voor een pseudobasilicale, waarbij de vensters van de lichtbeuk verborgen raakten achter de nieuwe kap

van de zijbeuken (zie fig. 2). De nieuwe hoogte van de zijbeuken werd bepaald naar de hoogte van de scheibogen naar het middenschip. Men keek nu niet langer tegen het dakbeschot van de lage zijbeuken aan, zoals dat vroeger het geval was, doch tegen witte muren en grote vensters. Hoewel de hoge vensters van de middenbeuk en de westvensters van de zijbeuken en de kapellen nu gesloten werden, was het totale glasoppervlak aanzienlijk uitgebreid. De lichtinval werd geheel anders, kwam meer van opzij dan van boven. Doordat de nieuwe vensters zoveel groter waren en een belangrijke rol in de architectuur vervulden, was het van belang dat zij van gebrandschilderd glas werden voorzien. Het gehele gebouw zal inwendig een rijziger en voorname indruk gemaakt hebben dan vroeger.

De bedragen, welke voor het afbreken van het oude werk werden uitgegeven, zijn belangrijk; zij moeten betrekking hebben gehad op het slopen van de noodbekapping en het afbreken van de bovenzijde van het metselwerk. Het ontdekken van het Heilig-Kruiskoor, vermoedelijk de dwarskapel aan de zuidzijde, wordt in het bijzonder genoemd. Eerst daarna kon men de muren hoger optrekken. Men liet het oude metselwerk staan tot de hoogte van de onderdorpels van de nieuwe vensters. De dorpels van de vensters van de vroegere zijbeuk lagen ongeveer een meter lager. Dit deel van de oudere ramen werd volgemetseld, zodat ze gedeeltelijk verborgen in de muur aanwezig bleven. De onderdorpels en neggekanten van deze 14de eeuwse vensters kwamen, nog voorzien van hun oude (geknipte) voegwerk, bij de restauratie voor den dag.

Aangezien de nieuwe zijbeuk hoger werd dan de oude, werden muren en steunberen opgetrokken. In tegenstelling met de vroegere, met natuursteen doorspekte steunberen werd het nieuwe bovendeel geheel uit bakstenen opgebouwd. Ook de uitvoering van de nieuwe vensters was eenvoudig. De geprofileerde neggekant van de oude vensters maakte plaats voor een eenvoudige afgeschuinde kant.

De steen welke voor deze verhoging nodig was, werd gekocht aan de IJssel. Men gebruikte 61000 gewone stenen en 57000 zogenaamde dubbelsteens; wat men onder deze laatste term verstaat, is niet recht duidelijk. Het verwerken van deze steen werd aangenomen door een niet nader genoemde metselaar, voor het metselen gebruikte men 31 hoet kalk. Uit Dordrecht kwamen enige steenhouders, die waarschijnlijk de 108 voet lijsten moesten bewerken, die vermoedelijk als wa-

terslag onder de nieuwe vensters en onder de goot geplaatst werden.

Uitvoeriger dan over het metselwerk lichten de rekeningen ons in over het houtwerk voor de nieuwe kap, die nog grotendeels aanwezig is. Te Dordt koopt men 17 stuks wezelshout, hetgeen vermoedelijk diende voor de spanten en jukken. Zij kosten 9 L per stuk. Er worden tweehonderd stuks „muylbort” uit Dordt aangevoerd voor 18 L de honderd en te Breda koopt men grote hoeveelheden „plancknagel”, „schalynagel” en „lootnagel”. Voor de aanbesteding van het timmerwerk worden verscheidene lieden uitgenodigd, o.a. een niet nader met name genoemde timmerman van Oosterhout, Jan van Aerschot en Egbert Cornelis. Jan van Aerschot en de timmerman van Oosterhout nemen het werk samen aan voor 50 L. De laatste ontvangt nog een kleinigheid „van het werck in te setten”.

Zodra de kap klaar is worden er 16000 leien te Dordt gekocht voor 52 L en ontvangt de „Schalidecker van Breda” 16 L om het nieuwe werk te dekken. Waarschijnlijk werd de kerk gedekt met groene en rode leien, die uit Noord-Frankrijk afkomstig zullen zijn geweest en wellicht in een patroon gelegd werden. In de latere onderhoudsrekeningen is regelmatig sprake van aankoop van half rode en half groene leien om het kerkdak te herstellen. In de grond rondom de kerk zijn de resten van de paarse en groene leien voor den dag gekomen.

In het volgende jaar, 1545, zien wij weer een geringere bouwactiviteit: men bouwt slechts een nieuw stenen portaal, dat voorzien wordt van een leien dak. Waarschijnlijk is dit het westportaal. De zijingangen worden bij deze verbouwing waarschijnlijk dichtgezet. Er worden 34000 stenen uitgebrouwen op een niet nader genoemde plaats, waarschijnlijk de noorderzijbeuk, en men laat nog 20 hoet kalk en 10 tonnen cement (tras) uit Dordrecht komen. Dit materiaal kan gebruikt zijn om het deel dat het vorig jaar klaar kwam, te pleisteren.

Een glazenmaker uit Dordt verschijnt op het werk om de maat te nemen voor een glas, dat de kerk geschonken was door de Heer van Mall en waarvan het plaatsen 3 L kostte. Vermoedelijk geschiedt dit plaatsen omstreeks de aanvang van de nieuwe jaarrekening, want in de rekening van 1546 krijgt „Meester Jans des Ghelaesmeestersknecht” een drinkgeld wanneer hij het venster van de Heer van Mall brengt. Mogelijk wordt dit venster geplaatst in de zuiderkapel of het Heilig-Kruis-koor. De vensters aan de westzijde van het

koor en aan de westzijde van de zijbeuk worden dichtgemetseld, zodat er nog drie vensters overblijven. Deze krijgen een noodvulling; de rietdekker wordt betaald om twee „ghelassen” met riet te stoppen. In de rekening van het volgende jaar vinden wij nog enige posten, die waarschijnlijk ook op de vensters van dit deel betrekking hebben. „Bouwen ghelaesemaekersknecht” krijgt een drinkgeld als hij het venster van Arent Heynrics brengt. De glazenmaker Frans blijkt een venster in opdracht van de kerk gemaakt te hebben en tevens een waar Hubert Sach geld voor had gegeven. Hiermede zijn alle vensters van glas voorzien. Het is mogelijk dat deze laatste drie vensters van eenvoudig ongekleurd glas waren.

In het jaar 1546 wordt de verbouwing van het schip van de Zevenbergse kerk voortgezet. Het werk is moeilijker te volgen dan de voorgaande jaren omdat men alles in één geheel aanbesteedt. Er was een vergadering in het Gulden Hoofd, te Zevenbergen, waar men „die kerck besteedden zoude” en waar de verschillende „timmerluyden en de metsers” voor niet minder dan 1 L verteedden. Het resultaat blijkt uit de volgende post: „Item noch besteedt dye kerck aen de noortzyde te metsen timmeren ende decken na uytwijzen der ceelen van besteck daer aff gemaect syn aen meester Adriaen van thertogenbossche voor de somme van derthien hondert karolus gulden”.

Dit in zijn geheel aanbesteden van een bouwwerk was voor die tijd een moderne werkwijze. In de grotere steden was het door de gildebepalingen meestal onmogelijk deze werkwijze te volgen. In de kleine steden en op het platteland ging het eenvoudiger. Het oudste voorbeeld van een dergelijke algehele aanbesteding, mij bekend, is de verbouwing van het kasteel Schoonhoven in 1524¹⁷.

De verhoging van de noordelijke zijbeuk, op gelijke wijze als dat ook aan de zuidkant van geschied, hield eveneens een verhoging in van de beide kapellen die aan de noordzijde waren uitgebouwd. Het was het laatste onderdeel van de grote bouwcampagne, die de gehele kerk een ander aanzien gaf. Doordat de rekeningen over de volgende jaren grotendeels ontbreken, kunnen wij het verloop van het werk en de inrichting niet meer volgen. Slechts enkele losse rekeningen uit 1552, 1558 en 1566 staan ons nog ter beschikking.

Uit de rekening van 1546 krijgen wij nog

¹⁷ Rekenkamer der Domeinen 5008; Alg. Rijksarchief, Den Haag.

enigszins een indruk over de meubilering van het gebouw. De organist, een zekere meester Jan, reist naar 's-Hertogenbosch om er een orgel te kopen; de steenhouwers van Breda zijn werkzaam aan het O. L. Vrouwenaltaar, dat vermoedelijk in de noorderdwarskapel stond en dat met het oog op de verbouwing gewijzigd werd of verzet moest worden. In de rekening van 1552 zien wij hoe een venster gehaald wordt, dat door „mijn vrou van bueren” was geschonken. Waarschijnlijk was dit venster bestemd voor een der verhoogde zijkapellen aan de noordkant. In 1558 krijgt de glazenmaker Bartolomeus uit Breda 6 L betaald voor een venster en voor „rontomme te stoppen”, mogelijk was men nog steeds bezig met het afwerken van de verhoogde noordbeuk. Verder zijn er in dat jaar belangrijke posten voor de leidekker, die 29 L krijgt voor het „stoppen” van de kerk en het dekken van de torenspits, hetgeen 28000 leien kost. Waarschijnlijk was de spits kort tevoren vernieuwd, want er worden ook een kruis en een weerhaan aangeschaft. In de verdere rekeningen is niets meer over de verbouwing te vinden en komen slechts onderhoudsposten voor.

De zes aaneensluitende rekeningen van 1541 tot 1546 geven ons een duidelijk inzicht in de verbouwing van deze kerk. Duidelijk blijkt dat het werk afhankelijk is van de grote steden uit de omgeving. De materialen komen voornamelijk uit Dordt, de meesters uit Den Bosch en Breda en een enkele uit het nabij gelegen Oosterhout. Deze band met de grote steden, die de kleinere steden, evenals de dorpen onderhielden, toont aan dat het onjuist is om op het gebied van de kerkelijke architectuur van locale stromingen op het platteland te spreken. De kleine kerken werden gebouwd en gestoffeerd door meesters uit de grote steden. Ook is er van een band met Zeeland of Vlaanderen niets meer te bespeuren.

Opmerkelijk is ook het feit dat de Heer van Zevenbergen zich niet met de bouw van de kerk schijnt in te laten. In verschillende gevallen is juist de invloed van de landsheer er de oorzaak van dat een vooraanstaand architect met de leiding van het werk wordt belast. We zien dit o.a. bij de kerken van Wouw en Steenberg, die eveneens in de eerste helft van de 16de eeuw vernieuwd werden, en bij de torens van IJsselstein en Buren.

Toch is er een punt waarop de kerk van Zevenbergen voordeel gehad kan hebben van de Heerlijkheid en daardoor wellicht in contact gekomen kan zijn met de stromingen van de tijd.

Dit betreft de glazen, die aan het vernieuwde kerkgebouw werden geschonken. Het was in deze tijd gebruikelijk om een vernieuwd gebouw een gebrandschilderd raam cadeau te doen. De Heer van Mall en de Vrouwe van Buren, en wellicht nog anderen, schonken het vernieuwde gebouw vensters. Van deze ongetwijfeld fraaie vensters is evenwel niets bewaard gebleven. Het enige onderdeel, dat bij het huidige gebouw nog aan de Heer van Zevenbergen herinnert en dat tevens boven de locale stromingen uitgaat, is het nog aanwezige grafmonument (afb. 12).

De inrichting van het kerkgebouw.

De eerste maal dat wij iets vernemen over het gebruik van de kerk in Zevenbergen, is in de rentmeestersrekening van 1451¹⁸. In deze rekening wordt melding gemaakt van een „Sinte Corneliscapelle” en van „onsser vrouwen capelle ende autae”, welke ieder door een kapelaan bediend worden. Uit verschillende onderhoudsposten in de 16de eeuwse rekeningen zou men kunnen opmaken dat de O. L. Vrouwekapel de noordelijke dwarskapel naast de toren geweest kan zijn. De Sint Corneliskapel vinden we in de rekeningen niet meer terug. Het is mogelijk dat deze kapel de zuidelijke dwarskapel van het schip was, die wij waarschijnlijk mogen vereenzelvigen met het in de rekeningen genoemde Heilig-Kruis-koor. Naast de O. L. Vrouwekapel blijkt volgens rekening van 1566 de St. Joriskapel te liggen, de gildekapel van de schutterij van St. Joris¹⁹. In 1553 worden bovendien nog het altaar van de Heilige Geest en de Heilige Wilgefortis genoemd²⁰. Het is mogelijk dat deze altaren stonden tegen de pijlers van het schip, waar op enkele plaatsen basementen van altaren worden aangetroffen. Ook zal een altaar in het schip voor het oksaal gestaan hebben.

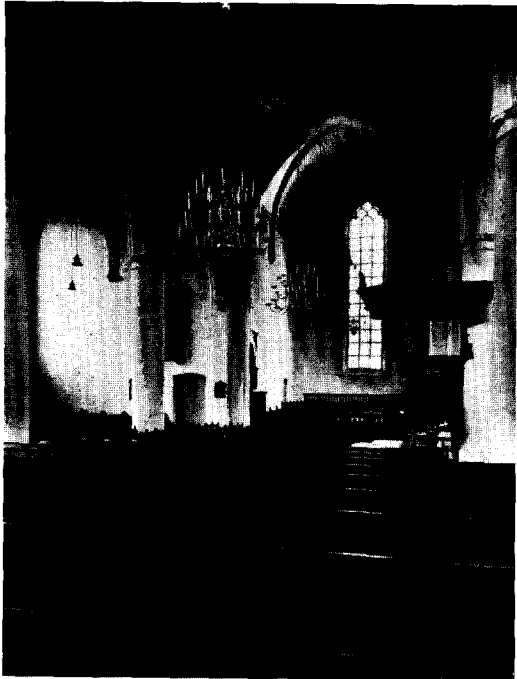
Uit de 16de eeuwse rekeningen krijgen wij een vrij volledig overzicht van het kerkmeubilair. In het koor staat een hoofdaltaar, waarvan de funderingen bij de restauratie werden aangetroffen. Dit „hoeghen outae” werd bij de verbouwing van 1541 verfraaid evenals het beeld van St. Catrijn. Voor het altaar staan twee engelen op

¹⁸ Grafelijkheids-rekenkamer van Holland; rekening nr. 3292; Alg. Rijksarchief, Den Haag.

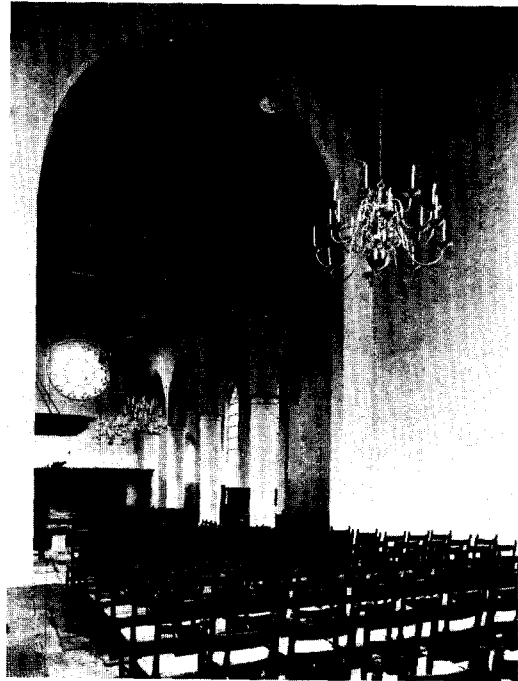
¹⁹ Het St. Joristaal wordt voor het eerst genoemd in 1541 bij de instructie van het St. Joriskoor. Iedere woensdag moest hier een mis gelezen worden; De Groot, *o.c.*, blz. 107.

²⁰ De Groot, *o.c.*, blz. 256.

DE SINT CATHARINAKERK TE ZEVENBERGEN

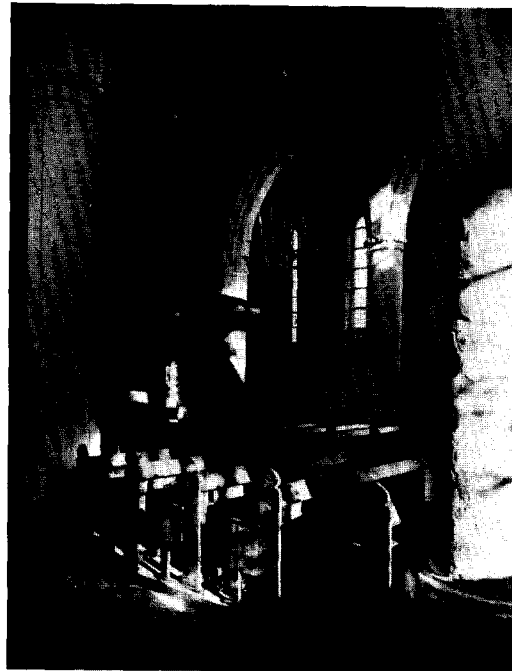
Afb. 7. Inwendig naar het oosten na de restauratie.
(Foto Monumentenzorg)

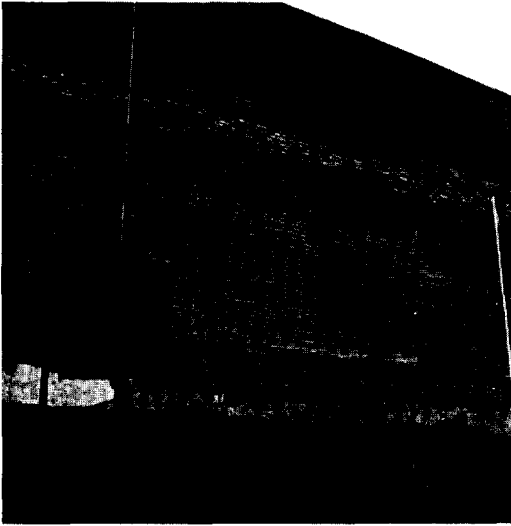
Afb. 8. Inwendig naar het noordwesten na de restauratie.
(Foto A. Dingjan, Den Haag)

Afb. 9. Inwendig naar het noordoosten na de restauratie.
(Foto Monumentenzorg)

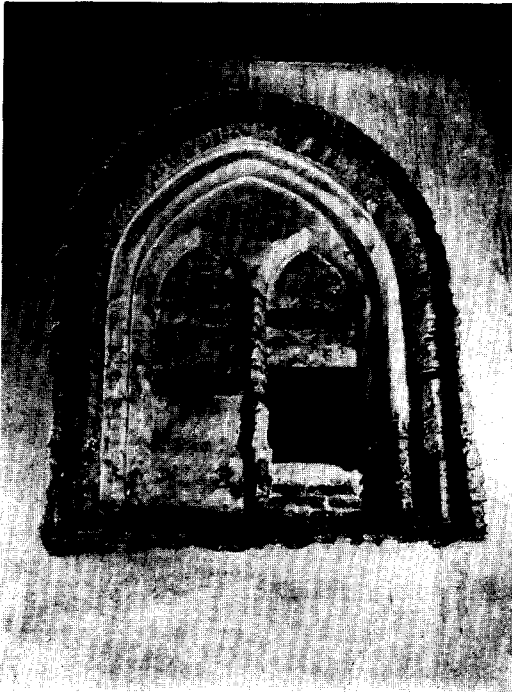
Afb. 10. Inwendig naar het zuidoosten na de restauratie.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 11. Noordzijde met dakmoeten van het pseudotransept en een der oude lichtbeukvensters tijdens de restauratie.

Afb. 12. Grafmonument voor Jean de Ligne-Aremberg, † 1568; voor de restauratie.

Afb. 13 Een der oude lichtbeukvensters van binnen uit gezien.

Afb. 14. Kapiteelfragment.
(Foto's Monumentenzorg)

pilaren. Het koor werd voorzien van een aantal kandelaars. Bovendien is er nog een kroon, die gerepareerd wordt, hetgeen blijkt uit de posten „noch ghegheven den ketelboeters van dije groote croen pijpen ende pinnen op te maecken”. Voor het koor hangt een tweede kroon, hetgeen blijkt uit het volgende: „dije croon voor den choer oock pippen op te maecken den oock te lappen”.

Het koor was van de kerk afgesloten door het oksaal, waarover wij het volgende vernemen: „noch den ijsers doen vermaecken opt doixzael daer de candelaers op staan. Opt oxael keersen van een vierendeel pondt tstück”. Dat ook voor kleinere kerken in deze streken een oksaal of koorhek gebruikelijk was, zien wij te Middelharnis, waar de kerk in 1516 van een oksaal werd voorzien²¹ en te Helvoirt, waar het oksaal van de kerk in het Rijksmuseum bewaard is gebleven. Ook een kleinere stedelijke parochiekerk als de St. Pieter te 's-Hertogenbosch bezat blijkens tekeningen van Pieter Saenredam een oksaal. Verscheidene van deze middeleeuwse koorafsluitingen bleven in meer of minder gave vorm bewaard (Naaldwijk, Poortugaal, Mijnsherenland, Abbenbroek, Geervliet). Te Benschop werd de houten bovenligger van een dergelijk koorhek bij de restauratie in de grond teruggevonden.

Uit al deze gegevens blijkt dat een, meestal doorzichtige, afsluiting van het koor ook voor de kleinere kerken in de late middeleeuwen gebruikelijk was.

Op het koor was ook nog een sacramentshuisje; een schrijnwerker Wouter ontvangt een betaling voor het „sacramentshuis te maecken”; wegens het geringe bedrag betrof dit waarschijnlijk een reparatie. Uit een diefstal, in 1560 gepleegd, blijkt ook weer de aanwezigheid van het sacramentshuis, waarin het kerkzilver geborgen stond. Het koor is dan van de overige kerk door traliën afgesloten, waarmee waarschijnlijk de spijlen van het oksaal bedoeld zijn²². Waarschijnlijk was ook de noordelijke zijkapel met een hek afgesloten. De verbouwing van dit deel der kerk in 1546 begint met een post voor de timmerman om „die traliën van onser vrouwen choer uuijt te breeken”. Een voorbeeld van een dergelijk gotisch hekwerk voor een zijkapel vinden wij in de kerk te Nisse (Zl.).

²¹ J. H. van der Gouw, „Een oud memorieboek van Middelharnis”, *Zuid-Holland* 4 (1958), blz. 51.

²² Rijksarch., 's-Hertogenbosch; R. Zevenbergen nr. I. Criminele Rol. 1559-1582; vr. med. van de heer F. A. Brekelmans.

Spaarzamer is onze kennis omtrent de meubilering van de rest van de kerk. Verschillende steenhouwers zijn werkzaam aan het O. L. Vrouwealtaar en aan andere altaren. De gebrandschilderde vensters noemden wij reeds, evenals de kroon voor het koor. Slechts het orgel moeten wij nog vermelden. In 1542 wordt het oude orgel hersteld. Als de grote verbouwing haar voltooiing gaat naderen, schaft men in 1546 een nieuw instrument aan. Meister Jannen reist naar 's-Hertogenbosch om „dorgelen te coopen”. Het instrument, dat kant en klaar 60 pond kost, wordt naar Zevenbergen vervoerd, waarna „Meester Aert der meester van Breda van dat hij voorsz orgelen quam proberen” werd betaald. Wij weten helaas niet waar dit orgel in de kerk geplaatst werd, ook vernemen wij niet bij wie dit orgel werd gekocht. In Den Bosch was in deze tijd de beroemde orgelbouwer Niehof gevestigd, die een groot aantal orgels geleverd heeft door het gehele land²³. Het is zeer goed mogelijk dat het Zevenbergse orgel ook uit zijn werkplaats afkomstig was. De prijs van 60 pond is betrekkelijk hoog, zodat het een goed instrument geweest kan zijn.

Uit deze posten zien wij hoe bij een kleine stadskerk de kerkmeesters de vernieuwing en uitmonstering van het aan hun zorgen toevertrouwde gebouw regelen. Er zijn slechts enkele momenten waarop wij merken dat de Zevenbergse kerk onderdeel uitmaakte van een belangrijke heerlijkheid. Al heeft ook het slot van Zevenbergen zijn eigen slotkapel bezeten, toch was men voor verschillende zaken aangewezen op de parochiekerk. Wij ontmoeten dan ook in de rekeningen het oratorium van „onsse genadige vrouwe”. De plaats daarvan kunnen wij niet met zekerheid aanwijzen; merkwaardig is evenwel dat in de rekening van 1603 gesproken wordt van het oratorium of fondhuyske. Dit fondhuyske komt bij de onderhoudsposten meer voor. Het is mogelijk dat dit het kleine veelhoekige gebouwtje is, dat aan de westzijde van de St. Joriskapel gestaan moet hebben. Tijdens de restauratiewerkzaamheden kwam hier de zeer licht geconstrueerde en onregelmatig gevormde fundering van een veelhoekig gebouwtje voor den dag. Volgens mondelinge mededelingen moeten tijdens het maken van een gebouwtje voor de verwarming op deze plaats veel skeletten geruimd zijn, die, in verschillende lagen boven elkaar, alle

²³ Maarten A. Vente, *Die Brabanter Orgel*, Amsterdam 1958, blz. 76.

noord-zuid gericht waren. Het is mogelijk dat bij een der grote epidemieën van het begin der 17de eeuw de toen niet meer gebruikte doopkapel als massagraf is ingericht geweest.

Het belangrijkste onderdeel van het interieur, dat nog bewaard is gebleven, is een grafombe van één der voornaamste heren van Zevenbergen, Jean de Ligne, Graaf van Aremberg (afb. 12). Deze Zuid-Nederlandse edelman had de heerlijkheid geërfd van zijn oom, Cornelis van Bergen. Hij was stadhouders van de noordelijke provincies en sneuvelde in 1568 te Heiligerlee. Eerst in 1569 kon de teraardebestelling in de Zevenbergse kerk plaats vinden²⁴. Aan de noordzijde van het koor, tegen de toren, maakte Hendrick de metser een grafkelder gereed. Hierop zou het volgend jaar het fraaie grafmonument geplaatst worden, dat men te Namen bij de steenhouwer Lambrecht de Lambillon besteld had. Dit grafmonument schijnt gereed aangevoerd te zijn; het werd geplaatst in de nis die Hendrick de metser hiervoor in de muur gehakt had. Nadat de muur weer was aangemetseld en de kerk was aangeveegd, werden er geen werkzaamheden meer verricht, zodat wij het voor mogelijk houden dat het monument reeds geheel gepolychromeerd werd aangevoerd.

Lambrecht de Lambillon, in wiens atelier dit tot stand gekomen is, was een lid van een bekende familie van natuursteenhandelaars uit Namen. Van Lambrecht zijn mij geen verdere objecten bekend, doch van een wellicht ouder familielid, Jacob Pierson Lambillon, zijn een aantal leveranties in de noordelijke Nederlanden bekend. Hij leverde in 1556 een aantal zerken voor de Oude Kerk te Amsterdam²⁵ en in 1561 hardsteen voor de stadskelder te Utrecht²⁶. Met Koenraad van Neurenberg, eveneens steenhandelaar te Namen, nam hij in 1564 aan de balustrade te maken van de Oudekerkstoren te Amsterdam²⁷. Bij de bouw van het stadhuis van Emden (1574) is Pieter Lambillon, „ein welscher meister”, betrokken²⁸. Mogelijk behoorden Lambrecht en deze laatstgenoemde Pieter tot een jongere generatie dan

²⁴ F. A. Brekelmans, „Jean de Ligne graaf van Aremberg”, *Brabantia* 4 (1955), blz. 268 e.v.

²⁵ *Aanvulling gegevens bouwgeschiedenis Oude kerk te Amsterdam*; ms. mej. B. Bijtelaar.

²⁶ J. W. C. van Campen, „De stadskelder”, *Jaarboekje „Oud Utrecht”* 1929, blz. 155.

²⁷ J. ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam*, Amsterdam 1886, V, blz. 510.

²⁸ *Die Kunstdenkmäler der Provinz Hannover, Stadt Emden*, blz. 103.

Jacob. Het is moeilijk na te gaan in hoeverre deze natuursteenateliers werkten naar eigen modellen of naar tekeningen, die hun ter beschikking werden gesteld. Van Van Neurenberg is het bekend, dat hij ook zelf ontwerpen vervaardigde. Indien wij eraan twijfelen of het ontwerp van het grafmonument van Lambrecht de Lambillon is, dan zullen wij in de noordelijke Nederlanden niet meer een ontwerper behoeven te zoeken doch eerder in Brussel. Het type van het grafmonument, het wandgraf met grote nis, was in deze tijd zeer gebruikelijk. Wij zien het bij het grafmonument voor Gerard van Assendelft in de St. Jacobskerk te Den Haag en bij het monument voor Frederik van Renesse in de O. L. Vrouwekerk te Breda. Het Zevenbergse monument is strakker en soberder, hetgeen mede veroorzaakt wordt door het ontbreken van een beeld van de overledene.

De tombe van Jean de Ligne is in de loop der eeuwen nogal beschadigd. Het is mogelijk dat dit gebeurd is ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog, toen blijkens de kerkrekeningen verschillende malen soldaten in de kerk werden ingekwartierd en allerlei onderdelen van het gebouw hersteld moesten worden. Het stoffelijk overschot van de Heer van Zevenbergen is later overgebracht naar de grafkapel te Edingen. Op welk tijdstip dit geschiedde is echter niet bekend. Bij de opening van het graf in 1953 werd niets anders gevonden dan een rood aarden potje. In 1954 is de tombe zoveel mogelijk hersteld, waarbij de natuursteen weer zwart is gemaakt en de wapens zijn gepolychromeerd.

Het kerkgebouw werd omstreeks 1610 aan zijn oorspronkelijke bestemming onttrokken en voor de protestantse eredienst in gebruik genomen. De kerkrekeningen uit het begin der 17de eeuw geven echter niet de indruk dat er toen veel aan het gebouw werd gewijzigd. Geleidelijk zal het interieur van karakter veranderd zijn. Zo werd bijvoorbeeld in 1735 een nieuwe kerkvloer gemaakt van vierkante blauwe Doornikse stenen²⁹. Deze vloer lag ongeveer 40 cm hoger dan de oorspronkelijke vloer, die op verschillende punten werd aangetroffen. Wellicht betrof deze vernieuwing niet de gehele kerkvloer. In 1785 wordt de kerkvloer weer vernieuwd en worden er weer blauwe plavuizen in aangebracht. Met de „kleyne witte vloersteen of tegels”, die in dat jaar uit het gebouw worden verwijderd, wordt de stads-

²⁹ Gemeente archief Zevenbergen; resolutie 12.1. 1735; vr. med. v. d. heer F. A. Brekelmans.

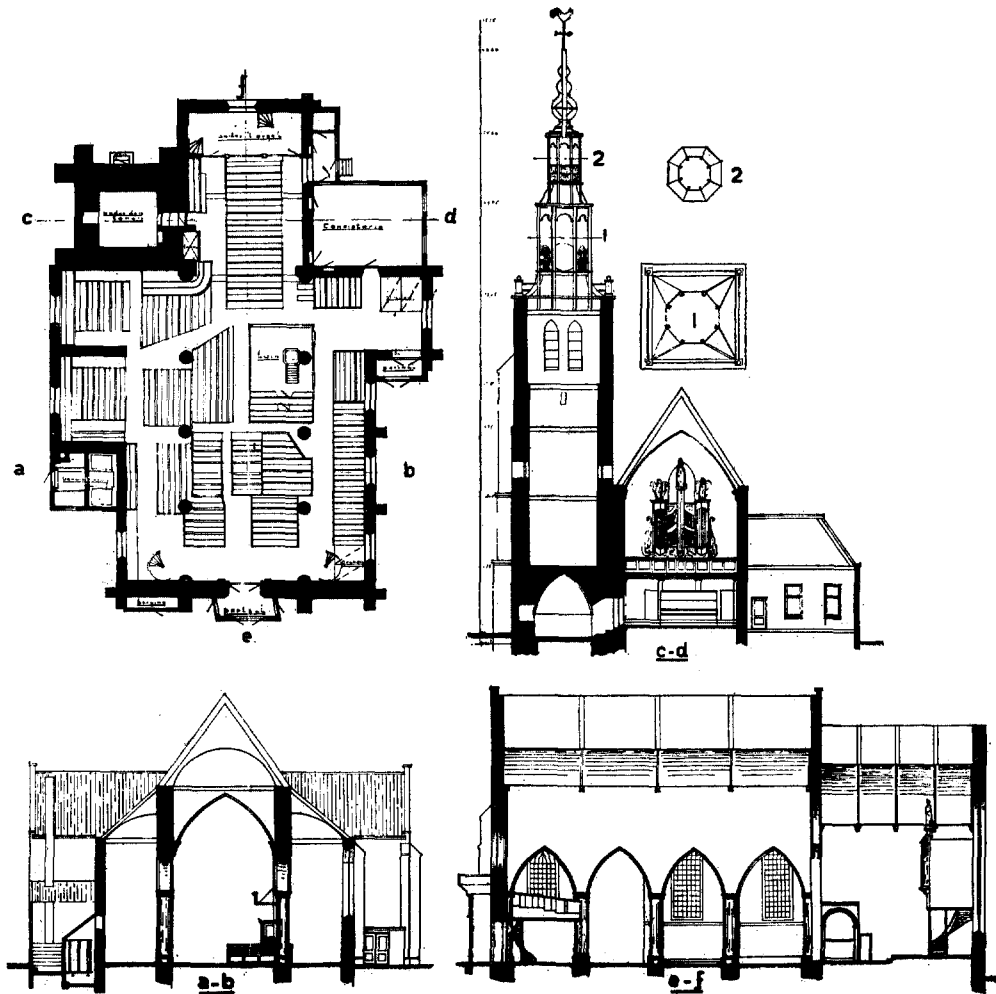

Fig. 3. Toestand 1942.

(tek. H. Oosterink)

school van een nieuwe vloer voorzien³⁰. Waarschijnlijk heeft men hier te doen met een middeleeuwse vloerbedekking van tegels van ledesteen.

In hetzelfde jaar waarin men deze vloer vernieuwt, wordt ook een nieuwe preekstoel gemaakt naar het bestek van Adr. Crillaerts. De tekeningen voor het werk worden vervaardigd door de beeldhouwer Heycken te Dordrecht. Naar dit bestek en deze tekeningen wordt het werk gegund aan Jacobus van Steen. In het volgende jaar vertoont de secretaris drie tekeningen van versierselen aan de nieuwe preekstoel, ge-

maakt door de beeldhouwer Heycken te Dordrecht, nl. een tegen de Hemel en twee andere om daarop Bijbel, kaarsen en zandlooper te plaatsen³¹. Deze tekeningen worden goedgekeurd en de preekstoel wordt op die wijze voltooid. Waarschijnlijk is de nieuwe preekstoel op de plaats van de oorspronkelijke gekomen. Het 17de eeuwse doophek dat hem omringde, zou hierop kunnen wijzen. Het is zeer waarschijnlijk dat de preekstoel van de middeleeuwen tot de huidige tijd op dezelfde plaats heeft gestaan.

³⁰ Gemeente archief Zevenbergen; resolutie 5.10.1785; 17.12.1785; 3.3.1786; 22.5.1786; vr. med. v. d. heer F. A. Brekelmans.

³¹ Gemeente archief Zevenbergen; resolutie 26.9.1785; 5.10.1785; 19.6.1786; vr. med. v. d. heer F. A. Brekelmans.

De latere geschiedenis van het gebouw.

De heerlijkheid Zevenbergen kwam in 1647 in het bezit van het huis van Oranje, welke toestand tot de Franse tijd heeft voortgeduurd. Toen dan ook in 1766 een nieuwe spits op de toren geplaatst moest worden geschiedde dit door de architect van Zijn Hoogheids gebouwen, Philip Schonck, die nadat hij de nodige inspectie in loco gedaan had, tekening en plan met begroting der kosten vervaardigde³². Dit plan werd goedgekeurd en de aannemer Dirk Huissers, wonende te Klundert, verwezenlijkte het voor f 9700.—. Het is merkwaardig dat het resolutieboek van Heren Drossaert, Burgemeester en Schepenen te Zevenbergen eenmaal spreekt van Phillip Schonk en een andermaal aan Philip Johan Schonk. Aangezien uitdrukkelijk wordt vermeld dat hier de architect van Zijn Hoogheid aan het werk was, mogen wij aannemen dat men bedoeld heeft Philip Willem Schonck, van wie vooral in Noordwest-Brabant veel gebouwen bekend zijn, o.a. de neogotische bovenbouw van de kerktoren te Geertruidenberg uit 1768³³.

De kerktoren van Etten, is een derde toren van dezelfde architect. In 1771 werd deze toren van de grond af vernieuwd³⁴. Het onderste deel kreeg een neogotische detaillering. De twee galmgaten herinneren enigszins aan de Zevenbergse toren; de tekening werd anders. In de onmiddellijke omgeving is nog meer werk van deze meester te vinden³⁵. Het stadhuis van Zevenbergen ($\pm$ 1775) en dat van Etten (1776) die veel op elkaar lijken, zijn zeer waarschijnlijk ook van zijn hand. De koepeltorentjes op deze gebouwen lijken op het bovenstuk van de Zevenbergse toren. Verder kunnen wij hem de verbouwing van het huis van Justinus van Nassau te Breda in 1790, ten behoeve van de zoon van stadhouder Willem V (de latere koning Willem I) toeschrijven. Deze drie gebouwen verraden in het gevelschema, met driehoekig fronton op de middenpartij, en in de detaillering dezelfde hand.

Onder de van hem bekende werken is de pit-tige en ranke torenspits van de Zevenbergse kerk zeker niet het minste. Het is dan ook te betreuren

dat deze bekroning met de ramp van 1944 verdwenen is.

Een afbeelding van de kerk uit de eerste helft van de 19de eeuw (afb. 1) geeft, hoe primitief ook geschilderd, toch enigszins een indruk van het gebouw, dat in hoofdzaak de vorm waarin het na 1540 gebracht was, behouden had. De 19de eeuw zou helaas niet ongemerkt aan het gebouw voorbijgaan. In 1864 begon men de kerk te bepleisteren. Een handschrift in het kerkarchief meldt getrouw de vorderingen van dit werk, dat zich over een aantal jaren uitstrekt. Nadat de toren „geportlanderd” was, begon men in 1866 de kerk van binnen geheel af te kappen en opnieuw te stucadoren. De plafonds werden geschilderd en de banken veranderd. Vermoedelijk verdwenen bij deze herstelling de muurstijlen en korbeels onder de kapbalken. Het sterkst veranderden de zuilen, die van gotische pijlers tot klassieke zuilen werden. Om de kapitelen werden cementen dorische profielen getrokken. In 1868 werd er een gasleiding in de kerk aangebracht. Nadat de kerk van binnen op deze wijze geheel gemoderniseerd was, werd hij in de volgende jaren aan de buitenzijde „geportlanderd”, waarbij de waterlijsten eerst werden afgekapt en het muurwerk bruto geslagen werd.

Het was in deze nuchtere classicistische gedaante, dat de kerk tot 1944 bleef staan (afb. 2 en 4, fig. 3). In dat jaar werd de toren opgeblazen, waarbij aanzienlijke delen van het koor en schip beschadigd werden en onder de later aangebrachte stucwerken allerwegen interessante gegevens voor de bouwgeschiedenis voor den dag kwamen.

De restauratie geschiedde onder leiding van ir. J. de Wilde uit Breda in goede samenwerking met de rayonarchitect C. J. M. van der Veken van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en werd uitgevoerd door de firma D. Huurman te Delft. Allereerst kwam men voor het probleem te staan, in welke vorm het gebouw hersteld zou moeten worden. Het terugbrengen tot een 14de eeuws basilicaal kerkje zou enige aantrekkelijkheid gehad hebben, maar zou de 16de eeuwse wijzigingen van het gebouw te veel onrecht hebben aangedaan. Aangezien de bekapping, die in 1544 tot stand gekomen was, over de zuiderzijbeuk en dwarskapel nog in stand was en ook de oude kap van het schip gedeeltelijk bewaard bleef, besloot men de ruimtewerking van de kerk, zoals deze na de verbouwing van 1544 tot stand was gekomen, te respecteren (afb. 7-10). De bekapping, die in het koor en aan het noorderzipschip weer opnieuw

³² Vr. med. v. d. heer F. A. Brekelmans.

³³ Zie het hieraan voorafgaande artikel van J. J. F. W. van Agt, kol. 144-145; 172 e.v.

³⁴ De gedenksteen in de toren vermeldt Schonck als architect. J. Kalf, *De Monumenten van geschiedenis en kunst in de voormalige Baronie van Breda*, Utrecht 1912, blz. 220, 222.

³⁵ Zie het vorige artikel, kol. 144-146.

werd aangebracht, kreeg de detaillering, die de gespaarde delen van de kerk te zien gaven. Het dak van het schip en de daken van de zijbeuken werden niet meer in elkaars verlengde gelegd, doordat men de dakvlakken van de zijbeuken onder de lijst van het schip liet aangrijpen. Hiermee werd, zoals de oude bekapping uitwees, de 16de eeuwse toestand hersteld (afb. 6). Het tongewelf werd inwendig blauw geschilderd en op de knooppunten van een ornamentale beschildering voorzien. Een belangrijke wijziging in het inwendige was het vervangen van de wand tussen de St. Joriskapel en de O. L. Vrouwekapel door een grote boog, hetgeen de bruikbaarheid van het gebouw ten gunste kwam (afb. 9). Voor de vloer behield men de 18de eeuwse tegels en enkele grafzerken, die gespaard bleven. De vloer kon niet worden teruggebracht tot het oorspronkelijke peil, doch behield de hoogte, die in de 18de eeuw was verkregen. De preekstoel keerde terug naar zijn oude plaats, het doophek werd echter verwerkt onder de orgelgalerij.

De vensters in de kerk kregen een baksteentracering van eenvoudige vorm; de tracering van de vensters van de Waalse kerk in Breda werd gevolgd. Blijkens een oude foto moet het oostvenster van het koor, dat door het aanbrengen van een orgelgalerij gedicht was en derhalve aan de 19de eeuwse modernisering was ontsnapt een soortgelijke tracering hebben bezeten. Slechts het roosvenster in de westgevel kreeg natuurstenen traceringen, zoals het, naar gevonden brokstukken be-

wezen, eens bezeten moet hebben. De vorm van deze tracering was uit de gevonden fragmenten niet meer vast te stellen. Het roosvenster in de vroegere Mariakerk te Utrecht, dat goed te zien is op schilderijen van dit gebouw door Pieter Saenredam, werd als voorbeeld gekozen.

De gegevens voor de 14de eeuwse toestand werden in het muurwerk weer leesbaar gemaakt. In de westgevel werden de volledig bewaard gebleven vensters van de zijbeuken weer geopend. Het westelijke venster in de zuidelijke zijkapel werd hersteld, echter niet geopend, doch in het vlak van het glas met baksteen dichtgezet. In de noordgevel werden onder de dorpel van het hogere 16de eeuwse venster de gevonden fragmenten van het 14de eeuwse raam in het zicht gebracht.

De oude toegangen aan de noord- en zuidzijde bleven gesloten, zoals zij dat reeds zeer lange tijd geweest moeten zijn en de ingang in de westgevel werd weer de hoofdingang van het gebouw. Uit een oogpunt van gebruik werd een tweede ingang gemaakt in de zuidgevel van de dwarskapel aan de zuidzijde.

De restauratie kon zich slechts uitstrekken tot het kerkgebouw; wegens gebrek aan middelen kon de toren er niet in worden betrokken. Het is te hopen dat ook dit onderdeel, dat voor de compositie van het gebouw onmisbaar is, binnen afzienbare tijd in oude vorm hersteld zal kunnen worden.

SUMMARY

ST. CATHERINE'S CHURCH AT ZEVENBERGEN

BY IR. R. MEISCHKE

The history of the architectural development of St. Catherine's church at Zevenbergen (province of North Brabant) has long remained obscure because of the plaster facing, applied inside as well as externally in the sixties of the 19th century, by which all architectural details were hidden from view. In 1944 the tower, which stood on the north side of the choir, was blown up and the rest of the building was also seriously damaged by the blast. The restoration that was carried out from 1949-1953 revealed that the architectural development comprises four stages.

Comparatively few details are known about the earliest parts, tower and choir, which probably date from the beginning of the 14th century.

The most important period was the third (about 1400), which saw the completion of a basilican nave with transverse chapels. Nearly all details of this stage are known. The brickwork is very traditional in detail, a characteristic which is apparent not only in the mouldings of dividing arches and frames of windows, but particularly in the patterns of tracery. The stonework, on the other hand, is less „old-fashioned". As regards design and details, the condition of the church as it was about 1400 points to influences from Zeeland and Flanders.

During the fourth stage a complete renovation after a fire gave the church an entirely new aspect. The building was not enlarged, but the

aisles were heightened so that it was transformed into a pseudo-basilica and looked more like a village church. The bills of that period which have been preserved give us a good idea of the workmanship of those days and of the church-furniture used at that time.

The tomb of Jean de Ligne, count of Aremberg, who was killed in the battle of Heiligerlee

in 1568, was executed by Lambrecht de Lambillon from Namur in 1569.

The spire, which dates from 1766, was designed by Philip Willem Schonck, architect to stadtholder William V. Unfortunately lack of funds have so far prevented the reconstruction of the tower.

HET SLOTJE „DE BLAUWE CAMER” TE OOSTERHOUT

DOOR

J. H. VAN MOSSELVELD

Oosterhout is vanouds befaamd om zijn slotjes, een aantal kasteelachtige, aanvankelijk adellijke woonhuizen, die voor het merendeel in oorsprong 15de en 16de eeuws zijn, doch waarvan de meeste in later tijd aanzienlijk zijn verbouwd.

In wezen zijn nog de slotjes „Limburg” (sedert 1940 gemeentehuis), „Brakestein”, „Borselen”, „Beveren” en „de Blauwe Camer”, terwijl in het begin der 19de eeuw zijn gesloopt „Spijtenburg” en het „Van Aalst- of Berselaarslotje”.

Van deze huizen is „de Blauwe Camer” — sedert 1647 proosdij van het Norbertinessenklooster St. Catharinadal — het meest gaaf bewaard gebleven en in de jaren 1955-1959 tezamen met het daarachter gelegen, uit 1647 daterende klooster met zorg gerestaureerd.

Kalf heeft dit slotje indertijd vrij uitvoerig beschreven in zijn werk *De monumenten in de voormalige Baronie van Breda*¹. Hij stelde daarin, dat het gebouw de vormen vertoonde van het einde der Gotiek. De rijke detaillering en de kwistige toepassing van bergsteen deden hem denken aan het begin der 16de eeuw, doch sommige profielen en de guirlande om het wapenschild in de voorgevel wezen op invloed van de Renaissance, zodat het kasteeltje, dat hij blijkbaar in één bouwfase tot stand gekomen achtte, naar zijn mening niet ouder was dan het tweede kwartaal van de 16de eeuw.

Volstaan had kunnen worden met naar die publicatie te verwijzen, indien niet tijdens de restauratie een aantal bijzonderheden aan het licht gekomen waren (vooral na de ontleistering van voorwand en binnenmuren), die niet geheel strookten met Kalfs opvatting inzake de ouderdom van het huis. Het was reeds spoedig duidelijk, mede door een uitgebreid archiefonderzoek, dat het huis niet in één doch in drie verschillende bouwperiodes moet zijn tot stand gekomen.

Kalfs datering is juist gebleken voor dat deel van het gebouw, dat zich naar zijn uiterlijk voorkomen ook het best dateren liet, namelijk dat met de beide trapgevels ten zuiden en oosten van de toren (afb. 2 en 3).

Het gedeelte van het gebouw ten noorden (of gezien vanaf het voorplein links) van de toren met de hoge topgevel bleek echter ouder te zijn en zal in oorsprong vermoedelijk uit het einde der 14de of het begin der 15de eeuw dateren. Als tweede bouwperiode zou ik willen onderscheiden de aanbouw van de toren, die waarschijnlijk gepaard is gegaan met een verhoging van het hiervoor genoemde huis omstreeks het midden der 15de eeuw, en als derde die van het voorhuis en de zaal, resp. ten zuiden en oosten van de toren gelegen, omstreeks 1545 (fig. 2).

In de geschreven stukken komt de naam „de Blauwe Camer” het eerst voor in 1479. De betreffende akte, gepasseerd voor schepenen in Oosterhout, handelt niet over het huis zelf doch over een erfpacht uit „een bunder erfs geheyt de oude hofstat gelegen bij die blauw camer”, waarvan de eigenaar als zuidelijke belending wordt genoemd². Deze vermelding op dat tijdstip is van belang voor de situatie in het gebouw. De naam was er dus reeds lang, voordat het gedeelte, waarin zich de zaal bevindt, werd gebouwd en kan daarom geen verband houden met de kleur of aankleding van die zaal, zoals tot nog toe werd aangenomen. De naam „de Blauwe Camer” moet betrekking hebben op een vertrek, dat zich bevond in het oudste deel van het slotje. Hij slaat m.i. op het juist ten noorden of links van de toren gelegen vertrek, dat uitziet op het voorplein. Deze kamer is blijkbaar ook steeds een der voornaamste vertrekken van het gehele huis geweest en was voorheen behangen met fraai goudleer, dat volgens de beschrijving van Kalf bestond uit een ornament van voluten, schelpen en gestileerde planten in goud en bruin op hel-

¹ J. Kalf, *De monumenten van geschiedenis en kunst in de voormalige Baronie van Breda*, Utrecht 1912, blz. 271-278.

² Rijksarch., 's-Hertogenbosch, Oosterhout R 259 fol. 134.

derblauwe grond³. De kleur, waarin dit vertrek van oudsher geschilderd en/of behangen was, zal bepalend zijn geweest voor de naamgeving of aanduiding van deze kamer en vervolgens voor die van het gehele gebouw (pars pro toto)⁴. Blauw is blijkens de gevonden verfresten ook de hoofdkleur geweest in de vertrekken van de latere aanbouw.

Het oudste gedeelte; ± 1400.

Van het oudste gedeelte van het slotje (fig. 2) rest thans nog een eenvoudig rechthoekig gebouw, dat zijn verdieping waarschijnlijk eerst gekregen zal hebben omstreeks het midden der 15de eeuw tegelijk met de aanbouw van de traptoren. Het bevat twee onderkelderde kamers gescheiden door een (thans herstelde) gang op de begane grond, terwijl de verdieping een soortgelijke indeling heeft gehad.

De westelijke topgevel, waarvan de muurdikte op de zolderverdieping aanzienlijk minder is, bezat in 1650 blijkens een bewaard gebleven kaart van het terrein, waarop de voorgevel van het huis is ingetekend, zijn trappen nog geheel (afb. 1). Op een tekening en gravure uit 1732 blijken zij nog slechts gedeeltelijk aanwezig⁵.

Een teruggevonden kruisvenster en nog een ander voormalig venster tonen aan, dat de in dit deel van het slotje gelegen vertrekken aanvankelijk ook ramen in de noordgevel hebben gehad. Ook de oorspronkelijke ingang zal aan deze zijde van het gebouw (gericht naar de Leijzenstraat) gelegen hebben. Deze vensters zullen zijn gedacht bij de aanbouw van de dienstvertrekken in de 17de eeuw, toen ook het dak aan die zijde gedeeltelijk is doorgetrokken.

³ Kalf, *o.c.*, blz. 276. Dit door Kalf in het tweede kwart van de 17de eeuw gedateerde goudleerbehang is omstreeks 1915 tezamen met een aantal meubelstukken, schilderijen en andere voorwerpen van kunsthistorische waarde verkocht.

⁴ Ook te Geertruidenberg stond tot de 17de eeuw aan de westzijde van de Koestraat een huis „de Blauw Camer” („erve... daer te voren de Blauw Camer op stont die men Roomen hiet”; Archief Sted. Godshuizen rek. Gast- en H. Geesthuis 1607-1615, fol. 72). De vroegste vermelding van het huis de „Blauwkamer” onder Ulvenhout dateert van 1590 (L. Merkelbach van Enkhuizen en A. Hallema, *Geschiedenis der gemeente Ginneken en Bavel*, Utrecht 1941, blz. 62).

⁵ *Het verheerlijkt Nederland of Kabinet van hedendaagsche gezigten*, II, Amsterdam 1746, nr. 161; C. Pronk del., H. Spilman sc. Tekening in het bezit van het Provinciaal Genootschap v. Kunsten en Wet. te 's-Hertogenbosch.

Daar de oostelijke helft van de zuidgevel reeds vanuit de kelder aanzienlijk minder zwaar is dan de overige buitenmuren, bestaat het vermoeden dat die muur (thans verbindingsmuur tussen het zogenaamde „Valleke” en de zaal) vanouds een binnenmuur is geweest en dat het huis op de plaats van de huidige zaal reeds eerder een zijvleugel althans uitbouw heeft gehad. (Ook het vroegere, eveneens 15de eeuwse „Van Aalst- of Berselaarslotje” te Oosterhout, waarmee het oudste deel van „de Blauwe Camer” in zijn oorspronkelijk vorm m.i. het best kan worden vergeleken, had een dergelijke plattegrond.)

Een aanwijzing voor deze uitbouw vindt men ook in de kelderverdieping, waar nog een opening wordt aangetroffen, die een trap moet hebben bevat via welke men vanuit het „Valleke” naar een onder de uitbouw gelegen kelder kon komen. Via deze kelder kunnen slechts de beide andere, onder het huis gelegen kelders bereikbaar zijn geweest. Deze trap zal zijn betekenis verloren hebben na de aanbouw van de toren, die betere verbindingen mogelijk maakte. Merkwaardig is nog, dat in de zoëven genoemde verbindingsmuur tussen „Valleke” en zaal de resten werden aangetroffen van een houten raamkozijn, dat aan de zijde van de open haard in de zaal, die koud tegen die muur was geplaatst, vrijwel geheel was verkoold.

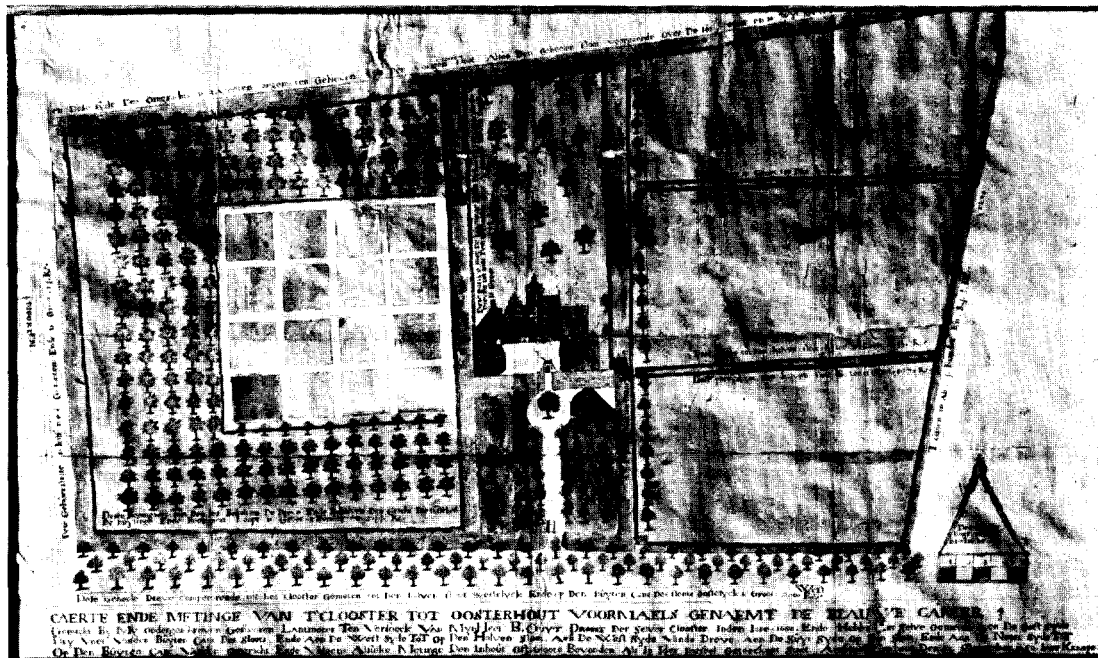
Het hierboven beschreven oudste deel van het slotje is in oorsprong te dateren omstreeks 1400. Men vindt ter plaatse voor het eerst een „huy-singhe en hovinghe” genoemd in 1412, als de eigenaar ervan, Herberen van Emmichoven (die het gekocht had van Claes die Voocht Peter Schaertszoon), er een erfrente op vestigt ten behoeve van het Kartuizerklooster bij Geertruidenberg. In enkele latere akten betreffende het slotje wordt deze rente steeds genoemd als een der lasten, welke er op drukten.

Herberen van Emmichoven was vermoedelijk een zoon van Jan van Emmichoven uit diens huwelijk met Lijsbeth, natuurlijke dochter van Willem heer van Oosterhout (1354-1402). De Emmichovens zijn een uit het huis van Altena gesproten riddermatig geslacht.

Bouw van de toren en verhoging van de noordvleugel; vóór 1473.

Het huis is vervolgens — waarschijnlijk na de dood van Herberen omstreeks 1420 — verkocht aan de orde der Ridder van St. Jan ten behoeve van haar onder Alphen (N. Br.) gelegen commanderie „ter Brake”. Namens de orde trad als

HET SLOTJE „DE BLAUWE CAMER” TE OOSTERHOUT

Afb. 1. Plattegrond van het kloosterterrein in 1650 door de landmeter Jan Kemper.
(Oosterhout, Klooster St. Catharinadal)

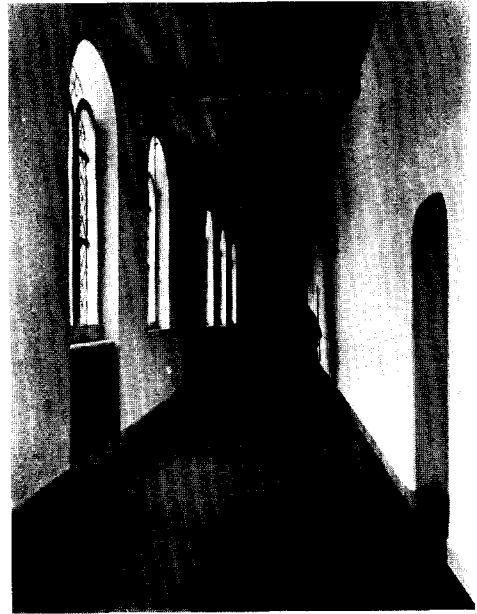

Afb. 2. Het gebouw uit het westen gezien na de restauratie. (Foto Monumentenzorg)

HET SLOTJE „DE BLAUWE CAMER” TE OOSTERHOUT

Afb. 3. Uitzicht het zuidwesten na de restauratie.

Afb. 4. Gang langs de pandhof na de restauratie.

Afb. 5. De grote zaal na de restauratie.

(Foto's Monumentenzorg)

koper op de toenmalige balier van Alva Terra, broeder Emond van Emmichoven, evenals de baliers voor en na hem meestal betiteld als „meester van Chantraine” (een heerlijkheid bij Geldenaken). Hij was vrijwel zeker een bloedverwant van Herberen en deze familierelatie zal dan ook wel van invloed zijn geweest op de transactie.

De hiervoor genoemde commanderij der Ridder van St. Jan bezat in Oosterhout verschillende rechten, o.m. het patronaatsrecht van de kerk, een deel der tienden en een schepenbank voor de lagere rechtspraak in een deel van Oosterhout. Deze schepenbank is in 1473 opgeheven, toen de heer van Breda, graaf Jan van Nassau, de belangrijkste rechten van de orde te Oosterhout, welke haar een positie gaven die boven die der andere grond- en tiendbezitters uitging, afkocht⁶.

Dit jaartal 1473 is van belang voor de datering van de forse vierkante traptoren van het slotje. Dat deze later is aangebouwd bleek reeds uit de bouwnaad tussen deze en het huis, waarvan men het betreffende deel van de zuidgevel zonder deze te verzwaren als een der torenmuren liet fungeren. Enkele muurankers van het huis zijn dan ook aan de binnenzijde van de toren zichtbaar gebleven. Het metselwerk ervan bleek van een mindere kwaliteit dan dat van het hier boven beschreven huis.

De aanbouw van deze traptoren, die vermoedelijk is geschied vanwege en tegelijkertijd met de uitbreiding van het huis met een verdieping, zal tussen ± 1420 en 1473 hebben plaats gevonden (fig. 2). Deze datering kan worden gegeven op grond van een bij de restauratie van onder de pleisterlaag te voorschijn gekomen schuinkruis of maalteken in de westelijke torenmuur, dat tijdens de bouw ervan moet zijn ingemetseld (afb. 3). Dit maalteken was een teken van jurisdictie, dat Smit houdt voor een teken van het jaargeding⁷. Het hing hier zonder twijfel samen met de rechtsmacht, welke de Ridder van St. Jan in Oosterhout bezaten. Hun schepenbank nu is in 1473 opgeheven. Het aanbrenge van dit teken zou nadien geen zin meer gehad hebben. Op grond daarvan mag de bouw van deze toren gesteld worden tussen ± 1420 en 1473.

Het maalteken, dat van de tekens van recht, welke men vaak in toren- en kerkmuren aantreft, het meest algemeen is, is hier evenals de iets

hoger in diezelfde torenmuur aangetroffen versieringen uitgevoerd in zwart gebrande baksteen. Deze maalteken zijn steeds samengesteld uit kopse stenen, die men zo dicht met de kop tegen het vuur had gelegd, dat zij zwart brandden. Zij komen in deze vorm doorgaans voor in muren uit de tweede helft der 15de en de eerste helft der 16de eeuw. Voordien schijnt dit teken met ander materiaal gemaakt te zijn; later heeft het zijn belang verloren ofschoon het nog tot 1794 formeel bestond⁸.

Tijdens de restauratie werd in diezelfde torenwand aan het uiteinde van een der bovenarmen van het maalteken een liggend stuk zandsteen aangetroffen met een uitholling in de bovenzijde, welke zich naar binnen tapsgewijze verbreedde en welke opening zich in het muurwerk voortzette. Omstreeks 30 cm daarboven bevond zich nog een liggend stuk zandsteen van gelijk formaat doch zonder uitholling. De beide staande stukken steen, die deze spleetvormige opening gecompleteerd moeten hebben, waren verdwenen. Men heeft bij de restauratie aangenomen, dat dit een soort schietgat is geweest, waardoor men ter verdediging van het huis en zijn bewoners een musket kon steken. Een aannemelijke verklaring gezien de plaats, waar deze muuropening werd aangetroffen. Van daar uit had men immers de toegang van het slotje over de brug vanuit de (thans zo genoemde) Kloosterdreef onder schot. In deze zin is dan ook gerestaureerd. Men heeft daarbij echter de fout begaan de steen met de uitholling rechtstandig te plaatsen en er een in dezelfde vorm gekapt stuk zandsteen als pendant aan toe te voegen. Daardoor heeft, wat vroeger een verticale spleetvormige opening moet zijn geweest, thans — m.i. ten onrechte — in het midden een ronde verwijding gekregen.

Ik vraag mij overigens toch af, of dit wel een schietgat is geweest. Verwondert het al, slechts één dergelijk schietgat aan te treffen, de plaats ervan in de onmiddellijke nabijheid van een venster maakte bovendien de positie van de schutter wel erg onveilig. Het huis heeft ook voor het overige allerminst een defensief karakter. De vraag dringt zich daarom op, of dit niet een opening is geweest voor het plaatsen van een licht.

⁸ Vr. med. van Dr J. P. W. A. Smit, oud-rijksarchivaris te 's-Hertogenbosch. Het maalteken treft men op dezelfde wijze uitgevoerd aan in de noordelijke- (1) en zuidelijke transeptgevels (2) van de St. Janskerk te Oosterhout. Transept en priesterkoor van deze kerk dateren van omstreeks 1470.

⁶ F. F. X. Cerutti, *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda*, I, 1956, blz. LXXIII.

⁷ J. P. W. A. Smit, *Brabantsche beelden en teekens van recht*, 's-Gravenhage 1957, blz. 200, 223.

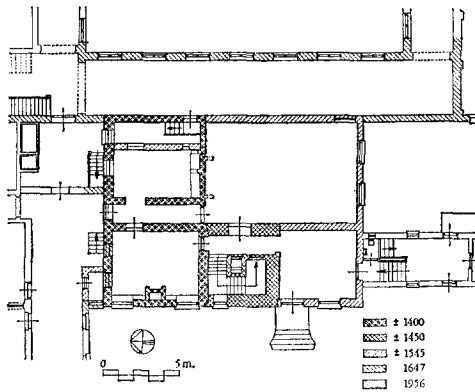

Fig. 1. (Tek. Th. van Straalen)

Een dergelijke lichtspleet zou hier bovendien verband kunnen houden met de rechtspleging⁹.

Uitbreiding met grote zaal en voorhuis; 1544-1546.

De Commanderie van de Ridders van St. Jan had na de verkoop van haar heerlijke rechten te Oosterhout waarschijnlijk weinig belang meer bij de handhaving van „de Blauwe Camer” als plaatselijke pied à terre. In de haardtelling van 1494 wordt het slotje nog een „vrij huis” genoemd van de „meester van Chantraine”, doch kort daarop, tussen 1494 en 1498, is het door de toenmalige balier der orde, Jacobus Calioth, verkocht aan Adriaen Jacob Heymans, een gegoed landbouwer te Oosterhout. In 1502 werd deze overdracht nogmaals bevestigd¹⁰. De bezitting werd toen omschreven als „domistadium (= hofstad) cum agris adjacentibus ac omnibus ac singulis pertinentiis, in Oosterhout situatum, theutonice die blaucamer nominatum”.

Heymans heeft vervolgens bepaalde, niet nader omschreven rechten op „de Blauwe Camer” verkocht aan Laureys Back. Waarschijnlijk betroffen deze de bewoning van het huis en eventueel de toezegging, dat na Heymans' dood het gehele complex eigendom van Back zou worden. Heymans bleef echter de bij het huis behorende gronden exploiteren en staat nog in het cijsboek van 1525 als eigenaar daarvan vermeld. Intussen verkocht Back (toen schepen van Oosterhout en later schout aldaar) in 1514 zijn rechten op het huis aan de kastelein van Geertruidenberg, Jan van der Dussen, stiefvader van Back's vrouw. Deze

⁹ Smit, *o.c.*, blz. 135 e.v.

¹⁰ Alg. Rijksarchief 's-Gravenhage, Arch. Nass. Dom. (inv. Hingman) n°. 4597, fol. 1.

blijkt in 1528 volledig eigenaar van „de Blauwe Camer” te zijn geworden gezien het feit, dat hij toen het huis met de daarbij behorende gronden als onderpand stelde voor een geldlening. Zijn weduwe verkocht in 1544 „alsulcke actie recht en toeseggen” als zij op „de Blauwe Camer” bezat, aan Claes Vierling. Bij deze overdracht blijkt voor het eerst de grootte der bezitting, namelijk 3.5 bunder en 2 lopenzaad (1 bunder = 8 lopenzaad).

Vierling, de niet onbemiddelde griffier van de Rekenkamer van de heer van Breda en lid van diens domeinraad, is de man geweest, die het slotje zijn uiteindelijke vorm gegeven heeft door de aanbouw van de zaal en het voorhuis, welke beide in één bouwfase moeten zijn tot stand gekomen. Zijn bouwactiviteit is af te leiden uit het in zandsteen uitgevoerde wapenschild met entourage in de voorgevel van het voorhuis.

Dit wapenmedaillon moet gezien de wijze van bevestiging tijdens de bouw van dit gedeelte zijn aangebracht. Ofschoon het wapen de heraldische figuren mist (deze zijn vermoedelijk verweerd), wijzen de oneffenheden op het schild uit, dat dit beladen moet zijn geweest met een dwarsbalk. Het geslacht Vierling voerde als wapen: op een veld van azuur een dwarsbalk van goud vergezeld van drie rozen van goud (2 boven, 1 beneden de balk)¹¹. Uit het restant van het helmteken valt echter met meer zekerheid op te maken, dat het wapen dat van Vierling is geweest. Dit helmteken bestaat uit een met de kop omlaag geplaatste dolfin. Het komt in dezelfde vorm voor op de epitaaf van Claes Vierling in de kooromgang van de grote kerk te Breda¹², welke daar na zijn overlijden in 1546 werd aangebracht, en eveneens op de wapens van verschillende leden van het geslacht Vierling, die in de 17de eeuw zitting hadden in de regering van Zierikzee¹³. Geen der families, die voor of na Vierling eigenaar van „de Blauwe Camer” waren, hebben een dergelijk helmteken bij hun wapen gehad. Aangenomen kan derhalve worden, dat het wapen Vierling weleer deze gevel heeft gesierd en dat Vierling de bouwheer is geweest van dit deel van het slotje, d.w.z. van de

¹¹ Vr. med. van de heer W. F. del Campo Hartman van het Centraal Bureau voor Genealogie te 's-Gravenhage, die mij bij de identificatie behulpzaam was. Vgl. J. B. Rietstap, *Armorial Général*, in voce Vierling.

¹² Afgebeeld bij Kalf, *o.c.*, blz. 113.

¹³ P. de Vos, *De Vroedschap van Zierikzee van de tweede helft der 16e eeuw tot 1795*, Middelburg 1931; vr. med. van de heer W. F. del Campo Hartman.

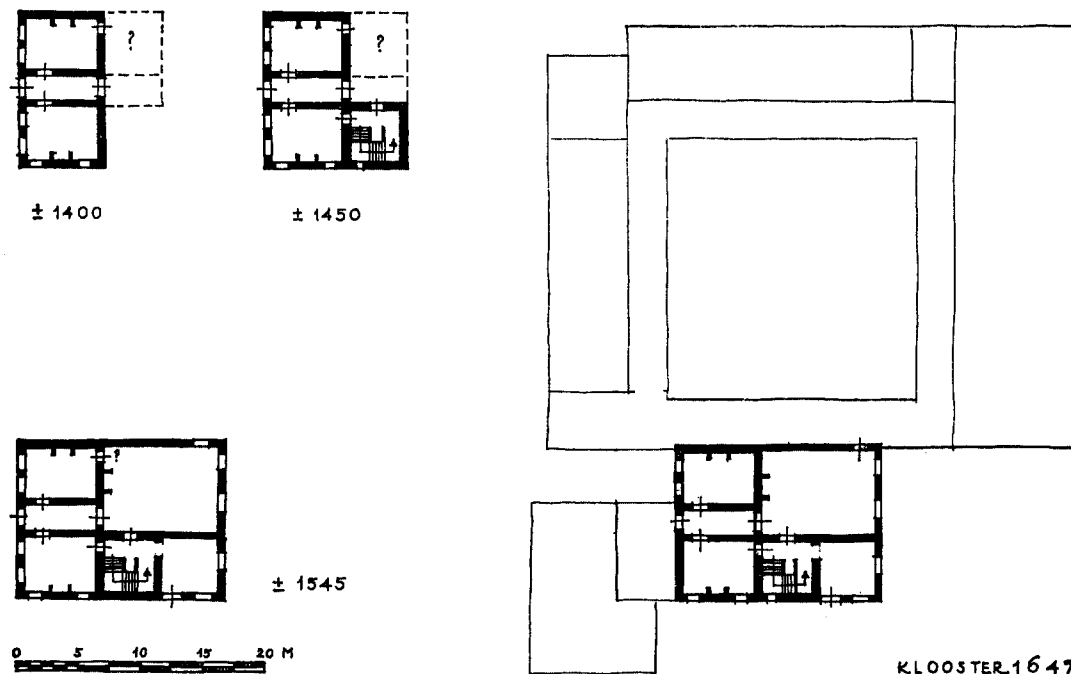

Fig. 2.

(tek. H. Janse)

zaal en het voorhuis; het gedeelte van de toren boven de waterlijst zal waarschijnlijk toen zijn versiering met zandstenen hoekblokken hebben gekregen (afb. 2 en 3).

Het was door deze wapenidentificatie mogelijk de totstandkoming van dit deel van het slotje, door Kalf reeds op het tweede kwartaal van de 16de eeuw gesteld, nader te preciseren. Het zal gebouwd zijn in de jaren 1544-1546 (fig. 2). Vermoedelijk heeft de zaal toen behalve de fraaie zuidelijke ook een noordelijke topgevel gekregen, staande derhalve op de scheidingsmuur van de zaal met het oorspronkelijke huis. Deze zal later tegelijk met de oostelijk geveltop van het oude huis zijn afgebroken, waarna men beide kappen met elkaar verbonden heeft. Een dergelijke dakpartij trof men destijds ook aan bij het eveneens in verschillende bouwperiodes tot stand gekomen slotje „Limburg” te Oosterhout. Boven het wapenmedaillon bevond zich in de 18de eeuw nog een zonnwijzer.

In de vroegere en eerstvolgende vestbrieven van „de Blauwe Camer” staan geen koopsommen vermeld, zodat daaruit de waardevermeerdering van het huis niet valt af te leiden.

Vierlings erfgenamen hebben het zwaar belaste huis, dat door hem als weduwgoed aan zijn

(derde) vrouw was toegezegd, verkocht aan Thomas Grammay, rentmeester-generaal in Gelderland. Hij zal evenmin als Vierling, die te Breda een groot huis bezat aan het Kasteelplein, hier geregeld hebben gewoond, maar deze bezitting meer als buitenverblijf of jachtslot hebben gebruikt. De bij het slotje behorende boerderij was steeds aan een landbouwer verpacht.

Grammay maakte zijn bezitting schuldevrij en liet ook de huidige Kloosterdreef, die hij daartoe met consent van de heer van Breda in 1549 van de vroente had ingenomen, met eiken beplanten.

In 1555 verkocht hij het gehele complex aan Cornelis Tack met behoud evenwel van een grote hypotheek. Wegens het niet nakomen van zijn verplichtingen moest Tack (stammend uit een aanzienlijk Dordts geslacht) na een opwinningproces in 1557 „de Blauwe Camer” opnieuw aan Grammay afstaan. In 1559 kwamen zij beide weer tot een accoord en werd Tack opnieuw eigenaar van het slotje. Hij kwam echter ook nu zijn financiële verplichtingen aan Grammay niet na, werd door deze opnieuw voor de schepenbank gedaagd en zag zich tenslotte genoodzaakt zijn bezitting te verkopen. Namens hem droeg Lenaert van Boisshot in 1562 „de huysinghe de Blauw Camer mette 2 boghaerden, voorhof, saylandt, en

alle die huysinghe ende hoeve ende lant daertoe behorende met ook de lije ende eijckebomen” over aan Huybert van Doorn. Grammay's hypotheek op deze bezitting met een jaarlijks op te brengen rente van 100 carolusgulden, kwam nadien in handen van Andries van de Kieboom uit Turnhout.

Het is merkwaardig te constateren, dat van Doorn in 1586 over de eigendom van het huis in conflict is gekomen met de Ridder van St. Jan, toen de abt van St. Geertruy te Leuven „als conservator van de voorrechten der Orde van Malta” hem gelastte „af te sien van het door hem gesurpeert huis de Blauwe Camer met de landen en cijnsen daartoe behorend”. Tevoren (1585) had de hertog van Parma op verzoek van de Commandeur van „ter Brake” het gerechtelijk beslag, dat tegelijk met de bezittingen van de orde ook „de Blauwe Camer” getroffen had, opgeheven. Er kan hier echter slechts sprake zijn geweest van vermeende rechten van de Johannieters, want de overeenkomst van 1502 stelt buiten twijfel, dat zij al hun rechten op het huis aan Heymans hadden overgedragen.

Zo niet een in wanorde verkerende administratie van de orde de oorzaak van deze misvatting ten aanzien van hun vroegere bezit is geweest, kan deze ook in de hand gewerkt zijn door het feit, dat de toenmalige pastoor van Oosterhout, de Johannietier Daniel van Doorn (1572-1588) tijdens de laatste jaren van zijn pastoraat op de Blauwe Camer heeft gewoond. Hij was waarschijnlijk een naaste bloedverwant van de eigenaar Huybert van Doorn. Het is vermoedelijk zo geweest, dat de orde i.v.m. de gerechtelijke beslaglegging is opgekomen voor de belangen van een van haar leden en daarbij op grond van gegevens in oude bezitsregisters tevens in de mening heeft verkeerd, dat ook het huis eigendom van de orde was. Hoe het ook zij, na 1586 wordt niets meer vernomen van eventuele pretenties van de zijde der Johannieters.

Huybert van Doorn is omstreeks 1590 overleden. Zijn erfgenamen zijn blijkbaar in gebreke gebleven de jaarlijkse hypotheekrente aan Andries van de Kieboom op te brengen en in 1591 zag deze zich genoodzaakt gerechtelijk beslag te laten leggen. Hij won de procedure en werd nu eigenaar van „de Blauwe Camer”.

Twee jaar later verkocht hij het slotje weer. Mr. Jasper van Kinschot werd nu eigenaar van wat in de vestbrief van 1593 wordt omschreven als „de bewaterde huysinghe metten cleynen bouwhuys en schuere metten getimmer, boghaert

ende houtgewasch . . . geheeten de Blauw Camer . . . groot omtrent 4 bunder”. De grootte van het complex was dus sedert 1544 ongewijzigd gebleven.

Van Kinschot, die raadsheer en tesorier-generaal van de prins van Oranje was, schijnt zich voor de Oosterhoutse bevolking nogal verdienstelijk te hebben gemaakt met name door zijn interventies bij prins Maurits, de Staten van Brabant en de Raad van State te 's-Gravenhage. Het dorpsbestuur verleende hem deswege in 1593 twaalf jaar vrijdom van alle dorpslasten voor zijn huis „de Blauwe Camer”. Zijn zoon en erfgenaam Loys van Kinschot, die in 's-Gravenhage woonachtig was, verkocht deze bezitting in 1627 aan Adriaen Verelst, commies-generaal van de domeinen van de prins van Oranje. Bij diens overlijden omstreeks 1633 vererfde het slotje op zijn gelijknamige neef, die schout was van Alphen, Baarle en Chaam en tevens rentmeester van de goederen der voormalige commanderie van „ter Brake”, welke later aan de prins van Oranje zouden overgaan. Verelst breidde zijn bezit naar het zuiden uit met ongeveer een halve bunder grond.

„De Blauwe Camer” ingericht tot proosdij; aanbouw van klooster in 1647; latere veranderingen.

In 1645 tenslotte werd „de Blauwe Camer” eigendom van de Norbertinessen van St. Catharinadal, die het ook thans nog bezitten. Deze nonnen, wier klooster in Breda stond (de tegenwoordige Kloosterkazerne aan de Oude Vest), verkeerden sedert de inname van die stad in 1637 door Frederik Hendrik in een dwangpositie. Ondanks de beloften van de zijde van de veroveraar tot bescherming en handhaving vonden zij het toch raadzamer hun klooster naar elders over te brengen. De keuze viel op „de Blauwe Camer” te Oosterhout en in 1645 werd tussen de proost van het klooster, Balthasar Cruyt, en Verelst de definitieve koopovereenkomst gesloten¹⁴.

In het voorjaar van 1647 begon men achter het bestaande slotje een klooster te bouwen. De architect ervan, zo er een aan te pas is gekomen, is niet bekend. Aannemers waren meester Roeland van den Haegte te Breda voor het metselwerk en

¹⁴ Voor de geschiedenis van het klooster zie: V. van der Aura, *Geschiedkundige bijdragen van het Norbertinessenklooster St. Catharinadal*, Oosterhout 1894; A. Erens, *De oorkonden van het Norbertinessenklooster St. Catharinadal te Breda-Oosterhout*, Tongerlo z.j. (1929); Aug. J. C. Commissaris, *St. Catharinadal*, Breda 1947.

Wouter Liefmans en zijn zoon Arnold te Oosterhout voor het timmerwerk. Het klooster werd met in Oosterhout gebakken steen opgetrokken en met pannen gedekt. Het vertoont een eenvoudige architectuur en bestaat uit vier — om een vierkante pandhof gegroepeerde — vleugels met kruiskozijnen op de begane grond en tweelichtsvensters op de (lage) verdieping. Aan de noordzijde van het slotje, dat nu tot proosdij werd ingericht, werden enkele dienstgebouwen opgetrokken.

Dank zij de bijzondere bescherming, die het klooster genoot van het Oranjehuis¹⁵, is dit convent als enige klooster in de Republiek der Verenigde Nederlanden onafgebroken blijven voortbestaan. Het werd toen vaak — en niet ten onrechte — „het Oranjeklooster” genoemd.

Slotje en klooster zijn sedertdien behoudens modernisering in het inwendige, vernieuwing van vensters e.d., de aanbouw van een intussen weer grotendeels verdwenen kapel in 1816 en van een neogotische kerk in 1903, in hoofdzaak ongewijzigd gebleven.

Restauratie was echter dringend nodig geworden wegens het te vrezende verval van dit monument, waarvan vooral het kloosterinterieur door allerlei in het begin der 20ste eeuw aangebrachte modernisering reeds zeer was verknoid. De daken vroegen algehele vernieuwing, terwijl ook de grote vochtigheid in het gehele complex drastische maatregelen eiste.

Dank zij een groot begrip voor de historische waarden van deze gebouwen bij de leiding van St. Catharinadal en de grote geldelijke offers, die het klooster zich daarvoor heeft willen getroosten kon in de jaren 1955-1959 een tot in

details verantwoorde restauratie plaats vinden. Deze stond in feite onder de leiding van de architect van Monumentzorg, C. J. M. van der Veken, terzijde gestaan door de proost van het klooster, de hoogerw. heer J. A. F. Verheyen O.Praem.

Van de bij de restauratie aangebrachte wijzigingen dienen vermeld te worden: het wegnemen van een later aangebrachte muur, die het voorhuis in een gang en spreekkamer deelde; de vervanging van de moderne vensters in de boven het voorhuis gelegen kamer door soortgelijke vensters doch van een kleiner formaat ter verkrijging van een betere verhouding; het opnieuw optrekken van een verdwenen gangmuur in het oudste deel van het slotje; het naar hun oorspronkelijke plaatsen terugbrengen en vernieuwen van de deuren in de zaal en voorkamer.

De zaal werd van zijn moderne stucplafond ontdaan en kreeg opnieuw moer- en kinderbalken (afb. 5), terwijl het papierbehang in alle vertrekken vervangen werd door schuurwerk.

In het klooster werden o.m. de 18de eeuwse stucplafonds van twee pandgangen gerestaureerd; de beide andere hebben nog hun originele balkenzoldering (afb. 4). Enkele door moderne vensters vervangen stenen kruiskozijnen werden opnieuw geplaatst — voornamelijk in de refter —, terwijl vrijwel alle deuren werden vernieuwd. Voor het behoud van slotje en klooster werd het gehele gebouw van centrale verwarming voorzien.

¹⁵ In 1647 nam de toenmalige prins van Oranje het nieuwe klooster te Oosterhout met kerk, bewoners en eigendommen in zijn bijzondere bescherming (archieff St. Catharinadal V 111^a).

SUMMARY

„DE BLAUWE CAMER”, A SMALL CASTLE AT OOSTERHOUT

BY J. H. VAN MOSSELVELD

„De Blauwe Camer” at Oosterhout (province of North Brabant) is the best preserved of the seven castle-like manor houses that formerly existed in this village.

A restoration was carried out in the years 1955-1959 which, together with an exhaustive research of the archives, yielded a great many data relating to the architectural development of the house and to its owners. It appeared that there have been three periods of construction:

A simple house was erected about 1400; a stair-tower was added while, probably at the same time, the house was enlarged by the addition of a storey about the middle of the 15th century; a large hall was built and the front was extended about 1545.

The house, which occurs under the name of

„De Blauwe Camer” for the first time in 1479, was in the possession of the Knights of St. John for the greater part of the 15th century. They erected the tower. A later owner, Vierling, whose coat of arms appears on the façade, commissioned the construction of the hall and the extension of the front of the house.

In 1645 the castle was bought by the Norbertine Sisters of St. Catharinadal, a Roman Catholic contemplative order which was forced to leave its convent at Breda for political reasons. The house was used as deanery and in 1647 a simple convent was built at the back.

The two buildings have continued to serve as such ever since and, apart from a few modernisations, have remained practically unaltered.

BOEKBESPREKINGEN

François Enaud, Les Châteaux forts en France;
Editions des Deux-Mondes, Parijs, 1958.

François Enaud, Inspecteur des Monuments historiques, heeft het aangedurfd een boek te schrijven over Frankrijks feodale sterkten. Een opmerkelijke verschijning in de grote reeks van boeken, die de aandacht vestigen op het bouwkunstig schoon, dat het Franse kasteel te genieten geeft. De auteur heeft zich een wijze beperking opgelegd. In plaats van voor de zoveelste maal de beroemde renaissancekastelen af te beelden en te bespreken, behandelt hij uitsluitend de middeleeuwse edelmanswoning, die zijn karakter als forteresse, verdedigbaar gebouw, nog duidelijk demonstreert. En dat aan de hand van een prachtige collectie afbeeldingen, waaronder luchtfoto's en detailopnamen.

Enaud doet meer dan dat. Met behulp van vele reproducties van miniaturen, afbeeldingen van kunstvoorwerpen, wapenen en huisraad tracht hij ons het middeleeuwse leven nabij te brengen, ons in de feodale wereld binnen te loodsen.

Wanneer men het boek doorbladert, krijgt men op het eerste gezicht de indruk van een praatje bij een plaatje. Daarmee echter zou men de auteur onrecht aandoen. Wanneer men er zich toe zet hier en daar de tekst eens opmerkzaam te lezen, komt men al spoedig tot de ontdekking dat hier doorgaans werkelijk getracht is de lezer met architectonische en historische belangstelling enigermate te bevredigen. Enaud verliest zich niet in genealogische bijzonderheden over de geslachten, die een bepaald kasteel bewoond hebben. Liever besteedt hij de beschikbare ruimte voor een korte beschrijving van het gebouw en zijn architectonische ontwikkeling.

Zo ver hem dat mogelijk was tenminste. Men mag niet verwachten, dat hij elk kasteel uitvoerig bestudeerd heeft en ons nu in een verkorte monografie het resultaat van zijn archeologisch-architectonisch onderzoek aan de hand van plattegronden en doorsneden duidelijk maakt. In het algemeen was hij aangewezen op de bestaande literatuur, die hij niettemin kritisch benut heeft.

Meer kan men ook niet verlangen. Er valt ten aanzien van het Franse kasteel nog veel te doen. Meestal zijn de archieven nauwelijks geordend, laat staan via een inventaris gemakkelijk te raadplegen. Onderzoek van de gebouwen heeft nog maar in weinige gevallen plaats gevonden. Soms,

zoals in Falaise, heeft men met vlijt en volharding gewerkt; helaas zonder enige ervaring en vergelijkingsmateriaal. De deskundige en kritische beschrijvingen van vele kastelen in Groot-Brittannië, die door de goede zorgen van de betreffende afdeling van het Ministry of Works nog geregeld het licht zien, mist men in Frankrijk smartelijk. De literatuur is er bovendien vaak verouderd. Wanneer men de lijst van de door Enaud geraadpleegde monografieën doorneemt, ontdekt men heel wat van vóór 1900. Een gelukkige omstandigheid is, dat de jaarlijkse excursie van de Société française d'Archéologie altijd weer gereede aanleiding geeft om de te bezoeken kastelen ten behoeve van het congresverslag te beschrijven.

De auteur heeft de geografische indeling gekozen. En terecht; hij ontkwam daardoor aan de bijna onoverkomelijke moeilijkheden, die een chronologische behandeling van de stof met zich gebracht zou hebben. Hij voert nu zijn lezers door alle streken van zijn vaderland, om hen in elk departement enkele opmerkelijke burchten te tonen. Op een wijze die voor iedere belangstellende aantrekkelijk is en ook de vakman nog wat te zeggen heeft, al mist de castelloog dan ook meestal plattegronden en doorsneden. Maar *Les châteaux forts en France* mag men nu eenmaal niet de maatstaven aanleggen van een systematische studie. Ondanks het werk van onderzoekers als Enlart en Ritter kan een integrale geschiedenis van de Franse krijgswaereld nog niet geschreven worden en daarom zal ook de ingewijde dankbaar zijn voor het boek, dat François Enaud ons geschonken heeft.

J. G. N. RENAUD

Lisbeth Tollenaere, La Sculpture sur pierre de l'ancien Diocèse de Liège à l'époque romaine. Publication extraordinaire de la Société archéologique de Namur. Editions J. Duculot, S.A. Gembloux, 1957.

Het is verheugend dat er wederom een gedegen werk is verschenen, gewijd aan de sculptuur van het Maasgebied. De schrijfster had geen gemakkelijke taak en mocht bij voorbaat op zware kritiek rekenen daar een aantal bekende publicaties geruime tijd vroeger aan de hare vooraf gingen.

De inleiding is veelbelovend. Nadat de statige reeks van vorige onderzoekers is vermeld, wordt het vraagstuk van de centra van het Maasgebied en Lotharingen aan de orde gesteld. Vervolgens

wordt het doel van dit boek aangegeven, nl. de bepaling van de rol, die het oude Luikse diocees speelde op het gebied van de beeldhouwkunst. Tenslotte geeft de schrijfster de methode aan, volgens welke zij te werk ging. Het eerste hoofdstuk behandelt de omgrenzing van het diocees, de bodemgesteldheid en het sociaal, historisch en cultureel aspect.

In het tweede hoofdstuk worden de monumentale sculptuur en de doopvonten bestudeerd. Het derde hoofdstuk bestaat uit een beschrijving van het geometrisch, vegetatief en figuratief décor. Met de behandeling van de iconografie wordt het vierde gevuld.

Van groot belang is het korte vijfde hoofdstuk door de weergave der bronnen en de vermelding van de samenhang en onderlinge beïnvloeding der technieken (boekilluminatie, ivoor- en metaalwerk en de houtsculptuur).

Van even grote waarde moet het zesde geacht worden: vermelding van steensoorten, ateliers, permanente ateliers en reizende beeldhouwers alsmede sporen van beschildering.

In hoofdstuk zeven wordt gepoogd een nieuwe chronologie op te stellen terwijl het achtste licht werpt op de stijlkenmerken.

Het tweede deel van het boek bestaat uit een inventaris van de romaanse beeldhouwwerken van het oude diocees van Luik en van sculpturen, die volgens de schrijfster onder invloed van de Maaschool ontstaan zijn.

In de besprekingen van dit boek door J. J. M. Timmers in *De Maasgouw*, 1958, kol. 165-174, en door J. de Borchgrave d'Altena in de *Revue Belge d'Archéologie et d'Histoire de l'Art*, 27 (1958), blz. 241-242, worden een aantal tekortkomingen naar voren gebracht. Hoewel het overbodig is deze opnieuw hier te vermelden, moet wel geconstateerd worden dat de Nederlandse grens voor de schrijfster klaarblijkelijk een bijna onneembare barrière was. Bij de behandeling van werken binnen Nederland is zij niet steeds goed geïnformeerd. Mogelijk heeft zij ons land ook niet in voldoende mate bezocht en verliet zij zich al te zeer op de reeds verschenen literatuur.

Opvallend is het dat het timpaan van de St. Michaëlskerk te Zwolle, voorstellend Abraham met zielen in zijn schoot, wel in de inventaris werd opgenomen. Dit reliëf, in rood zandsteen uitgevoerd, behoort echter geheel tot de Westfaalse sfeer; het is dan ook stellig geen werk uit de 12de eeuw maar veeleer pas ontstaan omstreeks 1300 of iets later.

Er is ook een technisch bezwaar, dat de lees-

baarheid niet ten goede komt. Vooral in het begin van het werk correspondeert de vermelding van de platen niet steeds met de nummering van de afbeeldingen achterin. Bovendien is het voor de lezer vermoeiend dat de nummering van de platen, in de tekst vermeld, in arabische cijfers is uitgevoerd, terwijl voor de ordening van het platingedeelte achterin het boek romeinse gebruikt zijn.

Ondanks al deze bezwaren dient de schrijfster echter te worden geprezen om het aanzienlijke werk, dat zij heeft verzet, haar grote belezenheid, het vele materiaal met enkele honderden afbeeldingen, dat zij bijeen gaarde. Vooral wat betreft de doopvonten was menig stuk in feite nagenoeg onbekend.

Haar verdienstelijke bijdrage voor de bestudering van de Maaskunst mag niet onderschat worden. Haar boek vormt ongetwijfeld een grondslag voor verdere studie in de toekomst.

D. BOUVY

Dr. J. A. B. M. de Jong, Nijmegen. Monumenten uit een rijk verleden. Uitg. Afd. Voorlichting en Culturele Zaken der Gemeente Nijmegen, 1959.

Dit boekje zal in het algemeen in de smaak vallen van het grote publiek. De opmaak is levendig en de afbeeldingen geven aan het geheel een fleurige indruk ondanks het feit, dat de kleuren soms wat minder geslaagd zijn. Doch dit laatste zal wel onvermijdelijk geweest zijn tengevolge van de middelen, die ter beschikking stonden.

De tekst is prettig leesbaar en geeft een handig overzicht doch is jammer genoeg niet „bij”, waar het gaat om de belangrijkste historische gebouwen. Het is spijtig, maar de schrijver wekt de indruk niet voldoende op de hoogte te zijn geweest van de publicaties, die hierover in de laatste tien jaar verschenen zijn naar aanleiding van kunsthistorische onderzoekingen bij recente restauraties. Zo kon bij de laatste restauratie van de veelhoekige kapel op het Valkhof (de St. Nicolaaskapel) door de afdeling Beschrijving van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een uitvoerig onderzoek worden ingesteld naar de bouwgeschiedenis. Daarbij is komen vast te staan, dat deze kapel in geen geval ouder kan zijn dan de 11de eeuw. Zo kon o.a. duidelijk worden geconstateerd, dat het oudste muurwerk was opgetrokken uit afbraakmateriaal, dat van de karolingische Palts afkomstig moet zijn. Zie hierover het „Monumenten-Nieuws” in het *Nieuws-Bulletin*

K.N.O.B., 11 (1958), kol. *86-*88, waar bovendien verwezen wordt naar een elders verschenen uitvoerige studie over dit onderwerp. Desondanks krijgt de goegemeente hier wederom het bekende verouderde verhaal te lezen omtrent een karoïngische kapel.

Evenmin schijnt de schrijver de uitnemende publicaties te kennen van de Kleefse stadsarchivaris Friedrich Gorissen. Nergens vinden wij bijvoorbeeld melding gemaakt van het feit, dat de belangrijke architect, Gisbert Schairt, dombouwmeester te Xanten, o.a. ook te Nijmegen een rol van betekenis heeft gespeeld. Hij toch ontwierp het koor van de St. Stevenskerk, dat verrees tussen $\pm$ 1420 en 1456, en tevens een nieuwe bovenbouw van de toren na de brand in 1429. Hiervan vinden wij niets terug in dit boek hoewel de bouwgeschiedenis dezer kerk reeds in 1954 zeer uitvoerig gepubliceerd is in het *Bulletin van de K.N.O.B.* (kol. 97 e.v.). Men krijgt dan ook sterk de indruk, dat de schrijver met dit artikel geen rekening heeft gehouden. Bepaald oneens zijn wij het bijvoorbeeld met bladz. 59, waar suggereerd wordt, dat het transept in de 15de eeuw ontworpen zou zijn in dezelfde tijd als het koor. Hij spreekt van een in 1431 begonnen transept. Kennelijk is de schrijver misleid door een verklaring uit 1431, waar sprake is van „eyn

seker somme ghelts totter bouwinge des nyen choers des Heyligen Cruys so dat nu nye begrepen is”. Reeds de bouwstijl van het huidige transept maakt echter duidelijk, dat wij met 16de eeuws werk te doen hebben. Het is dan ook alderminst zeker, dat met het bovengenoemde „choer des Heyligen Cruys” een kruisarm bedoeld zou zijn, zoals de schrijver blijkbaar aanneemt. In elk geval is het tegenwoordige dwarspand wellicht eerst na 1543 begonnen en het heeft vermoedelijk geduurd tot 1559 eer de werkzaamheden beëindigd werden.

Het is buitengewoon jammer, dat dit verder zo aardige boekje zulke tekortkomingen heeft; temeer of liever gezegd juist omdat het bestemd is voor het grote publiek. Men verwijte ons niet, dat wij deze onjuistheden breed hebben uitgemaakt. Wanneer in een populaire uitgave toch al moeilijk uitroeibare misvattingen voorkomen, die hun weg blijken te vinden tot in de dagbladpers, dan behoren deze gesignaleerd te worden. Voor het overige hebben wij veel waardering voor dit levendig geschreven en aardig uitgegeven werkje. Mocht het boekje nog eens een herdruk beleven, dan kunnen de bovenvermelde feilen met betrekkelijk weinig moeite hersteld worden.

J. J. F. W. VAN AGT

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Th. H. Lunsingh Scheurleer ;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark,

p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadboudersplantsoen 7, Den Haag ;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam ;

Dr. H. Gerson, Dr. W. C. Braat, R. C. Hekker, Mej. Dr. M. E. Houtzager,

Ir. R. Meischke, Mr. A. P. van Schilfgaarde, Mr. C. A. van Swigchem,

Ir. C. L. Temminck Groll, Prof. Dr. J. J. M. Timmers.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 15.-, voor verenigingen f 25.-, en voor studentenleden f 5.-. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met f 10.- per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. f 4.50 en f 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Den Haag / 15 September 1960

Zesde Serie / Jaargang 13 / Aflevering 4

Met Nieuwsbulletin Aflevering 9

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
WAARIN OPGENOMEN HET NIEUWSBULLETIN, ORGAAN VAN DE
VERENIGING 'DE MUSEUMDAG'

Redactie

Hoofdredacteur J. J. F. W. van Agt;

*Redactie-secretariaat p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg
Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;*

Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond

Voorzitter Prof. Dr. A. W. Bijvanck;

*Prof. Dr. H. Brunsting, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer,
Dr. R. van Luttervelt, Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga,*

Prof. Dr. H. van de Waal.

Leden voor de Voorlopige Monumentenraad:

*afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, J. G. N. Renand,
p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-4480;*

*afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,
p.a. Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;*

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernesstraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Dr. H. C. Blöte, p.a. Raamsteeg 2a, Leiden, telefoon 01710-30641

INHOUD VAN DIT BULLETIN

J. J. F. W. VAN AGT

De Sint Vituskerk te Hoogelien

Kolom 233

E. PELINCK

De beeldende kartografie vóór 1550 in Noord-Nederland

Kolom 261

Boekbespreking

Kolom 271

Adres over het interieur van de St. Jacobskerk te 's Gravenhage

Kolom 275

DE SINT VITUSKERK TE HOOGELTEN

DOOR

J. J. F. W. VAN AGT

De voormalige abdijkerk van Hoogelten staat op de top van de Elterberg, vanwaar men een prachtig uitzicht heeft over de Rijnvlakte met de heuvels van het Reichswald en de Zwanentoren van Kleef in het verschiep. De oorlog maakte echter in 1945 de kerk tot een ruïne op een kaalgeschoten hoogte. Na een aantal voorlopige consolidatiemaatregelen kon eindelijk in 1956 begonnen worden met een algehele restauratie onder leiding van een Nederlands en een Duits architect, te weten ir. J. G. Deur uit Nijmegen en dipl. ing. B. Kösters uit Munster, in samenwerking met rayonarchitect D. Verheus van Monumentenzorg. Bij deze restauratie kwamen er gegevens voor de dag, die van groot belang bleken te zijn voor ons inzicht in de ontwikkeling van de romaanse bouwkunst in deze streken.

Het is namelijk komen vast te staan, dat het romaanse schip — met zijn merkwaardige gebeeldhouwde kapitelen en curieuze triforiumopeningen onder de vensters — van de aanvang af een volledige overwelling heeft gehad¹. Tevoren had men op gezag van Hugo Rathgens steeds aangenomen, dat van dit gedeelte oorspronkelijk alleen de zijbeuken overwelfd waren terwijl het middenschip daarbij dan slechts een houten overdekking zou hebben gehad². Verder zijn wij iets wijzer geworden ten aanzien van de vroegste bouwfases van de kerk.

Het gebouw heeft een bewogen geschiedenis

¹ Vgl. W. Bader, „Das im Jahre 1129 gewölbte Langmittelschiff von Hochelten”, *Bonner Jbb.* 158 (1958), blz. 15 e.v., dat enkele maanden geleden is uitgekomen. Ik kreeg het eerst kort voor het ter perse gaan van mijn artikel, dat al geruime tijd gereed lag, onder ogen.

² H. Rathgens, „Die Rekonstruktion der Stiftskirche zu Hochelten”, *Zeitschr. f. Gesch. d. Architektur*, 5 (1912), blz. 161 e.v. Vgl. A. Verbeek, „Die ehemalige Stiftskirche Hochelten”, *Der Niederrhein = Rhein. Ver. f. Denkmalpf. u. Heimatschutz*, 1953, blz. 85 e.v. Zie voor afb. ook: J. Belonje, „De monumenten van geschiedenis en kunst te Elten”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 7 (1954), kol. 41 e.v. en F. Diepen, *Die romanische Bauplastik in Klosterrath*, diss. Würzburg 1926, Taf. LXV.

gehad, die teruggaat tot in de 10de eeuw. Op de in 944 voor het eerst vermelde Elterberg³ stichtte Wichman, graaf van Hamaland een klooster, begiftigde het rijkelijk met goederen en stelde zijn dochter Liutgardis aan het hoofd ervan. De stichting werd op 29 juni 968 bevestigd door keizer Otto I⁴. Een langdurige onenigheid over de herkomst van de geschonken goederen leidde er vrij spoedig toe, dat het klooster — bedoeld als eigenklooster met familiegraf — veranderd werd in een vrij rijksstift. Door deze omstandigheden werd het enige malen het toneel van een felle strijd. Onmiddellijk na de dood van Liutgardis maakte haar zuster Adela, door Gosses een soort Lady Macbeth genoemd, zich met geweld van het klooster meester. Een dramatisch hoogtepunt vormde de tweede overmeestering van het klooster door troepen van Adela's tweede echtgenoot Balderik tussen 990 en 996⁵.

.....Nec multo post, instigante illa, cum armatu manu montem Eltnae subito occupat. Cum oppidani repentino metu percussi fuga salutem quaererent, in monasterio se abdiderunt; expugnatoque monasterio et iaculis altaribus traiectis, unum, quem sibi inimicum existimari voluit, captivum duxit.....

In het laatstgenoemde jaar onderwierp het echtpaar zich aan de beslissing van keizer Otto III, doch na diens dood werd het klooster — dat toen als een burcht met wallen versterkt was — andersmaal door Balderiks troepen genomen⁶.

.....Post cujus (Ottonis) mortem Baldricus rupit fidem et hostili manu adgressus ad montem Eltnae, vallum, qui Ecclesiam, ad instar castelli, ambiebat, scidit familiamque omnem sibi servire coegit.....

Eerst na Adela's dood in 1017 braken er voor het klooster rustiger tijden aan. Hoe de gebouwen al deze gebeurlijkheden hebben doorstaan valt uit de geschreven bronnen niet meer op te maken.

³ L. A. W. Sloet, *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen*, 's-Gravenhage 1872, nr. 86.

⁴ Sloet, *Oork.*, nr. 103.

⁵ Alpertus, „De diversitate temporum”, I, cap. 1-3, ed. Pertz, *M. G. Script.*, IV, blz. 702 e.v. = Sloet, *Oork.*, nr. 112.

⁶ Alpertus, *o.c.*, cap. 4.

Zouden wij een oude tekst, die vroeger op een vierkante steen „beneden in der gevelen der hal-len” te lezen was letterlijk mogen nemen, dan zou de kerk van Wichman tot in de 12de eeuw bestaan hebben. Zij werd volgens deze ook in oorkonden bewaarde, hier onder geciteerde tekst wegens bouwvalligheid herbouwd in opdracht van abdis Irmgard, waarna zij in 1129 werd gewijd ⁷.

Notum sit omnibus Christi fidelibus, quod Wichmannus comes ecclesiam hanc in honore beati Viti martiris edificavit, dilapsam Irmgardis abbatissa felix memoriae reedificavit et novissime diebus istis Lotharius rex (ad) memoriam sui et conctalis sue Richize . . . eam dotavit . . . Anno M^oC^o vicesimo nono. Dedicata est hec ecclesia a Lymaro Mindensi episcopo.

Met uitzondering van het oudste necrologium, dat gegevens bevat over altaren, ontbreken verdere middeleeuwse berichten, die aanwijzingen zouden kunnen behelzen over de geschiedenis van het kerkgebouw. In het necrologium is sprake van 1. Altare S. Stephani in parte orientale Ecclesiae, 2. Altare S. Petri et Pauli in Choro Domicellarum, 3. Altare S. Johannes Bapt., 4. Altare S. Urbani, 5. Altare S. Viti of Hoog-Altare, 6. Altare S. Gengulfi in Capella, 7. Altare B. Mariae en 8. Altare Elisabethae in Cripta ⁸.

In 1585 werd de abdij door Staatse troepen in brand gestoken. Hoewel men in 1614 een aanvang maakte met het herstel van het klooster, duurde het tot 1670 eer men aan de kerk begon. Bij deze restauratie, die in 1677 gereed kwam werd de kerk veel kleiner en ook lager dan voor-

⁷ Sloet, *Oork.*, blz. 248; vlg. P. Clemen, *Die Kunstdenkmäler des Kreises Rees*, Düsseldorf 1892, blz. 69. Vgl. een bevestigingsbrief van keizer Lotharius uit 1129 „... Quoniam etiam iam dictam beati Viti ecclesiam in b. Blasii natale a Senmardo Mildensi episcopo, praesente et favente Trajectensi episcopo, una cum clero suo aliisque quampluribus s. ecclesiae fidelibus, consecrari mandavimus ...” Sloet, *Oork.*, nr. 254. In het oudste necrologium wordt Irmgard „reedificatrix huius Ecclesie” genoemd. N. C. Kist, *Het necrologium en het rynsboek van het adelijk jufferenstift te Hoog-Elten*, Leiden 1853, blz. 94.

⁸ Kist, *o.c.*, blz. 187. Vgl. de vermelding van het graf van abdis Richardis „ante criptam theutonice krocht prope lectos campanorum” die een plaatsbepaling moet behelzen. Kist *o.c.*, blz. 83. In de toren kan de krocht niet geweest zijn, zoals onderzoek van het uitgegraven gedeelte onder de benedenruimte heeft uitgewezen. Op de tekeningen van Vinckeboons is het koor weergegeven zonder krocht; hopelijk kunnen opgravingen nog eens uitmaken of er daar ooit een geweest is. Of zou de ruimte onder de galerij bedoeld zijn?

heen. De ruïne van het koor werd afgebroken en van het dwarspand en de zuidbeuk bleven slechts enkele muurresten overeind staan. In het ingekorte schip werden de gebeeldhouwde kapitelen ongeveer drie meter lager herbezigd, waarna de resten der oude lichtbeukvensters door nieuwe gewelven en een nieuwe bekapping aan het oog werden onttrokken. De werkzaamheden waren in 1674 al zover, dat men de in dat jaar overleden abdis Maria Sophia van Salm Reifferscheidt kon begraven voor het hoofdaltaar van het sterk ingekorte gebouw.

Na de opheffing van het klooster in 1811 kreeg het kerkgebouw de bestemming van parochiekerk. In 1836 raakte de toren in brand; de drie klokken, die bij deze brand gesmolten waren, werden in 1841 omgegoten tot drie nieuwe. Na de ingrijpende restauraties van 1889-1890 en 1894-1897 ⁹ werden er nog in 1928 herstellingen uitgevoerd. In de laatste oorlog is het gebouw vooral aan de zuidzijde zeer zwaar getroffen, terwijl van de toren de zuid- en westmuur voor een groot gedeelte werden weggeschoten.

Oude afbeeldingen.

Dat het kerkgebouw veel groter is geweest dan thans, blijkt reeds uit de nog voor een gedeelte bewaarde zijmuur van de overigens verdwenen zuidbeuk en uit het nog aanwezige muurfragment van de zuidelijke dwarsarm. Het wordt ten overvloede bevestigd door oude afbeeldingen. Zo zien wij op een prentje van A. Rademaker hoe het abdijcomplex er uit zag na de in 1614 aangevangen herstellingen van de kloostergebouwen ¹⁰. Van grote documentaire waarde zijn de twintig tekeningen in een schetsboek van J. Vinckeboons, eigendom van het Historisch Museum der stad Keulen (afb. 1-4; 13) ¹¹. Op deze

⁹ Rathgens, *o.c.*, blz. 163.

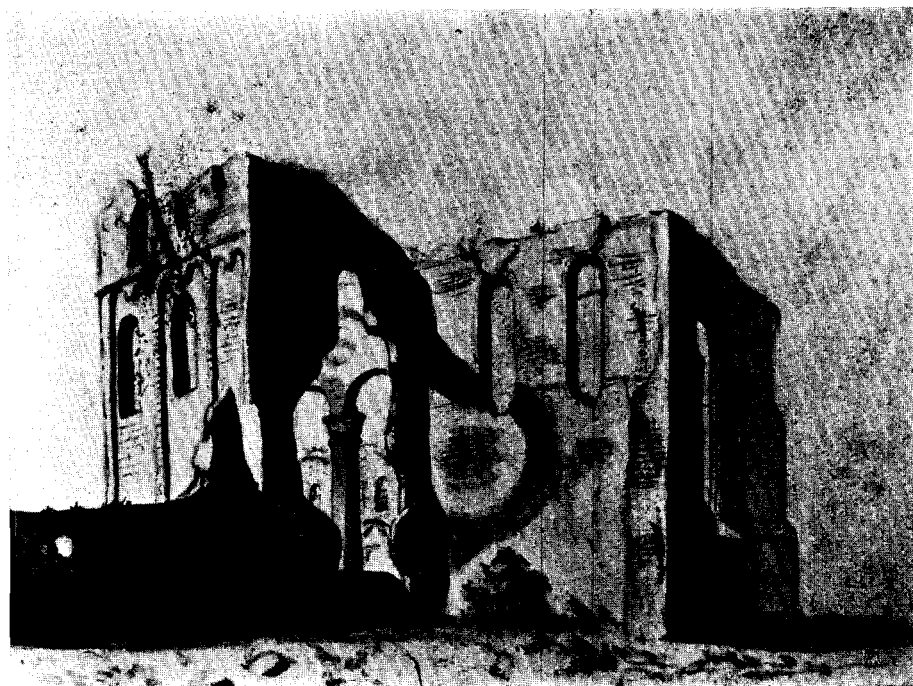
¹⁰ *Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche Oudheden*, Amsterdam 1771.

¹¹ Rathgens, *o.c.*, afb. 10-19 en blz. 168-180 met uitvoerige bespreking van alle tekeningen. Bader, *o.c.*, Taf. 1-5 (op Taf. 2 twee tekeningen — blad 41 en 42 — die nog niet door Rathgens waren afgebeeld). Rathgens meende de tekenaar te kunnen vereenzelvigen met de graveur Johannes Vingboons, broeder van de architecten Philip en Justus Vingboons; Bader schrijft ze toe aan Justus Vingboons. Voor deze laatste veronderstelling pleit het feit, dat de tekenaar zich uitsluitend voor het gebouw heeft geïnteresseerd; ertegen de wel zeer primitieve weergave van de architectuur, zeker, wanneer men de schetsen van Hoogelten vergelijkt met de volkomen

DE SINT VITUSKERK TE HOOGELTEN

Afb. 1. De Kerk uit het noordoosten omstreeks 1670; tekening J. Vinckeboons.
(Keulen, Stadtmuseum)

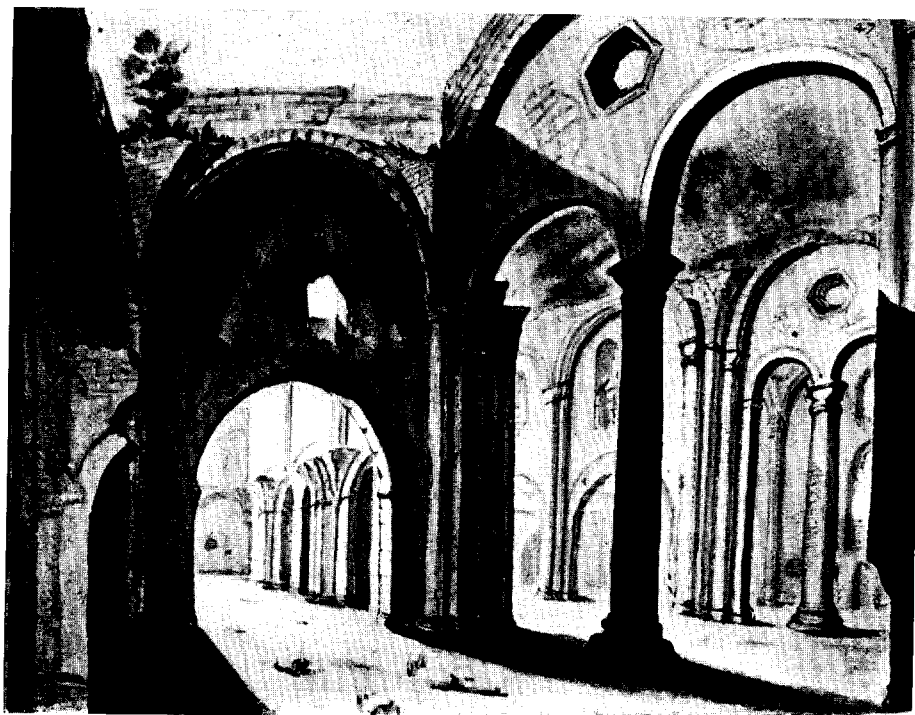

Afb. 2. Koor en dwarspand uit het zuidoosten omstreeks 1670; onvoltooidte tekening
door J. Vinckeboons (blad 49).
(Keulen, Stadtmuseum)

DE SINT VITUSKERK TE HOOGELTEN

Afb. 3. Interieur naar het oosten omstreeks 1670; tekening J. Vinckeboons.
(Keulen, Stadtmuseum)

Afb. 4. Interieur naar het noordwesten vanuit het dwarspand; tekening J. Vinckeboons.
(Keulen, Stadtmuseum)

DE SINT VITUSKERK TE HOOGELTEN

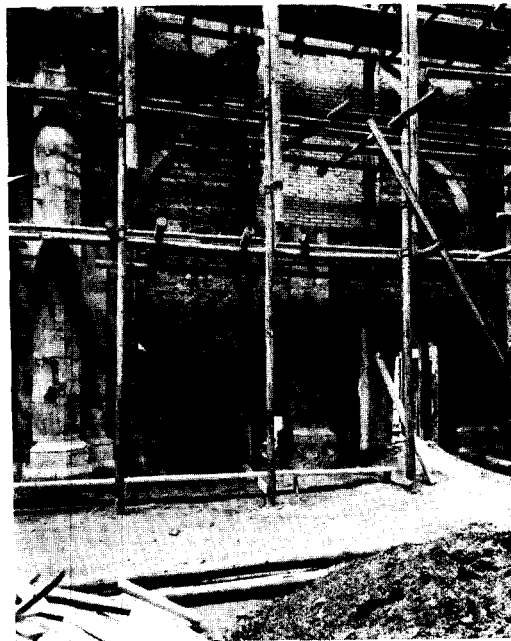
Afb. 5. De Kerk uit het noordoosten in 1949.

Afb. 6. Noordkant van de derde travée van het middenschip; romaans.

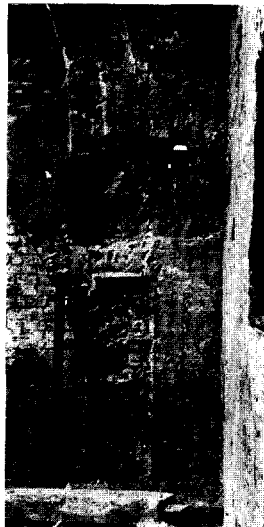
Afb. 7. Galerij-arcade.

Afb. 8. Zuidkant van de tweede travée van het middenschip; gotisch.

(Foto's Monumentenzorg)

DE SINT VITUSKERK TE HOOGELTEN

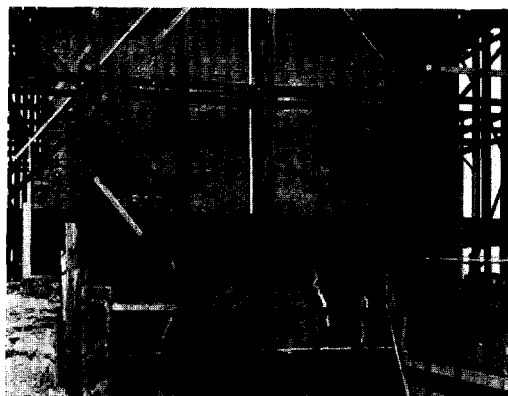
Afb. 9. Vensterdagkant in de zuidmuur.

Afb. 10. Hockzuiltje onder de galerij.

Afb. 11. Westportaal tegen de noordbeuk.
(Foto Landesdenkmalamt, Munster)

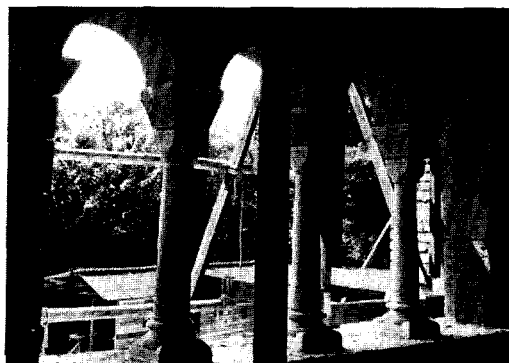
Afb. 12. Oostmuur van de toren met dakmoeten uit de 11de, 17de, 12de en 14de eeuw.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 13. Westportaal omstreeks 1670; tekening J. Vinckeboons.
(Keulen, Stadtmuseum)

Afb. 14. Vierdelige opening aan de noordkant van de galerij.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 15. Vierdelige opening aan de zuidkant van de galerij.
(Foto Bouchier, Zevenaer)

in 1670 en volgende jaren vervaardigde schetsen heeft de tekenaar, die zijn naam voor deze gelegenheid verhoogduitst heeft in Finckenbaum, de toenmalige kerkrüine weergegeven; op sommige ervan staat de volledige rüine afgebeeld, op andere ziet men de toestand na gedeeltelijke afbraak. Van enig belang is verder nog een tekening van Lambert Doomer in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam omdat deze de kerk weergeeft tijdens de bouw van een nieuwe overkapping¹².

De oudste resten.

De consoliderings- en restauratiewerkzaamheden boden gelegenheid tot een onderzoek, waarbij al spoedig bleek, dat het oudste opgaande metselwerk gezocht moet worden in de meest westelijke travee van het middenschip. Dit metselwerk, dat zich bevindt onder de westgalerij, is voor een groot gedeelte samengesteld uit kleine rechthoekige tufsteenblokken met gietwerk in de kern. Aan de noordzijde, waar het oudste wellicht nog 10de eeuwse werk doorloopt tot ruim een meter van de latere scheiboog, werd een rondboogvenster aangetroffen met afgeschuinde gepleisterde dagkanten. Dit venster, welks plaats laat denken aan een eenbeukige aanleg, bleek later te zijn veranderd in een oculus.

Dit alles was tevoorschijn gekomen na verwijdering van een beklamping, die gedeeltelijk uit de 11de eeuw kan stammen, getuige een gemetseld wandzuiltje met een teerlingkapiteel en een basement van Ottoons karakter in de zuidwesthoek (afb. 10, vgl. fig. 4). De bij dit zuiltje passende vloer moet 14 cm dieper gelegen hebben dan de vloer van het romaanse schip. Mogelijk heeft dit oudste muurwerk zijn behoud te danken gehad aan het feit, dat men de westgalerij bij latere verbouwingen heeft willen sparen. De arcaden op vijf zuilen met 11de eeuws aandoende basementen en teerlingkapitelen (afb. 7) schijnen vroeger namelijk dicht bij de toren gestaan

te hebben en wel even ten westen van de verticale bouwnaad in de noordmuur, zoals kan blijken uit een op die hoogte teruggevonden zuilfundering¹³ en uit de afdruk van een strijk balk en een balkgat aan de zuidzijde.

Hogerop kwamen vlak bij de toren resten te voorschijn van twee vroegere vensters; van het noordelijke venster vielen nog een afgeschuinde binnendagkant en het begin van de buitenboog te herkennen (aanzet 45 cm boven de onderdorpels der latere triforiumopeningen)¹⁴ en van het zuidelijke een afgeschuinde binnendagkant met boogaanzet (afb. 9, fig. 1, 2 en 4). Het metselwerk van langwerpige stukken tufsteen, waarvan deze resten deel uitmaakten, was uiterst fijn en zorgvuldig gevoegd en gelek op het metselwerk van de toren en het romaanse schip. Toch moeten wij hier te maken hebben met getuigen van een aanmerkelijk oudere aanleg. De vensters, waar het hier om gaat, hebben namelijk zo laag gezeten, dat zij zelfs niet passen bij de onderste dakmoet, die in de oostelijke torenmuur te zien is. Zij duiden op een kerk, waarvan de zijmuren slechts ongeveer 9 à 9.5 meter hoog kunnen zijn geweest terwijl de dakmoet wijst op muren van ongeveer elf meter hoogte. Vermoedelijk kunnen deze vensterresten beschouwd worden als overblijfsels van de mogelijk in het begin der 11de eeuw herstelde oudste kerk.

Toen de toren gebouwd werd, was het schip reeds verhoogd en afgedekt met een betrekkelijk flauw hellend zadeldak, waarvan de moet nog te zien is (afb. 12, fig. 1). Dit tweede schip, dat altijd nog aanzienlijk lager geweest is dan het latere romaanse, was reeds driebeukig doch de zijbeuken hadden een geringere breedte dan de latere, getuige een ongeveer 60 cm dikke fundering van tufsteen aan de zuidzijde (fig. 1, afb. 20)¹⁵. Het ioniserende kapiteel dat tegenwoordig fungeert als basement van een der zuiltjes van de hoofdingang kan behoord hebben bij een van deze eerste kerken¹⁶.

correcte perspectief van de Oude Kerk te Amsterdam uit 1682, gegraveerd door Nicolaas Listingh naar een tekening van Justus Vingboons. Het is echter moeilijk hier een uitspraak te doen, omdat Johannes Vingboons zich als graveur speciaal heeft bezig gehouden met de door zijn broers ontworpen gebouwen. Vgl. I. H. van Eeghen, „De familie Vinckboons-Vingboons”, *Oud-Holland* 67 (1952), blz. 208, n. 15, en D. F. Slothouwer, „Justus Vingboons en het Ridderhuis te Stockholm”, *K.O.G. Jaarverslag* 76 (1933-'34), blz. 56 e.v. met afb. van Justus' handtekening.

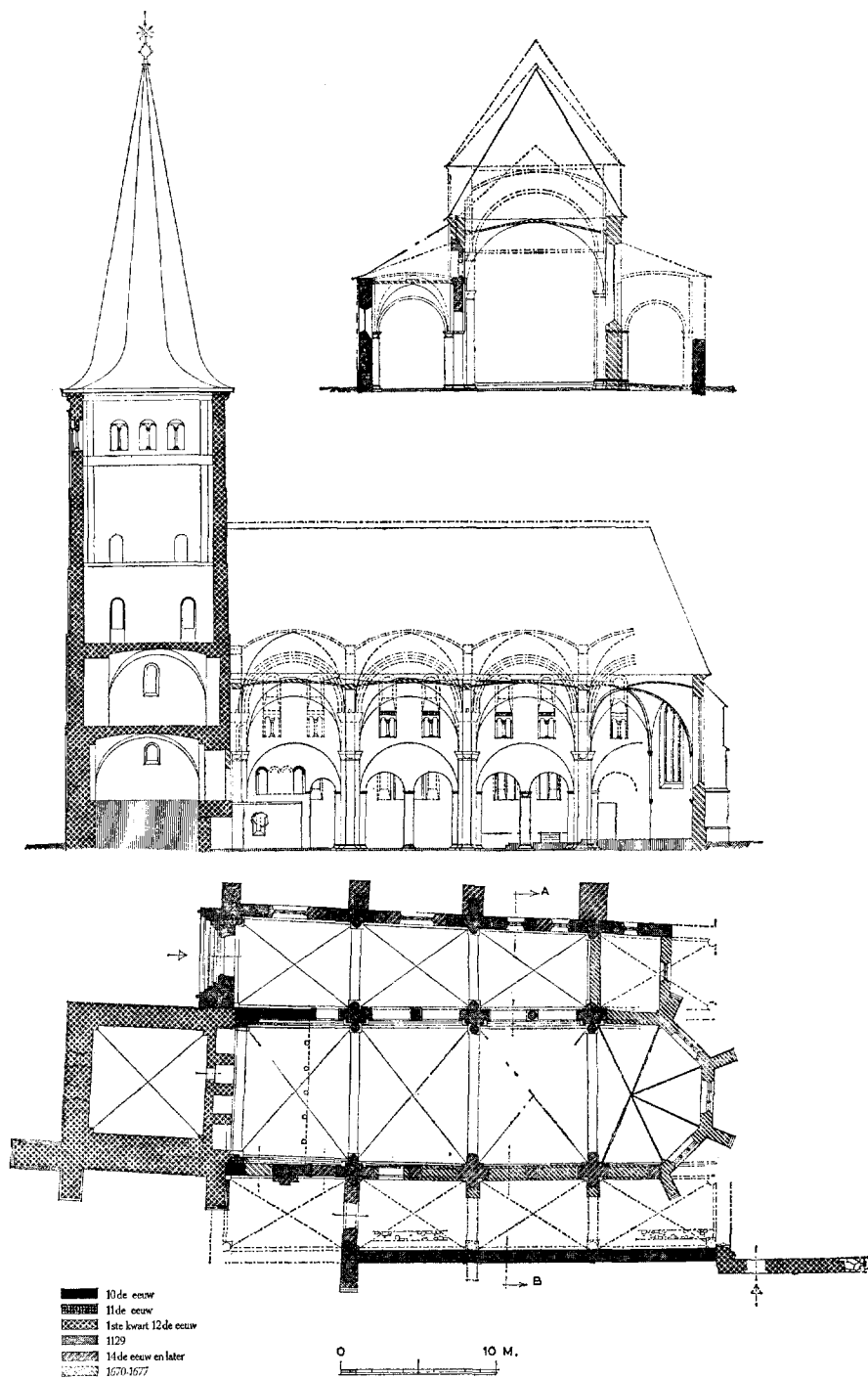
¹² Bader, *o.c.*, Taf. 6.

¹³ Weliswaar van baksteen (27 cm). De fundering (55 x 55 cm) zit op een afstand van 3 m van de toren en 2.70 m van de noordelijke zijmuur.

¹⁴ Rathgens, *o.c.*, afb. 32.

¹⁵ „Archeologisch Nieuws”, *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 10 (1957), kol. *108. Uit de plaats der oudste vensters en ook van het hoekzuiltje onder de westgalerij valt op te maken, dat het schip zich vroeger iets verder westwaarts moet hebben uitgestrekt.

¹⁶ Verbeek, *o.c.*, afb. 6. Ook afgebeeld bij: J. J. F. W. van Agt, „De Sint Medarduskerk te Wessem”, *Bull. N.O.B.*, 6de S. 5 (1952), kol. 64, afb. 7.

Fig. 1. Toestand voor en tijdens de restauratie, met aanduiding van de middeleeuwse toestand in gebroken lijnen. Op de dwarsdoorsnede zijn boven het middenschip van onder naar boven de dakhellingen aangegeven in de 11de eeuw, de 17de eeuw (getrokken lijn), de 12de eeuw (ook boven de zijbeuken) en de 14de eeuw. Tekening Monumentenzorg (W. J. Berghuis)

Tussen de resten van de latere romaanse zuidbeuk en die van de zuidelijke dwarsarm (afb. 20) bevindt zich een scherpe bouwnaad, waaruit onomstotelijk blijkt, dat het dwarspand ouder moet zijn geweest en dus oorspronkelijk moet hebben aangesloten bij de juist ter sprake gekomen smallere aanleg. Tussen dwarspand en toren heeft dus een tijdlang een driebeukig schip gestaan, waarvan de hoogte wordt aangegeven door de onderste dakmoet en de breedte door de oude fundering binnen de resten van de romaanse zuidbeuk.

De 12de eeuwse kerk.

Koor en dwarspand.

Het koor en het dwarspand kennen wij verder nog slechts uit de schetsen van Vinckeboons (afb. 1-4; vgl. fig. 2 en 3). Beschouwen wij deze echter nader dan vallen enkele eigenaardigheden op. Zo waren de dwarsarmen van de kruising gescheiden door bogenparen, een dispositie, die o.a. wordt aangetroffen in de St. Severin te Keulen (1ste helft 11de eeuw)¹⁷ doch ook nog te Hamersleben ($\pm$ 1115)¹⁸. Om deze nog al archaïserende afsluiting wat luchtiger te maken had men de boogvelden doorbroken met een opening, waarvan de zeshoekige vorm o.a. te vergelijken is met dergelijke openingen ($\pm$ 1090) in de keizersgrafkelder te Spiers¹⁹ doch de functie vooruit loopt op dergelijke oplossingen in boogvelden van latere kloostergangen. Voorts krijgt men de indruk, dat de gevelversiering van het dwarspand wat schaal betreft meer bij de toren paste dan bij het schip, hoewel bij de bouw van de toren kennelijk reeds gerekend was op dit nieuwe schip. De geringe hoogte van het boogfries in de eindgevels van het vroegere dwarspand zou er verder op kunnen duiden, dat deze vermoedelijk vroeg-12de eeuwse aanleg oorspronkelijk lager was, misschien even laag als het 11de eeuwse schip, waarvan de dakmoet nog getuigt. En dit zou kunnen betekenen, dat de

¹⁷ W. Meyer-Barkhausen, *Das grosse Jahrhundert kölnischer Kirchenbaukunst*, Keulen 1952, fig. 33 en afb. 139.

¹⁸ H. Nickel, „Zur Erbauungszeit des Langhauses der Klosterkirche zu Hamersleben“, *Wissensch. Zeitschr. d. Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg*, 3 (1954), blz. 654. De kathedraal van Straatsburg heeft nog een dergelijke dispositie uit de 13de eeuw met spitsbogen.

¹⁹ F. Klimm, *Der Kaiserdom zu Speyer*, Spiers 1952, afb. 103. Zie voor de bouwgeschiedenis van deze kerk: H. E. Kubach, „Der Dom zu Speyer“, *Pfälzer Heimat*, Heft 2, 1960.

oostelijke partij van de kerk verhoogd werd toen na de bouw van de toren het nog grotendeels bestaande romaanse schip werd opgetrokken.

Toren.

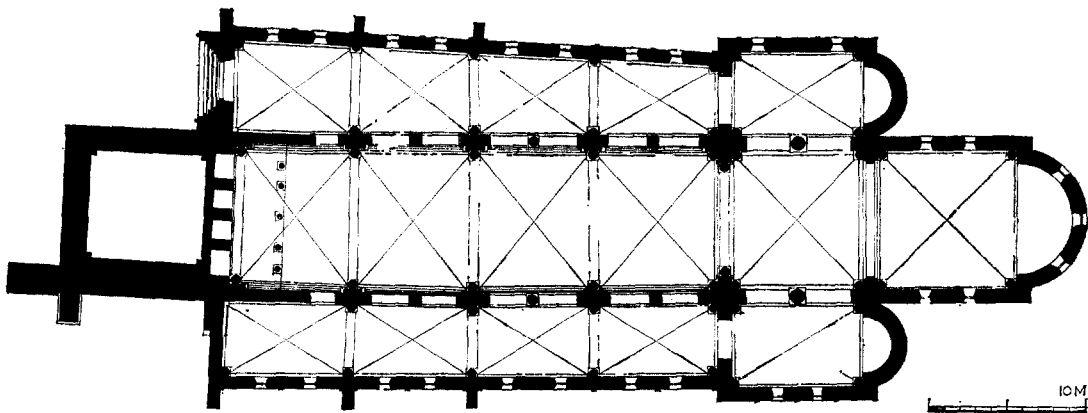
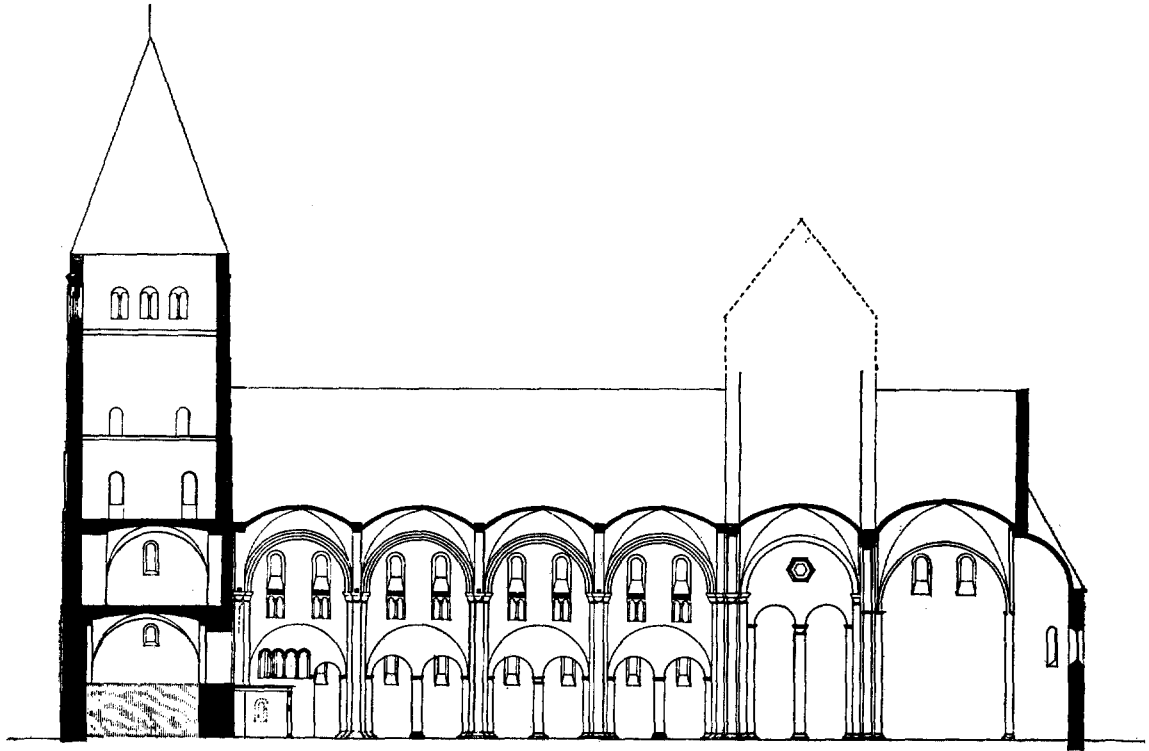
De toren met zijn fraaie buitengeleding heeft graatgewelven over de beide benedenste verdiepingen. De onderste ruimte ligt aanmerkelijk hoger dan het schip en staat door een grote rondboogopening in verbinding met de westgalerij. Bij onderzoek is komen vast te staan, dat de hooggelegen vloer van deze onderste torenruimte geen voormalige krocht heeft bedekt, zoals men wellicht zou vermoed hebben. Opvallend zijn de vier diepe nissen van verschillende breedte in de torenmuur onder de galerij, daar zij in geen enkel opzicht stroken met de zes bogen van de arcade. De tweede torenruimte is voorzien van een aantal nissen met gebogen achterwand, die wijzen op een bijzondere bestemming van deze verdieping.

Schip.

Evenals o.a. in de oudere kerken te Echternach, Lobbes, Susteren en het nabije Zyfflich²⁰ worden in het romaanse schip (fig. 1, 2, 3; afb. 3, 6) twee scheibogen telkens door een enkele boog omvat. De hoofdpijlers vormen het uitgangspunt voor drievoudige muraalbogen. Van de nog aanwezige romaanse tussenpijlers is de meest westelijke vierkant, de andere rond^{20a}. Alle pijlers hebben afgeschuinde met een half rond profiel eindigende basementen (afb. 18) uitgezonderd de vierkante tussenpijler (afb. 21), waarvan het basement een ojiefprofiel vertoonde. Uniek is de combinatie van romaanse lichtbeukvensters met gekoppelde triforiumopeningen; merkwaardig het beeldhouwwerk van de lage teerlingkapitelen en de afgeschuinde dekplaten boven de hoofdpijlers van het middenschip (afb. 16, 17). Behalve palmetbladeren, vlechtornament, vogels met ineengestremelde halzen en enkele andere dierfiguren ziet men namelijk koppen in de boldriehoeken tussen de zijvlakken. Palmetbladeren ziet men eveneens op de friezen

²⁰ R. Staud, „Die Abteikirche St. Willibrord in Echternach“, *Publ. d.l. sect. hist. de l'Inst. G.-D. de Luxembourg* 60 (1923), afb. 28. Deze kerk was overigens een stichting van bovengenoemde Balderik en Adela, die er werden begraven; Sloet, *Oork.*, nr. 136.

^{20a} Hoe de derde tussenpijler was in onbekend, daar hij al weg was, toen Vinckeboons zijn tekeningen maakte. Wij hebben met beide mogelijkheden rekening gehouden (vgl. fig. 2 met fig. 3).

Fig. 2. Reconstructie van de kerk in de 12de eeuw.

Tekening Monumentenzorg (W. J. Berghuis)

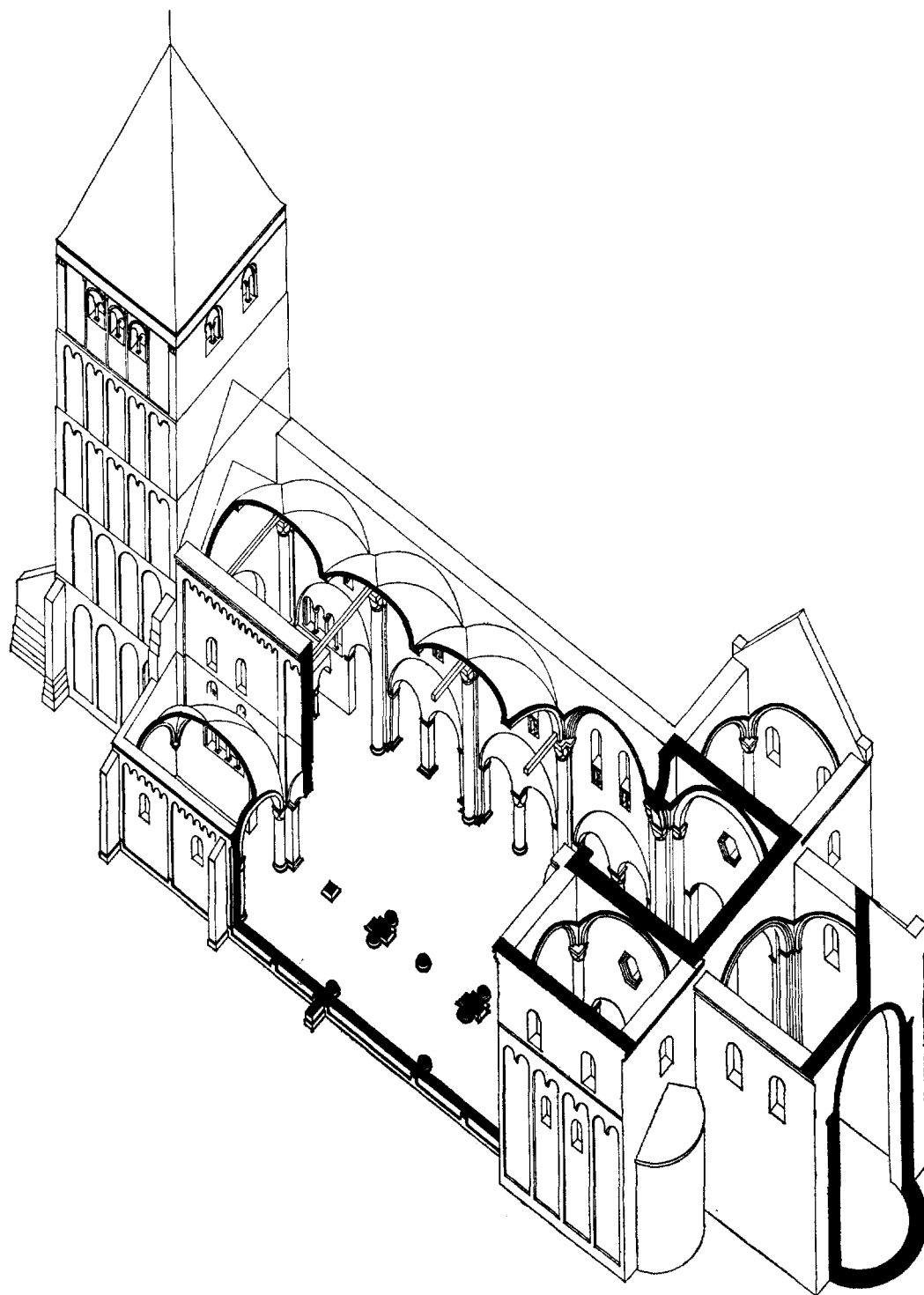

Fig. 3. Reconstructie van de kerk in de 12de eeuw.

Tekening Monumentenzorg (W. J. Berghuis)

boven de triforiumopeningen en op de dekplaten van de vierdelige opening, die bij de restauratie aan de zuidkant boven de galerij is vrijgelegd (afb. 15), nadat reeds eerder aan de noordzijde een dergelijke opening — met andere profielen — was tevoorschijn gekomen (afb. 14) ²¹.

Tot nog toe gold dit romaanse schip op gezag van Hugo Rathgens als een belangwekkende vertegenwoordiger van die fase in de romaanse bouwkunst, tijdens welke men eerst aarzelend overging tot volledige overwelling. Rathgens reconstrueerde namelijk een kerk, die overwelfd was, echter met uitzondering van het middenschip. De muraalbogen, die boven de 17de eeuwse gewelven nog gedeeltelijk bewaard waren en inmiddels weer zijn aangevuld, vatte hij daarbij op als niet meer dan een wandgeleding, vergelijkbaar met de dom van Spiers in zijn 11de eeuwse toestand (1030-'61) ²². Zijn veronderstellingen waren gebaseerd op een onderzoek van het muurwerk boven de 17de eeuwse gewelven. Op de zwikken tussen de uit drie rollagen samengestelde muraalbogen aan de noordzijde van het middenschip trof hij namelijk pleisterresten aan juist op plaatsen, waar men de aanhechting van oorspronkelijke gewelven en gordelbogen zou verwachten en vanzelfsprekend concludeerde hij, dat het middenschip oorspronkelijk niet overwelfd was en de hoofdpijlers door de bogen van een wandgeleding verbonden waren. Deze veronderstelling scheen bevestigd te worden door de tekeningen van Vinckeboons, van welke er althans enkele — die echter na gedeeltelijke afbraak van de bouwvallen gemaakt zijn — geen gewelfresten weergeven.

Wij hebben jammer genoeg de waarnemingen van Rathgens niet meer aan het gebouw kunnen herhalen, omdat de door hem opgemerkte boogzwikken boven de eerste en tweede hoofdpijler bij consolideringswerkzaamheden reeds gedeeltelijk waren weggebroken. Gelukkig echter bestaan er foto's, die van onder af genomen boven het ingestorte 17de eeuwse gewelf de destijds door Rathgens getekende boogzwik ²³ weergeven met pleisterresten. Rathgens heeft dus juist geobserveerd en zijn onjuiste conclusies zijn zeer begrijpelijk wanneer men in overweging neemt, dat

constructief gezien een overwelling ondenkbaar leek met muren, die niet op zijdelingse gewelfdruk berekend schenen te zijn.

Bij verder onderzoek van het muurwerk kwamen echter zulke gegevens tevoorschijn, dat voortaan met absolute zekerheid moet worden aangenomen, dat ook het middenschip van de aanvang af overwelfd geweest is. De boogzwik boven de derde pijler aan de noordzijde, de enige waarvan ook de derde rollaag bewaard was gebleven, bleek gedeeltelijk uitgehakt te zijn. Zelfs afgehakt trad een der stenen echter nog ongeveer twee centimeter uit het muurvlak. Duidelijk was aldus te zien, dat wij hier te doen hadden met de aanhechtingsplaats van een hoogstwaarschijnlijk ribloos kruisgewelf. Tussen de gewelven zullen rechthoekige gordelbogen gezeten hebben. Aan de torenzijde kwam het gewelf van de eerste travee neer op een muraalboog, waarvan de kromming zich aftekende in de vorm van een pleisterrest.

Verder is ook gebleken hoe men naar een oplossing had gezocht voor het opvangen van de zijdelingse gewelfdruk. Boven de plaatsen, waar de kapitelen oorspronkelijk hebben gezeten en inmiddels herplaatst zijn, heeft men namelijk 23 cm hoge ongeveer vierkante gaten in het muurwerk aangetroffen, waarvan enkele nog uiteinden bleken te bevatten van vroegere dwarsbalken, die in halfhoutse verbinding vastgehouden werden door in de muurdikte ingemetselde hier en daar nog fragmentarisch bewaarde balkstukken ²⁴.

De in de muurdikte ingemetselde balkstukken laten denken aan de bij de Romeinen bestaande methode om verdedigingsmuren met ingemetselde dwarsbalken te versterken. Een 11de eeuws voorbeeld van een doorgaande ringverankering kan men zien in de St. Nicolaaskapel op het Valkhof te Nijmegen, waar de ankerbalken aan de dag treden in de boogvelden boven de galerijopeningen ²⁵. Nog in de 13de eeuw heeft men gemeend de muren van het kasteel van Horne op deze wijze steviger te kunnen maken. In de meeste gevallen evenwel hebben dergelijke verstevigingen hoogstens tijdelijk geholpen. Het hout verstikte namelijk op plaatsen, waar het volledig

²¹ Hier waren de beide buitenste elementen steeds als afzonderlijke openingen in gebruik gebleven.

²² Vgl. o.a. E. Gall, *Niederrheinische und Normänische Architektur im Zeitalter der Frühgotik*, I, Berlin 1915, blz. 14 e.v.

²³ Rathgens, o.c., afb. 9.

²⁴ Voor opmetingen en foto's der genoemde details zie Bader, o.c., Taf. 8, 9, 18-21.

²⁵ J. J. F. W. van Agt, „Die Nikolauskapelle auf dem Valkhof zu Nymwegen“, *Karolingische und Ottonische Kunst = Forschungen zur Kunstgesch. u. Chr. Archäologie*, III, Wiesbaden 1957, blz. 188.

was ingemetseld, zodat er op de lange duur als regel niet veel meer overbleef dan uitsparingen met houtmoolm. Als tijdelijke hulpconstructie konden de ingemetselde balken echter wel degelijk zin hebben, zeker wanneer zij dienden voor de verankering van dwarsbalken bij het overwelfen van grotere ruimten, wat in de 12de en 13de eeuw niet ongebruikelijk was. Als regel werden deze dwarsbalken verwijderd wanneer de overwelfing eenmaal voltooid was en een stabiel geheel tot stand was gekomen²⁶. Het schip van de kerk te Hoogelten schijnt echter tot de gebouwen te behoren, waarin men de dwarsbalken, om ongelukken te voorkomen, heeft laten zitten, zoals dit ook gebeurde te Vreden in Westfalen in het vierde kwart van de 12de eeuw²⁷.

Het middenschip was dus overdekt met ribloze kruisgewelven, gescheiden door gordelbogen, die neerkwamen op de kapitelen van de schalken tegen de hoofdpijlers.

Ook de zijbeuken waren uiteraard overwelfd. Het alternerende steunenstelsel ging hier echter niet, zoals men zou verwachten²⁸, samen met een overwelfing volgens het gebonden systeem, waarbij aan weerskanten van elke middentravee telkens twee zijtraveeën passen. Uit de resten der oude muraalbogen is namelijk gebleken, dat het middenschip en de vrij brede zijbeuken een gelijk aantal rechthoekige gewelven hadden, een toestand, die in de 17de eeuw min of meer werd hersteld bij het aanbrengen der bakstenen gewelven. Ook hier heeft men het nodig geacht speciale maatregelen te nemen om de gewelddruk op te vangen en wel door het aanbrengen van tufstenen steunberen tegen de westelijke traveeën.

In het Rijnland schijnt een volledige overwelfing, waarbij dus ook het middenschip gewelven

kreeg, voor het eerst tot stand te zijn gekomen in de domkerken van Spiers ($\pm$ 1100), Mainz (gewijd 1137) en in de abdijkerk van Maria Laach (1093-1156). De beide eersten werden overwelfd volgens het gebonden systeem doch te Maria Laach is men reeds vooruit gelopen op het gotische ideaal door dit systeem te verlaten. Het gebouw bleef hiermee echter lange tijd een uitzondering. De weinige kerken, die in deze streken vooreerst met een volledige overwelfing werden opgetrokken, vertonen alle weer het gebonden systeem²⁹, zoals de voormalige Mauritiuskerk te Keulen (volt. 1144), de St. Mathiaskerk te Trier (gewijd 1148), Brauweiler (middenschip na 1141), Steinfeld (beg. 1142), Knechtsteden (beg. 1138, volt. tussen 1151 en 1181), Cappel ($\pm$ 1150), de St. Patrocluskerk te Soest (gewijd 1166), de Abdinghofkerk te Paderborn (na 1163), Wissel (2de helft 12de eeuw), de Klaaskerk te Utrecht en de om hun merkwaardige pseudotransepten bekende Utrechtse Mariakerk (omstreeks 1137) en abdijkerk van Rolduc (1143)³⁰.

De bouwers van Hoogelten hebben blijkbaar op twee gedachten gehinkt door de traditionele „Stützenwechsel” te combineren met een „moderner” overwelfingsschema. Wanneer wij de bouw van het schip in verband willen brengen met de wijdingsdatum 1129 dan zou dat dus betekenen, dat vrijwel vooraan in de reeks van volledig overwelfde kerken, die van Hoogelten zou staan met het meest geavanceerde overwelfingsschema! Kortom een overwelfing volgens dit schema lijkt op het eerste gezicht rijkelijk vroeg voor 1129. Er is dus reden om zich af te vragen of wellicht een latere datering te verdedigen valt.

Inderdaad zouden de triforiumopeningen daarop kunnen wijzen. Zij zijn te vergelijken met dergelijke openingen, eveneens met deeltzuiltjes, in de dom van Munster (herbouwd na 1121)³¹, in de kerk van het nabije Wissel (2de helft 12de eeuw)³², Echternach (eind 12de

²⁹ H. Thümmeler, „Die Anfänge der monumentale Gewölbebaukunst in Deutschland und der besondere Anteil Westfalens”, *Westfalen* 29 (1951), blz. 154 e.v.

³⁰ De datering van beide laatstgenoemde kerken komt ter sprake in de *Geïllustreerde beschrijving van de monumenten van geschiedenis en kunst in Zuid-Limburg*, waarvan het 1ste deel binnenkort ter perse gaat. Vgl. *Kunstreisboek voor Nederland*, 3de/4de druk, Amsterdam 1960, blz. 577.

³¹ W. Burmeister, *Die westfälische Dome*, 2de druk, München-Berlijn, 1951, blz. 54 en afb. 68.

³² R. Hootz, o.c., afb. 331.

²⁶ E.-E. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, Parijs 1854-1868, II, i.v. Chainage, blz. 396 e.v. E. Bunet, „La restauration de la cathédrale de Soissons”, *Bull. Monumental* 87 (1928), blz. 81-83 en fig. 15. Vgl. K. J. Conant, *Carolingian and romanesque architecture 800 to 1200*, Harmonworth 1959, blz. 143 en J. F. Fitchen, „The erection of french gothic nave vaults”, *Gazette des Beaux Arts* 102 (1960), blz. 281 e.v.

²⁷ H. Thümmeler, „Die frühromanische Baukunst in Westfalen”, *Westfalen* 27 (1948), afb. 37 en blz. 208. Dr. F. Mühlent te Munster was zo vriendelijk mij hierop attent te maken. Vgl. ook de houten dwarsbalken in de St. Nicolaas te Kampen, waar zij overigens anders bevestigd zijn.

²⁸ Vgl. de onjuiste reconstructie van de zijbeukoverwelfing bij Rathgens, o.c., afb. 22.

eeuw)³³ en bijvoorbeeld de St. Kastor te Koblenz (1208)³⁴, waar zij mogelijk als voorlopers der 13de eeuwse Rijnlandse triforia te beschouwen zijn. Geen dezer kerken vertoont echter zo'n opvallende als het ware gotische combinatie met het erboven zittende venster. Hoogstens zou men kunnen denken aan de buitenordonnantie van de westelijke ingangspartij ($\pm$ 1200) van de St. Patroclus te Soest.

De verdere versiering van het schip past daarentegen juist zeer goed in de tijd omstreeks 1129. De afgeschuinde pijlerbasementen (afb. 18) zouden zelfs ouderwets genoemd kunnen worden ware er niet het afsluitende halfronde profiel. Van de kapitelen (afb. 16, 17) bestaan geen directe analogieën, zodat wij ons slechts kunnen beroepen op de toegepaste motieven — die in de hele 12de eeuw gemeengoed blijven in de Westeuropese kunst — en de detaillering. In hun hoofdvorm doen de teerlingkapitelen en de afgeschuinde dekplaten even denken aan de kapitelen van het schip der stiftskerk te Quedlinburg (herbouwd na 1070, gewijd 1129)³⁵; de vlakke behandeling ervan vertoont echter een minder ver gevorderd stijl karakter. Dan zouden het doopvont in de stiftskerk te Freckenhorst (uit het jaar van de kerkwijding, eveneens 1129) en een tweetal losse kapitelen aldaar³⁶ geschiktere vergelijkingsobjecten kunnen zijn. Merkwaardig is te Hoogelten vooral de aanwezigheid van koppen in de boldriehoeken der teerlingkapitelen. Op een dergelijke plaats ken ik ze nog slechts bij de juistgenoemde kapitelen te Freckenhorst, te Keulen in de Grosz St. Martin (tussen 1150 en 1172)³⁷ en de Apostelkerk³⁸ en verder in de kerk te Hamersleben (door Kluckhohn tussen 1130 en 1150 gedateerd, door Heinrich Nickel $\pm$

³³ R. M. Staud, *o.c.*, 60 (1923), blz. 157, afb. 10.

³⁴ F. Michel, *Die kirchliche Denkmäler der Stadt Koblenz*, Düsseldorf 1937, blz. 124-125.

³⁵ E. Kluckhohn, „Die Bedeutung Italiens für die romanische Baukunst und Bauornamentik in Deutschland“, *Marburger Jbb.* 1955, blz. 96-97, afb. 92-95, waar ze na 1110 worden gedateerd.

³⁶ R. Schulze, *Die Bau- und Kunstdenkmäler von Westfalen. Kreis Warendorf*, Münster 1936, afb. 102-108. Vgl. Thümmeler, in *Westfalen* 29 (1951), blz. 169-170.

³⁷ W. Zimmermann, „Neue Beobachtungen zur Baugeschichte von Grosz St. Martin“, *Die Kunstdenkmäler im Landesheil Nordrhein*, Beiheft 2, *Kölner Untersuchungen*, Batingen 1950, blz. 105 e.v., afb. 55.

³⁸ Meyer-Barkhausen, *o.c.*, fig. 4.

1200)³⁹. Het „deegachtige” karakter van het beeldhouwwerk te Hoogelten past volkomen in de eerste helft van de 12de eeuw. Men vergelijkte ze maar met bijvoorbeeld sommige kapitelen te Rolduc, die met de jaren 1107-'08 en 1143 in verband gebracht kunnen worden. Ook de detaillering der palmetten en bepaalde „Spielereien” doen aan Rolduc denken (en aan Lombardije!); bijv. de palmetbeëindigingen aan de staart van sommige dieren. Hoewel de kapiteelornamentiek te Hoogelten goed past bij de overgeleverde wijdingsdatum behoeven wij — rekening houdend met mogelijke archaïsmen — een latere datering niet uit te sluiten mits wij maar blijven in de eerste helft van de 12de eeuw. Hetzelfde geldt voor de rijkversierde omlijsting van de ingang (afb. 11), waarvoor later een overdekte voorhal kwam te staan, die overigens sinds lang verdwenen is⁴⁰. De koppen onder de latei en het palmettenfries erboven stemmen namelijk overeen met de kapiteelornamentiek binnen. De beide grote zuilen, waardoor de ingangsomlijsting geflankeerd wordt, passen goed in de tijd omstreeks 1129 doch de schachtringen, die eveneens voorkomen aan de kleinere zuilen onder de drie archivolten, zouden ook naar later kunnen wijzen. Verbeek wijst er echter op, dat dit motief wel eerder voorkomt in de edelsmeedkunst en in de boekverlichtingen⁴¹.

Het schip toont dus een samengaan van oude en nieuwere elementen, die alle passen in de eerste helft van de 12de eeuw, doch het opvallendste element wordt gevormd door het overweldigingsschema, dat een geavanceerde indruk maakt. Hier komt nog bij, dat de heer Halbertsma tijdens het door hem geleide bodemonderzoek in 1957 in de pijlerfunderingen ook wat baksteen heeft opgemerkt, die naar zijn zeggen niet van een reparatie afkomstig kon zijn. Daar de baksteenindustrie volgens de gangbare theorieën in onze streken eerst na omstreeks 1160 opbloede zou dit een argument kunnen zijn voor een datering na dat jaar, wat echter in strijd is met de bouwornamentiek. Wie zal overigens uitmaken of hier en daar niet reeds voor het midden der 12de eeuw stenen werden gebakken. Wan-

³⁹ Kluckhohn, *o.c.*, blz. 46. Nickel, *o.c.*, blz. 659.

⁴⁰ Onder de trap, die van deze ingang in de zijbeek naar beneden voert, bleken nog de oorspronkelijke treden te zitten.

⁴¹ Verbeek, *o.c.*, blz. 93 (gouden antependium van Hendrik II uit de munsterkerk te Basel; zie H. Jantzen, *Ottotonische Kunst*, München 1947, afb. 126-128).

neer in de tweede helft van de 12de eeuw monumentale gebouwen volledig uit baksteen kunnen worden opgetrokken, dan mag men toch wel een „aanloopperiode” veronderstellen, waarin baksteen reeds als hulpmateriaal gebruikt wordt.⁴²

Een latere datering van het schip zou betekenen, dat de wijdingsdatum in verband moet worden gebracht met de bouw van koor en dwarspand. Dit schijnt echter reeds tegengesproken te worden door de bewoording van de overgeleverde tekst. Er is immer uitdrukkelijk sprake van herbouw, en niet van vergroting, zoals men zou mogen verwachten indien koor en dwarspand bedoeld waren geweest. Ook het feit, dat de betreffende steen ingemetseld was „in der gevelen van der hallen” kan er op wijzen, dat de wijding van 1129 in verband moet worden gebracht met de voltooiing van het overwelfde schip. Hoogelten moet dus inderdaad evenals Maria Laach beschouwd worden als uitzonderingsgeval in een gebied, waar overwelling volgens het gebonden systeem tot diep in de 13de eeuw regel bleef.

In Frankrijk, „waar de toekomst al begonnen was”, kwam overigens een gotische versie van het gebonden systeem in zwang, gecombineerd met een beter doordachte methode om de gewelddruk op te vangen. Dit betekende een flinke stap voorwaarts ten opzichte van het schip van de romaanse abdijkerk te Vézelay ($\pm$ 1104-1132), waar de meer eenvoudige traveeëndeling — hoe harmonisch ook om te zien — gepaard ging met dezelfde technische onvolkomenheden als te Hoogelten, zodat daar later toevoeging van luchtbogen noodzakelijk werd. Vézelay was echter tegelijkertijd een grandioos romaans slotacoörd en een uitgangspunt voor verdere ontwikkeling. Dit in tegenstelling met Maria Laach,

⁴² Tussen 1147 en 1152 kreeg de westbouw van de kerk te Havelberg al een bakstenen bovenbouw. De bakstenen kerk van Jerichow aan de Elbe kwam grotendeels tussen 1150 en 1152 tot stand. Zie A. Kamphausen, *Die Baudenkmäler der deutschen Kolonisation in Ost-Holstein und die Anfänge der nord-deutschen Backsteinarchitektur*, Neumünster in Holstein 1938, blz. 194 e.v. J. M. Zeisner, *Die Klosterkirche zu Jerichow*, Berlijn 1940. De Nederlanders hadden zo als bekend een groot aandeel in de 12de eeuwse kolonisatie van het gebied achter de Elbe en de Havel. Evenals de niet gevluchte Slavische Wenden, waarmee zij zich op den duur vermengden, behoren zij tot de voorouders der huidige Brandenburgse bevolking; vgl. O. Glaser, *Die Niederländer in der Brandenburg-Preussischen Kulturarbeit*, Berlijn 1939, blz. 7-28.

welke kerk in de hoofdpzets — afgezien van de overwelling — een volslagen archaïserende formule volgt. Hiermee vergeleken kunnen de inconsequenties te Hoogelten zeer wel passen in het beginstadium van de monumentale geweldebouw in onze streken. Het geavanceerde karakter van de overwelling was er vermoedelijk meer schijn dan werkelijkheid.

Verbouwingen.

Reeds op de tekeningen van Vinckeboons was te zien, dat de romaanse kerk enige gotische wijzigingen had ondergaan. Zo was de zuidmuur van het middenschip in de drie oostelijke traveeën herbouwd (fig. 4; afb. 3 en 6) en had het koor een driezijdige sluiting gekregen. Bij de verbouwing van het schip heeft de ontwerper ermee volstaan het gevondene systeem der romaanse periode — twee scheibogen gevat in een enkele grote boog tussen zware hoofdpijlers voor muraal- en gordelbogen — te vertalen in de vormen van zijn eigen tijd, zodat wij hier een laatste voorbeeld hebben verkregen van „Stützenwechsel” van het Echternachse type. Evenals te Roth a.d. Our⁴³ en Osnabrück ($\pm$ 1218- $\pm$ 1250)⁴⁴ zijn de scheibogen spits van vorm terwijl de grote boog rond is. Tussen achtkantige hoofdpijlers van trachiet staan vierkante tussenpijlers van hetzelfde materiaal, waarop telkens twee spitsbogen van trachiet neerkomen, die omvat worden door een grote rondboog; tegenover twee romaanse lichtbeukvensters kwam nu echter in elke travee een enkel venster te staan, dat getuige de gedeeltelijk bewaarde dagkanten en onderdorpels breder was en blijkens enkele boogaanzetten een rondboog of gematigde spitsboogvorm had. Bij deze verbouwing, die gezien de detaillering omstreeks het midden of in de tweede helft van de 14de eeuw moet hebben plaats gevonden⁴⁵, werd de dakhelling versterkt (fig. 1, afb. 12) terwijl

⁴³ Staud, *o.c.*, afb. 28.

⁴⁴ H. Thümmeler, *Der Dom zu Osnabrück*, München-Berlijn 1954.

⁴⁵ De vroegere driezijdige koorsluiting kan op grond van aan de huidige sluiting herbezigde fragmenten omstreeks 1400 gedateerd worden; vgl. Bader, *o.c.*, blz. 20-21. Ook oudere fragmenten bleken aan de 17de eeuwse koorsluiting herbezigd te zijn. Aan de plint waren namelijk romaanse basementen met hoekversieringen toegepast met de onderkant buitenwaarts. Volledigheidshalve moet hier nog genoemd worden de aanbouw met overwelfde benedenruimte aan de noordkant van het koor.

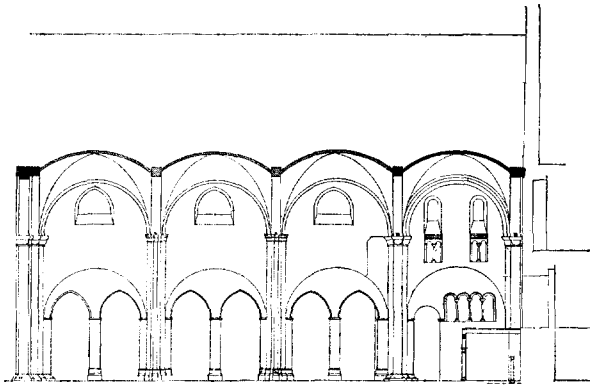

Fig. 4. Zuidwand van het middenschip na de 14de eeuwse verbouwing. Reconstructie.

Tekening Monumentenzorg (W. J. Berghuis)

vermoedelijk in dezelfde tijd de zuidbeuk nieuwe vensters verkreeg met traceringen. Voorts blijkt uit een der tekeningen van Vinckeboons dat de gewelven in de zuidbeuk iets hoger kwamen te liggen. Daar er verder geen enkele ruimtewinst is verkregen moeten wij te maken hebben met de herbouw van vervallen of ingestort muurwerk. Vermoedelijk waren de houten verankeringen der dwarsbalken verstikt, zodat de gewelddruk niet meer voldoende werd opgevangen.

Er is hier gelegenheid om nog eenmaal terug te komen op de waarnemingen van Rathgens. Dat deze bij het beschouwen van pleisterresten op plaatsen, waar men aanhechtingssporen van gewelven had mogen verwachten, en denkend aan de lichte constructie van het muurwerk tot een verkeerde interpretatie kwam van de tekeningen van Vinckeboons, zal geen mens verbazen. Al waren wij echter overtuigd van het feit, dat het schip van de aanvang af volledig overwelfd was, toch moest er gezocht worden naar een verklaring van de pleisterresten, die zulk een overwelfing schenen uit te sluiten. De oplossing van dit probleem werd geleverd door de aanwezigheid van pleisterresten op het 14de eeuwse baksteenwerk aan de zuidkant van het middenschip. Dit muurwerk bevatte enkelvoudige muuraalbogen — tijdens de restauratie evenwel vervangen door drievoudige van tuf — waarboven eveneens pleister bleek te zitten. Vermoedelijk is men na voltooiing van de bakstenen zuidmuur niet onmiddellijk overgegaan tot overwelfen en

⁴⁶ Vgl. een dergelijke voorlopige toestand in de kooromgang der Nijmeegse St. Stevenskerk in de jaren voor 1456; J. J. F. W. van Agt, „De St. Stevenskerk te Nijmegen”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 7 (1954), kol.

heeft men eerst enige tijd volstaan met een ziende kap ⁴⁶. De nieuwe gewelven, die tenslotte over het middenschip werden aangebracht, zullen hetzelfde aspect hebben gehad als de romaanse, waarvan er vermoedelijk een bewaard was gebleven in de meest westelijke travee. Ook werden er weer dwarsbalken gebruikt om de zijwaartse druk op te vangen, getuige een ijzeren trekanker, dat nog aanwezig was tussen de derde en vierde travee van de zuidmuur.

Samenvatting van de bouwgeschiedenis.

De bouwgeschiedenis is dus vermoedelijk als volgt samen te vatten:

Omstreeks het midden van de 10de eeuw stichting van het klooster; bouw van een vermoedelijk éénbeukige kerk, waarvan nog resten aanwezig kunnen zijn onder de westgalerij. Enig later muurwerk met vensterresten hogerop kan er op wijzen, dat deze éénbeukige kerk in het begin van de 11de eeuw ingrijpend is hersteld.

In de loop van de 11de eeuw bouw van een hoger driebeukig schip; de middenbeuk afgedekt met een flauw hellend zadeldak, waarvan een moet bewaard is in de oostelijke torenmuur. De breedte van de zijbeuken volgt uit een fundering, die aan de zuidzijde is gevonden.

In het begin van de 12de eeuw bouw van koor en dwarspand, wellicht aanvankelijk niet hoger dan het 11de eeuwse schip. Vervolgens bouw van de toren.

Daarna vervanging van het 11de eeuwse schip door een nieuw, dat blijkens de tweede dakmoet

113. In de kruisgang van de dom te Xanten heeft een gelijke toestand maar zeer kort geduurd; Bader, *o.c.*, blz. 24-25 en Taf. 10-12.

aanzienlijk hoger wordt, bredere zijbeuken krijgt en volledig overwelfd wordt, terwijl boven de kapitelen trekballen worden aangebracht om de zijdelingse druk der gewelven op te vangen. Misschien verhoging van koor en dwarspand. Wijding in 1129.

Bij een ingrijpende verbouwing in de loop van de 14de eeuw wordt de zuidmuur van het middenschip over drie traveeën vernieuwd, waarna middenschip en zuidbeuk voorzien worden van nieuwe gewelven. Getuige een derde dakmoet tegen de oostmuur van de toren en een dichtmetseling van de onderkant der romaanse lichtbeukvensters zijn de dakhellingen in die tijd iets versterkt. Iets later krijgt het koor een driezijdige sluiting.

Bij de herbouw van 1670-1677 wordt het ingekorte middenschip voorzien van een driezijdige sluiting in gotische trant, waaraan onderdelen worden toegepast van de vroegere koorsluiting; in het verlaagde middenschip worden de romaanse kapitelen op een lager peil opnieuw gebruikt, waarna een bakstenen overwelfing wordt aangebracht, die de resten der oude lichtbeukvensters geheel aan het oog onttrekt en slechts de triforiumopeningen zichtbaar laat. De gotische lichtbeukvensters aan de zuidzijde worden dichtgemetseld en, daar de zuidbeuk niet meer herbouwd wordt, door andere vervangen, die lager komen te zitten.

De restauratie.

De huidige restauratie is een poging om iets van de oude werking van het interieur te laten herleven door de drie bewaarde traveeën in de vroegere afmetingen te herstellen.

In de noordbeuk, die het eerst aan de beurt kwam, zijn de romaanse vensters — twee per travee — weer open gemaakt ter vervanging van de veel grotere uit later tijd. Tevens werden daar de tufstenen steunberen hersteld na verwijdering der latere ommetselingen.

Wij wezen reeds op de beide viervoudige openingen, die in het middenschip aan weerskanten van de westgalerij tevoorschijn zijn gekomen. In de noordelijke zijn nieuwe zuilen met basementen en teerlingkapitelen geplaatst. De zuidelijke opening bleek tot ieders verrassing nog vrijwel gaaf

bewaard te zijn met o.a. fraai gebeeldhouwde dekplaten boven de kapitelen (afb. 15).

Bij de herbouw van de romaanse lichtbeuk waren er voldoende gegevens voor de reconstructie der romaanse vensters; er waren zelfs nog resten van de houten sponningen. Ook de gotische lichtbeukvensters konden ten naaste bij in de oude afmetingen hersteld worden aan de hand van onderdorpels, dagkanten en enkele boogaanzetten. In afwijking met het gevondene heeft men echter de gotische zuidmuur dunner gemaakt, aan de kant van het middenschip geheel in tufsteen vernieuwd en de enkelvoudige muuralbogen van baksteen, die er zaten, vervangen door drievoudige van tufsteen naar romaans model.

Tussen de 17de eeuwse koorsluiting en het verhoogde middenschip kwam een triomfboog te staan.

Uitgaande van de toestand na de 14de eeuwse verbouwingen heeft men bij het maken van de nieuwe bekapping van het middenschip de helling gekozen van het 14de eeuwse dak, waarvan de moet bewaard is. Het aanvankelijke plan om het middenschip een vlakke houten zoldering te geven, heeft men uiteraard laten varen, nadat bij het herplaatsen der kapitelen de sporen waren tevoorschijn gekomen van de oorspronkelijke overwelfing. Op de plaatsen van de vroegere houten trekballen zijn nu nieuwe balken aangebracht met ingelaten ijzeren trekstangen, zodat de stabiliteit van het gebouw na het gereed komen van de nieuwe overwelfing verzekerd zal zijn.

In verband met deze restauratie wil ik nogmaals wijzen op de talrijke sporen van oude bepleistering, die ook in deze kerk tevoorschijn zijn gekomen. Het zeer fraaie, uiterst fijne voegwerk van de romaanse wanden had een dunne pleisterlaag mogelijk gemaakt. In de gotische periode waren ook de trachietpijlers gepleisterd, getuige enkele dunne roodgekleurde fragmenten, die tevoorschijn zijn gekomen na verwijdering van 17de eeuws metselwerk. Hoe het ook zij, een bepleistering van wanden en gewelven lijkt mij hier niet alleen uit historisch doch ook uit esthetisch oogpunt bijzonder gewenst, omdat zij onontbeerlijk is voor een bevredigende ruimtewerking na de restauratie.

SUMMARY

ST. VITUS'S CHURCH AT HOCHELTEN

BY J. J. F. W. VAN AGT

The history of the church of Hochelten has been an eventful one. Shortly after the foundation, about the mid-tenth century, violent conflicts arose with regard to the ownership of the monastery. In consequence, the buildings were fortified with ramparts in the beginning of the 11th century. In 1585 the building — then a large Romanesque cruciform church — suffered heavy war damage. A restoration was carried out from 1670-1677, on which occasion nearly the entire remains of the ruined choir, transept and southern aisle were demolished. The shortened and lowered nave was provided with a termination in the Gothic style. In 1945 the church once again suffered serious war damage. A definite restoration was not undertaken until 1956. It is being carried out under the supervision of the State Service for the Protection of Historical Monuments, because the territory in question has been temporarily annexed by the Netherlands.

During this restoration some data were discovered that shed a new light on the architectural development of the church. There is now reason to assume that the Romanesque nave, which has partially survived, was preceded by two others.

Fragments of walls which contained remains of windows provided evidence that the earliest nave was a comparatively low, unaisled structure, equal in width to the present nave. It probably underwent a drastic restoration in the 11th century.

The second nave was taller, as is evidenced by marks at the former juncture of nave and tower, and it was already aisled. A foundation has been discovered which warrants the conclusion that the aisles were narrower than the later ones. Like the columns with block capitals of the west gallery, this aisled nave must be dated in the course of the 11th century.

The first decades of the 12th century saw the construction first of the transept and choir, which are only known to us from old drawings, an engraving and from what is left of the walls. The tower was erected subsequently and after that the nave which became considerably higher than the former, 11th century, nave. It is possible that choir and transept were heightened at the same period. The church was dedicated in 1129.

According to the accepted theory only the aisles were vaulted, whereas the nave had a wooden ceiling. The sole function of the mural arches was to mark the bay divisions of the walls. During the restoration, however, the fact has been established that the nave had been completely vaulted from the beginning and that even then nave and aisles had the same number of bays, a remarkably early date for that area. Considering the alternation of supports („Stützenwechsel“) and starting from the idea of the metrical system, one would have assumed two vaulted aisle bays on either side of each nave bay. The sideward thrust of the nave vaults was received by wooden tie-beams, that of the aisle vaults by buttresses. The main piers of the nave are rich in sculptured ornaments whose style is in accordance with the recorded date of the dedication. Direct analogies of the capitals, however, are not known. The triforium-like apertures directly under each window are unique.

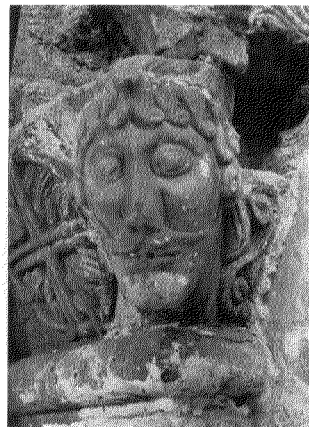
In the 14th century the southern side of the nave was rebuilt for the greater part. The Romanesque system was maintained, but the forms were those of the Gothic style. The choir was provided with a three-sided termination about 1400.

DE SINT VITUSKERK TE HOOGELTEN

Afb. 16. Romaans kapiteel.

(Foto Monumentenzorg)

Afb. 17. Detail van een romaans kapiteel. (Foto Landesdenkmalamt, Munster)

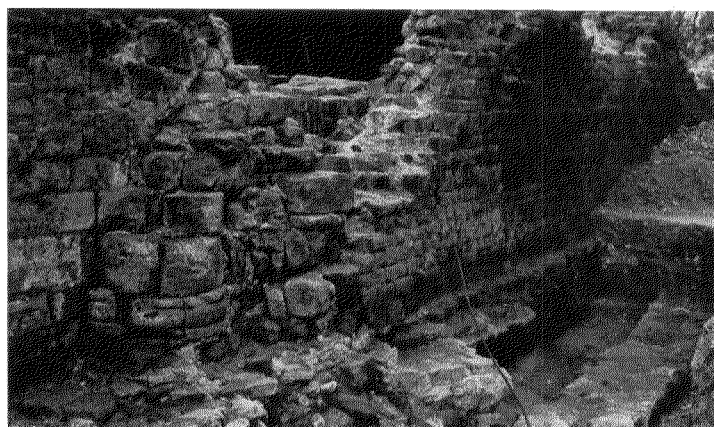

Afb. 18. Basement van een der romaanse hoofdpijlers.

(Foto Herma M. van den Berg)

Afb. 19. Gotische kraagsteen. (Foto Monumentenzorg)

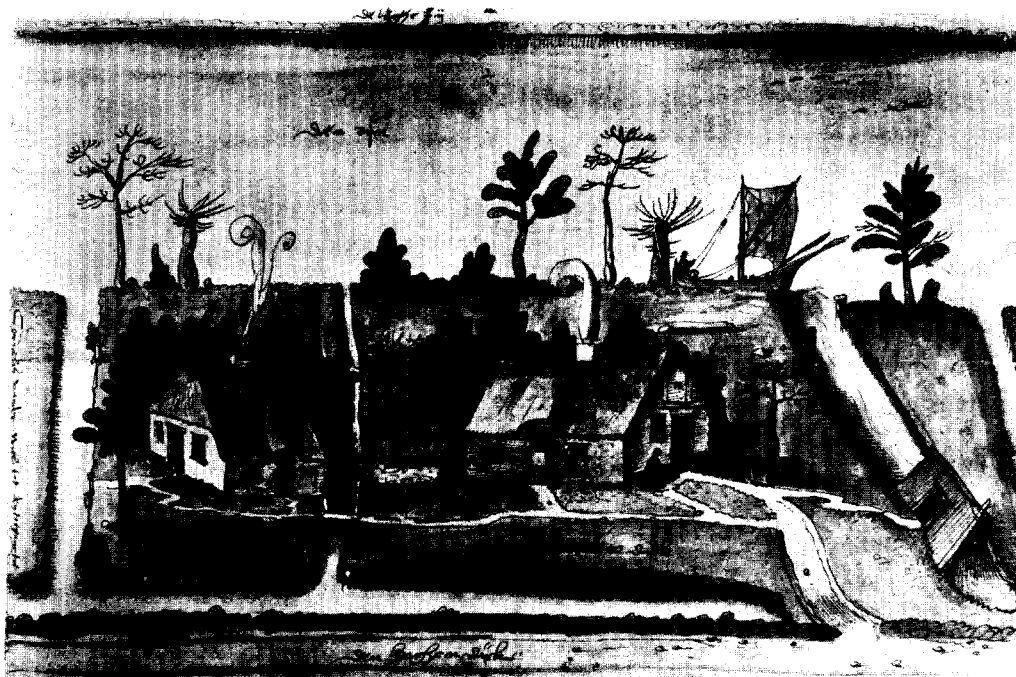
Afb. 20. Overblijfselen van dwarspand en zuidbeuk. Fundering 11de eeuwse zuidbeuk. (Foto Oudheidk. Bodemonderzoek)

Afb. 21. Basement van een romaanse tussenpijler. (Foto Herma M. van den Berg)

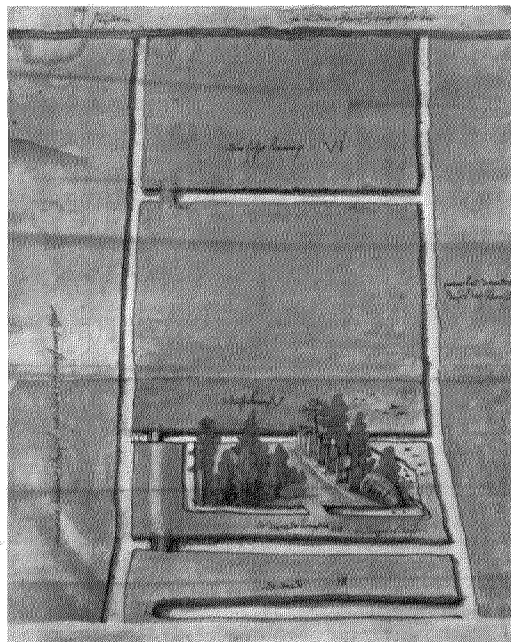
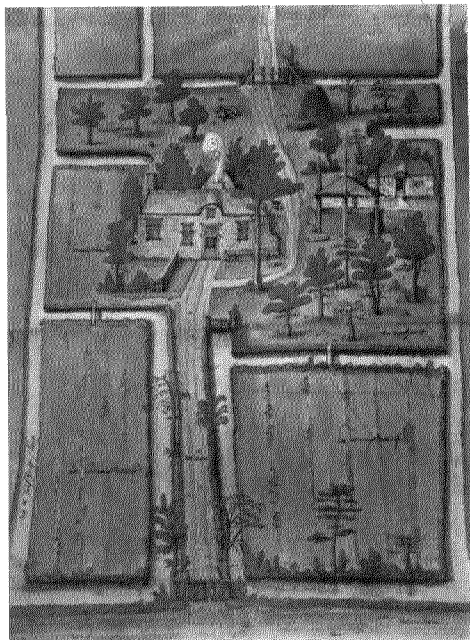

Afb. 1. De Roomburgerlaan en omgeving onder Zoeterwoude in 1532 met profiel van Leiderdorp, het klooster Roomburg en het huis Rodenburg. (Leiden, Gemeente-archief)

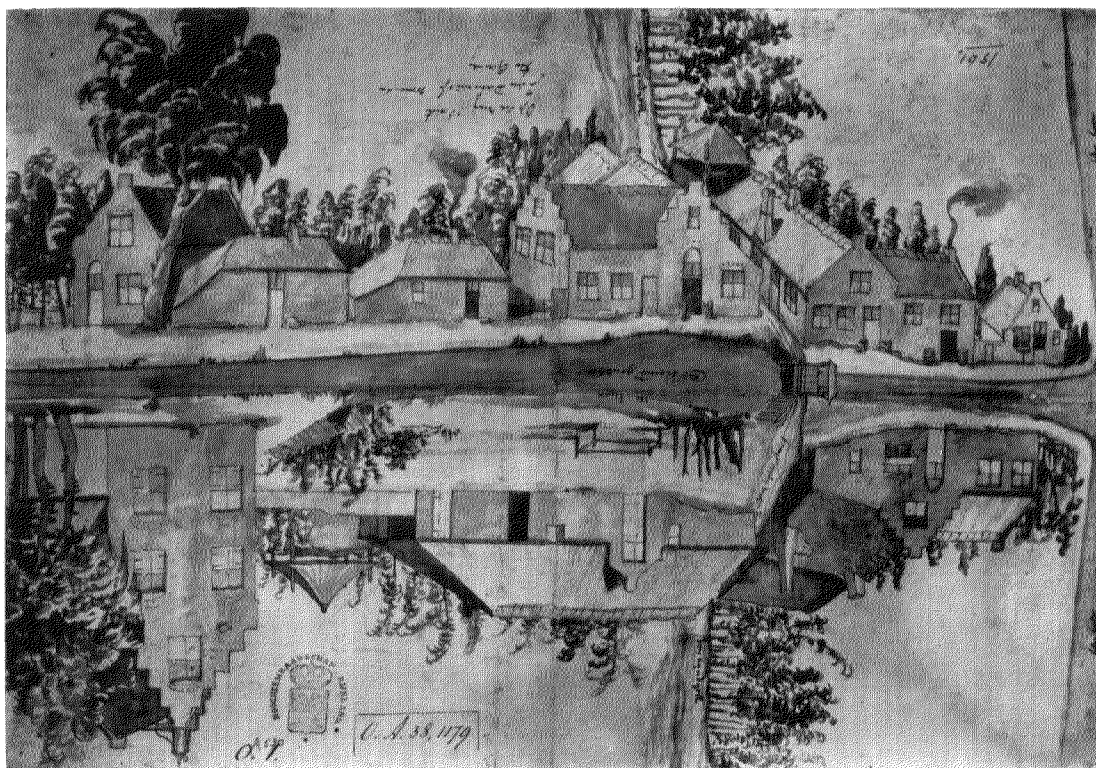

Afb. 2. Kaart van een boerderij met landerijen onder Hazerswoude; blad I (zie ook afb. 3 en 4). (Leiden, Gemeente-archief)

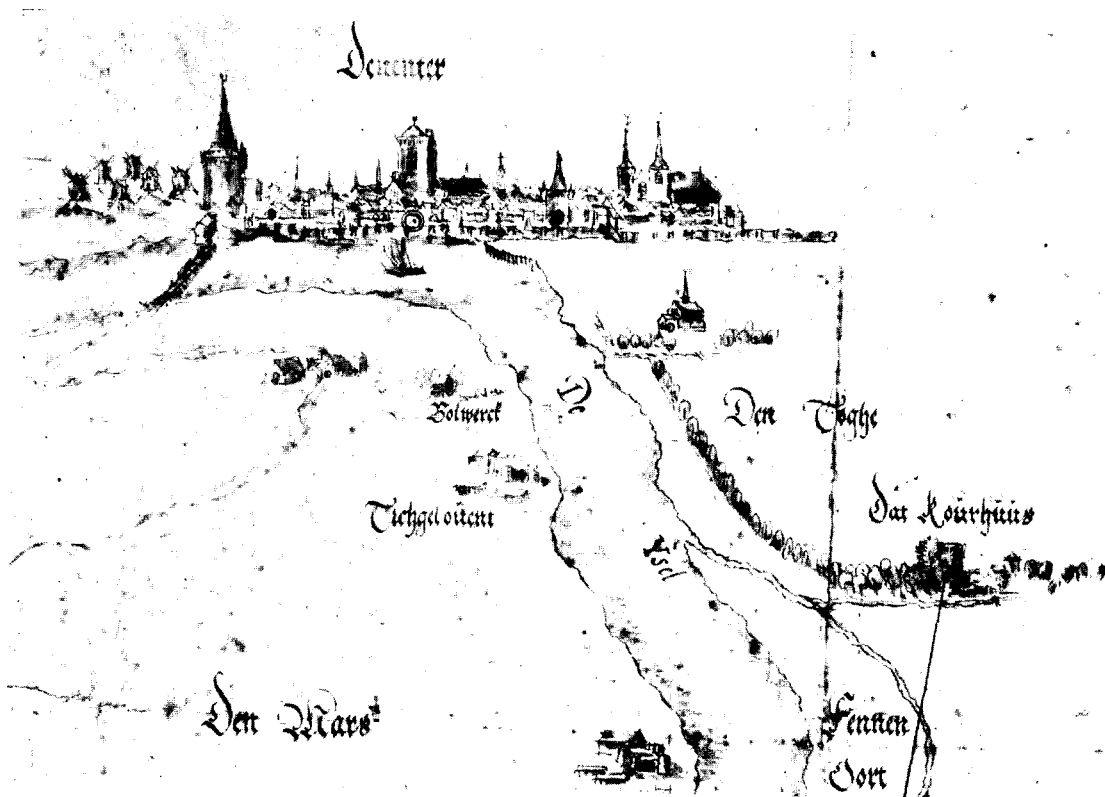
DE BEELDENDE KARTOGRAFIE VÓÓR 1550 IN NOORD-NEDERLAND

Afb. 3 en 4. Kaart van een boerderij onder Hazerswoude met landerijen; "blad II en IV. Onderkant blad I (afb. 2) past tegen onderkant blad II (afb. 3). (Leiden, Gemeente-archief)

Afb. 5. Situatietekening met sluis over de „Cromme Gouwe” onder Alphen; getekend door Jan Dammisz. 1561. Deze kaart kan van drie kanten bekeken worden. (Leiden, Hoogheemraadschap Rijnland)

Afb. 6. Kaart van de IJssel met profiel van Deventer, ± 1546; detail.

(Deventer, Museum De Waag)

Afb. 7. Situatietekening met Overschie op de voorgrond en Rotterdam en Delfshaven op de achtergrond.
(s-Gravenhage, Alg. Rijksarchief)

DE BEELDENE KARTOGRAFIE VÓÓR 1550 IN NOORD-NEDERLAND

DOOR

E. PELINCK

In 1916 heeft de Nederlandsche Oudheidkundige Bond een commissie in het leven geroepen, welke ten doel had een repertorium op topografisch gebied samen te stellen¹. Na langdurige, veelal theoretische proefnemingen was het resultaat, dat de stichting het Nederlandsche Topografische Repertorium tot stand kwam. Deze stichting bracht een verzameling fiches betreffende Nederlandse topografie bijeen, welke een onderdak heeft gevonden in een der vertrekken van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam. De aanvankelijke gedachte van genoemde Bonds-commissie om de verzamelde gegevens, gelijk Moes' *Iconographia Batava*, in druk te doen verschijnen, kon niet worden verwezenlijkt, terwijl het plan van het Topografisch Repertorium om ook het kartografisch materiaal te registreren, evenmin volvoerd werd². Waren deze beide laatste desiderata vervuld, er zou wat de eerste betreft, wellicht aanleiding zijn geweest tot een beschouwing over de ontwikkeling van de Nederlandse topografie en wat het tweede betreft, er zou bij die beschouwing misschien plaats zijn geweest voor enkele opmerkingen over een eventueel verband tussen kartografische en topografische afbeeldingen in het beginstadium van beider ontwikkeling.

¹ Zie: *Oudheidk. Jaarboek = Bull. N.O.B.*, 3de S. 5 (1925), blz. 97.

² Een suggestie gedaan in de wintervergadering van de Kon. Ned. Oudh. Bond van 20 maart 1954 om tot een nadere coördinatie met andere verzamelingen op het gebied van de topografische documentatie (Afdeling Topografie van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Rijksdienst voor de Monumentenzorg enz.) te geraken, had slechts een rapport van schrijver dezes aan de Bond dd. 10 juni en 20 november 1954 tot resultaat; voorts kwam er een uitwisseling van gegevens tussen het Repertorium en het R.K.D. tot stand. In 1947 stelde de Vereniging van Archivarissen in Nederland een enquête in over plaatselijke topografische en historische atlassen. Zie ook: *Tijdschrift v. b. Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap*, 2de reeks, 71 (1954), blz. 185.

Over de ontwikkeling van de kartografie hier te lande biedt Fockema Andreae een overzichtelijke oriëntering³, maar over de ontwikkeling van de topografie, te weten de beeldende topografie, kan men voor haar aanvang, laten we zeggen tot 1550, moeilijk een samenvattende beschouwing vinden. Verwonderlijk is dit laatste niet, want ten eerste is het materiaal uiterst schaars en ten tweede is dit materiaal grotendeels reeds bij de kartografie behandeld. Wel heeft De Jong in zijn dissertatie⁴ alles bij elkaar trachten te halen, wat maar aan architectuur in de schilderkunst vóór de Hervorming te vinden was, maar hoewel deze studie zeer veel topografisch materiaal bevat, staat dit toch niet overal op de voorgrond. Bovendien betreft het ook nog grotendeels de zuidelijke Nederlanden, hetgeen niet wegneemt, dat de ontwikkeling van de topografie, voor zover althans te bespeuren, in het Noorden parallel loopt. Ook Rolf Fritz heeft in zijn dissertatie *Das Stadt- und Strassenbild in der Holländischen Malerei des 17. Jahrhunderts* (Berlin 1930) over dit onderwerp een en ander gezegd, maar hij distancieert zich uitdrukkelijk van de topografie, waaronder ook de grote stadsprospecten, welke hij met de term „Vedute” aanduidt⁵.

De taak van hem, die zich met plaatsbeschrijving bezighoudt, wordt aanzienlijk vergemakkelijkt, indien hij de lezer naast het woord, ook het beeld kan bieden. Dit beeld kan nu (om ons tot

³ S. J. Fockema Andreae en B. van 't Hoff, *Geschiedenis der kartografie van Nederland van den Romeinschen tijd tot het midden der 19de eeuw*, 's-Gravenhage 1947.

⁴ J. A. B. M. de Jong, *Architectuur bij de Nederlandsche schilders vóór de Hervorming*, diss. Nijmegen 1934.

⁵ Onder vedute verstaan wij eerder die afbeeldingen van gebouwen of groepen van gebouwen dan wel van een landschap, welke men met één oogopslag kan overzien. Derhalve niet een samenvatting van dergelijke gezichten, zoals stadsprofielen, -prospecten, panorama's of vogelvluchtkaarten en zeker geen kaarten.

enkele hoofdgroepen te bepalen) een aanzicht, een vogelvlucht dan wel een plattegrond of kaart zijn en deze laatste kan, evenals de vogelvlucht weer gekenmerkt worden door het in meer of mindere mate in opstand weergeven van de verschillen in terreinniveau, van bomen en vooral van bouwwerken.

Het ligt in de aard van de kartografie, dat wanneer een gebied dat wordt weergegeven een grotere uitgestrektheid heeft, hetzij deze opstanden miniscuul worden uitgebeeld, hetzij gezondigd wordt tegen de juiste schaal bij de verhouding tussen vlakke- en hoogtematen, en het is algemeen bekend dat vooral bij de vroege kartografie, een stad wordt aangeduid met enkele van de meest kenmerkende gebouwen, meestal torens. Wij volstaan met te wijzen op een enkel voorbeeld als de bekende kaart van de Schelde (gedateerd 1504, doch vóór 1467?), waar hoe kleiner een stad of dorp is er meer details worden gegeven; kastelen maken de indruk ten volle te zijn weergegeven⁶. De kaarten van sGrooten (1558/9)⁷ moeten vanwege de veel grotere schaal volstaan met het aanduiden van enkele gebouwen.

Fockema Andreae⁸ wijst er op hoe omstreeks 1540 door de kennis van de driehoeksmeting een omwenteling in de kartografie komt, maar dat terwijl de kaarten der grotere gebieden vóór dien door schilders e.a. werden vervaardigd, de detailkaarten steeds het werk van landmeters zijn geweest. Wij willen ons hier een ogenblik bezig houden met een groep Hollandse kaarten, voornamelijk uit de eerste helft van de 16de eeuw, ten dele detailkaarten, ten dele ook wat grotere gebieden, waarbij de beperktheid van de oppervlakte, welke in het geding is, het mogelijk maakte gedetailleerde uitbeeldingen van de opstanden te geven, zodat men bijkans van een aanzicht kan spreken. Het zijn meest kaarten, die gediend moeten hebben om bij een geschil een ter plaatse niet zo wel geïntereerd college een zo duidelijk mogelijk beeld van de situatie te geven. Indien zij van landmeters zijn, dan hebben deze hun bevindingen toch nog op de wijze van de „schilders” vastgelegd⁹.

⁶ Fockema Andreae en Van 't Hoff, *o.c.*, blz. 12 met verdere literatuur; afbeelding van het toch wel gecoprimeerde Antwerpen bij: A. J. Delen, *Le visage d'Anvers dans l'art*, Brussel-Antwerpen 1942, nr. 3 (datering: 1494).

⁷ Fockema Andreae en Van 't Hoff, *o.c.*, blz. 28.

⁸ Fockema Andreae en Van 't Hoff, *o.c.*, blz. 17 e.v.

⁹ Fockema Andreae en Van 't Hoff, *o.c.*, blz. 11, 13.

Wij gaan uit van een kaart, waarvan niet alleen de ligging van het betrokken stuk land vaststaat, maar ook de datering en wel het jaar 1532. Het is de kaart van de omgeving van de Roomburgerlaan onder Zoeterwoude met op de achtergrond het profiel van Leiderdorp, het klooster Roomburg en het huis Rodenburg (afb. 1)¹⁰. Al is het een zekere afstand, het „gezicht” is reëel. Door middel van verschillende tinten van groen tot blauw tracht de tekenaar de boomgroepen zich te doen onderscheiden.

Van ongetwijfeld dezelfde tekenaar is de over vier bladen verdeelde kaart van een boerderij met bijbehorend land gelegen ten zuiden van de Hoge Rijndijk onder Hazerswoude, even ten westen van Stopenburg, benevens de huizen tussen de Hoge Rijndijk en de Rijn te zelfder plaatse, de z.g. Uiterdijk (afb. 2-4)¹¹. De situatie is genomen van af de weg, d.w.z. dat de tekenaar eerst het gezicht op de boerderij met het er achter gelegen land heeft opgenomen, van af een denkbeeldig hoog punt en zich vervolgens omdraaide en de huizen aan de overkant van de weg, de uiterdijk, tekende. De weergave van alles: huizen, bruggetjes, botenhuis, bijenkorven, eendenkooi, bomen, sloopje en zelfs de menselijke figuren zijn zeer realistisch (al heeft hij de beide huisjes op de uiterdijk „verhalender wijze” een tikje schuin geplaatst!), zodat degenen die zich voor oude agrarische architectuur interesseert, waarschijnlijk heel wat stof zal vinden. De trant van tekenen benadert die van Pieter Cornelisz. Kunst, zoon van Cornelis Engebrechtz, vooral bekend door zijn typische ontwerptekeningen voor gebrandschilderde glazen en het moet dan ook wel iemand uit zijn omgeving zijn, die deze utiliteits-topografie vervaardigde¹².

Dat de kaarten t.b.v. de Hollandse Rekenkamer door „schilders” werden gemaakt, blijkt vooral duidelijk uit de desbetreffende rekeningen. Zie: *Navorscher*, 1870, blz. 85-95, 511-513.

¹⁰ Prentverzameling gemeentearchief Leiden, oude nummering van *cat. J. C. Overvoorde* (1906-'07, 1920), nr. 8405; nieuwe nummering nr. 93402; zie ook: S. J. Fockema Andreae, J. G. N. Renaud en E. Pelinck, *Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland*, 1952, afb. 69.

¹¹ Thans is de uiterdijk ter plaatse verdwenen. Vgl. echter de situatie aldaar op de kaart van Balthasar Floris. Gemeentearchief Leiden, oude nummering 7392, 8406, 8591/2.

¹² Vgl. voor Pieter Cornelisz. Kunst: G. J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst*, 's-Gravenhage 1936-1947, III, blz. 340 e.v.

Misschien wel de merkwaardigste, doch moeilijk te dateren (1520? 1550?) kaart in dit genre is de op linnen in zachte pastelkleuren geschilderde situatieaanduiding van het gebied tussen Overschie, Rotterdam en Delfshaven (afb. 7) ¹³. Het is een „gezicht” van een tamelijke hoogte met horizon genomen, zodat we niet van een „vogelvlucht” kunnen spreken. Uitgaande van Overschie op de voorgrond met zeer duidelijke details maakt het beeld van Rotterdam op de achtergrond een gecompliceerde, ja zelfs enigszins schematische indruk, terwijl Delfshaven, eveneens op de achtergrond, juist zeer duidelijk, de blikrichting uit het noorden in aanmerking genomen, o.i. iets te veel uit het westen gezien, en in verhouding tot Overschie veel te groot in schaal is weergegeven. Trouwens zoals zo vaak op kaarten van deze aard zijn de gebouwen buiten proportie tot de afstanden van het betrokken gebied.

De kaart van de IJssel met profiel van Deventer en gezichten op een aantal markante gebouwen uit de betrokken streek zou van ± 1546 zijn. De stad maakt niet de indruk van een „comprimering” (afb. 6) ¹⁴.

¹³ Deze kaart bevindt zich, ingelijst, in de kamer van de Algemeen Rijksarchivaris te 's-Gravenhage en wordt niet vermeld in de catalogus van Hingman, doch werd afgebeeld door dr. E. van Wiersum in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 4 september 1929 (Vriendelijke mededeling van Mr. B. van 't Hoff). Copie in Gemeentearchief Rotterdam (*Roterodamum illustratum*, Rotterdam 1858, I, nr. 18). De aanleiding tot het vervaardigen van deze „kaart” zal ook wel een geschil zijn geweest, mogelijk omtrent de Delftse Schie, welke evenals Delfshaven zeer duidelijk te zien is. Misschien gaat het ook om de Beukelsdijk en Schoonderloo waarvoor de Haagse schilder Cornelis Cornelisz. in 1540 voor de Rekenkamer van Holland een kaart maakte (*Navorscher*, 1870, blz. 91). Dat deze Haagse Cornelis Cornelisz. identiek zou zijn met de Leidse, nl. de zoon van Cornelis Engebrechtsz. die zich voor de Koepoort portretteerde (zie Bijlage), is gezien het levensbericht bij Van Mander niet zeer waarschijnlijk. De Haagse Cornelis komt voor van 1529-1540, mogelijk nog later (een andere?).

De heer C. Hoek te Rotterdam, die over deze kaart uitvoeriger hoopt te schrijven, denkt eveneens aan het proces tussen Rotterdam en Delft over de Rotterdamse Schie in 1518 en komt op grond van de bouwgeschiedenis der verschillende monumenten verder op een datering óf 1513-1530 óf 1532-1545.

¹⁴ Museum „De Waag”, Deventer. Zie: B. van 't Hoff in: *Verslagen en Med. v. d. Ver. tot Beoefening v. Overijssels Regt en Geschiedenis*, 72 (1957), blz. 72 (met litt.).

Aanzienlijk eenvoudiger, waarbij de gebouwen ondanks hun kleinheid toch nog te onderscheiden zijn, zijn de kaarten van de Rijnlandse landmeter Jacob Coens ¹⁵. Zijn vakgenoot Pieter Sluyter heeft omstreeks het midden van de eeuw een kaart van Leiden gemaakt met duidelijke weergave van o.m. de stadspoorten ¹⁶. In 1566 vervaardigde hij een kaart van Haarlemmerambacht, waar de stad tamelijk schematisch, maar de huizen uit de omgeving ondanks hun kleinheid duidelijk zijn aangebracht ¹⁷.

Dat de meer documentaire, „schilderachtige” manier van uitbeelden, in de trant van de beide eerste door ons in deze onderzoekingen genoemde kaarten, nog lange tijd gangbaar was, moge blijken uit de situatietekening uit 1561 met eveneens naar weerskanten geziene huizen bij de sluis over de „Cromme Gouwe” onder Alphen (afb. 5), een gekleurde tekening van de Gouwenaar Jan Dammisz, waarschijnlijk identiek met de glasmaker en -schilder, welke in 1552 te Gouda werkzaam was ¹⁸. En zelfs in 1593 tekent de

¹⁵ Zie *Leidsch Jaarb.* 1918, t.o., blz. 11 (Wasseenaar); Prentverz. Gemeentearchief Leiden 80500 (oude numm. 7660; deel van Oegstgeest, gedat. 1550). Atlas Bodel Nijenhuis (Univ. Bibl. Leiden) P. 13/70, Schakelbosch, 1569. In dit verband noemen wij ook nog de volgende kaarten uit het Alg. Rijksarchief, cat. Hingman, nr. 1740, limieten Holland en Brabant met in vogelvlucht geziene, doch naar weerskanten „neergeklapte” kleine huisjes; nr. 1741, omgeving van Geertruidenberg, eveneens vogelvlucht, met de stad enigszins schematisch, bijkans impressionistisch, het schip op de rivier is buiten proportie groot; nr. 2400, Rijnwijk in vogelvlucht met zeer duidelijke, doch kleine gebouwen; de fraaie kaart van de Krimpenerwaard in de Goudse topografische verzameling (± 1550?) met o.m. een deel van de stad Utrecht, Woerden, Alphen, Rotterdam, Dordrecht en Vianen, waarbij de steden weer als samenvatting der voornaamste gebouwen zijn weergegeven, maar bruggen en schepen zeer duidelijk doch op naar verhouding veel te grote schaal.

¹⁶ Origineel onbekend. Copie Gem. archief Leiden. Zie: P. J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, 's-Gravenhage, 1910-'18, II, pl. 3. Vgl. voor zijn kaart van Groote Polder onder Zoeterwoude (1545): Fockema Andreae en Van 't Hoff, *o.c.*, blz. 19.

¹⁷ Kaartverzameling Hoogheemraadschap Rijnland, Q 1. Zie: *Jaarboek Haerlem*, 1932, blz. 45-48 (met afb.). De aldaar gegeven datering (1521), gezien de stijl van de cartouche onmogelijk, is inmiddels gecorrigeerd.

¹⁸ Archief Hoogheemraadschap Rijnland te Leiden. Zie: F. D. O. Obreen, *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis*, Rotterdam 1877-'90, III, 28; S. J. Fockema Andreae, E. H. ter Kuile, R. C. Hekker, *Dui-*

Leidse landmeter Jacob van Banchem minutieus en natuurgetrouw „gezichten” met zelfs figuurtjes om de situatie van zijn kaarten te verduidelijken¹⁹. Dat men bij de tekening van een park-

zend jaar bouwen in Nederland, II, Amsterdam 1957, blz. 277. Mogelijk hebben drie veel oudere „charte of figuren van de sluyse op Spaerndamme ende gelegenheit van dijen”, welke Pieter Gerritsz., „schilder” in 1514 maakte, een dergelijk karakter gehad (A. van der Willigen Pzn., *Haarlemsche schilders*, 1866, blz. 39). Wij ontmoetten hem reeds als de vermoedelijke maker van de maquette van de Haarlemse St. Bavo. Ook maakte hij in 1515 een kaart van Rijnland (Fockema Andreae en Van 't Hoff, *o.c.*, blz. 13, 34).

¹⁹ Gemeentearchief Leiden, o.m. gezicht op de Witte Poort. Zie ook: *Kastelenboek van Rijnland* (zie hierboven noot 10), afb. 13 (Boekhorst door P. Bruyns, 1587), afb. 44 (Lokhorst door J. van Banchem, 1595), afb. 74 (Teilingen door Symon Arents, 1596). Nauwelijks een plattegrond, daarentegen voor het aller grootste deel een aanzicht (ook weer in verband met een rechtszaak!) is de afbeelding van de kraan „De Zwarte Ster” te Dordrecht, waarschijnlijk eind 16de eeuw. Zie: S. van Gijn, *Dordracum illustratum*, Dordrecht 1908-'12, nr. 1097 (met afb.), gemeentearchief Dordrecht G. 746 (oude nummering: 507).

aanleg ook het huis in aanzicht afbeeldde, is tot ver in de 18de eeuw geheel geen uitzondering.

Ons ontbreekt genoegzame kennis van het buitenlandse materiaal om vergelijkingen te kunnen maken t.a.v. het hier aangevoerde genre. Maar dat deze manier van uitbeelden niet tot ons land beperkt bleef, ligt in de reden²⁰.

Tengevolge van het feit, dat deze „beeldene kaarten” voor een groot deel met lijmverf op linnen zijn geschilderd en gevouwen of opgerold in archieven werden opgeborgen, zal het overgrote deel wel verloren zijn gegaan. Wij meenden er goed aan te doen nog eens de aandacht op het restant te vestigen, dat ons bekend werd, in de hoop dat alsnog meerdere voorbeelden te voorschijn zullen komen. Hierachter laten wij nog twee overzichten volgen betreffende de oudste Noord-Nederlandse topografie en wel verdeeld naar „gezichten” en „vogelvluhtkaarten”, de beide groepen waar ons materiaal tussen in staat.

²⁰ Vgl. K. S. Bader, *Das mittelalterliche Dorf als Friedens- und Rechtsbereich*, Weimar 1957, afbeelding III: een detail van een kaart van 1547 met het dorp Birkenfeld (Franken).

KORT OVERZICHT VAN DE NOORD-NEDERLANDSE TOPOGRAFIE VÓÓR 1550, VOOR ZOVER NIET VERMELD IN DE TEKST

GEZICHTEN

- Utrecht*. 2de kwart 15de eeuw. Gezicht op de stad. Muurschildering. Jacobikerk aldaar. Copie door A. J. der Kinderen in Centraal Museum. Zie: Hoogewerff, *o.c.*, I, blz. 342.
- Utrecht*. ± 1460. Triptiek met Kruisiging. Centr. Museum. Zie: Hoogewerff, *o.c.*, I, afb. 321; De Jong, *o.c.*, afb. 26. Zie voorts voor Utrecht ook: *Jaarboekje Oud Utrecht*, 1934, blz. 48-84; *Oudh. Jb.* = *Bull. N.O.B.*, 3de S. 10 (1930); *Jahrbuch der Kunsthist. Samml. Wien*, 12 (1891), pl. XXVIII.
- Horn en Moers*. ± 1465. Epitaf voor Johanna gravin van Moers-Saarwerden, vrouw van graaf Jacob van Horn, met portretten van de familie. Berlijn, Kaiser Friedrich-Museum. Zie: *Cat.* 1931, nr. 590A; *Der Niederhein = Rhein. Ver. f. Denkmalpflege u. Heimatschutz*, 1953, blz. 45-46 (met afb.) Zie voor het Nederrijnse gebied voorts de zeer belangwekkende uiteenzetting van Fr. Gorissen in: *Oud-Holland* 73 (1958), bz. 32 e.v.
- Haarlem*. ± 1480. Door Meester van Bellaert. Gezicht in de stad met o.m. stadhuis. Paneel. Particuliere verzameling. Zie: *Oud-Holland* 47 (1930), blz. 122 (m. afb.); Hoogewerff, *o.c.*, II, blz. 225-227 (afb. 103); De Jong, *o.c.*, blz. 79-82. Vgl. voor de toenmalige eisen van natuurgetrouwe topografie: H. van de Waal, *Drie eeuwen Nederlandsche geschieduitbeelding*, 's-Gravenhage, 1952, I, blz. 50, 51, 136.

- Elisabethsvloed* (1421). Uitbeelding ± 1480. Twee panelen. Rijksmuseum Amsterdam. Zie: Hoogewerff, *o.c.*, I, blz. 500-505, afb. 275; S. J. Fockema Andreae en E. H. ter Kuile, *Duizend jaar bouwen in Nederland*, I (1948), afb. 13; De Jong, *o.c.*, blz. 61. Vgl. voor de Elisabethsvloed ook hieronder: Sacrament van Nieuwervaart.
- Rhenen*. Na 1483 of 1499. Door zelfde meester als voorgaande. Paneel. Rijksmuseum Amsterdam. Zie: Hoogewerff, *o.c.*, I, blz. 508-509 (afb. 277).
- Kalkar*. ± 1505-1508. Door Jan Joest van Kalkar. Marktplaats met raadhuis als achtergrond van portretten en bijbelse voorstelling. Paneel. St. Nicolaaskerk te Kalkar. Zie o.m.: De Jong, *o.c.*, blz. 82.
- Delft*. ± 1510. Door Meester van Delft. Als achtergrond van Kruisiging. Paneel. Londen, National Gallery. Zie: Hoogewerff, *o.c.*, II, blz. 394-396 (afb. 190); De Jong, *o.c.*, blz. 50/51.
- Breda*. Vóór 1536. Prent (naar fragment van verloren schilderij?). Zie: Th. E. van Goor, *Beschrijving der stad en lande van Breda*, 's-Gravenhage, 1744; Fockema Andreae en ter Kuile, *o.c.*, I, afb. 5.
- Leiden*. 1518. Door Cornelis Engebrechtsz. Gangetje als achtergrond van de portretten van Dirc Ottensz. (Meerburg) en Cornelie Pietersdr. Twee panelen. Museum voor Schone Kunsten, Brussel. Zie: Hoogewerff, *o.c.*, III, blz. 183/184 (afb. 94-96); *Leidsch Jaarboekje* 1940, blz. 178-184.

Bergen op Zoom. Dec. 1520. Door A. Dürer. Gezicht op de stad. Zilverstifttekening. Musée Condé, Chantilly. Idem, gravure. Zie: J. Veth en S. Muller Fzn, *Albrecht Dürers Nederl. Reise*, Berlijn 1918, I, Taf. 5b; Fr. Winkler, *Die Zeichnungen Albr. Dürers*, Berlijn 1936-'39, IV, nr. 768 (met afb.), Anh. Taf. IX.

Bergen op Zoom. Alsvoren. Koor van de Grote Kerk. Zilverstifttekening. Städelsches Kunstinstitut Frankfurt. Zie: Veth en Muller, *o.c.*, Taf. 7a; Winkler, *o.c.*, nr. 772.

Leiden. ± 1520-1540. Door Cornelis Cornelisz. (Engelbrechtsz.). Gezicht op de stad met de Koepoort als achtergrond van de portretten van de schilder en zijn tweede vrouw. Verloren?. Zie: C. van Mander, *Het leven der doorluchtighe Nederlandsche en Hoogduytsche schilders*, ed. H. Floerke I, blz. 46.

Utrecht. ± 1530. Als achtergrond van de portretten van Lambert Snoy Dircz. en zijn echtgenote. Paneel. Centraal Museum Utrecht. Zie: *Cat. Schilderijen Centr. Mus.*, 1952, nr. 290; Hoogewerff, *o.c.*, III, blz. 44 (afb. 16).

Nieuwervaart, Biesbosch, Breda. ± 1535. Geschiedenis van het Heilige Sacrament van Nieuwervaart. Breda, kath. kerk van de Heilige Barbara en museum.

Zie: J. Kalf, *De monumenten in de voormalige baronie van Breda*, Utrecht 1912, blz. 143-147 (met afb.).

N.B. voor de afbeeldingen van kerkgebouwen: G. Roosegaarde Bisschop, „De geschilderde maquette in Nederland”, *Nederl. Kunsthist. Jaarb.* 7 (1956), blz. 167-217.

VOGELVLUCHTKAARTEN

Delft. Na de brand van 1536. Zie: Fockema Andreae en ter Kuile, *o.c.*, afb. 2.

Amsterdam. 1538-44. Door Cornelis Antonisz. Zie: *Jaarboek Amstellodamum* 40 (1943), blz. 117-137; *Bouwkundig Weekblad* 64 (1946), blz. 274-276.

Utrecht. 1539. Door Evert van Schaick. Zie: *Cat. Hist. Museum der stad Utrecht*, 1928, nr. 280; Fockema Andreae en Van 't Hoff, *o.c.*, blz. 15. E. J. Haslinghuis, *De mon. v. gesch. en kunst in de gem. Utrecht*, 1ste afl., 's-Gravenhage 1956, afb. 17.

Asperen, Heukelum, Leerdam. 1549. Door Jasper Adriaensz. 's-Gravenhage, Algem. Rijksarchief. Zie: *Cat. Hingman*, nr. 2452; H. Brugmans en S. H. Peters, *Oud-Nederlandsche steden*, Leiden z.j., I, afb. 23 en 24.

SUMMARY

ILLUSTRATIVE CARTOGRAPHY IN THE NORTHERN NETHERLANDS BEFORE 1500

BY F. PELINCK

The topography of the northern Netherlands before 1550 is extremely scanty. Its development has been dealt with chiefly in studies on cartography or architecture. Since their scale is in most cases comparatively small, maps do not admit of „illustrations” unless serious mistakes are made in the proportions of plane and elevation. However, a small number of maps dating from the first half of the 16th century have been preserved. They were made not by surveyors but by painters, probably for the purpose of elucidat-

ing local situations on behalf of judicial bodies. These maps represented comparatively small areas, which made it possible for the elevations to be „illustrated” very clearly. They are to some extent connected with the art of landscape-painting of that period as it is known to us. Their value is due not only to their topographic importance, but also to the fact that they contain material important to those who are interested in rural architecture.

BOEKBESPREKING

Stichting „Vrienden der Geldersche Kasteelen“ 1948-1958, Arnhem 1959. Uitgave Stichting „Vrienden der Geldersche Kasteelen.

De stichting „Vrienden der Geldersche Kasteelen“ gaf einde 1959 onder redactie van haar energieke directeur D. J. G. Buurman een overzicht van de werkzaamheden over de jaren 1948-'58, dat een duidelijk licht werpt op de groei en het voortvarend beleid van deze stichting, die men wel tot de bijzonder levenskrachtigen mag rekenen.

Onwillekeurig roept dit overzicht bij ons de vergelijking op met de jaaroverzichten der grote industriële maatschappijen, waarin eveneens de van jaar tot jaar groeiende optplooiing der activiteiten opvalt. De Heer Buurman vangt terecht zijn inleiding op de korte historie van de Stichting aan met een jammerklacht over een „onevenredig zware belastingdruk“ en de onbillijke successierechten, waardoor de denaturalisatie der kastelen en buitenplaatsen verhaast wordt. Of de hoop op een keer ten goede niet alleen menselijk maar ook ijdel zal blijken moet de toekomst leren, doch veel aanwijzingen in deze richting vallen niet waar te nemen. In plaats van hierop te wachten ware het beter, voor de gevallen waar voldoende grondbezit voorhanden is, bijtijds de bakens te verzetten en zich aan te passen aan de hedendaagse omstandigheden door een effectiever gebruik maken van de mogelijkheden. Behalve bij onze oosterburen zijn hiervan ook in ons land voorbeelden te vinden. Niet de belastingdruk zal de directe aanleiding geweest zijn tot de zo snelle uitbreiding van het bezit der Stichting. Wanneer men de na de oorlog verworven objecten beschouwt valt hierbij, naast kastelen, inbeslag genomen als vijandelijk vermogen en aan de Stichting toebedeeld, sterk het accent op de oorlogsschadegevallen. Bij de oorlogsschaderegeling neemt de Stichting als publiekrechtelijk lichaam een zodanig bevoorrechte plaats in boven particulieren, dat zij die zo ongelukkig zijn met een gehavend kasteel uit de oorlog gekomen te zijn, vaak hoe ongaarne ook gedwongen zijn een regeling te treffen, willen zij hun historisch huis hersteld zien. Daardoor moet soms een huis dat nooit verkocht is, en door vererving van opeenvolgende generaties in hun tijdelijk bezit kwam, thans vervreemd worden. Particuliere eigenaars zullen zich wel wachten zelf belangrijke sommen in zulk een object te steken waarvan het twijfel-

achtig is of het voor het nageslacht een zelfde mate van genoeg zal opleveren als het voor het voorgeslacht placht te doen.

Bij de behandeling der kastelen in dit overzicht valt bij die van Hernen de vondst van de tekening door De Haen uit de collectie De Grez in het Museum van Schone Kunsten te Brussel op, in de catalogus van 1913 onder nr. 1500 gepubliceerd. Ware zij eerder gevonden, het huis had bij de restauratie aan de achterzijde een ander aanzien gekregen, dan het thans van de architect kreeg. De reeds bekende en om zijn mindere kwaliteit niet voldoende serieus genomen tekening van Tavenier blijkt op de Brusselse tekening terug te gaan. Vergelijkt men de Tavenier-voorstelling met de toestand van Huis Hernen in 1940 dan blijkt de onbruikbaarheid niet ontwijfelbaar. Te lang heeft de kunsthistorische kwaliteit van een tekening aan de topografische en architectuur-historische in de weg gestaan. De zwakere tekeningen vragen wat meer overleg bij de toepassing maar zullen evenzeer bruikbaar blijken.

Aan de hand van de merkwaardige dakconstructies werd de bouwgeschiedenis van de Cannenburgh door Ir. Cremers van een nieuwe zijde belicht en werden vergelijkingen met andere renaissancegebouwen uit de Westfaalse en Karel van Gelder-groep gemaakt.

Wanneer wij de geschiedenis van het Huis Wijhenburg beschouwen dan blijkt hier het jaartal 1271 een belangrijke rol te spelen. In dat jaar zou volgens Anspach (*Navorser* 1876) het huwelijk tussen Jordaen van Wijhe en een niet nader genoemde erfdochter van Echteld plaats gevonden hebben. Een redelijke bron voor dit jaartal wordt niet gegeven. Willem van Wassenaer moet echter bij de verbouwingen die hij in 1772 deed uitvoeren geheel vervuld zijn geweest van deze datum. Door zijn huwelijk met Wilda van Wijhe was de continuïteit van het Van Wijhe bewind, dat ruim 500 jaar had geduurd, verboden. Door historiserende opschriften en sculptuur heeft hij op verschillende plaatsen aan de herinnering van het geslacht zijner eerste vrouw eer bewezen. Zo werden op de binnenplaats boven de deuren in stuc wapens aangebracht, niet alleen van hemzelf met die van zijn beide vrouwen, Wilda van Wijhe en Anna van Wassenaer Starrenburg, doch ook van Jasper van Wijhe en Walburga van Haeften met het jaartal 1541. Hij

moet voor deze laatste uitbeeldingen vol piëteit een oude steen gecopiëerd hebben, welke wellicht boven een toegang tot een traptoren op de binnenplaats, of boven de hoofdingang heeft gestaan. De beide jaartallen 1271 en 1771 deed hij ook aanbrengen op de zijkanten van de kap van de schouw in de achterkamer te midden van een quasi renaissanceistische ornamentatie met op het front het wapen van de Van Wijhe's voluit met helm. De algemene opzet van de schouw, waarvan het fries, wangen en pilasters een originele indruk maken, vertoont met de typische Gelderse uit schelpen stekende koppen en de allegorische figuurtjes verre verwantschap met de bekende schouw in het raadhuis te Kampen. Men vraagt zich af of de keuze van de deugden op de schouw te Wijhenburg niet eerder voor een vierschaar bestemd is geweest dan voor een klein adellijk huis, waar geen hoge rechtspraak aan verbonden was. Mogelijk heeft Willem van Wassenaer deze schoorsteen van elders overgebracht. Op het fries bracht hij een soort pedegree aan door de namen en sterfdata der Van Wijhe's, die voor hem het bewind over de Wijhenburg gevoerd hadden, in te griffen. Na Willem's dood werd dit door zijn nageslacht trouw voortgezet. Deze op zich merkwaardige historiserende symptomen, welke, voor zover het de *dessus de portes* in de hall betreft, tot de vroegste neogotiek hier te lande gerekend mogen worden, komen in het Gelderse land meer voor. Zo bevatte de grote zaal op Doornenburg voorheen een stucplafond met Gijsbrecht van Amstel als Middeleeuws ridder te paard afgebeeld als herinnering aan de toenmalige bezitter. Evenzo de portrettengalerij der Van Isendoorn's op de Cannenburg, enigszins vergelijkbaar met die der Van Wassenaers op Duvenvoorde, beide uit de 18de eeuw. Butkens geeft in zijn *Annales Généalogiques de la Maison de Lynden*, (1926) interessant materiaal door niet alleen de voorvaderlijke huizen en de 16de en 17de eeuwse Lynden-portretten, doch ook een

schoorsteen met middeleeuws legendarisch tafereel af te beelden ter meerdere glorie van de Van Lynden's. Dit boek zal Willem van Wassenaer zeker gekend hebben toen hij zich bezighield met de verfraaiing van zijn Wijhenburg.

Bij de huidige restauratie zal het geen gemakkelijke taak zijn een passende oplossing voor de venstervorm te vinden. Voor de van 18de eeuwse betimmeringen voorziene vertrekken beneden zullen schuiframen met kleine roedenverdeling aanvaardbaar zijn; voor het overige kunnen 16de eeuwse kruisvensters de oude toestand aangeven. In dit huis, waar steeds meer middeleeuwse onderdelen gevonden worden zal het een probleem zijn de zo belangrijke wijzigingen, welke in de aanvang van de 19de eeuw werden aangebracht, nog te laten spreken, zoals de fraaie empire-ramen die immers bestemd waren voor een volledig 19de eeuwse toestand met groene luiken en gepleisterde muren.

Voortreffelijk is de restauratie van de Voorst, de jongste aanwinst der Stichting uitgevallen. Zijn originele aanzien heeft het Huis thans teruggekregen; wat het uiterlijk betreft is de toestand thans beter dan voor de brand te noemen, vooral de goede roedeverdeling van de vensters zal hieraan deel hebben. De in het einde der 19de eeuw met goede bedoelingen gereconstrueerde bouwhuizen vallen thans echter te meer uit de toon. Hoewel belangrijke delen van het interieur na de brand verdwenen, is voor het inwendige dank zij de smaak van de architect een waardige oplossing gevonden.

Wanneer wij de situatie der stichting in 1948 vergelijken met die van thans, dan blijkt het succes groot en waarschijnlijk veruitgaande boven de stoutste verwachtingen, die men bij de oprichting op 5 april 1940 durfde koesteren. Het voortreffelijk beleid dat na de oorlog werd gevoerd, zozeer door Dr. J. H. van Heek gesteund, heeft zijn vruchten ruimschoots afgeworpen.

JHR. H. W. M. VAN DER WIJCK

HET INTERIEUR VAN DE SINT JACOBSKERK TE 'S-GRAVENHAGE

ADRES DOOR HET BESTUUR VAN DE KON. NED. OUDHEIDK. BOND GERICHT
TOT HET COLLEGE VAN KERKVOOGDEN VAN DE NED. HERV. GEMEENTE TE
'S-GRAVENHAGE *

In verband met de plannen tot wijziging van het interieur van de Haagse Jacobskerk, neemt het bestuur van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond de vrijheid het volgende onder Uw aandacht te brengen.

De Jacobskerk te 's-Gravenhage behoort tot de belangrijkste middeleeuwse kerkgebouwen van ons land. Het interieur echter was in vele opzichten een dergelijk gebouw onwaardig. Dat hierin thans verbetering wordt gebracht, zal allerwegen waardering ondervinden. De mededelingen, die wij hierover uit de pers vernamen, hebben bij ons de vraag doen rijzen of men zich voldoende rekenschap geeft van de waarde van de historische elementen in het interieur. Wij doelen hierbij in het bijzonder op het bericht dat het koorhek rangschikt onder die elementen, die de ruimtewerking van de kerk te niet deden.

De laatste jaren ziet men een steeds groeiende neiging om zich bij restauraties van kerken niet te beperken tot het herstel van gebouw en meubilair, doch tevens te zoeken naar een geheel nieuwe indeling van de kerkruimte. Talloze kleinere kerken hebben op deze wijze inwendig een ander aanzien gekregen. Nu zich deze neiging tot verandering ook bij een zeer belangrijk kerkgebouw manifesteert, menen wij dat hieraan van historisch-geïnteresseerde zijde niet zonder meer voorbij mag worden gegaan.

De groepering van het meubilair in onze oude kerken gaat terug op een eeuwenlange traditie. Vele jaren heeft men gemeend dat het interieur van de middeleeuwse kerken met de reformatie geheel veranderd werd. Thans wint het inzicht veld dat de diepgaande wijziging in de eredienst in het inwendige van het kerkgebouw geen revolutionaire wijzigingen heeft gebracht. De hoofdelementen, die de indeling bepaalden, zoals het koorhek of oxaal, de preekstoel en het orgel, bleven op hun oude plaats. Slechts elementen van minder ruimtebepalende aard, zoals de altaren, verdwenen, terwijl een nieuw element rond de preekstoel, het doophek, werd toegevoegd.

* Gedateerd 30 mei 1960.

De monumentale oude doopvonten en de doopkapellen bleven vaak gehandhaafd, hoewel zij in onbruik raakten. De muurschilderingen, die bij het noodzakelijke overwitten van de kerken soms ook reeds in de middeleeuwen onder een witlaag verdwenen, werden in de 17de en 18de eeuw in steeds mindere mate door nieuwe vervangen. Voorzover de traditie van het aanbrengen van muurschilderingen in de 17de eeuw nog voortleeft, beperkt deze zich tot muurteksten, omgeven door cartouches.

Het is merkwaardig hoezeer die elementen, die voor de ruimtebepaling onmisbaar waren, op hun oude plaats gehandhaafd bleven. De talrijke 17de en 18de eeuwse preekstoelen staan vrijwel alle op de plaats van hun middeleeuwse voorgangers. Opmerkelijker is nog met welk een zorg men omsprong met belangrijke elementen zoals oxalen en koorhekken. Niet alleen bleven zeer veel fraaie middeleeuwse voorbeelden hiervan bewaard (Rhenen, Weesp. e.d.), maar waar deze onderdelen vernieuwd moesten worden, plaatste men rijke 17de en 18de eeuwse koorhekken. De Nieuwe Kerk te Amsterdam en de Grote Kerk te Dordrecht tonen hiervan de fraaiste voorbeelden.

Evenmin als het juist is gebleken om het gotische kerkgebouw van buiten aan alle zijden vrij te leggen, is het juist een dergelijk bouwwerk van binnen geheel uit te ruimen, totdat een kale overzichtelijke ruimte wordt verkregen. Een duidelijk voorbeeld hiervan is de St. Jan in Den Bosch, waarvan de ruimtewerking door het verlies van het oxaal zeer is verarmd.

Het is bekend dat de allerwegen voorkomende scheiding in verschillende ruimtelijke onderdelen niet zonder functionele grondslag was en dat het koor een meer bijzonder gebruik had dan het normale kerschip. Hoewel het gebruik van het koor met de reformatie zich sterker wijzigde dan dat van het schip is de tweeledige functie of soms slechts de behoefte aan de architectonische scheiding tussen beide onderdelen blijven bestaan. De neiging om het kerkgebouw in zijn geheel voor de eredienst te gaan gebruiken was

bij de protestanten niet sterk, aangezien slechts een deel bespreekbaar was. De ruimte rond de preekstoel, begrensd aan de ene zijde door het koorhek, aan de andere zijde door het orgel, werd een kerk in de kerk. Het koor werd na de reformatie vaak gebruikt voor vergaderingen of bijzondere bijeenkomsten of werd soms geheel een mausoleum. De grote grafmonumenten, die hier in de 17de en 18de eeuw verrezen en die architectonisch vaak de taak van de altaren overnamen, mogen niet geheel en al gezien worden als elementen die in de plaats traden van de altaren. Zij gaan terug op een lange prae-reformatorische traditie van het voorname graf voor het altaar. Het grafmonument van Willem de Zwijger in Delft heeft zijn voorloper in het 16de eeuwse graf van Karel van Egmond in Arnhem, dat vóór het altaar was geplaatst.

Deze lange historische uiteenzetting toont aan dat de tradities van de indeling van onze middeleeuwse kerkgebouwen zeer oud zijn en teruggaan tot de bouwtijd zelf. Zij zijn daardoor nauw verweven met de architectuur van het gebouw. Deze tradities hebben zich weten te handhaven, ondanks de vaak zeer fundamentele wijzigingen van de godsdienstoefening en de ontwikkeling van stijl en behoeften. De elementen, die uit architectonisch oogpunt het belangrijkste waren, zijn vrijwel steeds op hun oorspronkelijke plaats gebleven. Het komt ons voor dat men ook bij de tegenwoordige noodzaak van een veranderd kerkgebruik moet trachten die elementen, die zo nauw met de architectuur verbonden zijn, te eerbiedigen.

Bij de Haagse Grote Kerk spreekt het bovenstaande des te klemmender, aangezien men hier niet te doen heeft met één basilicale ruimte, doch met twee ruimtelijke elementen, die volkomen verschillend van karakter zijn. Aan het hoge basilicale koor grenst het lage schip, dat van een zeer bijzondere opbouw is. In zijn haast centraliserende ruimtevorm zou het als voorloper beschouwd kunnen worden van de 17de eeuwse renaissance kerken. Deze kerk vormt het meest gave voorbeeld van een kerktipe, dat naar dit gebouw het Haagse halle-tipe is gedoopt. Aangezien het basilicale kerktipe en het centraliserende halle-tipe hier op zo uitgesproken wijze naast elkaar staan, is de plaatsing van het meubilair van zeer veel belang. Nimmer zal men er in slagen om deze twee verschillende ruimten tot één geheel samen te binden, ook al mag men ertoe overhellen de kerkruimte in zijn geheel te willen gebruiken.

Het 18de eeuwse koorhek, dat thans de scheiding van schip en koor markeert en dat teruggaat op een oudere afsluiting, heeft op deze plaats een zeer belangrijke functie. Het is de meest lichte en doorzichtige aanduiding van het verschil tussen beide ruimten, die mogelijk is. Eigenlijk zou een zwaarder element hier nog meer op zijn plaats zijn geweest. Het verplaatsen van dit hek zal zowel dit onderdeel zelf als de kerkruimte schade doen. Het zou naar onze mening verre te verkiezen zijn, het eigenlijke kerkgedeelte te behouden in het halle-schip en het koor als wandelruimte of als ruimte voor bijzondere diensten een aparte bestemming te geven. Hiermede zou een wijze van gebruik bestendig worden, die het gebouw steeds heeft bezeten. Men moet nimmer uit het oog verliezen dat de twee-eenheid koor en schip, die de middeleeuwse kerken kenden, voorwaarde is geweest voor het ontstaan van een dergelijk merkwaardig bouwwerk als de Jacobskerk. Indien het koor en het schip geen verschillende functie bezeten hadden, zou men na de brand van 1539 er niet toe zijn overgegaan het schip als halle-kerk op te trekken en zou men het zeker een basilicale vorm hebben gegeven. Men kan deze twee-eenheid, die aan de schepping van het gebouw ten grondslag heeft gelegen, bij de indeling ervan niet straffeloos negeren.

Onze Bond wil derhalve eindigen met een beroep op Uw College om zich bij de zo zeer te waarderen vernieuwing van het interieur te houden aan die hoofdelementen van de traditie die door de eeuwen heen steeds geëerbiedigd zijn en vooral de scheiding tussen schip en koor, die thans door het fraaie 18de eeuwse hek gevormd wordt, te ontzien. Wij verwachten dat er ook thans binnen deze hoofdlijnen mogelijkheden te over zijn om tot een bruikbare en fraaie indeling te komen, die bij de eisen van de tijd past.

Voor het Bestuur van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond,

(w.g.) TH. LUNSINGH SCHEURLEER, *Voorzitter*.
(w.g.) VAN SWIGCHEM, *wnd. Secretaris*.

Hierop ontving het bestuur het volgende antwoord (24 juni 1960):

Hierbij bevestigen wij de ontvangst van Uw schrijven van 30 mei j.l., betreffende nevenvermeld onderwerp, van welks inhoud wij met belangstelling kennis namen.

Gaarne willen wij voorop stellen, dat het College van Kerkvoogden zich er van bewust is, dat het zich voldoende rekenschap dient te geven van de historie

van dit gebouw. Het College meent, dat dit streven in het thans aanvaarde ontwerp voor de vernieuwing van het interieur der Grote Kerk, voor zover maar mogelijk, tot uitdrukking is gebracht.

Behalve met de historische elementen, dient het College echter tevens rekening te houden met de nieuwe doelstelling, welke het aan het gebruik van dit kerkgebouw dient te geven.

Een omschrijving van deze doelstelling voegen wij te Uwer oriëntering hierbij. Daaruit moge blijken, dat het in de bedoeling ligt, de kerk niet alleen voor pastoraal werk te bestemmen, doch evenzeer ruimte te laten voor

bepaalde uitingen van het culturele leven onzer stad.

Tenslotte delen wij U mede, dat de gehele restauratie dezer kerk, dus ook de vernieuwing van het interieur, geschiedt in overleg met en onder goedkeuring van de Centrale Kerkeraad onzer Hervormd Gemeente en van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.

Namens het College van Kerkvoogden der Hervormde Gemeente te 's-Gravenhage:

(w.g.) P. H. J. WICHERS,
Secretaris

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. M. D. Ozinga;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark,

p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, Dr. W. C. Braat, D. J. G. Buurman,

Mej. Dr. M. E. Houtzager, Dr. D. P. Oosterbaan, Mr. C. A. van Swigchem

Ir. C. L. Temminck Groll, Ir. J. J. Terwen, Prof. Dr. J. J. M. Timmers.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 15.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentenleden *f* 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Den Haag / 15 November 1960

Zesde Serie / Jaargang 13 / Aflevering 5

Met Nieuwsbulletin Aflevering 11

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
WAARIN OPGENOMEN HET NIEUWSBULLETIN, ORGAAN VAN DE
VERENIGING 'DE MUSEUMDAG'

Redactie

Hoofdredacteur J. J. F. W. van Agt;

Redactie-secretariaat p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Stadboudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;

Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond

Voorzitter Prof. Dr. A. W. Bijvanck;

Prof. Dr. H. Brunsting, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer,

Dr. R. van Lutervelt, Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga,

Prof. Dr. H. van de Waal.

Leden voor de Voorlopige Monumentenraad:

afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, J. G. N. Renaud,

p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-4480;

afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,

p.a. Stadboudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Dr. H. C. Blöte, p.a. Raamsteeg 2a, Leiden, telefoon 01710-30641

INHOUD VAN DIT BULLETIN

DR. L. F. TRIEBELS

Bijbelse voorstellingen op beschilderde boerenmeubelen

Kolom 281

Boekbespreking

Kolom 309

BIJBELSE VOORSTELLINGEN OP BESCHILDERDE BOERENMEUBELN

DOOR

DR. L. F. TRIEBELS

In zijn artikel „Beschilderde Boerenmeubelen in het Zuiderzeegebied” heeft K. Boonenburg een vrij volledig overzicht gegeven van de verschillende opvattingen over het ontstaan van deze zeer bijzondere tak van de volkskunst¹. Ofschoon de auteur zich in eerste instantie heeft willen beperken tot het Zuiderzeegebied, geeft hij toch, waar dit enigszins mogelijk is, een ruimere achtergrond voor eventuele verklaringen. Des te meer moet men het betreuren dat de schrijver bij al zijn spuurwerk tot zo weinig positieve resultaten komt, al kan men zijn overzicht als „momentopname” zeer zeker waardevol noemen.

Boonenburg geeft zelf eigenlijk de oorzaak van deze onbevredigende gang van zaken aan waar hij schrijft: „Deskundigen op meubelgebied volstaan in het algemeen met het aanstippen van het onderwerp; volkskundigen beperken zich veelal, althans in ons land, tot het signaleren van bepaalde objecten”².

Daarenboven neigen de meeste volkskundigen wel wat sterk naar het uitsluitend signaleren van een volkskundig „survival”. Ofschoon men inderdaad in het volkskundige vlak vaak te doen heeft met overgeleverde vormen, is een louter constateren toch zeker niet voldoende. De verschijnselen moeten diepgaand bestudeerd worden,

¹ K. Boonenburg, „Beschilderde Boerenmeubelen in het Zuiderzeegebied”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 11 (1958), kol. 9-28. De heer Boonenburg achtte het voorts noodzakelijk in verband met de tentoonstelling „Paneel en Penseel” in het Zuiderzeemuseum van 19 maart tot 1 november 1960, enige door mij aan hem reeds meegedeelde ervaringen te moeten publiceren. (Zie: catalogus van de bovengenoemde tentoonstelling en *Uit het Peperhuis* juni, 1960.) Valt deze publicatie enerzijds te betreuren omdat vooruit gelopen werd op een meer afgeronde studie over dit onderwerp, anderzijds heeft het echter de plaatsingsmogelijkheid van extra voorbeelden geschapen. Waar in het hier nu verder volgende artikel Boonenburg geciteerd wordt, is steeds het eerste artikel van hem bedoeld.

² K. Boonenburg, *o.c.*, kol. 9.

wil men tot een verklaring kunnen komen. Een heel complex van vragen dringt zich op: tot welke tijd is het bewuste verschijnsel terug te voeren; welke plaats nam het toentertijd in; hoe en waarom was het toen zo gegroeid; waarom raakte het later in onbruik en bleef het geïsoleerd verder leven in het volksleven of in bepaalde streken en plaatsen? Zou een bestudering van de beschilderde, zogenaamde boerenmeubelen langs de boven geschetste lijnen misschien meer resultaat opleveren dan de benaderingswijze langs tot nu toe gevolgde volkskundige wegen?

Boonenburg heeft feitelijk afgezien van de grote en algemene ontwikkelingsgang van het meubel. Zijn benadering was uitsluitend gebaseerd op de typische volksmeubels zelf en aan de hand van volkskundige auteurs.

Een aanknopingspunt voor de bestudering van de beschilderde boerenmeubels mogen wij vinden in de suggestie van Boonenburg, waar hij voorstelt ook eens aandacht te schenken aan opvallende details: „Dit onderzoek zal moeten worden voortgezet en zich ook moeten uitstrekken over de Bijbelse, allegorische en profane voorstellingen”³. Voor dit artikel is hier een keuze gemaakt uit de meubels met bijbelse voorstellingen.

Ons punt van uitgang ligt bovendien in de geschiedenis van het meubel in het algemeen. Aan de hand van enige deskundigen, gespecialiseerd op meubelgebied, moge dan allereerst gememoreerd worden hoe de bijbelse voorstellingen op de meubels in zwang komen. Welhaast vanzelfsprekend neemt de kast de belangrijkste plaats in bij de meubels, daar deze door de grote vlakken de meeste mogelijkheden biedt voor het uitbeelden van taferelen.

Meubels met bijbelse voorstellingen in reliëf.

In het algemeen wordt aangenomen dat de kast zich ontwikkeld heeft uit de kist. In dit verband is het dan ook belangrijk te kunnen constateren dat reeds op zeer oude kisten afbeel-

³ K. Boonenburg, *o.c.*, kol. 28.

dingen in reliëf voorkomen met een zeker programmatisch karakter. De gewoonte aan de toekomstige bruid een zogenaamde „bruidskoffer” mee te geven als bruidsschat heeft de ontwikkeling van de versieringen sterk bevorderd. Deze bruidskist bevatte de vaak kostbare uitzet van de jonge vrouw en het is begrijpelijk dat in menig huishouden de kostbare kist lang in ere werd gehouden. Dat kan dan ook de reden zijn waarom er zo'n betrekkelijk groot aantal kisten bewaard is gebleven. Maar de waarde van de kisten werd nog aanmerkelijk verhoogd door de dikwijls bijzonder fraaie en rijke versieringen in snijwerk. De eenvoudigste vorm was het brief-paneel; daarnaast kwamen echter ook figurale voorstellingen, familiewapens en emblemen voor. Vooral in Italië nam de verfraaiing van de bruidskist een hoge vlucht. De 15de eeuwse „cassone” is ingelegd met fijne houtsoorten, bekleed met gedreven leder of geheel beschilderd met optochten, ridderfeesten en verschillende allegorieën van Kuisheid, Liefde en Dood. Dat men in het vervaardigen van de kisten dit stadium van versiering reeds had bereikt voordat de ontwikkeling van de kast goed en wel op gang was gekomen, is te meer van belang omdat naar algemeen wordt aangenomen in het beginstadium van de kast de kistenmakers hun invloed hebben doen gelden ⁴.

Bijzondere belangstelling verdienen nu de bijbelse voorstellingen op de kisten omdat hier dus waarschijnlijk een voorstadium van de latere kast te vinden is.

Een dergelijke kist, vermoedelijk de geschiedenis van Tobias voorstellende, en stammend uit 1545 vindt men afgebeeld bij S. Müller-Christensen ⁵. In de bij deze afbeelding behorende tekst grijpt Müller-Christensen terug op nog vroegere kisten: „Ja, bei einer Gruppe in Lüneburg beheimateter Truhen der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts findet man noch in Fortsetzung des mittelalterlichen Stollenbaues ganze Reliefwände mit wortreich geschilderten szenischen Darstellungen, bei denen die vorgeblendeten Säulen und Bogen Rahmenarbeit lediglich vortäuschen” ⁶.

Andere, eveneens zeer rijk met bijbelse voor-

stellingen versierde kisten staan afgebeeld bij H. Schmitz ⁷ en A. Berendsen ⁸; deze kisten zijn uit het begin of het midden van de 17de eeuw en uit Noordwest-Duitsland.

In hoeverre de door Boonenburg bedoelde „Brauttruhen” ⁹ een voortzetting zijn van deze kisten en van het door Sluyterman vermelde algemene gebruik van de bruidskist, valt niet direct op te maken uit de beschikbare gegevens. Gaan hier gebruik en uitvoering van vorm, hand in hand als „survival” verder?

Bijbelse voorstellingen waren in ieder geval al vroegtijdig in gebruik en wel kennelijk als algemeen volksgebruik.

Bij de ontwikkeling van de kist tot kast gaan de versierende elementen mee over. Zo bevat een kastje uit Noord-Duitsland en daterend uit 1500 een afbeelding van de Verspieters ¹⁰, een kast van ± 1580 uit Noordwest-Duitsland de geschiedenis van Suzanna ¹¹, en een kast (bovenstuk) van ± 1550 uit Westfalen de uitbeelding van Salomons Oordeel en een voorstelling van de Liefde ¹².

In deze tijd ontstaan kasten met zeer rijke opvullingen van de panelen in de vorm van bijbelse tafereelen. Een mooi voorbeeld hiervan is een eiken kast uit Dithmarschen van 1568 ¹³. De Renaissance-motieven hebben in deze tijd reeds ingang gevonden.

Naast de directe verspreiding van de nieuwe motieven door de schilders en de buitenlandse kunstenaars, vindt dit vooral plaats door de ornamentprent. Niet alleen de grote meesters vinden navolging maar ook de kleinere, zoals bijvoorbeeld de z.g. Duitse „kleinmeesters” Beham en Aldegrever. Deze navolging bestaat meestal in een parafrase, waarbij de oorspronkelijke prent slechts als bron voor de inspiratie dient. Zuivere kopieën, zoals bijvoorbeeld de schoorsteen uit de Kloveniersdoelen te Dordrecht, waarbij het

⁷ H. Schmitz, *Das Möbelwerk; die Möbelformen vom Altertum bis zur Mitte des 19. Jhrts.* 3de dr., Berlijn 1942; blz. 132.

⁸ A. Berendsen, *Het meubel van Gothiek tot Biedermeier*, 3de dr., Utrecht 1949, afb. 104-106.

Op te merken valt nog dat de middelste kist bij Schmitz vrijwel gelijk is aan de eerste bij A. Berendsen afgebeeld.

⁹ K. Boonenburg, *o.c.*, kol. 12.

¹⁰ H. Schmitz, *o.c.*, blz. 60.

¹¹ S. Müller-Christensen, *o.c.*, afb. 78.

¹² H. Schmitz, *o.c.*, afb. 128.

¹³ H. Schmitz, *o.c.*, afb. 133.

⁴ K. Sluyterman, *Huisraad en binnenbuis in Nederland in vroegere eeuwen.* 2de dr., 's-Gravenhage 1925, blz. 27-29.

⁵ S. Müller-Christensen, *Alte Möbel vom Mittelalter bis zum Jugendstil.* 3de dr., München 1954, afb. 76.

⁶ S. Müller-Christensen, *o.c.*, blz. 75-76.

fries nauwkeurig gekopieerd is naar een prent van Bartel Beham is nog uitzondering¹⁴.

Ornamentprenten verschijnen o.a. bij Plantijn te Antwerpen en een tijd lang ook te Leiden¹⁵; op welhaast elk terrein van de kunstnijverheid hebben ze een grote invloed gehad.

Nog een andere factor kan een rol gespeeld hebben bij de nu algemeen optredende gewoonte van versiering. De steeds rijker wordende versieringen in snijwerk aan de meubelen vragen geleidelijk aan de arbeid van een specialist. Door het wegvallen van de kerkelijke opdrachten in de tijd van de Hervorming komen de arbeidskrachten vrij voor het verfijnde en overdadige beeldhouwwerk van de nu opkomende mode¹⁶. In de 17de eeuw ontstaat dan naast de Hollandse, de Zeeuwse, de Gelderse, de toog-, en de kolommenkast, de z.g. beeldenkast, „de Hollandse kast bij uitnemendheid, het meubel waarin èn techniek èn rijkdom van beeldsnijwerk tot het hoogste zijn opgevoerd”¹⁷.

In deze tijd treedt een gemeenschappelijk element op in de ontwikkeling van het beeldhouwde meubel en het latere volksmeubel, dat immers aanvankelijk ook niet beschilderd was. Men is in het algemeen van mening, dat aan het stadium van beschilderde meubelen een stadium van onbeschilderde maar beeldhouwde meubelen is vooraf gegaan. Men kan zich een indruk vormen van hetgeen in deze tijd in de Noordelijke Nederlanden tot stand kwam aan de hand van de weinige, nog ter plaatse aanwezige kasten of betimmeringen. Zo bevindt zich in het West-Fries Museum te Hoorn een buffetkast, behorend bij een betimmering uit deze plaats afkomstig. Zij is van belang omdat we hiermede een bepaald type kast namelijk de beeldenkast kunnen lokaliseren. De stijlen van het ondergedeelte dragen meestal kolommen, die van het bovengedeelte beelden, waaraan de kast zijn naam ontleend. Deze „beelden” geven niet alleen kariatiden weer, maar hebben naast hun dragende functie tevens een symbolische zin, die door hun attributen wordt aangeduid. Het zijn het Geloof met het Kruis, de Liefde met een kind op de arm en een tweede aan de hand, en de Hoop met duif en anker. De combinatie van kariatiden en zinnebeeldige figuren is in deze vorm geenszins een vinding uit

deze streek of zelfs maar van deze tijd. Zij behoren nog geheel tot de algemene vormenschat van de rijpe Renaissance. In het meubilair schijnen ze speciaal in Noord-Holland veelvuldig en tot ver in de 17de eeuw toepassing gevonden te hebben¹⁸.

Van belang is nu dat de zes panelen met gestoken reliëf op de deurtjes van deze kast de geschiedenis van Suzanna voorstellen. „De reliëfs zijn vermoedelijk vrij gevolgd naar prenten van Maarten van Heemskerck. Dergelijke kasten o.m. in de musea te Kiel, Hamburg, in een particuliere verzameling te Amsterdam en een zeer verwant exemplaar in de vroegere verzameling Meurs Gerken te Amsterdam”¹⁹. Op te merken is ook nog de jacht-scene in basreliëf op de dwarsregel.

Een fragment van een soortgelijke kast staat nog afgebeeld bij K. Sluyterman²⁰; het kastgedeelte afgebeeld als fig. 218 kan natuurlijk geen detail zijn van de kast, weergegeven als fig. 155. Ook bij A. Berendsen vinden we nog een Hollandse kast met zulke voorstellingen²¹.

Nadat in betrekkelijk korte tijd de kast zo'n opgang heeft gemaakt, is het des te merkwaardiger dat Vogelsang reeds het volgende meende te mogen constateren betreffende de Suzannakast in het Rijksmuseum: „En reeds aan dit rijke snijwerk is het te bemerken dat de beeldsnijders van deze tijd langzamerhand weer terugzinken tot op het peil van de ambachtsman. Zolang het alleen het eeuwig rankfries moet zijn, met de bloemvaas als middenstuk, gaat het aan, maar zodra er figuren bij komen, schieten de krachten te kort. Weliswaar wagen die brave handwerkslieden zich aan omvangrijke composities, maar de bekende prentjes worden slaafs door hen gecopieerd . . .”²²

Een mooi voorbeeld van een dergelijke ontleding is nog te vinden op de kast, afgebeeld in een veilingcatalogus van Frederik Muller²³. De zes panelen stellen de geschiedenis voor van de talenten (Matth. xxv, 14-30). De voorstellingen zijn ontleend aan prenten, die o.a. voorkomen in een bijbelbloemlezing uit 1734 met afbeeldingen

¹⁸ *Catalogus van meubelen* . . . blz. 45.

¹⁹ *Catalogus van meubelen* . . . blz. 156-157.

²⁰ K. Sluyterman, *o.c.*, fig. 223.

²¹ A. Berendsen, *o.c.*, afb. 87.

²² *Catalogus van meubelen van het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst*, Amsterdam 1907, blz. LVIII-LIX.

²³ *Catalogus Frederik Muller*, december 1957, cat. nr. 957; zie afb. achterin.

¹⁴ *Catalogus van meubelen en betimmeringen*, 3de dr., Rijksmuseum-Amsterdam, 1952, blz. 39.

¹⁵ K. Sluyterman, *o.c.*, blz. 43.

¹⁶ *Catalogus van meubelen* . . . blz. 15-16.

¹⁷ K. Sluyterman, *o.c.*, blz. 167.

die zeer zeker in vroegere uitgaven ook reeds beschikbaar geweest moeten zijn²⁴.

Uit deze voorbeelden moge blijken, dat het gebruik van prenten en geïllustreerde boeken voor de uitbeelding van de verschillende gegevens niet ongewoon was. Dit geldt niet alleen voor de grotere versieringen van de panelen: met vrij grote zekerheid mogen we aannemen dat ook de figuren met een zinnebeeldige betekenis ontleend waren aan dergelijke voorbeelden²⁵. Ook bij het echte kunstmeubel ging de versiering aan de hand van prenten nog een tijd door. Voor een bijzonder fraai voorbeeld raadplege men het artikel van Th. H. Lunsingh Scheurleer: „Novels in Ebony”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 19 (1956), blz. 259-268.

Wat het zuiver decoratieve ornament betreft: we hebben al gewezen op de grote invloed van de ornamentprenten.

Boonenburg is het eens met Boeles, waar hij deze citeert: „Onwaarschijnlijk is het niet dat het in Hindeloopen zoowel in snij- als schilderwerk oneindig herhaalde motief van opgerolde ranken en het motief van vogels die aan druiven pikken, uitlopers zijn van de in het begin der 17e eeuw op Nederlandsch schrijnwerk, vooral op friezen van beschotten en kasten, veel voorkomende ornamenten”²⁶. Boonenburg voegt hier zelf dan nog aan toe: „Resumerende kunnen wij als vrij zeker aannemen dat de Hindelooper meubelkunst in eerste instantie een voortzetting is van oud vaderlandse bedrijvigheid op dit gebied”²⁷.

We moeten ons dus nu voorbereid houden op de rol die de prent ook bij een verder voortduren van de meubelkunst in het meer volkskunstige vlak blijft spelen.

Wanneer wij nu overgaan naar de geschilderde bijbelse voorstellingen op meubels moeten we eerst nog eens aanstippen dat het hier geen plotselinge breuk met het verleden betekent. Algemeen wordt aangenomen dat bijvoorbeeld in Hindeloopen een tussenperiode was, waarbij gebeeldhouwde meubels ook beschilderd werden. „Zocht men in het midden van de 17de eeuw de

decoratie van meubelen vrijwel uitsluitend in het snijwerk, in sculptuur en reliefs, veelal in eikhout uitgevoerd, nadien ging men steeds vaker over tot beschildering in olieverf”²⁸.

Hoe het met de werkwijze via de ontlening verder ging, zullen we in de volgende paragraaf bezien.

Bijbelse voorstellingen op beschilderde meubelen.

Een van de zeer weinige aanduidingen van een zekere mate van beïnvloeding van de prent op het beschilderde meubel kunnen we vinden in de bijdrage van D. F. Lunsingh Scheurleer voor Anno Teenstra's *Nederlandsche Volkskunst*²⁹. Scheurleer geeft dan de volgende beschrijving van een z.g. Assendelfter kast uit de verzameling G. J. Honig te Zaandijk: „Het meubel bestaat uit drie delen, een onderstuk met twee deuren, een open middengedeelte, waarin allerlei voorwerpen voor huishoudelijk gebruik geplaatst kunnen worden en ten slotte het bovengestuk. De stijlen zijn met druivenranken op grijzen achtergrond versierd, op beide laden en het fries is een jachttafereel geschilderd; vooral de beweging van de hardlopende dieren is buitengewoon goed aangevoeld. Op de vier deurpanelen is de geschiedenis van Job afgebeeld. Evenals in Hindeloopen zijn de schilderingen zwak van tekening. Ook hier was een ongeschoold decorateur aan het werk, die voor zijn genoegen hoogstwaarschijnlijk naar prenten schilderde . . .”³⁰.

Is het louter toeval dat de bevestiging van dit door Lunsingh Scheurleer uitgesproken vermoeden geleverd kan worden uit het zelfde bijbeltje (1734) dat ter sprake kwam bij de laatste hierboven besproken beeldenkast? Laat hier echter nogmaals gewezen mogen worden op de vele drukken van deze en andere bijbels en bijbelse prenten, die van oorsprong veel ouder zijn. Allereerst is hier overigens van belang dat vastgesteld kan worden wat nu de eigenlijke herkomst van de bijbelse voorstellingen op de kasten is. Vergelijken we de afbeelding van de kast in de verzameling Honig uit Anno Teenstra, dan ziet men dat de vier beschilderde tafereelen volkomen identiek zijn met de vier voorstellingen van de geschiedenis van Job zoals deze zijn afgebeeld in de genoemde bijbel. Het zijn de platen 146

²⁸ K. Boonenburg, *o.c.*, kol. 8.

²⁹ D. F. Lunsingh Scheurleer, „Volkskunst in woonhuis en huishouding”, in: A. Teenstra e.a., *Nederlandse Volkskunst*, Amsterdam 1945, blz. 75-126.

³⁰ D. F. Lunsingh Scheurleer, *o.c.*, blz. 93, afb. 81.

²⁴ *Afbeeldingen van de Heilige Historien des Ouden en Nieuwen Testaments, Met korte bijschriften en gedigten verrijkt*, Door Johannes Vollenhove, Doct. der H. Theologie en Predicant in 's Gravenhage, voor dezen uytgegeven door Nicolaus Visscher Te Rotterdam by Philippus Losel; MDCXXXIV. (Nieuwe Testament pltn. 76-81).

²⁵ S. Müller-Christensen, *o.c.*, afb. 99 en pag 105.

²⁶ K. Boonenburg, *o.c.*, kol. 19.

²⁷ K. Boonenburg, *o.c.*, kol. 19.

(Jobs offerande; Job. I. 5), 147 (Jobs ongelukken; Job I, 13-22), 149 (Job in zijn ellende door vrienden bezocht; Job II, 11-13), en plaat 150 (Jobs nieuw geluk; Job XLII, 10-17). Bij een nadere vergelijking blijkt dat het plaatwerk zeer nauwkeurig gekopieerd is; de verticale verlenging van de beide onderste panelen maakt echter een zekere mate van opvulling noodzakelijk. Dit naar de lengte of naar de breedte opvullen met kleine, eigen gevonden, oplossingen kan men veel vinden op meubelen met ongelijkvormige vlakken. Aan de duidelijkheid betreffende de overname van het oorspronkelijke plaatwerk doet een dergelijke variatie geen afbreuk.

Een ander voorbeeld kan men vinden bij het illustratiemateriaal van Boonenburg's artikelen (zie voetnoot 1).

Bezie met de z.g. Assendelfter kast met de afbeeldingen van het Kerstgebeuren (legaat de Vries-Lam), dan kan men dus ook hier voor de onderste panelen een kleine verticale aanvulling verwachten. De verschillende voorstellingen zijn ook bij deze kast weer in overeenstemming te brengen met de platenbijbel van 1734.

Het eerste paneel stelt voor „Maria Boodschap” (Luk. I, 26-28) en het komt overeen met plaat 6 (Nieuwe Testament).

Het tweede paneel stelt voor „Elisabeth begroet Maria” (Luk. I, 39-45) en komt overeen met plaat 7.

Het derde paneel is „Aanbidding der herders” (Luk. II, 16-18) en stemt overeen met plaat 9.

Het laatste paneel stelt dan de „Aanbidding der drie koningen” voor (Matth. II, 11) en is in overeenstemming met plaat 12.

Evenals op de vorige kast zijn ook deze tafereelen zeer nauwkeurig gekopieerd.

Een volgende kast, eveneens uit Boonenburg's illustratiemateriaal genomen, is een z.g. Zaanse vierdeurskast met de geschiedenis van Samuel.

Opnieuw kunnen we verwijzen naar prenten uit de bewuste bijbel van 1734. Ook hier is weer enige opvulling van de verlengde panelen aanwezig. De tafereelen op de kast zijn als volgt:

1. Saul door Samuel ontmoet (I Sam. IX, 14-24) en behorend bij plaat 74.

2. Saul door Samuel gezalfd (I Sam. X, 1-9) en behorend bij plaat 75.

3. Saul door Samuel bestraft (I Sam. XV, 13-26) en behorend bij plaat 76.

4. Samuel huwt Agag in stukken (I Sam. XV, 32-33) en behorend bij plaat 77.

Van deze kast zou men kunnen zeggen dat zij bij nauwkeurig kopiewerk toch aanmerkelijk min-

der vakkundig geschilderd is dan de beide voorgaande.

Nog een andere kast met voorstellingen ontleend aan deze bijbel moge hier vermeld worden. Helaas is het niet mogelijk om een afbeelding te produceren. De bestaande foto lijkt nauwelijks voor reproductie vatbaar ofschoon zij zo nog net voor bestudering geschikt is. Het betreft hier een reeds lang vergeten kast, die geëxposeerd geweest is op de Tentoonstelling van Zaanlandsche Oud- en Merkwaardigheden, gehouden in het gemeentehuis te Zaandam in 1874. In het herinneringsalbum met fotografieën komt deze kast op (de niet genummerde) plaat 41 voor. De bijbehorende catalogus vermeldt onder nr. 905 slechts „Antieke Assendelftsche Kast”, inzender B. Jongejans te Assendelft³¹. Bij navraag bleek dat de kast nog na 1945 in Assendelft had gestaan; daarna is hij echter naar een andere plaats overgebracht en nu niet meer te achterhalen. De tafereelen stellen de geschiedenis van Jeftha voor; de volgorde is als volgt:

1. Jeftha poogt de koning van Ammon tevergeefs te kalmeren (Recht. XI, 12-18) en bijbelplaats 58.

2. Jeftha uitgestoten (Recht XI, 1-2) en plaat 57.

3. Jeftha's dochter verzoekt twee maanden uitsstel (Recht. XI, 36-38) en plaat 61.

4. Jeftha ontmoet zijn dochter (Recht. XI, 34-35). Plaat 60.

Merkwaardig is de volgorde, waarbij men haast zou menen dat, in tegenstelling met het gewone gebruik, de voorstellingen niet van links naar rechts, maar van rechts naar links gelezen zouden moeten worden. Een andere mogelijkheid is dat de panelen verwisseld zijn.

Het foto-archief van het Nederlandsch Openluchtmuseum te Arnhem beschikt voorts nog over een paar foto's van kasten in particulier bezit, helaas zonder verdere vermelding, en eveneens beschilderd met afbeeldingen uit het leven van Saul en Samuel (foto's AA nr. 582 en AA nr. 46888). De opstelling is wat anders dan op de kast afgebeeld bij het artikel van Boonenburg. De tafereelen zijn echter wel weer uit dezelfde bron afkomstig. Een kast vertoont als eerste voorstelling „Saul zoekt zijn vaders ezelinnen” (I Sam. IX, 3-4), plaat 73; de panelen 2, 3 en 4

³¹ *Catalogus van de Tentoonstelling van Zaanlandsche Oudheden en Merkwaardigheden in het gemeentehuis te Zaandam. Aug.-Sept. 1874, 2de dr., Westzaan, blz. 86.*

corresponderen met de panelen 1, 2 en 3 van de kast bij Boonenburg. Deze kast werd gefotografeerd op Marken. De tweede kast, in particulier bezit en mogelijk afkomstig uit Hindeloopen bevat slechts twee tafereelen. Deze stellen voor „Saul zoekt zijn vaders ezelinnen” en „Saul gestraft”.

Een ander kasttype mag thans de overgang vormen naar een volgend type van bijbelillustratie. Het betreft hier een vroeg 18de eeuws hoekkastje (inv. nr. Ned. Openl. Mus. 4509-44), vermoedelijk van Zaanse herkomst. De twee, boven elkaar aangebrachte tafereelen stellen voor de geschiedenis van de Verloren Zoon. Ofschoon hier de achtergrond nogal ingrijpend veranderd is, blijft het uitgebeelde tafereel op de voorgrond toch zoveel punten van overeenkomst tonen met enige bijbelplaten, dat met recht sprake mag zijn van kopiewerk (afb. 1-3).

De oudste mij bekende uitgave van deze prenten komt voor in een statenbijbel van 1716 (uitgave van Pieter Keur te Dordrecht en Pieter Rotterdam te Amsterdam). In deze uitgave komen een groot aantal afbeeldingen voor, telkens vier op een pagina, en met Duitse onderschriften in gotische letters. Ook de tekstplaatsen zijn met deze letters aangegeven. Boven elke afbeelding staat een Latijnse tekst in Latijnse letters evenals de plaats in de bijbeltekst.

Het bovengenoemde kastje geeft bij elk tafereel een korte tekstvermelding, die van deze schrijfwijze afwijkt. Dezelfde platen komen echter ook voor in een katholieke bijbel van 1732³². Hier zijn de onderschriften wel gelijk aan die van de kast. Beide hebben namelijk voor de respectievelijke tafereelen: Luce 15 Vs 15-18 en Luce 15 Vs 20. Op het laatste kastaafereel staat weliswaar 25 Vs 20, maar dit moet toch als een vergissing aangemerkt worden, omdat Lucas 25 in het geheel niet bestaat.

Merkwaardig is het overigens nog te kunnen vaststellen, dat niet alleen in Nederland deze oorspronkelijke Duitse platen hun sporen in de volkskunst hebben nagelaten. Op een beschilderde deur in het „Commandeurshuis” op het eiland Rømø vinden we vier voorstellingen uit het leven van Tobias, geheel gekopieerd volgens de platen van de bijbel van 1716³³.

³² *Biblia Sacra, dat is de H. Schriftuur van het Oude en Nieuwe Testament, naar de laatste Roomsche Keuze der gemeine Latynsche overzettinge, in Nederduitsch vertaald...* t'Utrecht by Cornelius G. Le Fabure, MDCCXXXII.

³³ Sv. Jespersen, „Kommandørgården auf der Insel

Een volgende fraai voorbeeld van kopiewerk toont een grote, eveneens 18de eeuws, hoekkast uit particulier bezit³⁴. De vier deuren stellen episodisch voor uit het leven van Jozef (Genesis XXXVII-L):

1. Jozef verkocht.
2. Jozef legt de droom van de Farao uit.
3. De verborgen beker komt uit Benjamin's zak.

4. De herkenning van Jozef en zijn broeders.

Vergelijken we deze voorstellingen met de vier op deze geschiedenis betrekking hebbende platen uit *Tafereelen der Voornaamste Geschiedenissen van het Oude en Nieuwe Testament*,... uitgegeven bij Pieter de Hondt in 's-Gravenhage MDCCXXVIII in drie delen en versierd met in koper gesneden platen van Hoet, Houbraken en Picart, dan blijkt er een zeer grote, zoal niet complete ontlening uit. Het betreft hier een vierental platen van Hoet. Op te merken valt nog dat de kast beschilderd is in spiegelbeeld ten opzichte van de gravures. Voor een betere vergelijking zijn deze laatste in de overeenkomstige richting in het illustratie materiaal van dit artikel gebracht.

Het is niet geheel zeker dat er geen andere uitgaven van deze platen zijn geweest. Of de achtergrond vrij gevolgd is naar de hier afgebeelde platen of dat zij ontleend is aan een andere uitgave, aan de ontlening van de figuren is wel geen twijfel mogelijk. Opgemerkt zij nog de eigenaardige vergissing bij het vierde tafereel van de kast. De op één knie terugbuigende figuur links in de hoek heeft geen arm (afb. 4-11).

Dezelfde platen zijn ook gebruikt in een volledige statenbijbel van dezelfde tijd.

In deze platenserie vinden we ook het voorbeeld voor een ander, kleiner hoekkastje. Dit kastje is vrij goed zichtbaar in het werkje van de onlangs overleden journalist en auteur van werken over het Zuiderzee-gebied, Fred Thomas. Op een van de foto-pagina's ziet men in de linkerhoek dit kastje nog juist uitsteken achter een grote Biedermeier kast³⁵. Ditzelfde kastje of anders een dergelijk exemplaar bevindt zich in het Fries Museum te Leeuwarden (zaal 14). Op een foto in bezit van het Nederlandsch Open-

Rømø." *Führer Nationalmuseum*, Kopenhagen 1955, afb. 5 en 6.

³⁴ Eigendom van Mevr. N. M. Snoep-Bingen, te Santpoort.

³⁵ Fred Thomas, *Een liefde in Staphorst*, 's-Gravenhage 1953, niet genummerde fotopag. 6.

luchtmuseum kan men dit kastje beter bekijken (foto Ned. Openluchtmus. AA nr. 2777).

Deze foto maakt duidelijk dat het hier een afbeelding betreft van de kerstboodschap van de engelen aan de herders op de velden. De bijbehorende plaat is van Houbraken en zij is gepubliceerd in deel 3 van de *Taferelen etc.* van 1728 (afb. 12-13).

Een volgend, zeer fraai voorbeeld van ontlening op een hoekkastje is het kastje in het bezit van het Nederlandsch Openluchtmuseum (inv. nr. M.I. 884) (afb. 14-15).

Het goed geschilderde tafereel stelt voor „Abrahams offer”. Deze schildering is zeer duidelijk terug te voeren op een fraaie plaat, aanwezig in een uitgave van de statenbijbel van Hendrik en Pieter Keur van 1686 te Dordrecht. Deze grote prent, dubbelbladig uitgevoerd, geeft helaas slechts de naam van de graveur Clement de Jonghe ³⁶.

Tenslotte mag hier het kastje, behandeld bij Boonenburg (zie afb. 17) niet onbesproken blijven. Dit draagt een voorstelling die niet ontleend is aan de bijbel, maar aan de klassieke geschiedenis. Het stelt namelijk de geschiedenis voor van Tomyris met het hoofd van Cyrus; zij is ontleend aan een prent van Paulus Pontius en is op haar beurt weer een bewerking van een schilderij van Rubens (afb. 16) ³⁷. De geschiedenis zoals deze beschreven staat in een werk uit dezelfde tijd ³⁸ is dan als volgt:

Als hy (Koninck Cyrus) gantsch Orienten onder sijn macht gebracht hadde, ende hem daer noch niet konnende genoeg, soo nam hy voor, om de Scythen oock t'overwinnen, ende onder syn heerschappije te brengen. Trock derhalven op met een machtigh Leger van twee hondert duysent Mannen, om haer Koninginne Tomiris t'overvallen. Maer soo haest als Tomiris de komste van Cyrus vernomen hadde, sondt sy hem terstont in 't gemoet den jongen Prince, haer eenighsten Sone, met de derde -part van haer gantsche Leger. Cyrus hem gelatende, ofte hy vreesse voor desen jongen Prince hadde, soo liet hy sijn Tenten staen, rijckelick voorsien van Spijse ende Dranck, ende trock alsoo met sijn gantsche

³⁶ *Biblia*, . . . uitg. H. en J. Keur, 1686 te Dordrecht. Welwillend voor deze foto in bruikleen gegeven door de eigenaar, de heer H. J. van Monsjou, te Santpoort.

³⁷ Jacob Burckhardt, *Rubens*, Grosse illustrierte Phaidon Ausgabe, Wenen 1938, blz. 101, met afb.; zie ook: Fr. v. d. Wijngaert, *Inventaris der Rubeniaansche Prentkunst*, Antwerpen 1950, blz. 82 (nr. 530).

³⁸ Franciscus Heerman, *Guldene Annotatien*, 11de dr., Rotterdam, by Andries van Hoogenhuysen, 1654, blz. 542-543.

Armade wederom te rugge. De Scythen seer verblijdt zijnde over dese Victorie, maeckten haer vrolick met de Spijse ende Dranck, dien sy in de Tenten van den Koninck Cyrus gekregen hadden. Maer des nachts, als sy door de overvloed van Spijse ende Dranck overladen waren, soo quam Cyrus haer op 't onverdienste overvalle, doodtslaende alles wat hy in 't verlaten Leger vont. Doe de Koninginne Tomiris de dood hares Soons, ende de nederlage haers Volcks vernam; soo stelde sy haer niet, om die te beweenen; maer om de selve te wreken. Trock derhalven datelick met haer gantsche Macht na 't Leger van den Koninck Cyrus, ende legerde de helfte van haer Volck in de secretste plaetsen van 't Geberghte; ende met dat overblijvende Volck, quam sy alsoo tegen Cyrus in Batalie; ende door listigheyt vluchtende, lockte sy Cyrus in de enge hooghte der Bergen, alwaer sy hem met sijn gantsche Leger terstont, met het ander deel van haer Volck besloot, ende t'eenmael versloegh; alsoo dat er niet een over en bleef, die de boodschap konde brengen van de nederlage van Cyrus. Na dat desen Slagh geschiet was, soo dede de Koninginne Tomiris het lichaam van Cyrus soecken, ende liet sijn Hooft van den Romp afhouden, ende wierp het selve in een Vat met Menschenbloet, ende sprack: „Drinckt nu, ghy Bloedt-hondt, ende versadigh u nu met Menschen-bloet, daer na ghy in u leven soo seer gedorst hebt.”

Ten overvloede toont de prent het onderschrift „satis te sanguine quem semper sitisti”.

Over dit kastje schrijft nu Boonenburg: „Toch zijn er ook meubelen die een typisch Amelands cachet dragen, en wel in het bijzonder de Amelander hoekkastjes en tafels (afb. 15 en 16). De wijze waarop deze meubels zijn beschilderd is altijd groot van opzet, fors en raak gedaan, en toch in lichte tinten gehouden. De techniek is bij dit soort meubels zo overeenkomstig dat men zelfs geneigd is te geloven dat het allemaal door één man is gedaan” ³⁹.

Ofschoon deze uitspraak betrekking heeft op de techniek van het schilderen, moet toch ook de herkomst van de voorstelling verantwoordelijk geacht worden voor de waardering „groot van opzet”.

Vervolgens citeert Boonenburg, niet erg voorzichtig overigens, D. Lunsingh Scheurleer, waarbij hij (B) kennelijk misleid is door de voorstelling, die hij voor bijbels aanziet: „Toch is Lunsingh Scheurleer van mening, dat het hoekkastje met geverfde voorzijde en beschilderd met Bijbelse taferelen (!) „wel in de Zaanstreek zal zijn ontstaan”. Natuurlijk is dit heel goed mogelijk, doch dan is het daarnaast toch vrij zeker, dat in dit geval zich een eigen Amelander kunst heeft ontwikkeld op Zaanse basis.”

³⁹ K. Boonenburg, *o.c.*, kol. 26.

Hier heeft het ontbreken van het oorspronkelijke prentvoorbeeld Boonenburg parten gespeeld in de voorstelling van het kastje. Vermoedelijk zag hij in de voorstelling een afbeelding van het Hoofd van Johannes. Een vergfelijke vergissing, die voor de hand lag. De voorbeeldprent kan dus ook van doorslaggevend belang zijn voor het vaststellen van de afbeelding ⁴⁰.

Soms kan men slechts vermoeden dat een plaat als uitgangspunt gediend heeft voor een beschildering. Dit is bijvoorbeeld het geval met de scheepskist, afkomstig uit Woudsend en in het bezit (bruikleen) van het Zuiderzeemuseum. Deze kist is afgebeeld in de *Verslagen der Rijksverzamelingen van geschiedenis en kunst*, 77 (1955), t.o. blz. 93.

Dezelfde voorstelling in spiegelbeeld kan men vinden in het Museum van de Stichting „Amstelkring” en wel in de „Saël”, boven de schouw. Het is toch nauwelijks aan te nemen dat deze beide schilderingen direct met elkaar in betrekking zouden hebben gestaan.

Dat niet alleen bij kasten deze werkwijze gevolgd is, moge nog blijken uit enige opgaven van beschilderde tafels en wiegen.

Allereerst een Hindelooper „flap-aan-de-wand” (Tentoonstelling „Uit Fries Bezit”, Grauw 1950, cat. nr. 148) De onderzijde geeft een gedeelte weer van Ruth's lotgevallen (Ruth, I, 14-18). Deze voorstelling is geheel en al gelijk aan plaat 69 uit de prentbijbel van 1734.

Een Assendelfter „flap-aan-de-wand” (Foto doc. Nederl. Openluchtmuseum nr. AA 26106), geveild bij Mak van Waay in 1950 ⁴¹, heeft aan de onderzijde een voorstelling van Salomon's eerste recht. Eveneens ontleend aan de genoemde prentbijbel komt ze overeen met plaat 92.

Een zeer fraaie Amelander opklaptafel, afgebeeld in de *Encyclopedie van Friesland*, en afkomstig uit het Fries Museum te Leeuwarden, laat de verdrijving van de wisselaars uit de tempel zien. Deze beschildering kan men als plaat 48 terug te vinden in „Thesaurus Historiarum Novi Testamenti etc. . .” ⁴².

Ook de wiegen bieden goed vergelijkingsmateriaal. Zo bevindt zich in het Nederlandsch Open-

luchtmuseum een wieg in de Hindelooper kamer, beschilderd met kerstvoorstellingen van dezelfde herkomst als de grote kast in het Zuiderzeemuseum, welke door Boonenburg is afgebeeld bij zijn artikel (inv. nr. Ned. Openluchtmus. 843). In het Hidde Nijland Museum te Hindeloopen staat in de Hindelooper kamer een wieg opgesteld, voorzien van dezelfde taferelen, echter in een wat grovere uitvoering (inv. nr. 793).

De beschilderingen op een andere wieg in het Nederlandsch Openluchtmuseum stellen een aantal episoden uit het Oude Testament voor. Deze zijn ontleend aan de *Historie des Ouden en Nieuwen Testaments verrykt met meer dan vierhonderd printverbeeldingen in koper gesneden* en uitgegeven bij Pieter Mortier te Amsterdam in 1700 (2 dln.) (inv. nr. Ned. Openluchtmus. 6985). Hier noodzaakten de langgerekte zijanten van de wieg een lossere opstelling van de groepen, overgenomen van de prenten.

Dat de kopieerlust ook bij de herbloei van de Hindelooper kunst op het einde van de 19de eeuw nog niet uitgeblust was, blijkt heel aardig uit de volgende wieg. Deze staat op blz. 58 (afb. 150) afgebeeld in Van der Ven, *Neerlands Volksleven*. Het onderschrift vermeldt: „Een echte rijk beschilderde Hindelooper wieg . . . Ook hier ontbreken de bijbelse taferelen op de panelen niet . . .” ⁴³. De voorstellingen zijn kopieën van platen van G. Doré (Abraham's dienstknecht en Rebekka, Jezus bij Martha en Maria). Een afbeelding van een tafel met een ontlening aan deze platen van Doré kan men vinden in de *Toeristenkampioen*, (1939) nr. 6, blz. 183. Het is de voorstelling van „Jezus en de discipelen van Emmaus”.

Zo zou men door kunnen gaan, maar het is tenslotte niet doenlijk om het gehele oeuvre van Hindeloopen en de Zaan, van Ameland en Assendelft te beschrijven.

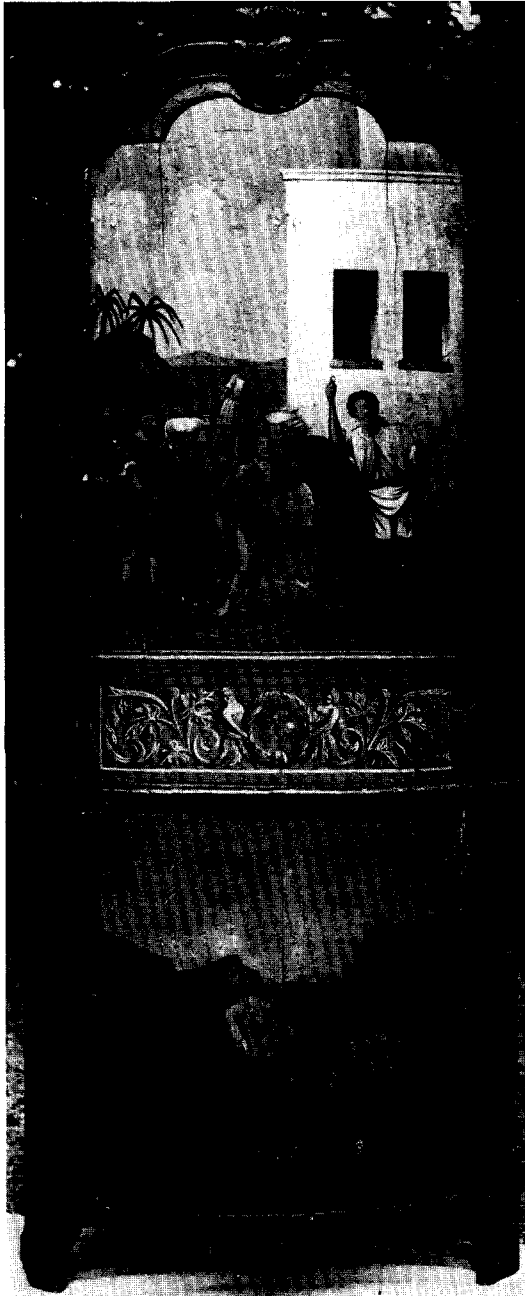
We mogen bij het afbeeldingsmateriaal van dit artikel ook het schilderij „Jongen die een wieg beschildert” van Chr. Bisschop niet voorbij gaan. Dit schilderij in het Fries Museum te Leeuwarden toont ons een jongeman bezig met het schilderen van een wieg. Maar bijzonder interessant daarbij is, dat hij, juist bezig met het medaillon-vormige middenstuk van het zijpaneel, een opengeslagen boekje voor zich heeft liggen. Nog vaag is op de open geslagen bladzijde een figuur te zien. Hier is de manier van kopiërend

⁴⁰ K. Boonenburg, *o.c.*, kol. 26.

⁴¹ *Catalogus nr. 101 van Kunstveilingen S. J. Mak van Waay*, nr. 952.

⁴² *Iconum Biblicarum Thesaurus Historiarum Novi Testamenti . . .* Kunstich geteekent door Mattheum Merian ende Pieter Hendrickz. Schut, op nieuw gedrukt en uytgegeven door Nicolaes Visscher, z. pl. en j.

⁴³ D. J. van der Ven, *Neerlands Volksleven*, Zaltbommel 1920.

Afb. 1. Kastje met taferelen uit de geschiedenis van de Verloren Zoon.
(Arnhem, Ned. Openl. mus., 4509-44)

Afb. 2 en 3. Prenten uit een bijbel van 1732.
(Nijmegen, R.K. Universiteit)

BIJBELSE VOORSTELLINGEN OP BESCHILDERDE BOERENMEUBELEN

Afb. 4-7 De vier deuren van een grote hoekkast met taferelen uit het leven van Jozef en zijn broeders.
(Santpoort, Mevr. J. Snoep-Bingen; foto's Ned. Openl. mus.)

BIJBELSE VOORSTELLINGEN OP BESCHILDERDE BOERENMEUBELEN

Afb. 8-11. Vier platen uit: *Tafereelen der Voornaamste Geschiedenissen van het Oude en Nieuwe Testament . . .*, Pieter de Hondt in 's-Gravenhage, MDCGXXVIII. Spiegelbeeld. (Arnhem, Ned. Openluchtmuseum)

Afb. 12. Kastje met verkondiging aan de herders.
(Foto Ned. Openl. mus.)

Afb. 13. Prent van Houbraken in: *Taferelen der Voornaamste Geschiedenissen van het Oude en Nieuwe Testament . . .*, Pieter de Hondt, 's-Gravenhage, MDCCLXXXVIII.
(Arnhem, Ned. Openl. mus.)

Afb. 14. Kastje met Abrahams offer.
(Arnhem, Ned. Openl. mus. M. I. 884)

Afb. 15. Uit een grote prentbijbel van 1686.
(Santpoort, H. J. van Monsjou;
foto Ned. Openl. mus.)

schilderen nog vanuit het gewone gebruik in het dagelijkse leven vastgelegd (afb. 18).

Dat zelfs nog tot betrekkelijk recente datum geput werd uit de oude voorbeelden-bronnen moge bewezen worden uit wat de conservator van het Hidde-Nijland Museum mij mededeelde. „Naast Jan Luyken”, zo schrijft hij, „is door de fa. Roosje en de fa. Amsterdam veel als voorbeeld gebruikt: „*Afbeeldingen van de Heilige Historiën des Ouden en Nieuwen Testaments*, Met korte bijschriften en gedigten verrijkt door Johannes Vollenhove, Doct. der H. Theologie en Predicant in 's-Gravenhage. Voor dezen uitgegeven door Nicolaus Visscher Te Rotterdam Bij Philippus Losel MDCCXXXIV”. Deze bijbel was in het bezit van een bakker van wie beide concurrenten haar beurtelings leenden”⁴⁴.

Overigens gebruikt men, geheel in aansluiting op de traditie, ook voor het houtsnijwerk nog oude voorbeeldenboeken. De heer Le Fèvre ben ik zeer dankbaar voor enkele gegevens, die hij eveneens op dit gebied nog wist te verkrijgen. Bij een bezoek aan het Hidde Nijland Museum was mij reeds opgevallen, dat in een geëxposeerde en opengeslagen prentbijbel aan de achterzijde van een prent de contouren met potlood overgetrokken waren. Bij latere navraag wist de heer Le Fèvre mede te delen dat de bijbel de volgende titel droeg: „*Historische Beschrijving van het Leven Onzes Heeren Jesu Christi en d'omstandigheden van die. Getrocken Uyt de Vier Evangelisten . . .* Met veel Koopere Plaeten versien en in acht Deelen verdeeld door Jan Philips Schabaelie. Te Leeuwarden Bij Hendrik Rintjes MDCLXXXI”. Deze prenten werden gebruikt door de beeldhouwer W. Borneman⁴⁵. Andere voorbeelden werden geleverd door Dr. Schusters *Bijbelsche Geschiedenis des ouden en nieuwen Testaments ten dienste der katholieke Scholen en huisgezinnen*, in het Nederlandsch vertaald en bewerkt door P. Timmermans en J. H. Wijnen. Uitgegeven door Herder, Freiburg in Baden, Tweede uitgave in 1872⁴⁶.

Voor houtsnijwerk werden mij verder in Hindeloopen nog getoond: platen uit de *Biblia . . .* Uitgave Jacobus Conijnenburg en Isaac van der Putte, t'Amsterdam 1723; uit een 19de eeuwse bijbel met platen van C. L. van Kesteren en

uitgegeven door H. C. A. Campagne te Tiel; losse platen zonder andere vermelding dan Arpels en Gabriels.

Voor schilderijen van bijbelse voorstellingen werden o.a. gebruikt de schilden van oude Gezelle-Meerburg kalenders. Oude schilden van Douwe-Egberts kalenders leenden zich uitstekend voor het naschilderen van de hierop voorkomende landschapjes.

De herkomst der bijbelillustraties.

Reeds enige malen werd gewezen op de kleine prentbijbel van 1734 als bron voor vergelijkingsmateriaal. Beter zou het eigenlijk zijn om te spreken over „prenten, zoals deze o.a. te vinden zijn in de bijbel van 1734”.

Een dergelijke omschrijving is te meer aan te bevelen omdat bijna alle kasten waarnaar in verband met deze bijbel verwezen werd, ouder zijn dan 1734. Er moet dan ook een oudere uitgave bestaan hebben. In verband met de vrij talrijke, duidelijk aanwijsbare overeenkomsten tussen dit type prenten en de meubels, is een kort historisch overzicht van de ontwikkeling juist van deze bijbelprenten hier op zijn plaats.

Al eerder was dit boekje opgevallen aan W. J. Rust en wel met betrekking tot een ander facet van de volkskunst. Rust kon namelijk de overeenkomst aantonen tussen de prenten en oude tegels⁴⁷. De zojuist genoemde auteur had de beschikking over een soortgelijke uitgave als die van 1734, echter zonder de vermelding van een jaar van uitgifte. Over deze uitgave schrijft hij: „Hoewel het boek geen jaartal draagt, moet het op grond van enkele details, uit het laatst van de 17e eeuw dateren”⁴⁸. Deze datering lijkt alleszins aanvaardbaar. Het vermoedelijk nog oudere karakter van sommige prenten brengt bovengenoemde schrijver tot de veronderstelling „dat de afbeeldingen waarschijnlijk ten deele door den uitgever en voor een ander deel nog door Claes Janszoon Visscher gegraveerd zijn”⁴⁹.

Rust wijst op nog een ander aspect van de ontleningen. Het betreft de wel zeer interessante vraag naar de herkomst van de prenten zelf. Hij constateert (terecht) dat veel afbeeldingen in de prentbijbel ontleend zijn aan oudere prenten, ontworpen door de Vlaamse schilder Maarten de Vos (1551-1603) en gegraveerd door

⁴⁴ Archief Nederlandsch Openluchtmuseum nr. 289-1959.

⁴⁵ Archief Nederlandsch Openluchtmuseum nr. 5860-1958.

⁴⁶ Archief Nederlandsch Openluchtmuseum nr. 289-1959.

⁴⁷ W. J. Rust, „Oude tegels met Bijbelsche voorstellingen”, *Mededelingen van het Museum voor het Gooi en omstreken*, 1943, blz. 36-40.

⁴⁸ W. J. Rust, *o.c.*, blz. 38.

⁴⁹ W. J. Rust, *o.c.*, blz. 39.

Anton Wierinck (of Wierix). Het is niet geheel duidelijk of ook Maarten de Vos de ontwerpen aan anderen dankte. Wel draagt zijn werk duidelijk sporen van Italiaanse invloeden. Dit is begrijpelijk omdat Maarten de Vos als leerling van Tintoretto enige tijd in Venetië gewerkt heeft. De plaatjes in de prentbijbel vormen in het algemeen een verkleind spiegelbeeld van de prenten van De Vos⁵⁰.

Een stap verder komen we door een uitgave van Nicolaus Piscator (Visscher Sr.) zelf. Deze, uit 1650 stammende, tweedelige serie bijbelplaten is uitgegeven als *Theatrum Biblicum, hoc est Historiae Sacrae Veteris et Novi Testamenti*... Deze grote platen-uitgave bevat nog wel de namen van de oorspronkelijke kunstenaars en de graveurs. Aan de hand hiervan is het mogelijk de herkomst van sommige latere prenten vast te stellen.

Nog een andere prentbijbel is uitgegeven door Nicolaes Visscher. Deze *Iconum Biblicarum Thesaurus Historiarum Veteris et Novi Testamenti* vermeldt dat de prenten „kunstich geteekent (zijn) door Mattheum Merian ende Pieter Hendrick Schut, op nieuw gedrukt en uytgegeven door Nicolaes Visscher”. Deze uitgave is reeds aangehaald bij de beschilderde klaptafel in het Fries Museum, afgebeeld in de *Encyclopedie van Friesland*.

Van bijzonder belang is hier de vermelding van Mattheus Merian. Merian vormt namelijk een trait d'union met een bepaald facet van de Duitse volkskunst. W. Borchers geeft in zijn boek: *Volkskunst im Weizacker* een gehele reeks kerken in dit gebied en ook daarbuiten (vooral in Oost-Duitsland) waarin rijke plafondschilderingen zijn aangebracht⁵¹.

Dat het hier niet gaat om een vrij toevallige of verspreid voorkomende werkwijze volgt uit Borchers opsomming van direct duidelijke aanwijsbare ontleningen. Het betreft hier schilderijen op kansels, banken, stoelen, galerijen en altaarstukken. Hier ligt een overvloed aan materiaal. Al deze afbeeldingen zijn volgens Borchers ontleend aan de prenten van Mattheus Merian in de Straszburger Prentenbijbel van 1630⁵².

Borchers geeft dan verder allerlei details over

⁵⁰ W. J. Rust, o.c., blz. 39.

⁵¹ W. Borchers, *Volkskunst im Weizacker; ein Beitrag zur volkskundlichen Struktur Mittelpommerns* („Form und Geist”, *Arbeiten zur germanischen Philologie*, Band 25), Leipzig 1932, blz. 62 e.v.

⁵² W. Borchers, o.c., blz. 70-71, afb. 8 en 9.

de uitvoering. Enkele merkwaardige veranderingen brengen hem dan ook op de vraag: welke uitgave is gebruikt. Hij noemt daarbij dan ook de „*Historiae Sacrae V et N. V. (T?)*”. *Biblicae Figuren, darinnen die fürnembsten Historien in heiligen Schriften begriffen*”. Amsterdam, N. Visscher, 3 Tlr. in 1. Bd. mit 258 Kpf⁵³.

Piet Hendrik Schut was leerling van Claes Jansz. Visscher⁵⁴.

Zo komen in de latere uitgaven van N. Visscher prenten voor van wel zeer verschillende herkomst. Sommige prenten zijn te achterhalen als afkomstig van Chr. van Sichem.

Voor het vaststellen van de herkomst is ook nog een bijbeluitgave van 1686 zeer belangrijk. Ook van deze platen vinden we enkele verkleind opgenomen in de latere uitgave, zoals bijvoorbeeld Maarten de Vos' uitbeelding van Maria Boodschap. In deze bijbel bevond zich ook de plaat „Abraham's Offer”, die als voorbeeld geëind heeft voor het reeds vermelde hoekkastje in het Nederlandsch Openluchtmuseum.

Een bijna gelijke uitgave vond in Duitsland plaats eveneens in 1686. Een volledige lijst van kunstenaars en platen met betrekking tot deze uitgave kan men vinden in een artikel van Carl Louis, „Eine Lutherbibel von 1686 und Gillis von Coninxloo”⁵⁵.

Zo kan men aan de hand van de kleine Prentbijbel van 1734 een indruk krijgen van het gecompliceerde karakter van het platenmateriaal. Het mag ook niet meer dan een indruk genoemd worden, omdat van deze platenseries talloze drukken en uitgaven bestaan. Zo komen bijvoorbeeld dezelfde platen uit de *Iconum biblicarum Thesaurus*... ook voor in het reeds eerder genoemde werk van Schabaelie: *Historische Beschrijving van het Leven Onzes Heeren Jesu Christi*..., Leeuwarden Hendrik Rintjes MDCLXXXI.

Hoe moeilijk het soms kan zijn om uit de vele uitgaven over de juiste te beschikken, blijkt bijvoorbeeld uit het volgende geval van een zedeurs kast uit het Nederlandsch Openluchtmuseum. Deze kast staat afgebeeld in de *Verslagen der rijksverzamelingen van geschiedenis en*

⁵³ W. Borchers, o.c., blz. 72.

⁵⁴ F. G. Waller, *Biographisch woordenboek van Noord Nederlandsche graveurs*, 's-Gravenhage 1938, blz. 295-296.

⁵⁵ C. Louis, „Eine Lutherbibel von 1686 und Gillis von Coninxloo”, *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländischer Altertümer zu Emden*, 25 (1937), blz. 120-145.

Afb. 16. Voorstelling uit de klassieke geschiedenis. Tomyris met het hoofd van Cyrus, prent van Paulus Pontius naar een schilderij van Rubens. (Amsterdam, Rijksmuseum)

Afb. 17. Hoekkastje met voorstelling ontleend aan de hierboven gereproduceerde prent. (Enkhuizen, Zuiderzeemuseum)

Afb. 18. Jongen die een wieg beschildert. Detail van een schilderij van Chr. Bisschop.
(Lecuwarden, Fries Museum)

kunst, 78 (1956), 2de foto tussen blz. 76-77. De beschilderde Hindelooper kast uit 1688 geeft in zes taferelen de geschiedenis van Jozef. Vijf van deze panelen zijn als kopiewerk goed te determineren. Ook hier weer de platen uit de serie van de prentbijbel uit 1734. Het zesde taferel ontbreekt echter bij de prenten. Welke uitgave is wel gebruikt? Maar ook de tekst op de kast is niet terug te vinden in de beschikbare bijbels. Hier is dus een van de vele oudere uitgaven gebruikt, gezien de datum 1688. Het opschrift vermeldt: „De nijdt van Josephs broeders quaat, Bracht hem in groot hertseeren, Maer Godt liedt hem na desen staet, Naest aan den Konink eeren”.

Bovenal is het echter verhelderend om het contact te kunnen waarnemen tussen geheel verschillende takken van volkskunst; beschilderde meubels — tegels — kerkschilderingen. Het terrein is nog veel uitgebreider. Koperen tabaksdozen, houtsnijwerk en aardewerk dragen vaak dezelfde voorstelling, ontleend aan het zelfde voorbeeld. Zo vinden we als voorbeeldenboek voor aardewerk in Duitsland o.a. weer: Merian, *Icones Biblicae*, Strassburg 1625, e.v. 56. Een van de merkwaardigste voorbeelden van eenzelfde ontlening is wel de afbeelding op een porseleinen schotel „Saul van Samuel gezalfd” 57. Deze schotel behoort tot het z.g. „Jesuit China”. Dezelfde afbeelding komt voor op de Zaanse vierdeurs kast in het Zuiderzee Museum (artikel K. Boonenburg, afb. 9, tweede paneel), en verder nog op enige kasten in particulier bezit 58.

De voorstellingswereld der afbeeldingen.

Een belangrijk facet van het beschilderde meubel is de aard van de afbeelding. Het is niet gemakkelijk om direct te zeggen wat a priori wèl, en wat niet afgebeeld zou kunnen worden. Het bekende materiaal is nog te schaars om bepaalde definitieve conclusies te kunnen trekken.

⁵⁶ K. Hüseler, *Deutsche Fayencen; ein Handbuch der Fabriken, ihrer Meister und Werke*. 3 dln. Stuttgart, 1956-1958, III, blz. 367.

⁵⁷ *The Concise Encyclopedia of Antiques, compiled by the Connoisseur*. Editor: L. G. G. Ramsay, New York, vol. I, pl. 71. Jesuit China: „porcelains of the first half of the eighteenth century, painted with Christian subjects supplied by Jesuit Missionaries, principally in black monochrome or famille rose enamels.” blz. 131. Zie ook: N. Ottema, *Chineesch porselein, Gids voor de „Verzameling van indon.- en chin. kunst te Leeuwarden”*, Princessehof, 1917, blz. 81.

⁵⁸ Foto's AA, nrs. 11174 en 46888; AA 582.

Sommige thema's genoten beslist een voorkeur, andere ontbreken misschien geheel. Zo is aan de schrijver van dit artikel geen uitbeelding van het Lijdensverhaal of van de Apocalyps bekend op beschilderde meubels.

Waarschijnlijk hebben de afbeeldingen een moraliserende bedoeling gehad, daarbij ook geheel aansluitend aan de opvatting van de tijd; misschien verklaart dit ook iets van de functie van deze meubels in de samenleving.

Ook hier mogen we nog even teruggaan naar de vroegere stadia van de kisten en kasten om een aanknopingspunt te vinden. De Italiaanse cassone-panelen droegen een uitgesproken programmatisch karakter. Als men bedenkt dat deze kisten gewoonlijk als bruidskisten fungeerden begrijpt men de voorkeur voor taferelen waarin de liefde een rol speelt evenals specifieke mannelijke en vrouwelijke deugden. De thema's ontleende men aan de bijbel, vooral ook aan de klassieke geschiedenis of aan de sagen van de Oudheid. Het meubel heeft hiermee naast de utilitaire tevens een ethische functie verkregen, een verschijnsel dat we bij het doordringen van de Renaissance ook in het Noorden zullen aantreffen 59.

Zo kan het dan ook voorkomen dat men in hetzelfde kader een voorstelling vindt die ontleend is aan de bijbel en een andere die ontleend is aan de klassieke geschiedenis of de mythologie. De diepere betekenis van sommige bijbelse geschiedenissen is voor ons zelfs met een vermoedelijke tegenhanger uit de klassieke geschiedenis niet altijd meer te begrijpen. Dit geldt met name voor de vrij vaak afgebeelde geschiedenis van Lot. Hier schiet onze kennis omtrent de 16de eeuwse interpretatie van dergelijke voorstellingen tekort 60.

Duidelijker dan met de geschiedenis van de Kuis Suzanna kan het ideaal van de kuisheid toch wel haast niet worden uitgedrukt. De figuren van Geloof, Hoop en Liefde wakend over het huiselijk geluk vinden wij dan ook met de boven genoemde geschiedenis op menige gebeeldhouwde kast. Bij een van de mooiste voorbeelden op dit terrein zijn de afbeeldingen

⁵⁹ *Catalogus van meubelen en Betimmeringen Rijksmuseum Amsterdam*, 1952, blz. 36. Voor de functie van de beschilderde meubelen als bruidsgeschenk in Duitsland: K. Hahm, *Deutsche Bauernmöbel*, Jena 1939, blz. 30.

⁶⁰ *Catalogus van meubelen en Betimmeringen*, blz. 40-41.

ontleend aan prenten van Maarten van Heemskerck ⁶¹.

De boven aangehaalde vermoedens kunnen in zekere mate een bevestiging vinden in het uitgesproken emblematische karakter van bijbel-bloemlezingen en hun prenten.

Als één van de vele voorbeelden waarin dit karakter tot uitdrukking komt, kan men vermelden Schabaelje's *Den grooten Emblemata Sacra, bestaande in meer dan vierhondert bijbelse figuren, soo des Ouden als des Nieuwen Testaments... verryckt met bygevoegde verklaringen, en stichtelicke leeringen...* (Amsterdam, 1654).

Het Fries Museum bezit een zeer primitief beschilderde kast uit 1690, waarvan de twee onderste panelen hoogst waarschijnlijk eveneens de geschiedenis van Suzanna voorstellen. De bovenste panelen konden door de schrijver niet gedetermineerd worden. De kast draagt als opschrift „Soeck de vrede en Jaegt se na” (Psalm 34). De beide onderste panelen dragen de tekst: „Hooft en wederhooft”. Het symbolische karakter van de voorstellingen wordt hiermede enigszins verklaard ⁶².

Ook de verschillende eerder genoemde prent-bijbels bevatten aanwijzingen in deze richting. De kleine gedichtjes, soms in meerdere talen, onder de plaat afgedrukt, hebben een moraliserende strekking. In de typische Emblemata-literatuur komen veelal bijbelse voorstellingen voor met een uitgesproken emblematisch aandoende tekst.

Ontlening aan prenten, zowel op meubels als op andere uitingen van volkskunst, met een typisch zinnebeeldige strekking, vindt men nog bij H. Guldener vermeld met betrekking tot de uitbeelding van het Jozef-verhaal. „Tekeningen (hervan) van Maarten van Heemskerck werden door Coornhert gegraveerd en zelfs nog als voorbeeld gebruikt voor snijwerk op een kast van 1660... Allerlei gebruiksvoorwerpen worden in de 17e eeuw herhaaldelijk met mythologische en bijbelse taferelen versierd en zo vinden we het Jozefverhaal evengoed op kasten als op Delftse borden of op zilver. Jozef en de vrouw van Potifar komen voor op een Groningse beker van 1683. Minder gewoon echter is het dat men de

zelfde figuren aantreft op een bruidskoffertje, waarboven staat: „Joseph is hier de jeucht, Een spiegel tot de deugt” ⁶³.

De voorstelling van bijbelse taferelen speelde in de 17de eeuw een zeer grote rol in de gehele Nederlandse schilderkunst; de voorliefde voor dergelijke bijbelse onderwerpen bij het versieren van meubels valt dus zeker niet uit de toon. Guldener formuleert een motivering van deze voorkeur als volgt: „Wanneer wij in de Noord-Nederlandse schilderkunst van de 17e eeuw herhaaldelijk bijbelse onderwerpen zien behandeld houdt dat ongetwijfeld verband met de nog sterk religieus getinte belangstelling der burgerij. Gewoonlijk schenkt zij de voorkeur aan verhalen waaruit levenslessen zijn te putten” ⁶⁴.

Wij mogen dus waarschijnlijk wel concluderen dat de geschilderde bijbelse voorstellingen op „boerenmeubelen” aansluiten bij een bestaande traditie voor gebeeldhouwde meubelen (kasten), waarbij de opvattingen van het gewone volk de grote lijn volgen van de gangbare opvattingen van de 17de eeuw, of er nog een verlengstuk van vormen (zie o.a. A. Pigler: *Barockthemen*, I en II, Budapest, 1952).

Zijn de beschilderde boerenmeubelen volkskunst?

Nadat is komen vast te staan dat onze „boerenmeubelen” hun voorstellingen ontleenden aan prenten, rijst zeker de vraag of deze meubelen gerekend kunnen worden tot de „volkskunst”. In de eerste plaats mag vastgesteld worden dat het kopiëren op zich zelf niets denigrerends inhoudt. Dat is zeer zeker niet het geval als men deze werkwijze beziet in het licht van de tijd. Reeds boven werd gewezen op eenzelfde handelwijze voor aardewerk; maar ook voor houtsnijwerk, zilverwerk, koperwerk zijn dergelijke ontleningen aan te tonen.

Pas als men zich tevreden gaat stellen met een louter opplakken van ingekleurde gravures wordt de zaak bedenkelijk. Voor Nederland zijn kasten met dergelijke opplaksels niet bekend; wel voor Duitsland ⁶⁵.

Originaliteit is dus zeker niet de sterkste zijde van de voorstellingen op de beschilderde kasten.

⁶¹ *Catalogus van meubelen en Betimmeringen*, blz. 46-47.

⁶² Zie voor afbeelding o.a. K. Sluyterman, *Huisraad en binnenhuis in Nederland in vroeger eeuwen*, blz. 170, afb. 231.

⁶³ H. T. Guldener, *Het Jozefverhaal bij Rembrandt en zijn school*, Diss. Utrecht 1947, blz. 10-11.

⁶⁴ H. T. Guldener, *o.c.*, blz. 1.

⁶⁵ F. R. Uebe, *Deutsche Bauernmöbel*, (*Bibliothek für Kunst und Antiquitäten Sammler*, 23) Berlijn 1924, blz. 162, afb. 182.

Of hier sprake mag zijn van „volks”-kunst is van groter belang.

Als men let op de toch altijd nog vrij hoge eisen die ook het kopiëren stelt aan de vervaardiger, zelfs al zou het beeld overgetekend zijn, dan is het nauwelijks denkbaar dat het gewone „volk” dit zou kunnen doen. Het lijkt eerder waarschijnlijk, dat ambachtslieden, zonder veel originaliteit overigens, dit deden. Een zekere vaardigheid mag de schilder van de kasten toch niet ontzegd worden.

Om met zekerheid te kunnen zeggen of bijvoorbeeld de jongen op Bisschop's schilderij een gewone ongeschoolde volksjongen was of niet, zou men de achtergronden van het schilderij beter moeten kennen.

Boonenburg suggereert, dat er bepaalde centra van vervaardiging geweest zijn, met mogelijk zelfs maar enkele werkplaatsen. Deze indruk wordt bevestigd door het vrij grote aantal kasten van eenzelfde type en/of met een zelfde bron van inspiratie, in dit geval dus dezelfde prentenserie. Ook de tegenwoordige producten van Hindeloopen kan men niet tot de strikte „volks”-kunst rekenen. Archiefonderzoek kan inderdaad, zoals Boonenburg voorstelt, verhelderend werken.

Hier mag nog gewezen worden op van Heemstra's vermelding van de namen der Hindelooper

schilders in de rekeningen berustend in het archief van de Doopsgezinde Kerk aldaar ⁶⁶.

Wat ook de uitslag moge zijn van een nader onderzoek in deze laatste materie, het grote aantal aanwijsbare kopieën laat geen twijfel bestaan aan de herkomst der afbeeldingen. Voorlopig is er nog reden te over, om R. Forrer's mening over de volkskunst te delen, waar deze hierover schrijft: „Eine bewusste, d.h. mit Absicht geschaffene Volkskunst gab es nie. Wo eine solche sich gebildet hat, ist sie stets hervorgegangen aus einer Verwilderung der Stadtkunst, hervorgegangen aus dem kleinstädtischen oder bäuerlichen Unvermögen, das Gesehene künstlerisch und technisch äquivalent wiederzugeben. Der Werdegang der bäuerlichen Volkskunst ist deshalb auch stets und überall derselbe: städtische Vorbilder gelangen aufs Land und werden hier nachgeahmt, erst gut und dem Originale ziemlich nahestehend, dann allmählich verroht. Und sie werden je roher, je mehr das Vorbild verblasst und je häufiger man statt des Vorbildes die blosse Kopie wieder kopiert” ⁶⁷.

⁶⁶ F. S. Sixma van Heemstra, *Gids voor het museum van Hindeloopen*, blz. 11.

⁶⁷ R. Forrer, *Von alter und ältester Bauernkunst*, Esslingen 1906, blz. 2-3.

SUMMARY

THE USE OF SCRIPTURAL MOTIFS ON PAINTED RURAL FURNITURE

BY DR. L. F. TRIEBELS

Carved or painted representations of a narrative character, such as occur on the Italian „cassone”, are already found on very early chests. Many of them derive from stories from the old and the new Testament. The fact that the chests as well as the „cassone” were used especially as wedding presents, explains why the favoured motifs were stories whose subject was conjugal fidelity. Biblical and mythological themes sometimes occurred side by side on one chest and, at a later period, on one press. It is possible that the craftsmen originally made their own designs or worked from examples that were especially designed for each occasion, but gradually they adopted the practice of borrowing from engravings, thus conforming to the conceptions of the time. Since the beginning of the Renaissance it had become an increasingly common practice to copy from books of examples and engravings

of ornamental designs. As the press evolved from the chest, decorations continued to be applied. The press probably also served as a wedding gift and so justified the execution of symbolical and moralizing representations.

At the end of the 16th and throughout the 17th century the influence of engravings determined the character of the carved decorations on presses. Local types of presses, dating from that period, became the forerunners and prototypes of the later painted „peasant furniture”.

When carved furniture was no longer used, or at least no longer made in the towns, the regional centres began to develop their own peculiar types, based on the old presses with carved representations. The practice of copying engravings was adhered to, but the more expensive kinds of wood were gradually superseded by cheaper ones. The tendency to paint furniture, which was thus

promoted, eventually became a typically local custom and included chairs, tables, cradles and sledges.

It may be said with certainty that the many scriptural scenes were almost invariably copied from engravings in bibles. Some of these engravings were reproductions of paintings of the school of Rubens, while a considerable number were by the hand of Matheus Merian. **The lively trade in engravings which was carried on in the preceding centuries accounts for the fact that the folk art of Denmark, Germany and the Nether-**

lands shows similarities in more than one respect.

Engravings are used even to-day as examples for the application of painted decorations on furniture at Hindeloopen.

To conclude, the use of furniture with painted representations and this particular craft may be regarded as a typical example of „Gesunkenes Kulturgut“, because here an established fashion has survived in a simplified form among certain population groups which live in geographically isolated areas.

HET SLOTJE „DE BLAUWE CAMER” TE OOSTERHOUT

Het ruim een half jaar geleden in dit Bulletin (kolom 213-226) gepubliceerde artikel over het slotje „de Blauwe Camer” behoeft enige aanvulling, met name het gedeelte, dat over de restauratie van dit gebouw handelt.

De korte tijd, die mij voor het schrijven van dit — voor het excursienummer van het Bulletin bestemde — artikel was toegemeten, liet niet meer toe de mij verstrekte gegevens betreffende de restauratie tijdig te verifiëren. Daardoor bevat de tekst, naar mij achteraf bleek, enkele onjuistheden, waarvan een rechtzetting nodig en wenselijk was.

De gegevens voor deze rectificatie werden mij welwillend verstrekt door de heer C. J. M. van der Veken, die als rayon-architect van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg bij de restauratie van dit gebouwencomplex is betrokken geweest.

Met betrekking tot de lichtspleet in de torenwand (kolom 218) zij opgemerkt, dat Monumentenzorg nimmer in de aanwezige gobertange stenen iets anders heeft gezien dan de restanten van een lichtspleet. De rechtzetting van de uitgeholde steen volgde uit de gegevens van de liggende steen en de verdere aanvulling geschiedde op grond van deze gegevens. Fantasieën over weerbaarheid hebben geen invloed gehad.

De restauratie (kolom 226), welke in grote trekken aanvaardbaar heten mag, stond aanvankelijk onder leiding van Ir B. Oomen b.i., later van zijn broer W. Oomen, beiden architect te Oosterhout. De normale inspectie vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg kon niet verhinderen, dat enige quasi-oude ele-

menten werden aangebracht en dat met name de kroonlijst van de schoorsteen in de zaal werd gesloopt om door een oplossing in steen te worden vervangen. De (nog ongeschilderde) eiken lijst, die nu is aangebracht, vormt slechts een zwakke afspiegeling van de oude profilering.

Het van voor de restauratie daterende moderne stucplafond van de zaal hangt aan de balklaag, die door twee stalen onderslag-balken wordt gedragen. Deze balken werden met hout omkokerd, terwijl tegen het stucwerk een aantal ribben werden aangebracht, zodat een als modern herkenbare suggestie van een moer- en kinderbalkenzoldering werd verkregen.

De muren van de zaal werden na ontleistering met een carborundumschijf geschuurd en daarna gesausd. De overige muren werden met schuurspacie bezet en gesausd.

Op de verdieping van het klooster werden enkele verknoeiide houten ramen in de oude vorm (half kruiskozijn) teruggebracht. De stenen kruiskozijnen van de refter werden hersteld en de houten raampjes in een verbeterd profiel vernieuwd. De versleten vloer van de refter werd vervangen.

De Rijksdienst heeft er naar gestreefd zoveel mogelijk oude deuren te behouden.

Een verbeterde afvloeiing van het terrein, voorzieningen aan de muren (speciaal van de pandhof) tegen vocht en de aangebrachte centrale verwarming zullen hopelijk tot een blijvende opheffing van vochtschade leiden.

J. H. v. M.

BOEKBESPREKING

J. de Kleyn. Het aankijken waard. Voorwerpen van ambacht en huisvlijt uit het bezit van „Het Nederlands Openluchtmuseum”. Uitgave J. H. de Bussy, Amsterdam 1960. Prijs f 4.90.

Zij, die uit liefde voor onze oude volkscultuur een bezoek brengen aan het Rijksmuseum voor Volkskunde „Het Nederlands Openluchtmuseum” te Arnhem, worden ongetwijfeld getroffen door de schoonheid van de vele gebruiksvoorwerpen, welke daar in tal van gebouwen zijn ondergebracht. Deze schoonheid komt tot uitdrukking door vormgeving, kleur en ornament.

De conservator van de afdeling Realia van genoemd museum, de heer J. de Kleyn, de man die alle losse voorwerpen van het museum onder zijn hoede heeft — het zijn er ruim 30 000 — heeft de goede gedachte gehad een boekje samen te stellen, bevattende een groot aantal foto's van de belangrijkste gebruiksvoorwerpen uit zijn museum en deze van een toelichting te voorzien. Besproken worden, zoals de Directeur van het Museum, Prof. dr. A. J. Bernet Kempers, in zijn inleiding opmerkt, voorwerpen, welke nu eens gemaakt zijn door vakmensen dan weer door eenvoudige lieden op het platteland, in de stad of op zee, voor eigen gebruik of voor de vrouw van hun keuze vertrouwde vormen en siermotieven naar beste kunnen toepassend; voorwerpen, die vervaardigd zijn in het Nederlands cultuurgebied dan wel in ons land zodanig zijn ingeburgerd, dat ze niet als vreemd worden beschouwd.

Het was de samensteller mogelijk een ruime keuze te maken, waardoor het werkje een veelzijdig karakter heeft gekregen. Behandeld worden spaarpotten en tabakspotten van aardewerk, van tin, houten notenkrakers, Friese boterschofels van aardewerk, koperen tabaksdozen met graveerwerk, Zeeuwse houten mesheften, pijpenhulzen met snijwerk, houten zoutkistjes uit de zuidelijke provinciën, beschilderde meubeltjes, zoals kinderstoelen, wiegen en beddebankjes, koekplanken, koperen beddepannen, houten stoven, aardewerken kannen, lepelrekjes, mangelpanken, vuurtestjes, koperen wormenbakjes, messcheden met rijk verzorgd snijwerk, snuifdozen, Marker bruidsklompes, wijwaterbakjes, houten horlogekastjes, breischeden, vuurstolpen en nog heel wat meer. Ieder voorwerp heeft zijn toelichting en daardoor komen wij bijvoorbeeld

aan de weet hoe men vroeger de mangelpank, de vuurstolp en de breischede gebruikte.

In een korte inleiding bespreekt de schrijver het ontstaan van de „producten van ambacht en huisvlijt”, waarbij het opvalt dat hij het woord „volkskunst” slechts éénmaal vermeldt en wel in ongunstige zin. Met betrekking tot de „ambachtslieden, die met verf en penseel hun vak uitoefenden” zegt de schrijver: „Hun verdienstelijke arbeid werd binnen de gemeenschap, waarin zij leefden niet als kunst gewaardeerd. Het werd niet als zodanig beschouwd om de eenvoudige reden, dat men in dit cultuurpatroon geen onderscheid maakte tussen kunstobject en gebruiksvoorwerp. Pas later, toen men voor vreemdelingen ging werken werd hetgeen men maakte een soort halfvolwassen kunstnijverheid, waaraan de buitenstaanders ten onrechte de weinig zeggende naam volkskunst gaven”.

Tal van in het boekje afgebeelde voorwerpen kunnen o.i. echter wel degelijk als volkskunst worden beschouwd. Voor de betekenis van het woord volkskunst mogen wij verwijzen naar het proefschrift van Dr. A. A. Gerbrands, *Kunst als cultuur-element, in het bijzonder in Neger-Afrika*, (Leiden, 1956): „Volkskunst” wil in feite zeggen „kunst van het volk”. Het heeft echter alleen zin van een speciale „kunst van het volk” te spreken wanneer die kunst zich op een of andere manier van een ander soort kunst, een kunst die dus niet door „het volk” is voortgebracht, onderscheidt. Het is duidelijk, dat met „volk” in v o l k s-kunst niet het begrip „volk” in ethnologische zin bedoeld wordt, doch een gedeelte van een volksgemeenschap in tegenstelling tot een ander deel van die gemeenschap. Deze beperkte betekenis van „volk” wordt verklaarbaar wanneer de historische ontwikkeling van de Europese volkskunst wordt nagegaan. Een ontwikkeling, die ten nauwste samenhangt met die van de inhoud van het begrip „volk” zelf. Bossert stelt het zo, dat van een volkskunst, voor wat betreft West-Europa, pas gesproken kan worden wanneer in de Renaissance door het opkomende Humanisme de wereldbeschouwing van stedeling en plattelandsbevolking sterk uiteen gaat. Met onder andere als gevolg, dat wat voordien de gangbare kunstuitingen waren van het volk in de zin van de gehele gemeenschap, nadien slechts die waren van een deel van die gemeenschap, van „volk” in de zin van platte-

landsbevolking, van boeren en vissers. In de steden ontwikkelden zich de „Stilkünste”, Barok, Rococo. In de plattelandskunst blijven oude opvattingen uit de Gothiek en ouder (Romaans, zelfs tot voorhistorisch toe) nog doorwerken. Echter niet zonder de invloed van de stadskunst te ondergaan, doordat boer en visser, ondanks alle tegenstelling, de voorbeelden van de sociaal hoger geklommen stedeling overnemen en omvormen naar eigen smaak”.

Even verder zegt Gerbrands:

„Van een „volkskunst” kan gesproken worden wanneer we te maken hebben met een in sociaal opzicht gelaagde gemeenschap, die in elke laag een min of meer eigen kunststijl bezit. Deze kunststijlen bestaan zeker niet onafhankelijk van

elkaar, er heeft over en weer beïnvloeding plaats. Doch in de kust van de sociale benedenlaag nemen allerlei oude elementen een belangrijker plaats in dan in die van de sociale bovenlaag, doordat de ontwikkeling in de onderlaag langs veel conservatiever banen geschiedt. In vergelijking met de kunst van de bovenlaag zou die van de onderlaag als ouderwets, als archaisch zijn te karakteriseren. Daarbij doet het er in dit verband weinig toe, welke die archaische elementen in de Europese volkskunst zijn, noch hoe oud zij zijn of waar zij vandaan komen”. Het boekje is verlicht met 64 fraaie foto's, welke blijkens het voorbericht van Prof. Bernet Kempers vervaardigd zijn door B. Lukkien, wiens naam de titelpagina zeker zou sieren. A. BICKER CAARTEN

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. M. D. Ozinga;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark,

p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadbouwersplantsoen 7, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, Dr. W. C. Braat, D. J. G. Buurman,

Mej. Dr. M. E. Houtzager, Dr. D. P. Oosterbaan, Mr. C. A. van Swigchem

Ir. C. L. Temminck Groll, Ir. J. J. Terwen, Prof. Dr. J. J. M. Timmers.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 15.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentenleden *f* 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND
waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopij aan een der onderstaande adressen: Voor de Kon. Oudheidkundige Bond, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag; Afd. III Musea, Kazernestraat 3, Den Haag. Voor de Museumdag, Raamsteeg 2a, Leiden. Voor de Tentoonstellings-agenda, Korte Vijverberg 7, Den Haag.

Secretariaat van de K.N.O.B., Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag
Secretariaat van de Museumdag: Raamsteeg 2a, Leiden

*1

*2

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG
OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Franekeradeel. Tijdens het graven van een greppel voor de opslag van veevoeder werd bij Greate Flearen onder Tzum een menselijk skelet in hurkhouding aangetroffen. Dit bevond zich op slechts enkele decimeters onder het door terpafgraving verkregen huidige maai-veld. In de onmiddellijke omgeving van het skelet werden, naast scherven van gladwandig terpenaardewerk, ook scherven van een met geometrische motieven versierde pot met lange hals gevonden. Door tussenkomst van het Parket te Leeuwarden dat het eerst van de vondst op de hoogte was gesteld, bleef het skelet grotendeels bewaard. Dank zij de medewerking van de eigenaar van het terrein kan ter plaatse een nader wetenschappelijk onderzoek worden ingesteld. *F.M., B.A.I. en R.O.B. Leeuwarden.* Bij het vernieuwen van een vloer in het stadhuis bleek deze op de met een laag grond afgedekte gemetselde keldergewelven te rusten, welke in het begin van de 16de eeuw zijn gemaakt. Bij het verwijderen van de grondlaag werden talrijke aardewerkresten uit de 16de en 17de eeuw gevonden, waarvan het voornaamste stuk een fragment met oor is van een met spaarzaam loodglazuur versierde rood gebakken vuurklok. *F.M., Leeuwarden.*

Menaldumadeel. Met enkele leden van „Dorps-

belang” te Boxum werden aldaar enige terpen bekeken. Hierbij bleek dat de ouderdom van de eigenlijke dorpsterp blijkens een aantal scherfvondsten zeker tot het begin onzer jaartelling teruggaat. Dit is van belang, omdat uit deze voor een groot deel afgegraven terp, slechts één versierd benen voorwerp in het Fries Museum bewaard is gebleven. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen.*

Smallingerland. Dank zij een melding van de Cultuurtechnische Dienst kon in een weid perceel onder Oudega een vermoedelijk mesolithische vindplaats worden vastgesteld. De gevorderde werkzaamheden lieten nauwkeurige waarnemingen helaas niet meer toe. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen.*

GELDERLAND

Ammersooijen. Binnen het kader van de restauratie vinden enkele onderzoekingen op het kasteel plaats. Aansluitend op de muur van het hoofdgebouw kwamen funderingen van een verdwenen ingangspartij te voorschijn. *R.O.B., Amersfoort.*

Angerlo. De Provinciale Waterstaat Gelderland heeft bij zandwinning in de IJsseloever bij Giesbeek, gemeente Angerlo, beenderen gevonden van prehistorische dieren. Het betreft enkele fragmenten van beenderen van een

mammoet en steppenwisent, alsmede een vermoedelijk vrij recent dijbeen van een klein rund. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

ZUID-HOLLAND

Delft. De opgravingen van de resten van het Karthuizer klooster hebben tot een volledig succes geleid. De binnenkapel en de kapittelzaal zijn tijdens de slotfase van het onderzoek blootgelegd. In verband met het aanbreekende winterseizoen zijn de onderzoekingen gestaakt. *R.O.B., Amersfoort.*

Heenvliet. In samenwerking met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg vindt een onderzoek plaats op het eilandje, waarop de ruïne van Heenvliet (Ravesteyn) staat. Reeds zijn funderingen aan het licht gekomen uit verschillende tijden. Zo dateert een uitbouw aan de linker gevel waarschijnlijk eerst uit het begin van de 16de eeuw. Binnen de muren van de ruïne werd een oude vloer aangetroffen. Aanwijzingen zijn gevonden voor de plaats van de toegang. *R.O.B., Amersfoort.*

Rotterdam. Bij afbraak van de oude herberg „Rust Wat” aan de Honingerdijk zijn onder de funderingen van het zojuist afgebroken gebouw op enkele plaatsen oudere fundamenten opgemerkt. Zij kunnen deel uitgemaakt hebben van een gebouw, dat bij het doorsteken van de dijk tijdens het beleg van Leiden door het water vernield is. *R.O.B., Amersfoort.*

LIMBURG

Grubbenvorst. In de steile helling van onderstoven laagterras aan de zuidrand van de dorpskom van Grubbenvorst werd een gaaf stuk Romeins aardewerk (kom met dekselgeul, datering vermoedelijk 2de eeuw na Chr.) aangetroffen. Bij een nader onderzoek, gedaan in samenwerking met de heer Korsten uit Grubbenvorst, kwamen geen nieuwe vondsten aan het licht. Door zandafgravingen zijn alle oude sporen op deze plaats uitgewist. *Gem. Museum, Venlo.*

Herten. Tijdens baggerwerkzaamheden in de Maas, bij een oude oversteekplaats te Ool, gem. Herten, ten zuiden van Roermond, zijn twee, door een ketting met elkaar verbonden hand(- of voet)boeien aan het licht gekomen. Deze zijn elk voorzien van een grendel die bestaat uit een stift met drie veren. Ook de erbij behorende schuifslutel is grotendeels be-

waard gebleven. De vondst dateert uit de Romeinse tijd of uit de Middeleeuwen; ze is thans eigendom van het Gemeentelijk Museum te Roermond. *Mededeling J. Storms, Roermond.*

Maastricht. Van 23 november tot en met 3 december is een onderzoek ingesteld in de kelders van de panden Grote Stokstraat 35 en 37. Daarbij zijn overblijfselen ontdekt van verscheidene Romeinse muren, die parallel liepen met of loodrecht gericht waren op de Stokstraat (materiaal: specie, kolenkalksteen en dakpanfragmenten). *R.O.B., Amersfoort.*

Venlo. In de oude binnenstad werden op een terrein, gelegen tussen Jodenstraat en Havenkade, voorheen genaamd „aan Hakkesplaats”, waar in 1950 door de R.O.B. de resten van een kelder van een Romeins huis werden blootgelegd, een grote hoeveelheid Romeinse scherven opgegraven. Het betreft aardewerk uit de eerste en tweede eeuw na Chr., waaronder terra sigillata, Gallo-Belgisch, „gevernist”, glad- en ruwwandig aardewerk. Ook kwamen enkele bronzen munten (w.o. een altaarmunt van Lugdunum en een munt van Nemausus, determinatie dr. Van Buchem) en enkele eenvoudige draadfibulae aan het licht. De bodem in dit stadsgedeelte is tengevolge van saneringen en oorlogsverwoestingen sterk geroerd. *Gem. Museum, Venlo.*

ZUIDERZEEGEBIED

Markerwaard. Bij het zandwinnen voor de Markerwaard zijn enkele beenderfragmenten gevonden van een mammoet en van een rendier. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*
Oostelijk Flevoland. Bij het zandzuigen ten behoeve van het toekomstige Dronten zijn opnieuw beenderen gevonden van prehistorische dieren, waaronder resten van wild paard, wild rund, steppenwisent, rendier en enkele nog niet nader gedetermineerde beenderfragmenten.

Enige kruiken van 16de-eeuws Duits steengoed kwamen in sectie O in goede staat bij ploegen te voorschijn.

Er zijn scheepswrakken gemeld van de kavels H 60 en K 18. Het laatste is verkend en prijsgegeven, omdat het van onvoldoende betekenis bleek te zijn.

Het onderzoek van het met huisvuil geladen scheepswrak C 2 kwam vrijwel gereed. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

IJsselmeer. Bij zandwinning in de monding van het Kattediep aan de noordzijde van de Ketelmond door de Rijkswaterstaat, Directie Boverivieren te Arnhem, is een complete bisonschedel opgezogen, evenals een slechts weinig beschadigde — en een klein fragment van een schedel van een bison.

Op het stort voor de stadsuitbreiding aan de westzijde van Kampen is een been gevonden, vermoedelijk van een neushoorn. Dit stuk is eveneens afkomstig van de zuigput in de Kat-

tediepmonding. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

Rectificatie

In het Nieuws-Bulletin dd. 15 febr. j.l. is de Zeeuwse plaats Brouwershaven ten onrechte vermeld onder Zuid-Holland.

In het Nieuws-Bulletin dd. 15 december j.l. is op kolom 245 vermeld: Noord-Holland, Markerwaard, gem. Marken. Men leze hiervoor: IJsselmeerpolders, Markerwaard.

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

OVERZICHT VAN IN 1959 GEREEDGEKOMEN RESTAURATIES

Aalsmeer. Windkorenmolen „De Leeuw”.
Abbenbroek. Toren der Herv. kerk. Leiding: Rijksdienst v. d. Monumentenzorg.
Afferden (L.). Windkorenmolen.
Alkmaar. Huigbrouwerstraat 5. Arch.: J. Smit.
Amsterdam. Ronde Lutherse kerk.
 — O.Z. Achterburgwal 40.
 — Amstel 26.
 — Egelantiersgracht 20.
 — Gasthuismolensteeg 6.
 — Geldersekade 3.
 — Haarlemmerdijk 131, 161.
 — Hartenstraat 36.
 — Herengracht 211, 555.
 — Keizersgracht 208-210, 239, 310, 456, 565-567, 618, 663.
 — Kerkstraat 61.
 — Kloveniersburgwal 21, 35.
 — Langestraat 80.
 — Lauriersgracht 103.
 — Leidsegracht 7, 25, 72.
 — 1ste Oude Looiersdwarsstraat 29.
 — Lijnbaanssteeg 5.
 — Monnikenstraat 27-29.
 — Nieuwendijk 163.
 — Palmgracht 28-38.
 — Prinsengracht 150, 671, 691, 768, 1021.
 — Prins Hendrikkade 171.
 — Rapenburgerstraat 197.
 — Realengracht 4-5.
 — Reguliersdwarsstraat 49.
 — Romeinsarmsteeg 9.
 — Singel 120, 436.
 — St. Nicolaasstraat 38.
 — Spuistraat 17-19, 88.

— Utrechtsestraat 97.
 — N.Z. Voorburgwal 55, 67, 93-95, 156.
 — O.Z. Voorburgwal 187, 237, 272.
 — 1ste Weteringdwarsstraat 11-17 en 27-43.
 — Zandhoek 13.
Arnhem. Windkorenmolen.
Arnhem. Kerkstraat 19. Arch.bur.: Bruck en Igesz.
Benschop. Herv. kerk. Arch.: ir. T. van Hoogevest.
Blauwkapel. Kerk. Arch.: W. Stoker.
Bleskensgraaf. Wipmolen polder Zuidzijde/Hofwegen.
Borssele. Windkorenmolen.
Boxmeer. Orgel der R.K. kerk.
Breukelen. Grafkapel i.d. Herv. kerk. Arch.: Th. Haakma Wagenaar en W. Chr. de Haan.
Deventer. Assenstraat 10. Arch.: M. A. van Nieukerken.
 — Noordenbergstraat 6. Arch.: ir. W. P. C. en D. E. C. Knuttel.
 — Polstraat 34-40. Arch.: ir. W. P. C. en D. E. C. Knuttel.
 — Roggestraat 3. Arch.: ir. W. P. C. en D. E. C. Knuttel.
 — Waterstraat 4-8. Arch.: ir. W. P. C. en D. E. C. Knuttel.
Diever. Herv. kerk en toren. Arch.: J. Boelens.
Eemnes-Buiten. Kerkstraat 1. Arch.: H. F. Rappange.
Geesteren. Windkorenmolen.
Goedereede. Zuidhaven 143. Arch.: Ph. J. W. C. Bolt.
Gouda. Waag. Leiding: Dienst gemeentewerken.
 — Oosthaven 52. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

- 's-Graveland. Koepel „Land en Bosch”. Arch.: ir. J. Bordewijk.
- Haarlem. Oude Groenmarkt 14-16. Arch.: W. Peereboom en M. Vlymincx.
- Spaarne 11. Leiding: Openbare werken.
- Harlingen. Kleine Brede Plaats 12. Arch.: J. Grunstra.
- Herv. kerk. Arch.: K. L. Symons en R. D. Schiere.
- Hattem. Kerkstraat 173-174. Leiding: Rijksd. v. d. Monumentenzorg.
- Heerenveen. Poldermolen „Douwe Mounle”.
- Heino. Kasteel Nijenhuis.
- Hengelo (Gld.). Bleekhuisje. Leiding: Gemeentearchitekt.
- Hensbroek. Herv. kerk. Arch.: W. J. Dirkmaat.
- Heurne (gem. Dinxperlo). Windkorenmolen.
- Hillensberg (Tubberen). R.K. Kerk.
- Hoorn. Kerkplein 31.
- Pand hoek Nieuwendam/Veerenskade. Arch.: A. J. de Koning.
- Jaarsveld. Herv. kerk. Arch.bur.: Visser.
- Kampen. Oude raadhuis (interieur). Leiding: Dienst gemeentewerken.
- Kantens. Herv. kerk. Arch.: R. Offringa en A. Wittop Koning.
- Kimsward. Toren. Arch.: ir. J. J. M. Vegter.
- Kloosterzande (Z.). Standerdmolen.
- Leiden. Rapenburg 29. Arch.: J. Dekker.
- Rapenburg 65. Arch.: ir. J. Krüger.
- Linden-Katwijk (gem. Beers N.B.). Windkoren-molen.
- Loppersum. Herv. kerk. Arch.: R. Offringa en A. Wittop Koning.
- Maassluis. Gemeenlandshuis. Arch.: ir. L. H. van der Kloot Meijburg.
- Meliskerke (Z.). Herv. kerk. Arch.: ir. A. Rot-huizen en ir. P. J. 't Hooft.
- Middelburg. Vlasmarkt 51. Arch.: ir. A. Rot-huizen en ir. P. J. 't Hooft.
- Middenbeemster. Herv. kerk. Arch.: C. W. Royaards.
- Moordrecht. Herv. kerk met toren. Arch.: ir. T. van Hoogevest.
- Naarden. Groot Arsenaal. Leiding: Dienst der Genie.
- Nederhemert. Windkorenmolen.
- Nieuwerkerk (Z.). Herv. kerk. Arch.: ir. H. de Lussanet de la Sablonière.
- Noordgouwe (Z.). Herv. kerk. Arch.: M. J. J. van Beveren.
- Noordwelle (Z.). Toren der Herv. Kerk. Arch.: M. J. J. van Beveren.
- Nootdorp. Windkoren-molen.
- Oostkapelle (Z.). Herv. kerk. Arch.: ir. H. de Lussanet de la Sablonière.
- Oploo (N.B.). Standerdmolen.
- Oudewater. Kapellestraat 5.
- Oud-Alblas. Toren der Herv. kerk. Arch.: W. van der Laan.
- Oud-Gastel. Toren R.K. kerk. Arch.: ir. L. F. A. M. Sturm.
- Roderwolde (Dr.). Wind-oliemolen Woldzigt.
- De Rijp. Dam voorheen Middelstraat 388. Arch.: Y. Kok.
- Sassenheim. Toren Herv. kerk. Arch.: P. van der Sterre.
- Schellinkhout. Raadhuis. Arch.bur.: Rappange en Kok.
- Scheveningen. Oude Kerk. Arch.: Ph. J. W. C. Bolt.
- Schoonhoven. Poldermolen Boenderpas.
- Schoorl. Molen Verenigde Harger- en Pettemer-polder.
- Schijndel. Orgel der R.K. kerk.
- Sneek. Singel 59. Arch.: H. en C. Faber.
- Steenwijk. Orgel der Grote kerk.
- Kleine kerk. Arch.: J. R. van Ommen.
- Steenwijkerwold. Herv. kerk. Arch.: H. Meijerink.
- Sweikhuizen (L.). R.K. kerk.
- Tienhoven (Z.H.). Herv. kerk. Arch.: ir. T. van Hoogevest.
- Utrecht. Hamburgerstraat 7.
- Haverstraat 41.
- Lange Smeestraat 61.
- Mariastraat 28.
- Oudegracht 45, 242.
- Voor Clarenburg 1.
- Paushuize. Arch.: ir. G. M. Leeuwenberg.
- Veere. Herv. kerk. Arch.: P. van der Sterre.
- Vlieland. Tromphuis. Arch.: A. Baart Jr.
- Dorpsstraat 92. Arch.: A. Baart Jr.
- Vlissingen. Vrouwestraat 5.
- Vollenhove. Oude raadhuis. Arch.: R. Offringa.
- Voorhout. Herv. kerk. Arch.: P. van der Sterre.
- Waarde. Herv. kerk. Arch.: C. J. Klap.
- Wadenoyen. Orgel der Herv. kerk.
- Waspik. Herv. kerk. Arch.: Ferd. B. Jantzen.
- Wassenaar. Windmolen Stevenshofjespolder.
- Wedde (Gr.). Huis te Wedde. Arch.: R. Of-fringa.
- Well (L.). St. Rochuskapel. Arch.: Herman Reuser.
- Wester-Nijkerk (gem. Ferwerderadeel). Molen waterschap Marrum.
- 't Woud (Z.H.). Herv. kerk. Arch.bur.: Van der Kloot Meijburg.
- Zaandijk. Wind-oliemolen De Zoeker.

IN 1959 AANGEVANGEN RESTAURATIES

- Ter Aar.* Herv. kerk. Arch.: P. van der Sterre.
Ameide. Raadhuis. Arch.: ir. T. van Hoogevest.
Amsterdam. Nieuwe kerk. Arch.bur.: Van der Steur, Wegener Sleeswijk en Petri.
Beerta. Herv. kerk. Arch.: P. L. de Vrieze.
Bergum (Fr.). Boerderij Schoolstr. 80. Arch.: A. Baart jr.
Bloemendaal. „Sparrenheuvel”. Arch.: H. C. van de Leur.
Boxmeer. Carmelitesenklooster. Arch.: J. de Best.
Breugel. R.K. kerk met toren. Arch.: J. Strik.
Culemborg. Binnenpoort 6. Arch.: Y. Kok.
Cuyck. Toren der R.K. kerk. Arch.: J. Strik.
Delfshaven. Herv. kerk. Arch.: C. Hogeveen.
Doesburg. Herv. kerk. Arch.bur.: Gerretsen en Cramer.
 — Toren der Herv. kerk. Arch.: ir. P. H. N. Briët.
 — Meipoortstraat 59. Arch.: N. de Wolf.
Edam. Damplein 8. Arch.: C. W. Royaards.
Elburg. Weduwenhof. Arch.: S. Postema.
Enschot. Toren der R.K. kerk. Arch.: W. A. J. Hansen.
Etten (N.B.). Toren der Herv. kerk. Arch.: ir. J. de Wilde.
Geleen. Toren der R.K. kerk. Arch.: H. J. Palmen.
Gendt. Toren der Herv. kerk. Arch.: Ch. Estourgie.
 — Toren van het kasteel Poelwijk. Arch.: M. J. J. van Beveren.
Gieten. Boerderij Hilbinkshof. Leiding: Prov. Museum, Assen.
Goor. Toren der Herv. kerk. Arch.: J. Jans.
Gronsveld. Windkorenmolen. Leiding: Rijksd. v. d. Monumentenzorg.
Gulpen. Oude kerktoeren. Leiding: Rijksd. v. d. Monumentenzorg.
Haarlem. Waalse kerk. Arch.: Y. Kok.
 — Anegang 11. Leiding: Openbare Werken.
 — Jansstraat 36. Arch.: H. W. van Kempen.
 — Jansstraat 85. Arch.: ir. Wegener Sleeswijk.
 — Ged. Oude Gracht 41-43. Leiding: Gem. bureau Monumentenzorg.
Haelen. Waterradmolen St. Ursula. Leiding: Staatsbosbeheer.
Harderwijk. Bruggestraat 49. Arch.: C. W. Royaards.
Harlingen. Toren der Herv. kerk. Arch.bur.: Symons en Schiere.
Heenvliet. Ruïne Ravestein. Leiding: Rijksd. v. d. Monumentenzorg.
- Heeze (N.B.).* Kasteel Heeze. Arch.: ir. C. Geenen.
Hellevoetsluis. Vestingwallen. Leiding: Gemeentewerken.
Hilvarenbeek. R.K. kerk.
Hoensbroek. Huis Ter Linde.
Heusden. Oudheusdensestraat 15. Arch.: Hub. Baaijens.
Ingen. Toren der Herv. kerk. Arch.: A. van Essen.
Leersum. Poortgebouw Zuylestein. Arch.: J. J. van der Linden.
Lochem. Toren der Herv. kerk. Leiding: Gemeentewerken.
Maastricht. Hoofdwacht. Leiding: Dienst der Genie.
 — St. Jacobstraat 6. Leiding: Openbare werken.
 — Stokstraat 1 en 3.
Meppel. Herv. kerk. Arch.: W. Heineman.
Middelbeers. R.K. kerk met toren. Arch.: ir. C. Geenen.
Molenschot. Kapel. Arch.: ir. L. Sturm.
Monnikendam. Herv. kerk. Arch.bur.: Smits en Lourijse.
Nieuwkoop. Oude raadhuis. Arch.: P. van der Sterre.
Noordwijkerhout. Toren der Herv. kerk. Arch.: P. van der Sterre.
Oirschot. Toren der R.K. kerk. Arch.: ir. C. Geenen.
Oosthuizen. Herv. kerk. Arch.: Y. Kok.
Oud-Valkenburg. Kasteel Genhoes. Arch.: W. J. Santhövel.
Sambeek. Toren der R.K. kerk. Arch.: ir. J. G. Deur.
Steensel. Toren. Arch.: W. A. J. Hansen.
Tiel. Herv. kerk met toren. Arch.: A. van Essen.
Vasse. Waterradmolen Bels. Arch.: J. Jans.
Veere. Kade A 62. Arch.: P. Cuypers.
Vollenhove. Toren. Arch.: R. Offringa.
Warmenhuizen. Herv. kerk. Arch.: R. Fleddéus.
Wirdum. Herv. kerk met toren. Arch.: R. Offringa.
Zaandam. Westzijde 10, overgebracht naar Zaanse Schans. Leiding: Gemeentewerken.
 — Overbrenging wind-verfmolen „De Duinjager”. Leiding: Gemeentewerken.
Zutphen. Refter Broederenklooster. Arch.: ir. A. J. van der Steur.
 — Laarstraat 24. Arch.: Y. Kok.
 — Spiegelstraat 13. Arch.: Y. Kok.
Zwolle. Karel V-huis. Arch.: ir. J. Dinger.

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE TWEEDE MUSEUMDAG IN 1959, GEHOUDEN OP ZATERDAG 21 NOVEMBER IN HET BUREAU VAN DE RIJKSINSPECTEUR VOOR ROERENDE MONUMENTEN TE 'S-GRAVENHAGE

Na de bijeenkomst van de groep van overheidsambtenaren opent de Voorzitter, PROFESSOR DR. H. ENGEL, de huishoudelijke vergadering. Allereerst herdenkt hij twee kortelings overleden leden onzer vereniging, de heer N. E. H. J. J. Zon, die vele jaren redactiesecretaris van het Bulletin van de Kon. Nederl. Oudheidkundige Bond was, en de heer A. Rodenburg, een onzer oudste leden, en een trouw bezoeker onzer bijeenkomsten.

Vervolgens richt hij een woord van welkom tot DR. MR. F. J. DUPARC, en tot de heer M. NIGHTINGALE.

To him he spoke, to express his thankfulness for what we owed to him and to the Museums Association in general, as the first connection between our associations arose from a british initiative. This initiative had very important results, cumulating in the London conference of 1958, in the organization of which Mr. Nightingale played such an important part. In the name of De Museumdag he offered to him a plate of 18th century porcelain from The Hague. MR. NIGHTINGALE, in his reply, expressed his sincere thanks to De Museumdag for the invitation to come to The Hague. He was greatly impressed in discovering the many connections between dutch and english people, not only in our Royal Houses, but also between more humble personalities. He supposed that his countrymen learned very much during the Amsterdam conference, and he transmitted the personal greetings from MR. NORMAN COOK. He pointed to the english initiative to unite the associations and the national ICOM-comittees, and he was glad to see that De Museumdag was going to make use of the possibility created at Stockholm last summer, though he was slightly disappointed that the Netherlands were first to do so, and the United Kingdom still had to follow. He hoped, however, that this should occur within a short time, and he expected a large number of members of the Museums Association would assist at ICOM '62.

Vervolgens zijn de voorstellen tot statuten- en reglementswijziging aan de orde. Alle voorgestelde veranderingen vloeien voort uit het sa-

mengaan met de I.C.O.M., zo bijvoorbeeld het vermelden van „nationaal en internationaal verband” in art. II, statuten, het toelaten van zoölogische en botanische tuinen en aquaria, het toelaten van begunstigers, tevens supporting members van de I.C.O.M. in art. III, statuten, met de bepaling hunner rechten in art. IV en V, voorts de transformatie van het algemeen bestuur, zodanig, dat dit tevens als nationaal I.C.O.M.-comité kan optreden (art. IX, statuten).

Het huishoudelijke reglement moest enige wijzigingen ondergaan, voornamelijk omdat de vierjarige zittingsperiode van de bestuursleden in een driejarige moest veranderen.

Staande de vergadering kwam nog de wens naar voren in art. I, statuten, de naam „Vereniging van Directeuren van Nederlandse Musea” te vervangen door: „Vereniging De Museumdag”, daar deze naam thans voldoende ingeburgerd is, en tevens minder aanleiding kan geven tot ongewenste interpretatie.

Bij de bespreking van het memorandum betreffende de opleiding van restauratoren spreekt DR. A. B. DE VRIES er zijn voldoening over uit, dat het tot stand is gekomen, het zal een basis zijn voor verdere stappen, die hopenlijk tot een bevredigende opleiding zullen leiden.

Vervolgens is de behandeling aan de orde van het onderwerp *Roerende Monumenten*.

De heer D. F. LUNSINGH SCHEURLEER geeft in zijn *inleiding* een overzicht over de ontwikkeling van het door hem geleide bureau. De geschiedenis van het bureau ving aan in 1943, toen hij, op instigatie van de Rijksc commissie van Advies inzake de Musea tot Adviseur voor de Musea werd benoemd. De taak van deze adviseur bestond er in adviezen te geven over alle mogelijke museale problemen. Sinds de oprichting van het bureau werd een bibliotheek aangelegd, die betrekking heeft op het museumwezen; voorts worden bijeengebracht museum- en tentoonstellingscatalogi voorzover deze op ons land betrekking hebben. Dr. P. K. van Daalen is thans met de leiding van deze afdeling belast.

Het was het denkbeeld van de heer van der

Haagen om in navolging van Frankrijk een „Mobilier National” te stichten; bij K.B. van 26 aug. 1949 werd de Dienst voor 's Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen opgericht. Dit werd aan het bureau van de adviseur voor de musea toegevoegd. Een en ander had tot gevolg, dat de naam van dit bureau werd gewijzigd in Bureau van de Rijksinspecteur voor Roerende Monumenten. Op het ogenblik wordt dit onderdeel geleid door mevr. H. M. E. de Jong. De administratie hiervan is in handen van de heer O. Verhagen. In het K.B. staat de taak van deze dienst omschreven. Beheer van en toezicht op kunstwerken eigendom van de staat, voorzover deze zich niet in Rijksmusea bevinden, en het in bruikleen geven van kunstwerken aan musea en voor representatieve doeleinden. Op 31 december 1958 stonden circa 26000 kunstwerken onder beheer van deze dienst. Het betreft schilderijen (oude en moderne), voorwerpen van kunstnijverheid, meubels, tapijten en beeldhouwwerken. Thans gaan alle bruiklenen van het Rijk, voorzover het kunstwerken betreft, over deze dienst, zowel die aan musea als aan ministeries, ambassades, gemeenten enz.

De eerste categorie, die in 1949 onder beheer kwam, was de verzameling familieportretten, welke door Jhr. Dr. A. E. van Beresteyn bij elkaar was gebracht.

Een tweede groep vormen de schilderijen, beeldhouwwerken enz., die door het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen worden aangekocht.

Een derde categorie bestaat uit kunstwerken, die via de Sociale Contra-prestatieregeling van het ministerie van Sociale Zaken eigendom van het Rijk zijn geworden; op 31-12-1958 circa 12.000.

Een zeer belangrijk bestanddeel vormen de uit Duitsland gerecupereerde kunstwerken.

Reeds tijdens de bezetting was er in kunsthistorische kringen van gedachten gewisseld over de vraag op welke manier na de oorlog de kunstwerken uit Duitsland zouden kunnen worden teruggevoerd. Zodra het mogelijk was, werd, met medewerking van de geallieerden, aan de hand van in ons land verzamelde gegevens een begin gemaakt met het opsporen van kunstwerken in Duitsland. Drie namen van personen wil ik in dit verband noemen en wel Dr. De Vries en de helaas thans overleden Prof. Vorenkamp. Beiden hebben zich zeer veel moeite gegeven om ons land de verloren gegane kunstwerken terug te bezorgen. De derde persoon, aan wie ons land

uiteindelijk te danken heeft, dat het grootste en belangrijkste deel behouden bleef, is de heer Kuipers. Tot maart 1952 was hij hoofd van de afdeling O.K.N. In dat zelfde jaar werden de uit Duitsland teruggevoerde kunstwerken door de Minister van Financiën aan diens ambtgenoot van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen overgedragen.

Binnenkort zal de overdracht van de laatste groep kunstwerken plaatsvinden. Zo goed als alle grote musea in ons land hebben kunstwerken, behorend tot deze categorie, in bruikleen. Verschillende museale instellingen zagen hierdoor hun collectie in belangrijke mate verrijkt. Uit deze groep wordt voor een belangrijk deel geput voor onze reizende tentoonstellingen. Andere kunstwerken uit deze categorie zijn in bruikleen gegeven voor representatieve doeleinden. Voor dit doel worden overigens vooral beschikbaar gesteld moderne schilderijen, te weten: aankopen van O. K. en W. en die, verworven middels de z.g. Sociale Contra-prestatieregeling. Het aantal aanvragen voor wandversiering bedraagt de laatste jaren ruim 100 per jaar. Hiervoor komen in aanmerking rijks- en onder bepaalde omstandigheden gemeentelijke en semi-overheidsinstanties. Door gebrek aan geschikte schilderijen enz. om in bruikleen te geven zijn er thans minstens 100 instanties, die nog aan een wanddecoratie geholpen moeten worden. De aanvragers worden uitgenodigd om zelf hun keuze te bepalen.

Al de kunstwerken, naar categorie ingedeeld, zijn in inventarisboeken vastgelegd. Van elk kunstwerk wordt een beschrijving gemaakt, naar gelang de betekenis ervan uitvoerig of summier. De kaarten worden naar categorie in nummeropvolging opgeborgen. Een index van kleine kaartjes, alfabetisch gerangschikt naar auteur of naar onderwerp, maakt het mogelijk de aanwezige kunstwerken terug te vinden. De plaats waar het kunstwerk zich bevindt is in het inventarisboek aangegeven.

Alle kunstwerken, die in het bureau komen en in bruikleen worden gegeven, worden gefotografeerd. Een begin is gemaakt met het fotograferen van de kunstwerken, die zich als bruikleen in de musea bevinden. De opnamen zijn op formaat 6 x 9 cm; van de negatieven kunnen, wanneer dit wenselijk is, vergrotingen worden gemaakt.

Het onderhoud van deze omvangrijke collecties vraagt voortdurende zorg en aandacht. Toen in 1952 de gerecupereerde schilderijen werden overgedragen, moest het grootste percentage geres-taureerd of van een nieuwe lijst voorzien worden.

Veel restauratie vergen over het algemeen de geschonken familieportretten. In de toekomst zullen de schilderijen van hedendaagse kunstenaars bijzondere zorg vragen. Schilderijen, die nog geen vijf jaar geleden ontstaan zijn, komen soms reeds voor restauratie in aanmerking. Tot voor kort werden alle schilderijen buitenshuis gerestaureerd. Binnenkort zal het bureau de beschikking krijgen over een eigen restaurator; ik hoop, dat het dan mogelijk zal zijn de achterstand in te halen. Op grote schaal worden nieuwe lijsten vervaardigd voor de moderne schilderijen; een begin is gemaakt met systematisch al de bruiklenen te controleren en deze voorzover nodig te restaureren. Vergulde lijsten worden ook in eigen beheer hersteld. Niettemin is het dikwijls onmogelijk om alles in eigen beheer uit te voeren, veel moet daarom ook nu nog uitbesteed worden.

Ook de meubels, die voornamelijk bestemd zijn voor representatieve doeleinden, worden nu grotendeels in het bureau hersteld. Hiertoe hebben wij de beschikking over een meubelmaker. Bovendien zijn aan dit bureau verbonden een timmerman en een stoffeerder-schilder. Hierdoor kunnen wij ook onze eigen reizende exposities samenstellen. De fotograaf vervaardigt eveneens foto's en vergrotingen voor de laatstgenoemde tentoonstellingen.

Sinds 1958 wordt het rijksbezit, dat aan niet-rijksinstanties in bruikleen wordt gegeven, centraal verzekerd. In deze verzekering worden eveneens de reizende tentoonstellingen ondergebracht.

Op advies van de Rijkscommissie voor de Musea aan de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen werd in 1954 een pedagogische afdeling en in 1955 een afdeling tentoonstellingen opgericht. Met de leiding van eerstgenoemde is mej. P. C. Clarijs belast; de tweede wordt geleid door de heer H. J. Ronday.

Ten gevolge van de personeelsuitbreiding, die in 1949 plaats had, verhuisde het bureau naar de Gevangenpoort, waar tot verleden jaar de afdelingen Musea en Pedagogie gehuisvest waren. Toen het gerecupereerde bezit van het Rijksmuseum naar Den Haag moest worden overgebracht, werden twee verdiepingen in de Nieuwe Molstraat hiervoor ingericht; de administratie van de dienst voor 's Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen werd in 1952 hierheen overgebracht, nadat er kantoorlokalen waren gebouwd. De tentoonstellingsafdeling werd hier ook ondergebracht, evenals reeds eerder een klein restauratieatelier.

Reeds jaren geleden had ik de Minister van

Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen gewezen op de onhoudbare toestand van de behuizing; het personeel was slecht gehuisvest. De depots in de Nieuwe Molstraat waren vochtig en klein.

Eind 1956 begonnen de besprekingen over het thans betrokken gebouw. Na het overwinnen van tal van moeilijkheden en nadat het gebouw in de huidige vorm verbouwd en opgeknapt was, kon het in mei 1958 betrokken worden. Reeds in 1957 was bekend, dat de toegewezen ruimte binnen korte tijd ontoereikend zou zijn. Gelukkig zijn er in dit gebouw nog uitbreidingsmogelijkheden.

De zaal waar wij thans bijeen zijn, is bestemd om eigen reizende tentoonstellingen op te stellen en om ze te kunnen tonen aan hen, die in ons land exposities organiseren. Ook enkele zalen in de Gevangenpoort kunnen voor dit doel gebruikt worden. Hier is het bovendien mogelijk ze voor het publiek toegankelijk te maken. In genoemde vleugel zijn verder vertrekken om de kunstwerken te beschrijven, om schilderijen in bruikleen te geven, een fotografisch atelier, een prentenkabinet en de expeditieafdeling. In de vleugel aan de straat bevinden zich depots en een werkkamer voor de leider van de tentoonstellingsafdeling.

Op de tweede verdieping heeft men de vertrekken voor het wetenschappelijke en administratieve personeel en voorts de restauratie-ateliers.

Het is U wellicht bekend, dat ik als rijksdeskundige toezicht houd op de uitvoer van kunstwerken. Jammer genoeg gaat er veel te veel kunstbezit ons land uit. Hierbij denk ik niet in de eerste plaats aan kostbare schilderijen, meubels of Saksisch porselein, maar meer aan eenvoudige koperen en tinnen voorwerpen en meubels, dus voorwerpen van betrekkelijk geringe waarde. De richtlijnen ten aanzien van het verbod op de uitvoer laten niet toe de uitvoer hiervan te verbieden; op deze manier verlaat veel aantrekkelijks ons land. Ik geloof, dat het mogelijk moet zijn deze voorwerpen voor ons land te behouden, wanneer U allen in Uw omgeving vrienden en kennissen adviseert dergelijke zaken te kopen, inplaats van, wat helaas maar al te vaak geschiedt, old finish meubelen of derde en vierde rangs moderne snuisterijen.

Moeilijker wordt het als het om schilderijen gaat; vooral die van goede kwaliteit zijn thans hoog geprijsd.

Gelukkig worden door onze kunsthandelaars tal van belangrijke kunstwerken in het buitenland gekocht, hiervan getuigen de jaarlijks terugkerende antiek-beurzen te Delft.

Ik signaleer deze feiten, zonder hiervoor jammer genoeg een oplossing te weten.

DR. P. K. VAN DAALEN, sprekende over de *betrekkingen tot de musea*, zegt: mij wordt vaak door volslagen leken in de museumwereld gevraagd: „wat doe je eigenlijk?“, waarop ik dan antwoord: „praten met instanties!“

Ik vind dit namelijk altijd een moeilijke vraag om te beantwoorden aan een buitenstaander. De ingewijden weten wel zo ongeveer dat, zoals vermeld wordt in het gele museumboekje, de afdeling *Musea*: a. documentatie van de Nederlandse musea verzorgt; b. adviezen geeft inzake aan gelegenheden betreffende het museumwezen; c. hulp verleent bij herinrichting in kleinere museale instellingen en oudheidkamers.

De heer Scheurleer heeft over het eerste punt, documentatie, reeds gesproken in verband met de bibliotheek, en het verzamelen van catalogi, gidsen, folders, jaarverslagen, foto's enz. en ik mag daar het verzorgen van de uitgave van het museumboekje nog aan toevoegen. Aangezien het onderwerp van deze bespreking is: betrekkingen tot de musea, wil ik U dus iets vertellen over ervaringen opgedaan bij het verrichten van onze adviserende en hulpverlenende taak aan — zoals U zult begrijpen — doorgaans kleinere musea en oudheidkamers.

Bij een recent bezoek aan de tentoonstelling „Hobby“ is het mij opgevallen, hoe, naast knutselen, als vrijetijdsbesteding, er nog steeds hartstochtelijk veel verzameld wordt, van krantenknipsels over damwedstrijden tot gesigneerde portretten van leden van alle Europese vorstenhuizen toe.

Zolang er verzameld wordt, zo lang zal er bij velen behoefte zijn dit aan de gemeenschap te tonen. Daarbij zit de drang tot spelen met ruimte, het aankleden en inrichten van een vertrek bijna een ieder in het bloed, en wát de directe aanleiding ook zijn moge, aan deze factoren danken de meeste museale instellingen toch hun ontstaan.

Dit gevoegd bij het groeiend historisch besef, of zo men wil trots op het streekeigen bezit, is de oorzaak van de omstandigheden, dat wij tussen het uitbreken van de tweede wereldoorlog en 1955 (15 jaar dus) met bijna 100 musea zijn verrijkt. En nu, drie jaar na het verschijnen van de 3de druk van het Museumboekje, doen de drie ordners correspondentie met en gegevens over „Musea in oprichting“ onrustbarend veel verwachten van de toekomstige museale activiteiten in ons land. De heer Scheurleer heeft in een

artikel in het *Bulletin van de K. N. O. B.* uit 1957 „Problemen rond kleine musea en oudheidkamers“ als een van de redenen van het toenemen van dit soort instellingen opgegeven: de individualistische aard van ons volk, die iedere gemeenschap naar een eigen museum verlangen doet. Soms krijgen wij wel eens het gevoel, dat dit artikel, waarin toch met redenen omkleed, het zomaar oprichten van een museum ten stelligste afgeraden wordt, op initiatiefnemers juist averechts en zeer animerend werkt!

Terwijl ik deze regels schrijf wordt er telefonisch geïnformeerd, of het toegestaan is voor een verzamelaar van insignes, ordetekens en wapens onder eigen vlag een museum open te stellen voor publiek. En het bevestigend antwoord, dat wij daar (helaas) op moeten geven, werkt wél de groei, niet de bloei in de hand. Want het verzamelen en inrichten alleen stempelt een instelling nog niet tot museum. Hoe veel oudheidkamers voeren niet een zorgelijk bestaan omdat er te weinig aan gedacht is dat voorwerpen voor een gemiddelde bezoeker pas waarde krijgen door een overzichtelijke opstelling, een toelichtend woord of een verklarende tekst. In het *Bulletin van de K. N. O. B.* van 1958 heeft A. Roes in een artikel „Onze oudheden in de musea“ nog eens aandacht gevraagd voor het enorme gebrek aan goede en voorlichtende bijschriften, terwijl een enquête, in 1956/57 ingesteld door het Franse tijdschrift *Connaissance des Arts* (Enquête référendum de la Connaissance des Arts sur les musées), heeft uitgewezen, dat 81 % van de museumbezoekers deze bijschriften onmisbaar acht. Bij dezelfde enquête bleek tevens, dat 66 % evenveel en niet meer respectievelijk minder betekenis hecht aan de kwaliteit van het object als aan de wijze waarop het wordt gepresenteerd. En het is in verband met problemen betreffende de wijze van expositie van voorwerpen dat onze hulp nog wel eens ingeroepen wordt.

Dat er in dit opzicht ook goede opstellingen bestaan, bleek mij kortgeleden nog weer eens bij een bezoek aan een klein, voortreffelijk ingericht museum, waar door de concierge (een oud-zee-man), met een bewondering afdwingend enthousiasme en met grote zorg alle voorwerpen van beknopt en duidelijk commentaar waren voorzien. Een zodanige piëteitszin doet voorwerpen meestal ook in goede combinatie groeperen en ordenen tot een logisch geheel. Een dergelijk museum vaart op eigen kompas en zijn dossier in ons bureau is doorgaans klein. Droevig wordt het,

wanneer zo iemand heengaat en zijn werk wordt voortgezet door een ander met geen of geringe belangstelling. Ik bezocht onlangs een ander klein museum, dat binnen dertig jaar in een staat van volkomen verval geraakt was doordat de huidige beheerder, een verbitterd mens, die dit museum qualitate qua onder zijn hoede had gekregen, zijn eigen werk en zeker dit werk met tegenzin verricht. Nu zult U zich wellicht afvragen: ligt hier geen taak voor dit bureau, dat immers gaarne nood lenigt? doch men bedenke dat incidentele hulp voor inrichting en opstelling in zo'n geval niet baten kan; de herleving van dit museum wacht op de pensionering van deze ambtenaar.

Het kleine museum bestaat dus meestal dank zij het enthousiasme van één persoon. Kwalijk wordt het, wanneer in een kleine gemeente twee mensen wonen, die beide totaal verschillende opvattingen en inzichten huldigen omtrent de aard van de te verzamelen objecten. En ons land zou ons land niet zijn, wanneer dit niet resulteerde in twee half begonnen collecties in, zoals ik onlangs constateerde, twee „belendende percelen” ondergebracht, en ter vermindering van complicaties de één met de naam Oudheidkamer, de ander met de naam Museum aangeduid! Hier bijvoorbeeld kan voor ons een bemiddelende en coördinerende taak zijn weggelegd.

Het niet denkbeeldige gevaar, dat wij bij het geven van adviezen tē theoretisch te werk zouden gaan, wordt enigermate bezworen door een gelukkige omstandigheid: wij hebben namelijk directe bemoeienissen met een klein museum, „De Schotse Huizen” in Veere. Dit maakt, dat wij met dezelfde moeilijkheden tobben als beheerders van vele oudheidkamers, en met een afgedankte vitrine uit een ander museum zijn wij daar de koning te rijk. Wij zijn dan ook hevig geïnteresseerd in alles wat met het bewaren van objecten bij zo'n hoog vochtgehalte van de lucht als daar het geval is, te maken heeft. Ik vermeld dit met opzet, omdat juist het uitwisselen van museumtechnische gegevens en ervaringen ook voor ons het werk zo levend houdt.

Het is een menselijke eigenschap om wel advies te vragen als dat advies vooral niet hoeft te worden opgevolgd. Zo kregen wij een verzoek aanwijzingen te geven bij het opnieuw inrichten van een oudheidkamer. Bij aankomst bleek dat, enigszins voorbarig, op keurig nieuw behang een bonte collectie afbeeldingen was opgehangen zonder dat er enig systeem in te onderkennen viel. Op ons aanbod voor hulp bij de inrichting werd gaarne ingegaan en voorzichtig werd er

gedurende enkele dagen wat orde in de chaos gebracht. Echter, toen ik na een dag afwezigheid terug kwam, was alles, wat ik bij het schiften als van geen betekenis naar de zolder had verwezen, weer op even bonte wijze opgehangen aan de tot nog toe naakte muren van een nevenvertrek. U zult begrijpen dat wij niet meer zó gelukkig zijn, wanneer bij de opening gezegd wordt, dat de gehele inrichting op adviezen van het bureau van de Rijksinspecteur tot stand kwam . . .

Nu is adviseren bij oudheidkamers niet altijd een eenvoudige zaak. Niet alleen dat de beide begrippen conserveren en presenteren — eigen aan het tweeslachtig karakter van dit soort instelling — om de voorrang kampen, maar ook omdat de meest simpele voorwerpen vaak met loodzware gevoelswaarden beladen zijn: het vaandel van de fanfare uit 1890 (géén oudheidkamer zonder één of meer), door mij naar de zolder verbannen, prijkt, dank zij de ontfermende zorg van de beheerder, op de ereplaats in de gang!

Ik doe dit werk nog te kort, om op alle aspecten uitvoerig in te gaan. Maar wel kan ik nu reeds onderstrepen, dat onze aandacht vooral blijft uitgaan naar die museale instellingen, die uit de aard van hun verzameling en van hun beheer voor de toekomst enige stabiliteit waarborgen.

Ik hoop U nu enigszins een inzicht te hebben gegeven in de doorgaans zeer aangename betrekkingen, die wij met musea onderhouden, daarmee tevens een antwoord gevend op de vraag „Wat doe je eigenlijk?“, welke mij zo herhaaldelijk door de buitenwereld wordt gesteld.

Mej. PETRA CLARIJS, sprekend over het *pedagogisch werk* van het bureau, zegt:

Dat in de loop van dit zich ten einde spoedende decennium aan verschillende musea educatieve diensten zijn opgericht, speciaal ten behoeve van de jeugd, is voldoende bekend. Over de achtergrond van dit verschijnsel behoeft in deze kring niet te worden gesproken.

Evenmin is het hier nodig te motiveren waarom aan dit bureau — dat zoveel actieve betrekkingen met musea onderhoudt — zo'n dienst, bij ons pedagogische afdeling geheten, in het leven is geroepen.

In het leven geroepen ja.

Maar toen het kind ten doop was gehouden, waren de middelen om het tot groei en ontwikkeling te brengen niet direct voorhanden. Ons bureau is geen museale instelling, is geen aan-

trekkingspunt van welk publiek dan ook. Wij zouden dus eerst moeten zorgen dat wij iets hadden te bieden.

Te bieden — aan wie?

Eigenlijk aan de gehele Nederlandse jeugd met uitzondering van de kleuters. Maar dit was vooreerst toch een te ruime doelstelling.

Voorlopig, en dat voorlopig is nu al bijna vijf jaar, richten onze activiteiten zich tot de leerlingen van het voorbereidend hoger, middelbaar, nijverheids- en kweekschoolonderwijs. Wat niet betekent, dat we principieel afwijzend staan tegenover bemoeienissen met L.O., V.G.L.O., U.L.O. e.d., wanneer de omstandigheden daartoe leiden.

Vanzelfsprekend stond van begin af aan vast, dat ons werkterrein zou liggen buiten de steden, waar de jeugd ruimschoots gelegenheid tot museumbezoek heeft. Voor de scholen in plaatsen waar geen museum is zouden tentoonstellingen moeten worden gemaakt.

Natuurlijk hebben wij ons eerst gewend tot verschillende instanties waardoor contacten met het onderwijs tot stand kwamen. Belangrijk voor het bepalen van richtlijnen zijn geweest bijeenkomsten met docenten, gearrangeerd in verschillende musea met nogal veelzijdige inhoud: kunst, geschiedenis, topografie van de streek, archeologie enz., die wel wat, maar niet veel schoolbezoek ontvingen en die nog niet in de gelegenheid zijn een educatieve dienst in te stellen. Aan de docenten is gevraagd of zij bezoek van het museum in hun onderwijs konden inpassen, en wel zonder rondleiding door een museumdeskundige.

Over voor en tegen van het rondleiden door docenten kan hier op het ogenblik niet verder worden uitgeweid; het gaat in deze gevallen vooral om praktische overwegingen: de meeste kleinere musea kunnen bij intensief schoolbezoek niet steeds voor rondleidingen zorgen.

Uit de gesprekken kwam naar voren:

1. dat enkele docenten, zoals geschiedenis-, aardrijkskunde-, A.V.O.-leraren, het museum al geregeld bezochten;
2. dat vele tekenleraren het museum meestal alleen dan bezochten als er een tentoonstelling werd gehouden, waarbij dan vaak als bezwaar werd gemeld dat die tentoonstellingen niet op de jeugd zijn ingesteld;
3. dat men overwegende bezwaren had tegen museumbezoek wegens:
  - a. overlading van het leerplan en examen-eisen;
  - b. het te korte lesuur waarbinnen de gang

van en naar het museum ook nog vallen moet. Eén stem is opgegaan voor museumbezoek met de klas in de vrije tijd, maar dit bleek geen aantrekkelijk voorstel;

c. vaak ook werd erkend dat men de collectie zelf te slecht kende, waarop de museumdirecteur dadelijk bereid was rondgangen voor docenten te organiseren.

4. In veel gevallen vroeg men een collectie voorwerpen in de school te mogen hebben. Sommige museumdirecteuren waren hier niet voor; volgens hen moet de jeugd juist leren dat deze dingen van waarde in het museum thuis horen. Hiertegen zou men kunnen inbrengen, dat sommige stukken zich wel lenen tot demonstratie in de school. Het gaat er tenslotte om, de kinderen belangstelling bij te brengen, en als men hun vertelt, dat zij iets voor zich zien dat afkomstig is uit het museum, waar zich nog veel mooiere dingen bevinden, gaan zij misschien eens uit zichzelf kijken, iets wat uiteindelijk meer toe te juichen valt dan de groepsbezoeken.

Al met al is uit deze bijeenkomsten gebleken, dat in veel gevallen de docenten evenzeer als de leerlingen „museumminded” dienen te worden gemaakt en dat het voor ons werk weinig verschil zou geven of wij ons zouden richten tot scholen in plaatsen met of zonder museum.

Wij hebben thans twee soorten tentoonstellingen:

1. van originelen — die buiten de school
2. van reproducties — die in de school worden gehouden.

Het eerste soort is het belangrijkste. Helaas bereiken die, o ironie, zelden de plaatsen waar geen museum is, en waar ze dus het meest nodig zouden zijn. De oorzaak hiervan is gelegen in het gebrek aan localiteiten. Het zou zeer te wensen zijn dat alom expositiegebouwen of -zalen kwamen te verrijzen. Doordat onze dienst zelf steeds beter geoutilleerd wordt, kunnen we de laatste tijd deze tentoonstellingen wel eens exposeren in plaatsen waar dit vroeger onmogelijk was: in een schoollokaal, een stadhuis, één of ander verenigingsgebouw. Wij beschikken tegenwoordig namelijk over tentoonstellingsschotten — zodat we niet meer zo afhankelijk zijn van de wandruimte — en over vitrines. Vroeger moesten die ter plaatse worden verschaft, en dan kwamen er wel eens vreemde dingen voor. Het gebeurt wel eens, dat een zaal gehuurd moet worden. Wij gaan er van uit dat we de tentoonstelling gratis inrichten en afbreken, geen baten krijgen uit de

entréekosten en meestal een deel van de transportkosten op ons nemen; maar de localiteit moet gratis tot onze beschikking staan. In sommige gevallen wordt het bedrag van de zaalhuur door de scholen zelf opgebracht. Het schoolbezoek wordt altijd ter plaatse georganiseerd door de gemeente of het museum (ook van scholen buiten de gemeente) en het heeft geheel vrijwillig plaats.

Het zou te lang duren om op de inhoud van deze exposities in te gaan; velen uit de museumwereld kennen ze trouwens wel. Tot nu toe werden uitsluitend tentoonstellingen van schilderijen georganiseerd; maar wij zijn voornemens volgend jaar iets anders te doen, hetgeen thans uit technisch oogpunt ook beter mogelijk is. Bij de tentoonstellingen is een visueel-didactisch gedeelte gevoegd met foto's, reproducties, verklarende teksten e.d.: over de schilders zelf, hun tijd, de manier van schilderen, allerlei dingen, waarvan we denken dat het de leerlingen en de docenten iets zeggen of verduidelijken zal. We stellen ons hierbij niet op een uitsluitend esthetisch standpunt. Jonge mensen, die nog weinig gezien hebben, kan men vaak beter langs andere wegen benaderen. Het eerste doel is: dat zij het gebodene met plezier en belangstelling zullen bekijken, en daardoor zullen worden geanimeerd tot museumbezoek. De docent kan zich desgewenst over het onderwerp van de tentoonstelling op de hoogte stellen door middel van een gestencilde handleiding; ook de leerlingen mogen die hebben.

Voorts is er steeds een bijeenkomst van docenten vóór de opening der expositie, die dan wordt toegelicht. Bij de laatste tentoonstelling verschaften wij een gedrukt en geïllustreerd gidsje en een per bandrecorder gesproken toelichting, geïllustreerd met muziek. Van de laatste wordt zéér veel gebruik gemaakt.

Resultaten zijn niet meetbaar en alleen in bezoekerscijfers uit te drukken; deze liggen altijd hoog.

Wat door mijzelf als een gemis wordt gevoeld is het gebrek aan contact met de leerlingen. Een enkele maal wordt mij de gelegenheid geboden zelf een rondleiding te verzorgen; de vragen die na afloop worden gesteld zijn altijd dezelfde en hebben betrekking of op de materiële of op de esthetische waarde van het geëxposeerde. Om wat gegevens over deze bezoeken te krijgen, gaven we in het begin elke docent een enquête-formulier; deze kwamen te weinig terug, en wij zijn er daarom mee opgehouden. Van deze ten-

toonstellingen wordt er één per schooljaar rondgezonden; meer niet. Ook door volwassenen worden ze geregeld bezocht.

Wat betreft de tentoonstellingen van reproducties: we kunnen er niet genoeg van hebben; het zijn er nu zestien, wat nog niet veel is, na vijf jaar. Het is echter veel moeilijker dan men zou denken om over één bepaald onderwerp met reproducties een tentoonstellinkje te maken waar lijn in zit. Goede reproducties in behoorlijk formaat zijn nog betrekkelijk schaars.

Zodra zich iets voordoet dat geschikt lijkt, wordt het aangekocht. Zo hebben we van alles: bijv. over één schilder (Hals); over één bepaald oeuvre van een kunstenaar (etsen Rembrandt); over één thema (familieportret); over kunstuitingen uit andere landen (Japanse prenten, Perzische miniaturen) e.d.

Ook deze tentoonstellingen zijn vergezeld van een visueel-didactisch gedeelte; over het leven van de kunstenaar, over zijn omgeving, zijn tijd, over de techniek, over invloeden, en ook — zo mogelijk — afbeeldingen van de Nederlandse musea waar men de originelen kan zien. Gratis verstrekt worden stencils met toelichting, soms à double usage voor leraar en leerling, soms twee voor beide groepen apart. Het gebruik dat hiervan gemaakt wordt is ongelijk; op de ene school wenst men ze niet, op de andere vraagt men er 400 tegelijk aan. Ofschoon deze tentoonstellingen klein zijn, en meestal niet meer dan 30 reproducties bevatten, is er in vele scholen geen plaats voor, doordat de lokalen overvol zijn, of doordat de scholen te modern van bouw zijn: alles is daar glas, waardoor wandruimte ontbreekt.

Iedere school wordt door mij minstens éénmaal persoonlijk bezocht. Dit is de enige manier om met de docenten en soms ook met de leerlingen wat nauwer in contact te komen, en dat is belangrijk. Soms is het wel verbazingwekkend te zien hoe vreemd er met de tentoonstelling wordt omgesprongen; dikwijls zijn ze slecht gehangen, of te hoog, of zonder de aangeduide volgorde. Ook voor deze tentoonstelling zijn er enquête-formulieren, waarin o.a. gevraagd wordt naar de zelfwerkzaamheid der leerlingen, hun belangstelling, hun reacties, naar de wensen of suggesties van de docent, enz. Soms worden de naar aanleiding van de tentoonstelling gemaakte opstellen aan ons toegezonden. De commentaren, door de leerlingen gegeven, zijn zeer uiteenlopend. Wel blijkt telkens weer, dat zij gauw iets „gek” vinden. Over het algemeen is er meer belangstelling voor gekleurde dan voor ongekleurde reproducties.

ties. Au fond is het tonen van kleurenreproducties als inleiding tot het zien van beeldende kunst niet bijzonder wenselijk, maar er moet worden toegegeven, dat, als men 30 wit-zwart reproducties van schilderijen aan de muur hangt in een school, dit geen prettige indruk maakt. De kleur vormt voor de leerlingen een grote aantrekkelijkheid. En de hoofdzaak is toch weer, dat zij plezier krijgen in het gebodene. Soms wordt ons verweten, dat wij op deze manier de kinderen niet anders leren dan plaatjes zien. Maar plaatjes zien is tenminste beter dan niets zien, en goede plaatjes zien kan heel opvoedend zijn.

Intussen, de belangstelling voor deze reproductie-tentoonstellingen is groot en niet alleen in geïsoleerd liggende plaatsen. Over verdere werkzaamheden kan op het ogenblik niet gesproken worden, maar wel mogen terloops nog worden genoemd de tentoonstellingen op het gebied van heemschut.

Na deze summiere en wat droge uiteenzetting thans nog enkele wensen:

1. Uitbreiding van het werk tot de jeugd buiten schoolverband. Een eerste contact met Jeugdvorming en Volksontwikkeling heeft nog niet tot veel resultaat geleid.
2. Als straks de schooltelevisie komt, geregelde uitzendingen op museaal gebied. Misschien is het aan te bevelen dat alle educatieve diensten samen — ofwel de Museumdag — zich hierover nu al beraden.
3. Meer contact tussen alle educatieve diensten onderling, zodat men geregeld, en niet incidenteel en toevallig, op de hoogte is van elanders activiteiten.

En wat het stellen van conclusies betreft: wat door de pedagogische afdeling tot nu toe werd verricht is nog maar heel bescheiden en behoeft zeker nog uitbreiding en verbetering, waarbij veel in de toekomst zal afhangen van de inrichting van het onderwijs, waaraan dit werk zo nauw is verbonden.

Hierna werd gepauzeerd, waarbij ons bleek dat de zo gastvrije instelling ons ook met materieel voedsel wist te verzorgen.

Vervolgens sprak de heer H. J. RONDAY over *enige aspecten van reizende tentoonstellingen*.

Indien het adjectief roerende het mobiele karakter van de monumenten, welke de zo langademige titel van dit Bureau beëindigen, wil verduidelijken, dan geldt dit, behalve voor de Dienst voor 's Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen, vooral

voor de beide afdelingen, welke zich occuperen met de organisatie van reizende exposities. Over de pedagogische tentoonstellingen heeft Mej. Clarijs U gesproken, over de tentoonstellingen „goedgekeurd voor alle leeftijden” wil ik U het een en ander zeggen.

In het boek *Exhibition Design* (Londen 1950), dat werd samengesteld door Misha Black, heeft James Holland in zijn bijdrage over *Travelling Exhibitions* een duidelijk onderscheid gemaakt tussen reizende en mobiele exposities.

Onder reizende exposities verstaat hij tentoonstellingen, welke steeds in bestaande gebouwen worden ingericht, mobiele exposities noemt hij de tentoonstellingen, welke pasklaar zijn gemaakt voor een treinwagon of tentoonstellingsauto en dus steeds als het ware in hun eigen „cocon” worden verplaatst.

Dit laatste systeem heeft zeer evidente voordelen, niet alleen van propagandistische strekking, maar ook wat betreft de permanent identieke opstelling van het geëxposeerde. Daartegenover staan echter, vooral voor onze Nederlandse verhoudingen, enkele duidelijke nadelen: de omvang van de expositie moet uiteraard zeer beperkt blijven, er moet voortdurend dag en nacht bewaking aanwezig zijn, de financiële consequenties wegen vooral voor de centrale organisatie veel zwaarder. Bovendien zijn er talrijke bezwaren van verkeerstechnische aard. Ik geloof dan ook niet, dat een tentoonstellingsauto, zoals het Haagse Gemeentemuseum bezit en welke voor een stad als Den Haag zijn diensten reeds voldoende bewezen heeft, voor landelijke tentoonstellingen geschikt zou zijn.

De reizende exposities, waarvan ik in deze inleiding verschillende aspecten met U wil bezien, zijn „travelling exhibitions”, zij vinden een steeds wisselend en qua karakter zeer gevarieerd onderdak.

De in 1956 ter gelegenheid van de Rembrandt-herdenking georganiseerde tentoonstellingen van 's meesters schilderijen en tekeningen zijn door het feit, dat beide exposities alternerend zowel in het Rijksmuseum als in het Museum Boymans werden gehouden, tot op zekere hoogte reizende tentoonstellingen geweest.

In zijn voorwoord tot de catalogus van de schilderijtentoonstelling heeft de Hoofddirecteur van het Rijksmuseum er op gewezen, dat aan sommige musea het uitlenen van kunstwerken niet geoorloofd is. Ten onzent geldt dit bijv. voor het legaat Bredius aan het Mauritshuis.

Het is inderdaad door zeer zwaar wegende factoren van conservatie en vermindering van elk risico uitgesloten om enkele, door ons als ideaal gestelde exposities, te verwezenlijken. Het komt mij voor, dat dit de voornaamste beweegredenen zijn, welke verhinderen, dat er bijv. ooit een overzichtstentoonstelling is geweest van de werken van een zo volstrekt unieke kunstenaar als Pieter Brueghel de Oude.

Bij reizende tentoonstellingen van kunstwerken wegen deze onvermijdelijke beperkingen des te zwaarder. Onze verantwoordelijkheid ten opzichte van ons cultuurbezit dwingt ons om bij een reizende expositie steeds weer de vraag, welke objecten wij kiezen, vanuit verschillende gezichtshoeken diepgaand te overwegen. Het beoogde onderwerp moet zo duidelijk en zo representatief mogelijk worden geïllustreerd door realia. Wij mogen echter bij het vaststellen van de keuze geen onnodige en onverdedigbare aanslagen op het museumbezit doen. Dit punt zal in het vervolg van deze inleiding nog uitvoeriger ter sprake komen. Vooraf wil ik U echter eerst het een en ander zeggen over de meer praktische zijden van de organisatie van reizende tentoonstellingen.

In oktober 1955 werd het Bureau van de Rijksinspecteur voor Roerende Monumenten uitgebreid met een Afdeling Tentoonstellingen. De taak, gesteld aan deze afdeling, is het organiseren van reizende exposities van didactisch karakter. Van meet af aan is de opzet van deze exposities gericht geweest op, als ik zo mag uitdrukken, een soort culturele reclassering van lagen der bevolking, die niet of nauwelijks in staat zijn door autopsie kennis te nemen van de uitingen van kunst en cultuur uit verleden en heden, welke de schatkamers van onze musea vormen.

Dit niet-in-staat-zijn kan niet alleen verklaard worden uit oorzaken van bijv. verkeerstechnische aard (ik noem U de vaak zeer tijdrovende verbindingen), het is naar mijn mening ook, en voornamelijk, een kwestie van een negatief gerichte mentaliteit.

Sinds de oorlog wordt getracht het leven op het platteland vele nieuwe impulsen te geven, niet alleen wat betreft de maatschappelijke structuur (die o.a. in de industrialisatie resulteert) maar ook op het gebied van culturele manifestaties. Het is gebleken, dat hier een wisselwerking kan ontstaan en dat de industrialisering voor een actievere culturele belangstelling vele positieve zijden heeft, met name door de komst van ar-

beidskrachten van andere geografische of maatschappelijke herkomst.

De oprichting van de Afdeling Tentoonstellingen kan worden beschouwd als een uitvloeisel van de z.g. cultuurspreiding. De overheid heeft zich terecht op het standpunt gesteld, dat het verlenen van subsidies voor incidentele tentoonstellingen niet haar enige, overigens altijd zeer gewaardeerde, bemoeiing kon zijn. Zij zag in, dat zij zelf een eigen doelbewuste activiteit moest ontwikkelen.

In het algemeen gesproken heeft de situatie ten aanzien van de tentoonstellingen zich na de oorlog ontwikkeld in de richting van een steeds sterkere concentratie in de grote bevolkingscentra, vooral in het westen des lands.

Weliswaar zijn in de laatste jaren met financiële steun van de overheid ook in vele kleinere gemeenten tentoonstellingen georganiseerd en is in enkele een expositie zelfs een jaarlijks terugkerend evenement geworden, maar dit blijven niettemin gunstige uitzonderingen.

Zonder nu te willen en op enigszins redelijke gronden ook te kunnen beweren, dat deze concentratie door de reizende tentoonstellingen enigermate zou worden gecompenseerd (dit zou een negatie van elk gevoel voor proporties zijn), meen ik uit de in de afgelopen vier jaar opgedane ervaringen te mogen concluderen, dat exposities, uitgaande van dit Bureau, in een vooral in de kleinere gemeenten bestaande behoefte voorzien. Het is voor vele van deze gemeenten nagenoeg onmogelijk om zelfstandig een tentoonstelling te organiseren door gebrek aan personeel en ervaring en doordat de verwezenlijking de financiële draagkracht te boven gaat. Het zal U duidelijk zijn, dat ik hierbij in de eerste plaats denk aan exposities, welke een onderwerp belichten van meer dan zuiver lokale betekenis. Bij een tentoonstelling van werken van een ter plaats woonachtige kunstenaar of van plaatselijke archivalia kan de realisering meestal zonder veel bezwaren van financiële en technische aard tot stand komen, in elk geval wegen deze bezwaren bij zulke gelegenheden minder zwaar.

Bij de door dit Bureau samengestelde reizende tentoonstellingen komen slechts de kosten van transport, verzekering, toezicht en eventuele zaalhuur ten laste van de gemeenten of organiserende kunstkringen. Alle overige kosten worden door het Rijk gedragen.

Een analyse, enkele jaren geleden gemaakt van het bezoek aan het Gemeentemuseum te 's-Gra-

venhage * heeft aangetoond, dat de meeste bezoekers afkomstig zijn uit de in de onmiddellijke omgeving van het museum gelegen woonwijken. Hoe groter de afstand tot het museum voor een bepaald stadsdeel is, hoe geringer het aantal bezoekers uit dit stadsdeel. Mutatis mutandis zal, naar men mag aannemen, dit ook voor vele andere musea gelden. Teneinde ook de in de buitenwijken wonende bevolking te bereiken is het Gemeentemuseum er toe overgegaan om mobiele exposities in te richten in de velen Uwer welbekende tentoonstellingsauto. Dergelijke, in omvang zeer beperkte tentoonstellingen moeten echter eerder een stimulans zijn om het museumbezoek te bevorderen dan een doel op zichzelf. De situatie ten aanzien van het bezoek aan de musea geeft voor het gehele land waarschijnlijk een soortgelijke uitkomst als voor 's-Gravenhage. De „invloedsfeer” der musea is veelal beperkt tot de onmiddellijke omgeving. Dat dit ook voor reizende tentoonstellingen geldt, is duidelijk gebleken. Het heeft er toe geleid, dat deze exposities in enkele zeer uitgestrekte gemeenten in twee of meer dorpskernen of buurtschappen worden gehouden. Enerzijds heeft dit het voordeel, dat daardoor een grotere bevolkingsgroep wordt bereikt, anderzijds leidt het tot het gevaar, dat men de ingeboren gemakzucht ten aanzien van het bezoek aan musea en andere tentoonstellingen elders eerder versterkt dan verzwakt.

Zoals een burgemeester mij eens zei (het is een afgesloten beeldspraak) „Als Mohammed niet tot de berg komt, komt de berg tot Mohammed”. Het gevaar, waarop ik wijs, wordt met deze woorden duidelijk aangetoond. De reizende exposities zijn slechts zwerfstenen, afgebrokkeld van het bergmassief van ons openbaar kunstbezit.

Hun doel mag, en kan uiteraard ook, nimmer zijn: een surrogaat voor het museum te brengen. Het doel moet zijn de bezoekers te stimuleren om het in de eigen vertrouwde sfeer aanschouwde in een in alle opzichten extensievere vorm en waarde te zoeken dáár, waar het alleen maar mogelijk is, namelijk in de musea.

Dat de reizende tentoonstellingen er toe kunnen bijdragen om de „sfeerschroom”, welke voor velen nog steeds de gang naar de musea verhindert, op te heffen, is een zeer waardevol winstpunt.

Ik ben thans op het punt gekomen, waarop ik ter rechtvaardiging van de tot nu toe gevolgde

* G. J. van der Hoek, „Bezoekers bekeken”, *Mededelingen Dienst voor Schone Kunsten*, 11 (1956) nr. 2.

gedraglijn, met U één der voornaamste aspecten van de reizende exposities wil bezien, namelijk de keuze van het onderwerp.

Deze kan zeer gevarieerd zijn: beeldende kunst, kunstnijverheid, geschiedenis en cultuurgeschiedenis, ook folklore, natuur- en monumentenbescherming, heemkunde. Een cardinaal probleem vormt de vraag welk thema men moet kiezen om het publiek ten plattelande met enige kans van slagen te kunnen benaderen. De meest directe weg om de interesse te wekken of te activeren is te pogen een aanknopingspunt te vinden in de levenswijze, levensbeschouwing of geaardheid der bevolking. Voor een agrarische gemeente kan een expositie van oude gebruiksvoorwerpen en gereedschappen, van ambachtelijke of volkskunst zeer attractief zijn. Een dergelijke tentoonstelling kan dan een geschikte grondslag vormen voor latere exposities, welke de voor de eigen levenssfeer gewekte belangstelling zullen moeten verwijden tot buiten de meestal zeer enge begrenzingsen van het vertrouwde eigene.

Indien men echter een tentoonstelling op het gebied der beeldende kunst wil houden, moet men dan de oude of de moderne kunst doen prevaleren? Moet men zich aanvankelijk bepalen tot Nederlandse, of meer in het algemeen, Europese kunst of kan men ook met exposities der niet-Europese kunst beginnen?

Om deze laatste vraag het eerst te beantwoorden: de ervaring wijst uit, dat de Nederlandse (Europese) kunst inderdaad het meest en het gemakkelijkst appelleert aan de smaak van het publiek. Derhalve lijkt het in principe gewenst om aanvankelijk het thema der exposities tamelijk beperkt te kiezen, namelijk binnen het terrein der Europese kunst. Deze concessie moet worden gedaan, wil men het beoogde doel der reizende tentoonstellingen niet voorbij schieten.

Primair blijft dan echter nog de vraag: oude of moderne kunst?

In het verleden is gebleken, dat de bevolking in sommige streken van het land meer ontvankelijk is voor moderne beeldende kunst, in andere daarentegen meer voor oude. Generaliserend kan men zeggen, dat in industriecentra exposities van kunst, ontstaan na 1900, eerder in de smaak vallen, in vele agrarische gemeenten daarentegen die van kunst van voor de 20ste eeuw. Een meer cosmopolitische gerichtheid staat hier tegenover een sterker behoudende inslag. Een uitzondering vormen tentoonstellingen van werken van levende kunstenaars, die in de gemeente of streek ge-

boren of woonachtig zijn. Lokale trots, al of niet gemengd met nieuwsgierigheid, doen dan bij de bezoekers de schroom voor het „moderne“ (in pejoratieve zin opgevat!) meestal critiekloos verdwijnen.

Zeer geleidelijk zal men er toe moeten overgaan om via de moderne de oude kunst te introduceren, of omgekeerd: via de oude de moderne. Dit kan mijns inziens het eenvoudigst en het meest geluidloos geschieden door middel van exposities, waarbij het onderwerp de schakel vormt tussen de kunst van heden en verleden. Deze ontwikkeling zal in verschillende fasen, verdeeld over vele jaren, moeten verlopen. Zij zal niet overal in hetzelfde tempo haar beslag kunnen krijgen. Oorzaken van allerlei aard (religieuze en sociale beperkingen, maar ook plaatselijk of provinciaal chauvinisme) spelen hierbij een belangrijke rol. Om deze reden is een goede informatie betreffende de lokale omstandigheden gewenst.

Wat ik hier betoog, geldt in de eerste plaats voor de beeldende kunsten. Voor de z.g. toegepaste kunsten liggen de voorwaarden iets gemakkelijker. Hier vindt men in de functie van het geëxposeerde object een voor de bezoeker geschikt aanknopingspunt, waarbij, vanuit dit standpunt bezien, de decoratie veelal van minder essentieel belang is.

In het begin van mijn inleiding heb ik U reeds gesproken over het probleem, welke objecten men moet kiezen om het voor een reizende expositie vastgestelde onderwerp op verantwoorde wijze te kunnen verduidelijken, zonder daarbij een ongemotiveerde aanslag op het museumbezit te doen. Wij moeten bij deze keuze de Scylla van de conservatietoestand, de belangrijke kunsthistorische waarde en de risico's van transport aan bakboord passeren, aan stuurboord de Charybdis van de gewenste en vaak ook verlokkende mogelijkheden tot illustratie van het onderwerp, de representatieve waarde van het object als document van de tijd-van-ontstaan, en de verwachte esthetische beleving en waardering door het publiek. De samenstelling van een reizende tentoonstelling van kunstvoorwerpen, in het bijzonder van schilderijen, zal derhalve steeds een compromis moeten zijn.

Is een dergelijk compromis a priori echter reeds onbereikbaar, — en U zult begrijpen, dat dit voor zeer vele onderwerpen het geval is —, dan staat ons de weg open van de didactisch-documentaire expositie, waarbij het onderwerp wordt verduidelijkt door foto's, zo mogelijk ook

door kleurenreproducties, en gedrukte teksten. Een veel gehoorde opmerking bij dergelijke tentoonstellingen betreft echter juist het ontbreken van originelen. Dit is karakteristiek voor de mentaliteit, welke ik voor U heb geschetst als de mentaliteit van „Mohammed en de berg“.

De omvang van een reizende expositie wordt bepaald door verschillende factoren. In de eerste plaats door de beschikbare kunstvoorwerpen. Over het algemeen zijn deze afkomstig uit Rijksbezit, namelijk de Dienst voor 's Rijks verspreide kunstvoorwerpen en de Rijksmusea.

Daar de tentoonstellingen doorgaans een looptijd hebben van minstens een jaar, is het niet goed mogelijk om bruiklenen van particulieren of van de kunsthandel te verkrijgen.

De omvang wordt voorts beperkt door het mobiele karakter van de tentoonstellingen. Zij moeten binnen een zeer korte tijd, meestal één dag, kunnen worden verplaatst en weer ter bezichtiging opengesteld.

Ook uit anderen hoofde kunnen deze exposities niet uitgebreid zijn. Zij moeten de in museumbezoek veelal onervaren bezoekers in staat stellen het tentoongestelde rustig te kunnen bezien en overzien. Slechts weinigen bezoeken aanvankelijk meer dan eenmaal een reizende expositie.

De ervaring heeft geleerd dat een reizende tentoonstelling moet kunnen worden ingericht onafhankelijk van de beschikbare wandoppervlakte in de tijdelijke tentoonstellingsruimten. Deze ruimten zijn van zeer veelsoortige aard: raadzaalen, school- en gymnastieklokalen, zalen in buurt- en parochiehuizen, jeugdhuizen enz. Slechts zeer weinige kleinere gemeenten bezitten speciaal voor tentoonstellingsdoeleinden ontworpen lokaliteiten. Het is om deze reden noodzakelijk gebleken om schilderijen, prenten etc. op vrijstaande schotten te exposeren. Dit heeft verscheidene voordelen: men kan de kunstwerken onder de naar omstandigheden meest gunstige belichting opstellen; men kan bovendien het publiek volgens een bepaalde route leiden en de mogelijkheid staat open ter bevestiging van verklarende bipschriften. Ook de didactisch-documentaire tentoonstellingen zijn geheel vrijstaand. Door de plaatsing der schotten is het mogelijk de eenheid van de expositie te bewaren.

Een reizende expositie moet, wil zij een „geestelijk rendement“ opleveren voor de beschouwer, duidelijk en overzichtelijk zijn. Dit doel kan slechts gedeeltelijk worden bereikt door de ordening der objecten.

Verklarende bijschriften moeten hier het kompas zijn, waarnaar de bezoekers zich kunnen richten bij het verkennen van het „terra incognita” der beeldende kunst. De kompasindeling in quadranten, windstreken en graden is, om de beeldspraak even aan te houden, uitermate geschikt voor de bijschriften. Ik volg de regel om de verklarende teksten in a. algemeen oriënterende en karakteriserende, b. nader preciserende en c. nauwkeurig specificerende te verdelen; het verschil in type wordt door plaatsing en lettergrootte aangegeven. Hierdoor is het voor iedere bezoeker mogelijk zich in het onderwerp te verdiepen, zo ver als hij wil en door zijn leeftijd, geestelijke rijpheid en intellectueel niveau ook kan gaan.

De teksten vormen een integrerend deel van de exposities. Zij moeten een duidelijke informatie geven, kort en bondig, echter voor iedereen begrijpelijk. Zuiver esthetisch gezien mogen zij geen te zware accenten gaan vormen, hun afmetingen moeten beperkt blijven. Dat deze beide moeilijk verenigbare eisen ons vaak voor een groot dilemma stellen, zal duidelijk zijn. De catalogus biedt evenwel de gelegenheid om de annotaties bij het tentoongestelde uitvoeriger uit te werken.

Bij nader inzien ben ik teruggekomen op mijn oorspronkelijke plan om U ook het een en ander mede te delen over de resultaten der reizende exposities. Immers, hoe wegen wij deze af? Ik

zou U bezoekersaantallen kunnen noemen, mij daarbij op een louter statistisch standpunt stellend. En statistieken kunnen ons zeer veel leren! Ik geloof echter, dat men het effect van de reizende exposities niet zuiver materieel, in casu met het tellen der hoofden, kan samenvatten. Er zijn andere, imponderabele, resultaten. Deze hebben geen onmiddellijke uitwerking, zij zijn althans niet als zodanig te meten. Misschien zullen zij op den duur merkbaar worden.

Wel versterken de bezoekersaantallen, vooral in de kleinere gemeenten, de indruk, dat wij met deze tentoonstellingen een weg zijn ingeslagen, die leidt tot het begin van een nivellering. Schrikt U niet: ik bedoel geen nivellering in de zin van een neerwaarts gerichte tendens, maar in de zin van een opwaartse, welke de waardering van en de liefde voor ons cultuurbezit slechts zal activeren.

Dit doel is identiek aan hetgeen U zich als ideaal van het bestaansrecht van Uw musea stelt.

Na afloop der bijeenkomst bezochten vele leden de tentoonstelling „De Gevangenpoort vroeger en nu”, die in de beide keurige expositiezalen in het gebouw van de Gevangenpoort was opgesteld. De tentoonstelling gaf een interessant beeld van de bouwgeschiedenis van het complex aan de hand van authentiek materiaal.

MUSEUM-NIEUWS

BIJ HET AFSCHIED VAN JHR. D. C. RÖELL ALS HOOFDDIRECTEUR VAN HET RIJKSMUSEUM *

We zijn hier samengekomen om afscheid te nemen van David Röell als Hoofddirecteur van het Rijksmuseum. Dat gaat ons aan het hart, maar gelukkig is het nog geen afscheid van mens tot mens.

Ik leg daarop de nadruk, want het comité, dat ik hier vertegenwoordig, is in de eerste plaats een comité van vrienden: kunstvrienden, museumvrienden, collega's, medebestuurders in tal van genootschappen, vrienden bij het hoger onderwijs, in de francophile sfeer, in de kunsthandel, club- en disgenoten.

* Rede, uitgesproken door Jhr. F. J. E. van Lennep, tijdens de afscheidsreceptie in het Rijksmuseum te Amsterdam op 28 november 1959.

We huldigen de museumdirecteur, maar we huldigen ook de mens Röell, de mens-in-zijn-ambt.

In ons comité zitten alle autoriteiten, die er officieel in horen, maar ze zitten er niet alleen officieel. We hebben kunnen constateren, dat ministers, commissarissen, ambassadeurs, speciaal die in London, Parijs, Ottawa, Stockholm, tot het comité zijn toegetreden omdat ze aan de artistieke en zakelijke voorlichting van Röell persoonlijk zulke goede herinneringen hebben.

Met tal van mensen heeft Röell in zijn leven besprekingen gevoerd, om de tafel gezeten, ambtelijk en vriendschappelijk, en steeds is daarbij opgevallen, dat, dank zij hem, er een sfeer was, waarin het essentiële, als ware het toevallig op de voorgrond bleef.

Het is benijdenswaardig de gave van Röell te bezitten om, vasthoudend aan wat er op aankomt, nimmer door te drijven, nimmer de indruk te wekken van te domineren, evenmin van te soebatten, nimmer intrigerend, altijd een voortreffelijk doel voor ogen te houden, een doel, de Nederlandse musea waardig.

Deze wijze van doen kostte hem weleens een uitstel, jaren van uitstel — en in dit opzicht laat Röell nog wat aan zijn opvolger over — maar hij wist precies wat hij wilde. Verloor hij een slag, het was „reculer pour mieux sauter”.

Eigenschappen van een diplomaat, zult ge zeggen en ik beaam dit. Ik geloof, dat men in elke carrière ook diplomaat moet zijn. Niet in de eerste plaats diplomaat. Eerst komt de techniek van het vak. Neen, de liefde voor het vak.

Welk een goed vakman zit hier voor ons. Met het hoofd en met het hart. Het past me niet om over het eerste, over de wetenschappelijke kant uit te wijden, daarvoor zou ik beter het woord kunnen geven aan enkelen mijner mede-comité-leden.

Liever roep ik een beeld op, zoals ik het zelf meermalen heb gezien: Röell met een Louis XIV-voorwerp in zijn handen, of in verrukking over een „objet d'art”, waarvan ik het tijdperk ben vergeten, maar in ieder geval een voorwerp, dat je de bekende por in je maag geeft. Of Roëll, eerbiedig staande voor een schilderij, waarmee het museum wordt verrijkt dank zij zijn initiatief. Aanschouw Roëll als hij twijfelt, in alle eenvoud twijfelt. Dan is hij misschien op zijn best. Aanschouw hem als hij de dingen op zijn plaats zet. Als het onderling verband in een époque moet worden aangetoond, geëxposeerd. Om van zijn smaak niet te spreken, zijn verbluffend goede smaak. Hij ziet een tentoonstelling voordat de eerste verhuishwagen is aangekomen.

Die verhuishwagens, daar moet ik het nog even over hebben. Die verhuishwagens, waaruit alle tentoonstellingen per saldo voorkomen. Ze hebben ons op twee manieren iets over Roëll te zeggen.

Er is diplomatie — de officiële en de persoonlijke — voor nodig om de verhuishwagens met de kunstschaten veilig en wel op de Stadhouderskade te laten voorrijden. En de vliegtuigen op Schiphol!

Maar ook sangfroid.

Het woord is van Mr. H. K. Westendorp, mijn mentor op menig terein, maar speciaal in de museumwereld. Ik hoor het hem nog zeggen in de jaren dertig (toen het pionierswerk was om

belangrijke stukken uit het buitenland aan te vragen): „Roëll heeft het sangfroid, dat nodig is om risico's te nemen”.

Een expositie is niet alleen een kunstzinnig gebeuren. Het is een kwestie van durf, van organisatie, van geld. Roëll zou een goed bankier zijn geweest. Waarmee ik niet zou willen zeggen, dat hij zijn vocatie gemist heeft!

Beter kan ik hem een goed ambassadeur noemen. Wat Roëll gedaan heeft op het gebied van tentoonstellingen hier en in het buitenland was het werk van een ambassadeur. Laat Nederland groot zijn in alles, waarin een klein land groot kan zijn.

Welnu, het Land van Rembrandt heeft in de twintigste eeuw zijn ambassadeurs gehad. Hier zit er één: een groot ambassadeur van een groot land, want in de kunst zijn wij niet klein.

De bouwstof heeft er altijd gelegen, de schatten, waaruit men musea opbouwt en uitbreidt, de wijngaard is er, maar we behoeven ook arbeiders in de wijngaard.

Er zitten er hier verschillenden en tot één in het bijzonder zeg ik: „mijnheer en ambassadeur, arbeider in de wijngaard van de kunst, wij, Uw vrienden, brengen U de hulde, die U op de dag van Uw officiële afscheid zo ruimschoots toekomt, een hulde, die voor U waarde moge hebben, als resultaat ván, als compliment óp hetgeen ge tot stand hebt gebracht, maar ook de hulde, die ligt in de constatering van een gelukkig leven: het leven van de student in de rechten, die na zijn candidaatsexamen in Utrecht kunstgeschiedenis gaat studeren aan de Sorbonne en die in 1922, op het punt staande een dissertatie te schrijven over Daniël Marot, door Schmidt Degener wordt geroepen naar het Rijksmuseum, waar zijn Amsterdamse loopbaan begint. Veertien jaar later vinden we hem aan het hoofd van het museum voor Moderne Kunst; in 1945 keert hij terug naar zijn geliefd Rijksmuseum.

De loopbaan van een illuster directeur, ja, de loopbaan van een man, die zijn talenten bekroond zag door een doctoraat honoris causa, ja, en nu door de Huisorde van Oranje, die hem omkranst, maar mijn ogen zien vooral de levensweg van iemand, die zijn fantasie werkelijkheid heeft zien worden en jeugd-idealen heeft kunnen verwezenlijken.

Deze gelukkige man moet thans het grootste deel van zijn taak loslaten, moet maandag afscheid nemen van zijn staf, van een verknochte staf. Vandaag van ons in groter verband en gelukkig maar tot op zekere hoogte. Ik heb im-

mers gezegd, dat ik hier sta namens vrienden, in en buiten ons comité.

Dat gezelschap komt met een cadeau. Wat moeten we met een cadeau? Op Amstel 256 is de sfeer zo persoonlijk, dat we er aanvankelijk geen raad mee wisten. Het is bovendien niet het interieur van een verzamelaar.

Aanvaard niettemin, Heer Hoofddirecteur van het Rijksmuseum, David Cornelis Roëll, man van plannen en van daden, man van intelligentie en initiatief, van takt, van finesse, van diplomatie; organisator, „conversationalist”, aan wiens lippen collectionneurs in vele landen hebben gehangen, man van smaak, maar ook man van doorzet en sangfroid, aanvaard, Mijnheer de Ambassadeur van de Kunst, dit kleine geschenk, een zilveren kan, van 680 vrienden in binnen- en buitenland.

In meer dan één opzicht is deze schenkan een symbool. Ten eerste van Uw gastvrijheid in dit museum — een eigenschap, die ik nog niet genoemd heb in de reeks — en ten tweede is zij een symbool omdat ons aller geschenk — in zilver uitgedrukt — tien maal zo groot is als dit voorwerp in Empire stijl. Een symbool dus van hetgeen Uw vrienden heeft geïnspireerd toen zij zich verenigden in en zich schaarden om een comité, dat U kunstgenot wenst in verre landen en dat hoopt, dat U hun gemeenschappelijk geschenk (dat hier niet aanwezig is) zult willen gebruiken om reizen te maken. Ze weten, dat U graag op reis gaat en dat U... daarvoor thans de tijd zult hebben.

De herdenkingstentoonstelling Paus Adrianus VI 1459-1909. Utrecht Centraal Museum 28 september-15 november. Leuven Stadhuis 23 november-20 december 1959. Gedenkboek/Catalogus, 421 nummers, 288 blz. 77 afb.

Bij deze tentoonstelling was voor de compositie * uitgegaan van de vier landen en steden, waar het leven van Adriaan zich heeft afgespeeld: Utrecht, Leuven, Spanje en Rome. Telkens waren de decors van het toneel, zo goed en kwaad als dat ging opgetrokken in de vorm van hetzij verloren, hetzij bewaarde topografie. Ook een aantal acteurs waren ten tonele gevoerd. Wat het nu bij deze tentoonstelling zo moeilijk maakte, was het feit, dat de hoofdpersoon zo uitermate bescheiden was. Pas als hij paus wordt, zijn

* Verg. over scenario en compositie van een historische tentoonstelling: *Nieuws-Bull. K.N.O.B.* 6de S., 12 (1959), kol. *48-52.

er portretten van hem bekend; geschriften zijn maar sporadisch en wat hij verder heeft gecreëerd, is weinig spectaculair. Een leermeesterschap, zelfs van een jonge prins als Karel V is zeker niet makkelijk te tonen. Ook de korte Romeinse periode biedt weinig materiaal. De enige bewaarde „monumenten”, welke rechtstreeks met Adriaan in verband staan, zijn behalve zijn portretten en geschriften: Paushuize te Utrecht en zijn grafmonument te Rome. De rest bestaat uit coulissen, de figuranten en enige mede- en tegenspelers, die door hun importantie de zwakke hoofdfiguur veelal nog overstemmen. Er zijn echter ook figuren waarvan wat sterkere belichting de compositie ten goede zou zijn gekomen, zoals de humanisten en reformatoren. Luther viel wel goed op, maar Erasmus moest men, afgezien van een penning en wat boekwerken in een vitrine, achter een schotje en dan nog wel, met het oog op het zonlicht, achter een niet weg te schuiven gordijntje zoeken. Welke de levensdata van Erasmus waren en waarom hij optreedt, vindt men niet vermeld in de catalogus bij de no's 147-152 en slechts ten dele bij het 120 bladzijden verder beschreven no. 322. De term „sluwe” humanist is niet erg gelukkig. Bij het hoofdstuk Belvedere, had zeker wat meer nadruk op de toenmalige conservator, Jan van Scorel, kunnen vallen.

Anderzijds was er ook veel met de haren bijgesleept, zoals foto's van gebouwen, die slechts in verband stonden met ereambten. Wat verder te denken van een door een moderne ceramist vervaardigde afbeelding van een Leuvense begijn, omdat de grafplaat niet transportabel was. Dezelfde vraag is gewettigd t.a.v. het portret van een 17de eeuwse begijn. Dit alles omdat Adriaan eertijds in het begijnhof woonde. Zo iets kan men nu eenmaal beter vertellen of in een boek schrijven en dit geldt ook van de Spaanse opstand, welke geëvoceerd moest worden door gebouwen, waar de opstand zich mogelijk afspeelde. Eigenlijk kan dit ook gezegd worden van de kunst, waar Adriaan toch wel heel weinig mee te maken had en waar hij zeker niet voor voelde. Men denke slechts aan de tapijten no. 107, 131, 246, waarvan de aanwezigheid alleen verklaard kan worden als „ter opluistering”. Het doet wat geforceerd aan in een der inleidende hoofdstukken te lezen: „Al deze kerken met hun kunstschaten heeft Adriaan gekend, niet alleen uit zijn jonge jaren, maar ook bij de bezoeken, die hij later vanuit Leuven aan zijn vaderstad bracht.” Men kan de geschiedenis van de kunst verduidelijken

met de gang der staatkundige en zelfs algemeen culturele geschiedenis. Maar de gewone geschiedenis voor een zo belangrijk deel met behulp van de kunst te demonstreren gaat te ver.

De brieven kunnen soms ondanks hun onleesbaarheid voor de bezoeker evocierend zijn, mits origineel. De profusie van archivalia was moeilijk te verwerken.

Overigens hebben we diep respect voor de ijver en doorzetting om niet alleen dit omvangrijke materiaal op te speuren, maar dit ook voor deze gelegenheid bijeen te brengen. De opstelling van dit alles is zeker niet makkelijk geweest. In de eerste plaats het gebouw. Oorspronkelijk was gerekend op het gerestaureerde Pausshuize, dat echter nog niet beschikbaar was. Nu moest het Centraal Museum onderdak bieden: Beperkte ruimte, onaangename verhoudingen der zalen, het terug moeten keren op z'n schreden enz. De eerste afdeling, Utrecht, was door de zeer beperkte ruimte rommelig en onoverzichtelijk. Maar dan was er ook de ongelijkwaardigheid van het materiaal. Naast originele stukken foto's, maquettes en afgietsels. Voor een historische tentoonstelling niet zo erg, ware het niet, dat we bij een historische tentoonstelling toch ook zekere esthetische verlangens hebben. Het is zeker niet makkelijk de gulden middenweg te bewandelen, gelijk de De Ruytertentoonstelling liet zien, waar de logische opstelling op vele plaatsen werd opgeofferd aan het esthetische arrangement.

De opschriften beperkten zich helaas tot „Utrecht” (onzichtbaar door tegenlicht), „Leuven”, „Spanje” en „Rome”. Waarom niet in de eerste afbeelding „Het beeld van Utrecht”, „Het geboortehuis”, „Familie”, „Leertijd te Zwolle”, om maar enkele voorbeelden te noemen. De kleine uitknipsels uit de catalogus waren niet makkelijk te lezen. De bezoeker moet met één oogopslag weten waar hij aan toe is, waar het om te doen is. Dat de prachtige reeks houtsneden van Pieter Coecke van Aelst met het leven der Turken het Turkengevaar vertegenwoordigden, kon niemand begrijpen, die niet eerst de inleiding gelezen had.

De catalogus, welke gezien de talrijke inleidingen terecht als „gedenkboek” wordt betiteld, had typografisch ook overzichtelijker kunnen zijn door afzonderlijke koppen of kleine vignettes of i.d. Bijvoorbeeld: Utrecht (1-9), David van Bourgondië (10-20), Kunst (21-31), Zwolle (32-36), Prebenden in Nederland a. Goeree, b. Utrecht met achtereenvolgens de verschillende

kerken aldaar en dan tenslotte de personen. Zonder een register achterin (zoals de tentoonstellingen van het Rijksmuseum tegenwoordig dikwijls hebben) is het lang niet makkelijk iets terug te vinden. Terecht wordt in deze historische catalogus bij de kunst niet uitgegaan van de kunstenaar maar van het object. De waarde van deze tentoonstelling is gelegen in de inleidende opstellen en in de opsomming van het „materiaal”, alsmede in de uitvoerige bibliografie aan het slot. Over de inleidingen nog enkele opmerkingen. Op blz. 50 wordt de geestelijke en materiële rijkdom onder het prachtlievende episcopaat van David van Bourgondië geschetst. Merkwaardig is dat de geestelijke rijkdom toch blijkbaar zo gering was, dat Adriaan naar Zwolle moest voor zijn verdere opleiding. Bedenklijk is de wijze, waarop de reserve, welke terecht in de catalogus onder no 38/39 in acht wordt genomen t.a.v. de kazuifels uit Goeree, in de inleiding (blz. 50) onder de tafel valt.

Bij bovenstaande kritische beschouwing zijn wij er ons terdege van bewust geweest dat het materiaal spaarzaam en weerbarstig was, dat het dikwijls niet makkelijk is een tentoonstelling van uit twee plaatsen met min of meer verschillende belangen en belangstelling te organiseren en dat het gebouw van het Centraal Museum zeker niet bevorderlijk is voor een engageante opstelling. Er zijn zeker zeer goede winstpunten te noteren, naast die welke reeds ter sprake kwamen, gelijk bijvoorbeeld het vrijwel volledig bij elkaar brengen van de ikonografie van paus Adriaan en het samenstellen van het zijn waarde steeds behoudende gedenkboek (-catalogus). Maar toch vragen wij ons af of gezien het maar betrekkelijke resultaat zelfs voor dit bijzondere doel een dergelijke onderneming wel verantwoord is, vooral wanneer men denkt aan de zeer omvangrijke en moeitelijke arbeid van voorbereiding, aan de kosten van organisatie en catalogus en niet te vergeten aan het steeds groeiende verzet tegen het in bruikleen geven van archivalia en kunstwerken. Indien ergens dan was hier in de eerste plaats de vraag van pas geweest: Is geschiedenis ten toon te stellen? E. PELINCK

Een vochtvrije vitrine in het ondergrondse Vestingmuseum te Naarden.

Naar aanleiding van de tweehonderdste geboortedag van de generaal en vestingbouwkundige C. R. T. Kraijenhoff (1758-1840) werd in 1958 in het Vestingmuseum te Naarden een herdenkingstentoonstelling gehouden.

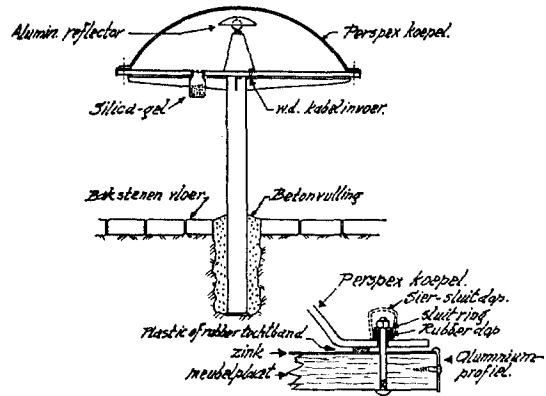
Voor deze gelegenheid zijn een aantal objecten, van de generaal afkomstig, door ir. A. Baron Kraijenhoff ter beschikking gesteld. Teneinde deze collectie voor de duur van enige jaren in bruikleen te kunnen ontvangen diende een speciale vochtvrije vitrine te worden vervaardigd ter opstelling in de z.g. kanonkelder.

De keuze viel op een ronde tafel van 1,30 m diameter, centraal opgesteld in het koepelvormige einde van de kanonkelder.

De hierbij afgebeelde tafel-vitrine heeft een stalen buis-poot welke met beton in de bakstenen vloer is vastgezet. Op deze buis is een kruis van hoekstaal gelast waarop het tafelblad van meubelplaat is vastgeschroefd. Dit blad is afgedekt door een zinken plaat van dezelfde diameter, welke door een omringend gepolijst aluminium profiel wordt vastgehouden (zie de detailschets). De feitelijke vitrine bestaat nu uit een Perspexkoepel, geblazen van 4.75 mm Perspex-plaat. Dergelijke koepels, hoewel vrij kostbaar (de prijs van deze bedroeg f 166.—), worden thans in verschillende afmetingen, rond of rechthoekig, voor dakkapellen gebruikt. Zij zijn sterk en zeer licht, doch gevoelig voor beschadiging door krassen. Lichte krassen en eventuele doffe plekken kunnen echter zeer eenvoudig door poetsen met koperpoets (Brasso) worden verwijderd.

De afsluiting tegen de omringende lucht wordt nu verkregen door een rubber- of plastic-tochtbandafsluiting tussen koepel en tafelblad. De koepel wordt bevestigd en aangedrukt door 12 slotschroeven, met een rubberdop onder de moer. Deze rubberdop of schijf dient tevens om een afdekkende siersluitdop vast te houden, zoals op de detailschets is aangegeven. Dit bevestigingsmateriaal wordt door de koepelleverancier bijgeleverd.

Het zinken tafelblad is bedekt door een, langs de rand vastgeplakte, grijze stof. In het midden is een, met dezelfde stof bekleedde, kleine pyramide geplaatst, waarop een 40 W. kogellamp is aangebracht, gevoed door een waterdicht, door het blad gevoerd, rubberkabeltje. Een op de lamp

aangebracht aluminium reflector belet dat men in het licht kijkt. Aan de vier wanden van de kleine pyramide zijn resp. de Willemsorde, portretminiatur, troffel en chronometer opgehangen.

Om nu het vocht, dat bij de opstelling van de voorwerpen met het sluiten van de koepel daarin achterblijft, aan de ingesloten lucht te onttrekken, is het volgende gedaan. De schroefdeksel van een jampot is onder aan het zinken tafelblad gesoldeerd en daarna gezamenlijk met een reeks gaatjes geperforeerd. Door de stofbekleding zijn deze niet zichtbaar. Aan dit deksel wordt nu een jampot geschroefd, welke voor de helft gevuld is met Silica-gel. Deze lichtblauwe, enigszins transparante korrels hebben de eigenschap vocht aan te trekken en daarbij te verbleken. Is de inhoud van de pot aldus verbleekt, dan kan een verse hoeveelheid worden ingebracht. De verbleekte portie kan weer worden geactiveerd door verhitting, waarbij de korrels weer de blauwe kleur aannemen. De controle is dus vrij eenvoudig en de kosten gering. De eerste vulling in de hier beschreven vitrine was na 6 weken vrijwel verbleekt en diende dus vervangen te worden.

Wellicht biedt een dergelijke vitrine ook een oplossing voor andere musea welke met vocht te kampen hebben.

IR. E. D. VAN WIJNGAARDEN

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

ALKMAAR

- *Stedelijk Museum*. Wandkleden van Nederlandse kunstenaressen -25 jan.

ALMELO

- *Waaigebouw*. Nederland schildert, Talensprijs 1959 -1 febr.

AMERSFOORT

- *Zonnehof*. Hendrik Chabot -8 febr.

AMSTERDAM

- *Stedelijk Museum*. Erich Wichmann -18 jan.
 Werkschule Kassel De Kleuterschool -25 jan.
 Gerrit Benner -25 jan.
 De Vitaliteit in de Kunst -25 jan.
 Bram van Velde -1 febr.
 Beelden in het heden -1 febr.
 Peter Alma -12 febr.
- *Museum Fodor*. Leven en werk van Ferdinand Domela Nieuwenhuis -25 jan.
- *Zoölogisch Museum*. De IJstijden
- *Arti et Amicitiae*. 4 beeldhouwers en 1 schilder 9 jan-1 febr.
- *De 3 Hendricken*. Jan van de Ven -27 jan.
- *Kunstzaal Van Meurs*. Oude Japanse houtsneden -17 jan.
- *Theo Ruiter*. Erik Bauknecht -20 jan.
- *Artis Aquarium*. Van wasroos tot zeeoor -eind febr.
- *Kunstzaal Magd. Sothmann*. Schilderijen en aquarellen van Dirk van Gulik -30 jan.

APELDOORN

- *Gemeentemuseum*. Bessel Kok -21 jan.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Kunst uit het Nabije Oosten -14 febr.
 H. H. Kamerlingh Onnes -7 febr.

BERGEN

- *De Rustende Jager*. Jaap Min -18 jan.

BREDA

- *Cult. Centrum De Beyerd*. Te dien Daghén. Oude Kerstvoorstellingen -18 jan.
 Historische foto's en apparatuur
 Lucebert

DELFT

- *Sted. Museum Het Prinsenhof*. De Zweedse schilder Prins Eugène -15 febr.

DELFIJL

- *Molen Adam*. Henny Alkema -1 febr.

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum*. Bekoring van het kleine. Aquarellen en tekeningen -31 jan.
- *Museum Mr. S. van Gijn*. Farmacie en geneeskunst in vroeger eeuwen -1 febr.

EINDHOVEN

- *Sted. Van Abbemuseum*. Keerpunten. Veertig jaar Nederlandse schilderkunst 1920-1960 -15 febr.
- *De Krabbedans*. Kees Bastiaans -3 febr.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Le Fauconnier -1 febr.
 W. J. Rozendaal -1 febr.
 Van Friezen, Franken en Saksen -8 febr.
 Duizend jaar Chinese schilderkunst -28 mrt.
- *Gevangenpoort*. Verleden en heden van de Gevangenpoort -15 febr.
- *Museum voor het Onderwijs*. De Auto -maart
- *Het Ned. Postmuseum*. Luchtvaart en Postzegel -31 jan.
- *Panorama Mesdag*. De Indische Kunstkring Tong Tong -1 febr.
 H. Kley 6-22 febr.
- *Gem. Kredietbank*. Jan Sluyters -26 jan.
- *Kunstzaal M. Liernur*. Hans van Wijk en Jasper Pasman -29 jan.
- *Kunstzaal Plaats*. Schilderijen en platiëken van Mevr. E. van Rees -29 jan.

GRONINGEN

- *Groninger Museum*. Wat de zee verborg en prijsgaf, 200 000 jaar Zuiderzee -1 febr.
Start -1 febr.

HAARLEM

- *Museum Het Huis Van Looy*. Hollandse Aquarellistenkring -18 jan.
- *In 't Goede Uur*. Anneke Zijlstra januari

HENGELO

- *Hengelose Kunstzaal*. Gerard Hordijk -1 febr.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Provinciaal Museum*. Nederland schildert, Talens Prijs 1959 -11 jan.

HILVERSUM

- *Goois Museum*. Prent en Beeld. Hedendaagse grafiek uit Rijksbezit en kleine plastieken van jonge beeldhouwers 23 jan.-7 mrt.

LAREN

- *Singer Museum*. Anton Mauve en Jacobus van Looy -1 febr.

LEEWARDEN

- *Fries Museum*. Collectie H. L. Straat, moderne en Chinese kunst -1 febr.
- *Museum Het Prinsessehof*. Collectie H. L. Straat, oude kunst en plastic -1 febr.

LEIDEN

- *Sted. Museum De Lakenbal*. Sierk Schröder -18 jan.
Amerikaanse grafiek -18 jan.
- *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit*. Foto's van P. H. Goede -31 jan.
- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Ook dit is Japan -1 mrt.

MAASTRICHT

- *Dominicanerkerk*. Jos A. Postmes -25 jan.
- *Rotterdamse Kunststichting*. Gesina Boevé -18 jan.
- *Kunstzaal Dejong-Bergers*. Beeldhouwwerk van Dries Engelen en schilderijen en tekeningen van Libert Ramaekers -31 jan.

NIJMEGEN

- *Waag*. Gemeenschap van beeldende kunstenaars Nijmegen -18 jan.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-Van Beuningen*. Aanwinsten van het Prentenkabinet verworven uit het fonds van de Stichting Lucas van Leyden -15 febr.
- *Maritiem Museum Prins Hendrik*. 350 jaar Nederland-Japan -14 mrt.
- *Museum voor Land en Volkenkunde*. Tambaran -eind febr.
- *Natuurhistorisch Museum*. Van put tot pomp -5 febr.
- *Kunsthandel Vaarties*. Oude Meesters -18 jan.
- *Kunstcentrum 't Venster*. Groep Atol uit Den Haag, schilderijen en grafiek -29 jan.
- *Kunstzaal Zuid*. Agnes Canta -1 febr.

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Schiedammers tonen hun kunstbezit -16 febr.

SITTARD

- *Schouwburg*. Romantiek en Biedermeier -30 jan.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Vincent van Gogh -1 febr.
De best verzorgde 50 boeken van 1958 -15 febr.
- *De Utrechtse Kunstkring*. Monotypen van Th. Beerendonk -7 febr.

BONDS-NIEUWS

WINTERVERGADERING 1960

Het Bestuur deelt mede, dat de wintervergadering van de K.N.O.B. zal worden gehouden op zaterdag 27 februari a.s. te SCHIEDAM.

Nadere bijzonderheden zullen volgen in het februari-nummer van het Bulletin.

MEDEDELINGEN

BANDEN

Bij voldoende belangstelling zullen wederom banden voor het Bulletin worden vervaardigd.

De prijs van de band van jaargang 1959 zal — afhankelijk van het aantal bestellingen — ongeveer f 2.50 bedragen, inclusief kosten voor emballage en toezending.

De uitvoering is als voorheen, in geelbruin buckramlinnen met bruine opdruk, aansluitend bij de reeds uitgegeven banden voor de 6de serie.

Banden voor eerdere jaargangen van de 6de serie (dus vanaf 1948) kunnen, mits gelijktijdig besteld, voor de prijs van f 3.— worden nageleverd.

Bestellingen dienen te worden ingezonden aan de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a, Leiden.

Bestellingen na 15 februari ontvangen kunnen niet meer worden uitgevoerd, daar slechts een beperkt aantal banden wordt aangemaakt.

VACATURE

VERENIGING „DE HOLLANDSCHE MOLEN”

De vereniging „De Hollandsche Molen” te Amsterdam zoekt voor haar secretariaat een

AMBITIEUSE VROUWELIJKE OF MANNELIJKE KRACHT

in staat zelfstandig verenigingscorrespondentie en administratie te voeren. Verlangd worden middelbare schoolopleiding, vaardigheid typen en culturele belangstelling.

Eigenhandig geschreven brieven met pasfoto en levensbeschrijving te richten aan het secretariaat der vereniging, Reguliersgracht 9, Amsterdam.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Oostelijk Groningen. In verband met een studie die de heer S. H. Achterop, Bachweg 20c te Amersfoort, maakt van de prehistorie van Oostelijk Groningen en in het bijzonder van Westerwolde, worden door hem gaarne gegevens ingewacht betreffende vondsten, uit dit gebied afkomstig. Eventuele berichtgeving kan eveneens geschieden aan de R.O.B. te Amersfoort. *R.O.B., Amersfoort.*

FRIESLAND

Hennaarderadeel. Tijdens een verkenning in deze gemeente bleek dat in de terpresten van Itens regelmatig scherfvondsten worden gedaan. Het tot nu toe verzamelde aardewerk laat een nauwkeuriger datering dan omstreeks het begin van onze jaartelling echter nog niet toe. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Leeuwarden. Tijdens de aanleg van een riolering werd aan het Jelsumer Binnenpad te Leeuwarden een geelkoperen z.g. apostellepel gevonden, die omstreeks 1600 gedateerd kan worden.

Ter plaatse van een afgegraven terpedeelte ten noorden van Wirdum kwam bij het schoonmaken van een sloot een vermoedelijk voor landbouwdoeleinden gebruikt hertshoorn werktuig aan het licht.

In de van elders aangevoerde grond, gebruikt voor de aanleg en verbetering van de rijksweg ten noorden van Wytgaard, werden talrijke scherven van terpaardewerk uit het begin onzer jaartelling gevonden. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Oostdongeradeel. Hoewel de aanwezigheid van de omwalling en de grachten van de voormalige Heemstra-State te Morra deed vermoeden dat er nog belangrijke funderingsresten van deze sterkte aanwezig zouden zijn, hebben de tot nu toe uitgevoerde egalisatiewerkzaamheden weinig aan het licht gebracht. Slechts kwamen enig niet nader te definiëren metselwerk, enkele geprofileerde bakstenen en een stenen

kogel aan het licht. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Rauwerderhem. Bij Irnsum werd een fraai bewerkte schaats gevonden, alsmede ter hoogte van Hornsterburen een slijpsteentje van buitennissige vorm. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Tietjerksteradeel. In het ontginningsgebied „Kleine Geest” werd middeleeuws aardewerk gevonden, waaronder een opmerkelijk fragment van een fraaie groen geglazuurde deksel. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Utingeradeel. Bij Bokkum werd in een terprestant een aslaag met aardewerk aangetroffen die vermoedelijk uit de 2de-3de eeuw na Chr. dateert. Merkwaardig is dat de uit klei opgeworpen terp op een veenlaag rust. Ook de aslaag ligt daarop.

Fragmenten van een laat-Romeinse kookpot kwamen bij Lekkerkerk aan het licht. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

GELDERLAND

Angerlo. Bij zandwinnen in de uiterwaard van de IJssel bij Giesbeek is een groot schedel-fragment van een neushoorn gevonden (gemeld door de heer Buddendorf te Doesburg). *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

Renkum. Door bemiddeling van de heer G. J. Lub te Bennekom is te onzer kennis gebracht dat onder Renkum een standvoetbeker (Glasbergen type 1b) en een a-typisch laat-bekerachtig potje, versierd met ronde indrukjes en horizontale lijnen, zijn gevonden. Het ligt in de bedoeling de vondstomstandigheden van deze voorwerpen door een opgraving nader te preciseren. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUID-HOLLAND

Vlaardingen. De ontdekking (september 1958) van een geslepen vuurstenen bijl van West-europees type ter plaatse van de toekomstige Ary Koplaan in de stadsuitbreiding Zuidbuurt

te Vlaardingen (zie H. J. Verhagen, *Westerbeem* 7 (1958), blz. 107-111) vormde de aanleiding tot het instellen van een proefonderzoek door leden van de werkgroep Helinium van de A.W.W.N., onder leiding van C. Wind, in het voorjaar van 1959. Op 3.10 m onder N.A.P. werd een woonlaag vastgesteld, welke tal van neolithische cultuuroverblijfselen (aardewerkscherven, vuurstenen artefacten, enz.) en dierbeenderen bleek te bevatten. Door H. J. Verhagen werd een en ander ter kennis gebracht van J. A. Bakker, assistent bij het Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam, en vanwege deze instelling werd vervolgens in oktober 1959 een proefonderzoek gearrangeerd (zie *Nieuws-Bulletin K.N.O.B.*, 6de S. 12 (1959), kol. *217, *246), nadat dr. L. J. Pons (Stichting voor Bodemkartering) door boringen het verloop had vastgesteld van de opgevolde stroombedding, op welke oeverwal de vindplaats gelegen was. Met de dagelijkse leiding van het oudheidkundig bodemonderzoek werd belast mejuffrouw E. C. L. During Caspers, studente te Amsterdam.

De gunstige resultaten van het proefonderzoek gaven het gemeentebestuur van Vlaardingen niet alleen aanleiding tot het verlenen van toestemming voor een spoedonderzoek op dat deel van de vindplaats, dat door huizenbouw op korte termijn voor wetenschappelijk onderzoek ontoegankelijk dreigde te worden, doch tevens tot het ter beschikking stellen van de voor dit onderzoek onontbeerlijke technische en personele middelen (dragline, motorpomp en 3-4 gemeentewerklieden). Dank zij deze krachtige steun van gemeentewege, een subsidie van de Van den Bergh-Willing Stichting, en de vrijwillige assistentie van enkele Amsterdamse studenten, kon in de maanden november en december door middel van een grote werkput (80 x 10 m) een gedeelte van oeverwal en stroombedding worden onderzocht. De ligging van de woonplaats op 3.10 m onder N.A.P., en van de stroombedding op niet minder dan 5.09 m onder N.A.P., alsmede het winterse jaargetijde, brachten met zich mede, dat het onderzoek onder zeer moeilijke omstandigheden plaats vond. Het verwijderen van de bovengrond geschiedde met de dragline, waarbij de werkput met behulp van een motorpomp kon worden droog gehouden. Bij voortdurende medewerking ondervonden van leden van de werkgroep Helinium. De

R.O.B. stelde gedurende enkele weken een technische assistent ter beschikking.

Evenals bij de door dr. P. J. R. Modderman te Hekelingen op het eiland Putten onderzochte neolithische nederzettingen, betreft het te Vlaardingen een woonplaats op de oeverwal van een (naderhand dichtgeslibde) stroom in een Biesbosachtig landschap.

De ceramiek — als regel vrij hard gebakken — omvat tal van typen, de meeste ervan met vlakke bodem en bolle buik; enkele potten bezitten een verlopen wandknik. Dikwandige potten, waarvan de klei verschaald is met vergruisde veldsteen, vertonen onder de naar buiten omgebogen rand soms een reeks doorboringen, ofwel een rij putjes, enkele malen vier plastische puntige knobfels. In een aantal gevallen komen in de wand diabolovormige doorboringen voor (met het oog op reparaties?). Niet zelden bezit het aardewerk een fraai diepzwart wandoppervlak. Enkele fragmenten van kleine, uitzonderlijk dunwandige potten werden geborgen. Tot de significante aardewerktypen behoren kraaghalsflesjes, een lepel en bakplaten.

Het lithische materiaal bestaat uit vuurstenen artefacten, vuursteenafval en stukken veldsteen. De vuursteen is van zuidelijke herkomst. De artefacten omvatten fragmentaire, zeer grote geïmporteerde geslepen bijlen van westeuropes type, transversale pijlbewapeningen en een aantal schrabbars. Van grote fragmenten van gebroken bijlen werden splinters afgeslagen, ter vervaardiging van kleine artefacten (met name schrabbars). De eveneens geïmporteerde veldsteenbrokken werden vergruisd met het oog op de verschraling van het aardewerk.

De vuurstenen bijlen en bepaalde elementen in de ceramiek (met name de verlopen wandknik, de puntige knobfels, type kraaghalsflesje) wijzen op zuidelijke relaties. Vermoed wordt, dat het kan gaan om elementen van het z.g. Chasséen B. C14-metingen van de houtskoolmonsters werden tot dusver niet uitgevoerd; aangenomen kan worden, dat de woonplaats dateert uit het 3de voorchristelijke millennium.

Het lag voor de hand, dat de stroombedding tal van bij toeval in het water geraakte of met opzet daarin geworpen cultuurresten en voedselafval zou bevatten, en dat gezien de voortdurende ligging onder de grondwaterspiegel voorwerpen van vergankelijk materiaal — zoals

been, gewei, hout en textiel — meer of minder goed bewaard gebleven konden zijn. Inderdaad kwamen grote hoeveelheden uitstekend geconserveerde dierbotten aan het licht. Vertegenwoordigd zijn groot en klein jachtwild, zoals oeros, eland, hert, ree, wild zwijn, bever, haas, voorts hond, kleine roofdieren, enz. De beenderen zijn dikwijls stukgeslagen om het merg er uit te kunnen nemen. Opvallend is de reusachtige hoeveelheid resten van steur: ongetwijfeld moet steur in de voeding een bijzondere rol hebben gespeeld. Het rijke zoölogische materiaal biedt de mogelijkheid tot een gedetailleerde bestudering van de fauna.

Van bijzondere betekenis zijn de artefacten van vergankelijk materiaal, die op de rivierbodem in uitstekende staat werden aangetroffen. Uit been vervaardigde men beitels, priemen, en wat gehouden wordt voor speerbewapening, uit gewei hamers met steelgat. Een aantal beenderen en geweastukken vertonen sporen van voorbewerking. Tot de zeldzaamste vondsten behoren stukken touw, enkele aardewerkfragmenten, gevat in een soort van plat doosje van berkenbast, en tenslotte een fraai rond geschaafde, ruim 62 cm lange, essenhouten staf met ronde knop en spits toelopend uiteinde. Voorts werd een aantal met stenen bijlen aangepunte houten palen geborgen.

Expresselijk daartoe genomen grondmonsterkolommen zullen de gelegenheid bieden tot een palynologisch onderzoek, dat mede nadere gegevens omtrent de levensomstandigheden van de neolithische bewoners van westelijk Nederland zal kunnen verschaffen.

Dank zij de uitzonderlijke situatie te Vlaardingen kan door samenwerking tussen beoefenaars van verschillende wetenschappen de geschiedenis van de neolithische bewoning van westelijk Nederland, de leefwijze en het natuurlijke milieu van de neolithische mens in detail worden bestudeerd. Bij de uitwerking der resultaten van het onderzoek zijn behalve de staf van het I.P.P. betrokken dr. L. J. Pons (Stichting voor bodemkartering) (bodemkundig onderzoek en palaeogeografie), P. J. van der Feen en mej. M. R. Walvius (zoologica). De voorwerpen van vergankelijk materiaal

worden geconserveerd in de laboratoria van de R.O.B. te Amersfoort en van het Schweizerisches Landesmuseum te Zürich.

Het ligt in het voornemen de onderzoeken te Vlaardingen — die derhalve de mogelijkheid bieden zowel neolithische cultuurresten van onvergankelijk als van vergankelijk materiaal te bestuderen — in het voorjaar van 1960 voort te zetten op enkele plaatsen op de oeverwal, waar plattegronden van behuizingen kunnen worden verwacht. *I.P.P., Amsterdam (W. Glasbergen).*

NOORD-BRABANT

Esch. Op 21 januari is een aanvang gemaakt met een onderzoek van het terrein aan de Keitersstraat, waar in september 1959 een Romeins graf werd gevonden (zie *Nieuws-Bulletin K.N.O.B.*, 6de S., 12 (1959), kol. *199).

Op 25 januari kwam weer een graf aan het licht, het zesde dat gedurende de laatste jaren in Esch is ontdekt. Het betreft wederom een tumulusgraf (dat. einde 2de - begin 3de eeuw), bestaande uit een grote rechthoekige kuil met bekisting, waarin een houten grafkamer is geplaatst, die afgesloten is met een deksel, waarboven een kleine zand- en plaggenheuvel is opgeworpen. In de grafkamer, waarin het gecremeerde lichaam van een vrouw is bijgezet, werd een groot aantal voorwerpen aangetroffen, waaronder kralen van glaspasta en barnsteen, stukjes bladgoud, aardewerk, een fles, een karaf en diverse schalen van glas.

Een zevende graf werd op 26 januari ontdekt. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

ZUIDERZEEGEBIED

Oostelijk Flevoland. Bij het zandzuigen bij Dronten zijn opnieuw beenderen aangetroffen van prehistorische dieren en wel van mammoet, edelhert, reuzenhert, wild rund, steppenwisent en neushoorn.

IJsselmeer. Bij het zandzuigen voor de mond van het Kattendiep zijn beenderen gevonden van reuzenhert, wild paard, neushoorn en opnieuw een complete schedel van een steppenwisent. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

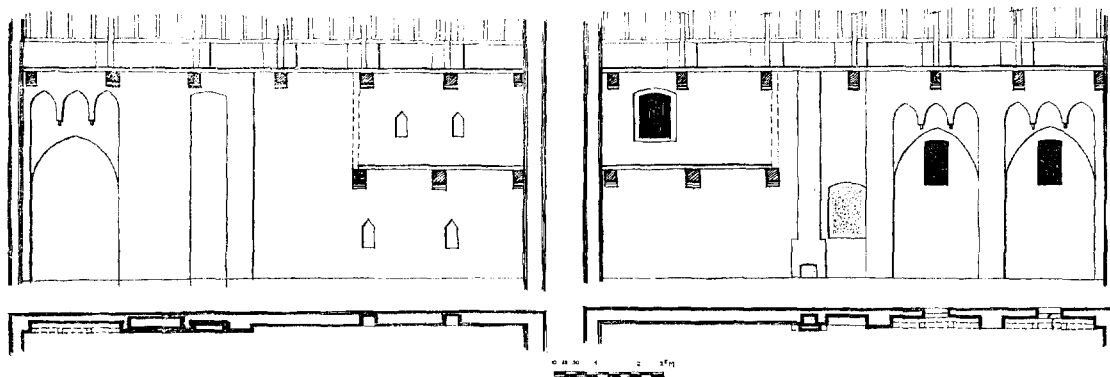
FRIESLAND

Leeuwarden. Voorstraat, Hotel de Nieuwe Doelen. In verband met sloopplannen is een onderzoek ingesteld naar de bouwgeschiedenis van dit pand, dat overblijfsels bevat van een versterkte edelmanswoning, de Minnemastins. De oorspronkelijke L-vormige plattegrond van deze stins is nog bewaard in de kelder, waarvan beide tweebeukige gedeelten zijn overdekt met waarschijnlijk 14de eeuwse graatgewelven op korte zware kolommen van baksteen. Het gedeelte aan de straatzijde is vier traveeën lang; het gedeelte haaks daarop twee traveeën. Op de binnenhoek zal een traptoren gestaan hebben evenals bij de Papingastins (naast het Princessehof) waar de kelders een gelijk schema vertonen. Blijkens oude afbeeldingen is het huis in de 17de eeuw in classicistische trant verbouwd en voorzien van een nieuwe voorgevel van vijf vensterassen. In de 19de eeuw is het andermaal gewijzigd en uitgebreid.

OVERIJSEL

Hasselt. Hoogstraat 12. De restauratie van dit huis van omstreeks 1500 bood gelegenheid de oorspronkelijke indeling vast te stellen. De fundering en de onderste helft van de zijmuren schijnen tot stand gekomen te zijn in twee etappes, zoals blijkt uit stootvoegen in het midden, die halverwege ophouden. De baksteen meet $22/24 \times 11/12 \times 4.5/5.5$ cm; 10 lagen = $63/66$ cm. Het huis had boven de overwelfde kelder oorspronkelijk een hoog voorhuis en een achterhuis met insteek. Het

voorste gedeelte van de kelder is overkluisd met vier kruisgewelven, waarvan de ongeprofileerde ribben in het midden rusten op een kolom; het 17de eeuwse tongewelf over het achterste keldergedeelte vervangt kennelijk twee andere kruisgewelven. Het voorhuis is opmerkelijk door de geleding van de zijwanden met grote spitsboogvelden onder een spitsboogfries. Door de linker zijmuur van dit gedeelte loopt het rookkanaal van een oude stookplaats in de kelder. De datering omstreeks 1500 berust o.m. op de kleine sleutelstukken onder de moerbalken met peerkralen en eenvoudig versierde voor- en zijkanten. Een buiten in de rechtergevel zichtbare dichtgemetselde opening moet een venster zijn geweest. Het achterhuis had een insteek, waarvan plaats en vorm viel af te leiden uit balkgaten. De stookplaats van dit gedeelte bevond zich beneden links tegen de achterwand. In de linkerzijwand van beide verdiepingen zitten lampnisjes. Op de verdieping zijn in de achtergevel en de rechterzijgevel restanten te zien van de gemetselde venstertjes. Beneden in de achtergevel zijn resten bewaard van een kruiskozijn met een houten middenstijl en een gaaf fragment der glas-inlood-vulling. De huidige voorgevel (baksteen $18/19 \times 8.5 \times 3.5/4$ cm; 10 lagen = 48 cm) stamt van een ingrijpende verbouwing in het tweede kwart van de 17de eeuw, waarbij tevens de achtergevel van zijn top werd ontdaan en voorzien van de beide vensters met uit oude fragmenten samengestelde zandstenen kozijnen. In het achterhuis, dat door een tussenmuur

Hasselt, Hoogstraat 12, reconstructie der zijmuren van het interieur.

(tek. H. Janse)

werd afgescheiden van het voorhuis, kwamen de vloer van de insteek en de balklaag daarboven 30 cm hoger te liggen. Tenslotte zijn er in de 18de en 19de eeuw nog enige wijzigingen aangebracht.

GELDERLAND

Nijmegen. Bottelstraat 2-2a. De sanering van de binnenstad maakte de sloping noodzakelijk van dit lage laatmiddeleeuwse gebouwtje, waarvan de daknok evenwijdig met de straat lag. Het had een overwelfde kelder. Jaartalankers uit 1687 wezen vermoedelijk op een verbouwing, waarbij in de 4.85 m hoge woonruimte een tussenvloer werd aangebracht. De brouwerij, die volgens plaatselijke overlevering in dit huis gevestigd is geweest, bevond zich in werkelijkheid vermoedelijk in het erachter gelegen, eveneens middeleeuwse gebouw.

Zutphen. Raadhuissteeg 5. Mevrouw M. M. Doornink-Hoogenraad maakte ons attent op een middeleeuws gevelfragment, ingebouwd in dit huis. Het betreft een eenvoudige topgevel, — baksteenformaat 28 x 7.5 cm; 10 lagen = 88 cm, — waarin een spitsbogig spaarveld met in de dagkanten een rondstaaf op basementjes en met simpele kapiteeltjes bij de boogaanzetten. Een gedeelte van de bijbehorende sporenkap is nog aanwezig. Het huis, dat zal dagtekenen uit de 14de eeuw, is reeds in de 15de eeuw ingebouwd geraakt. De woonruimten zijn sterk gewijzigd.

ZUID-HOLLAND

Capelle aan de IJssel. Herv. kerk. Tijdens de restauratie is een onderzoek ingesteld naar de bouwgeschiedenis van dit bedehuis, waarvan na brand in 1574 het schip in 1592 herbouwd is en het koor in de jaren 1664-1665. Van het middeleeuwse gebouw bleek niet veel meer bewaard te zijn gebleven, dan een stuk muurwerk boven de (later weggebroken) triomfboog. Dit middeleeuwse werk was samengesteld uit bakstenen van 24 cm lengte, dus vermoedelijk van omstreeks 1400. Voor de herbouw van het schip in 1592 werd kennelijk overall nieuwe baksteen toegepast; 18.5/19 x 19.5 x 4.5/5 cm; 10 lagen = 53.5 cm; en wel rode voor funderingen en buitenwerk; achterwerkers geel genuanceerd. De noordelijke ingang zat één travee westelijker dan thans het geval is. De eiken kap, waaronder op ongebruikelijke wijze een houten tongewelf bevestigd

was geweest, bevat nog enkele onderdelen, die blijkens de gesneden telmerken afkomstig kunnen zijn van de middeleeuwse kap. De toren is tezamen met de westgevel later voor het schip geplaatst. Bij ingrijpende veranderingen in de 19de eeuw, waarbij het interieur met behulp van stucgewelven neogotisch werd gemaakt, waren de trekbalken afgezaagd en vervangen door trekstangen op gietijzeren muurstijlen. Slechts één der 16de eeuwse trekbalken met zijn muurstijlen, korbeels en sleutelstukken was bewaard en wel tegen de toren. Het 17de eeuwse koor had men bij deze verbouwing van het schip afgescheiden en een houten gebodenbord was toen tegen de achterkant van de afscheiding geplaatst. Thans zijn de 19de eeuwse verminkingen weer ongedaan gemaakt.

Rotterdam. Honingerdijk, „In den Rust Wat”.

In verband met verkeersverbeteringen werd deze oude herberg gesloopt. Een gevelsteen draagt het jaartal 1597 doch blijkens een onderzoek, dat aan de sloop voorafging, was althans in het opgaande muurwerk niets meer uit deze tijd bewaard. Wel werden op enkele plaatsen oudere funderingen opgemerkt (vgl. kol. *3). De bouwtijd van zij- en achtermuren kon afgeleid worden uit een ingemetselde baksteen met de inscriptie G.W.D.G. 1781; deze waren opgetrokken van gele baksteen van 17 x 8 x 4 cm; 10 lagen = 46 cm. De voorgevel van herbezigde bleekrode baksteen van 24.5 x 12 x 5.5/6 cm; 10 lagen = 64 cm stond koud tegen het 18de eeuwse werk.

— Bolwerk 14. Met medewerking van de gemeente werd de documentatie voltooid van het inmiddels afgebroken huizencomplex aan het Bolwerk. Behalve het type met hoog onderhuis met insteek, reeds beschreven in het *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 12 (1959), kol. *62, kwam er een type voor, waarbij de woning zich bevond boven een ongeveer 3 m hoog onderhuis. De belangrijkste vertegenwoordiger van dit type werd gevormd door het kapitale 18de eeuwse pand nr. 14 (voorheen Boompjes 16). Het onderhuis bevatte berg-ruimten aan weerskanten van de met stucwerk versierde middengang. De hoofdverdieping had een brede middengang met stucgewelfjes, links van de gang — aan de kant van de Herestraat — een drietal kamers en rechts — aan de kant van de rivier — een grote kamer, waarin oorspronkelijk een beschilderd plafond was (thans met enige andere onderdelen uit dit

huis in het Historisch Museum der stad Rotterdam); daarnaast lag het trappenhuis met daar weer achter de keuken. De eenvoudiger uitgevoerde tweede verdieping had een dergelijke indeling.

Vianen. Raadhuis. Tijdens de restauratie kwam nog een en ander aan het licht, dat een aanvulling biedt op de gegevens, gepubliceerd in het *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 12 (1959), kol. *62. Het oudste raadhuis van slechts één verdieping stond met zijn voorgevel in de rooi-

lijn van de Voorstraat. Bij de vergroting in het begin van de 16de eeuw is 1.40 m meer naar voren een nieuwe voorgevel opgetrokken van Naamse steen. Hierdoor kwam er ook ruimte voor het voorste venster in de zijgevel aan de raadhuisstraat, dat niet past in het gevelritme. Dat men de bedoeling heeft gehad het gebouw nog een verdieping hoger te maken, dan geschied is, kan worden afgeleid uit het feit, dat de traptoren gedeeltelijk doorloopt boven de zoldervloer.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

ALKMAAR

- *Stedelijk Museum.* Start 8, werk van jonge Nederlandse kunstenaars -29 febr.

ALMELO

- *Stadhuys.* Schilderijen van Jan Slijkhuys -15 apr.

AMERSFOORT

- *Zonnehof.* Edelambacht in Henegouwen 17 febr.-6 maart

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum.* Bekoring van het kleine -31 maart
- *Stedelijk Museum.* De kamer en ik -22 febr.
- Werken van de Braziliaanse schilder Lasar Segall (1891-1957) -29 febr.
- Collectie van Theo van Gogh -29 febr.
- Jacoba van Heemskerck -29 febr.
- Textiel, experimenteren-ontwerpen-realiseren. -2 maart
- St. Lucas -29 febr.
- *Museum Fodor.* Koptische weefsels -14 maart
- *Kon. Instituut voor de Tropen.* Profiel van Mexico -1 maart
- *Zoölogisch Museum.* De ijstijden
- *Kunstzaal Corvey.* Grafiek van Koen van Os en Atie Siegenbeek van Heukelom -27 febr.
- *Kunstzaal De 3 Hendricken.* Schilderijen, tekeningen en gouaches van Wim de Haan -19 febr.
- *Kunstzaal Vlieger.* Schilderijen, tekeningen en grafiek van Han Seur -28 febr.
- *Stichting Kunstkontakt.* Grafiek van Fon Klement -26 febr.
- *Arti et Amicitiae.* Portret-wedstrijd Thérèse van Duyl-Schwartzte Stichting -22 febr.

- Schilderijen van Willem Witjens -29 febr.
- *'t Sluuske.* Clara Visser-de Jong -1 maart
- *Kunstzaal Magd. Sothmann.* Buja Bingemer -27 febr.

APELDOORN

- *Gemeentemuseum.* Hedendaagse Nederlandse Kunst: schilderijen-grafiek-sculptuur -28 febr.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum.* De beeldhouwer Willem Reyers 27 febr.-10 apr.
- *Kunstzaal Van Binsbergen.* Schilderijen en gouaches van Henk Deegens -18 febr.

BOLSWARD

- *Raadhuys.* Kunst in het klein, de schoonheid van oude tegels -21 febr.

BREDA

- *Cultureel Centrum De Beyerd.* Kunstenaars uit Brabant -29 febr.

DELFT

- *Kunstzaal Fenna de Vries.* Schilderijen en gouaches van Hajé Smith -24 febr.

DEVENTER

- *De Muntentoren.* Etsen van Goya 21 febr.-1 maart

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum.* Romantiek en Biedermeier -7 maart
- *Kunstzaal Punt 31.* Monotypen van R. Holtrop en ijzer-plastieken van W. van Oostrom -19 febr.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbemuseum*. Jonge kunst uit de Collectie Dotremont 20 febr.-29 maart
- *De Krabbedans*. Grafisch werk van Rob Cox -28 febr.
- *Kunsthandel Pijnenborg*. Jack Chambrin -21 febr.

ENSCHEDÉ

- *Rijksmuseum Twenthe*. Tekeningen van Vincent van Gogh -21 maart

GOUDA

- *Stedelijk Museum Het Catharina Gasthuis*. Schilderijen, aquarellen en tekeningen van H. O. Fiedler -7 maart

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. 1000 jaar Chinese Schilderkunst -28 maart
- *Museum Bredius*. Werken van de Italiaanse schilderes E. Schiavi -10 april
- *Museum voor het Onderwijs*. De Auto -maart
- *Kunstzaal Theo van Efferen*. Tekeningen en aquarellen van G. V. A. Röling -19 febr.
- *Kunsthandel M. Liernur*. H. H. Kamerlingh Onnes -19 febr.
- *Panorama Mesdag*. N. Otto 27 febr.-14 maart
- *Kunstzaal Plaats*. Monotypes van Marie-Paul Mehring en plastieken van Tosca van den Haak -19 febr.
- *Kunstzaal Les Beaux-Arts*. Gyula Csepregi -20 febr.
- *Galerie De Posthoorn*. Lotti van de Gaag -19 febr.

GRONINGEN

- *Groninger Museum*. Keerpunten in de Nederlandse schilderkunst van 1920-1960 20 febr.-28 maart

HAARLEM

- *Kunstzaal In 't Goede Uur*. Hans Mulder febr.

HENGELO

- *Hengelose Kunstzaal*. Kleurenlitho's van Louis Favre -2 maart

'S-HERTOGENBOSCH

- *Openbare Leeszaal*. Schilderijen en batikwerk van Emilia Schmalzl -22 febr.

HILVERSUM

- *Gooisch Museum*. Prent en beeld. Hedendaagse grafiek uit Rijksbezit en kleinplastiek van jonge beeldhouwers -7 maart

LAREN

- *Singermuseum*. Sierk Schröder -21 maart
- *Kunstzaal Hamdorff*. E. J. E. Dulfer -7 maart

LEEUWARDEN

- *Museum Het Princessehof*. Werk van Bouke IJlstra -7 maart

- *Kunstcentrum Prinsentuin*. Corsti, werk van Corstiaan de Vries ontstaan tijdens en rondom de gebonden opdracht -6 maart
- Kunst in het klein, de schoonheid van oude tegels 8 maart-3 april
- *Kunstzaal Van Hulsen*. Aspecten van de hedendaagse Amerikaanse grafiek -21 febr.

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Ook dit is Japan, het volksleven van Noord-Japan omstreeks 1900 aan de hand van foto's van Hiroshi Hamaya en een aantal etnografica -1 maart

MAASTRICHT

- *Kunstzaal Dejong Berger*. Gerard Boosten -28 febr.

NIJMEGEN

- *De Waag*. Foto's van Ed van der Elsen -22 febr.
- *Raad van Arbeid*. Groep Nada -28 febr.

OTTERLO

- *Rijksmuseum Kröller-Müller*. Collectie Theo van Gogh voorjaar

ROERMOND

- *Gemeentelijk Museum*. Nederland schildert, Talens' prijs. 27 febr.-14 maart

ROTTERDAM

- *Maritiem Museum Prins Hendrik*. 350 jaar Nederland-Japan -14 maart
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Tambaran, verzamelreis in Nieuw-Guinea -eind febr.
- Lappen, Nomaden uit het Noorden maart-juni
- *Rotterdamse Kunstkring*. Beeldhouwwerken van César, Dodeigne, Roel d'Haese en Penalba -7 maart

(ROTTERDAM)

- *De Schuur*. Groepstentoonstelling van de leden -5 maart
- *Kunstcentrum 't Venster*. Grafiek van Augusto Cerwigoj (Triest) 20 febr.-11 maart
- *Kunstzaal Zuid*. Etsen van A. Schotel en beeldhouwwerk van C. van Kralingen -29 febr.

SPAARNDAM

- *Spaarndammerdijk 100*. Aquarellen van Spaarndam van Jan van Geem -21 febr.

UTRECHT

- *Atelier K. N. Gracht 42*. J. W. Uiterwaal, W. D. Kuile en H. van Maarseveen -27 febr.

ZWOLLE

- *Het Hopmanshuis*. Nederland schildert, Talens' prijs -22 febr.

BONDS-NIEUWS

WINTERVERGADERING

Zoals in het nummer van 15 januari j.l. van het Nieuws-Bulletin reeds is aangekondigd, zal de wintervergadering van de K.N.O.B. worden gehouden op *zaterdag 27 februari 1960* te Schiedam.

PROGRAMMA:

- 11.00 uur. Vergadering in de aula van het Stedelijk Museum (de v.m. kapel van het St. Jacobs-gasthuis), Hoogstraat 112.
- 11.15 uur. Voordracht van de heer A. van der Poest Clement, Rijksarchivaris aan het Algemeen Rijksarchief, over „De relatie tussen economisch-sociale en cultuurgeschiedenis, getoetst aan de Schiedamse monumenten”.
- 11.45 uur. Voordracht van ir. R. Meischke, directeur bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, over „De architect J. F. Giudici en zijn plaats in de architectuur aan het einde van de 18de eeuw”.
- 13.00 uur. Gemeenschappelijke eenvoudige koffiemaaltijd in het Stedelijk Museum.
- 14.00 uur. Rondwandeling door de stad Schiedam onder leiding van de gemeente-archivaris, de heer P. Th. J. Kuyer. O.a. zal een bezoek worden gebracht aan het Zakkendragershuis, de beurs, de Janskerk en aan enige door Giudici gebouwde huizen aan de Lange Haven en de Tuinlaan.

Een uitvoerig programma wordt de leden van de K.N.O.B. binnenkort toegezonden. Leden van De Museumdag zijn welkom.

MEDEDELINGEN

VACATURE

NEDERL. LEGER- EN WAPENMUSEUM „GENERAAL HOEFER”

In de loop van dit jaar komt de plaats van Directeur (Rijksambtenaar) van het Nederlands Leger- en Wapenmuseum „Generaal Hoefer” vacant; salaris f 981.— tot f 1198.— per maand, exclusief huurcompensatie en vakantietoeslag (toestand 1 januari 1960).

Geëist wordt: ruime algemene ontwikkeling, algemene museumervaring en grote belangstelling voor alle zaken, welke tot het bezit van het museum behoren, in het bijzonder voor antiek en modern wapentuig, uniformen, ordeteken, enz.

De voorkeur wordt gegeven aan iemand met militaire ervaring dan wel uit militaire kringen.

Schriftelijke sollicitaties met personalia worden ingewacht bij de Secretaris van het bestuur der Stichting Het Nederlands Leger- en Wapenmuseum „Generaal Hoefer”, Pesthuislaan 7 te Leiden.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Bolsward. Bij graafwerk voor het aanleggen van een waterleiding werd op de hoek van de Kerkstraat en het Groot Kerkhof op ± 35 m ten zuidwesten van de toren der St. Maartenskerk het voeteneinde van een eenvoudige, onversierde rechthoekige sarcofaag gevonden. Tevens kwam, behalve nog een onversierd dekselfragment, een aan de linkerzijde sterk beschadigde, nog 1.55 m lange deksel te voorschijn, welke aan de bovenzijde versierd is met een middel-lijn, waarlangs aan twee zijden in symmetrisch verband ruiten, driehoeken en cirkelvormen zijn aangebracht. De gevonden stukken bestaan alle uit rode bontzandsteen en zijn vermoedelijk aan het einde van de 12de eeuw te dateren. *F. M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Ooststellingwerf. De Nederlandse Heidemaatschappij berichtte dat bij herontginningswerkzaamheden te Donkerbroek vuurstenen werktuigjes werden gevonden. Nader onderzoek wees uit dat de onder de graszoden van een hooggelegen perceel zandgrond te voorschijn komende afslagen en artefacten tot de Tjongercultuur behoren. *F. M., Leeuwarden en B. A. I., Groningen (G. Elzinga).*

Menaldumadeel. Enige tijd geleden is te Hatsum een Romeinse munt, een sestertius van Hadrianus, gevonden. De munt is tussen 134 en 138 na Chr. geslagen. *F. M., Leeuwarden en B. A. I., Groningen (G. Elzinga).*

GELDERLAND

Bennekom. In de wand van een bouwput voor een school aan de Laarweg hoek Platanenweg werden scherven van een urn gevonden met crematieresten. De pot is van besmeten aardewerk met indrukken op de rand. Volgens mededeling van prof. dr. C. H. Edelman zijn ter plaatse al veel eerder vondsten van soortgelijke aard gedaan. *R.O.B., Amersfoort (P. J. R. Modderman).*

Doesburg. In samenwerking met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg werden in de Martinikerk enkele oriënterende onderzoekingen verricht ten einde resten van oudere kerken op te sporen. *R.O.B., Amersfoort.*

Millingen. Bij graafwerkzaamheden voor de aanleg van een riolering is vlak ten noorden van de Heerbaan aan de westzijde van Millingen een Romeins brandgraf aan het licht gekomen op een diepte van ± 1.80 m onder het maai-veld. Het niveau van waaruit de grafkuil is gegraven, kon niet meer worden vastgesteld. De profielen gaven onderin tal van opgeslibde lagen van zeer zandig materiaal te zien; bovenin lag zwaardere, enigszins humeuze grond, die vermoedelijk is afgezet in een tijd waarin het Rijnbed reeds vrij ver van de vindplaats verwijderd was. Op ± 60 cm onder het niveau van de tegenwoordige Heerbaan werd een 10-15 cm dikke, niet langs natuurlijke weg afgezette grindlaag waargenomen; deze is naar alle waarschijnlijkheid niet aangebracht in de Romeinse tijd.

Tot de grafinventaris behoren — afgezien van stukjes gecremeerde beenderen — een kruik, kom en emmer van brons, twee kruiken van pijpaaarde, een beker van gevernist aardewerk met gruisbestrooiing, een ruwwandige kom met dekselgeul en een bord van terra sigillata met stempel LOSSAFEC (Triers fabri-kaat). De vondsten zijn alle sterk beschadigd. Datering: einde 2de eeuw na Chr. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

NOORD-HOLLAND

Vogelenzang. Het onderzoek van een nederzetting van de Hilversumcultuur wordt voortgezet ter plaatse van te verwachten resten van behuizingen. *I.P.P., Amsterdam (W. Glasbergen).*

ZUID-HOLLAND

Vlaardingen. Ten gevolge van al te grote overlast van het water moesten de onderzoekingen te Vlaardingen (zie kol *50-*54) tijdelijk wor-

den gestaakt. Het ligt in het voornemen de opgravingen in het gevorderde voorjaar voort te zetten. In de laatste weken van het onderzoek werd een driehonderdtal palen van neolithische behuizingen vastgesteld; ontdekt werden resten van een visfuik, terwijl de scherf van een maritieme klokbeker, aangetroffen in stratigrafisch verband, een terminus ante quem voor de neolithische bewoning biedt. *I.P.P., Amsterdam (W. Glasbergen)*.

NOORD-BRABANT

Esch. N.B.: waar in de vorige aflevering van *Archeologisch Nieuws* sprake is van graf 6 en 7, gelieve men te lezen resp. graf 5 en 6.

De hoofdrichting van graf 5 was z.z.w.-n.n.o. De bodem bevond zich op ± 1 m onder het maaiveld; de grafkamer is minstens 48 cm hoog geweest, terwijl de afmeting van de vloer 1.95 bij 1.95 m hebben bedragen. In totaal zijn in de grafkist zeker 25 voorwerpen geplaatst bij de gecremeerde beenderen van de vrouw; deze laatste zijn in een apart kistje begraven. Verreweg de belangrijkste vondst die tot nu toe in Esch is gedaan, werd in dit graf aangetroffen. Het betreft een barnstenen sculptuur (10 x 8.3 x 3 cm) met de voorstelling van een jeugdige Bacchusfiguur die tegen een achtergrond van wijnranken en druiventrossen geflankeerd wordt door een sater en een panter. Bacchus houdt in zijn rechterhand een stok, bekrond met een pijnappel (thyrsusstaf), en in zijn linkerhand een drinkbeker. De sater heeft in de linkerhand een kromstaf (pedum). Onder dit beeldhouwwerk zijn twee merkwaardige — eveneens van barnsteen vervaardigde — figuurtjes gevonden ter lengte van 1.15 en 0.94 cm, wellicht (sterk gestileerde) vogels. Rondom het graf bleken zich tal van paalkuilen (in het vlak gemiddeld 70 bij 60 cm groot) te bevinden, die tezamen een rechthoekige, ± 17 bij 16 m grote configuratie vormen, in welks zuidwestelijke kwadrant het graf is aangetroffen; de oriëntatie van het geheel der paalkuilen komt nagenoeg overeen met die van het graf. Vermoedelijk hebben we hier niet zozeer te doen met de resten van een gebouw (dodenhuis?) als wel van een omheining.

In graf 6 (richting z.o.-n.w. zijn geen sporen van een grafkamer of bekisting aangetroffen. De grafkist had een bodem van ± 1.70 bij 1.70 m (op 1.22 m onder het maaiveld) en was minstens 65 cm hoog. Het geheel is afgedekt geweest door een plagenheuvel. De in

het graf aangetroffen crematie was wederom in een apart kistje geplaatst. Aan bijgaven zijn aan de overledene minstens 33 voorwerpen meegegeven, waaronder opvallend veel kommetjes en borden van terra sigillata, verder glaswerk, twee ijzeren voorwerpen (waaronder een mes), en een stukje bladgoud. Onder de t.s.-stukken komen voor een bord Lud. Sa met stempel CAPRASIVSFE (fabr. Blichweiler; Hadrianus-Antonini), twee borden Lud. Sa met stempel MACNVSF (fabr. Heiligenberg-Kräherwald; Traianus-Hadrianus) en een bord Lud Tl (?) met figuurstempel.

Graf 6 was gelegen op een afstand van ± 20 m van graf 5, dat 23 m verwijderd lag van graf 4; graf 4 lag op een afstand van ± 19.5 m van graf 6.

Behalve de graven uit de Romeinse tijd zijn ook sporen van oudere bijzettingen aangetroffen. Zij bestaan uit in elkaar overlopende kringgreppen, zoals in Valkenswaard en Hilvarenbeek zijn onderzocht, uit enkelvoudige kringgreppen en uit een crematie, waaronder zich een omgekeerd geplaatste nap bevond. Apart ingegraven zijn scherven gevonden van een met ondiep ingestoken lijnen en bogen versierde pot, die in de latere Hallstatt-tijd gedateerd kan worden. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers en P. J. R. Modderman)*.

Haps. Op 15 februari is een aanvang gemaakt met de opgraving van een urnenveld te Haps. De eerste resultaten zijn niet onbevredigend, zodat goede verwachtingen gekoesterd mogen worden. Verschillende kringgreppels zijn reeds vastgesteld, waarbij enkele een onderbreking vertonen, zoals o.a. uit Uden en Nederweert reeds bekend is geworden. Drie kringgreppels met de uitzonderlijk grote diameter van ± 15 m zijn om een nog niet onderzocht middelpunt aangelegd. Op een der crematies troffen wij een ijzeren dolk aan, welke na reiniging wellicht gedetermineerd kan worden. *R.O.B., Amersfoort (P. J. R. Modderman)*.

ZUIDERZEEGEBIED

Markerwaard. Bij Enkhuizen is een schouderblad van een mammoet te voorschijn gekomen bij zandzuigen. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolder (G. D. van der Heide)*.

Oostelijk Flevoland. De ontgraving van het scheepswrak O 2 is beëindigd.

Er is inmiddels een scheepsvondst gemeld van kavel R 49. Nadere verkenning moet nog plaats vinden.

Bij Dronten is een bovenkaak met twee kiezen van een mammoet aan het licht gekomen.

In sectie Y werd een fraaie, essenhouten kam gevonden en in sectie L een laat-middel-

eeuws kruikje uit de 14de-15de eeuw. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

GELDERLAND

Buren. Raadhuis. Ter voorbereiding van de restauratie werd een onderzoek ingesteld naar de bouwgeschiedenis. Hierbij werd duidelijk, dat het benedenhuis oorspronkelijk uit twee delen heeft bestaan: een voorhuis van ongeveer vier meter hoogte en een onderkelderd achterhuis (baksteen in de kelder: 27 x 13 x 6/7 cm). De beide tongewelven van de kelder zijn later uitgebroken. De vorm van de sleutelstukken in het voorhuis wettigt een datering in de eerste helft van de 16e eeuw. De schoorsteen heeft zich vermoedelijk steeds tegen de achterwand van het achterhuis bevonden. De eerste verdieping en het schuine gedeelte van de kap met het torentje dateren van een verhoging in 1608. In 1739-1740 ontstond een loze bovenverdieping door wijziging van de kap.

Zaltbommel. Ruitersstraat 8/10. In verband met voorgenomen wijzigingen van het interieur werd een documentatie-onderzoek ingesteld. Het huis, dat een utilitair karakter heeft, zal evenals de huizen nr. 14/16 en nr. 18 omstreeks 1630 zijn opgetrokken (baksteen 23/24.5 x 11/12 x 4.5/5 cm; 10 lagen = 61 cm). Het linker gedeelte bevat op elk van beide verdiepingen twee kamers, terwijl de gevelindeling doet veronderstellen, dat er ook gelijkvloers twee kamers geweest zijn. Het rechtergedeelte bevat een hoge ruimte en daarboven nog een ongedeelde ruimte. Een dak ontbreekt thans doch op de kaart van Blaeu uit 1649 is het huis weergegeven met een dak en een dakkapel boven het midden van de voorgevel. Enkele eiken kozijnen met diefijzers zijn nog aanwezig. Omstreeks 1750 is het aangrenzende huis (nr. 10), dat eveneens voorkomt op de kaart van Blaeu, achterwaarts uitgebreid. Door middel van een trappenhuis werd toen een verbinding tot stand gebracht met nr. 8, dat nadien als dienstgebouw fungeerde.

UTRECHT

Amersfoort. Hof 5. Ter voorbereiding van de restauratie werd een onderzoek ingesteld naar de bouwgeschiedenis van dit huis, waarvan het oudste deel — te oordelen naar de vorm der sleutelstukken en de constructie en het merksysteem van de kap — moet zijn opgetrokken in de eerste helft van de 16de eeuw, waarschijnlijk kort na de stadsbrand van 1520 (vgl. H. Halbertsma, *Zeven eeuwen Amersfoort*, Amersfoort 1959, blz. 89). Dit oudste gedeelte bestaat uit een kelder met vier graatgewelven op een middenpijler, een ongeveer vier en een halve meter hoog benedenhuis met een stookplaats tegen de linker zijmuur, een bovenverdieping van ongeveer twee en een halve meter hoogte met een stookplaats tegen de rechter zijmuur en een zolder. De moerbalken bezitten sleutelstukken met op zij versierde peerkralen; hun ankers vertonen franse leliemotieven. Dit huis werd tezamen met het aangrenzende huis (nr. 6, waarvan overigens nog slechts de gelijkvormige kelder bewaard is) achterwaarts uitgebreid met gebruikmaking van een oude tuinmuur; en wel omstreeks 1600, zoals o.a. blijkt uit de vorm der sleutelstukken in dit nieuwe gedeelte. Later, mogelijk op het einde van de 18de eeuw, werd deze achterbouw verhoogd en werd de voorgevel gewijzigd. De deur in het keukenpoortje aan de steeg is een oude celdeur uit de Dieventoren.

IJsselstein. Raadhuis. Bij een onderzoek ter voorbereiding van de restauratie is gebleken, dat dit gebouw niet 17de eeuws is, zoals tot dusverre werd aangenomen doch 16de eeuws. Zo wijzen de door Renaissance-kraagstenen gedragen pseudosleutelstukken met hun samengestelde profilering op omstreeks 1550. Het blijkt tevens uit de vorm van de onderhuisingang aan de Weidestraat en die van de ingang, welke zich blijkens een tekening uit 1744 van Jan de Beyer vroeger bevond onder het bordes.

Het wordt bevestigd door de kapconstructie, die nog een nokgording heeft. De ingangspartij vertoont inderdaad een vorm, die een datering in het begin van de 17de eeuw zou kunnen wettigen; zij kan echter evenzeer ontstaan zijn in het midden van de 16de eeuw, mogelijk onder invloed van Pasqualini. Het huis, dat is opgetrokken uit baksteen van 26.5/27 x 12/13 x 6/7 cm; 10 lagen = 70 cm, had vroeger een andere indeling, zoals volgt uit de tekening van Jan de Beyer. Na 1744 kwam een nieuwe stoep tot stand en verdween daar de toegang tot het onderhuis. De huidige vensters van de hoofdverdieping zijn van 1838.

ZEELAND

's-Gravenpolder. Herv. kerk. Van Ds. J. H. Klui-ver ontvingen wij nog enige aanvullingen op onze mededelingen in het Nieuws-Bulletin van

1959, kol. *203-*206. De dwarsarm aan de noordzijde, dagtekenend uit het midden van de 16de eeuw, staat op een oudere fundering van zogenaamd stapelwerk, zoals ook voorkomt aan het schip. In de derde travee van het vernieuwde schip heeft zich bij deze dwarsarm nooit een venster bevonden en een poortje gaf er toegang toe. Ongeveer 60 cm onder de gootlijst van de kerk was de oorspronkelijke hoogte van de noorderarm zichtbaar. De sacristie is oorspronkelijk ongeveer een meter korter geweest. De zuiderarm is gebouwd om de westmuur van de vergrote sacristie. Een gewelflijn was nog in deze muur waar te nemen. Voor de datering van de ruimten naast de toren kan het opschrift op het doopvont (thans in het Museum te Middelburg) wellicht enig houvast bieden. Het luidt: Dit es gegevē door Lysbeth Cornelis Willemsz. weduwe a^o XV^eLII.

MUSEUM-NIEUWS

THE POLY-HISTORICAL EXHIBITION

BY TORSTEN ALTHIN *

In 1932 the Gustavus Adolphus Tercentenary Memorial Exhibition was held in some of the large halls of Nordiska Museet, Stockholm. In more than one respect it proved a most remarkable event. As a museum expert of long standing, I was struck in the first place by its comprehensiveness. With the aid of original objects from The Royal Armoury, private collections and archives the life story of the Swedish King, champion of European Protestantism, could be traced from birth to heroic death on the battlefield at Lützen. The military operations in Central Europe and the King's activities as supreme commander had been charted by contemporary maps, engravings, documents, arms and uniforms. The King as a statesman and Swedish society in those days were illustrated very clearly. Art and craftsmanship of the first half of the 17th Century were represented by many imposing achievements. Besides, cultural conditions and the Swedish way of living at the time were revived by numerous

* Dit artikel werd geschreven naar aanleiding van de slotopmerking in de bespreking van de tentoonstelling Paus Adrianus VI in afl. 1 van dit Nieuws-Bulletin. Schrijver was voorzitter van het 5de ICOM-congres te Stockholm, 1959.

objects such as furniture, costumes, tools, appliances used in industry, agriculture and in the home and devices for time measurement.

All these objects had been assembled in a setting which formed an architectural whole and their display was impeccable from a museological point of view.

A presentation so all-inclusive of a brief epoch made the visitor realize the opportunity for arresting displays offered when treasures which are hidden in museums and private collections are assembled to a poly-historical demonstration of a given epoch with one central theme. The 17th Century emerged out of the dusk to become more comprehensible than it had ever been before.

From then on all systematic collections of conventional museums struck me as wrong and utterly lacking in interest. Paintings and sculpture in art galleries, rustic furniture in folklore museums, tomes and documents in libraries and archives seemed mere details torn from their wider cultural contexts.

I have visited many museums and exhibitions before and after 1932, yet none of them is to be compared with that memorial exhibition dedicated to Sweden's Gustavus Adolphus.

Occasionally I have discussed with my Swedish colleagues the prospects for a permanent poly-historical museum of Swedish history, culture, art, science, handicraft, technique, industry, peasant culture, etc. A project of this kind, however, can hardly be achieved — it would clash too violently with traditional thinking in museum circles, at least at the moment.

Hence, on the occasion of a visit last October to the Pope Hadrian VI Exhibition in the Central Museum, Utrecht, I realized even more keenly how an exhibition of a cross-section of a given epoch may prove an unforgettable experience. The epoch in question dated back centuries before Gustavus Adolphus and concerned a period and an area both unfamiliar to me — the 15th and 16th Centuries in Central and Southern Europe and, in addition, the life work of a prominent Roman Catholic personage. In a few hours I learnt more from this exhibition than I did during my previous 40 years as a museum man while visiting all sorts of museums in Europe and the United States.

The profusion of exhibits relating to Pope Hadrian's life and person brought home his powerful personality to me, until then unacquainted with that period and country. This impression surely would have proved less strong but for the material from museums and treasure troves in Belgium, France, Spain, Italy and other countries which illustrated both Pope Hadrian's age and environment. Here rarities were on display which are not on view normally: magnificent gobelin tapestries, bits of paper, the pomp of Roman Catholic feast days side by side with trifling everyday objects. All objects, documents, and books had something to tell about the man, the age and the circumstances in which he and his contemporaries lived, thought and worked. No exhibition can do more than that — can neither a museologist in his efforts to resurrect the many aspects of the past.

The theme of the 5th General Conference of the International Council of Museums in Stockholm 1959 was "Museums as Mirrors — Their Potentialities and Limitations". The Utrecht exhibition, an outstanding achievement by Dr. Maria Elisabeth Houtzager, furnished convincing proof that an exhibition can serve as a "mirror", that gratifying results may be obtained by developing the possibilities of each relevant object. The "limitations" are fewer than is usually realised, at least by a person who is aware that the primary task of the museum is to evoke a "Theatrum

Mundi", by which I mean that it should give the man in the street an emotional experience of an era, a personage, a development of which the effect is felt throughout the centuries.

Reconstruction of the past cannot be accomplished more effectively than by letting the authentic objects speak for themselves. Pictures, books, lectures and television are only substitutes for, and at best complements to, such historic original objects as have been handed down the ages and, thanks to a merciful Providence, have found a haven in museums and private collections throughout the world.

As head of a special museum — Tekniska Museet in Stockholm — I never felt my limitations so keenly as when facing the Gustavus Adolphus Exhibition in Stockholm 1932 and the Pope Hadrian VI Exhibition in Utrecht 1959.

As lasting mementos to these two events I treasure the exemplary catalogues. In content they are as different as Roman Catholicism and Protestantism. What they have in common is an explanatory text which reflects — as did the exhibits themselves — two strong personalities who, each in his own way, exerted a strong influence on his age and thereby affected events in the past, thus proving that what is essential in history is after all the personal element. Exhibitions of this kind, that bridge the span of time and space should, in my opinion, help men to realize the community of interest reaching beyond differences of creed, population groups, nations and eras. In this respect museums have to shoulder a task of responsibility. Many initiatives have been taken with a view to building such bridges, but their level is generally dictated and determined by branch experts. According to the latter, museum showcases show as a rule only what appeals to the eye. It is true that the works of artists and writers of all nations reflect their age and its everyday thinking and doing, ordinary details, vital decisions, individual or collective, material conditions on weekdays or holidays, in peace or in wartime, — yet faith and insight form the real cultural foundation rather than great achievements of art or poetry.

This superb exhibition resulted in these reflections relating not so much to the Utrecht exhibition as such as to the general question whether the museums with their strict divisions are rational or not. I am inclined to answer in the negative. I am aware of the fact that all the world's museums have been established more by chance than by planning. In the latter case the museum

program was invariably limited and adjusted to the initiator's wishes. It stands to reason, however, that but for the work in the special museums — by which I mean all existing museums — far less would have been preserved from the past for detailed study. All special studies would indeed have proved impossible.

What I have in mind is a national poly-historical museum in every country, typical of each

culture, where modern man finds firm ground in the transitory present, understanding of the past and a stimulus for future efforts. Is this asking too much? After my visit to the Pope Hadrian VI Exhibition, I should say not. I certainly believe that it is not beyond our scope but realization of such a program will require a great deal of re-consideration and readjustment on the part of museum people.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUROU VOOR
KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE *

ALKMAAR

— *Stedelijk Museum*. Wat de zee verborg en prijsgaf, 200 000 jaar Zuiderzee -30 mrt.

ALMELO

— *Stadhuis*. Schilderijen van Jan Slijkhuis -15 april

AMERSFOORT

— *Gemeentemuseum*. Variaties op het landschap, werk van hedendaagse schilders -18 mrt.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum*. Bekoring van het kleine -31 mrt.

— *Stedelijk Museum*. Fritz Harnest, collages en houtsneden -21 mrt.

De Onafhankelijken -28 mrt.

De Brug -29 mrt.

Moderne Italiaanse Kunst uit de collectie Estorick -4 april

Schilderijen van J. Sanders en sculpturen van Sh. Tajiri -4 april

— *Kon. Instituut voor de Tropen*. Profiel van Mexico -21 mrt.

— *Zoölogisch Museum*. De IJstijden, de invloed van de ijstijd op de dierenwereld, speciaal in Nederland

ARNHEM

— *Gemeentemuseum*. Herdenkingstentoonstelling van de beeldhouwer Willem Reyers -11 april

BERGEN

— *De Rustende Jager*. Tekeningen, grafiek en kleine plastieken van de werkende leden van het Kunstenaars Centrum Bergen -21 mrt.

BLOEMENDAAL

— *Bloemenheuvel*. Tekeningen van Dirc Lindeboom -4 april

DELFT

— *Mensa*. Johan van den Berg -26 mrt.

— *Kunstzaal Fenna de Vries*. Kunst en woning-inrichting -15 mrt.

DORDRECHT

— *Pictura*. Nederland schildert. Talens prijs 1959 19 mrt.-3 april

EINDHOVEN

— *Stedelijk Van Abbemuseum*. Jonge kunst uit de collectie Dotremont -29 mrt.

ENKHUIZEN

— *Rijksmuseum Zuiderzee*. Jubileumtentoonstelling Paneel en Penseel. Beschildeerde meubels 19 mrt.-eind okt.

ENSCHEDÉ

— *Rijksmuseum Twenthe*. Tekeningen van Vincent van Gogh -21 mrt.

'S-GRAVENHAGE

— *Gemeentemuseum*. Boekbanden van Eduard Mclean -19 mrt.

1000 jaar Chinese schilderkunst -28 mrt.

Nieuwbouw Hoofdkantoor Nederlanden van 1845 te Den Haag onder auspiciën van de Dr. H. P. Berlage Stichting 25 mrt.-2 mei

Huis en Huisraad in de Griekse en Romeinse Oudheid 17 mrt.-9 mei

Groninger grafiek, vernieuwing in de jaren '20 22 mrt.-16 mei

— *Kunstzaal Th. van Efferen*. Schilderijen en gouaches van S. Barbara Dagen

* Zie de mededeling op kol. *77-*78 van dit Nieuws-Bulletin.

GRONINGEN

- *Groninger Museum*. Keerpunten in de Nederlandse schilderkunst van 1920-1960 -28 mrt.

HAARLEM

- *Kunstcentrum De Ark*. Werk van 40 Haarlemse schilders -24 mrt.

HEERLEN

- *Raadhuis*. Schilderijen van L. Molin en plaketten van P. Killaars -15 mrt.

HILVERSUM

- *Goois Museum*. Hellas in Hilversum 25 mrt.-19 april

LAREN

- *Singermuseum*. Aquarellen en tekeningen van S. Schröder -21 mrt.

LEEUWARDEN

- *Kunstzaal Van Hulsen*. Grafiek van Metten Koornstra en A. Veldhoen -20 mrt.
— *Kunstcentrum Prinsentuin*. Kunst in het klein, de schoonheid van oude tegels -3 april

LEIDEN

- *Sted. Museum De Lakenhal*. H. Berserik, J. Hofland, H. M. de Jong, K. van Roemburg, Ch. Stok, T. Wegner, C. Westerik, en A. v. d. IJssel -28 mrt.
Nederland schildert, Talens prijs 1959 8-24 april

OTTERLO

- *Rijksmuseum Kröller-Müller*. Collectie Theo van Gogh

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-Van Beuningen*. Cordon Graig en Engelse grafiek van zijn tijd -29 mrt.
— *Maritiem Museum Prins Hendrik*. 350 jaar Japan -25 april
— *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Lappen, Nomaden uit het Noorden mrt.-juni
— *Groothandelsgebouw*. Schilderijen en tekeningen van Louis Greey -23 mrt.
— *De Schuur*. Groepstentoonstelling
— *Kunstcentrum 't Venster*. Schilderijen van Toon Vijftigschild. -8 april
— *Kunstzaal Zuid*. Amateur-fotografenclub Rotterdam-Zuid -21 mrt.

TILBURG

- *Paleis-Raadhuis*. Romantiek en Biedermeier -4 april

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Moderne Braziliaanse Kunst 16 mrt.-16 mei
— *Kunstzaal De Jacobitoren*. Schilderijen van Agathe Zetraeus -20 mrt.

MEDEDELINGEN

TENTOONSTELLINGSAGENDA

Deze maand-agenda, lopende van de 15de tot de 15de, wordt voortaan verzorgd door het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Korte Vijverberg 7 te 's-Gravenhage, tel. 11.34.44.

De berichten over de daarin op te nemen tentoonstelling gelieve men *vóór de eerste van de maand* te zenden aan het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie.

Voor nadere gegevens omtrent adressen en openingstijden van de musea, de kunstzalen enz. raadplege men het Mededelingenblad van het Ministerie van O.K.W., waarin iedere twee weken door het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie een zeer uitvoerige agenda wordt gepubliceerd. Ten behoeve van het publiek worden van deze twee-wekelijkse agenda overdrukken gestuurd aan de musea, de kunstzalen en de kunsthandels en aan enkele openbare instellingen, waar zij op het mededelingenbord ter inzage zijn opgehangen.

NEDERLANDSE JEUGDBOND TER BESTUDERING VAN DE GESCHIEDENIS

Op 10 juli 1958 werd op een te Amsterdam gehouden vergadering van vertegenwoordigers van geschiedkundige verenigingen van middelbare scholieren, de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis opgericht, welke bond zich ten doel stelt onder de jeugd van Nederland de belangstelling voor en het onderzoek van de geschiedenis, de kunstgeschiedenis en de prehistorie te bevorderen.

Alle jongeren tussen 12 en 23 jaar kunnen lid worden van deze bond, die neutraal is op godsdienstig en politiek gebied.

Gedurende haar éénjarig bestaan werden reeds vele lezingen, excursies en kampen georganiseerd, zoals studiereizen naar de Friese en Groningse terpen, de Drenthse hunebedden en ongeveer vijftien uit historisch oogpunt belangrijke steden.

In de zomervakantie werd onder auspiciën van het Provinciaal Museum van Drenthe een archeologisch werkkamp gehouden, waarbij de deelnemers geheel zelfstandig, doch onder technische leiding van een staf lid van het B.A.I. te Groningen, een Vroege Bronstijd grafheuvel opgroeven.

Alle afdelingen verzorgden hiernaast nog een eigen programma, bestaande uit lezingen, filmavonden, excursies naar musea, heemkennistochten enz.

Ook voor 1960 staan weer interessante dingen op het programma: studiereizen, o.m. naar Brabant en Parijs en archeologische werkkampen op de Veluwe en in Zuid-Holland.

Voor nadere inlichtingen wende men zich tot H. Dijkstra, 2de Helmersstraat 17" te Amsterdam-W.

DE MUSEUMDAG

De eerste museumdag in 1960 zal gehouden worden te Munster i. W. van 1 tot 3 juli. Nadere bijzonderheden volgen.

VACATURES

LEIDEN PRENTENKABINET DER RIJKSUNIVERSITEIT

Bij het Prentenkabinet der Rijksuniversiteit te Leiden (Kloksteeg 25) kan (voor hele dagen) met ingang van heden geplaatst worden een

MANNELIJKE OF VROUWELIJKE KRACHT

(vanaf 23 jaar) die belast zal worden met de documentatie en registratie in de reproductie-afdeling, de zorg voor het negatievenarchief, bibliografische assistentie bij wetenschappelijke projecten.

Vereisten: kennis van de Engelse taal, kunsthistorische belangstelling, vlot kunnende typen. Enige kennis op het gebied van de documentatie strekt tot aanbeveling.

Salaris zal vallen in de schaal van f 238.66 tot f 425.04 per maand.

Brieven aan de hoogleraar-directeur.

GEMEENTE HAARLEM

Bij het bedrijf voor openbare werken kan worden geplaatst een

TECHNISCHE KRACHT

bij de afdeling monumentenzorg. Kennis en ervaring op het gebied van cultuurhistorische gebouwen strekt tot aanbeveling.

Rang en salaris naar gelang van opleiding, bekwaamheid en/of ervaring.

Kindertoelage overeenkomstig rijksregeling; vergoeding van verplaatsingskosten volgens eigen gemeentelijke regeling. Vakantietoelage 4 % van het jaarsalaris. De gemeente Haarlem is aangesloten bij het I.Z.A.-Noordholland.

Eigenhandig geschreven sollicitaties met uitvoerige inlichtingen omtrent opleiding en ervaring, alsmede opgave van referenties, binnen 10 dagen na het verschijnen van dit blad inzenden aan de burgemeester, stadhuis Haarlem.

Op de omslag vermelden: nr. 24289, BKNO.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Franekeradeel. Ter hoogte van de ijsbaan bij Midlum bleek een klein deel van de daar nog aanwezige terpresten onlangs te zijn geëgaliseerd. Een groot aantal aardewerkfragmenten kon worden verzameld, o.a. scherven van z.g. besmeten potten met kartelrand en verfstrepen bij de bodem. Door bemiddeling van de Nederlandse Heidemaatschappij konden nog enige vondsten worden achterhaald, waaronder een bijzonder fraaie, met visgraatmotief versierde slijpsteen. *F. M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Harlingen. Tussen de in het museum „Het Han-nema-huis” aanwezige bodemvondsten uit deze gemeente werden tijdens een onderzoek enige interessante stukken aangetroffen, o.m. een glazuurde en met kerfsnede-ornament versierde middeleeuwse deksel van 15 cm diameter en een aantal fragmenten van een 16de eeuwse aardewerken kachelbekleding met groen glazuur. Tot de daarop in renaissance-stijl aangebrachte versieringen behoort o.m. een voorstelling van David met de harp. *F.M. Leeuwarden (G. Elzinga).*

Leeuwarderadeel. Op de dorps terp van Stiens werd een met puntcirkels versierde teenkoot van een paard gevonden. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Oostdongeradeel. Bij het graafwerk ter plaatse van Heemstra-State tussen Morra en Metslawier (zie kol. *49) kwam een afwaterings- of drainagesysteem aan het licht. Over een lengte van ± 12 m werd een pijpleiding aangetroffen, gemaakt van ± 35 cm lange taps toelopende buizen van rood ongeglazuurd aardewerk. De zeer onregelmatig ronde buizen, die ten dele bijgesneden waren, pasten in elkaar. De leiding liep in een gracht uit, die om het hoofdgebouw gelegen heeft. Niet meer vastgesteld kon worden waarop deze afvoer, die op ± 1 m diepte werd aangetroffen, eventueel

aansluiting heeft gegeven; hij eindigde plotse-ling in een hoger gelegen deel van het terrein. De ouderdom staat nog niet geheel vast. Het aanwezige schervenmateriaal wijst echter op een aanleg van voor 1700. Dank zij de medewerking van de n.v. Grontmij te De Bilt, kon de leiding voor een deel blootgelegd worden, waarbij de buizen werden geborgen. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Rauwerderhem. Tijdens egalisatiewerkzaamheden in een weiland bij Rauwerd kwam een aantal kogelpotfragmenten aan het licht, waarop indrukken van vermoedelijk tenen vlechtwerk zichtbaar zijn. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

GELDERLAND

Gendt. De tegenwoordige Ned. Herv. kerk te Gendt bestaat uit een toren en het laat-gotische koor van een veel ouder, reeds in 891 vermeld bedehuis dat sinds lang werd afgebroken. Binnen het kader der restauratie werden op verzoek van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg enige steekproeven gedaan, teneinde de ligging, afmetingen en bouwfasen van de oorspronkelijke kerk zo mogelijk vast te stellen. Het onderzoek heeft zich vooralsnog moeten beperken tot de westelijke helft van deze kerk.

Aangetroffen werden de funderingen van een uit tufsteen opgetrokken basiliekje, waaraan naderhand een tufstenen toren of westbouw schijnt te zijn toegevoegd. Deze toevoeging was gefundeerd op een bed van kwartsiet, welk materiaal, gezien de bijmengselen, van Romeinse dakpanfragmenten, uit een in de nabijheid gelegen Romeins ruïneveld zal zijn betrokken (Xanten?).

In een later stadium schijnen de beide zijschepen te zijn afgebroken en de tussenruimte onder de muurbogen van het middenschip dichtgemetseld. Daartegenover werd de kerk in oostelijke richting met het nog bestaande,

bakstenen koor uitgebreid, aan de noordzijde waarvan een sacristie verrees. Onder de tegelvloer van deze, inmiddels weer neergehaalde uitbouw, kwam een ruime, overwelfde grafkelder te voorschijn. Vervolgens verdween ook het middenschip van de oorspronkelijke basiliek, met inbegrip van de westbouw. Insteede daarvan trok men boven de fundering van het westeinde der middenbeuk de thans nog bestaande, onlangs gerestaureerde toren op. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

Kesteren. Dank zij de medewerking van de Rijkswaterstaat zijn wij in de gelegenheid geweest een proefonderzoek te doen op de Hoge Woerd. Een nieuwe rijksweg is al over dit terrein geprojecteerd. Opnieuw is het inheemse karakter van deze woonlaag uit de Romeinse tijd bevestigd geworden. De hoop dat een andere, prehistorische woonlaag op grotere diepte nader bestudeerd zou kunnen worden, is ijdel gebleken. *R.O.B., Amersfoort (P. J. R. Modderman).*

Rossum. Dank zij een melding van mej. H. Douwes uit Rossum kan de aandacht gevestigd worden op enige belangrijke vondsten welke gedaan zijn bij het zuigen van zand in het gebied van de Oude Maas onder Rossum (vinder H. Zandée uit Heerwaarden, uitvoerder op de zandzuiger Rotterdam 7). Het betreft twee kalkstenen wijaltaren uit de Romeinse tijd (datering $\pm$ 150-250 na Chr.). Het ene is slechts weinig beschadigd en heeft een eenvoudige vorm (grootste afm. 45x 46.4 x 11.c cm); het opschrift luidt: $\overline{\text{DEAE}}\overline{\text{EXOMNAE}}/\overline{\text{AVNIVS}}/\overline{\text{VITALIS}}/\overline{\text{V.S.L.M}} =$ Aan de godin Exomna heeft Aunius Vitalis zijn gelofte ingelost, gaarne en met reden (hoogte van regel 1: $\pm$ 1.9 cm; die van de overige regels: $\pm$ 2.8 cm). De godin Exomna (haar naam is Keltisch) is verder onbekend. Het nomen gentilicium Aunius is zeer zeldzaam.

Het tweede altaar is boven het vlak met de inscriptie nog versierd geweest met een reliëf, waarvan slechts weinig bewaard is gebleven (grootste afm.: 63 x 35.1 x 27.3 cm). De inscriptie luidt: $[\text{D}]\overline{\text{EO}}/\overline{\text{M}}[\overline{\text{E}}]\overline{\text{RCVRIO}}/[\overline{\text{E}}]\overline{\text{X}}[\overline{\text{.}}]\overline{\text{IVSSV}}/\overline{\text{IPSIVS}}\cdot\overline{\text{FL}}/\overline{\text{VIRILIS}}/\overline{\text{V.S.L.M}} =$ Aan de godheid Mercurius heeft volgens diens bevel T(itus) Fl(avius) Virilis zijn gelofte ingelost, gaarne en met reden (hoogte van regel 1: $\pm$ 3 cm; die van regel 2-4: $\pm$ 2.7 cm en die van regel 5-6: $\pm$ 2.5 cm). Het reliëf toonde

Mercurius, zittend op een naar links liggend dier, zeer waarschijnlijk een ram. De linker-voet van Mercurius was geplaatst op een naar links gerichte (moeras)schildpad. Aan de rechterkant van de overblijfselen van het reliëf zijn sporen te zien van vogelpoten, vermoedelijk van een haan.

Beide altaren bevinden zich thans in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Andere Romeinse vondsten welke eveneens afkomstig zijn uit het gebied van de Oude Maas onder Rossum en die behoren tot de collectie van de heer M. Zandée, zijn een bronzen haarnaald, een ogenfibula, een draadfibula, een emailfibula en een fraai geconserveerde sestertius van Caligula (37-41 na Chr.). Romeinse aardewerkscherven van dezelfde vindplaats zijn in het bezit van de heer W. Douwes te Rossum; deze zijn te dateren van de Flavische tijd tot in de 3de eeuw na Chr. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

NOORD-HOLLAND

Krabbendam. Sedert half maart wordt in het kader van een ruilverkaveling een onderzoek ingesteld op het terrein van het voormalige grafelijke kasteel Nieuwendoorn. Reeds jaren geleden was door de eigenaar, de heer A. Biersteker, enig muurwerk ontdekt dat door enige oudheidminnaars werd blootgelegd. De werkzaamheden hebben drie buitenmuren van de voorburcht en een bijna volledige plattegrond van het hoofdgebouw aan het licht gebracht. Het rechthoekige gebouw heeft zeer zware muren; de zwaarte van de enceinte bedraagt 1.70 m, terwijl de hoofdtoeren op de linkerhoek van de voorgevel opgetrokken werd met muren van ongeveer 2.50 m. De toegang was gelegen in een zware, uitspringende toren. Op het terrein werd een waterput aangetroffen welke interessante vondsten (aardewerk en brons) bleek te bevatten. Het onderzoek zal binnenkort afgesloten kunnen worden. *R.O.B., Amersfoort, (J. G. N. Renaud).*

NOORD-BRABANT

Esch. De opgraving ten noorden van de Haarense weg (voormalige Keitersstraat) is op 19 maart voorlopig beëindigd.

In het laatste stadium van het onderzoek is de plattegrond gevonden van een regelmatige achthoek waarvan de $\pm$ 9 m lange zijden bestaan uit ongeveer 15 cm brede greppels, terwijl de hoekpunten aan de buitenzijde ge-

accentueerd zijn door rechthoekige paalkuilen van $\pm 35 \times 50$ cm. In de greppels werden hier en daar sporen van in doorsnee ronde en rechthoekige paaltjes waargenomen. Uit een der greppels is een buikscherf van een Romeinse pijpenaarden kruik afkomstig. Ongeveer in het centrum van de regelmatige achthoek was het — in september 1959 opgegraven — Romeinse graf nr. 4 gelegen.

Van de rechthoekige „omheining” van graf 5 kon de plattegrond worden aangevuld. De westelijke zijde bleek nog over een afstand van ongeveer 14 m door te lopen in noordelijke richting voorbij de noordwand. Een voortgezet onderzoek kan hierover nog nadere bijzonderheden aan het licht brengen.

Rondom graf 6 is eveneens een groot vlak onderzocht. Daarbij zijn enige ronde paalkuilen ontdekt die zeer waarschijnlijk ouder zijn dan de begraafing.

Van het voor-Romeinse kringgreppenveld is thans de begrenzing aan de noord-, zuid- en westzijde bepaald. Binnen de kringen, maar niet in het centrum daarvan, zijn hier en daar potten met crematie, houtskool en soms ook potscherven ontdekt. Uit de kringen zelf zijn ook enige scherven van aardewerk te voorschijn gekomen. De prehistorische verschijnselen zijn waarschijnlijk alle te dateren in de latere Hallstatt-tijd.

In het centrum van het kringgreppenveld zijn de greppels vaak doorsneden door rechthoekige kuilen, in enkele waarvan fragmenten van Romeinse kruiken zijn aangetroffen. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

Haps. Bij de medio februari aangevangen opgraving te Haps zijn behalve de sporen van een urnenveld ook uit andere perioden resten aangetroffen.

Een kleine gravette-spits, een steker en een krabber, alsmede afval van vuursteenbewerking wijzen op een verblijf van jong-paleolithische jagers ter plaatse.

Een geretoucheerde dolkspaan, een fragmentje van een gepolijste vuurstenenbijl en wat vuursteenafval wijst op neolithische activiteiten. Enkele klokbekerscherfjes en een z.z.w.-n.n.o. georiënteerde grafkuil met een deel van een Veluwe klokbeker geven wellicht een nadere datering voor dit vuursteenmateriaal. De klokbeker is beschadigd door de aanleg van een der greppels van het urnenveld.

De drie grote kringgreppels, waarover in

het voorgaande „Archeologisch Nieuws” werd gerept, zijn inmiddels vermeerderd met een vierde. Alle zijn aangelegd rond een zelfde middelpunt, waar vier plaatsen met crematieresten zijn aangetroffen. Slechts een daarvan is in een urn bijgezet, welke vermoedelijk van het Drakensteintype is.

Bij de reeds vermelde dolk zijn tussen de crematieresten voorts nog drie ijzeren pijlpunten van een ijzeren gekropte naald gevonden. Voorlopig zouden wij deze vondst die binnen een gesloten kringgreppel is aangetroffen, in de late Hallstatt-tijd willen dateren. Sommige van de bijzettingen binnen een kringgreppel met opening of onderbreking gaan vergezeld van bijgiften, zoals een bronzen getordeerde halsring en een bekertje dat in het milieu van de Marnecultuur thuis hoort.

Na als necropool te zijn gebruikt blijkt het terrein nog vóór de Romeinse tijd bewoond te zijn geweest. Paalsporen van een gebouw en enkele z.g. graanschuurtjes op 4 en 6 palen verduidelijken deze periode. Bovendien vindt men over het gehele terrein een laag met vele kleine scherven. Wij menen deze laag als de akkergrond van de bewoners te moeten beschouwen.

In de bovengrond zijn enkele middeleeuwse scherven, o.a. van reliëfband-amfoor, Pingsdorfer en kogelpottenaardewerk gevonden. Zij duiden erop dat de bewoning van het huidige Haps tot de 11de eeuw teruggaat. *R.O.B., Amersfoort (P. J. R. Modderman).*

ZEELAND

St. Maartensdijk. In verband met herverkavelingswerkzaamheden werd in februari gedurende vier weken een vrij uitvoerig onderzoek ingesteld in de overblijfselen van drie z.g. „vluchtbergen”, gelegen in de Oude Landpolder ten noorden van St. Maartensdijk. De onderzochte bergjes bleken in één periode te zijn opgeworpen, twee daarvan in de 13de eeuw, de derde waarschijnlijk eerst in de 14de eeuw of nog later. Over de oorspronkelijke hoogte van de heuvels is niets bekend. Bij de twee oudste bergjes werd in de omringende, maar reeds in een vrij vroeg stadium weer gedempte „gracht” enig baksteenpuin (formaat $28 \times 13 \times 7$ cm) aangetroffen, afkomstig van de afbraak van een gebouw dat vroeger op de top zal hebben gestaan, benevens wat houtwerk in de vorm van brede planken en een enkele diep gefundeerde paal. Van een ringmuur of een

uitbraaksleuf daarvan werd bij geen der bergjes ook maar enig spoor teruggevonden. De schaarse vondsten van aardewerk — voor het merendeel uit de 13de en 14de eeuw — wijzen op een weinig intensieve bewoning. De drie

bergjes lagen ongeveer in een driehoek op een afstand van ± 600 m uit elkaar. *R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger en A. van Pernis).*

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

GELDERLAND

Hattem. Kerkhof 7. In verband met de voorgenomen restauratie is een onderzoek ingesteld naar de bouwgeschiedenis. Hierbij is komen vast te staan, dat het linkergedeelte grotendeels uit het midden van de 16e eeuw stamt behoudens een oudere trapgevel, opgenomen in de rechterzijgevel van het voorhuis, en de 19de eeuwse voorgevel. Tegen de rechterkant van het achterhuis werd in 1618 een nieuw gedeelte gebouwd, waarvan de hoofdgevel uitmunt door de fraaie vullingen van de boogtrommels boven de vensters en de achtergevel een gezwenkte contour heeft.

Zaltbommel. Boschstraat 22. Bij een onderzoek is gebleken, dat dit huis oorspronkelijk één geheel uitgemaakt heeft met nr. 20. Het oudst is vermoedelijk de kelder onder het achterhuis, die mogelijk nog dateert van vóór de stadsbrand van 1524. Deze kelder ligt met de as loodrecht op de straat. In het midden van de 16de eeuw is er een nieuw huis gebouwd met de daknok evenwijdig aan de straat en aan de achterzijde een halfuitgebouwde traptoren. In de eerste helft van de 18de eeuw is het huis gedeeld; het linkergedeelte, dat toen een insteek kreeg, werd bij die gelegenheid uitgebreid met een achterhuis over de volle breedte van het oude pand. Bij de bouw van de fraaie Lodewijk XV-voorgevel voor het linkergedeelte werd de balklaag van de verdieping omhoog gebracht.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Prinsengracht 300. Dit huis, oorspronkelijk wellicht midden 17de eeuws, is in de 18de eeuw geheel verbouwd tot boven en benedenhuis en voorzien van een fraaie ingezwenkte halsgevel in Lodewijk XV-stijl. Bij de restauratie, die thans aan de gang is, is blijkens mededeling van de architect Y. Kok boven een

der stucplafonds een plankje gevonden met het volgende opschrift: henderik van Liwaarde D v d Kroon elias Straalman hebbe dit huys gemaakt in het jaar 1767.

Bloemendaal. Sparrenheuvel. Tijdens de restauratie is ten aanzien van de bouwgeschiedenis het volgende aan het licht gekomen: In het tweede kwart van de 17de eeuw werd er een rechthoekig huis opgetrokken met de korte zijde naar de weg gekeerd en onder een hoog dak. Haaks hierop werd vervolgens in twee etappes een voorvleugel gebouwd, zodat het complex een T-vormige plattegrond verkreeg. In het derde kwart van de 18de eeuw had een ingrijpende verbouwing plaats, waarbij de voorvleugel van een strakke façade met geblokte hoeklisenen werd voorzien en het oudste gedeelte, waarvan het dak afgeknot werd, achterwaarts werd uitgebreid. In het oudere gedeelte werd een gang aangelegd in aansluiting op een nieuwe centrale hal in de voorvleugel. Weer later werden aan de achterzijde kleine zijvleugels toegevoegd. In het midden van de vorige eeuw werd o.a. het midden van de voorvleugel terug gelegd, zodat een open voorhal ontstond met zware zuilen om het dak te dragen.

ZUID-HOLLAND

Heenvliet. Ambachtshuis. Ter voorbereiding van de restauratie werd een onderzoek ingesteld naar de bouwgeschiedenis van dit complex, waarvan het oudste deel, gevormd door de keldermuren onder het achterste stuk van de middenvleugel, beschouwd mag worden als een overblijfsel van het voormalige huis Wielestijn. Van die kelder uit loopt een gang schuin door de rechtervleugel, mogelijk naar de dichtgeworpen kelder van het laat-15de eeuwse voorhuis van het oude raadhuis, dat mede behoort heeft tot de eigendommen van de ambachts-

heer. Het voorste gedeelte van de huidige middenvleugel werd gebouwd in de eerste helft van de 16de eeuw, zoals blijkt uit de (verminkte) laatgotische sleutelstukken en het telmerkentype in de kap. Nadat het huis in 1627 verkocht was aan Johan van den Kerckhoven Polyander (vgl. G. 't Hart, *Historische beschrijving der vrije en hoge heerlijkheid van Heenvliet*, Heenvliet z.j., blz. 206) is het uitgebouwd tot de huidige omvang. Eerst kwamen, mogelijk na afbraak van middeleeuws werk, achtereenvolgens het voorste en het achterste gedeelte van de rechtere vleugel tot stand, spoedig gevolgd door de linkervleugel en een geheel nieuwe voorgevel. Vervolgens bouwde men op middeleeuwse funderingen het achterste gedeelte van de huidige middenvleugel, waartegen nog een zijvleugel met erker werd opgetrokken. Blijkens tekeningen in het Kaartboek van Heenvliet van 1693 had de voorgevel kruisvensters onder geblokte ontlastingsbogen en twee door een balustrade verbonden rijk versierde topgevels met gebeeldhouwde klauwstukken; de linkervleugel bezat bovendien een tweemaal uitgezwenkte achtergevel ('t Hart, *o.c.*, pl. 14 en 15). Nadat het huis in 1737 in het bezit was gekomen van Jean Louis van Alderwerelt ('t Hart, *o.c.*, blz. 233) werd de voorgevel na afbraak van topgevels en balustrade gepleisterd en voorzien van een rechte kroonlijst; de kruisgespannen werden uit de vensterkozijnen gehaald om plaats te maken voor schuiframen. Bij die gelegenheid kwam ook het stucwerk tot stand in de hal achter de toen gewijzigde ingang in de linkerzijgevel. De achtergevel van de linkervleugel werd in een puntgevel veranderd; de bel aan deze gevel is van 1739. De rechtere vleugel, die in het midden van de vorige eeuw tot afzonderlijk

woonhuis was verbouwd, stond reeds in 1920 leeg.

— Oude Raadhuis. Bij een onderzoek van dit gebouw is gebleken, dat het voorste gedeelte, gezien de vorm van de sleutelstukken, nog laat-15de eeuws kan zijn; een trapgevel, waardoor dit gedeelte rechts was afgesloten, maakt thans deel uit van de scheidingsmuur met het secretariegebouw; aan deze kant bevond zich ook de stookplaats. Het achterhuis is niet veel later tot stand gekomen. Hier bevindt zich, verborgen achter de huidige Lodewijk XV-schoorsteenmantel een vrijwel volledige gotische schouw met eenvoudige houten consoles. Wanden en houtwerk aan en bij de schouw waren geheel rood geschilderd met dodenkop. De fraai gemetselde strekken boven de vensters in de zijgevel zullen gemaakt zijn in de 17de eeuw. Omstreeks 1740 had er een omvangrijke verbouwing plaats, waarbij de voorgevel werd vernieuwd en o.a. de genoemde Lodewijk XV-schoorsteenmantel, een stucplafond en goudleerbehang werden aangebracht in de zaal.

NOORD-BRABANT

Geertruidenberg. Markt 6. Ter voorbereiding van een restauratie is een onderzoek ingesteld naar de bouwgeschiedenis van dit huis, dat — behoudens latere aanbouwen aan de achterzijde — uit twee gedeelten bestaat, beide met de daknok loodrecht op de straat. Het linker gedeelte bevat geen belangrijke oude onderdelen; het rechter gedeelte echter vormt het overblijfsel van een groot gotisch huis, waarvan de andere helft — ter plaatse van nr. 8 — thans niet meer bestaat. Uit de kapconstructie valt af te leiden, dat dit gotische huis in de 17de eeuw gedeeltelijk werd en achterwaarts verlengd.

BONDS-NIEUWS

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND, GEHOUDEN OP ZATERDAG 27 FEBRUARI 1960, DES VOORMIDDAGS TE 11 UUR, IN DE AULA VAN HET STEDELIJK MUSEUM TE SCHIEDAM.

Aanwezig zijn 68 leden en introducés. De leden van het bestuur MR. G. J. WIT, IR. C. L. TEMMINCK GROLL en MR. A. P. VAN SCHILFGAARDE hebben bericht dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

De voorzitter, de heer TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER, opent de vergadering. Na woorden van dank te hebben gesproken tot het gemeentebestuur van Schiedam, dat de sfeervolle ruimte van de voormalige kapel van het St. Jacobsgast-

huis voor deze bijeenkomst heeft willen afstaan, welke dank zich ook uitstrekt tot de conservator van het Stedelijk Museum, de heer P. L. A. JANSSEN, en zijn medewerkers, zet hij in het kort de redenen uiteen, die het bestuur hebben doen besluiten een algemene vergadering te Schiedam te beleggen. Zonder vooruit te willen lopen op de parade der monumenten in deze stad, die de eerste inleider, de heer A. VAN DER POEST CLEMENT, de aanwezigen ongetwijfeld zal voorzetten, vraagt de voorzitter de bijzondere aandacht voor een tweetal, welks toekomst de Bond met zorg vervult. De oudste is de z.g. ruïne van Mathenesse, eigenlijk de bouwval van het Huis te Riviere, dat als de bakermat van de stad is te beschouwen. Reeds lang verkeert deze ruïne in een verwaarloosde staat. De Bond zou het daarom bijzonder toejuichen, indien bij de bouw van het in de onmiddellijke omgeving geprojecteerde nieuwe raadhuis tot de consolidatie van de ruïne kan worden overgegaan, opdat oud- en nieuw Schiedam elkaar hier de hand reiken. Het andere zorgenkind van de Bond is het fraaie patriciershuis aan de Lange Nieuwstraat 195, dat als het „Rowallanhuis” bekend staat. De Rotterdamsche Bank n.v. heeft dit pand aangekocht met de bedoeling het te slopen en ter plaatse een modern kantoorgebouw neer te zetten. Nu de Staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen helaas heeft gemeend zich tegen de voorgenomen afbraak niet te moeten verzetten, zal het huis verloren gaan; wel vraagt de Bond zich af, of de belangwekkende decoraties van het interieur niet voor Schiedam behouden kunnen blijven, bijv. door overbrenging naar het nog te restaureren gedeelte van het voormalige St. Jacobsgasthuis, thans Stedelijk Museum.

De *notulen* van de algemene ledenvergadering van 19 juni 1959 (afgedrukt in het *Nieuws-Bulletin*, 6de serie, jaargang 12 (1959), kolom *129 e.v.) worden ongewijzigd goedgekeurd. Onder de *ingekomen stukken* leest de secretaris een brief voor van de Staatssecretaris van OKW, waarin hij zich bereid verklaart ter tegemoetkoming in de exploitatiekosten van het Bulletin over het jaar 1958 een bedrag van f 10 007.— uit te betalen. De vergadering neemt met instemming kennis van deze verheugende mededeling. De voorzitter geeft vervolgens in overweging de zomervergadering van de Bond en de excursie vast te stellen op vrijdag 24 en zaterdag 25 juni 1960. De vergadering kan zich met deze data verenigen. Daarna verleent de voorzitter het woord aan de heer A. VAN DER POEST CLEMENT,

Rijksarchivaris aan het Algemeen Rijksarchief, voor het uitspreken van zijn rede „De relatie tussen economisch-sociale en cultuurgeschiedenis, getoetst aan de Schiedamse monumenten”.

Vergelijkt men — aldus de inleider — oude Schiedamse stadsplattegronden, bijv. die van Jacob van Deventer, van De Gheyn (waarvan de koperen plaat thans in het Stedelijk Museum berust) of die uit de stedenatlas van Blaeu, met de huidige situatie, dan valt het op hoe weinig van de stedelijke monumenten bewaard is gebleven. Uit de middeleeuwen en de 16de eeuw resten nog slechts de ruïne van Mathenesse en de Grote Kerk. Omstreeks 1600 was Schiedam een welvarend stadje, dat hoofdzakelijk leefde van haringrederij en handel. De bevolking nam gestaag toe, zodat het kleine kerkje uit de 13de eeuw, waarvan de fundamenten bij de restauratie van de Grote Kerk zijn teruggevonden, werd vervangen door het thans nog bestaande gebouw. Stellig was toen reeds enigermate van een cultureel leven sprake: de rijke redersfamilies en kooplieden hadden internationale relaties en zij hebben door hun eruditie en humanistische geesteshouding een stempel op de stad gedrukt. Tot het eerste kwart van de 17de eeuw speelden deze redersfamilies een belangrijke rol in het stedelijke leven en dat zij zich hun taak als dragers van cultuur bewust waren, mag o.a. blijken uit het feit, dat zij, toen een periode van economisch verval intrad, hun zorgen hebben uitgestrekt over het onderhoud van het orgel in de Grote Kerk, dat daartoe aan het beheer van de kerkmeesters werd onttrokken. Hier treedt voor het eerst een verband aan den dag tussen kapitaalbezit en cultuur! Omstreeks 1690 komt de brandersnering in Schiedam steeds krachtiger op. De bloei van deze industrie bracht een ingrijpende wijziging van het stadsbeeld te wege: de oude haringrederspanden worden afgebroken en branderijen en mouterijen verrijzen, met hun typische gevels en deurbekroningen. Een cordon van branders-windmolens wordt om de stad getrokken; hun namen als „De Vrijheid” en „De Washington” tonen aan, dat zij gebouwd zijn in het laatste kwart der 18de eeuw. Uit het begin van die eeuw dateert het nog bestaande Zakkendragershuisje, het tehuis van Schiedams grootste gilde; er was een belangrijke import van graan uit de Oostzeestaten, de Baltische landen en Rusland. Tussen de tweede helft van de 18de en het begin van de 19de eeuw ontstaan nieuwe huizen of worden bestaande gebouwen naar de smaak van de tijd veranderd: het nieuwe St. Jacobsgasthuis met de Gasthuiskerk

(waarin wij nu bijeen zijn), het Blauwhuis (thans Gymnasium), het Proveniershuis en de Koopmansbeurs verrijzen en langs de Lange en de Korte Haven en in de Tuinlaan worden kapitale woonhuizen gebouwd, waarvan het huidige Kantongerecht, eens de woning van de rijke brander Cornelis Nolet, wel het belangrijkste is. Merkwaardig is, dat bij al deze nieuwe bouwwerken geen bekende namen van architecten naar voren treden, met uitzondering van Giudici. Misschien is dit een gevolg van het feit, dat de meeste rijke branders toch eigenlijk „opgekomen burgers” waren, die nog niet de cultuurtraditie hadden van de oude redersgeslachten. In het 19de eeuwse Schiedam had het culturele leven weinig te betekenen. Pas in onze eeuw ontstaat een diepgaande structurele wijziging in de stedelijke samenleving. Schiedam is thans geen brandersstad meer, maar een moderne industriestad.

Mag men uit de bovengeschetste relatie tussen economisch-sociale en culturele geschiedenis de algemene conclusie trekken, dat een periode van economische bloei beslist de schepping van grote culturele waarden met zich moet brengen? Of, anders gezegd, moet culturele bloei steeds berusten op materiële welstand van staat, gewest of land? Spreker zou deze vraag niet bevestigend willen beantwoorden. Rijkdom dwingt immers niet tot cultuur. Een cultureel leven behoeft niet volkomen gebaseerd te zijn op welstand! Natuurlijk bestaat er een verband tussen economische bloei en cultuur, maar twee factoren zijn van eminente betekenis: de maatschappelijke structuur en de mens. Wil men alle bevolkingsgroepen actief deelgenoot maken van ons Nederlandse cultuurbezit, dan zal een brug geslagen moeten worden tussen de materie en de cultuur door een nadere bestudering van de maatschappelijke structuur, de rol van de traditie, de invloed van de persoonlijkheid en van de mens in het heden. Ook voor de Oudheidkundige Bond is daarbij een belangrijke taak weggelegd.

Nadat de vergadering met een hartelijk applaus haar instemming met deze rede heeft betuigd, geeft de voorzitter het woord aan IR. R. MEISCHKE, Directeur bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, die spreekt over „De architect J. F. Giudici en zijn plaats in de architectuur aan het einde van de 18de eeuw”.

Bij de aanvang van de 18de eeuw, aldus ir. Meischke, telde Nederland weinig architecten van formaat. Men kende de stadhoudelijke architecten Marot en De Swart, maar de stadsbouwmeesters waren op de achtergrond geraakt. Omstreeks

1770 ontstaat een kentering. De particuliere opdrachten nemen toe en dientengevolge komen meer architecten naar voren; een van de voornamesten is de uit Italië afkomstige bouwmeester Jan Giudici, die omstreeks 1750 was geboren en in 1819 overleed. Vermoedelijk in 1770 vestigde hij zich in Rotterdam. Spoedig ontwikkelt hij een grote activiteit; tal van ontwerpen, o.a. voor stadhuizen te Groningen, Leiden, Rotterdam en Assen, zijn niet uitgevoerd, maar in 1779 komt te Rotterdam zijn St. Rosaliakerk tot stand, opgetrokken naar het voorbeeld van de hofkapel te Versailles, in 1940 door het oorlogsgeweld heelaas totaal verwoest. Ook van enige woonhuizen van zijn hand te Rotterdam is niets bewaard gebleven. Het interieur van de Lodewijkskerk te Leiden is in het begin van de 19de eeuw naar Giudici's aanwijzingen verbouwd. Belangrijke bouwwerken van hem verrijzen te Schiedam: in 1787 het St. Jacobsgasthuis met de kerk, waarin wij nu vertoeven, in 1792 de Beurs en in 1804 het patriciërshuis Lange Haven 65, uit ruime beurs voor de gefortuneerde brander Nolet gebouwd. Een reeks woonhuizen aan de Lange Haven en de Tuinlaan getuigt van de invloed, die Giudici op zijn tijdgenoot-bouwmeesters heeft gehad. Voor een monumentaal bouwwerk legt Giudici een voorkeur aan den dag voor een uitspringende middenpartij, een middentoren en soms een binnenplaats, waaromheen de overige vleugels zijn geprojecteerd. Hij was een begaafd architect en daarom is het sterk te betreuen, dat zo weinig werk van hem aan ons is overgeleverd.

Ook deze voordracht oogst een enthousiast applaus van de vergadering, waarna de voorzitter beide inleiders dank zegt voor hun belangwekkende beschouwingen. Van de rondvraag maakt geen van de aanwezigen gebruik, zodat de voorzitter het officiële gedeelte van de bijeenkomst sluit.

In de ruime zalen van het museum vindt dan de „wandele” lunch plaats, waarbij men ruimschoots gelegenheid heeft met elkander van gedachten te wisselen. PROF. DR. M. D. OZINGA wijst op de ontoelaatbare gedeeltelijke vermindering van het huis Schuylenburch (Ministerie van Marine) aan de Lange Vijverberg te 's-Gravenhage; de heer P. L. A. JANSSEN deelt mede dat het gemeentebestuur van Schiedam zojuist heeft besloten ook de linkervleugel van het St. Jacobsgasthuis te doen restaureren en bij het museum te trekken; een verheugende mededeling, die een spontaan applaus ontketent. Tegen 2 uur wordt het gezelschap in groepen gesplitst, die onder

de deskundige leiding van resp. de gemeente-archivaris P. TH. J. KUYER en de heer J. C. LISSENBURG, een wandeling door Schiedam maken. Beide groepen bezoeken om beurten de Beurs, het huis Lange Haven 65 (thans Kantongerecht), waarvan het rijke interieur met veel belangstelling wordt bezichtigd (de kleur van het verfwerk blijkt de enige teleurstelling te vormen!) en het Zakkendragershuisje. In de Janskerk luistert het voltallige gezelschap naar een uiteenzetting van DS. J. G. JANSEN over de geschiedenis van het gebouw, terwijl ook de heer PH. BOLT, die tussen 1946 en 1949 als architect met de leiding van de

restauratie was belast, deskundige toelichting verstrekt. Merkwaardig is de voormalige sacristie, die in de 18de eeuw naar de smaak van de tijd is gemoderniseerd. De excursie wordt dan officieel ontbonden, maar tal van deelnemers hebben nog op eigen gelegenheid door Schiedams binnenstad gezworven en daarbij iets van de oude sfeer en het typische karakter van deze Hollandse stad aangevoeld, waarop de heer Van der Poest Clement en de beide gidsen tijdens de excursie zo terecht de aandacht hebben gevestigd.

V. D. M.

MUSEUM-NIEUWS

Nogmaals Adrianus VI

Van de m.i. juiste kritiek van de heer E. Pelinck met betrekking tot de Paus Adrianus-tentoonstelling, welke vorige herfst te Utrecht werd gehouden¹, had mij in het bijzonder de poignante slotvraag getroffen: Is geschiedenis ten toon te stellen? Het was eigenlijk een meer retorische uitroep; een vraag, die het antwoord in zich draagt. Op zijn minst mocht men toch concluderen, dat de geachte schrijver bedoelde, dat het „tentoonstellen van geschiedenis” een zeer problematische zaak zou zijn.

Naar aanleiding nu van deze slotvraag heeft de heer Torsten Althin, directeur van het Technische Museum te Stockholm, een in het Engels gestelde verhandeling geschreven, welke werd opgenomen in ons Nieuws-Bulletin² en waarin hij pleit voor een poly-historisch museum voor ieder land, typisch voor iedere cultuur; hij toont zich een warm voorstander van exposities, die, gebouwd rondom een centraal thema, evenals de Adrianus-tentoonstelling een „cross-section” geven van een bepaald gebied in een bepaalde periode.

Met alle waardering, welke ik voel voor het idealisme, dat uit het artikel van de heer Althin spreekt, meen ik toch, dat het onjuist zou zijn, indien hij op geen enkel punt zou worden weerproken.

De heer A. bedoelt kennelijk een museum, opgebouwd uit „cross-sections”, die het gehele terrein van de cultuur uit een bepaalde periode beslaan. Een voor de hand liggende, noodzake-

lijke vraag, dient zich al direct aan: hoeveel van die „doorsneden” moeten er zijn: 10, 20, 200, 500? Ongetwijfeld zal men bijzonder veel ruimte nodig hebben en onvermijdelijk zal er veel ge-exposeerd worden, dat niet essentieel is. Te veel sfeerbepalende voorwerpen zouden uiteindelijk ruimte en aandacht vragen. Het is ook juist de taak van een expert om de meest-typische dingen op te zoeken en in het licht te plaatsen. De geachte Zweedse schrijver voegt er aan toe, dat zijn methode „would cash too violently with traditional thinking in museum circles”. Nu is „traditional thinking” niet altijd per definitie onjuist of onvruchtbaar. Men moet bepaalde onjuistheden in „traditional thinking” aantonen en daarnaast de zekerheid hebben, dat de nieuwe maatregelen een verbetering inhouden.

De heer A. grondt zijn verlangen op de stelling, dat „what is essential in history is after all the personal element”, en hij wil dan ook iedere „doorsnede” bouwen rondom een centrale figuur. Met de geponeerde stelling zal stellig niet iedere historicus het eens zijn. Mij persoonlijk is het, juist in Zweden, veelal zo vergaan, dat ik vond, dat bepaalde feiten en gebeurtenissen juist te veel aan bepaalde personen werden „opgehangen”, hetgeen blijkbaar voortkwam uit een drang tot persoonsverheerlijking, die m.i. uit de tijd is. Bij Adrianus VI kreeg men een vrij goede indruk van de periode, wellicht juist doordat Adrianus zo'n zwakke figuur was en men daarom zijn toevlucht moest nemen tot een „tijdsbeeld”, tot bijkomstigheden ook.

De heer Althin verdedigt zijn standpunt slecht door uit te gaan van een zaak, waarvan hij de mérites niet voldoende kent. Hij geeft in zijn

¹ Kol. *37-*40.

² Kol. *71-*76.

artikel zelf aan, dat hij volkomen onbekend was met „that period and country”. Hij geeft ook duidelijk blijk, niet te weten wat voor persoonlijkheid Adrianus VI nu eigenlijk was. Hij spreekt o.a. van een „powerful personality”, en later zelfs van „two strong personalities who, each in his own way, exerted a strong influence on his age and thereby affected events in the past”, waar Pelinck toch duidelijk heeft gesteld, dat het hier om (letterlijk!) „een zwakke hoofd-

figuur” gaat. Er zijn meer dergelijke tegenstrijdige aanhalingen te doen.

De conclusie moet wel zijn, dat de auteur, gegeven het feit, dat hij met de materie vrijwel onbekend was, niet geheel in staat was om te beoordelen of de door hem bewonderde „cross-section” als voorbeeld voor te stichten museums zou mogen gelden. Afgezien hiervan is de wenselijkheid van de nieuwe methode eigenlijk nauwelijks aangetoond.

K. BOONENBURG

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUROU VOOR
KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALMELO

- *Waaagebouw*. Werk van leden van de Vereniging van Reclame-ontwerpers en Illustrators -25 april

AMSTERDAM

- *Stedelijk Museum*. IJzersculpturen van Robert Jacobsen -18 april
Grafiek van H. Campendonk -25 april
Collectie van het Stedelijk Van Abbemuseum te Eindhoven -25 mei
Beeldhouwwerk in steen en ijzer van Shamaï Haber en Ettore Colla -2 mei
- *Museum Fodor*. Tekenleraren -25 april
- *Museum De Waag*. Tinnen figuren -8 mei
- *Museum Willet Holthuysen*. Frederik van Eeden -30 april
- *Zoölogisch Museum*. De IJstijden. De invloed van de ijstijd op de dierenwereld, speciaal van Nederland
- *Kunsthandel M. L. de Boer*. Het landschap in de 19de en 20ste eeuw -26 april
- *Kunstzaal De Drie Hendricken*. Leonard Goodall (Engels schilder) en Else Mulder -27 april
- *Kunsthandel Van Meurs*. Schilderijen van Ans Schmidt-Vos -29 april
- *Tb. Ruiter's Gijsberthal*. Jubileumtentoonstelling, werk van oud-exposanten
- *Galerie Kartina*. Sculptures en tekeningen van Engelchor -23 april

ARNHEM

- *Nederlands Openluchtmuseum*. Bouwen. Materialen en gereedschappen in het oude bouwvak -1 nov.
De blijde gebeurtenis. Klederdrachten rond kraam en doop -1 nov.
- *Kunstzaal De Populier*. Schilderijen van H. Hierck -1 mei

DELFT

- *Sted. Museum Het Prinsenhof*. 9de contour van de beeldende kunst in Nederland -2 mei
- *Kunstzaal Fenna de Vries*. De Rotterdamse schilders Jos Jansen en Ton Orth -27 april
De Haagse schilders Karel Wiggers en Rinus Rutjes 27 april-18 mei

DEVENTER

- *De Muntentoren*. Deventer Fotokring -20 april
Martien Klompier 23 april-2 mei

DOKKUM

- *Openbare Lagere School*. Kunst in het klein, de schoonheid van de oude tegels -27 april

DORDRECHT

- *Kunstzaal Punt 31*. Gras Heyen -21 april
- *Pictura*. Brabantse Kunstenaars 29 april-22 mei

EINDHOVEN

- *Sted. Van Abbemuseum*. Jean Brusselmans
-9 mei
- Italiaanse kunst uit de verzameling E. Estorick
-23 mei
- *De Krabbedans*. Schilderijen, gouaches en tekeningen van H. Leyendeckers -18 april
- *Kunsthandel Pijnenborg*. Schilderijen en aquarellen van Bob Buys -17 april

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Jubileumtentoonstelling Paneel en Penseel. Beschilderde meubelen
-eind okt.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. De eerste Haagse wolkenkrabber. Nieuwbouw Hoofdkantoor van de Nederlanden van 1845 -2 mei
- Huis en huisraad in de Griekse en Romeinse Oudheid -9 mei
- Groninger Grafiek, vernieuwing in de jaren 20 -16 mei
- Zweedse Industriële Vormgeving -16 mei
- Barbarusische Kunst -17 mei
- Verzameling dr. P. Rijkens 21 april-30 mei
- *Museum Bredius*. Kunstuitgaven van de Italiaanse Staatsdrukkerij -9 mei
- *De Vrije Academie*. Een bijzondere reportage, foto's van Marianne Domisse
- *Museum voor het Onderwijs*. Verstandig en goed, over voeding en hygiëne -aug.
- *Haagse Kunstkring*. Gebonden kunst van Herman Gordijn en Jan van der Vaart
-21 april
- *Kunsthandel M. Liernur*. Ruth Salinger en Gerard Coljé -22 april
- *Kunsthandel De Padmoskelder*. Tekeningen en schilderijen van Marinus v. d. Boezem en beeldhouwwerk van Nico v. d. Boezem
-21 april
- *Panorama Mesdag*. N. Philippus en J. Bom
-25 april
- De Nederlandse Kunstkring 30 april-22 mei
- *Kunstzaal De Posthoorn*. Schilderijen, collages en grafiek van Adriaan Cornelis -23 april
- *Galerie Nova Spectra*. Bitran, Englebert, Gillet, Louttre, Maryan, Riopelle en Weichberger
april
- *Kunsthandel De Plaats*. Schilderijen en tekeningen van Leo -22 april
- *Paleis Noordeinde*. Volkskunst en Folklore, tentoonstelling georganiseerd door vluchtelingen
-5 mei

GRONINGEN

- *Groninger Museum*. Keuze uit aanwinsten 1955-1960
-9 mei

HAARLEM

- *Het Huis Van Looy*. Werken van leden van het Kunstenaarsgenootschap Kunst zij ons Doel -25 april
- *Galerie Espace*. Schilderijen en plastieken van Igaël Tumarkin -17 april

HEERENVEEN

- *Rijksweekschool*. Kunst in het klein, de schoonheid van oude tegels 12 mei-25 mei

HENGELO

- *Hengelose Kunstzaal*. Wandtapijten naar ontwerpen van 14 schilders uitgevoerd door de handweverij en tapijtknoperij Edm. de Cneudt te Baarn en plastieken van Jan van Eijl en Marie van Eijl-Eitink -25 april

HILVERSUM

- *Goois Museum*. Hellas in Hilversum
-19 april
- Hilversum, gouaches, tempera's, aquarellen en grafiek geïnspireerd op de stad Hilversum
23 april-23 mei
- Frederik van Eeden 5 mei-23 mei

LAREN

- *Singermuseum*. De best verzorgde 50 boeken van 1958 en journalistieke, illustratieve en vrije tekeningen van E. Doeve -25 april
- Retrospectieve tentoonstelling van Albert Saverijs -9 april
- *Kunstzaal Hamdorff*. Schilderijen van Mathieu Wiegman -2 mei

LEEWARDEN

- *Museum Het Prinsessehof*. Kinderen tekenen hun eigen stad (Groningen) -19 april
- *Kunstcentrum Prinsentuin*. Schilderijen, tekeningen, wandkleden, calligrafieën enz. van Ben en Djoeke Aalbers-Kollewijn uit Voorburg -27 april

LEIDEN

- *Sted. Museum De Lakenhal*. Nederland schildert, Talens Prijs 1959 -24 april

MAASTRICHT

- *Kunstzaal De Jong-Bergers*. Charles Eyck
-24 april

MURMERWOUDE

- *Buurthuis De Sprankel*. Kunst in het klein, de schoonheid van oude tegels 28 april-11 mei

NIJMEGEN

- *De Waag*. Nederland schildert, Talens Prijs 1959 30 april-22 mei

OTTERLO

- *Rijksmuseum Kröller-Müller*. De Collectie van Theo van Gogh -16 mei

RHENEN

- *Streekmuseum*. Zij leefden hier, jubileumtentoonstelling 1910-1960 -15 okt.

ROERMOND

- *Gemeentelijk Museum*. Romantiek en Biedermeier -25 april

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-Van Beuningen*. Internationale tentoonstelling van beeldhouwkunst, Van Rodin en Maillol tot Moore en Marini -26 sept.

- De eenheid van Europa in de grafiek -30 mei
— *Maritiem Museum Prins Hendrik*. 350 jaar Nederland-Janjan -25 april

- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Lappen, Nomaden uit het Noorden -juni
— *Groothandelsgebouw*. Variatypes, gouaches en grafiek van Pieter Kooistra -1 mei
— *Kunstcentrum 't Venter*. Gouaches, grafiek en stoffen van Wim Brusse -29 april
Schilderijen van Armando vanaf 30 april
— *Kunstcentrum Zuid*. Verantwoording. Werken aangekocht door de Rotterdamse Kunststichting in 1959 -24 april

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. De oorlog 1940-1945 29 april-29 mei

TIEL

- *Politiebureau*. Oud Holland in de schilderkunst 29 april-23 mei

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Moderne Braziliaanse Kunst -16 mei
— *De Jacobitoren*. Naaldwerk van Loes C. de Graaf-Breems -24 april
— *Kunstbandel Wagenaar*. Zweedse producten -17 april

VOORSCHOTEN

- *Cultureel Centrum*. Toonschaal 60 -24 april

WATERINGEN

- *Raadhuis*. Jasper Pasman -1 mei

MEDEDELINGEN

DE MUSEUMDAG

De eerste museumdag in 1960 zal, in samenwerking met de „Vereniging Westfälischer Museen” en het „Museumsverband in Niedersachsen”, gehouden worden in Munster i. Westfalen, van 1 tot 3 juli.

Op het voorlopig programma komt o.m. voor:

Vrijdag 1 juli, 's morgens een algemene voordracht over de musea in Westfalen en Niedersachsen; 's middags bezoek aan verschillende musea in Munster en aan bezienswaardigheden in de stad; 's avonds wellicht een ontvangst door het Stadsbestuur in de „Friedensaal”.

Zaterdag 2 juli, 's morgens huishoudelijke vergaderingen, daarna lezingen met discussies. 's Middags per autobus naar Detmold (o.a. Lippisches Landesmuseum); daarna naar Minden, alwaar wordt overnacht.

Zondag 3 juli, 's morgens bezoek aan het „Heimatmuseum”, dan per autobus over Slot Levern naar Osnabrück, waar de „Domschatz” en verschillende musea kunnen worden bezocht. Om 18.27 u. kan men per trein terugreizen.

Gaarne zal ik thans — ook van leden van De Museumdag — zo spoedig mogelijk voorlopige aanmeldingen ontvangen, ten behoeve van hotelreserveringen, enz.

De secretaris van De Museumdag, H. C. Blöte.

Secretariaat: Raamsteeg 2, Leiden.

VACATURES

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

Bij het Instituut voor Pre- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam kan worden geplaatst

EEN ARCHEOLOOG

in de rang van wetenschappelijk ambtenaar 1ste klasse of wetenschappelijk hoofdambtenaar, die belast zal worden met het stadskernelonderzoek te Amsterdam.

Gezocht wordt een kunsthistoricus en/of archeoloog, die zich toegelegd heeft, resp. zal toeleggen op de architectuur- en cultuurgeschiedenis der middeleeuwen.

Sollicitaties onder nr. 68076 binen 10 dagen na het verschijnen van deze oproep te richten tot de Directeur der Gem. Personeelsvoorziening, Sarphatistraat 92, Amsterdam-C.

GEMEENTE UTRECHT

Bij het Centraal Museum der gemeente Utrecht kan voor het beheer van de afdeling schilderijen worden geplaatst een

CONSERVATOR-A

Jaarwedde *f* 7836.— tot *f* 10704.— (8 jaarlijkse verhogingen), exclusief huurcompensatie en vacantietoelage. Salarisherziening in voorbereiding.

Vereiste: universitaire kunsthistorische opleiding (het doctoraal examen dient te zijn afgelegd) en kennis van vreemde talen.

Publicaties en museumervaring kunnen tot aanbeveling strekken, ook aanstelling boven het minimum mogelijk maken.

Eigenhandig geschreven sollicitaties te richten aan de directrice van het Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Postbus 2106 te Utrecht.

GEMEENTE ROTTERDAM

Burgemeester en wethouders roepen sollicitanten op voor de op 1 oktober 1960 vacant komende betrekking van

DIRECTEUR VAN HET HISTORISCH MUSEUM

Hoewel de voorkeur uitgaat naar een academisch gevormde historicus/historica, die als bijvak kunstgeschiedenis heeft gekozen, is de benoeming van een kunsthistoricus/-historica, die als bijvak geschiedenis in zijn/haar studie heeft opgenomen, niet uitgesloten. Museumervaring strekt tot aanbeveling.

Salarisgrenzen: *f* 10975.— — *f* 14378.— (excl. huurcompensaties en de algemene salarisverhoging van 5%).

Aanstelling boven het minimum is mogelijk.

De verplaatsingskostenregeling is van toepassing.

Sollicitaties met uitvoerige inlichtingen betreffende opleiding en museumervaring te richten tot burgemeester en wethouders en te adresseren aan de chef van het bureau Personeelvoorziening, kamer 331, stadhuis, binnen een maand na deze oproep, onder nr. 129.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Leermens. Binnen het kader der restauratie en in overleg met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg is een oudheidkundig onderzoek ingesteld naar de grondvesten van het in 1822 afgebroken westwerk der Herv. kerk, eertijds aan St. Donatus gewijd.

Het bleek hier een uit kloostermoppen opgetrokken constructie te betreffen op rechthoekige grondslag, welke een ernstige verzakking naar het westen moet hebben vertoond en om deze reden zal zijn gesloopt. De indruk werd gevestigd dat het westwerk gelijkenis vertoonde met de stenen klokkestoelen, welke men elders in Groningen zowel als Oost-Friesland bezijden de kerk als vrijstaande gebouwen kan aantreffen.

In een nog vroeger stadium is de kerk echter een tufstenen westtoren rijk geweest, rustende op een fundering van diep ingegraven lagen aangestampte klei en kiezel. Eerst na afbraak van deze toren kwam het bakstenen westwerk tot stand.

De kerk zelf vertoont drie bouwfases, waarvan de eerste bestond uit een tufstenen zaalkerkje, voorzien van een half rond gesloten koor. Dit zaalkerkje werd vervolgens aan de westzijde met de reeds vermelde toren uitgebreid, aan de oostzijde met een dwarsschip en nieuw koor, ook weer door een halfronde nis aan de oostzijde afgesloten, terwijl de oostelijke muren der beide dwarspanden een dergelijke nis bezaten.

De huidige toestand werd bereikt door de vervanging van het tufstenen koor door een bakstenen koor op rechthoekige grondslag en het verhogen van het schip en de dwarsbeuken. Bovendien werd naderhand een door kruisgewelfjes overspannen krypt onder het koor aangebracht, waarvan de bedoeling niet vast staat. De gehele ontwikkeling wordt vermoedelijk besloten tussen het midden der 11de-midden 13de eeuw. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

FRIESLAND

Ooststellingwerf. Naar aanleiding van een vondstmelding van de Ned. Heidemij kon met medewerking van de Cultuurtechnische Dienst een proefonderzoek worden ingesteld op een weiland in de Russchen te Donkerbroek. Hier waren in het kader van ruilverkavelingswerkzaamheden scherven van kogelpotten en leemen asresten gevonden, die de aanwezigheid van een middeleeuwse woonplaats deden veronderstellen. Het onderzoek wees echter uit dat men vermoedelijk reeds oudtijds op de ter plaatse aanwezige veenlaag grote hoeveelheden van elders afkomstige leem en scherven had gestort. Paalgaten e.d. konden op de blootgelegde vlakken niet worden vastgesteld. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

De Riessen bij Boyl, gem. Weststellingwerf. Een aanvang werd gemaakt met het onderzoek naar de overblijfselen van een uit hout opgetrokken hoeve uit de 12de-13de eeuw. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

Tietjerksteradeel. Dank zij de activiteiten van een inwoner van een Tietjerk konden ten noorden van Kleine Geest enige vindplaatsen van bewerkte vuursteen worden vastgesteld. De aard van het materiaal wijst erop dat het gevondene tot twee verschillende culturen behoort, nl. tot een jong-paleolithische, verwant aan die van De Leijen, en tot een mesolithische. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Utingeradeel. De n.v. Intercommunale Waterleiding meldde de vondst van 12-13de eeuwse scherven in de Andringastraat te Oldeboorn, die op ± 1.20 m diepte werden aangetroffen. *Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Wonseradeel. De Nederlandse Heidemij berichtte dat bij het egaliseren van een hooggelegen perceel in de Arumer- en Achlumerpolder

onder Arum scherven aan het licht kwamen. Dank zij de medewerking van de eigenaar, de heer J. van der Ploeg, de Cultuurtechnische Dienst en de Nederlandsche Heidemij kon, na een inspectie, een nader onderzoek worden ingesteld. Hierbij bleek dat de scherven die bijna alle tot de z.g. streepbandceramiek uit de 2de terpenperiode behoren, afkomstig waren uit de woonlagen van een terpje dat overslibd was geraakt. De over de sliblaag en door vergravingen ook over het eigenlijke terpje heen liggende puinlaag, waarin veel gele baksteen werd aangetroffen, schijnt erop te wijzen dat de bewoning eerst in de 13de eeuw weer een aanvang nam. In de profielen was waar te nemen dat een diepe en zeer brede geul of kuil het oude oppervlak van het terpje doorbroken had, maar nog tijdens de bewoning daarvan met mest was opgevuld. Tevens werden een greppeltje, waarvan de nadere betekenis nog niet kon worden nagegaan, en enkele paalgaten waargenomen. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

OVERIJSSSEL

Kampen. Op het zuigerstort te Kampen zijn enkele beenderen gevonden van voorhistorische dieren. Deze botten zijn afkomstig van het zandzuigen in het Kattendiep. Hierbij bevinden zich een ellepijpfragment van een neushoorn en een deel van een gewei van een rendier. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

GELDERLAND

Montferland. Een ingrijpende verbouwing en vergroting van het hotel op de bekende heuvel benevens een verharding van het plein maakte een onderzoek op korte termijn noodzakelijk. Een toetsing en aanvulling van de gegevens die het onderzoek van Holwerda hebben opgeleverd, was langzamerhand wel heel wenselijk geworden.

In een bouwput naast het hotel werd vóór de aanvang van het onderzoek reeds een laag aangetroffen, waarin zich tufpuin, brokstukken van Romeinse dakpannen en een enkele scherf van reliëfband-aardewerk bevond.

Graafwerk ten behoeve van de gebouwen bracht enig muurwerk aan het licht, dat bij nader onderzoek een gedeelte bleek te zijn van een laatmiddeleeuwse fundering, waarop een toren van ongeveer 10 m in het vierkant gestaan kan hebben.

In een vlak kwam het puinspoor van een uitgebroken tufmuur te voorschijn. Het onderzoek wordt voortgezet. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

Nijmegen. De opgraving in de legerplaats van het 10de legioen is op 4 april j.l. hervat en wel op het terrein, gelegen in de hoek van de Ubbergse Veldweg en Beekmandalseweg. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

Uddelermeer. Gedurende de uitvoering van grondwerken ten behoeve van de bouw van een zwembad op de zuidoostelijke oever van het Uddelermeer werden archeologische waarnemingen gedaan. Een groot gedeelte van een vermoedelijke omheining van een nederzetting kon worden vastgesteld. Deze omheining was aan de meerzijde gesloten; aan de noordwestzijde bevond zich een ingang van ± 1.50 m breedte. Talrijke brandkuilen en paalgaten werden vastgesteld. De verzamelde voorwerpen — aardewerkscherven, bakplaatfragmenten en vuursteen — moeten waarschijnlijk zonder uitzondering toegeschreven worden aan de trechterbekercultuur. *R.O.B., Amersfoort (A. Bruijn).*

UTRECHT

Utrecht. Op het Janskerkhof werd een onderzoek ingesteld naar de in 1682 gesloopte kruisgang ten noorden van de Janskerk en de daaromheen gelegen bebouwing. De pandhof zelf heeft een formaat gehad van $\pm 23 \times 25$ m; langs de west-, noord- en oostzijde lagen de vleugels van een 3.5 m brede kruisgang. Blijkens restanten in tufsteen kan de aanleg van de kruisgang uit de tijd van de stichting van de kerk (11de eeuw) of van kort daarna dateren. Tegen de buitenzijde van de noordelijke vleugel hebben een aantal, ten dele onderkelderde, laat-middeleeuwse gebouwen gestaan. In de pandhof werden behalve twee uit tufsteenblokken samengestelde sarcofagen ook restanten van een bescheiden bebouwing aangetroffen. *Dienst Openbare Werken, Utrecht (C. L. Temminck Groll).*

NOORD-HOLLAND

Heemskerk. Sedert enige weken wordt een onderzoek ingesteld op het terrein van het omstreeks 1350 verdwenen kasteel Oud-Haerlem. Proefsleuven toonden aan dat veel muurwerk is uitgebroken; niettemin zal het beloop van de

buitenmuren op den duur vastgesteld kunnen worden. Gedurende de week na Pasen heeft een werkgroep van de Nederlandse Jeugdbond ter bestudering van de Geschiedenis assistentie bij de opgravingen verleend. Dank zij deze medewerking was het mogelijk de buitenmuur van het gebouw uit de 2de(?) periode op vele plaatsen in het terrein vast te stellen. Hierbij kwamen veel scherven uit de laatste bewoningsperiode en enkele 13de eeuwse scherven te voorschijn. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

Krabbendam. Het onderzoek van de grafelijke sterkte Nieuwendoorn is afgesloten. Hoewel de binnenmuren waren uitgedaasd, kwamen bij het afschaven van het vlak voldoende puinsporen te voorschijn om de plaats van deze binnenmuren vast te stellen. De opgraving is daardoor met een vrijwel volledig succes beëindigd. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

Laren. In de wanden van een voor het aanleggen van een waterleiding gegraven sleuf ten noordoosten van het terrein van de Utrechtse Waterleiding Maatschappij ontdekten C. S. van der Steen (Hilversum) en R. van der Waart van Gulik (Huizen) talrijke scherven van aardewerk van Drakenstein-type. Deze bleken afkomstig te zijn uit het bovenste deel van de vulling van twee ronde, een meter diepe kuilen, die verder slechts een stukje huttenleem en kleine houtskooldeeltjes bevatten. Met twee paalgaten maken zij het bestaan van een nederzetting waarschijnlijk. De gevonden scherven zijn helaas niet per kuil gescheiden gehouden. *I. P. P., Amsterdam (J. A. Bakker).*

— In een uitgestoven kuil werden door schooljongens scherven van Trechterbekerceramik gevonden. Een proefonderzoek na een melding van R. van den Berg (Naarden) wees uit dat de meeste artefacten zich bevonden in de B-lagen van het podsolprofiel ter plaatse. De gevonden scherven, voor het merendeel versierd, zijn goede representanten van de Drouwen-I-stijlgroep. Het gevonden steenmateriaal omvat schrabbers en afvalsplinters van vuursteen (één maal van een geslepen bijl), kapotgeslagen stenen en een fragment van een maalsteen. Het gaat hier waarschijnlijk om een nederzetting. *I. P. P., Amsterdam (J. A. Bakker).*

St. Maarten. Een groep Alkmaarse gymnasiasten heeft zich vrijwillig gezet aan het blootgraven

der funderingen der in 1958 wegens bouwvalligheid afgebroken, uit 1462 daterende Herv. kerk. Het weinig fraaie gebouw werd in 1799 ernstig beschadigd tijdens de strijd tussen de Fransen en het Engels-Russische landingsleger, en in 1808 zo goed mogelijk hersteld. De westtoren was echter vóór het jaar 1750 reeds door blikseminslag verloren gegaan en niet weer opgebouwd. Het is thans komen vast te staan dat de laatmiddeleeuwse kerk deels op de grondslagen rustte van een tufstenen bedehuis, hetgeen een verrassing mocht heten. Dit oudste kerkje stond op een terp, blijkens enige aardewerkscherven, daterende uit het Karolingische-Ottotonische tijdvak. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

ZUID-HOLLAND

Brielse Maas. Bij het bouwen van een sluisput in de afsluitdijk door de Brielse Maas, ter hoogte van de Vogelplaat, is men gestoten op de resten van een scheepswrak. Het betreft hier de overblijfselen van een betrekkelijk groot, hecht gebouwd, eikehouten schip dat, blijkens een als contragewicht gebruikt fragment van een hardstenen stoeppeel, niet vóór de 17de eeuw kan zijn vergaan, terwijl de constructie op een tijdperk wijst ouder dan de 19de eeuw.

Aangezien slechts een deel van het berg-hout met enig ander aangehecht houtwerk aanwezig bleek te zijn, werd van nader onderzoek afgezien. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

NOORD-BRABANT

Haps. De opgravingen op de Kamp te Haps zijn 29 april j.l. voorlopig beëindigd. Ter aanvulling van hetgeen werd bericht in het Archeologisch Nieuws van 15 april j.l. kan het volgende worden medegedeeld.

Er zijn meerdere bijzettingen uit de midden-Bronstijd aangetroffen die tezamen een urnenveld vormen, dat o.a. wordt getypeerd door kringgreppels met een relatief grote doorsnede.

Een der crematies was omgeven door een afgerond rechthoekige dubbele palissade. Onder in een der paalgaten bevond zich een grote tonvormige urn die in de midden-Bronstijd gedateerd kan worden. Ten behoeve van de bijzetting van een derde gecremeerde dode was de palissade aan een korte zijde vergroot.

Uit de bewoningsperiode omstreeks Chr. geb. is een gebouwplattegrond (br. 7.5 m en

lang tenminste 16 m) vastgesteld. Bovendien kon een waterput, bij deze nederzetting behorend, worden onderzocht.

Vooralsnog moeilijk te dateren is een crematie binnen een greppel die een vierkant van 10 × 10 m vormt. *R.O.B., Amersfoort (P. J. R. Modderman)*.

ZUIDERZEEGEBIED

Noordoostpolder. In sectie F werd o.m. een vermoedelijk uit een runderbot vervaardigde priem van vrij breed model gevonden. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide)*.

Oostelijk Flevoland. Bij het zandzuigen bij Dron-ten zijn opnieuw beenderen van prehistorische dieren aan het licht gekomen en wel: schedel-

en hoektandfragmenten van mammoet, beenderfragmenten van steppenwisent, wild rund, wild paard en voorts een gedeelte van een kies, vermoedelijk van een hesperoloxodon.

Van het zuigerstort bij Lelystad is een stuk afgeworpen geweistang van een edelhert vermeld, dat in vrij sterke mate gefossiliseerd is.

In sectie L is een bewerkt fragment van een afgestoten edelhertgewei gevonden.

In sectie M werd een gaaf drinkkroesje aangetroffen van ongeglazuurd Duits steengoed uit Siegburg.

In sectie K kwam eveneens 14de/15de eeuws vaatwerk als losse vondsten te voorschijn.

Scheepswrakken werden gemeld uit sectie K, L en R. Verkenning hiervan moet nog plaatsvinden. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide)*.

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

GRONINGEN

Groningen. Hoge der A 11. Een onderzoek is ingesteld naar de bouwgeschiedenis van dit sterk vervallen huis. De kelder onder het voorhuis kan blijkens het baksteenformaat (31 × 14/15 × 7.5/8.5 cm) uit de eerste helft van de 14de eeuw stammen. Hij schijnt overdekt te zijn geweest met zes kruisgewelven op twee gemetselde middenpijlers. In het tweede kwart der 16de eeuw zal men een nieuw huis hebben opgetrokken met gebruikmaking van materialen van het 14de eeuwse gebouw. De schoorsteen van dit 16de eeuwse huis schijnt gestaan te hebben tegen de achtergevel. Vooraan langs de linkervand van dit gedeelte loopt een rookkanaal, dat uit de kelder komt, waar zich thans een 18de eeuwse schouw bevindt. Het 16de eeuwse huis kreeg vervolgens een kleine achterwaartse uitbreiding van afbraaksteen, waarvan de kelder overdekt werd met een tongewelf. Deze kelder ontvangt licht door twee kleine zandstenen kozijnen met middenstijl en diefijzers. Tegen het einde der 16de eeuw kwam hiertegenaan, eveneens opgetrokken van afbraakmateriaal, een derde uitbreiding, die vermoedelijk heeft dienst gedaan als pakhuis; de vloerbalken worden namelijk op alle verdiepingen ondersteund door een middenbalk op twee standvinken. In het eerste kwart der

18de eeuw werd er een nieuwe achtergevel opgetrokken, in de 19de eeuw een nieuwe voor-gevel.

Hoogkerk. Herv. kerk. Ter voorbereiding van de restauratie is een onderzoek ingesteld, waarbij is gebleken, dat het koor van omstreeks 1200 en het vroeg-13de eeuwse schip in de tweede helft van de 16de eeuw na elkaar van nieuwe kappen zijn voorzien. De kerk werd toen overdekt met een houten zoldering, waarvan de delen vermoedelijk met houten nagels waren bevestigd aan de balken, die blauwgroen geschilderd zijn en voorzien van renaissance-sleutelstukken. Tevoren schijnen er evenmin gewelven te zijn geweest. De westgevel is in een latere periode vrijwel geheel vernieuwd, wellicht na het slopen van een toren.

NOORD-BRABANT

Breda. Ginnekenstraat 72 „De Kardinaalshoed”. Dit met afbraak bedreigde huis blijkt nog belangrijke elementen te bevatten van omstreeks 1645 (vgl. ook F. A. Brekelmans, in *Jaarb. „De Oranjeboom”*, 12 (1959), blz. 12). Het bestond destijds uit een gedeelte van twee verdiepingen langs de straat en haaks daarop een achtervleugel van slechts één verdieping. De voorgevel met twee pilasterstellingen heeft bij een 19de eeuwse verbouwing het bovengedeelte

van de tweede pilasterstelling verloren terwijl vensters en ingangen toen gewijzigd werden. Aan de achterzijde van het 17de eeuwse gedeelte bevinden zich de ingemetselde resten van een open arcade met geprofileerde bogen

van ledesteen op dorische zuilen van hardsteen met basementen en kapitelen van ledesteen. De galerij achter de arcade is overdekt met een moer- en kinderbintenplafond met geprofileerde sleutelstukken.

HET HUIS 'T WAPEN VAN SAVOYE TE DELFT *

Mijnheer de President-Curator der Technische Hogeschool van Delft.

Enige tijd geleden deelde U mij mede het op prijs te stellen, wanneer ik namens de Commissie van advies, benoemd door Curatoren, bij de uitreiking van de erepenning van het Fonds Gijsberti Hodenpijl, een korte uiteenzetting zou geven van de beweegredenen die geleid hebben te adviseren deze erepenning toe te kennen. Het betrof hier de tussen 1954-1957 uitgevoerde restauratie van het huis: „'t Wapen van Savoye”, Oude Delft 169, eigendom der Gemeente Delft.

Volgaarne geef ik daaraan gehoor en breng Uw College dank, dat het ons voorstel aanvaardde, want in de 29 jaren van mijn voorzitterschap konden wij slechts vijfmaal tot een bekroning met erepenning adviseren. Waar het hier gaat om een object van bouwkunst zou men de motivering ter plaatse moeten geven of — gelijk hier — aan de hand van afbeeldingen. Nu dit niet mogelijk is, moet ik mij beperken tot een uiteenzetting der cultuur-historische betekenis van het pand en het schema der restauratie. Deze taak is serieus en liefdevol uitgevoerd, zodat het pand als een waardevol bouwwerk kon overgedragen worden aan de gemeenschap.

Schaars zijn de documenten die men kon opdiepen, om het historisch verloop van het gebouw na te gaan. Men vergeet niet dat woonhuizen vaak verwisselen van eigenaar, waardoor de grondpapieren e.d. eerder dan bij openbare gebouwen verloren kunnen gaan. In beknopte vorm komt de levensgang op het volgende neer:

De stichting zal plaats gehad hebben kort na de grote brand van 1536, toen de stad voor meer dan de helft in vlammen is opgegaan. Zo heeft elke tijd een zwart schaap dat de andere belet in vrede te grazen. Men bedenke wel dat nog in de 16de eeuw vele woonhuizen van hout waren, ondanks het feit dat sinds de 15de eeuw — in Kam-

pen reeds in 1334 — de strijd daartegen door de Overheid gevoerd werd.

Hoeveel keuren zijn niet vastgelegd, om stenen muren en schoorstenen, pannen daken e.a. voor te schrijven. Nog in 1521 zegt een decreet van Karel V: „Niemand mag voortaan een huis bouwen anders dan van stenen wanden. Het gerecht zal de macht hebben om de poorters die rijk en gegoed genoeg zijn te dwingen hun houten huizen, vooral op plaatsen daar het meeste nodig zij, af te breken en van steen op te bouwen. De onmachtigen zullen daartoe uit stadskasse in staat gesteld worden”.

Gezien de grote opzet van: „'t Wapen van Savoye” in bak- en bergsteen, moet het gebouw zijn voor een zeer gegoede koopman uit het 2de kwart van de 16de eeuw. In die tijd drongen de renaissance elementen uit den vreemde door en entten zich op de laat-gotische inheemse vormenwereld, waarmede zij een compromis aangingen gelijk we dit zien o.a. bij het huis van Maarten van Rossum te Zalt-Bommel.

Het pand hier toont dit in een laat-gotische omlijsting van de ingang, waarboven zich een schild bevond, met als huismerk: „'t Wapen van Savoye”. Vermoedelijk dreef deze koopman handel op Savoye of kwam hij misschien uit dat land? In het laatste geval was hij zeker geen arme Savoyaard met marmot of aap het land doortrekend, gelijk ik er nog zag in mijn jeugd. Het eerste schriftelijke document vermeldt, dat het huis verkocht werd in 1558. Vervolgens lezen wij in het haardstedenregister van Delft uit 1600, dat er 11 stookplaatsen zijn, hetgeen op een grote welstand wijst. Het was toen verhuurd aan saaydrapeniers, geboortig uit Engeland. We weten dat naast Leiden en andere hollandsche steden ook Delft een belangrijke volders-industrie en lakennering had. Voor de wol, die tot diep in de 16de eeuw voornamelijk uit Engeland kwam, was Calais, toen in britse handen, de stapelplaats voor West-Europa. Nadat in 1558 de stad weer aan Frankrijk kwam, vestigden engelse wol- en lakenkooplieden zich ook op het vasteland.

Het was dus niet vreemd, dat we deze in Delft zien wonen. In 1601 gaat het huis over aan de

* Rede uitgesproken door prof. ir. W. van der Pluym bij de uitreiking van de erepenning van het fonds Gijsberti Hodenpijl aan het gemeentebestuur van Delft op maandag 28 maart j.l.

thesaurier van Delft en een generatie later koopt in 1632 Nicolaas Boogaert, burgemeester van Delft, het pand. Vervolgens lezen wij dat bij een boedelscheiding in 1666 het perceel getaxeerd wordt op f 13.000,—, voorzeker toen een aanzienlijke som. Ook in de 18de eeuw leeft het voort als patriciërs woning; zo verkreeg in 1709 de eigenaar toestemming van de vroedschap om voor het huis een 5 voet brede stoep te mogen leggen. Hij plaatste daarop een ijzeren hek en hield voortaan zijn wat nieuwsgierige medeburgers op 1,5 meter afstand van zijn ramen. De voorbijgangers konden dus rustiger bespied worden, een spel dat nog verhoogd werd, toen hij in 1712 consent kreeg, boven de ingang deur een erker te mogen maken. De laatgotische deur omlijsting verdween toen, evenals het schild met: „'t Wapen van Savoye”.

We zijn dan sinds 1702 in het Tweede Stadhoudersloze Tijdperk waar het regenten-patriciaat alom de lakens uitdeelde en volop savoueerde de joyeuse genietingen van het leven. Ook in dit magistrale huis zullen deze zich afgespeeld hebben en wie zegt niet dat binnen zijn muren onder de roos een „acte van conventie of correspondentie” tussen bevriende familiën gesloten is. Immers hierdoor was het mogelijk minder pientere regenten-zoontjes, om niet te spreken van stommerikken, te bekleden met goed betaalde ambten. Maar waarom ook niet in een tijd dat de windhandel welig bloeide. Voorzeker, de nieuwsbladen van toen, beeldden deze onbenulige steunpilaren der maatschappij niet af, gelijk de krantenlezer van nu vergast wordt op portretten en vraaggesprekken van puzzlepot- en totowinnaars. Maar dit lag wellicht minder aan het feit, dat er nog geen cliché-makers waren, dan dat de lezer van toen minder belang scheen te stellen in duisterlingen van de zo verlichte eeuw.

Het grote leven der uitverkorenen speelde zich veelal binnenshuis af en zal het interieur die luister weerspiegelen. De barokstijl zou daarvoor te zwaarwichtig worden en met enthousiasme haalde men de franse regence- en de wat latere rocaillestijl binnen. Het moge dan zijn dat de nog deftige patriciër de lichte melodie met een sordino liet spelen, toch zou een schat van Franse motieven nog schuimend de schaterlach van het leven manifesteren.

En toch! . . . binnen die zelfde stadsmuren van Delft zou op het einde der 17de en in het eerste kwart der 18de eeuw ook plaats zijn voor een stille werker als Antonie van Leeuwenhoek. Dank zij de microscoop kon hij zijn infusoriën theorie

opbouwen en andere wetenschappelijke arbeid gestaag voortzetten, opdat het nageslacht deze als geestelijke bagage verder kon doorgeven. Vermoedelijk zal hij als kamerdienaar van Schepenen van Delft niet een inkomen gehad hebben, om een huis als: „'t Wapen van Savoye” te bewonen. Bovendien zouden zijn tijdgenoten dit wellicht te overdadig gevonden hebben, voor iemand die zich bezighield met zulke kleine wezens. Maar ook in 1900 vroeg men de Minister of de bouw van een kostbaar laboratorium in Delft, voor een hoogleraar die slechts enkele leerlingen had, wel zin had. Toen was het voor die andere grote, Beyerink, die als microbioloog in zekere zin een nazaat was van Van Leeuwenhoek. Bolland op zijn fascinerend college hield ons voor: „alles is altijd hetzelfde, maar anders!”

Onze Commissie moet echter de 18de eeuwse uiting van kunst buiten beschouwing laten, daar in 1913, toen het Fonds Gijsberti-Hodenpijl gesticht is, in de statuten werd verankerd, zich slechts met bouwwerken vóór 1700 te bemoeien. En hoewel Delft gelukkig ook bouwwerken na 1700 nog steeds heeft, is de beperkende bepaling toch te begrijpen. Immers toen was voor de oudere generatie van de begin 20ste eeuw, de 18de eeuwse cultuur nog uit den boze.

Mijn geachte voorganger Eugen Gugel, kind van zijn tijd, noemt in zijn goed en serieus handboek: „Geschiedenis der Bouwstijlen” de rococo: „de grilligste en beuzelachtigste stijl van den pruijken tijd”. En de Empire-stijl was voor hem: „het toppunt van nietigheid en verveling”. Voorwaar: tout lasse, tout passe, tout casse! Ook de 18de eeuwers erkenden dat hun spel gespeeld werd op een vulkaan. En toen om het midden dier eeuw het: „après nous le déluge” schalde als een klaroenstoot, legden zij zich daarbij berustend neer en kabbelde het leven in Holland lichtelijk als een roes voort. Met dit al begonnen de geldmiddelen trager te vloeien. De Oostenrijkse Successie oorlog, waarin wij verwickeld waren, eindigde in 1748 met een allesbehalve succes voor Holland. Engeland ageerde tegen onze scheepvaart, gelijk Amerika thans onze luchtmacht tracht te knauwen, het mercantilisme begon onze buitenlandse handel te fnuiken en binnenslands zag men bankiershuizen van naam hun betalingen staken. Een gevolg was dat grote huizen in waarde zakten, waarvan ook: „'t Wapen van Savoye” een weerspiegeling geeft, toen het in 1752 verkocht werd. Huis, erf, tuin, koetshuis en paardenstallen brachten toen slechts f 7.700,— op, terwijl de meubels voor f 600,— van de

hand gingen. De neerdalende lijn bleef verder gaan en uiteindelijk kocht de Gemeente Delft het pand voor f 6.000,—. De trapgevel werd afgebroken, nieuwe ramen bracht men aan en het interieur werd gewijzigd, dat men er de Latijnse school in onder kon brengen. Ook de stadsbibliotheek vond er een plaats, zo kon het pand nog een zekere stand ophouden. Toen deze in 1816 verplaatst werden, vestigde men er een compagnie gewerkmakers in, die door een andere groep van werkers in 1856 vervangen werd. Het proces van uitwoning, om niet te zeggen afbraak, ging voort totdat op het laatst er in gevestigd werd het Burgerlijk ambestuur, bekend als Maatschappelijk hulpbetoon.

Niet ten onrechte noemt men de 19de eeuw, de eeuw der slopers, waarvan 't Wapen van Savoye eveneens getuigen kan. Doch wanneer de nood het hoogst wordt, is vaak de redding nabij. Want in die tijd van het einde der 19de eeuw beginnen stemmen op te gaan, die er op wijzen dat het een plicht der gemeenschap is, de eenmaal verworven schatten van kunst te beschermen tegen verval.

Tien jaar geleden en ook wel vroeger, heb ik bij de uitreiking van de erepenning in het kort gewaagd van de strijd, die hiervoor gevoerd moest worden. Immers ikzelf heb in die bolhoedentijd mijn zalige jeugd mogen uitvieren. Ik heb er toen op gewezen, hoe een pionier op dit gebied, Victor de Stuers, het eerste Hoofd van Kunsten en Wetenschappen, kon optrekken tegen zijn eigen ministers als het ging over de zorg onzer monumenten, gelijk hij later zijn eigen geloofsgenoten ook niet spaarde. Ik kende toen nog niet Parkinson's law, maar ik vermoed dat deze Achter-Indische hoogleraar, wanneer hij De Stuers' leven had gekend, zich in deze buitennissige functionaris verkneuterd zou hebben. Ik zal dit alles thans voorbij gaan, even als het feit, dat wij in de halve eeuw tijds dat men bezig is een Rijksmonumentenwet te maken, deze nog niet hebben. Slechts spreek ik de hoop uit, dat ik de afkondiging daarvan nog mag beleven, hoewel ik U in Uw binnenste hoor zeggen: there is no fool like an old fool.

De Overheid van Delft deelde reeds vroeg in de belangstelling om historische bouwwerken te verzorgen. Zo noteerde zij een flinke som gelds om in 1915 't Wapen van Savoye te laten restaureren en de uitvoering was zodanig dat de Gemeente Delft in 1916 daarvoor begiftigd kon worden met deze erepenning. Veertig jaar later volgt dan de grote restauratie, waarmede naar

ik meen een f 400.000,— gemoeid waren, en ook deze restauratie was aanleiding, om opnieuw de erepenning toe te kennen.

Had reeds in 1950 prof. Lansdorp een opdracht gekregen hiervoor plannen te maken, zo had de uitvoering plaats tussen 1954-1957. Wil een oud gebouw levend blijven, dan moet het een functie vervullen voor het individu of de gemeenschap, immers het oerbegrip van bouwkunst houdt in het scheppen van ruimte voor zakelijk doel op schone wijze. Dit pand nu zou moeten dienen voor Gemeente-archief, terwijl op de tweede verdieping de Culturele raad van Zuid-Holland zijn zetel zou krijgen. Uitvoerig werd een programma van eisen vastgesteld, waarmede de architect alzijdig rekening te houden had. Technisch stelde het bouwwerk evenzeer eisen. Zo kreeg het een nieuwe achtergevel, de zijmuren werden vernieuwd en het bovendeel van de voorgevel grondig hersteld. Voorts vernieuwde men de bintlagen en de daarop liggende vloeren, de kap werd hersteld, men bracht een eiken trap aan, de interieurs en wat al niet werden uitvoerig gerestaureerd. Men vergeve mij, dat het hier slechts mogelijk is een globaal schema summar voor U uit te stippelen.

Na deze restauratie kon 't Wapen van Savoye opnieuw aan de gemeenschap worden teruggegeven. Allereerst aan die van Delft, maar ook aan die van bezoekers, die van buiten kwamen om in dit gebouw rustig te kunnen werken.

Maar een bouwwerk heeft in bepaalde gevallen nog een andere sociale functie te vervullen en wel deel te nemen aan het scheppen van stedschoon. In die zin heeft het aan de daarvoor gevoelige mens iets te schenken. En hier denk ik aan de dichter Paul Valéry, een der grootsten toen van Frankrijk. In een gesprek dat we hadden over de veelzijdige betekenis der architectuur, zeide hij mij, dat voor hem er drie soorten van bouwwerken waren: „vele zijn stom, andere spreken en sommige zingen”. Het is deze categorie van bezoekers die opgaan naar Delft, om de sfeer van het stedschoon in stilte te genieten.

Misschien vluchtten zij een wijle uit het voortijlende felle en zo markante dagelijkse, toen hen dit te machtig werd. Zij zijn het die het stedschoon als een ontroering ondergaan, om deze als herinnering mee te voeren in het vaak striemende leven van elke dag. In die geest schreef in 1891 William Morris zijn: „News from nowhere” als een verdroomde beleving van het stedsbeeld van Londen om het jaar 2100. Als volbloed 19de eeuwer, beladen met de zin der

romantiek, gaf hij het als een utopia voor de toekomst.

Restaureren blijft een gewaagd iets, want telkens moet men uit de vaak schaarse authentieke gegevens een conclusie trekken om zijn plannen uit te werken. Voor een deel heeft men dus te doen met een tak van wetenschap. These en antithese kunnen fel tegen elkaar slaan, maar ook is het mogelijk dat er een synthese uit groeit. Heeft men, of liever meent men een oplossing als waarheid gevonden te hebben, dan kan dit een wijle de zoeker een moment van geluk schenken. Wordt die waarheid erkend door de buitenwereld dan wordt ze gemeengoed en vergeet men spoedig wat ze de zoeker en vinder aan in-

spanning heeft gekost. Het oude legendarische verhaal dat Pythagoras toen hij zijn stelling gevonden had, honderd runderen offerde, gaf Hegel aanleiding te zeggen: „Seitdem brüllen alle Ochse wenn eine neue Wahrheit gefunden wird”. Voorzeker — ook deze restauratie zal aanleiding geven tot verschil van opvatting, maar ware de architect niet tevens lid onzer adviescommissie, zo zouden wij hem ook lof toekennen voor de conscientieuze en liefdevolle uitvoering der restauratie van het huis 't Wapen van Savoye. Het was deze restauratie die tot stand kon komen dank zij de warme belangstelling voor het stedschoon en de milde financiële steun der Overheid van de Gemeente Delft.

MUNTVONDSTEN 1959

MEDEGEDEELD DOOR HET KON. PENNINGKABINET

OVERIJSSSEL

Denekamp. Bij ruilverkavelingswerkzaamheden kwam een Siegburgkannetje tevoorschijn, dat 24 zilveren munten bevatte. De jongste munt was een Gelderse rijksdaalder van 1591. De schat had verder een tamelijk ongewone samenstelling: enerzijds kleingeld uit de naaste omgeving, Overijsselse schellingen en Groningse flabben (4 stuiver-stukken), anderzijds Spaanse matten en onderdelen daarvan: stukken van 8, 4 en 2 realen te Sevilla, Granada en Cuenca geslagen uit Amerikaans zilver. Deze laatste werden hier te lande wel in grote hoeveelheden ingevoerd, maar dienden in hoofdzaak als materiaal voor de vervaardiging van Nederlands geld, zodat zij slechts in klein aantal in de circulatie werden aangetroffen.

Vriezenveen. Door de oudheidkamer „Oud-Vriezenveen” werd een kleine daar gevonden schat verworven van 14de eeuwse munten: hij bestond uit 19 zilveren groten van Gelre en Holland geslagen tussen 1389 en 1395, benevens 5 Zuid-Duitse hellers. Deze laatste, merkwaardigerwijze bovendien zeer zeldzame emissies, waarvan de juiste plaats van herkomst nog niet vaststaat, vormen een ongewoon verschijnsel in ons land. De hellers, oorspronkelijk afkomstig uit de koninklijke munt te Schwäbisch Hall en die in de 14de eeuw de omloop in Zuid-West Duitsland beheersten en een grote rol speelden in het Rijnland, zijn in de Neder-

landen tot nu toe slechts zeer zelden gesignaleerd.

GELDERLAND

Arnhem. In de binnenstad van Arnhem werd een vondst van 8 gouden en 93 zilveren munten gedaan, die aan het Gemeentemuseum aldaar voor onderzoek werd voorgelegd. De vondst, die blijkens de jongste munten in de jaren 1671 of 1672 aan de grond moet zijn toevertrouwd, had chronologisch een moeilijk verklaarbare samenstelling. Naast 63 Noord-Nederlandse zilveren ridders en Zuid-Nederlandse ducats, het in ons land in het midden van de 17de eeuw algemeen gebruikelijke geld, waren er 8 16de eeuwse goudstukken en 30 Saksische zilveren engelgrotschen of Schreckenbergers uit de eerste jaren der 16de eeuw, alle zonder enig spoor van langdurige circulatie. Hoewel er omstreeks 1670 zeer weinig goud in omloop was, kunnen deze goudstukken nog wel zo lang in gebruik geweest zijn; de Schreckenbergers waren reeds lang buiten gebruik en moeten meer dan anderhalve eeuw afzonderlijk bewaard geweest zijn en eerst op het laatste ogenblik tezamen met koerserende munten in de grond geborgen zijn.

UTRECHT

Bunschoten. Bij landbouwwerkzaamheden werd een kannetje opgegraven, dat 37 gouden munten (waaronder één vervalsing) en 13 zilveren

munten, benevens 3 sieraden bleek te bevatten. De munten waren Nederlandse en Franse goudstukken en Nederlandse en Duitse zilveren munten uit de 15de en 16de eeuw, waarvan de jongste 1565 gedateerd was. Het geheel zal kort na 1565, zeker voordat de krijgsverrichtingen van de 80-jarige oorlog daartoe aanleiding konden geven, verborgen zijn. De sieraden waren: een zware gouden ring met het opschrift +AELGEN+ IANS+ FOLLICKEN+ LAMBERTSEN+ HVVS+ VROV+ IS en twee zilveren kettingen met aan weerszijden een scherpe haak aan de fraai geornamenteerde uiteinden.

ZUID-HOLLAND

Ouddorp. Aan het strand werd in een dikke laag klei een skelet gevonden, waaronder 3 zilveren gespen en 21 zilveren munten lagen. De gespen zijn waarschijnlijk de schoen- en kuitgespen van een hier verdrongen schepeling geweest. De munten waren merendeels afkomstig uit Noord-Duitsland en Skandinavië en van een soort, die nooit in de Nederlandse circulatie worden aangetroffen. Dit maakt het waarschijnlijk, dat degene die deze munten op zak had, uit het Oostzeegebied kwam, toen hij ±1755-1756 voor de Nederlandse kust omkwam.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR
KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

AMSTERDAM

- *Stedelijk Museum.* H. Lismonde -7 juni
- Collages van H. Matisse -20 juni
- Beeldhouwwerk van Jean Arp -13 juni
- Jean Brusselmans -20 juni
- *Museum Fodor.* Kindertekeningen uit het kamp Theresienstadt -23 mei
- *Kunstzaal Corvey.* Toegepaste grafiek van Jan Kuiper -14 juni
- *Galerij 207.* Naïvistisch werk van Titia Steenstra 27 mei-20 juni
- *Galerie Kartina.* Schilderijen van Mvr. M. Noothoven van Goor -28 juni
- *Kunstzaal Magd. Sothmann.* Schilderijen en gouaches van W. Bouthoorn -29 mei

ARNHEM

- *Gemeentemuseum.* Vijf schilders en drie beeldhouwers uit Gelderland -30 mei
- 1940-45, onderdrukking, verzet en bevrijding -30 mei
- Die knusse 19de eeuw -eind juli
- *Het Nederlands Openluchtmuseum.* Bouwen, materialen en gereedschappen in het oude bouwvak en De blijde gebeurtenis, klederdrachten rond kraam en doop in Nederland -1 nov.
- *Galerie 20.* Peter Royen -28 mei

BERGEN OP ZOOM

- *Markiezenhof.* Hendrik Chabot 22 mei-16 juni

BLOEMENDAAL

- *Bloemenheuvel.* Bloemendaalse beroeps-beeldende kunstenaars 22 mei-7 juni

BREDA

- *Volkenkundig Museum.* Japan, oud en nieuw -12 sept.

DELFT

- *Sted. Museum Het Prinsenhof.* Je Maintiendrai. Het Huis van Oranje Nassau 15 aug.
- *Mensa.* 2 jaar Mensa -29 mei

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum.* Zestig Dordtse Tekeningen -7 juni

EINDHOVEN

- *Sted. Van Abbemuseum.* Italiaanse Kunst uit de verzameling Estorick -23 mei
- Floris Verster -27 juni
- *Kunsthandel Pijnenborg.* Grafiek van A. Opreznik en M. Kerac -29 mei

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Jubileumtentoonstelling
Paneel en Penseel -eind okt.

GOUDA

- *Sted. Museum Het Catharina Gasthuis*. Schilderijen, aquarellen en tekeningen van Hans van Norden -30 mei
— *Agnietenkapel*. Groepstentoonstelling Goudse kunstenaars 25 mei-19 juni

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Verzameling Dr. Paul Rijckens -30 mei
Schilderijen van Krsto Hegedusic, Zagreb -16 juni
— *Museum voor het Onderwijs*. Verstandig dus gezond, over voeding en hygiëne -augustus
— *Haagsse Kunstkring*. Gebonden kunst -19 mei
— *Panorama Mesdag*. De Nederlandse Kunstkring -22 mei
Stolle en Budde 28 mei-13 juni
— *Kunsthandel Arend-Smit*. El. Bol-Smit -22 mei
— *Gemeentearchief*. Den Haag in Oorlogstijd -23 mei

GRONINGEN

- *Groninger Museum*. 160 jaar Kunst-Academie Minerva, werk van oud-leerlingen en leerlingen -13 juni

HAARLEM

- *Het Huis Van Looy*. Start -22 mei
Frederik van Eeden 27 mei-27 juni
— *Kunstzaal In 't goede uur*. Tekeningen van Wim van de Kerke mei

HEERENVEEN

- *Rijksskweekschool*. Kunst in het klein, de schoonheid van oude tegels -25 mei

HEERLEN

- *Raadhuis*. Opgang der Limburgse schilderkunst -30 mei

HENGELO

- *De Hengelose Kunstzaal*. De Grafische -23 mei

'S-HERTOGENBOSCH

- *Provinciaal Museum*. Bekroonde inzendingen van de BNA-prijsvraag over kleuterschoolverblijf 26 mei-14 juni

HILVERSUM

- *Goois Museum*. Frederik van Eeden -23 mei
Nederland schildert, Talens prijsvraag 27 mei-19 juni
— *Kantine De Jong*. John Mc. Hale -26 mei

HOENSBROEK

- *Kasteel Hoensbroek*. Keramiek, plastic en tekeningen van Jac. Maris en glas, kristalunieken en seriekristal van M. Verboeket -13 juni

KERKRADE

- *Seminarie Rolduc*. Moderne Nederlandse grafiek -29 mei

LAREN

- *Singer Museum*. Albert Saverijs -30 mei

LEIDEN

- *Leids Academisch Kunstcentrum*. Tekeningen en gouaches van Johan van den Berg en Schilders van de Ecole de Paris als boekillustrators -29 mei
— *Van Rossum du Chattel en Driessen*. Moderne juwelen uit de Martinshofcollectie -31 mei

LITH

- *Gemeentehuis*. Theo Reusing en Rob Cox 26 mei-5 juni

MAASTRICHT

- *Kunstzalen Dejong-Bergers*. Tekeningen van Prof. G. V. A. Röling -22 mei

MIDDELBURG

- *Abdij*. Etsen van Rembrandt en tijdgenoten
-7 juni

NAARDEN

- *Raadhuis*. Jos But uit Sint-Anna-ter-Muiden
-8 juni

NIJMEGEN

- *De Waag*. Nederland schildert, Talens' Prijs
-22 mei

RHENEN

- *Streekmuseum*. Zij leefden hier, jubileum
1910-1960 -15 okt.

ROERMOND

- Unesco-tentoonstelling, kleurenreproducties
van aquarellen -24 mei

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-Van Beuningen*. Internationale beeldhouwkunst van Rodin en Maillol tot Moore en Marini -26 sept.
De eenheid van Europa in de grafiek -30 mei
Aquarellen en tekeningen van Kees Verwey -12 juni
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Lappen, nomaden van het Noorden -juni
- *Rotterdamse Kunstkring*. Foto's van van Leonard Freed -24 mei
Tekeningen en grafiek uit eigen collectie ter verkoop -1 juni
- *Kunstcentrum 't Venster*. Schilderijen van Armando -20 mei
- *Eckhart*. Meubels van Artifort, Fristho, A. P. Originals, Poly-z, France Denemarden en sculptures en grafiek van Piet van Stuyvenberg -31 mei

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Vrijheid, foto's, films en documenten over de oorlog 1940-45 -29 mei
Willem Reyers 20 mei-20 juni

SITTARD

- *Schouwburg*. Moderne Nederlandse grafiek
31 mei-11 juni

TIEL

- *Politiebureau*. Oud Holland in de schilderkunst -23 mei

TILBURG

- *Natuurhistorisch Museum*. Natuur en Techniek, werk van de Ned. Heidemij. -1 juni

UTRECHT

- *Kunsthandel Arti*. Schilderijen en aquarellen van Frans J. D. Boers -22 mei
- *Kunstliefde*. Het Clandestiene Boek -22 mei
- *De Utrechtse Kring*. Schilderijen, collages en tekeningen van Frans Köhler -30 mei
- *Kunsthandel Wagenaar*. Portretten, landschappen, reisschetsen van Pieter Hoogenboezem -1 juni

VENLO

- *Mariaweijde*. Joep Nicolas en Charles Eyck -29 mei

WINSCHOTEN

- *Gemeentelijke H.B.S.* Romantiek en Biedermeier -30 mei

IJMUIDEN

- *Felison*. De verschrikkingen van de oorlog. Etsen van Goya -30 mei

MEDEDELINGEN

BONDSNIEUWS

ZOMERVERGADERING EN EXCURSIE

Overeenkomstig het besluit van de algemene ledenvergadering van 27 februari 1960 zullen de zomervergadering van de K.N.O.B. en de daaraan verbonden excursie worden gehouden op *vrijdag 24 en zaterdag 25 juni 1960*.

VERKORT PROGRAMMA:

vrijdag 24 juni:

- 14.00 uur. Verzamelen te Gorinchem. Per boot naar Woudrichem, waar het gemeentebestuur de deelnemers zal ontvangen.
- 17.30 uur. Per boot naar het kasteel Loevestein, alwaar gemeenschappelijk diner en avondvergadering.
- 22.30 uur. Per extra boot terug naar Gorinchem.

zaterdag 25 juni:

- 9.00 uur. Vertrek van Gorinchem voor de excursie. Over Dussen (kasteel-raadhuis) wordt naar Geertruidenberg gereden. Koffiemaaltijd te Raamsdonkveer. Bezoek aan Oosterhout met bezichtiging van de Proostdij van het klooster St. Catharinadal (voormalig huis De Blauwe Kamer). Bezoek aan Zevenbergen. Te Dordrecht ontbinding van de excursie.

De leden van de K.N.O.B. ontvangen medio juni een uitvoerig programma. Leden van de Museumdag zijn welkom.

VACATURE

GEMEENTE ARNHEM

De Gemeente Arnhem vraagt voor het Gemeentemuseum Arnhem een leider van de historische afdeling van het museum in de rang van wetenschappelijk assistent B of conservator, afhankelijk van opleiding en ervaring.

Een academische of archivalische opleiding wordt vereist. De historische afdeling omvat pre- en protohistorie van Gelderland en historie van Gelderland.

Sollicitaties te richten aan de directeur van het Gemeentemuseum Arnhem, Utrechtseweg 87, Arnhem binnen 14 dagen na verschijnen van dit nummer.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Groningen. Met het onderzoek naar de funderingen van de Groenenberg, gelegen aan een meander van de Hunze, is een aanvang gemaakt. Het gebied is bestemd tot haventerrein.

In het terrein zijn een tweetal door vierkante grachten omgeven heuvels van ± 2 m hoogte herkenbaar, benevens een daarvan geheel afgescheiden, eveneens door een gracht omgeven groot rechthoekig terrein zonder duidelijke puinheuvels. *B.A.I., Groningen (H. T. Waaijers-bolk).*

Wirdum. Binnen het kader der restauratiewerkzaamheden is binnen zowel als buiten de muren der Herv. kerk een onderzoek ingesteld naar de overblijfselen van mogelijke oudere bedehuizen ter plaatse. Dergelijke aanwizingen bleken niet voorhanden, zodat het tegenwoordige, uit het tweede kwart der 13de eeuw daterende en uit kloostermoppen opgetrokken monument, tevens het eerste dorpskerkje geweest schijnt te zijn. Wel werd de fundering blootgelegd van de eerst in 1878 afgebroken westtoren. Deze toren bleek naderhand aan de kerk te zijn toegevoegd, bij welke gelegenheid de oorspronkelijke westgevel grotendeels werd afgebroken. Een verzakking van deze zeer ondiep gefundeerde gevel heeft wellicht tot de verbouwing aanleiding gegeven, terwijl hieraan tevens de wijziging der bouworde in het westelijk uiteinde der zuidelijke kerkmuur kan worden toegeschreven.

Tenslotte werd binnen de kerk op de scheiding van schip en koor, tegen de noordelijke zijmuur een zware, bakstenen fundering ontdekt welke vermoedelijk een nadien weer verdwenen Maria-altaar heeft gedragen.

De kerk staat op de kruin van een der twee wierden, waarover het dorp Wirdum zich uitstrekt en wel op de oostelijke. Deze reikt tot 4.30 m boven N.A.P.; de westelijke, van de oostelijke door een oude getijgeul gescheiden,

tot 4.44 m boven N.A.P. *R.O.B. Amersfoort (H. Halbertsma).*

FRIESLAND

Boyl. Het onderzoek naar de resten van een uit hout opgetrokken, laatmiddeleeuwse boerderij werd afgesloten. Hoewel een aantal standsporen van paarsgewijs, op een onderlinge afstand van 6.5 m geplaatste posten kon worden onderkend, benevens de aanwezigheid van enige kleinere, lichter gebouwde nevenruimten, bleek het algemene beeld te zeer door latere ingravingen te zijn gestoord om een volledige plattegrond te kunnen reconstrueren. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

Ferwerderadeel. Bij het afwerken van een reeds eerder ontgraven terptalud kwamen scherven van terpaardewerk uit de eerste eeuwen onzer jaartelling aan het licht, alsmede fragmenten van Saksisch vaatwerk uit de periode der Volksverhuizingen. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Hennaarderadeel. Dank zij een melding van de heer J. Stelwagen te Itens kon tijdig de juiste vindplaats en ligging van een menselijk skelet in de terpzool van de eerder daar gelegen dorpsterp worden vastgesteld. Het was bij graafwerk in het weiland aan het licht gekomen en bevond zich in een rechthoekige grafkuil. Hierin was het op de rechter zijde liggende en met opgetrokken benen bijgezet. In de vulling van de grafkuil, waarvan de juiste ligging niet meer nagegaan kon worden, werden enige scherven van streepbandceramiek aangetroffen. Het niveau, van waaruit de begraafing had plaats gehad, kon helaas niet meer teruggevonden worden. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Tietjerksteradeel. Bij de aanleg van een zijstraatje aan de Wiidswei te Eernewoude zijn

talrijke resten van kogelpotten en enige scherven van Pingsdorf aardewerk gevonden. Vermoedelijk heeft zich ter plaatse een kleine nederzetting bevonden. Het gehele complex dat tussen 1000 en 1200 te dateren valt, bevond zich in de ter plaatse aanwezige veenlaag op ± 80 cm onder het maaiveld. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Tritzum, Gem. Franekeradeel. Met de voortzetting van het onderzoek van de terp van Tritzum is een aanvang gemaakt. Het hoofddoel van de campagne van dit jaar is het bepalen van de aard en de ouderdom van de oudste bewoning ter plaatse. *B.A.I. Groningen (H. T. Waterbolk).*

DRENTHÉ

Overcinge, gem. Havelte. Op verzoek van het bestuur van de Volkshogeschool Overcinge werd een onderzoek ingesteld naar de plaats van de fundering van de in de vorige eeuw afgebroken gedeelten van het gebouw. Een kadastrale kaart van 1850 bleek betrouwbaar te zijn. Het verloop van de grachten is echter nog onduidelijk. *B.A.I. Groningen (H. T. Waterbolk).*

Westdorp, gem. Borger. In het kader van de ruilverkaveling zal een perceel grond worden geëgaliseerd, waarop men de plaats van de Havezathe Westrup vermoedde. Voorafgaande aan de ontginning werd een proefonderzoek ingesteld. Het verloop van een gracht kon worden vastgesteld, doch sporen van het gebouw kwamen niet aan het licht. Vermoedelijk heeft het gelegen op een aangrenzend perceel. *B.A.I., Groningen (H. T. Waterbolk).*

Zeijen, gem. Vries. Bij het graven van een aardappelkuil aan de rand van de es van Zeijen kwam een groot aantal scherven voor den dag van hooghalzig geschouderd aardewerk van hetzelfde type dat de oudste bewoning van het terpengebied karakteriseert. Een van de potten is voorzien van een oor en versierd met indrukken van een bronzen armband. *B.A.I., Groningen (H. T. Waterbolk).*

OVERIJSSSEL

Denekamp. Aan de Gele Beek in de gemeente Denekamp werd in de zomer van 1959 bij

ruilverkavelingswerkzaamheden een hertschoorven hak gevonden, vervaardigd uit de basis van een natuurlijk afgeworpen rechter geweastang van edelhert. Vermoedelijk kan deze vondst in het Neolithicum gedateerd worden. *U. Bernink, Denekamp.*

GELDERLAND

Montferland. Teneinde meer inzicht te krijgen in de structuur van de imposante heuvel is in de afgelopen maand een grondonderzoek verricht vanwege de Stichting voor Bodemkartering. Het resultaat van deze vrij uitvoerige onderzoekingen is geweest dat kon worden vastgesteld dat de heuvel tot een diepte van vele meters kunstmatig is ontstaan. Bij de opgravingen zijn in de gemaakte werkputten niet meer gebouwssporen aangetroffen. Wel werd duidelijk dat zich op ± 2.5 meter onder het huidige loopvlak een woonniveau bevindt. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

Nijmegen. Bij het voortgezette onderzoek in de legerplaats van het Xde legioen werden enkele officierswoningen blootgelegd, alsmede een stuk van de tussenmuur en de daarnaast lopende grindweg. Een tweede grindweg werd gevonden loodrecht hierop tussen de officierswoningen. Dit alles behoort tot de laatste periode, welke wordt getypeerd door de aanwezigheid van op een leemlaagje rustende stenen fundamenteën. Van de beide andere perioden met houtbouw schijnt ter plaatse maar één aanwezig te zijn; het is onbekend of het de eerste of de tweede is. Daaronder werden, evenals bij het vorige onderzoek (1959) kringgreppels van een prehistorische begraafplaats uit de vóór-Romeinse IJzertijd aangetroffen. In het centrum van een dezer kringgreppels werden de resten gevonden van een in de Romeinse tijd verminkte urn. In andere kringgreppen werd niets aangetroffen; soms wel urnen buiten elk verband. De opgraving wordt voortgezet. *Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (H. Brunsting).*

Rossum. Volgens een mededeling van Mej. H. Douwes uit Rossum zijn in het bezit van ds. Mazurel te Heerwaarden drie Romeinse munten, welke gevonden zijn bij het zuigen van zand in het gebied van de Oude Maas onder Rossum. Het betreft een dupondius van Caius

(Caligula) uit de jaren 37-38, en sestertius van Domitianus uit 92-94 en een denarius van Traianus uit 103-111. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers)*.

UTRECHT

Utrecht. Bij het graven van funderingsleuven voor een nieuw secretariaatsgebouw op het Vreeburg kwam een gedeelte van de gracht van het voormalige kasteel Vredenburg in het zicht. Van het kasteel zelf werden in 1959 de funderingen van de z.o. zijde gevonden (*Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 12 (1959), kol. *245; *Maandbl. Oud-Utrecht* 1959, blz. 146 en 1960, blz. 14-18). De gracht, aan de buitenzijde omsloten door een keermuur van 1.75 m diepte (steenformaat 6.5 x 14.5 x 29.5 cm), was een weinig breder dan op de ontwerp-tekening van Rombout Keldermans (E. J. Haslinghuis, *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de gemeente Utrecht*, 's-Gravenhage 1956, blz. 56). De plaats van het bruggehoofd in de kademuur strookt daarmee echter nauwkeurig. Het is ook wel mogelijk dat de toegangsbrug — eventueel iets later — toch is uitgevoerd, zoals aangegeven op de afbeeldingen van de opstand (Haslinghuis *o.c.*, blz. 58). Behalve zeer veel baksteenpuin — men heeft kennelijk de gracht gedicht met van het kasteel afkomstig materiaal — werden enige fragmenten van beeldhouwwerk gevonden. Ten dele moeten deze afkomstig zijn van het in 1528 in het kasteel opgenomen St. Catharijnenklooster, o.m. restanten van grafstenen, verder van versierde ingangspartijen e.d. van het kasteel zelf (enige laatgotische versieringen in Keldermansstijl en enige stukken in vroege Renaissance vormen). *Openb. Werken, Utrecht (C. L. Temminck Groll)*.

NOORD-HOLLAND

Heemskerk. Het onderzoek van het terrein van het voormalig kasteel Oud-Haerlem werd in de afgelopen weken voortgezet. De opgraving beperkte zich tot de vermoedelijke voorburcht. Gebleken is dat deze een vierzijdig gebouw geweest is. Ten gevolge van het oudtijds geheel uitbreken van de muren kwamen slechts fundamentsleuven aan het licht. Ondanks deze weinig gunstige omstandigheid kon worden vastgesteld dat de voorburcht voorzien is geweest van twee hoektorens. Veel 14de eeuws

schervenmateriaal kwam aan het licht. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud)*.

NOORD-BRABANT

Milheeze, gem. Bakel. Het onderzoek van de vindplaats van de Tjongercultuur werd voortgezet. In de aangrenzende laagte bevindt zich laat-glaciale gyttja, waarin stukken verkoold hout en stukken hout met duidelijke snij- of kerfsporen voorkomen. Houten gebruiksvorwerpen zijn echter nog niet voor den dag gekomen. *B.A.I., Groningen (A. Bohmers)*.

LIMBURG

Schinveld. Op 9 mei werd het onderzoek van de middeleeuwse pottenbakkerijen in Zuid-Limburg hervat. Het is nu wel zeker dat in het dorp Schinveld vier plaatsen geweest zijn waar zich pottenbakkersovens bevonden. Evenals te Brunssum werkten de pottenbakkers op de oevers van de Rode beek. De stortplaatsen van misbaksels boden gelegenheid een rijke typencollectie van verschillende soorten aardewerk te verzamelen. Aan de hand van de stratigrafie van deze stortplaatsen konden zes perioden worden onderscheiden welke zich kenmerkten door aardewerk met radstempelversiering van Badorftype, Pingsdorftype en een combinatie van radstempelversiering en Pingsdorfbeschildering. Voorts behoorde hiertoe aardewerk met spaarzaam glazuur en een combinatie van radstempel en spaarzaam glazuur. Drie verschillende groepen Pingsdorf en ook steengoed met en zonder leemglazuur komen voor. De industrieën moeten omstreeks 1350 geëindigd hebben. Het onderzoek wordt voortgezet. *R.O.B., Amersfoort (A. Bruijn)*.

Veltum, gem. Venray. In een verlaten zandweg werd op aanwijzing van ambtenaren van de Geologische Dienst een door een gepodssoleerde stuifzandlaag overdekte laag prehistorische akkergrond gevonden met een dikte van ruim 40 cm. Verspreid hierin voorkomende scherven wijzen op de late urnenveldentijd. *B.A.I., Groningen (H. T. Waterbolk)*.

ZEELAND

Brouwershaven. Bij het oudheidkundig onderzoek in de Grote Kerk te Brouwershaven kwamen resten van een ouder middeleeuws kerkgebouw aan het licht. *R.O.B., Amersfoort (A. van Pernis)*.

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Leeuwarden. Voorm. Waalse kerk. De ontleistering van deze voormalige kloosterkapel der Dominicanessen bood gelegenheid tot een onderzoek. De west-, zuid- en oostwand blijken te zijn samengesteld uit baksteen van $\pm 30/31 \times 15.5 \times 7/8$ cm, afkomstig van afbraak. De noordwand aan de kant van de vroegere kloostergebouwen bestaat uit baksteen van $26/27 \times 13 \times 6/7$ cm. Het koor is verdwenen. De westelijke helft van het schip werd oorspronkelijk ingenomen door een galerij, die van het klooster uit toegankelijk was. De galerij ontving daglicht door rechthoekige gemetselde vensters, waarvan een nog de gepleisterde middenstijl heeft. Het oostelijke gedeelte van het schip bezit zowel aan de noordkant als aan de zuidkant vier spitsboogvensters met rechthoekig geprofileerde dagkanten.

OVERIJSEL

Zwolle. Sassenstraat 9. Tijdens de inwendige verbouwing is een onderzoek ingesteld naar de ouderdom en de oorspronkelijke indeling van dit huis, dat blijkens de kapconstructie gebouwd moet zijn in de tweede helft van de 15de eeuw. Er is een kelder met kruisgewelven

op zandstenen pijlertjes. Van de kelder naar de zolder loopt een houten spiltrap, waarvan slechts het gedeelte bij de insteek verdwenen is. Er waren stookplaatsen in de kelder, op de begane grond en op de verdieping, alle tegen een der lange wanden. De achtergevel, opgemetseld uit baksteen van $22 \times 11 \times 5$ cm; 10 lagen = 63 cm, had oorspronkelijk een topgevel. De voorgevel is geheel vernieuwd in de 19de eeuw.

GELDERLAND

Harderwijk. Donkerstraat 29. In verband met een voorgenomen verbouwing van het inwendige is een onderzoek ingesteld naar de bouwgeschiedenis. Het voorste gedeelte met de nok evenwijdig aan de straat dateert blijkens de kapconstructie uit het einde van de middel-eeuwen. In de 17de eeuw is dit gedeelte evenwel met uitzondering van het overwelfde keldertje inwendig geheel veranderd. Het achterhuis, bestaande uit een hoog en een laag gedeelte, zal gezien de kapconstructie uit het tweede of derde kwart van de 17de eeuw stammen. In de 18de eeuw is het huis wederom verbouwd, getuige de ingangspartij in Lodewijk XV-stijl (met Lodewijk XVI-snij-raam) en de Lodewijk XVI-trap.

MUSEUM-NIEUWS

Landbouwschuur Stania State te Oenkerk.

Op 18 mei jl. werd op het terrein van Stania State een landbouwschuur, welke tot tentoonstellingsruimte voor landbouwwerktuigen was ingericht, geopend. Dit is een aanvulling van het in 1956 op Stania State opengestelde museum voor landbouwwerktuigen (zie *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 11 (1958), kol. *109). De boerderij, waarvan deze landbouwschuur deel uitmaakt, werd in de tweede helft van de vorige eeuw gebouwd.

In deze elektrisch verlichte schuur met lemen vloer, welke op zichzelf reeds een bezienswaardigheid is, zijn de voertuigen opgesteld, die vroeger grotendeels te zien waren in het oude koetshuis van Stania State. De bezoeker wordt

hier in de gelegenheid gesteld kennis te maken met sjezen en brikken waarmee de boeren naar kerk en feest reden. Ook de wagens die door de boeren voor het uitoefenen van hun bedrijf werden gebruikt zijn hier te zien, zoals bijv. een kar waarmee gezaaid werd, hooiwagens en een wagen die op Terschelling werd gebruikt.

Alleraardigst zijn de trekwagentjes waarmee kinderen hebben gespeeld. De voertuigen zijn alle opgeknapt en zien er keurig uit. Eveneens is hier ondergebracht een weefgetouw uit Lippenhuizen en boerengereedschap.

Het is niet uitgesloten, dat in de toekomst in het park van Stania State een klein openluchtmuseum zal worden gecreëerd met molens en boerderijen uit Friesland.

MUSEUMPUBLIKATIES

In aansluiting op de lijst Museumpublicaties, die in het *Nieuwsbulletin* 6de S. 12 (1959) kol. *107 en *108 werd afgedrukt, volgt hieronder een opsomming van de sinds die datum verschenen uitgaven.

Jaarverslagen:

- Verslagen der rijksverzamelingen van geschiedenis en kunst, 1958.
- AMSTERDAM, *Koninklijk Instituut voor de Tropen*, Jvsl. 1958.
 —, *Nederlands Instituut voor Nijverheid en Techniek*, Jvsl. 1959.
 —, *Nederlandse Kunststichting*, Kwartaalversl. 1958, 1959.
 —, *Toneelmuseum*, Jvsl. 1958.
 —, *Vereniging Arti et Amicitiae*, Jvsl. 1958.
- ARNHEM, *Nederlands Openluchtmuseum*, Jvsl. 1957.
 —, *Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen*, Versl. 1948-1958.
- ASSEN, *Provinciaal Museum van Drenthe*, Jvsl. 1957.
- BARODA, *Museum and Picture Gallery*, Jvsl. 1956-1957.
- DELFT, *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*, Jvsl. 1958.
- DEVENTER, *Museum De Waag*, Jvsl. 1958-1959.
- DORDRECHT, *Dordrechts Museum*, Jvsl. 1958.
- ENKHUIZEN, *Rijksmuseum Zuiderzeemuseum*, Jvsl. 1957.
- ENSCHDEDE, *Stichting Textielgeschiedenis*, Jvsl. 1959.
- GOUDA, *Stedelijke Musea*, Jvsl. 1959.
- 'S-GRAVENHAGE, *Het Nederlandse Postmuseum*, Jvsl. 1958.
 —, *Oranje Nassaumuseum*, Jvsl. 1959.
- GRONINGEN, *Groninger Museum voor Stad en Lande*, Jvsl. 1957, 1958.
 —, *Gronings Schoolmuseum voor Onderwijs, Opvoeding en Literatuur*, Jvsl. 1959.
- HAARLEM, *Bisschoppelijk Museum*, Jvsl. 1958.
- HARLINGEN, *Museum Hannemabuis*, Jvsl. 1959.
- HOORN, *West-Fries Museum*, Jvsl. 1958.
- LEEK, *Nationaal Rijtuigmuseum*, Jvsl. 1958-1959.
- LEEUWARDEN, *Fries Museum*, Jvsl. 1958.
 —, *Fries Natuurhistorisch Museum*, Jvsl. 1959.
 —, *Gemeentelijk Museum Het Prinsessehof*, Jvsl. 1959.
- LEIDEN, *Nederlands Leger- en Wapenmuseum „Generaal Hofer“*, Jvsl. 1958.
 —, *Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie* Jvsl. 1958-1959.
 —, *Stedelijk Museum De Lakenhal*, Jvsl. 1958.
- LELYSTAD, *Expositiegebouw*, Jvsl. 1959.
- NOORDOOSTPOLDER, *Oudheidkundig Museum voor het Zuiderzeegebied*, Jvsl. 1959.
- PARIJS, *Institut Néerlandais*, Jvsl. 1957-1958.
- PRETORIA, *Nederlands Cultuurhistorisch Instituut aan de Universiteit van Pretoria*, Jvsl. 1958-1959.
- ROOSENDAAL, *Oudheidkundige Kring De Ghulden Roos*, Jaarboek 1959.
- ROTTERDAM, *Maritiem Museum Prins Hendrik*, Jvsl. 1956.
- RIJSWIJK, *Oudheidkundig Museum Rijswijk Z.H.*, Jvsl. 1958.
- SCHIEDAM, *Stedelijk Museum*, Jvsl. 1959.
- SNEEK, *Fries Scheepvaart Museum*, Jvsl. 1958.
- UTRECHT, *Centraal Museum*, Jvsl. 1958.
- VEENDAM, *Veenkoloniaal Museum*, Jvsl. 1959.
- WAALWIJK, *Nationaal Museum voor de schoenen lederindustrie*, Jvsl. 1959.
- WEESP, *Gemeentemuseum*, Jvsl. 1958.
- WEST-TERSCHELLING, *'t Behouden Huys*, Jvsl. 1958-1959.
- ZIERIKZEE, *Gemeentemuseum*, Jvsl. 1959.
- ZUTPHEN, *Stedelijk Museum, Oudheidkamer van Zutphen en de Graafschap*, Jvsl. 1958.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUROU VOOR
KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALMELO

- *Stadhuys*. Almelose schilders uit de 19de eeuw, collectie J. G. Robbenhaar -1 juli

AMERSFOORT

- *Zonnehof*. Nederlandse keramiek -26 juni
Beeldhouwwerk van Willem Reyers
9 juli-21 aug.
- *Museum Flebite*. Wat de zee verborg en prijs-
gaf, 200 000 jaar Zuiderzee -15 sept.

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Gedrukt in Nederland, Vijf eeuwen letter, beeld en band -12 sept
- *Stedelijk Museum*. Collages van H. Matisse
-20 juni
Beeldhouwwerk van C. Visser -20 juni
Jean Brusselmans -20 juni
Maquettes en decors van J. Trinka -20 juni
Schilderijen van Pinot Gallizio -20 juni
Stuwung -20 juni
Amsterdamse Katholieke Werkgemeenschap
-20 juni
- *Koninklijk Instituut voor de Tropen*. Neder-
land en de Tropen -16 okt.
- *Zoölogisch Museum*. De IJstijden -eind 1960
- *Arti et Amicitiae*. A. J. G. Colnot
18 juni-11 juli
- *Galerie Kartina*. Schilderijen van Maria
Rusell, joy-painting -28 juni
Eve 60-27 de Paris 29 juni-23 juli
- *Galerie 207*. Naïvistische kunst van Titia
Steenstra -20 juni
Groepstentoonstelling P. Engels Sr. en Jr.,
J. v. d. Heyden, D. J. Ribbeling, C. Roggen,
en Th. Reusing 24 juni-25 juli
- *Kunsthandel Santee-Landweer*. Aquarellen
van Jan Wiegers -1 juli
- *De Galerij*. Einde en Begin, 1940-1945
-12 juli
- *Kunsthandel Van Wisselingh*. J. B. Jongkind
-10 sept.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Schilders tussen 1815 en
1850, Romantiek en Biedermeier -25 juli

- *Nederlands Openluchtmuseum*. Bouwen,
materialen en gereedschappen in het oude
bouwwak -1 nov.
De blijde gebeurtenis, klederdrachten rond
kraam en doop -1 nov.
- *Kunstzaal De Populier*. Schilderijen van H.
Klei -4 juli

BERGEN

- *Kunstzaal De Rustende Jager*. Jan van Her-
wijnen -18 juni

BOXMEER

- *Gemeentehuis*. Theo Reusing en Rob Cox
-28 juni

BREDA

- *Volkenkundig Museum*. Japan, oud en nieuw
-12 sept.

BRUNSSUM

- *Vijverpark*. Nederland schildert, Talens' Prijs
1959 25 juni-10 juli

DELFT

- *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*. Je Main-
tiendrai -15 aug.
- *Ethnografisch Museum*. Van Niger tot Lim-
popo, negerkunst uit Afrika -3 sept.
- *Kunstzaal Fenna de Vries*. Plastiek van T. v.
d. Haak en grafiek van Th. Booms -29 juni

DELFIJL

- *Molen Adam*. Beeldhouwwerk en schilderij-
en van E. Waskowsky -eind aug.

DOETINCHEM

- *Havezathe Hagen*. Kunst in het Klein de
schoonheid van oude tegels -11 juli

DORDRECHT

- *Kunstzaal Punt 31*. Willy Boers -24 juni

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Jubileumtentoonstelling
Paneel en Penseel -eind okt.

GOUDA

- *Stedelijk Museum Het Catharinagasthuis*. Jan Sluyters -31 juli
- *Agnietenkapel* Groepstentoonstelling Goudse kunstenaars -19 juni

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Schilderijen van Hegedusic -11 juli
- *Museum voor het Onderwijs*. Verstandig en gezond -augustus
- *Vrije Academie*. G. Duintjer, J. van Hoften en J. Muylwijk vanaf 27 juni
- *Kunstzaal 't Center*. F. A. van Heteren, schilderijen uit Bali -19 juni
- *Kunstzaal Cojean*. C. Noltee -3 juli
- *Galerie Nova Spectra*. Jonge Franse schilders -18 juni
- *Panorama Mesdag*. Jophra en Diana 18 juni-11 juli
- *Kunstzaal De Plaats*. Schilderijen van Ben Tersteeg -24 juni
- *Kunsthandel Koch*. L. Fr. Ohl -25 juni

GRONINGEN

- *Groninger Museum voor Stad en Ommelanden*. Tekeningen van Rembrandt en eigen collectie 18 juni-12 juli
- *Kunstzaal De Mangelgang*. Zomertentoonstelling -sept.

HAARLEM

- *Het Huis Van Looy*. Frederik van Eeden -27 juni
- *Kunstzaal In 't Goede Uur*. Litho's van Daumier en Gavarny uit de collectie H. L. Prenen -1 juli
- *Kunstcentrum De Ark*. Paula Geraedts -18 juni

DEN HELDER

- *Raadhuis*. Portretten -20 juni

HENGELO

- *Hengelose Kunstzaal*. Unesco-tentoonstelling van reproducties naar aquarellen -18 juni
- Foto-tentoonstelling 29 juni-16 juli

'S-HERTOGENBOSCH

- *Provinciaal Museum*. 80 Meesters-160 Affiches 18 juni-26 juli

HILVARENBEEK

- *Internationale Affiche-tentoonstelling* 9 juli-1 aug.

HILVERSUM

- *Goois Museum*. Nederland schildert, Talens' prijs 1959 -20 juni
- *Genootschap van Samenwerkende Ambacht-kunstenaars*. Internationale tentoonstelling van emailleerkunst -1 aug.

LAREN

- *Singer Museum*. Vlaamse Schilderkunst van 1850-1950, Van Realisme tot Expressionisme -1 sept.
- *Kunstzaal Hamdorff*. Leden van de Gooise Schildersvereniging -25 juli

LEEUWARDEN

- *Kunscentrum Prinsentuin*. Monumentaalwerk en schilderijen van J. van der Mey -28 juni

LEIDEN

- *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Jan van Goyen -27 juli
- Tekeningen uit de Collectie Welcker -27 juli
- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Ruanda-Urundi, voorheen en thans -17 okt.
- *Rijksmuseum voor Oudheidkunde*. Dagelijks leven bij Grieken en Romeinen -4 juli
- *Boerbavezalen*. Leids Kunstcentrum en enkele gasten -2 juli
- *Hortus Botanicus*. Tijdsbeeld, beeldtentoonstelling -11 aug.

MAASTRICHT

- *Kunstzalen Dejong-Bergers*. Josef Sanke, Aken -19 juni
- *Kunsthandel Hack*. Jonge beeldhouwers

NAARDEN

- *Raadhuis*. Felix d'Ancona 1 juli-1 aug.

NIJMEGEN

- *Afrika-Museum*. Afrikanen; wilden of kultuurdragers, en negerdorp -1 sept.
- *De Waag*. Kees Bastiaans -27 juni
- Het expressionisme in de Duitse grafiek 2 juli-1 aug.

OUDEWATER

— *Wag.* Jacobus Arminius -18 sept.

RHENEN

— *Streekmuseum.* Zij leefden hier, 1910-1960
-15 okt.

ROTTERDAM

— *Museum Boymans-Van Beuningen.* Internationa-
tionale tentoonstelling van beeldhouwkunst
-26 sept.— *Instituut voor Scheep- en Luchtvaart.* Jonge
ideeën rond Zeven Zeeën -27 juni
Schoonheid in scheepslijnen 1960, Ned. Ver-
eniging van Zeeschilders 1 juli-1 aug.— *De Schuur.* Schilderijen van B. Suringh
-25 juni— *Kunstzaal Zuid.* Wim Strörmann -20 juni

SCHIEDAM

— *Stedelijk Museum.* Willem Reyers -11 juli

SCHIPBORG

— *Dorpshuis.* E. B. en E. H. van Dulmen
Krumpelman, J. Schuurhuis en E. Musch
-1 sept.

SOMEREN

— Internationale grafiek -27 juni

SPRANG

— *Gebouw Christ. Volksbond.* H. Chabot
-27 juni

UTRECHT

— *Centraal Museum.* Collectie J. C. H. Heldring
-25 juli— *Kunsthandel Arti.* Hans van Wijk
-19 juni— *Kunsthandel De Jacobitoren.* H. Katholnigg
-19 juni— *De Utrechtse Kring.* Pieter Defesche
-27 juni

VALKENSWAARD

— *St. Aloysiuschool.* Ninaber van Eyben -29 juni

WEERT

— *Gemeentemuseum.* Moderne Nederlandse
grafiek 28 juni-10 juli

ZEIST

— *De Schuur.* Martin Brink -22 juni

MEDEDELINGEN

VACATURE

GEMEENTE UTRECHT

Bij het Centraal Museum kunnen worden geplaatst:
een CONSERVATOR voor het beheer van de afdeling schilderijen, en
een CONSERVATOR voor het beheer van de historische afdeling.

Salarisgrenzen van f 8397.24-f 13221.24, exclusief vacantietoelage en huurcompensatie, afhankelijk van opleiding en ervaring.

Eigenhandig geschreven sollicitaties met uitvoerige gegevens over opleiding, ervaring, publicaties en kennis der vreemde talen te richten aan de directrice van het Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Makkum. Bij baggerwerkzaamheden is nabij Makkum een jufferblok en een typisch anker gevonden in de geul, richting Kornwerderzand. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

OVERIJSEL

Diepenheim. Bij graafwerkzaamheden ten behoeve van de aan te leggen riolering in de Grotestraat stootte men op 19 mei j.l. ten zuiden van het koor van de Herv. kerk onder het noordelijk trottoir op 60 cm onder het maaiveld op muurwerk van kloostermoppen ter breedte van 60 cm. De fundering, die ongeveer op een diepte van ± 2 m onder de grond zat, bestond uit veldkeien. Op een afstand van 2.40 m ten westen hiervan (ter hoogte van het graf van Gerrit Graaf Schimmelpenninck) trof men op 80 cm onder het maaiveld opnieuw muurwerk van kloostermoppen aan ter breedte van 75 cm, hetwelk zich verbreedde tot 1.25 m en waarvan het fundament eveneens uit veldkeien bestond. Het muurwerk zette zich in noordelijke richting onder het kerkhof voort. In de sleuf onder het zuidelijk trottoir werd op de zelfde hoogte geen muurwerk aangetroffen. De afmetingen van de kloostermoppen bedroegen ongeveer 28 x 14 x 6.5 cm.

In de nazomer van 1959 zijn bij het leggen van de riolering door de droge bedding van de Regge aan de noordkant van de Grotestraat aan weerskanten van de Regge eveneens zeer vele kloostermoppen gevonden (ook ongeveer 28 x 14 x 6.5 cm), alsmede steenafval en puin. De vraag doet zich voor of deze kloostermoppen overblijfselen zijn van een verdedigingswerk bij de brug over de Regge in de toegangsweg tot het kasteel Diepenheim en of de thans meer westelijk gevonden muurresten de overblijfselen zijn van een poortgebouw dat een weinig ten westen van de overgang over de Regge heeft gelegen. De andere helft van de fundering van het poortgebouw zou zich dan onder de Grotestraat moeten bevinden,

daar deze straat ter plaatse nogal breed is. *Oudheidkamer Twenthe (C. C. W. J. Hijzeler).*

Markelo. In verband met de aanleg van de rijksweg E 8 werden in de omgeving van de Volkshogeschool Diependael verschillende grafheuvels ingemeten. *Oudheidkamer Twenthe (C. C. W. J. Hijzeler).*

Vasse, gem. Tubbergen. Het feit dat een onzer arbeiders er ons op attent maakte dat een bulldoser een grafheuvel met een streek had doen verdwijnen en dat daarbij een keienvloer te voorschijn was gekomen, deed ons besluiten om onmiddellijk een onderzoek in te stellen. Deze keienvloer had een afmeting van ± 3.50 x 4.50 m en was 40 tot 50 cm hoog, opgebouwd uit ± 2000 dicht tegen elkaar liggende veldkeien. In het midden van deze vloer was een min of meer rechthoekige inzinking te zien. Bij het verwijderen van de keien van dit middengedeelte bleek dat een viertal grote zwerfstenen de hoeken van het eigenlijke rechthoekige graf markeerde. De openingen tussen deze stenen waren, evenals bij de draagstenen van een hunebed, zorgvuldig opgestopt met kleinere veldkeien. In het graf zelf waren de sporen van de dode — in gehurkte houding bijgezet — nog te zien. Bijgiften werden niet aangetroffen. De heuvel dateert uit de jonge Steentijd. *Oudheidkamer Twenthe (C. C. W. J. Hijzeler).*

GELDERLAND

Montferland. De zgn. ringmuur, indertijd door Holwerda geconstateerd in enkele sleuven, blijft grote problemen opwerpen. In een sleuf van verscheidene meters lengte kwamen sporen te voorschijn, waaraan men nauwelijks enige betekenis mag hechten. In een baan van ongeveer 1 m breedte komen inderdaad verspreide stukjes tuf voor. Een en ander is zo vaag, dat men ten aanzien van het bestaan van de ringmuur op deze plaats geneigd is een vraagteken te plaatsen. Tussen het hoofdgebouw van het huidige hotelcomplex en de zgn. eetzaal werd

een sleuf gegraven. Hierin kwam op 3.5 m diepte metselwerk te voorschijn, bestaande uit grote blokken tuf. Ongetwijfeld hebben we hier te maken met de fundering van een grote donjon. Helaas valt het niet uit te maken hoe breed het muurwerk is, daar de omstandigheden een uitbreiding van de sleuf beletten. Getracht zal worden in een nieuw aan te leggen put een hoekpunt van het kennelijk rechthoekige bouwwerk vast te stellen. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

NOORD-HOLLAND

Heemskerk. In de afgelopen maand is getracht om meer klaarheid te brengen in het beloop van de buitenmuren van de voorburcht. Het is gebleken dat tenminste twee zijden voorzien waren van een weergang. Op verschillende punten werden de plaatsen van de gebruikelijke steunberen teruggevonden. Een ingewikkeld probleem leverde de zuidoosthoek op. Hier schijnt een wal die de binnengracht omringde, onmiddellijk op de hoektoren aangesloten te hebben. Een deel van de zijde van het hoofdgebouw, naar de voorburcht toegekeerd, werd blootgelegd. Ook hier was de fundering totaal uitgebroken, zodat zich slechts de met puin gevulde bouwsleuf aftekent. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

Schagen. Dank zij de oplettendheid van de gymnasiast K. Haalebos te Heiloo konden cultuurresten worden waargenomen in een bouwrijp gemaakt terrein te Schagen. Het betreft hier een nederzetting, gekenmerkt door bepaalde soorten terpaardewerk, waarvan de ouderdom aan de hand van een enkel stukje terra sigillata, verscheidene fragmenten andere soorten Gallo-Romeins aardewerk, alsmede een glaszcherf, nader kon worden bepaald op de 2de eeuw na Chr.

Naar het schijnt is de nederzetting op het vlakke veld aangelegd en rustende op een nauwelijks met een sterk doorworteld, humeus kleilaagje overdekt veenpakket, na betrekkelijk korte tijd prijsgegeven en onder nieuwe zeekleiafzettingen bedolven geraakt. Het is op deze afzettingen dat naderhand, in de loop der 9de of 10de eeuw, wederom bewoning mogelijk werd. Bewoning, welke aldra tot een opwerpen der West-Friese terpjes noodzaakte, totdat door het aanleggen der dijken het huidige bewoningssysteem ontstond. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

Warmenhuizen. Voortschrijdende werkzaamheden bij de herverkaveling van de Ringpolder bracht het opruimen van de laatste onbewoonde terpjes mee, welke zich in dit gebied nog bevonden. Een tweetal hoogten, niet ver ten westen, respectievelijk noordwesten der Herv. kerk gelegen, leverde cultuurresten uit de 10de-12de eeuw op. In verhouding met de terpen aan de overzijde van het Flie bevatten ook deze West-Friese woonheuvels weer weinig aardewerscherven, houtwerk, dierenbotten of andere bewijzen van bewoning uit vroegere eeuwen. Verrassend mocht de ontdekking van een grafveld met sporen van een tufstenen kerkje ten westen van de tweede heuvel heten. De geschreven bronnen zwijgen over de aanwezigheid van een kerk of kapel, welke de huidige te Warmenhuizen vooraf kan zijn gegaan. Vermoedelijk viel de verwoesting van dit complex, hetzij ten gevolge van dijkdoorbraak, hetzij ten gevolge van een der veldtochten der graven van Holland, reeds in de 12de eeuw. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

ZUID-HOLLAND

Rotterdam. In de wijk Charlois kwam bij het leggen van kabels middeleeuws metselwerk te voorschijn. De plaatselijke Commissie voor Oudheidkundig Bodemonderzoek kwam in actie en dank zij de royale medewerking van de Dienst Gemeentewerken kon een onderzoek worden ingesteld. De fundering van een donjon, binnenwerks 5 x 7 m, met muren van $\pm$ 1.60 m breedte kwam te voorschijn. In een der hoeken trof men grondslagen van een broodoven aan. Het commissielid de heer Hoek kon op grond van zijn historisch materiaal vaststellen dat het hier ging om het huis van Heer Willem Sonderlandt, ambachtsheer van Katendrecht. Het bouwwerk wordt vermeld in een acte van 1323. Door de grote overstromingen van 1373 is het verwoest. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

LIMBURG

Maastricht. Op 7 juni is een aanvang gemaakt met een onderzoek in enige percelen tussen O. L. Vrouwekade en Houtmaas. In pand O. L. Vrouwekade nr. 1 werd een 75 cm brede, n.o.-z.w. gerichte muur aangetroffen, bestaande uit kolenzandsteen, Maaskeien en vuursteen; hij dateert zeer waarschijnlijk uit de Middeleeuwen. Parallel daarmee bleek in pand O. L. Vrouwekade nr. 2 een laatmiddeleeuwse

riolering te lopen, die gemaakt is van mergel en baksteen en afgedekt is met hardstenen platen. Als gevolg van werkzaamheden voor de waterleiding kon op de O. L. Vrouwekade tegenover de scheiding van de panden 13 en 14 op een afstand van ± 4 m van de huizen een n.z. gerichte, 1.47 m dikke muur worden waargenomen; deze is samengesteld uit kolenzandsteen en harde grijze specie. Zeer waarschijnlijk betreft het een deel (o. zijde) van de laat-Romeinse stadsommuring. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

Schinveld. Tijdens de voortzetting van het onderzoek werden op de oever van de Rode Beek de restanten van een pottenbakkersoven blootgelegd. De oven behoort tot een aardewerkperiode die overeenkomt met periode I uit Brunssum II. Twee oudere perioden konden worden vastgesteld met veel aardewerk van Badorfer en Pingsdorfer type. In totaal werden zeven stratigrafische perioden onderscheiden, waaruit enige honderden complete potten geborgen konden worden. Het onderzoek werd

24 juni j.l. beëindigd. *R.O.B., Amersfoort (A. Bruijn).*

IJSSELMEERPOLDERS

Markerwaard. Bij de werkzaamheden aan de oostelijke dijk van de Markerwaard is een wervel gevonden, vermoedelijk van een steppenwisent. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

Oostelijk Flevoland. In sectie P is een bijl gevonden van elandgewei. Het stuk, dat een zuivere bijlvorm heeft, is vervaardigd uit het basale geweigedeelte. De bladverbreeding is voor het blad van de bijl gebruikt, het gedeelte van de rozenstok is zodanig bijgewerkt, dat het als hamer gediend kan hebben. De vondstomstandigheden worden nader bestudeerd.

In sectie M is in een laatmiddeleeuwse afzetting vuursteenmateriaal gevonden, waaronder een enkel vroeger aandoend vuurstenen werktuigje. Er is een verkenning naar deze vondst aan de gang. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

GELDERLAND

Oene. Herv. kerk. De restauratie, die nu aan de gang is, heeft het mogelijk gemaakt de bouwgeschiedenis (vgl. P. Glazema in *Brabantsch Heem* 1 (1949), blz. 95 e.v. en J. J. F. W. van Agt in *Ned. Kunsthist. Jaarb.*, 3 (1950-'51), blz. 57 e.v.) verder uit te zoeken. De westbouw en de overblijfselen van het eenbeukige Romaanse schip bestaan uit tufsteen met ijzeroer in de kern. Nog in de Romaanse tijd is de middenpartij van de westbouw verhoogd met tufsteen in afwisselend dikke en dunne lagen. Het tegenwoordige koor, dat veel herbezigde tufsteen bevat, moet blijkens de sporensanten van de kap gebouwd zijn in de 14de eeuw, mogelijk op de funderingen van het Romaanse koor. Uit de vorm van de scheiboog, het ontbreken van een venster en de aanwezigheid van een moet boven de zijbeuksgewelven valt af te leiden, dat aan de noordzijde een dwarspand werd opgetrokken. Vervolgens is eveneens in de 14de eeuw het tufstenen schip verhoogd in baksteen (29/30 x 14/15 x 7/7.5 cm) en voorzien van een kap met sporen, die aan de onderzijde een gebogen beloop hebben als voor een tongewelf, dat er

evenwel nooit geweest is. Toen werd ook de buitenbepleistering aangebracht met de ingegrifte en roodgeschilderde versieringen om de Romaanse vensters (van Agt, *o.c.*, afb. 10a en b). In het westwerk werd omstreeks die tijd een hoge portaalruimte uitgebrouwen, die overdekt werd met een bakstenen gewelf (29/30 x 14/15 x 7/7.5 cm). In de 15de eeuw werden na afbraak van de noordelijke dwarsarm overwelfde zijbeuken toegevoegd en kregen koor en middenschip eveneens gewelven. Aan de oostkant van de zuidbeuk kwam een driezijdig gesloten kapel en aan de westkant een doopkapel, o.a. afgebeeld door C. Pronk in 1732 doch thans niet meer aanwezig. De spits en het bakstenen bovengedeelte van de torenromp zijn vermoedelijk 17de eeuws. Enige jaren geleden is de kerk uitgebreid met een grote dwarsbouw aan de noordkant. Tijdens de restauratie zijn gewelfschilderingen voor den dag gekomen; in de zuidbeuk ornamenten en in het koor tevens engelen en heiligen; ook de ribben en de met koppen versierde sluitstenen zijn beschilderd. De gewelven van schip en noordbeuk zijn nog niet schoongemaakt. Bij het openen van een dichtgemetseld koorvenster

is gebleken, dat het glas-in-lood niet in een sponning zat doch ingeklemd was tussen midden- en zijmontants.

UTRECHT

Blauwkapel. Herv. kerk. De restauratie van deze vroegere St. Lebuinuskapel, vermoedelijk daterende uit het begin van de 16de eeuw (vgl. twee houten consoles in de koorsluiting met de door putti gehouden wapens van Dirck van Wijck, † 1515, en Johanna van Drakenborch, die in 1505 met elkaar gehuwd waren), is voltooid. De neogotische betimmeringen, die volledig vergaan waren, zijn verwijderd; de vloer is op het oorspronkelijke peil teruggebracht en de vulmuur tussen torenportaal en kerk is verwijderd, zodat de kerkruimte zijn oorspronkelijke verhoudingen heeft teruggekregen. De kap moest vrijwel geheel vernieuwd worden maar uit wat nog aanwezig was konden met volledige zekerheid alle oorspronkelijke maten, profielen en kleuren worden afgeleid. De deels nog aanwezige zijmontants van de vensters werden aangevuld; de vensterkoppen zijn van mergel gemaakt en voorzien van tootjes; gegevens hieromtrent waren niet meer aanwezig (vgl. ook *Nieuws-Bull.*, 1959, kol. *35).

Utrecht. Paushuize. Tijdens de in het begin van dit jaar gereedgekomen restauratie zijn talrijke gegevens tevoorschijn gekomen omtrent de oorspronkelijke toestand van dit uit 1517 daterende gebouw (zie ook W. F. J. den Uyl in *Prov. Almanak voor Utrecht*, 1959). De 18de eeuwse vensters in de westelijke gevel (langs Achter St. Pieter) hebben of kleinere of in het geheel geen voorgangers gehad. Het interieur ontving zijn licht voornamelijk via de op de tuin georiënteerde oostgevel, die nu grotendeels schuil gaat achter jongere aanbouwen (zie E. J. Haslinghuis, *De mon. v. gesch. en kunst in de gemeente Utrecht*, 's-Gravenhage 1956, blz. 87); van de natuurstenen kruiskozijnen werden voldoende details teruggevonden om een gedeeltelijke reconstructie mogelijk te maken. Ook de natuurstenen gootlijst is aangevuld naar gevonden fragmenten. Van de twee traptorens, die er oorspronkelijk zijn geweest, bestond nog slechts de zuidelijke. De noordelijke is — in contrasterende steen — opnieuw opgetrokken op de onderbouw, die nog bewaard was. De bijzonder fraaie kelders zijn ontdaan van velerlei latere toevoegsels, zodat deze weer een goede indruk geven van

de oorspronkelijke toestand. In een gang ten oosten van de kelder is bovendien de vroegere buitenzijde van de onderbouw weer ten dele in het gezicht gebracht. Op de eerste verdieping zijn de moer- en kinderbinten benevens de geprofileerde sleutelstukken, die achter het plafond schuilgingen, weer vrijgelegd en waar nodig vernieuwd. Op de hoofdverdieping is een rijk gedetailleerde van elders afkomstige renaissanceschouw geplaatst. De wandschilderingen, afkomstig uit het voorm. weeshuis, Breedstraat 36, zijn in bruikleen afgestaan door het Centraal Museum.

LIMBURG

Roermond. Munsterkerk. Het koor van deze laat-romaanse kerk bleek na verwijdering van een pleisterlaag met koehaar tal van sporen te bevatten van de oorspronkelijke beschildering; deze was aangebracht op een dunne witte pleisterlaag met glad oppervlak; zij heeft een hoofdzakelijk decoratief karakter. Op de gewelfribben werden rode visgraatpatronen, rode ruitpatronen en dergelijke versieringen in rood en oker aangetroffen. Van veel belang zijn ook de in rode lijnen geschetste figurale voorstellingen op de boog voor de middenapsis van de oostelijke conche. Zichtbaar zijn reeds twee rijen van drie figuren, waarvan de onderste zitten en de bovenste staan. Op de boog voor de zuidelijke zijapsis van deze oostelijke conche is een figuur zichtbaar geworden, die blijkens het bijschrift de profeet „Isaias” voorstelt. De kapitelen en dekplaten waren in de tijd van Cuypers ten dele bijgewerkt met gips. Het is nog niet duidelijk uit welke tijd de helder rode kleur op deze kapitelen — onderlaag voor verguldsel — stamt. Ook buiten op de boog van de noordingang blijkt het nog oorspronkelijke beeldhouwwerk resten van rode kleur te bezitten.

De koepeltoren boven de kruising is opgetrokken van tufsteen en mergel, hetgeen overigens geen verschil in bouwtijd behoeft te betekenen. Onder de kappen is het metselwerk met pleister bedekt. Aan de westkant hebben wij kennelijk te maken met een oorspronkelijke buitenbepleistering; glad met ingeritste voegen en roodgeschilderd; blijkbaar aangebracht toen het huidige schip nog gebouwd moest worden. Van belang zijn verder de boogaanzetten op de meest westelijke schippijlers, vermoedelijk resten van de vroeger tot daartoe doorlopende galerij van de westbouw.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUROU VOOR
KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

AMERSFOORT

- *Zonnehof*. Beeldhouwwerk van Willem Reijers -29 aug.
- Schilderijen, aquarellen en grafiek van J. Wiegers -29 aug.
- *Museum Flebite*. Wat de zee verborg en prijs-gaf, 200 000 jaar Zuiderzee -19 sept.

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Gedrukt in Nederland, Vijf eeuwen letter, beeld en band -12 sept.
- *Stedelijk Museum*. De drie leeftijden -19 sept.
- *Museum Fodor*. Naalden wekten wonderen, laatmiddeleeuwse borduurwerken -15 sept.
- *Koninklijk Instituut voor de Tropen*. Nederland en de Tropen -17 okt.
- *Museum Willet Holtbuysen*. Aankopen uit de collectie Dreesmann -eind sept.
- *Zoölogisch Museum*. De IJstijden -eind 1960
- *Galerie Kartina*. Eve 60-27 de Paris -23 juli eigen collectie 24 juli-begin aug.
- *Galerij 207*. Groepstentoonstelling -25 juli
- *Kunstzaal Magd. Sothmann*. Engelse Grafiek -23 juli
- *Kunstzaal Werking*. Grafiek van Fl. van der Burgt -1 sept.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Schilders tussen 1815 en 1850 en Romantiek en Biedermeier -25 juli Groninger Grafiek 8 aug.
- Jan van Goyen 31 juli-26 sept.
- *Het Nederlands Openluchtmuseum*. Bouwen, materialen en gereedschappen in het oude bouwvak, en De blijde gebeurtenis, klederdrachten rond kraam en doop -1 nov.

BILTHOVEN

- *De Kuyl*. Toon Koster -31 juli

BOLSWARD

- *Raadhuis*. Tijdgenoten, werk van hedendaagse Nederlandse kunstenaars, georganiseerd door de Nederlandse Kunststichting -20 aug.

BREDA

- *Cultureel Centrum De Beyerd*. Jean Brussel-mans -1 aug.

- *Volkenkundig Museum*. Japan Oud en Nieuw -12 sept.

DELFT

- *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*. Je Maintiendrai -15 aug.
- *Museum Lambert van Meerten*. Schilderijen van Gerardo Porto -25 juli
- *Ethnografisch Museum*. Van Niger tot Limpopo, negerkunst uit Afrika -3 sept.

DELFTZIJL

- *Molen Adam*. Beeldhouwwerk en schilderijen van E. Waskowsky -eind aug.

EINDHOVEN

- *Kunsthandel Pijnenborg*. Lei Molin en J. Engelchor -24 juli

ENKHUIZEN

- *Rijksmuseum Zuiderzee*. Paneel en Penseel, beschilderde meubelen -eind okt.

GOUDA

- *Stedelijk Museum Het Catharina Gasthuis*. Jan Sluyters -1 aug.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Duitse Expressionisten -5 sept.
- *Museum voor het Onderwijs*. Verstandig en gezond, over voeding en hygiëne -aug.
- *Kunstzaal 't Center*. De Zes, amateurs -19 juli
- *Galerij Orez*. Hedendaagse Kunst uit België, Duitsland en Nederland -15 aug.
- *Nederlandse Boekenclub*. Grafiek van de Ecole de Paris -20 juli

GRONINGEN

- *Groninger Museum*. Krsto Hegedusic -15 aug.
- *De Mangelgang*. Zomertentoonstelling Non-figuratief -1 sept.

HAARLEM

- *Frans Halsmuseum*. Avondopenstelling op zaterdag 20.30-22.30 -4 sept.

HAARLEM

- *Het Huis Van Looy*. Stad en landschap in de Nederlandse schilderkunst van de 17de eeuw -1 aug.
- *Kunstzaal In 't Goede Uur*. Helga Schussheim -1 aug.
- *Visbal*. Kees Verwey -5 sept.
- *Bisschoppelijk Museum*. Miserere et Guerre van G. Rouault 29 juli-11 sept.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Provinciaal Museum*. 80 Meesters en 160 affiches -26 juli

HILVARENBEEK

- *Gemeentehuis*. Internationale affiche-tentoonstelling -1 aug.

HILVERSUM

- *Goois Museum*. Beelden van nu -25 aug.
- *Kunstzaal G.S.A.* Internationale tentoonstelling van emailleerkunst -1 aug.

LAREN

- *Singer Museum*. Vlaamse schilderkunst van 1850-1950, van realisme tot expressionisme -1 sept.
- *Kunstzaal Hamdorff*. Leden van de Gooise Schildersvereniging -25 juli

LEEWARDEN

- *Kunstzaal Van Hulsen*. Hedendaagse Nederlandse grafiek -25 juli

LEIDEN

- *Stedelijk Museum De Lakenbal*. Jan van Goyen -27 juli
- Tekeningen uit de Collectie Welcker -27 juli
- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Ruanda-Urundi, nu en voorheen -17 okt.
- *Hortus Botanicus*. Tijdsbeeld, beeldtentoonstelling -11 aug.

MAASTRICHT

- *Kunstbandel Hack*. Jonge beeldhouwers -einde zomer

NAARDEN

- *Raadhuis*. Felix d'Ancona -1 aug.

NIJMEGEN

- *De Waag*. Het Expressionisme in de Duitse grafiek -1 aug.

- *Afrika-Museum*. Afrikanen: Wilden of Kultuurdragers? en Negerdorp -1 sept.

OUDEWATER

- *Waag*. Jacobus Arminius -18 sept.

RHENEN

- *Streekmuseum*. Zij leefden hier -15 okt.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-Van Beuningen*, Internationale tentoonstelling van beeldhouwkunst -26 sept.
- Vogels, planten en insecten. Tekeningen en aquarellen uit eigen bezit van Hollandse meesters 1650-1850 -24 juli
- *Instituut voor Scheep- en Luchtvaart*. Schoonheid in Scheepslijnen, Nederlandse Vereniging van Zeeschilders -1 aug.
- *Kunstzaal Lijnbaan*. W. Schrofer -1 aug.
- *De Schuur*. Groepstentoonstelling -31 aug.
- *Kunstcentrum 't Venster*. Foto's van de Kameragroep Holland -22 juli
- *Kunstzaal Zuid*. Lapland en zijn bewoners -25 juli

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Kindertekeningen uit Theresienstadt -29 aug.
- Grote mensen en kinderen, gefotografeerd door Joan van der Keuken -29 aug.
- Antiek Speelgoed -29 aug.

SCHIPBORG

- *Dorpshuis*. E. B. en E. H. van Dulmen Krumpelman, J. Schuurhuis en E. Musch -1 sept.

UTRECHT

- *Museum van Nieuwe Religieuze Kunst*. Tinus van Doorn
- *Centraal Museum*. Collectie J. C. H. Heldring -25 juli

TERSCHELLING

- *Natuurhistorisch Museum*. Schilderijen, tekeningen, gouaches en etsen betrekking hebbende op het eiland Terschelling -1 sept.

WOERDEN

- *Gemeentemuseum*. Glas door de eeuwen heen 1 aug.-1 sept.

IN MEMORIAM

DR. H. E. VAN GELDER

13 februari 1876-24 juni 1960

Het is vrijwel onmogelijk Dr. H. E. van Gelder zo kort na zijn overlijden op een enigszins bevredigende wijze te herdenken. Overlegt men, wat voor een man Van Gelder is geweest, hoeveel hij heeft verricht in zijn lang en arbeidzaam bestaan, welk een betekenis hij heeft gehad voor het leven in Nederland, dan komt men tot de slotsom, dat deze uitzonderlijke figuur in zijn volle waarde alleen tot zijn recht zou komen in een breed opgezette biografie. Zulk een biografie zou veel voorbereiding vereisen, maar zou tevens een belangrijke bijdrage wezen voor de geschiedenis van de Nederlandse cultuur gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw.

Wij moeten ons hier tot een beperkt overzicht bepalen en daarbij vooral de aard der persoonlijkheid van Van Gelder laten uitkomen. Geboren te Amsterdam in 1876, heeft hij aan de universiteit van die stad gestudeerd en is er in 1899 gepromoveerd tot doctor in de staatswetenschappen. De Amsterdamse universiteit heeft hem veel later nog een eredoctoraat in de letteren toegekend.

Met de studie van de letteren had Van Gelder zich intussen reeds gedurende zijn studententijd bezig gehouden. Het is bekend, dat hij zich toen voor het Middelnederlands heeft geïnteresseerd. Hij gewaagt er van in zijn verhandeling over Jan Kalf, die zo dadelijk ter sprake komt. Met de Amsterdamse jongeren, waartoe Jan Kalf behoorde, is hij in aanraking gekomen en de belangstelling in die kringen aan het einde van de 19de eeuw op sociaal en artistiek gebied is voor Van Gelder en zijn latere ontwikkeling van bijzondere betekenis geweest.

De academische studie in de Nederlandse letteren, zoals dit vak toen werd beoefend, heeft hem blijkbaar niet aangetrokken. Voor de geschiedenis of voor de kunstgeschiedenis was in die tijd nog geen afzonderlijke studie mogelijk. De keuze van het vak, waarin hij is gepromoveerd, hangt waarschijnlijk samen met zijn ook in latere jaren nooit verflauwde belangstelling voor sociale vraagstukken.

Van de betekenis, die het leven te Amsterdam

voor hem had, heeft Van Gelder herhaaldelijk gewaagd. Hij spreekt er over in het genoemde artikel in de feestbundel voor Jan Kalf (*Oudheidkundig Jaarboek*, 1939, blz. 4-6) en nog uitvoeriger in zijn voortreffelijke rede, uitgesproken bij de viering van het vijftigjarig bestaan van de Nederlandse Oudheidkundige Bond, op 27 mei 1949 (*Bulletin van de Oudheidkundige Bond*, 1949, *Nieuwsbulletin*, kol. 102-106). Bij die gelegenheid heeft hij de stichting van de Bond in verband gebracht met de culturele beweging in Nederland gedurende het laatste kwart van de 19de eeuw. Wat de monumentenzorg betreft, kan men het bekende artikel van Victor de Stuers „Holland op zijn smalst” als begin beschouwen.*

Het laatste kwart van de 19de eeuw heeft men wel voor de monumentenzorg als de periode ~~De Stuers aangeduid. Van 1875 tot 1903 is De Stuers~~ opgetreden als chef van de Afdeling Kunsten en Wetenschappen van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, als de machtige en gevreesde „Referendaris”. Een nieuwe periode voor monumentenzorg is aangevangen, toen in 1903 een Rijkscommissie werd ingesteld met Jan Kalf als secretaris. Van die tijd af begon Jan Kalf meer en meer de toon aan te geven. De stichting van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond, in 1899, kan worden beschouwd als een uiting van de behoefte aan verandering.

Tegen het einde van de 19de eeuw betekende de beweging onder de jongeren te Amsterdam een inleiding tot een nieuw tijdperk. Bij die beweging is Van Gelder gedurende zijn studententijd een aandachtig toeschouwer geweest. Hij spreekt er over in zijn genoemde verhandeling over Jan Kalf, die toen een belangrijk aandeel had in deze beweging.

* Over de voorgeschiedenis vgl. H. E. van Gelder in zijn artikel over De Stuers, *Oudheidk. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.*, 4de S. 12 (1943), blz. 1-13. Zie thans G. J. Hoogewerf, *Mededelingen der Kon. Ned. Akad. van Wetensch., Afd. Letterk.*, N.R., 23, nr. 5 (1960).

Van de eerste jaargang (van 1895) af heeft Jan Kalf medegewerkt aan het weekblad *De Kroniek* van P. L. Tak, als „Wreede Jan”, naast André Jolles als „Piet de Smeerpoets”. Het was een weekblad, „welks gelijke wij, nadat het na Taks dood (in 1907) was gestaakt, niet meer hebben gezien”, zoals Van Gelder het eens heeft gezegd.

De jaargangen van *De Kroniek* lichten ons in over hetgeen in de kringen van de jongeren te Amsterdam omging. Als monument getuigt voor die tijd de Beurs van Berlage, waarvan het ontwerp in 1896 door de Raad is aanvaard op aanbeveling van M. W. F. Treub, die toen wethouder was. Levendig herinner ik mij de beroering, die dit op 27 mei 1903 geopende bouwwerk heeft veroorzaakt, maar ook de machtige indruk, die de lange gevel aan het Damrak, de forse toren en vooral de grote zaal in haar oorspronkelijke gedaante al dadelijk maakte.

In 1903 woonde Van Gelder reeds niet meer te Amsterdam, maar te Alkmaar, waar hij van 1900 tot 1906 werkzaam is geweest als archivaris. Alkmaar heeft hij verlaten in het laatste jaar, toen hij tot archivaris van Den Haag is benoemd. In deze stad heeft hij gewoond tot zijn overlijden en daar heeft hij ook zijn voornaamste werk verricht. Het Gemeentearchief heeft hij belangrijk uitgebreid en opnieuw geordend in een betere behuizing. Bovendien werd hij in 1912 belast met het directoraat van het Gemeentemuseum.

Dit museum was toen een weinig aantrekkelijke verzameling. Voor het grote publiek was de afbeelding van een vink met twee koppen, die eens te Wassenaar was aangetroffen, een van de grote merkwaardigheden, nadat de tong van Johan de Wit niet meer werd tentoongesteld. Van Gelder heeft het museum van minder belangrijke zaken ontlast en de opstelling gemoderniseerd. Door dit werk had hij getoond iemand te wezen van uitzonderlijke bekwaamheid en het Gemeentebestuur heeft daarvoor oog gehad. Er werd een gemeentelijke Dienst voor Kunsten en Wetenschappen ingericht, waarvan de leiding aan Van Gelder werd toevertrouwd. Dit directoraat, dat hij van 1918 tot 1941 heeft bekleed, werd langzamerhand zó veelomvattend, dat Van Gelder in 1923 zijn functie als archivaris heeft neergelegd om zich geheel aan het museum te kunnen wijden.

Wellicht het belangrijkste, wat Van Gelder heeft verricht, is de totstandbrenging van het nieuwe Gemeentemuseum, het kunstwerk van

Berlage aan de Stadhouderslaan. Wie de voorbereiding van dit museum ook maar van verre heeft gevolgd, kan inzien, hoeveel inspanning, overredingskracht, studie, overleg en diplomatie zijn nodig geweest om dit resultaat te bereiken. Op Van Gelder rustte de taak met Berlage over de opzet van het werk te beraadslagen en het plan voor te bereiden. Het eerste ontwerp was een groots opgezet geheel, zoals Berlage het vermocht te scheppen, maar veel uitgebreider en kostbaarder dan was voorzien.

Jammer genoeg bleek het al spoedig noodzakelijk dit plan te beknotten, daar het Gemeentebestuur niet voldoende onder de indruk kon worden gebracht om de grote visie van Berlage te verwezenlijken. Dit moet voor de bouwmeester en voor de aanstaande directeur een grote teleurstelling zijn geweest. Aan beiden heeft het veel arbeid gekost het nieuwe plan te ontwerpen, dat tenslotte is uitgevoerd, zodat het museum in 1935 is geopend. Al voldoet het resultaat niet geheel aan de verwachtingen, die het eerste ontwerp had gewekt, toch is het een monument geworden, dat zowel Berlage als Van Gelder eer aandoet.

Over het ambtelijke werk voor het archief en voor het museum kan hier niet uitvoeriger worden gesproken. De inrichting en de leiding van het museum getuigen voor de enorme energie, die Van Gelder wist te ontwikkelen. Daarbij denke men aan de nieuwe denkbeelden, die hij heeft verwezenlijkt, met name over de didactische betekenis van het museum. Rondleidingen werden georganiseerd, waardoor de belangstelling van een veel groter publiek, van ouderen zowel als van jongeren, werd gewekt. Bij zijn aftreden kon Van Gelder een uitnemend ingericht en volgens moderne denkbeelden georganiseerd museum aan zijn opvolger overdragen.

Naast zijn ambtelijke arbeid heeft Van Gelder zich door een aantal historische onderzoeken, die voornamelijk op de geschiedenis van Den Haag betrekking hebben, verdienstelijk gemaakt. Enkele verhandelingen, die de vruchten waren deels van zijn studiën in het archief en deels van zijn belangstelling in de kunstgeschiedenis, dienen hier te worden vermeld. Ik denk aan zijn werken over Haags porcelein en over Haagse schilders, als Jozef Israëls, Matthijs Maris en J. H. Weissenbruch, maar ook over Rembrandt (in zes deeltjes van de Paletserie). Bovendien verschenen talrijke verhandelingen in *Oud-Holland*, in het *Bulletin van de Oudheidkundige Bond* en in andere tijdschriften, verder levens-

berichten, waarvan beneden sprake zal zijn. Dit alles is voortreffelijk gestileerd en geschreven in een vlotte, aangenaam leesbare trant met een zeer persoonlijk karakter.

Bovendien zijn onder zijn leiding en gedeeltelijk van zijn hand ook werken van grote omvang tot stand gekomen, als enkele plaatwerken, maar vooral de omvangrijke, telkens uitgebreide *Kunstgeschiedenis der Nederlanden* (eerste druk, van 1937, tweede uitgebreide druk, van 1946, en derde veel uitgebreidere druk, in drie delen, van 1954 tot 1956, in samenwerking met J. Duverger voor de Zuidelijke Nederlanden). Het moet veel inspanning hebben vereist dit werk te laten verschijnen en het daarna in een steeds vermeerderde vorm opnieuw in het licht te geven. Ook heeft hij een *Gids voor de beeldende kunst en bouwkunst* samengesteld, waarvoor hij het grootste gedeelte zelf geschreven heeft; oorspronkelijk in het Engels uitgekomen ten behoeve van het Kunsthistorisch Congres te Amsterdam van 1952, daarna herhaaldelijk in het Nederlands, is het onlangs nog in een „pocketeditie” verschenen onder de titel *Gids voor de Nederlandse Kunst*.

De opsomming van deze geschriften maakt reeds duidelijk, dat Van Gelder zich niet alleen met Den Haag en de geschiedenis van die stad heeft beziggehouden. Voor het museumwezen en voor de monumentenzorg in het algemeen heeft hij eveneens belangrijk werk verricht. Van Gelder is met de vraagstukken, die daarbij aan de orde zijn, in aanraking gekomen in de jaren 1908 tot 1913, toen hij op verzoek van Overvoorde het secretariaat van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond op zich heeft genomen. Over deze periode vindt men een verhandeling van zijn hand in het *Oudheidkundig Jaarboek* van 1934 (blz. 39-45), in het gedenknummer, uitgegeven bij gelegenheid van het vijf en dertigjarig bestaan van de Bond. Maar ook na 1913 heeft Van Gelder steeds deelgenomen aan de bespreking over deze vraagstukken in de talrijke commissies, die zich daarmede bezighielden, laatstelijk als lid van de Voorlopige Monumentenraad. Zoals altijd, heeft zijn wél overlegd oordeel daar telkens grote invloed gehad om tot resultaten te komen.

Vraagt men zich af, hoe het mogelijk is geweest, dat Van Gelder zo veel heeft tot stand gebracht, dan moet men zich een voorstelling maken van zijn persoonlijkheid. Men leert een persoonlijkheid wellicht het best kennen door de

geschriften, die iemand aan anderen heeft gewijd. Voor Van Gelder beschikken wij in dit opzicht, zoals boven reeds werd vermeld, over een bijzonder rijk materiaal. Ik herinner aan de uitnemende levensberichten in de *Jaarboeken van de Maatschappij van Nederlandse Letterkunde*, met name van Degener, Hofstede de Groot en Overvoorde. Daarnaast verdienen enkele verhandelingen in het *Bulletin* van de Bond de aandacht als de beschouwing over Victor de Stuers, in het herdenkingsnummer van 1943, en onlangs nog zijn „Parade der Pioniers”, in het nummer van 15 januari 1959, over de oprichters van de Bond.

Kenmerkend is evenwel vooral de verhandeling van Van Gelder (in het *Bulletin* van 15 november 1955) over Jan Kalf, Martin en Vogelsang, zijn kort tevoren overleden wat oudere tijdgenoten, als de herinnering aan drie Paladijnen. Merkwaaardigerwijze blijkt niet de felle, strijd bare Kalf of de briljante Vogelsang de meeste sympathie van Van Gelder te hebben gehad, maar de enigszins bedeesde Martin, die nooit op de voorgrond trachtte te komen, maar die tenslotte toch meer dadelijk waarneembare resultaten in zijn leven heeft bereikt dan de beide anderen, die zo veel begaafder leken. Ook Van Gelder gevoelde niet de behoefte om te schitteren en hij hield zich gaarne een weinig op de achtergrond, maar hij bezat wel degelijk zelfbewustzijn en een grote inwendige kracht.

Tot een dergelijke resultaat komt men ook door een beschouwing van zijn handschrift, dat zo gelijkmatig en duidelijk was. Het getuigde van een heldere geest en van een beheerste natuur. Toch zou men zich ten eerste vergissen, wanneer men zou denken, dat Van Gelder iemand is geweest zonder emotie. Wanneer men hem wat beter leerde kennen, dan ontdekte men, dat hij integendeel een zeer gevoelige natuur bezat. Deze gevoeligheid behoorde tot de grondslag van zijn wezen en werd in de regel getemperd door zijn evenwichtigheid. Op merkwaaardige wijze komt zijn wezen uit in de buste die Albert Termote van Van Gelder vervaardigde. Opgesteld in het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage en onlangs gereproduceerd (jammer genoeg naar een van een wat te laag standpunt opgenomen foto) in het *Weekblad van het Ministerie van Onderwijs* bij de herdenking van Van Gelder, getuigt dit kunstwerk van het inzicht, dat de beeldhouwer van de aard van Van Gelder heeft gekregen, maar bovendien van de manier, waarop Van Gelder de kunstenaar heeft weten te inspireren.

Zonder twijfel is het de combinatie van de genoemde eigenschappen van Van Gelder geweest, die de charme van zijn persoonlijkheid heeft bepaald, en die de oorzaak is geweest van zijn succes in het leven ten gevolge van het door hem verrichte werk. Een gebeurtenis, die Van Gelder mededeelt in zijn bovengenoemde verhandeling over de jaren, toen hij secretaris van de Bond was, kan als een nadere toelichting dienst doen. Het gaat om het resultaat van een bezoek, dat Van Gelder met een ouder bestuurslid in 1910 bracht aan Victor de Stuers om hem over te halen lid te worden van een commissie. Er was geen resultaat bereikt en de oudere bezoeker was reeds vertrokken. Van Gelder was alleen achtergebleven met de geweldige figuur. Op de vraag van De Stuers, waarom hij nog bleef, had Van Gelder opgemerkt, dat het voor

De Stuers toch niet mogelijk was te weigeren, waarop De Stuers had geantwoord: „Je bent verd... brutaal, maar je hebt gelijk”. Uit dit voorval blijkt, hoeveel mensenkennis Van Gelder toen reeds bezat, benevens de durf om op een bepaald ogenblik het juiste te zeggen en het gevoel wat hij zeggen moest.

Met Van Gelder is een van de weinigen heengegaan, die van de oude garde van de Bond nog over waren. Wij treuren over hem niet alleen om die reden. In hem verliezen wij een trouwe medestander en kameraad, iemand naar wie jongeren vol vertrouwen konden luisteren, iemand wiens raad steeds een goede raad was. Allen, die hem nader hebben gestaan, missen in hem een goede vriend!

A. W. BIJVANCK

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Achtikarspelen. Te Gerkesklooster werden kuilen met aardewerk aangetroffen. Dit geschiedde bij het graven van zand op een hooggelegen terrein. De vondstmelding werd gedaan door de directeur van Gemeentewerken aldaar.

Een nader onderzoek wees uit, dat onder een $\pm$ 50 cm dikke kleilaag een zestal onregelmatig ronde $\pm$ 75 cm diepe gaten in de zandbodem waren ingegraven, waarin zich een veenafzetting had gevormd. In het veen bevonden zich 10de-12de eeuwse kogelpot- en steelpanscherven. In één geval betrof het geen kuil, maar een ondiepe gootvorm. De betekenis van deze kuilen, die naar het schijnt op willekeurige plaatsen zijn aangelegd, is niet duidelijk geworden. Naar verluidt moeten er vroeger op hetzelfde terrein tientallen gevonden zijn. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Harlingen. Bij de aanleg van een cunet voor de nieuwe rondweg ten zuiden van Harlingen blijken over enkele honderden meters afstand geulen doorsneden te zijn die gevuld waren met modder. Hierin werden vele resten van aardewerk aangetroffen. Van bijzondere aard zijn de talrijke scherven en misbaksels, afkomstig van een 18de eeuwse pottenbakkerij. Vele

biscuit-scherven van schotels op standring, on-geglazuurde tegels en proenen konden worden verzameld. De modder moet uit Harlingen zijn aangevoerd. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Hennaarderadeel. Bij het graven in een weiland te Itens kwam uit een daarin aanwezige terpzool een houten tonput te voorschijn die van bijzondere constructie blijkt te zijn. Het geheel bestaat uit een aparte binnen- en buitenwand. In de put werd een kogelpotje aangetroffen. De aanleg van de put zal nader worden onderzocht. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Ooststellingwerf. In betrekkelijk korte tijd zijn in de omgeving van Donkerbroek drie stenen bijlen als oppervlaktevondsten aangetroffen. Het betreft respectievelijk een ruw bekapte, breedtoppige bijl van vuursteen uit De Rus-schen, een bijl van kwartsiet van de Galgen-berg, een exemplaar van met kwarts dooraderde gabbro of dioriet. De laatste werd bij het eizoeken in een weiland achter Koudenburg gevonden.

Te Oosterwolde kwam bij het graven van een rioleringsleuf in de Sander Alberts-laan een fraaie, 27 cm hoge kogelpot aan het licht. De pot was volgens de vinders op een bedje

van veldkeien geplaatst, en ook met veldkeien afgedekt. In de onmiddellijke omgeving van de vindplaats heeft zich een zeer oude boerenplaats Ten Hoore bevonden *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga)*.

GELDERLAND

Montferland. Tijdens de afgelopen maand heeft het onderzoek naar de donjon nieuwe gegevens opgeleverd. Van dit bouwwerk, gelegen tussen het hoofdgebouw en de z.g. eetzaal, heeft men een binnenhoek en een buitenhoek kunnen vaststellen. De buitengewoon moeilijke omstandigheden zullen het achterhalen van nadere bijzonderheden wel beletten.

Op het open terrein vóór het hoofdgebouw werden de overblijfselen van een verbrand houten rechthoekig gebouw met portaalje blootgelegd. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud)*.

Nijmegen. Bij de voortzetting der opgraving in de legerplaats van het Xde legioen, hoek Ubbergse Veldweg-Beekmansdaalseweg, werden de grachten voor de hier in 1959 gevonden poort verder onderzocht. Een oudere gracht heeft geen onderbreking, een jongere daarentegen eindigt juist bij de poort. Verder oostelijk ligt een derde gracht, waarvan het verloop nog niet vast staat. Een muurfundament loopt scheef over de oudere gracht van de poort naar de Beekmansdaalseweg. De meeste van deze voorzieningen mag men wel uitleggen als behorende tot een reeks versperringen, zoals die ook elders aan de buitenzijde van Romeinse vestingwerken zijn aangetroffen. In tegenstelling met de vondsten van Holwerda aan de zijde van de Museum Kamstraat heeft de houten poort die aan de stenen voorafging, maar één periode; zij bestaat uit twee maal zes paalgaten (de poorttorens), waartussen centraal twee paalgaten, de middenstut tussen de beide poortopeningen. Een lijn op de plattegrond getrokken tussen beide poortgebouwen geeft thans duidelijk de lengte van de castra. In de laatste periode werd de weg over deze as aan weerszijden begeleid door een zuilengalerij, waarvan het nu gevonden uiteinde in het verlengde ligt van een rij pijlerfundamenten, eveneens van steen, die Holwerda ten noorden van zijn praetorium vond. Een hoofdlijn in de structuur van de castra is hiermee gewonnen. Op de rest van het onder handen zijnde terrein is het onderzoek van een rij van vier officierswoningen thans voltooid. Elk van

deze woningen heeft een binnenplaats gehad, maar de plattegronden zijn verschillend, alsof ieder zijn woning individueel kon ontwerpen. Een van de binnenplaatsen heeft aan twee zijden een zuilengalerij gehad. De aan deze stenen bouwsels voorafgaande houten hebben ook hun sporen in de bodem achtergelaten; deze zijn echter minder duidelijk.

Uit prehistorische perioden kwamen nog enkele kringgreppels en (door de Romeinen bij egalisatiewerkzaamheden min of meer vernielde) urnen te voorschijn.

Een begin is gemaakt met de achterste helft van het terrein, waarop nog een halve kazerne te verwachten is, maar die voor het overige zijn geheimen nog bewaard heeft.

Een overzicht van het in 1959 gevondene vindt men in het tijdschrift *Numaga*, 7 (1960), blz. 6-27. *Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (H. Brunsting)*.

UTRECHT

De Meern. Bij het graven van een rioleringsleuf nabij de Woerdlaan werden op diepten van ± 30 cm-1.40 m enige zware brandlagen aangetroffen. Onder de door de graafmachine opgeworpen scherven bevindt zich een groot fragment van een t.s. kom Drag. 29, met stempel van BASSUS en COELUS, een halve kom Drag. 30, alsmede vele andere scherven van terra sigillata, zowel versierd als onversierd. *Archeologisch Instituut, Utrecht (Mej. C. Isings)*.

Vechten. Behalve vele Romeinse scherven werden op een stuk bouwland, grenzende aan de noordzijde van het fort Vechten op geringe afstand van elkaar gevonden: een munt van Gallienus, alsmede 7 Antoniniani van Claudius Gothicus, waarvan een postuum. Op dezelfde plaats werd een vrijwel compleet glazen balsarium gevonden. *Archeologisch Instituut, Utrecht (Mej. C. Isings)*.

NOORD-HOLLAND

Heemskerk. Op Oud-Haerlem gaat het onderzoek bij gebrek aan werklieden slechts langzaam verder. Een sleuf door de nog aanwezige heuvel — een restant van het eertijds vrij hoog gelegen kasteelterrein — toonde aan dat men vóór de ophoging op het oude maaiveld kalk gebrand heeft van aangevoerde zeeschelpen.

Aan de naar de voorburcht toegekeerde zijde — de derde die nu in details onderzocht wordt — komen verschijnselen aan het licht, die

wijzen op een ingangstoren. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

LIMBURG

Maastricht. Het onderzoek in het Stokstraatgebied is op 20 juli voorlopig beëindigd. In het laatste stadium kon tussen de Vismarkt en de Kleine Stokstraat een noord-zuid-profiel geobserveerd worden, waarin zich een laat-Romeinse (4de-eeuwse) laag bevond. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

IJSSELMEERGEDIED

Markerwaard. In de bouwput bij Enkhuizen zijn diverse vondsten van 17de/18de eeuwse schepen afkomstig aangetroffen.

Op het stort van perceel 3 van de Markerwaardsdijk kwam een hoornpit van een wild rund aan het licht. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

Noordoostpolder. In het noorden van de Noord-oostpolder werden in sectie B tal van vondsten verzameld. Hierbij bevonden zich naast 17de en 18de eeuws materiaal wand- en voetscheren van laat-kogelpotvaatwerk. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

Oostelijk Flevoland. In sectie M zijn opnieuw enkele vuurstenen werktuigjes gevonden. Er worden nog enkele verkenningen uitgevoerd.

In dezelfde sectie zijn scherfjes gevonden van laat-middeleeuws kogelpotvaatwerk.

In sectie Y werd een scheenbeen, vermoedelijk van een eland aangetroffen; in sectie Q een maalsteen van graniet.

Er vonden verkenningen plaats naar aanleiding van scheepsvondstmeldingen. Deze gaven aanleiding tot de volgende conclusies:

H 60: 19de eeuws scheepswrak.

R 35: vrij recent wrak.

K 37: kleine scheepsrest, wordt nader onderzocht.

K 50a: een klein zwaar beschadigd scheepswrak.

K 63: een betrekkelijk jong schip.

K 76: een betrekkelijk jong schip.

L 10: een scheepswrak van ijzer.

R 49: een nader te onderzoeken wrak.

Voorts werd een aantal delen gevonden van uit elkaar geslagen schepen; in sectie K een scheepsroer met helmhout en scheepszwaard; op kavel L 31 eveneens een zwaard. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

NOORD-HOLLAND

Oosthuizen. Herv. kerk. Bij de restauratie van deze vroeg-16de eeuwse kruiskerk van het Westfriese type waren ingrijpende voorzieningen nodig aan de funderingen en aan de bekapping. Op de hoeken van de kruising hebben onder de kruisspanen oorspronkelijk kennelijk de in deze streek gebruikelijke schalkbeeldjes gestaan. Vier andere beeldjes afkomstig uit de omstreeks 1875 gesloopte kerk van Nieuwe Niedorp zijn door het Rijksmuseum afgestaan om in de kruising van Oosthuizen geplaatst te worden. De figuren stellen volgens de overlevering twee mannelijke en twee vrouwelijke stichters voor. Volgens een opschrift was de kerk te Nieuwe Niedorp gebouwd in 1546.

UTRECHT

Utrecht. Korte Jansstraat 2. Dit winkelpand is gerestaureerd. Het is een laatmiddeleeuws huis

met 17de eeuwse voorgevel. Hoewel de diepte groter is dan de breedte heeft de nok vanouds evenwijdig met de straat gelopen. Het bezat aan de zijanten trapgevels met treden van $\pm 85 \times 100$ cm (baksteenformaat $28 \times 14 \times 7$ cm), waarvan nog overblijfselen aanwezig zijn in de naderhand hoger opgetrokken zijmuren van de aangrenzende panden.

— Schoutenstraat 13. De uit 1726 daterende winkel, die zijn oorspronkelijke pui en binnenbetimmering vrijwel volledig heeft behouden, zal worden gerestaureerd. Bijzonder interessant is de beschildering van de achterwand, welke bestaat uit een reeks bogen op getorste zuiltjes met in vakken koektrommels en „tekentjes” onder festoenen (vgl. *Maandbl. Oud Utrecht*, 1960, blz. 77 e.v.).

— Korte Jansstraat 2. Dit winkelpand is gerestaureerd. Het is een laatmiddeleeuws huis

— Sionskameren, Nieuwe Gracht 89-117.

Het grootste gedeelte van de vijftien huisjes van dit op een achterterrein gelegen hofje, is gesloopt na reeds geruime tijd geleden onbewoonbaar te zijn verklaard. Hoewel het hofje omstreeks het midden van de 15de eeuw gesticht moet zijn dateerden de huisjes uit de eerste helft van de 17de eeuw. Slechts de funderingen waren nog middeleeuws. De huisjes waren van zeer bescheiden afmetingen: 4 x 5 m; zij bezaten één kamer met bedstee en kast,

benevens een portaaltje met een rechte steektrap naar de zolder (vgl. *Maandbl. Oud Utrecht*, 1960, blz. 55 e.v.).

— Oude Gracht 323. Dit in 1959 door brand geteisterde huis is in de oude vorm hersteld; tevens zijn onderpui en roedenverdeling verbeterd. Het huis bezit een ingezwenkte halsgevel uit het midden der 18de eeuw, die één geheel vormt met de iets rijkere gevel met rococoversieringen van het buurpand nr. 325.

BONDSNIEUWS

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND, GEHOUDEN OP VRIJDAG 24 JUNI 1960, DES AVONDS TE 8.30 UUR, IN DE RIDDERZAAL VAN HET KASTEEL LOEVESTEIN.

Aanwezig zijn 117 leden en introducés. De voorzitter, de heer TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER, opent de vergadering en heet in het bijzonder welkom de aanwezige buitenlandse leden MR. JOHN PELHAM MAITLAND uit Lindfield en DR. FRANZ MÜHLEN uit Munster (Westfalen). Daarna spreekt hij de volgende rede uit:

Er heeft zich in het afgelopen verenigingsjaar een feit voorgedaan, waarbij ik gaarne een ogenblik zou willen stilstaan. Ik heb hier het oog op de brede publieke belangstelling zoals die in Amsterdam aan de dag is getreden en ditmaal begeleid werd door daadwerkelijke steun van de burgerij, toen het er om ging de meest essentiële zaken van de verzameling Dreesmann voor ons land te behouden. Het heeft er in de jaren na de laatste wereldoorlog maar al te dikwijls naar uitgezien dat er, wanneer het zaken van algemene culturele betekenis gold, van steun van particuliere zijde weinig of niets meer te verwachten viel. Thans bleek de zaak anders te liggen. Particulieren en instellingen stelden een werkelijk zeer belangrijk bedrag voor aankopen beschikbaar. Hierdoor werd het mogelijk aanzienlijk verder te springen dan met de polstok van de overheid alléén mogelijk geweest zou zijn, terwijl met deze publieke geestdrift op de achtergrond, de gelden, door de overheid beschikbaar gesteld, feitelijk in dubbele zin gerechtvaardigd waren. Dat deze herleving van de publieke bemoeienis, waar het onze sector betreft, niet tot één incidenteel geval beperkt bleef, bleek eveneens in Amsterdam, waar het op initiatief van jhr. F. J. E. van Lennep opgerichte comité zestig jaren „Am-

stelodamum” binnen korte tijd reeds meer dan 200 nieuwe leden, donateurs en begunstigers wist te winnen. Gaandeweg blijkt het besef weer veld te winnen, dat er eerst werkelijk van algemeen verbreide cultuur sprake kan zijn, wanneer deze niet alleen actief beleefd wordt, maar ook bewust daadwerkelijk door de overheid, zowel als door de particulier gesteund wordt. Een soortgelijke verheugende ontwikkeling kan men ook aantreffen bij de Stichting „Vrienden der Geldersche Kastelen”, die het aantal van zijn begunstigers in enige jaren zo aanzienlijk wist op te voeren. Het reeds met zoveel succes bekroonde werk van deze in 1940 opgerichte stichting doet ons het ontbreken van soortgelijke organisaties in andere provincies van ons land zoveel te meer betreuren.

Het komt mij voor, dat ook voor onze Bond de tijd rijp is een actie tot verhoging van het ledental op touw te zetten. Willen wij het gehalte en de omvang van onze publicaties verhogen, dan dienen de grondvesten van onze Bond door het aantrekken van nieuwe leden verstevigd te worden.

Ik betreur het ten zeerste U te moeten mededelen, dat mijn hoop U op deze vergadering het eerste exemplaar van het nieuwe deel van het Repertorium van onze Bond over de jaren 1940-1950 te kunnen aanbieden, niet in vervulling is gegaan. De bewerker, jhr. dr. D. P. M. Graswinckel, heeft met veel tegenslagen te kampen gehad en het ziet er naar uit, dat het werk niet voor het einde van het jaar van de pers zal kunnen komen. Iedere onderzoeker weet hoeveel reeds gewonnen is als het over veel tijdschriften ver-

spreide materiaal gemakkelijk bereikbaar is. In dit opzicht hebben de vorige repertoria reeds onschatbare diensten verricht. Het thans onder handen zijnde deel zien wij dan ook met verlangen tegemoet. De bewerking van een deel, dat de jaren na 1950 behandelt, dient, in welke vorm dan ook, spoedig te volgen.

Op nog een ander gebied kan, naar het mij voorkomt, onze Bond het wetenschappelijk onderzoek bevorderen en wel op dat van de registratie van de her en der verspreide onderdelen van gebouwen, die men gewoonlijk met de algemene benaming van „bouwfragmenten” pleegt te betitelen. Op dit vraagstuk in het bijzonder moge ik hier met een enkel woord nader ingaan.

Het was in het jaar 1827, dat de als literator niet onbekende P. G. Witsen Geysbeek een plan ontvouwde tot stichting van een Museum van Nationale Gedenkstukken, waarin hij het merkwaardigste dat zich op dit gebied reeds in ons land bevond wilde bijeenbrengen. „Met spijt en droefheid”, zo schreef hij, „heb ik meermaals in verscheiden steden aan vernieuwde gebouwen de opschriften, zinnebeelden en gedenktekens van vroegere geslachten gemist, die ik in mijn jeugd gekend had en niemand wist mij te zeggen, wat van dezelve geworden was”. Hij stelde nu voor te verordenen, dat geen gebouwen zouden worden afgebroken, voordat zij door een deskundige geïnspecteerd waren en dat, wanneer afbraak onvermijdelijk zou zijn, die onderdelen, die hij „het monumentale” noemt, naar het Museum zouden worden overgebracht.

Witsen Geysbeek's voorstel was rechtstreeks geïnspireerd op het te Parijs gestichte Musée des Monuments français, dat het grootste deel van zijn verzamelingen dankte aan het energieke optreden van zijn beheerder Alexandre Lenoir, die uit „de storm der omwentelingen” honderden monumenten had weten te redden. Uit talrijke kerken vond men er mausolea, die door de Revolutie op drift waren geraakt en nu zoveel mogelijk in chronologische volgorde in een reeks zalen waren tentoongesteld. Ook zag men er de Renaissance gevel van het kasteel de Gaillon. Een deel van de tuin droeg de wijdse naam „Jardin Elysée” en hier had ter bevrediging van romantische gevoelens tussen hoog opgaand geboomte het grafmonument van Héloïse en Abélard een plaats gevonden. Het Museum, dat een grote populariteit genoot, werd na de val van Napoleon, toen men meende, dat de inhoud aan de oorspronkelijke eigenaars moest worden teruggegeven, weer opgeheven. In de Ecole des Beaux-

Arts vindt men er thans nog restanten van. Lenoir wijdde aan zijn schepping omvangrijke publicaties, die verschillende uitgaven beleefden en onder invloed hiervan moet Witsen Geysbeek zijn plannen hebben ontwikkeld.

Hoewel er in ons land sinds het einde van de 18de eeuw pogingen om tot een vorm van monumentenzorg te geraken, waarneembaar zijn, schijnt er toch van enige systematische opzet in de geest van Witsen Geysbeek geen sprake te zijn geweest voor het optreden van De Stuers. Omstreeks 1885 werd door zijn toedoen aan de zuidzijde van het Rijksmuseum een fragmentengebouw met aansluitende tuin gesticht, waar een aantal fragmenten van gesloopte gebouwen een plaats kregen. Broederlijk verenigd vindt men hier bouwwerken uit vele delen van ons land en van de meest uiteenlopende soort. Poorten uit Deventer en Groningen, de Waterpoort van 1642 uit Gorinchem, kolommen uit de Kleine Kerk te Edam, fragmenten van het huis van Huygens op het Plein te 's-Gravenhage (van het St. Lucasgilde te Delft en van vele andere gebouwen werden zo goed en zo kwaad als het binnen een klein bestek ging, opgesteld. Hoe kritisch men dit wat zonderlinge agglomeraat als geheel ook kan beoordelen, het betekent in ieder geval de redding van een groot deel van de oorspronkelijke natuurstenen fragmenten, die anders hun weg naar de puinhoop niet gemist zouden hebben. In de loop der jaren is het aantal van dergelijke onderdelen, dat een toevlucht binnen de omheining van het Rijksmuseum heeft gezocht, nog aanzienlijk toegenomen. De meeste hiervan vonden uiteindelijk in depotruimten een onderkomen, daar er, bij de groei van de verzameling ook op ander gebied, een mogelijkheid tot opstelling ontbrak. Naast dit omvangrijke bezit vindt men in talrijke gemeenten van ons land, hetzij in de musea, hetzij onder het beheer van de bouwkundige diensten, groepen bouwfragmenten van overeenkomstige aard en met name in Amsterdam hebben deze verzamelingen verontrustende proporties aangenomen.

Het in bewaring nemen van deze onderdelen kan men zien als een door de overheid ingestelde vorm van eerste hulpverlening. Wanneer men bij een afbraak voor de keuze gesteld werd van afvoer als puin of opslaan als fragmenten, dan koos men, wanneer het om gebouwen van enige betekenis ging, het laatste. Hierbij koesterde men dan de heimelijke hoop, dat zich binnen niet te lange tijd een gelegenheid zou voordoen tot wederopbouw of gedeeltelijke toepassing op een

daarvoor geschikte plaats over te gaan. Veel wenschen bleven echter in dit opzicht nog onvervuld. Sommige uit historisch of kunsthistorisch oogpunt belangrijke objecten kon een nieuwe, organische plaats in een der musea worden toegewezen. Zeer ten dele gold dit ook voor die onderdelen van bouwwerken, die het interieur in zijn vorm en versiering bepalen, als betimmeringen, vloeren, plafonds, wandschilderingen, glas in lood en die wij in dit verband als afzonderlijke hoofdgroep eveneens vermelden. Veel raakte hiervan ook in particuliere handen of vond, evenals de stenen bouwfragmenten, in depotruimten een onderkomen.

Soms ook bleek de belangstelling voor al deze roerend geworden onroerende zaken in het buitenland groter dan in eigen land. Zo vonden reeksen fragmenten van enige beroemde middeleeuwse kloosters uit Zuid-Frankrijk en Spanje hun weg naar New-York, waar zij in het museum „The Cloisters” op voorbeeldige wijze werden herbouwd. In Frankrijk heeft deze op zich zelf beschamende gang van zaken althans dat gunstige gevolg gehad, dat men er uiteindelijk toe gekomen is de fragmenten van een der voornaamste van deze kloosters, dat uit Saint Michel de Cuxa, voorzover deze in de omgeving nog bewaard waren gebleven, te verzamelen en eveneens op te bouwen. Ook ons land heeft in dit opzicht een les gehad, toen omstreeks 1870 het vroeg-17de eeuwse marmeren oksaal uit de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch steen voor steen werd afgebroken en verdween naar Engeland, waar het nu nog in volle glorie — en voor ons als een teken van vermaning — in het Victoria and Albert Museum prijkt. In De Stuers' filippica tegen de schandelijke onverschilligheid ten opzichte van onze monumenten, die hij in 1873 in *De Gids* onder de titel „Holland op zijn smalst” liet verschijnen, vormde het aan de kaak stellen van deze onbezonnen daad een hoogtepunt.

Het merendeel der „bouwfragmenten” echter kreeg een heel wat minder illustere plaats toegewezen en ligt in niet zelden moeilijk toegankelijke opslagruimten betere dagen af te wachten. Ter bevordering nu van het wetenschappelijk onderzoek van deze dikwijls zeer waardevolle onderdelen, zou ik gaarne zien, dat de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond het initiatief zou nemen om te geraken tot een centrale registratie en documentatie van al die onderdelen van bouwwerken, die om welke reden dan ook niet meer op hun oorspronkelijke plaats aanwezig zijn. Ik weet dat sommige van de beherende instellingen op

dit gebied reeds een eind gevorderd zijn, andere echter hiertoe nauwelijks gelegenheid hadden. Bovendien zal blijken dat er ook bij particulieren nog heel wat ongeregistreerd materiaal bewaard wordt. De taak die men hiermede op zich zou nemen, zou dan ook niet gering zijn. Maar ik geloof, dat hij in het belang van de geschiedenis van onze bouwkunst in de ruimste zin van het woord lonend zou zijn. Men zou voor deze werkzaamheden medewerkers kunnen aantrekken, zowel uit de kringen van algemeen belangstellenden, als uit die van de Monumentenzorg en de musea. Een kleine, maar goed georganiseerde en met geestdrift bezielde groep zou, gesteund door plaatselijke helpers, naar ik meen, in staat zijn de vereiste bergen van steen, hout en andere bouwmaterialen te verzetten.

Naar aanleiding van deze rede ontstaat een discussie over de wijze, waarop het gestelde probleem in de praktijk tot een oplossing kan worden gebracht. De heer F. W. VAN GULICK wijst op het in Zuid-Holland bestaande fragmenten-depot, waarin met geldelijke steun van de provincie en dank zij de medewerking van de Provinciale Waterstaat onderdelen van ter plaatse niet te behouden monumenten en partijen baksteen worden opgeslagen. IR. R. MEISCHKE zou een onderscheid willen maken tussen de bouwfragmenten, die bij een goede organisatie terstond weer bij een restauratie kunnen worden toegepast en die fragmenten, waarbij de kans, dat zij ooit weer gebruikt kunnen worden, uiterst gering moet worden geacht. Mejuffrouw P. BEYDALS acht de methode en de omvang, waarmee men te Rotterdam deze fragmenten op kaart brengt, lofw aardig; misschien kan de daar gevolgde inventarisering tot navolging strekken. DR. A. VAN DER BOOM bepleit de inschakeling van belangstellende leerlingen van middelbare scholen, tekenars en fotografen.

De voorzitter is verheugd, dat zijn gedachten in de vergadering zoveel weerklank hebben gevonden. Het bestuur vindt daarin aanleiding een kleine commissie samen te stellen, die zich nader met het probleem van de bouwfragmenten zal bezighouden.

De vergadering betracht dan een ogenblik stilte ter herdenking van de leden, die de Bond in 1959 door de dood zijn ontvallen. Het zijn de heren

S. J. Bouma, 's-Gravenhage
J. G. A. Heineman, Velp
Mgr. E. Lagerwey, Utrecht

A. Rodenburg, Rijswijk (Z.H.)

N. E. H. J. J. Zon, 's-Gravenhage

aan wie de voorzitter tot zijn groot leedwezen moet toevoegen DR. H. E. VAN GELDER, oud-secretaris van de Bond, die hedenochtend is overleden. In enige sobere woorden brengt de voorzitter de eminente verdiensten van de heer Van Gelder voor de Bond in herinnering.

De *notulen* van de algemene ledenvergadering van 27 februari 1960 (afgedrukt in het *Nieuwsbulletin*, 6de S. 13 (1960), kol. * 89 e.v.) worden ongewijzigd goedgekeurd.

De secretaris, MR. P. J. VAN DER MARK, brengt het *jaarverslag* uit:

Het verslag van de wederwaardigheden van de Bond in het jaar 1959 dient aan te vangen met het in herinnering roepen van de stijlvolle herdenking van zijn zestigjarig bestaan. Het bestuur achtte alle termen aanwezig om de wintervergadering in verband met dat jubileum een feestelijk karakter te verlenen en het meende goed te doen, de bijeenkomst te beleggen in de hoofdstad des lands, waar in het Muntgebouw op 7 januari 1899 de Bond ten doop is gehouden. Moge de kroniekschrijver in een volgend jubileumjaar kunnen getuigen, dat de Beurs van Berlage, waar de leden van de Bond op 17 januari 1959 in vergadering bijeen waren en waar zoveel positieve woorden over het behoud van onze monumenten zijn gesproken, met ere de druk der tijden heeft weten te weerstaan!

De verbeterde positie van de staatsfinanciën leidde er toe, dat de overheid onder de druk van de publieke opinie — en mogen wij in alle bescheidenheid opmerken: ook enigszins tengevolge van de door onze Bond uitgeoefende pressie? — een hoger bedrag aan subsidies voor het herstel van monumenten beschikbaar kon stellen, waardoor het mogelijk zal zijn meer restauraties ter hand te nemen. Het spreekt vanzelf, dat de Bond deze verblijdende situatie met instemming begroet. Het jaar 1959 was ook voor de Bond zelf een jaar van activiteit, al uitte die zich niet zozeer in het richten van adressen tot de besturen van die gemeenten, waar een schending van het oude stadsschoon in het voornemen ligt. Het ligt wel in de bedoeling een algemeen rondschrijven te doen uitgaan naar alle gemeentebesturen, waarin er op wordt aangedrongen bij het ontwerpen van doorbraak- en dempingsplannen in de oude binnensteden vooral tijdig overleg te plegen. Voorts worden de mogelijkheden onderzocht de Stichting Openbaar Kunstbezit te bewegen in de door haar met zoveel succes georganiseerde radiocursus

tevens aandacht te schenken aan onze historische gebouwen. In de gemeentelijke monumentencommissie te Utrecht ontstond tengevolge van het overlijden van de betreunde MGR. E. LAGERWEY een vacature; de Bond ontving van Burge-meester en Wethouders van Utrecht de vererende uitnodiging een tweetal kandidaten voor te dragen, waaruit bij de vervulling van de vacature een keuze zou kunnen worden gedaan.

De Redactie voor het Bulletin leed een groot verlies door het overlijden van haar secretaris, de heer N. E. H. J. J. ZON, op 11 oktober 1959. Aanvankelijk als assistent van de toenmalige hoofdredacteur, later als redactie-secretaris had de heer Zon zich ontwikkeld als een belangrijke schakel tussen hoofdredacteur en drukker. Het bestuur van de Bond en de Redactie-commissie voor het Bulletin zullen zijn nagedachtenis in dankbare herinnering houden.

Overeenkomstig het voorstel van het bestuur heeft de algemene ledenvergadering de in 1959 aftredende bestuursleden opnieuw benoemd met uitzondering van de heren DR. P. GLAZEMA en PROF. DR. M. D. OZINGA, die niet herkiesbaar waren. In hun plaats zijn gekozen de heren DR. W. C. BRAAT en MR. C. A. VAN SWIGCHEM. Professor OZINGA droeg ook de voorzittershamer over aan de heer TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER. Het bestuur kwam in 1959 tweemaal in vergadering bijeen. Besloten werd tot opheffing van het redactiesecretariaat, hetgeen mogelijk was door een gedeelte van de tot dusverre door wijlen de heer Zon verrichte werkzaamheden aan de drukker over te dragen. Eveneens is besloten tot liquidatie van de bibliotheek van de Bond over te gaan; de in de loop der jaren als ruilobject verkregen periodieken en boekwerken zullen onder belangstellende instanties worden verdeeld. Het ledental vertoont een langzame stijging. Het aantal student-leden nam sterk toe, hetgeen op zichzelf een verheugend feit is, doch aangezien aan deze categorie van leden het Bulletin ver beneden de kostprijs wordt verstrekt, betekenen méér student-leden niet tevens méér inkomsten in de Bondskas. Van de dit jaar in een aantrekkelijke uitvoering verschenen propaganda-circulaire verwacht het bestuur, dat zij de haar toegedachte taak met Uw aller medewerking naar behoren zal vervullen!

De heer F. W. VAN GULICK is van mening, dat verschillende overwegingen de regering aanleiding hebben gegeven het subsidiebedrag voor de restauratie van monumenten te verhogen. In de eerste zin van de tweede alinea van het jaarver-

slag zal daarom achter het woord „overheid” worden ingelast „mede”.

De penningmeester, MR. G. J. WIT, leest het *financiële verslag* over 1959 voor:

De uitgave van het Bulletin, de belangrijkste activiteit van de Bond, heeft in 1959 veel geld gekost. Rekening houdende met de bijdrage van het Rijk ad f 10 007.— (over 1958) en de Vereniging de Museumdag (over 1959) ad f 1 599.—, alsmede van de Bond ad f 6 687.50 (berekend naar een bepaald bedrag per lid), resulteert een nadelig saldo van f 4 113.16.

De rekening van de Bond in haar geheel sluit met een nadelig saldo van f 1 479.42. Behalve het deel van de exploitatie van het Bulletin, dat voor rekening van de Bond kwam (in totaal f 10 800.66), komt aan de uitgaven-zijde van de rekening een bedrag voor van f 1 584.76 voor de vergaderingen. Dit bedrag heeft betrekking op dat deel der kosten van de vergaderingen, dat niet door de bijdragen der leden wordt gedekt. In 1959 was dit deel extra groot o.m. door het optreden van de heer Cruys Voorbergh ter gelegenheid van het 60-jarig bestaan.

Ten laste van het Fonds 1949, dat f 2 000.— groot was, zijn gebracht de kosten voor een nieuw omslag van het Bulletin. Ten laste van dit Fonds zullen dit jaar nog worden gebracht de kosten van uitgave van de nieuwe propagandafolder.

Het Fonds Penning, hetwelk geheel afzonderlijk wordt geadministreerd, bleef ongeveer gelijk op f 1 382.05.

Het Fonds voor de uitgave van een Repertorium is onveranderd groot f 8 753.81.

Uit naam van de commissie tot het nazien van de rekening van de penningmeester over 1959, bestaande uit de heren MR. H. L. L. VAN HOOGENHUYZE, IR. J. DE WILDE en G. VAN DER MARK, verklaart laatstgenoemde, dat de commissie bij het bestuderen van de stukken is getroffen door de bijzonder accurate en overzichtelijke wijze, waarop de boekhouding is gevoerd, zodat zij de vergadering in overweging geeft de penningmeester eervol décharge te verlenen. De vergadering stemt met applaus daarmee in.

Ingevolgde het bepaalde in artikel 6 van het Huishoudelijk Reglement zijn aan de beurt van aftreden de bestuursleden GERSON, HEKKER, LUNSINGH SCHEURLEER, MEISCHKE, VAN SCHILFGAARDE en WIT. Met uitzondering van de heer Wit zijn de aftredenden niet herkiesbaar, omdat zij zes jaren achtereenvolgend in functie zijn geweest. Het bestuur stelt voor de heer WIT opnieuw te be-

noemen en in de opengevallen plaatsen te voorzien door de benoeming van de heren PROF. DR. A. J. BERNET KEMPERS, D. J. G. BUURMAN, DR. D. P. OOSTERBAAN, PROF. DR. M. D. OZINGA en IR. J. J. TERWEN. De vergadering hecht met applaus haar goedkeuring aan het voorstel van het bestuur; de nieuwe leden aanvaardden mondeling hun benoeming. Op voorstel van het bestuur kiest de vergadering PROF. DR. M. D. OZINGA tot voorzitter van de Bond.

De commissie van redactie voor het Bulletin wordt in haar huidige samenstelling wederom voor een jaar benoemd.

De vergadering wijst tot lid van de commissie tot het nazien van de rekening van de penningmeester over 1960 aan de heren MR. H. L. L. VAN HOOGENHUYZE en IR. J. DE WILDE en als reserve de heer F. W. VAN GULICK.

De voorzitter zegt dat het bestuur het voornemen heeft de zgn. *wintervergadering* van de Bond in het eerste kwartaal van het jaar 1961 te beleggen te Leiden en voor de *zomervergadering* in dat jaar gaan de gedachten uit naar Maastricht, gevolgd door een excursie naar de kastelen langs de Maas. De vergadering betuigt haar instemming met dit denkbeeld.

Bij de rondvraag komt PROF. DR. M. D. OZINGA terug op de gedeeltelijke verminking van het huis Schuylenburg aan de Lange Vijverberg 8 te 's-Gravenhage, waarop hij in de te Schiedam gehouden vergadering de aandacht heeft gevestigd. De voorzitter antwoordt dat hij deze aangelegenheid met de Staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en met de Directeur-Generaal van de Rijksgebouwendienst heeft besproken. Hij adviseert te wachten tot het huis aan de Duitse Bondsrepubliek zal zijn overgedragen, waarna in overleg tussen de desbetreffende instanties een volledige restauratie kan volgen, waarbij de verminking ongedaan zal worden gemaakt. Prof. Ozinga kan hiermede instemmen, maar hij vraagt zich toch af, of het niet nuttig zou zijn onder verwijzing naar enige analoge gevallen alle instanties nogmaals te wijzen op de noodzaak, bij eventuele verbouwingen van of herstellingen aan historische gebouwen, die eigendom zijn van de overheid, tijdig de tussenkomst van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in te roepen. IR. MEISCHKE wijst op het verschijnsel, dat de overheid haar eigen gebouwen dikwijls slecht onderhoudt, maar daar staat tegenover, dat zij veel geld beschikbaar stelt voor de restauratie van particuliere gebouwen. IR. C. I.

TEMMINCK GROLL deelt mede dat het erelid van de Bond, PROF. W. VAN DER PLUYM te Zeist, ernstig ziek is. Hij stelt voor hem een telegram met beste wensen te zenden, waarmee de vergadering van harte instemt. De heren F. KOSTER en DR. A. VAN DER BOOM vragen welk standpunt de Bond inneemt ten aanzien van de Beurs van Berlage te Amsterdam. IR. MEISCHKE antwoordt dat de Beurs zeker bewaard moet blijven, doch het is nog de vraag, of de financiële middelen gevonden kunnen worden om dit behoud mogelijk te maken. Nadat mej. P. BEYDALS uit naam van de aanwezigen de voorzitter heeft bedankt voor zijn leiding, sluit deze de vergadering.

Voorafgaande aan de vergadering hadden de leden elkaar omstreeks 2 uur in de middag getroffen in of nabij het restaurant „Terminus”, buiten de Waterpoort te Gorinchem. Een extra boot brengt het gezelschap naar Woudrichem, waar in het onlangs gerestaureerde oude raadhuis de burgemeester, de heer A. G. A. DINGEMANS WIERTS, zijn gasten welkom heet en een uiteenzetting geeft van de stedenbouwkundige ontwikkeling van de vesting. Een belangrijke uitbreiding buiten de wallen is reeds tot stand gekomen, maar het gemeentebestuur is er op bedacht, de oude stad haar functie te laten vervullen. Het aantal krotwoningen is buitengewoon groot en een ingrijpende sanering kan dan ook niet achterwege blijven, maar de Hoogstraat zal met de bebouwing ter weerszijden gerestaureerd worden. Bij een rondwandeling onder leiding van de burgemeester en wethouder W. VIVEEN zien de excursisten reeds het resultaat, dat met het herstel van de woonhuizen „de Salamander” en „de Gulden Engel” is bereikt. In de Hervormde kerk, waarvan de toren thans een restauratie ondergaat, trekt de 17de eeuwse orgelkas, die door Koning-Stadhouder Willem III oorspronkelijk geschonken was aan de Kloosterkerk te 's-Gravenhage, de aandacht. Na een wandeling over een gedeelte van de vestingwallen biedt het gemeentebestuur in het oude raadhuis het gezelschap een verversing aan. Tegen 6 uur begeeft men zich weer aan boord van de „Janihudi” en enige minuten later zet men voet aan wal in Loevestein. Meer dan 135 deelnemers verzamelen zich in de ridderzaal van het kasteel voor het diner; terwijl buiten de schemering langzaam valt en de grote kronen met hun talloze kaarsen een gedempt licht gaan verspreiden, houdt de slotvoogd, MR. L. R. J. RIDDER VAN RAPPARD, een van humor door-drenkte tafelrede. Na het diner vormt een korte

wandeling over de wallen met het prachtige uitzicht op de rivier een welkom intermezzo. De vergadering wordt vlot afgewerkt, zodat omstreeks 11 uur de extra boot het gezelschap veilig over de duistere rivier naar Gorinchem brengt, waar de meeste deelnemers de nacht doorbrengen.

Zaterdag 25 juni ontmoeten de excursisten elkaar om 9 uur weer buiten de Waterpoort, waar de bussen gereed staan voor de excursie. De veerpont brengt de deelnemers in Sleeuwijk en dan openen zich de wijde polders van het Land van Heusden en Altena. Over Almkerk met een bewoond ooievaarsnest op een boerderij is Dussen snel bereikt. Op de binnenplaats van het oude kasteel, dat thans als raadhuis dienst doet, begroet burgemeester A. J. A. ODERKERK het gezelschap. De voorzitter dankt voor de hartelijke ontvangst en memoreert, dat de gemeente Dussen al in 1924 een plaatselijke monumentenverordening in het leven heeft geroepen. Na de bezichtiging van het kasteel en een kopje koffie rijden de bussen naar Geertruidenberg. In de Grote kerk bestijgen de heren J. J. F. W. VAN AGT en architect C. J. M. VAN DER VEKEN, beide van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, na elkaar de kansel om resp. de kunsthistorische betekenis en de technische problemen, die zich bij de restauratie voordoen, te belichten. In het raadhuis biedt het gemeentebestuur van Geertruidenberg een frisse drank aan, waarna men onder leiding van de streekarchivaris, de heer J. H. VAN MOSSELVELD, of op eigen initiatief door het stadje gaat dwalen. De gemeenschappelijke koffiemaaltijd vindt plaats in restaurant „Huis ten Deyl” te Raamsdonksveer. De tocht wordt dan voortgezet naar Oosterhout, waar de Hoogerwaarde Proost van het klooster St. Catharinadal de leden van de Bond in de gelegenheid heeft gesteld de onlangs gerestaureerde proosdij, gevestigd in het voormalige slotje „de Blauwe Camer”, te bezichtigen. In de grote zaal zet de heer VAN MOSSELVELD de bouwgeschiedenis van het huis uiteen, waarop de Proost het gezelschap persoonlijk rondleidt. De bussen rijden dan naar Zevenbergen. In de Hervormde kerk beklimt de heer VAN DER VEKEN wederom de preekstoel om iets te vertellen over de restauratie van dit gebouw. Over Etten, waar in het restaurant „De Zwaan”, onlangs onder toezicht van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg hersteld, kort wordt gepauzeerd, gaat de tocht tenslotte naar Breda; op het Stationsplein wordt de excursie dan ontbonden.

V. D. M.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUROU VOOR
KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

AMERSFOORT

- *Zonnehof*. Willem Reyers en Jan Wiegers -29 aug.
- *Museum Flebite*. Wat de zee verborg en prijs gaf, 200 000 jaar Zuiderzee -15 sept.

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Gedrukt in Nederland. Vijf eeuwen letter, beeld en band -12 sept.
- *Stedelijk Museum*. De Drie Leeftijden -19 sept.
- *Museum Fodor*. Naalden wekten wonderen, laatmiddeleeuwse borduurwerken -26 sept.
- *Kon. Instituut voor de Tropen*. Nederland en de Tropen -17 nov.
- *Museum Willet Holthuysen*. Aankopen uit de collectie Dreesmann -eind sept.
- *Zoölogisch Museum*. De IJstijden -eind 1960
- *Arti et Amicitiae*. Inzendingen Willink van Collenprijs -22 aug.
Najaarstentoonstelling 1ste groep
3 sept.-26 sept.
- *Galerie D'eendt*. Grafiek uit eigen bezit -4 sept.
- *Galerij 207*. Groep Nada -29 aug.
- *Rembrandthuis*. Mens en dier bij Rembrandt
- *De Galerij*. Ons Bos -22 aug.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Jan van Goyen -26 sept.
- *Nederlands Openluchtmuseum*. Bouwen, materialen en gereedschappen uit het oude bouwvak. De blijde gebeurtenis. Klederdrachten rond kraam en doop -1 nov.

BERGEN

- *Kunstzaal De Rustende Jager*. Karel Colnot -26 aug.
- *Kranenburgh*. De Bergense School -11 sept.

BOLSWARD

- *Tijdgenoten*, werk van hedendaagse Nederlandse kunstenaars, georganiseerd door de Nederlandse Kunstkring -20 aug.

BREDA

- *Cult. Centrum De Beyerd*. Huis en huisraad in de Griekse en Romeinse oudheid Krsto Hegedusic -19 sept.

- *Volkenkundig Museum*. Japan, oud en nieuw -12 sept.

DELFT

- *Sted. Museum Het Prinsenhof*. 12de oude kunst en antiekbeurs 24 aug.-15 sept.
- *Etinografisch Museum*. Van Niger tot Limpopo, Negerkunst uit Afrika -3 sept.
- *Kunstzaal Fenna de Vries*. K. Bekker, A. Overdam, J. Rijnders en H. Smit -21 aug.

ENKHOUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Paneel en Penseel -eind okt.

GOUDA

- *Sted. Museum Het Catharina Gasthuis*. Wandkleden van E. 't Hooft -4 sept.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Duitse Expressionisten -5 sept.
- *Galerie Nova Spectra*. Ecole de Paris 1960 aug.-sept.
- *Panorama Mesdag*. Edm. Wingen 3-19 sept.
- *Kunstzaal Plaats*. Foto's van Ralph 3-23 sept.
- *Pulchri Studio*. De Haagse Salon -27 aug.
- *Kunsthandel Scheen*. Zomerexpositie -4 sept.

GRONINGEN

- *Groninger Museum*. Willem Reyers 8 sept.-16 okt.
- *De Mangelgang*. Zomertentoonstelling Non-figuratief -1 sept.

HAARLEM

- *Frans Halsmuseum*. Avondopenstelling op zaterdag 20.30-22.30 -4 sept.
- *Huis Van Looy*. Nieuwe aanwinsten en bruiklenen moderne kunst -12 sept.
- *Kunstzaal In 't Goede Uur*. Grafiek van F. Albertoni aug.
- *Vishal*. Kees Verwey -5 sept.
- *Bisschoppelijk Museum*. Miserere en Passion van G. Rouault -11 sept.

HENGEL

- *Hengelose Kunstzaal*. De Schoonheid van oude tegels -8 sept.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Provinciaal Museum* Romeinse vondsten uit Esch en Kempische urnenvelden -1 nov.

HILVERSUM

- *Goois Museum*. Beelden van Nu, beeldhouwwerk -29 aug.
- *Kantine De Jong*. Typografie van Piet Zwart -7 sept.

HOENSBROEK

- *Kasteel Hoensbroek*. Twaalf kunstenaarsechtparen in Limburg -5 sept.

HULST

- *Stadhuis*. Cornelis en Paulus de Vos (in verband met het feit dat Cornelis de Vos 375 jaar geleden te Hulst geboren werd) -11 sept.

KAMPEN

- *Koornmarktspoort*. Kunstenaars zien Spanje -10 sept.

KATWIJK

- *Oudheidkamer*. Vissend Katwijk -27 aug.

LAREN

- *Singer Museum*. Vlaamse Schilderkunst van 1850-1950 -1 sept.
- *Kunstzaal Hamdorff*. Vereniging Beeldende Kunstenaars Laren-Blaricum en Frans Boers -5 sept.

LEEWARDEN

- *Kunstcentrum Prinsentuin*. Friese Kunstenaars -29 aug.

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Ruanda-Urundi, nu en voorheen -17 okt.

MAKKUM

- *Pothuis bij de Aardewerf fabriek*. Wat Friese gleiers bakten -18 sept.

MIDDELBURG

- *Boekhandel Van Benthem en Jutting*. Tekeningen van H. de Vries -31 aug.

NIJMEGEN

- *Afrikamuseum*. Afrikanen: Wilden of Kultuurdragers? en Negerdorp -1 sept.

OTTERLO

- *Rijksmuseum Kröller-Müller*. Vorm en kleur, in de beeldhouwkunst van Afrika en Oceanië -5 sept.

OUDEWATER

- *Waag*. Jacobus Arminius -18 sept.

RHENEN

- *Streekmuseum*. Zij leefden hier -15 okt.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-Van Beuningen*. Beeldhouwkunst -26 sept.
- Tuinen, parken en bloemen in de grafiek -19 sept.
- *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Ned. Vereniging van Modelbouwers -17 okt.
- *Bouwcentrum*. Grete Rikko -29 aug.
- *Rotterdamse Kunststichting*. Tekeningen van O. Dicke -5 sept.
- *De Schuur*. Groepstentoonstelling -31 aug.
- *'t Venster*. IJzerplastieken van W. van Oostrum en tekeningen van A. Bonalumi -3 sept.
- *Kunstzaal Zuid*. Maquettes en tekeningen van het Concertgebouw -5 sept.
- *Kunstcentrum Zuid*. R. van Dijk, H. v. d. Meer, B. Hupkens -28 aug.
- B. Hupkens en J. Oudenaarden 1-8 sept.
- *Kunsthandel Van Zanten*. Hollandse en Franse Meesters

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Kindertekeningen uit Theresienstadt, Grote mensen en kinderen, foto's van J. van der Keuken, Antiek Speelgoed -29 aug.

TERSCHELLING

- *Natuurhistorisch Museum*. Schilderijen, tekeningen, gouaches en etsen betrekking hebbende op het eiland Terschelling -9 sept.

UTRECHT

- *Museum van Nieuwe Religieuze Kunst*. T. van Doorn -5 sept.

WOERDEN

- *Gemeente Museum*. Glas door de eeuwen heen -1 sept.

WORKUM

- *Waaggebouw*. B. van der Sloot en J. Stroosma -20 aug.

ZEIST

- *De Schuur*. B. Kok -23 aug.
- C. Veldkamp 25 aug.-8 sept.

ZWOLLE

- *Overijssels Museum*. Moderne Nederlandse Grafiek -29 aug.

IN MEMORIAM

WILLEM VAN DER PLUYM

Bijna 81 jaar oud overleed op 22 juli 1960 professor Willem Alexander Etienne van der Pluym, lid, oud-bestuurslid en oud-voorzitter van de Bond, geboren 19 augustus 1879 te Zierikzee.

Van der Pluym was een pittoreske figuur. Zijn houding, zijn optreden, zijn manier van spreken, alles had een merkwaardige kleurigheid. Dat was voor ons, die na de eerste wereldoorlog volwassen zijn geworden, een min of meer archaische kleurigheid. Van der Pluym vertegenwoordigde op zijn wijze de artistieke wereld uit het laatst van de vorige en het begin van de huidige eeuw met haar begrippen en denkbeelden, met haar overtuigingen en inzichten, verzorgd en toch wel een tikkeltje bohémien, met levendige humor en als het erop aankwam met grote ernst. Niet dat hij niet open stond voor wat de tijden na 1914 brachten. Maar zijn geest was gevormd in de tijd daarvóór en altijd bleek weer uit gesprekken, dat de indrukken van mensen en dingen die hij daarvóór had opgedaan het diepst gingen.

Geen wonder als men zijn levensloop volgt. Van 1891 tot 1901 had hij als bouwkundige gewerkt aan het Ministerie van Binnenlandse zaken waar Victor de Stuers de lakens uitdeelde. Na sindsdien allerlei studies te hebben bedreven ging hij in 1905 naar het architectenbureau van Paul Saintenoy in Brussel waar hij ontwerpen in historische stijlen moest maken. Daarna studeerde hij in Utrecht, waar hij een tijdlang leraar was, archeologie en kunstgeschiedenis en in de jaren vóór 1914 reisde hij in heel Europa tussen Londen, Istanboel, Napels en Parijs. Intussen bleef hij ook het bouwvak praktisch beoefenen als hoofdopzichter onder Willem Kromhout. In 1910 volgde hij Kromhout op als leraar in de kunstgeschiedenis aan de „Rijksmuseumsscholen” in Amsterdam. Zo leerde hij op veelzijdige wijze de wereld kennen en liefhebben.

Van bijzondere betekenis was, dat de Utrechtse hoogleraar C. W. Vollgraff hem vroeg als medewerker aan de tweede archeologische opgravingscampagne te Argos in de zomer van 1906. Sindsdien nam hij deel aan alle volgende opgravingen te Argos, die van 1912, 1928 en 1930. In de

Mededeelingen van de Koninklijke Akademie van 1928 en 1931, alsmede in Vollgraff's publicatie „Le Sanctuaire d'Apollon Pythéon à Argos” (Parijs 1956, *Etudes péloponnésiennes* I van de Ecole française d'Athènes) is zijn aandeel in de gereproduceerde tekeningen vastgelegd.

Na de eerste wereldoorlog resulteerden Van der Pluym's studiën en ervaringen in belangrijke ambten en andere functies. Wij noemen er maar enkele. In 1918 aanvaardde hij het hoogleraarschap in de algemene kunstgeschiedenis aan de Rijksakademie van Beeldende Kunsten in Amsterdam als opvolger van Jan Six, in 1922 het privatdocentschap aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam alweer als opvolger van Jan Six, in 1943 het hoogleraarschap in de geschiedenis van de Beeldende Kunsten aan de Technische Hogeschool te Delft na de dood van Huib Luns.

Een geleerd specialist is Van der Pluym niet geworden; noch zijn levensloop in de vormingsjaren noch zijn aanleg leidden ertoe dat hij zich zou vastbijten in een onderwerp van beperkte omvang. Er was iets kaleidoskopisch in zijn geest. Wel kan men zeggen dat zijn belangstelling vooral uitging naar de historische bouwkunst en meubelkunst. Deze doorgrondde hij technisch als weinig anderen. Van zijn kennis op het laatstgenoemde terrein getuigt zijn boek *Vijf eeuwen binnenhuis en meubelen in Nederland, 1450-1950*, verschenen in 1954.

Wat de betrekkingen van Van der Pluym met de Oudheidkundige Bond aangaat, in 1914 vind ik hem voor het eerst als corresponderend lid vermeld. In 1917 werd hij bestuurslid. Hij bleef dat onafgebroken tot zijn aftreden in 1953. Drie keer bekleedde hij drie achtereenvolgende jaren het voorzitterschap. De eerste periode ving aan in november 1918, de tweede in juni 1931, de laatste in december 1940.

De leden van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond hebben in Van der Pluym een toegewijd medestander, zij die hem kenden een sympathiek en trouw vriend verloren.

E. H. TER KUILE

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Idaarderadeel. De heer O. Santema te Leeuwarden meldde dat bij de aanleg van een gierkelder aan de Burd te Grouw vondsten werden gedaan. Het bleek dat op ± 1 m diepte in het veen een knipkleilaag was aangetroffen, waarop zich een groot aantal scherven uit de 13de eeuw bevond. Er kwam echter ook enig 15de/16de eeuws materiaal te voorschijn, waarvan de stratigrafie nog niet kon worden vastgesteld. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Leeuwarden. Tijdens het vernieuwen van de kademuren aan de Voorstreek werden naast veel sedert de 15de eeuw te dateren aardewerk enige gebruiksvoorwerpen van metaal gevonden, o.a. een grape en een vermoedelijk 16de eeuwse ceintuur van gevlochten koperdraad.

Bij het slopen van het hotel De Nieuwe Doelen kwamen onder een oude vloer drie rekenpenningen aan het licht die het Koninklijk Penningkabinet dateerde als resp. uit Neurenberg, ± 1500 ; van Karel V, 1532 en Philips II, 1557.

Leeuwarderadeel. Te Hempens werd op het afgegraven terpsterrein bij Hiddema-State een uit ± 1100 daterende waterput gevonden die nog ± 4 m diep was. De heer B. de Boer aldaar slaagde erin een achttal kogelpotten, ten dele ongeschonden, eruit te halen. Een van de potten, die naar de makelij te oordelen ongeveer gelijktijdig in de put terecht moet zijn gekomen, is van een standring voorzien.

Dank zij een melding van Bouw- en Woningtoezicht kon aan de Groene Dijk bij Wirdum een op het veen gelegen vindplaats van terpenaardewerk uit de eerste eeuwen onzer jaartelling worden vastgesteld. De vondsten werden gedaan bij de bouw van een boerenwoonhuis op ± 1.25 m diepte onder de klei. Zij bevonden zich in een mestlaag die met de bovengrens van het veen was gemengd. Onder meer konden een nagenoeg gave pot met fraaie kartelrand, fragmenten van streepbandceramiek en een scherf met graankorrelindruk worden geborgen. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Opsterland. Dank zij een zorgvuldigheid van dr. H. G. W. van der Wielen te Allartsoog is sedert 1936 een belangrijke vondst van hunebedaardewerk bewaard gebleven. Bij het leggen van een kabel nabij het sportterrein van de Volkshogeschool is toen het onderstuk van een trechterbeker en een bijna compleet kommetje gevonden. Beide stukken zijn versierd. Een nader onderzoek zal worden ingesteld. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Tietjerksteradeel. Door een scholier uit Leeuwarden is op de „Iest” bij Suameer een aantal fragmenten van 11de-13de eeuws, inheemswaart gesmoord aardewerk gevonden, waarbij enige scherven met fraaie stempelversiering. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

OVERIJSSSEL

Dalfsen. Een melding van de heren Van Beek, Stout en Overweg, verbonden aan het Kadaster te Zwolle, was aanleiding voor de R.O.B. om in overleg met de Cultuurtechnische Dienst en in samenwerking met het B.A.I. te Groningen, in het verband van de ruilverkaveling een onderzoek te beginnen (aanvang onderzoek 4 augustus 1960) op een terrein, genaamd „de Stokte”, ten z.o. van Oud-Leusen in de gemeente Dalfsen. Het betreft hier een inheemse nederzetting, die — voor zover op het ogenblik is na te gaan — veel punten van overeenkomst vertoont met die welke in 1958/59 door het B.A.I. werd opgegraven te Looveen onder Beilen (Dr.). De huidige opgraving van de nederzetting vindt plaats op de hoge oever van de Vecht, aan een rivierarm die inmiddels reeds lang is dichtgeslibd en die thans in het kader van de ruilverkaveling wordt opgevuld. De hoge grond waarop de nederzetting gelegen was, is momenteel als es in gebruik. In de eerste sleuf, die gelegd werd in het cunet van een aan te leggen verharde weg, is juist de rand van de nederzetting aangesneden. Van de nederzetting werden reeds enkele gedeelten van standsporten van de omheining geconstateerd, alsmede paalgoten van een of meer boerderijen. Behalve wat betreft de grond-

sporen is ook in het vondstmateriaal de overeenkomst met Looveen frappant. Naast het inheemse aardewerk, waaronder vrij veel versierd materiaal voorkomt (vingertop- en nagel-indrukken, lineair-ornament), wordt namelijk in verhouding veel Romeinse ceramiek aangetroffen, w.o. 4de eeuwse terra-nigrascherven en enkele scherven van Argonnen sigillata uit dezelfde periode, benevens scherfjes van groen blazig glas, van vormen die eveneens in het eind van de 4de eeuw te dateren zijn. We hebben hier dus nogmaals te maken met een inheemse nederzetting die in deze late tijd nauw contact met het Romeinse zuiden moet hebben onderhouden. *R.O.B., Amersfoort en B.A.I., Groningen (W. A. van Es).*

Diepenheim. Een onderzoek op de „kasteelbelt” achter het Huis Diepenheim leidde tot het inzicht dat de heuvel werd opgeworpen op een van nature reeds hoge plaats, een horst. Bij het dichtmaken van de gracht blijkt het kasteelemplacement sterk afgelaagd en vergraven te zijn. Op verschillende plaatsen kon de middeleeuwse beschoeiing, versterkt met zware palen, vastgesteld worden. Er komt nog al wat middeleeuws schervenmateriaal te voorschijn. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

GELDERLAND

Montferland. Gelukkige omstandigheden lieten toe enige bijzonderheden ten aanzien van de constructie van het in het voorafgaande bericht vermelde houten gebouw vast te stellen. Men had hier nl. gebruik gemaakt van op hun kant gestelde balken, voorzien van een brede groef, waarin de planken van de wand vastgezet waren. Een nieuwe put leverde enkele profielen op, waarin het oude loopvlak (behorende bij de tufstenen toren) zich duidelijk aftekende. Een derde put in de buurt van het houten gebouw leverde een vlak op met paalgaten, waarvan de betekenis nog niet duidelijk is. Hernieuwde boringen van bodemkartering bevestigden de bij vorige gelegenheden getrokken conclusie dat zich ± 7 m onder het huidige loopvlak een veel ouder oppervlak bevindt uit een periode, voorafgaande aan het stadium van de toren en het houten huis. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

Ommeren, gem. Lienden. Dank zij bodemkarteringswerkzaamheden is de aandacht gevestigd op een oude woonplaats nabij de Roskam onder Ommeren. In de bermsloten van de nieuwe provinciale weg tekende de woonlaag zich

zeer duidelijk af. Op enkele punten waren tal van smalle, diepe greppels in de slootwand te zien. De nederzetting heeft duidelijk aan de oever van een rivierarm gelegen. De scherven die tot nu toe verzameld konden worden, bestaan vooral uit Romeins aardewerk, waarnaast vrij veel inheems gevonden wordt. Zeer opmerkelijk is een rijk versierde fraai geconserveerde bronzen haarspeld, die eind 4de begin 5de eeuw gedateerd kan worden. Op grond van een enkele Merovingische scherf kan bewoning in die periode niet uitgesloten worden. *R.O.B., Amersfoort (P. J. R. Modderman).*

UTRECHT

De Meern. Op 8 augustus werd een opgraving begonnen op een terrein naast het vermoede Romeinse castellum op de Hooge Woerd bij de Meern, waar een straat wordt aangelegd en huizen gebouwd zullen worden. De eigenaars van dit terrein gaven tot dusver alleen toestemming tot het graven van een sleuf langs de rand ervan. Deze sleuf, die in putten van 5 m lengte werd gegraven, is nu bijna 50 m lang. Sporen van bebouwing werden niet aangetroffen, wel vele niveaus, vooral bestaande uit brandkuilen. Er werd aan de westzijde een rivieroever gevonden met schoeiingen of steigerters uit twee perioden. Evenals in 1957 bleek ook nu dat vrijwel alleen eerste eeuwse lagen bewaard zijn; de hogere niveaus zijn vroeger weggegraven. Elders op het terrein is door anderen een groot antefix van terracotta gevonden. *Archeologisch Instituut, Utrecht (J. H. Jongkees).*

NOORD-HOLLAND

Den Burg (Texel). In verband met de bouw van een groot winkelpand aan de westzijde van het marktplein was het mogelijk waarnemingen te doen in de sinds lang gedempte ringgracht, welke de kern van dit dorp eertijds omgaf. Sporen van een tweetal eikenhouten beschoeiingen konden worden waargenomen. Deze volgden elkaar op in tijdsorde en dienden beide om de binnenrand van de gaandeweg versmalde gracht voor inkalven te behoeden. In de grachtvulling werden talrijke aardewerkscherven aangetroffen, waarvan de oudste uit de 14de eeuw dateren. De gracht zelf doorsneed de zandige natuurlijke verhevenheid, waarover het dorp Den Burg zich uitstrekt. Hoewel naam en grondplan van Den Burg op

verwantschap schijnen te wijzen met de ronde vluchtbergen, die in de tweede helft der 9de eeuw op Walcheren (Middelburg, Domburg, Oostburg, Souburg) en Schouwen (Burgh) met het oog op het Noormannengevaar werden opgeworpen en het feit dat verschillende bodemvondsten de historie van het Texelse Den Burg tot in het Merovingisch-Karolingisch tijdvak terugvoeren, is het strikte bewijs tot een dergelijk verband ook op Texel tot dusverre nog niet geleverd. *R.O.B., Amersfoort (H. Halberisma).*

Heemskerk. Het onderzoek van Oud-Haerlem werd midden augustus voorlopig afgesloten. In afwijking van het aanvankelijk geuite vermoeden kwam aan de noordwestelijke zijde (naar de Nederhof gekeerd) geen poorttoren te voorschijn. Wel laten de puinsleuven de conclusie toe dat zich hier een vooruitspringende ingangspartij heeft bevonden. De n.o. gevel, gekeerd naar de — vermoedelijke — hoofdburcht vertoonde geen bijzondere verschijnselen, waaruit de plaats van toegang en de verbindende brug afgeleid zouden kunnen worden. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

NOORD-BRABANT

Bergeijk. Van het urnenveld de Paal aan de Eerselsedijk wordt opnieuw een deel onderzocht.

In 1951 werd aan de Eerselsedijk een grafheuvel opgegraven, waarin sporen van een paarsgewijs geplaatste paalkrans en een omheining werden aangetroffen (*Berichten R.O.B.* 1955 blz. 46-50).

Het Gemeentebestuur heeft hout ter beschikking om beide kransen te kunnen reconstrueren. *R.O.B. Amersfoort (P. J. R. Modderman).*

Schayk. In aansluiting op het onderzoek van 1957 werd een opgraving verricht in een grafveld uit de Romeinse tijd op de Gaalse Heide. De werkzaamheden duurden van 8-20 augustus en hieraan werd medewerking verleend door 6

fraters uit Tilburg en Grave. Talrijke brandgraven werden blootgelegd. Sommige bevatten inheems en/of Romeins aardewerk. Zowel rechthoekige als ronde greppels met een onderbreking aan de n.o.-zijde werden aangetroffen. Behalve aardewerk werden ook enige munten en fibulae gevonden. *R.O.B., Amersfoort (A. Bruijn).*

LIMBURG

Elsloo. Voor de St. Jozefschool wordt nog een klein deel van de bandceramische nederzetting onderzocht. Tijdens de opgraving van 1959 kon hier niet gewerkt worden. *R.O.B., Amersfoort (P. J. R. Modderman).*

Stevensweerd. Bij Stevensweerd is een wrak gevonden van een klein, platboomd vaartuig van overnaadse bouw. De scheepsrest is aangetroffen bij ontgrinding in een laagte in het terrein die een opgevlude Maasarm vertegenwoordigt. Een datering is nog niet te geven aan dit fragment. De vondst werd gemeld door de heren ir. Baudin en Sprenger. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

ZUIDERZEEGEBIED

Noordoostpolder. In de nabijheid van Schokland is een bouwfragment gevonden, vermoedelijk ten behoeve van elders aangevoerd. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

Oostelijk Flevoland. In sectie Rudolf is een kannetje gevonden van vroeg Duits steengoed, 17de/18de eeuw.

Bij de Houtribsluizen kwam een gewei-fragment van een edelhert te voorschijn, een onbewerkt stuk. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

IJsselmeer. In de geul voor het Kattendiep zijn enige beenderen gevonden van paard en rund, benevens enige scherven van Siegburg steengoed. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

GRONINGEN

Huizinge. Herv. kerk. Ter voorbereiding van de restauratie is een onderzoek ingesteld naar de bouwgeschiedenis van deze romanogotische

kerk. Uit de kapconstructie blijkt, dat dit in hoofdzaak 13de eeuwse gebouw eerst in de loop van de 14de eeuw overwelfd kan zijn. Men heeft namelijk uit de kap — met sporen-

spanten —, die zich boven de twee westelijke traveeën bevindt, de onderste hanenbalken moeten verwijderen om ruimte te maken voor de thans bestaande koepelgewelven. Het oostelijke gedeelte van de overkapping moet tegelijk met de overwelling zijn tot stand gekomen. Vermoedelijk heeft men bij het overwelfen van oost naar west gewerkt. Daar de muren later tengevolge van de gewelddruk gingen uitwijken, heeft men ongeveer anderhalve meter boven de aanzetten van de gordelbogen trekbalen aangebracht. Waarschijnlijk is dit gebeurd in 1641, toen het koorhek werd geplaatst.

GELDERLAND

Harderwijk. Bruggestraat 49. Dit huis, dat thans gerestaureerd wordt, is ontstaan door samenvoeging van enige laatmiddeleeuwse panden. Het voorste gedeelte van het linker huis is blijkens de kapconstructie wat eerder in de 16de eeuw gebouwd dan het achterste gedeelte. Het middelste huis is een zeer diepe woning geweest, waarvan de oude indeling niet duidelijk meer is vast te stellen. Wel kan uit een raveling in de zolderbalklaag mogelijk afgeleid worden, dat er halverwege aan de linkerkant een trap geweest is. De kapconstructie en de peerkraalversieringen onder de moerbalken van beide balklagen maken een datering in het tweede kwart van de 16de eeuw voor dit gedeelte aannemelijk. Achter dit huis is later een ondiepe aanbouw met een schoorsteen tegen de achtergevel en een kelder met tongewelf opgetrokken. Het rechtergedeelte is de helft van een gotisch huis, waarvan een gedeelte van de achtergevel met spitsboognis nog aanwezig is in het buurhuis. In 1712 is dit alles samengetrokken achter een nieuw voorgedeel-

te met een hoge fassade van vijf traveeën. De indeling, die toen tot stand kwam, is in de 19de eeuw nogmaals ingrijpend veranderd.

LIMBURG

Wel. Kasteel. Bij de restauratie is de gelegenheid te baat genomen de bouwgeschiedenis nader uit te zoeken. Het hoofdgebouw blijkt te zijn gegroeid uit een ommuurde vierkante aanleg. Binnen de ommuring met een overkraging op spitsbogen en een hogere ronde toren op de zuidhoek was aan de noordwestzijde een woonvleugel van twee verdiepingen opgetrokken, waarvan de kapconstructie wijst op de eerste helft van de 15de eeuw. Deze woonvleugel, die dus boven de ommuring uitstak, had zowel op de noord- als op de westhoek een uitkragende arkeltoeren. De moeten van de uitkragingen zijn nog te zien. Bovendien is van de westelijke arkeltoeren nog een dakmoet bewaard op de oorspronkelijke eindgevel, die thans schuil gaat achter de huidige. In 1625 heeft men de noordwestelijke vleugel namelijk tot de huidige omvang vergroot door nieuwe buitengevels op te trekken boven op de ommuring. Hierbij werd de zolderbalklaag een meter omhoog gebracht. Ook is toen de linker zijvleugel verhoogd, zoals blijkt uit de overeenstemming van de kap van dit gedeelte met de uitbreiding van de kap van de noordwestelijke vleugel. Hetzelfde geschiedde in 1632 of 1637 (vgl. ankerjaartal) met de voorvleugel en de rechterzijvleugel. Bovendien moet de ronde toren omstreeks deze tijd een nieuwe hoge spits gekregen hebben, waarvan evenwel nog slechts het benedenstuk bestaat. In een latere periode werden de noordwestelijke vleugel en de linkerzijvleugel uitgebreid naar de kant van de binnenplaats.

MUSEUM-NIEUWS

DE GEOLOGISCHE VERZAMELING IN HET MUSEUM OP SCHOKLAND

DOOR G. D. VAN DER HEIDE

Toen in 1940 de dijkbouw voor de Noordoostpolder zover zijn beslag had gekregen, dat de drie gemalen in werking konden worden gesteld, duurde het nog slechts enkele maanden voor de gronden van dit nieuwe gebied droogvielen. Daarbij — overigens voor sommigen niet helemaal bij verrassing — kwam nabij Urk en bij

De Voorst, ten zuiden van Vollenhove, een landschap droog waar een enorme hoeveelheid gesteenten op de oppervlakte verspreid lag.

Spoedig hebben deze beide gebieden, die zo talrijke herinneringen bevatten aan de grote landijs-uitbreiding van het Saale-glaciaal, de aandacht getrokken van geologen en het spreekt voor

zichzelf, dat er onder de bezoekende amateur-geologen enigen waren, die veel materiaal vonden ter uitbreiding van hun verzameling.

De morene van het landijs, met de daarin voorkomende merkwaardige schollen van afwijkende, rode kleur vormden het onderwerp van studie van de geoloog D. de Waard, die op dit onderwerp promoveerde.

Op voorstel van de nestor van de amateur-geologen, P. van der Lijn, werden pogingen ondernomen om een gedeelte van het gebied bij Urk, dat in ruime mate met gesteenten was bedekt en waarin een aantal duidelijke, rode keilemschollen voorkwam, tot geologisch reservaat te maken. Immers een dergelijk gesteenteveld, deel van een afgeslagen, ten dele door de zee weggespoelde morenerand, komt nergens in ons land voor. Wel vindt men afgeslagen kliffen langs de Deense kusten. Sinds de klifkusten van het Gaasterland en bij De Voorst niet meer door de zee bespoeld worden en de plantengroei deze terreinen overwoekert, zijn deze uit geologisch oogpunt veel minder interessant geworden.

Daar het gebied met de duizenden stenen en de nog onverwerde keileem bovendien minder geschikt was voor landbouw en dus bestemd werd voor bosaanplant, kon inderdaad enkele jaren na de oorlog worden bereikt, dat het reservaat tot stand kwam. Thans liggen er enkele hectaren keileem met een sterke bestrooiing van gesteenten, omgrend door jong loofbos, ten noorden van het voormalige eiland Urk: het geologisch reservaat „P. v. d. Lijn”.

In en na de oorlog is inmiddels een hoeveelheid zwerfstenen op de morenen van Urk en De Voorst verzameld, die van belang kon zijn voor de verzameling in de IJsselmeerpolders. Hieraan verleenden de heren P. van der Lijn en W. T. Hellinga — voor de kristallijne erratica — en B. Boelens — voor de sedimentaire zwerfstenen met kalksteenfossielen — hun welwillende medewerking.

Toen eenmaal de collectie oudheidkundige bodemvondsten, die aanvankelijk te Kampen op een der zolderruimten van het voormalige „Pesthuis” was ondergebracht, onderdak verkreeg op Schokland, in het Oudheidkundig Museum voor de IJsselmeerpolders, kon van daaruit de verzameling zwerfstenen in korte tijd aanzienlijk worden uitgebreid en gecompleteerd. De mogelijkheid ontstond om per jeep het in het veld verzamelde zware materiaal te vervoeren. In weinige jaren tijds groeide de collectie uit tot een omvangrijke en tamelijk complete verzameling.

Bij de beantwoording van de vraag, wat men moest verzamelen uit de miljoenen stenen die op de morenen voorkwamen, is uitgegaan van de gedachte uitsluitend herkenbaar materiaal bijeen te brengen in de vorm van gidsgesteenten. Dat zijn dus die gesteenten waarvan het herkomstgebied in Scandinavië, dan wel in het zuiden (noordelijke en zuidelijke gidsgesteenten dus) is te bepalen. Dit wat betreft de kristallijne zwerfstenen.

Van de kalkstenen werd materiaal bijeengebracht, dat herkenbare fossielen bevatte. Overigens bepaalde het verzamelen zich uitsluitend tot het Zuiderzeegebied: de morenen van Wieringen, Urk en De Voorst. Later werden nog stenen toegevoegd die te voorschijn kwamen bij werkzaamheden voor de dijkbouw en de aanleg van zanddepots voor Oostelijk Flevoland in het IJsselmeer, nabij Elburg en bij Lelystad. Hierbij bevond zich ten dele ook veel zuidelijk materiaal. Alles tezamen was het in enkele jaren tijds een heel omvangrijke hoeveelheid stenen geworden: uitsluitend een streekverzameling, waarin slechts langs natuurlijke weg tijdens de landijsuitbreiding aangevoerde gesteenten waren opgenomen.

Ondertussen rees de vraag, hoe deze zuiver geologische verzameling zou moeten worden opgenomen in het geheel van de bijeengebrachte en voor expositie in aanmerking komende archeologica. Tenslotte betrof dit een periode, die voor de archeologie geen betekenis had; ten hoogste kon de episode van het landijs van belang worden geacht in verband met de opbouw van het substraat waarop de paleolithische en deels ook neolithische mensen zich gingen vestigen.

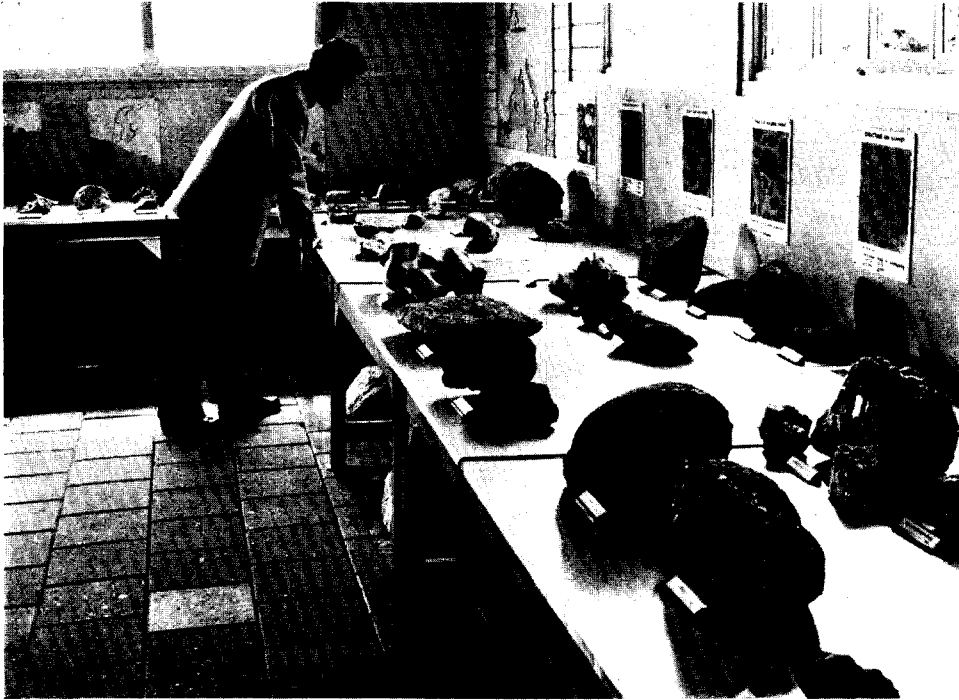
Na verloop van tijd kreeg de geologische verzameling een eigen behuizing, waarin begonnen werd al het beschikbare materiaal op te stellen, ingedeeld naar de soorten en groepen van gesteenten: granieten, porfieren, graniet-porfieren, enz., en deze onderverdeeld naar herkomst uit het moederland.

De kalksteencollectie was niet op dezelfde wijze in te delen. Daarvoor werd een chronologische hoofdingeling gekozen en een biologische onderverdeling.

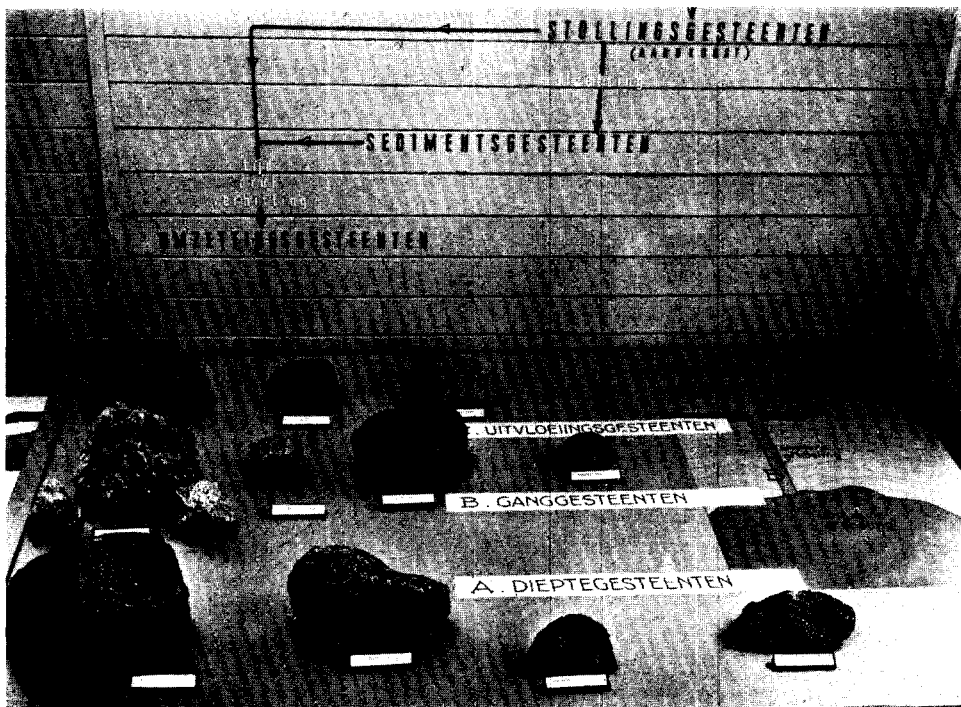
Na enkele jaren bleek deze expositie van dit voor zeer velen weinig aansprekende materiaal echter toch niet genoeg te voldoen. Te veel was het voor tal van bezoekers een hoeveelheid stenen, waaruit weinig viel af te leiden.

Toen zich de gelegenheid voor reorganisatie van de verzameling voordeed was de eerste gedachte een studiec collectie af te scheiden van het expositiemateriaal, deze studiec collectie in kasten

Afb. 1. Gedeelte van de inleiding van de geologische collectie met structuurtekeningen.
(Foto Directie v. d. Wieringermeer)

Afb. 2. Gedeelte van de inleiding omtrent het ontstaan van de gesteenten.
(Foto Directie v. d. Wieringermeer)

Afb. 3. Geologische reliëfkaart van midden-Nederland van P. J. van Amersfoort uit 1875.
(Foto Directie v. d. Wieringermeer)

systematisch op te bergen en voor de expositie zelf uitsluitend een klein aantal typerende stukken te reserveren. In gestandaardiseerde ladekasten met dunne houten regeltjes over de vloeren van de laden ten einde achteruitglijden van de stenen te voorkomen, is het studiemateriaal ondergebracht, systematisch naar soort en herkomst. Voor zover het kleinere exemplaren betreft zijn deze in plastic doosjes geborgen, die tussen de houten regeltjes kunnen worden geplaatst.

De zeer omvangrijke kalksteenverzameling is op dezelfde wijze in twee standaardkasten geplaatst. Deze stenen zijn na determinatie genummerd, geïnventariseerd en beschreven. De naam is op elke steen geplaatst met behulp van kleine plak-etiketjes en deze etiketten worden nadien afgedekt met Blancol of Velpon om de tekst vast te houden, evenals het kleine anders opkrullende etiket. De showcollectie is op dezelfde wijze behandeld.

De expositie van het materiaal, dat dus in een eigen vrijwel vierkante ruimte is samengebracht en dat vooral grote brokken steen omvat, begint nu met een inleiding omtrent de wording van de aardkorst en de gesteenten uit het Magma. Hiermee maakt de bezoeker kennis met de drie groepen: stollingsgesteenten, door afkoeling van het Magma ontstaan; de sedimentsgesteenten, door afzetting van kleiner materiaal tot stand gekomen, en door tijd, druk en verhitting; de omzettingsof metamorfe gesteenten veranderd.

Deze inleiding wordt toegelicht met ongecompliceerde, grote tekeningen die de samenhang in de ontwikkeling van diepte-, gang- en uitvloeiingsgesteenten tonen met het tempo van de afkoeling. Voorts wordt eveneens in tekening weergegeven hoe de afzetting kan plaatsvinden van materiaal vanuit de lucht (vulkanische oorsprong) in rivieren en in zee. Tevens worden drie groepen van sedimentsgesteenten getoond: de organogene, de klastische en de chemische sedimenten.

Een grote afbeelding laat op eenvoudige wijze zien hoe men de druk, verhitting en tijdsinvloed op de omvorming van gesteenten moet voorstellen, tevens gedemonstreerd met zandsteen, dat tot kwartsiet werd en graniet, dat tot gneis werd omgevormd. Het geheel wordt bovendien nog verduidelijkt door een kleine reeks van structuurvergrotingen van gesteenten.

Na deze inleiding kan de bezoeker de bewijsstukken zien van de ijs-invloed: gletschermolenstenen en stenen met gletscherkrassen. Kaarten van de ijsbedekking van Nederland tijdens het Drentse- en het Amersfoortse stadium van het

Saale (Riss-) glaciaal en een grote kaart van West-Europa demonstreren de herkomst van de erratica. De grote kaart vertoont de herkomst van noordelijk-Scandinavisch materiaal in grijsgekleurde pijlen en van het zuidelijke materiaal in blauwe pijlen. Op een grijze ondergrond vindt men vervolgens de noordelijke stenen, ingedeeld naar de herkomstgebieden volgens Hesemann: I een groep uit Noord-Zweden en West-Finland; II een groep uit midden-Zweden; III een groep uit Zuid-Zweden en Oost-Denemarken; IV een gesteente-gezelschap uit het Oslo-gebied. Elk van deze groepen is vertegenwoordigd door een aantal gidsgesteenten met daarbij de plaats aangegeven waar zij voorkomen in het moederland: Dalarna, Småland, Wexiö, Åland, Angermannland, Stockholm, Bornholm, Oslo en tal van andere plaatsen en streken in Scandinavië.

Een detailkaart van het zuidelijke herkomstgebied ligt te midden van de zuidelijke gesteenten op een blauwe ondergrond. Daar treft men dan stenen die hun moedergebergte hebben gehad in het Taunusgebergte (Taunuskwartsiet), in de noordelijke Eifel, in het gebied bij Koblenz (Koblenzien) of bij de Drachenfels (Trachiet), waarmee tevens de samenhang van de herkomst van de stenen met de loop van de rivieren Maas en Rijn wordt verduidelijkt.

Een geologische klok geeft een indruk van de geologische perioden, de ouderdom daarvan en van het leven op aarde. De komst van de mens wordt daarop mede aangegeven in de geologische tijdschaal hetgeen tevens een indruk geeft van de betrekkelijke jeugd van de mens op de aardbodem.

De hierachter opgestelde kalksteencollectie, weer uitsluitend omvattend in de Noordoostpolder verzamelde stenen, is eveneens chronologisch ingedeeld, aldus: Cambrium, Siluur, Devoon, Carboon, Perm, Trias, Jura, Krijt, Tertiair, Kwartair (met Pleistoceen en Holoceen).

De meeste kalkstenen dateren uit het Siluur en hierbij bevindt zich o.m. een aantal fossiele koralen en trilobieten. Fossielen uit Carboon, Devoon, Perm en Trias ontbreken in het gezelschap van de stenen uit het noordelijk keileem. Slechts enkele stukken zijn vertegenwoordigd uit Jura en Krijt in de vorm van oesters, belemnieten, haaiantanden en zeeëgels.

Bij het Kwartair, de jongste geologische periode, komt de opbouw van de Zuiderzeebodem in diverse stadia aan de orde: in Pleistoceen en Holoceen. Van elk van de een en twintig grondlagen, die in de Nooroostpolder worden onderscheiden, is een monster in volgorde geplaatst,

zodat de bezoeker kan zien of hij te doen heeft met veenvorming of met sedimenten uit zoet, brak of zout water. Een grote tabel, waarop de gegevens omtrent geologie, archeologie, plantengroei, klimaat, tijdschaal en de verdeling van land en water in het gebied zijn verwerkt, maakt het mogelijk van elk van de aanwezige monsters allerlei bijzonderheden van hun vorming na te gaan. De tabel is in feite een voorlopig stadium van de kennis van de opbouw van de bodem en de bewoningsgeschiedenis, zoals deze is gebleken uit het bodemkundig, geologisch en archeologisch onderzoek. Men kan er o.m. uit afleiden dat eerst in het einde van de 16de eeuw en het begin van de 17de eeuw het zuidelijk bekken van de Zuiderzee verzilt (vermindering zoetwatertoevoer). Tevens vindt men de zoetwater-afzettingen van de late Middeleeuwen en daarna in een prachtig lakprofiel gedemonstreerd, hetgeen een goede indruk geeft van de gelaagdheid en zelfs van tectonische verschijnselen in deze jonge fase als gevolg van verstoringen van de lagen zelf of in de ondergrond.

Deze geologische verzameling wordt compleet met twee grote metalen klapboeken met foto's. Het ene geeft foto's te zien van allerlei afzettingen en opbouw en afbraak van de Zuiderzeebodem, het andere boek bevat foto's van de herkomst en toepassing van gesteenten in dit gebied: foto's dus van het geologisch reservaat, van gebruik van noordelijke zwerfstenen bij dijkbouw en aanvoer van dit materiaal per schip (opgegraven scheepswrakken in dit gebied), gebruik van zuidelijke bloksteen en van zuilenbazalt en imitatiezuilen in beton. Voorts gebruik van zwerfkeien bij funderingen (bijvoorbeeld van de middeleeuwse kerk van Ens). De verschillende vormen van dijk materiaal zijn in natura afzonderlijk aanwezig.

Tenslotte werd onlangs de oudste geologische reliefskaart van het middengedeelte van Nederland met de gehele Zuiderzee, welke kaart in 1875 gestoken is door mr. Jacob Paulus Amersfoort op de Badhoeve in de Haarlemmermeer, verworven. Dit nu vormt een prachtig sluitstuk, waarop het afsluitingsplan voor de Zuiderzee volgens ir. J. A. Beijerinck van 1865 voorkomt.

In het middendeel van deze geheel voor geologie en paleontologie in gebruik zijnde ruimte vindt men nog een viertal vitrines met beenderen van prehistorische dieren als mammoet, wolharige neushoorn, bison (waarvan twee geheel complete schedels), reuzen- en edelhert en rendier. Daar-

boven zijn reconstructie-tekeningen van deze dieren geplaatst.

De gehele tentoonstelling werd in eigen beheer op eigen teken- en werkkamer gemaakt. De uitvoering daarvan berustte bij de tekenaar B. van Dalen en de technicus H. van Veen, beiden aan de archeologische afdeling van de Wieringermeer-directie verbonden.

Aan de hand van uitsluitend streekmateriaal is hiermee dus een instructieve geologische expositie verwezenlijkt, gebaseerd op datgene, dat op de middelbare scholen over geologie wordt gedoceerd. De vele realia voorkomen intussen dat men het onderwerp uitsluitend theoretisch of op schoolse wijze benadert. De expositie heeft gebruik gemaakt van uitsluitend zeer eenvoudig, maar modern materiaal voor tafelbekleding, dat zich gemakkelijk laat afnemen, eenvoudige kasten en harmoniërende, niet te donkere kleuren.

Tentoonstelling „De gevangenpoort vroeger en nu”, 21 November 1959-14 februari 1960.

Het Rijksmuseum Gevangenpoort te 's-Gravenhage is sinds juni 1959 een drietal tentoonstellingszaaltjes rijk, die voor dit doel konden worden ingericht na verbouwing en restauratie van de vertrekken, welke vroeger in gebruik waren bij de beheerder. Het is de bedoeling hier niet te grote tentoonstellingen te houden, hetzij in verband met de Gevangenpoort, hetzij over geheel andere onderwerpen.

Van 21 november 1959 tot half februari 1960 werd hier een expositie gehouden, getiteld „De Gevangenpoort vroeger en nu”.

Het was slechts mogelijk de Gevangenpoort in haar verschillende ontwikkelingsstadia te volgen door alle uitbeeldingsvormen, zoals schilderijen¹, tekeningen, prenten, foto's² en vergrotingen van details uit schilderijen, te combineren. Zodoende kon een beeld van dit monument worden opgebouwd van het midden van de 16de eeuw tot heden. Het vervaardigen en tentoonstellen van detailvergrotingen van schilderijen — hier van de huizen langs de Hofvijver — biedt vele voordelen. Men wordt geconcentreerd op details, die doorgaans bij het beschouwen van het schilderij over het hoofd worden gezien.

Een van de moeilijkheden is, hoe met een dergelijk uiteenlopend materiaal een overzichtelijke en verantwoorde opstelling kan worden op-

¹ Dienst voor Schone Kunsten, 's-Gravenhage.

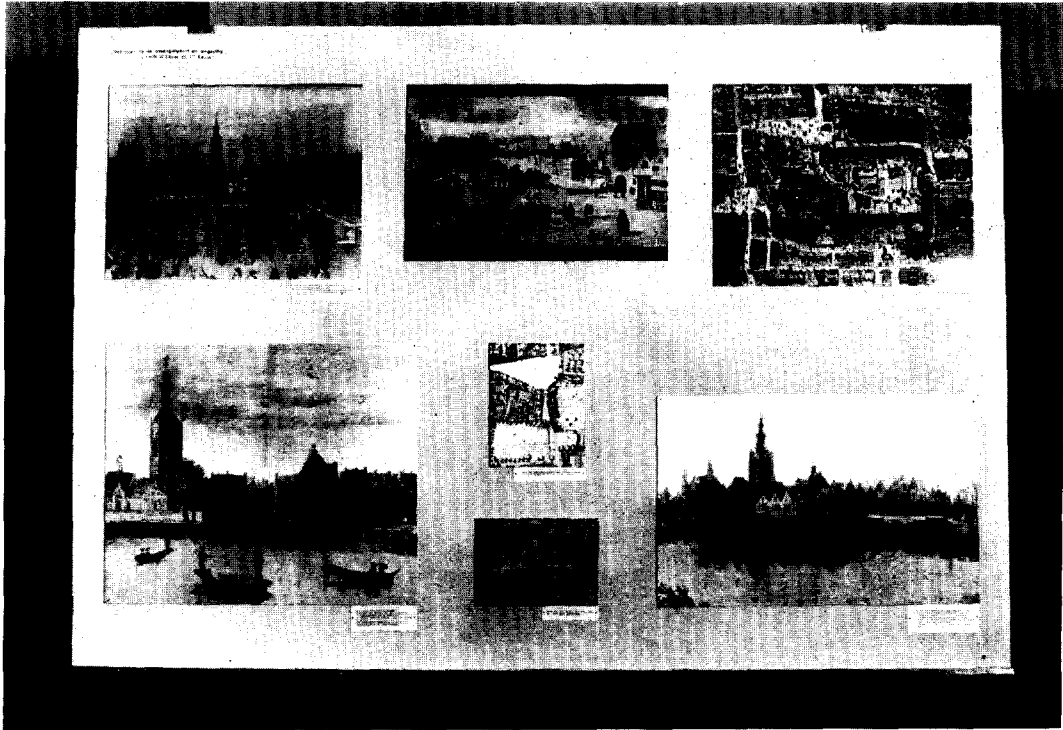
² Gemeente-Archief, 's-Gravenhage.

Afb. 4. Bij Urk is een Geologisch reservaat met vele zwerfstenen.
(Foto Directie v. d. Wieringermeer)

Afb. 5. Reeds in de 16de eeuw voerden schepen zwerfstenen aan, soms als ballast, soms voor dijkbouw.
(Foto Directie v. d. Wieringermeer)

Tentoonstelling De Gevangenpoort vroeger en nu.

Afrika-Centrum Cadier en Keer. (L.).

gebouwd, welke tevens aan esthetische eisen voldoet.

Door de schilderijen niet op dezelfde muurvlakken tentoon te stellen als het bovengenoemde materiaal, werd een alleszins aannemelijke opstelling verkregen. Daar tekeningen, prenten, foto's, enz. over het algemeen genomen betrekkelijk klein van afmeting zijn en een onrustige rommelige expositie zou ontstaan als deze in afzonderlijke lijsten tentoongesteld zouden worden, is een andere weg ingeslagen. Een goede oplossing is m.i. gevonden door het genoemde materiaal op schotten te plaatsen. Hierop is het poortgebouw eerst ingedeeld naar eeuw, en vervolgens gezien vanaf Plaats, Buitenhof of Hofvijver uitgebeeld. Door deze methode van tentoonstellen, waarbij de afbeeldingen in twee, hoogstens in drie rijen boven elkaar zijn geplaatst, is het mogelijk twee gezichten vanuit eenzelfde punt genomen, doch ontstaan in verschillende jaren of decennia, met elkaar te vergelijken. Interessant is het te zien hoe de bebouwing langs de Hofvijver in het midden van de 16de eeuw slechts uit kleine wat armetierige huisjes bestond en hoe een kleine honderd jaar later hiervoor forse huizen in de plaats waren gekomen. Tegen het eind van de 17de eeuw hebben de huizen een monumentaal karakter gekregen. Met slechts kleine wijzigingen zien wij deze gevels in de 18de eeuw en voor een deel nog in de daaropvolgende eeuw terug, totdat ze in 1923 worden gesloopt. Over de Gevangenpoort zelf leren ons de afbeeldingen waarop de huizen langs de vijver voorkomen weinig. In de eerste decennia van de 17de eeuw zijn vóór de zijgevel (vijverzijde) van de Poort nog geen huizen gebouwd; wij zien dan, dat hier enkele bouwsels geplaatst zijn, één ervan is wellicht een privaat.

Vanaf het midden van de 17de eeuw is nog slechts de trapgevel zichtbaar, die boven de huizen uitsteekt.

Uit de verschillende afbeeldingen, waarop de Gevangenpoort vanaf de Plaats is weergegeven, blijkt, dat het uiterlijk van het gebouw weinig veranderingen heeft ondergaan. De afbeeldingen van vóór 1875 tonen het poortgebouw uiteraard zonder het ronde in middeleeuwse trant gebouwde torentje. Velen zullen in de mening verkeren, dat dit een onderdeel van de Gevangenpoort is.

Wanneer wij de gezichten op het poortgebouw vanaf het Buitenhof bestuderen, zien wij, dat er links van het bestaande bouwwerk nog een gebouwtje stond. Dit was de in 1880 afgebroken Dienderwacht.

Het profiel door Londerseel uit 1614, geeft een open ruimte te zien tussen het gebouw waar thans de tentoonstelling wordt gehouden en het poortgebouw. De zuidmuur — hiertegen is het trappenhuis gebouwd — heeft bovenaan een tandlijst en muurankers; dit wijst op een buitenmuur. De prent door Londerseel zou voor deze stelling een bewijs kunnen zijn.

De afbeeldingen en foto's maken het duidelijk, waarom de straat vóór de Gevangenpoort Buitenhof heet. Vóórdat de huizen langs de Hofvijver afgebroken waren, vormden deze met de Poort een onafscheidelijk geheel met het Buitenhof. Thans zal niemand de Gevangenpoort en de aangrenzende huizen als een deel van het Buitenhof zien.

Op elk bord is een opschrift aangebracht, waardoor de bezoeker georiënteerd wordt. Korte bijchriften zijn waar ze noodzakelijk zijn bij het tentoongestelde geplaatst.

Bovenstaande uiteenzetting toont opnieuw, dat het bestuderen van stadsgezichten belangrijke aanwijzingen kan geven over de gedaanteveranderingen van gebouwen. Bij de restauratie van oude monumenten worden topografische voorstellingen herhaaldelijk gebruikt; ze kunnen belangrijke aanwijzingen over de bouw vormen.

Tentoonstellingen als deze kunnen er veel toe bijdragen om de kennis van de eigen stad te vergroten en om de liefde voor haar te doen toenemen.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

Stichting Afrika-Centrum, Cadier en Keer (L.)

Op 21 juli 1959 werd te Cadier en Keer een Afrika-Centrum geopend. Dit is een wetenschappelijk instituut waaraan een museum is verbonden. Het centrum is opgericht om alle gewenste inlichtingen over Afrika te geven. Hier worden cursussen, lezingen met lichtbeelden en muziekuitvoeringen georganiseerd.

Het museum is gehuisvest in een gemoderniseerd gebouw van twee verdiepingen, dat aan de weg Maastricht-Vaals ligt. Gelijkvloers bevinden zich een studiezaal en vertrekken voor directie en administratie.

De collecties, die op de eerste en tweede etage zijn tentoongesteld, zijn grotendeels afkomstig van Zuidwest-Afrika (Liberia, Ivoorkust, Goudkust, Dahomé, Nigeria) en komen uit verschillende missiehuizen in ons land. Van verschillende stammen die hier leven, zoals bijv. de Dogon, Bambara, Goero, Baulé, Ashanti en de Yoruba zijn voorwerpen geëxposeerd. Zoals de afbeel-

ding toont is de zaal met kunstlicht verlicht (die op de 2de verdieping heeft naast kunstlicht ook bovenlichten waar daglicht doorheen valt). Langs de wanden grote vitrines, die eveneens van kunstlicht zijn voorzien. De zaal is in een rustige toon gehouden, evenals het houtwerk van de vitrines. De collectie bevat verschillende fraaie dansmas-

kers, voorouderfiguurtjes, enz. Interessant zijn de plastieken, die door inheemse beeldhouwers van Christelijke onderwerpen zijn vervaardigd.

In het bijzonder voor het zuiden van ons land betekent dit museum een verrijking, daar dit het eerste museum van dit genre is.

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE EERSTE MUSEUMDAG IN 1960, GEHOUDEN VAN 1-3 JULI IN HET LANDESMUSEUM FÜR KUNST UND KULTURGESCHICHTE TE MUNSTER, WESTFALEN

Deze museumdag vond plaats in samenwerking met de Vereinigung Westfälischer Museen en het Museumsverband in Niedersachsen. Een meer volledig verslag zal door onze Duitse zusterverenigingen worden opgesteld, en aan de leden van De Museumdag worden toegezonden. Hier volgt dus slechts een overzicht der gebeurtenissen en het verslag der huishoudelijke vergadering. Op vrijdag 1 juli om 11 uur had de openingszitting plaats in het Landesmuseum. DR. H. EICHLER heette de aanwezigen, onder wie zich o.a. de Nederlandse Consul bevond, welkom. Hij wees erop, dat na een ruim dertig jarig bestaan dit de eerste gemeenschappelijke bijeenkomst der drie verenigingen is, en sprak zijn dank uit voor het initiatief, dat volgens spr. in hoofdzaak van De Museumdag afkomstig was.

Hierna voerde PROF. DR. H. ENGEL het woord, en begroette Landesrat Paasch, van het Land-schafts-Verband Westfalen-Lippe het gezelschap, waarna Dr. Stuttmann, voorzitter van het Museumsverband in Niedersachsen de sprekers dankte.

DR. P. PIEPER hield vervolgens zijn inleiding over Die Museen in Westfalen, waarna, het gezelschap zich omstreeks 12.30 u. naar de Frienssaal begaf. Hier werden wij begroet door RATSHERR POHLMAYER, die tevens vele explicaties gaf over deze voor ons Nederlanders zo belangrijke plaats. Hierna werd ons een exquisite lunch aangeboden door het gemeentebestuur in de Rüstkammer van het Rathaus. De middag werd verder besteed aan museumbezoek en bezichtiging van de stad. In de avond begaf het gezelschap zich naar het slot Wilkinghege, waar ons een gemeenschappelijke maaltijd werd aangeboden, en waar men gezamenlijk de avond doorbracht. Zaterdag 2 juli om 9 uur hadden de huishoude-

lijke vergaderingen plaats in het Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte. Na opening gaf de Voorzitter, PROF. DR. H. ENGEL, het volgende jaaroverzicht:

Ik heet U allen hartelijk welkom op deze vergadering en verheug mij dat U ondanks het volle programma hier op dit vroege uur aanwezig bent. In het bijzonder heet ik welkom: DR. MR. F. J. DUPARC, Hoofd van het Bureau Musea en Archiven van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, als zeer gewaardeerde gast.

Alvorens tot de agenda over te gaan verzoek ik U op te staan en een ogenblik ons Erelid DR. H. E. VAN GELDER te herdenken, die op vrijdag 24 juni van ons heen ging. Ons Bestuur was vertegenwoordigd bij de crematie op dinsdag 28 juni en wij konden aan de familie onze condoleantie betuigen over dit ook voor ons zo grote en gevoelige verlies. Nog op de laatste Museumdag van 21 november was Dr. Van Gelder aanwezig en velen met mij zullen zich verheugd hebben, dat onze oprichter wederom stralend als altijd in ons midden was. Ik verzoek U in stilte hem, aan wie onze Museumdag zoveel te danken heeft, te gedenken.

Wanneer ik dan mag overgaan tot een overzicht van onze activiteiten gedurende het afgelopen jaar, dan mag ik wel allereerst noemen de belangrijke statutenwijziging waardoor de zo wenselijke nauwe relatie ontstond tussen de Museumdag en het Nederlandse ICOM-Comité: de bestuursleden van de Museumdag zijn daardoor tevens leden van het Nederlandse ICOM-Comité geworden.

Weliswaar betekent dit dat wij nu niet meer permanent zitting hebben in het Comité, maar het grote voordeel is, dat nu ook anderen eens aan de beurt komen. De aftredenden kunnen als

associate members aan alle activiteiten deelnemen en van alle voordelen van het ICOM lidmaatschap genieten.

Wij hielden dit jaar als gebruikelijk twee Museumdagen.

De eerste in Groningen, 26-27 juni, was gewijd aan het onderwerp Museum en Universiteit. Het verslag van de lezingen van de heren Schulte Nordholt, Jaffé, Van der Klaauw en Blöte verscheen in het *Nieuws Bulletin van de Kon. Nederl. Oudh. Bond* van 15 augustus 1959.

Naar aanleiding van het behandelde werd een resolutie aangenomen en een commissie ad hoc bestaande uit de vier inleiders en de heer Duparc ingesteld om zich over de gesignaleerde kloof tussen museumambtenaren en wetenschappelijke werkers aan de Universiteit te beraden. Het is deze commissie nog niet mogelijk geweest een concreet advies uit te brengen. Wel bleek haar taak, door de gecompliceerde samenhang met museumbelangen van velerlei aard, omvangrijker dan aanvankelijk kon worden vermoed.

De tweede Museumdag in 's-Gravenhage, 21 november, was gewijd aan onze Roerende Monumenten. Een verslag hierover vindt u in het *Nieuws Bulletin v. d. K.N.O.B.* van 15 januari 1960. De Heer D. F. LUNSINGH SCHEURLEER en zijn staf vervulden de dubbele functie van gastheer en sprekers en muntten in beide functies uit. Het was ook op deze museumdag dat het besluit viel van de reeds genoemde statutenwijziging, welke resulteerde in een Kon. Besluit van 24 maart 1960 nr. 35.

In de maand januari deed het bestuur een brief uitgaan aan de musea, om, nu de contributie-afdrachtregeling met de K.N.O.B. was gewijzigd, te trachten meer instelling-leden aan te trekken. De resultaten hiervan zijn bevredigend te noemen: 23 instellingen traden sindsdien als lid toe, zodat thans 30 instellingen lid zijn, wat een jaarlijks inkomen van f 1500.— betekent. Wij mogen verwachten, dat straks het verslag van de Penningmeester veel opgewekter zal klinken. Ook hoop ik, dat dit een aanmoediging mag zijn voor de instellingen, die nog geen lid zijn om aldus onze Museumdag financieel krachtiger te maken!

Ook onze secties ontplooiden de gebruikelijke verheugende activiteit. De samenwerking met „Openbaar Kunstbezit” werd op de gebruikelijke wijze voortgezet. In onze verbintenis met de Centrale van Hogere Ambtenaren kwam geen verandering.

Het „Museumsverband in Niedersachsen” liet

zich op onze museumdag in Groningen vertegenwoordigen door Mevr. DR. CLARA REDLICH. Dit eerste naoorlogse contact met de Duitse museumwereld is door ons aangehouden en was de oorzaak dat wij thans deze eerste museumdag in 1960 in Münster houden.

Ter gelegenheid van onze tweede museumdag hebben wij een oud vriend van onze vereniging geëerd, de secretaris van de Engelse Museums Association: M. NIGHTINGALE.

Nu de banden tussen de Museumdag en het ICOM zoveel hechter zijn geworden, is het nog van belang te vermelden, dat de Nederlandse delegatie naar het congres in Stockholm (1-8 juli 1959) uit 26 personen bestond, en dat bij die gelegenheid werd aangenomen, dat het volgende congres „ICOM'62” in 's-Gravenhage zou plaats vinden. Er is intussen reeds een organiserend comité ingesteld, dat een voorlopig programma heeft opgesteld in overleg met het centrale bureau in Parijs, en dat met de verdere uitwerking hiervan goede vorderingen maakt.

Wij mogen dus met dankbaarheid op het afgelopen jaar terugzien en met vreugde constateren, dat de activiteiten van de Museumdag naar alle kanten zich rijk ontplooiën. Een woord van speciale dank komt hierbij toe aan onze Secretaris wiens zorgen met al die activiteiten groeien — maar die als gewoonlijk met onverstoerbare calmte alle activiteiten van leden en bestuur regelt en administreert.

Bij het uitbrengen van zijn jaarverslag meent de penningmeester, dat er ondanks de mededelingen van de voorzitter ernstige reden tot klagen is, daar het hem door gebrek aan medewerking bij enige leden niet is mogen gelukken het aantal verschillende contributiebedragen tot 12 te beperken.

In financieel opzicht is 1959 een gunstig verenigingsjaar geweest, dank zij de voortgezette stijging van het aantal leden-instellingen. Er waren er 21 op 31 dec. 1959, die ieder f 50.— bijdroegen; inmiddels is het aantal van 30 reeds gepasseerd. De exploitatierekening over 1959 sluit met een voordelig saldo van f 1420.63, terwijl het balanssaldo per 31 dec. 1959 f 4094.48 bedraagt. Voor 1960 worden echter uitgaven tegemoet gezien, zolas de noodzakelijke publicatie van een nieuw verenigingsboekje, waarvoor dit bedrag wel zal moeten worden aangesproken. Een moeilijkheid had de penningmeester ondervonden met het in evenwicht houden van inkomsten en uitgaven van de „Groep Overheids personeel”. Tengevolge van een contributieverhoging van de

Centrale van Hogere Ambtenaren bedroegen de uitgaven in 1959 f 1494.39 terwijl slechts f 1332.50 van de leden kon worden geïnd. De Groep bezat nog een klein gunstig saldo uit 1958 zodat het uiteindelijke tekort f 22.50 bedraagt. Zoals bekend is de contributie voor de leden van de Groep inmiddels gebracht op f 12.— zodat verwacht mag worden dat in 1960 weer een evenwicht zal worden bereikt.

Bepaald pessimistisch was de penningmeester over de ingewikkeldheid van de financiële administratie, voor een zo kleine vereniging als de onze. Hij heeft dertien verschillende categorieën van contributiebetalers en daarbij is nu nog een veertiende gekomen, bestaande uit oude ICOM-leden, die géén lid van De Museumdag zijn. De penningmeester acht het een bescheiden en gerechtvaardigde wens, dat deze ICOM-leden toetreden tot De Museumdag.

De voorzitter meent, dat DR. WEBER een uitstekend penningmeester is, gezien zijn pessimistische opmerkingen bij een gunstige stand der geldmiddelen.

Namens de commissie tot het nazien der boeken, bestaande uit Mej. DR. M. ROOSEBOOM en DR. P. H. POT is een verklaring ingekomen, dat het beheer op uitstekende wijze is gevoerd, met een voorstel tot verlening van décharge, wat bij acclamatie werd aanvaard.

Bij de bestuursverkiezing werden de heren DR. L. J. F. WIJSENBEEK en DR. H. C. BLÖTE herkozen, voorts worden gekozen Mevr. PROF. DR. C. H. E. HASPELS, DR. E. F. JACOBI, DR. P. H. POTT, DR. A. F. E. VAN SCHENDEL, DR. A. B. DE VRIES en de heer J. C. EBBINGE WUBBEN.

Voor de commissie tot het nazien der boeken over 1960 worden benoemd Mej. DR. M. ROOSEBOOM en de heer G. KORTENBOUT VAN DER SLUYS.

Nadat de voorzitter de verdiensten van MR. F. P. TH. ROHLING, Hoofd van de Afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, voor onze vereniging, het er nu zo nauw mede verbonden ICOM-comité en het Nederlandse museumwezen in het algemeen naar voren had gebracht, werd Mr. Rohling met algehele instemming der vergadering tot erelid benoemd. Bij de rondvraag vraagt Mej. DR. M. E. HOUTZAGER inlichtingen over plaats, tijd en onderwerp der volgende museumdagen. De voorzitter moet hierop het antwoord schuldig blijven, daar een en ander nog niet vaststaat. Mej. Houtzager betreurt dit, omdat op die wijze de leden generlei invloed

op de gang van zaken kunnen hebben. Zij geeft een voorbeeld van een andere vereniging, waar de jaarlijkse vergadering bij gelegenheid van de voorgaande wordt bepaald.

De voorzitter meent, dat de leden op de huishoudelijke vergaderingen en o.m. door de kascontrole wel invloed op de gang van zaken hebben, maar dat de organisatie van de museumdagen vaak afhankelijk is van omstandigheden, die niet lang van te voren zijn te overzien.

DR. C. VAN RIJSINGE meent, dat de kascommissie alleen oordeelt over het beheer en niet over het beleid. Hij meent dat uit een oogpunt van democratie de ledenvergadering de hoogste instantie behoort te zijn. De heer G. C. HELBERS en DR. W. D. VAN WIJNGAARDEN laten de beslissing liever over aan het bestuur. DR. MR. F. J. DUPARC geeft voorbeelden van verenigingen, waar dit ook op deze wijze wordt geregeld.

DR. R. VAN LUTTERVELT deelt mede, dat in Stockholm een internationale commissie is ingesteld voor studie en bijeenbrengen van het portret. Dr. Van Luttermvelt hoopt, dat deze commissie actief zal kunnen blijven. Voorts deelt hij mede, dat Jhr. D. C. RÖELL is benoemd in het internationale comité voor historische en archeologische musea, en dat deze met de heren J. K. VAN DER HAAGEN en G. H. RIVIÈRE naar Polen zal gaan tot het bijwonen van een symposium. Hierna begaf men zich naar de gemeenschappelijke vergadering in de Vortragssaal, waar de heer W. WINKELMANN een met vele lichtbeelden geïllustreerde voordracht hield over „Das Gräberfeld von Beckum”, en DR. H. L. C. JAFFÉ sprak over „Wechselbeziehungen zwischen die Niederlande und Deutschland in der Kunst des 20. Jahrhunderts”. Vervolgens begaf men zich per autobus naar Telgte, waar eerst het middagmaal werd gebruikt en daarna het Heimatshaus Münsterland werd bezichtigd, daarbij rondgeleid door DR. P. ENGELMEYER. Hierna ging men naar Detmold, waar wij werden toegesproken door de Landespräsident HEINRICH DRAKE, en waar DR. P. BERGHAUS een inleiding hield over „Münzen in der musealen Darbietung.” Ook hier werden de musea en het slot bezichtigd. Vooral het nieuwe Heimatshaus, waar de heer W. HANSEN ons over inleidde, trok veel belangstelling. In de avond kwamen wij in Minden aan.

Op zondag 3 juli werd de excursie voortgezet, allereerst naar de brug van het Mittelland-kanal over de Weser en de Schachtschleuse, waar wij door Oberbaurat PIEKE werden rondgeleid in de tentoonstellingszaal. Vervolgens terug in de stad

naar het „Städtische Heimatmuseum”, waar we na een „Schnapps”, ons aangeboden door de fabrikant WILHELM STROTHMANN, werden ingeleid door de directeur O. K. LAAG. Na het middagmaal werden de domkerk en het museum daarin bezichtigd, waarna wij vertrokken naar Osnabrück. Ook hier gaf ons de directeur DR. W. BORCHERS, de wenselijke inlichtingen, waarbij wij tevens

gastvrij onthaald werden. Bij het verlaten van het museum werden door de voorzitters enige hartelijke woorden ten afscheid en tot dank gesproken. Ten slotte bezichtigde men de gerestaureerde domkerk en de domschatten, waarna men per autobus naar het station Osnabrück werd gebracht, van waar de terugreis werd aanvaard.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUROU VOOR
KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALMELO

— *Stadhuis*. Tekeningen van Jan Jans -1 nov.

AMERSFOORT

— *Museum Flebite*. Kunst in het klein, de schoonheid van oude tegels -1 nov.
— *Zonnehof*. Kunstenaarsgroep De Ploegh 1945-1960 -2 okt.

AMSTERDAM

— *Stedelijk Museum*. De drie leeftijden -19 sept.
— *Museum Fodor*. Naalden wekten wonderen, laatmiddeleeuwse borduurwerken -26 sept.
— *Koninklijk Instituut voor de Tropen*. Nederland en de Tropen -17 okt.
— *Museum Willet Holthuysen*. Aankopen uit de collectie Dreesmann -eind sept.
— *Arti et Amicitiae*. Najaarstentoonstelling 1ste groep -26 sept.
Najaarstentoonstelling 2de groep 1 okt.-24 okt.
— *Zoölogisch Museum*. De IJstijden -eind 1960
— *Galerie Kartina*. Schilderijen van P. de Francia -14 okt.
— *Kunstkontakt Nederland*. Nieuwe collectie -eind sept.
— *Kunsthandel Santee-Landweer*. Reny Lohner -29 sept.
— *Kunstzaal Vlieger*. Poppen van W. Lambregts -1 okt.
— *Rembrandthuis*. Mens en dier bij Rembrandt

ARNHEM

— *Gemeentemuseum*. Jan van Goyen -26 sept.
Schetsen in brons van J. Lipchitz -24 okt.

Wat de zee verborg en prijs gaf, 200 000 jaar
Zuiderzee -30 okt.

— *Het Nederlands Openluchtmuseum*. De blijde gebeurtenis, klederdrachten rond kraam en doop; en Bouwen, materialen en gereedschappen in het oude bouwvak -1 nov.

BREDA

— *Cult. Centrum De Beyerd*. Huis en huisraad in de Griekse en Romeinse oudheid -3 okt.
Krsto Hegedusic -19 sept.

DELFT

— *Museum Lambert van Meerten*. G. Eggen, Th. Gregoor, A. Spronken en Fr. Zwartjens -26 sept.
— *Etnografisch Museum*. Van Niger tot Limpopo, negerkunst uit Afrika -1 okt.

DEVENTER

— *De Muntentoren*. Romantiek en Biedermeier -3 okt.
Scheppend Ambacht Overijssel 8-17 okt.

DORDRECHT

— *Dordrechts Museum*. Aart Schouman -3 okt.

ENKHUIZEN

— *Zuiderzeemuseum*. Paneel en Penseel -eind okt.

GOUDA

— *Sted. Museum Het Catharina Gasthuis*. Jacob Kuyper -17 okt.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Cesar Domela -24 okt.
- *Haagse Kunstkring*. C. de Josselin de Jong-Waller en M. Gobius -6 okt.
- *Galerie Loujatzky*. H. J. Borgesius-Hetterschey -24 sept.
- *Panorama Mesdag*. Bogman en Bolding 24 sept.-10 okt.
- *Galerie Nova Spectra*. École de Paris sept.
- *Kunstzaal De Plaats*. Foto's van Ralph -23 sept.
- *Kunstzaal Esber Surrey*. Fugare -19 sept.
- *Rijksmuseum Meermannno-Westreenianum*. Oude Nederlandse drukken -9 okt.

GRONINGEN

- *Groninger Museum*. Willem Reyers -17 okt.
- Grafiek van Ab Sok -24 okt.
- *De Mangelgang*. Piet Snel -23 sept.
- Abe Kuypers 24 sept.-14 okt.

HAARLEM

- *Frans Halsmuseum*. Unesco-tentoonstelling reproductie aquarellen -10 okt.
- *Het Huis Van Looy*. Willem Nijs -16 okt.
- *In't Goede Uur*. Ruth Fischer sept.
- *Kunstcentrum De Ark*. Tekeningen van Metz -25 sept.

HENGELO

- *Hengelose Kunstzaal E. Caspers* -10 okt.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Provinciaal Museum*. Romeinse vondsten uit Esch en Kempische Urnevelden -1 okt.

LAREN

- *Kunstzaal Hamdorff*. H. Gersteling en R. Hynckes -3 okt.

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Ruanda-Urundi -17 okt.
- *Rijksmuseum van Oudbeden*. Panorama der prehistorie -15 dec.

MAASTRICHT

- *Kunstzaal Dejong-Bergers*. Fr. Timmermans en J. Vonk -25 sept.

NAARDEN

- *Raadhuis*. Amersfoorts Kunstenaarsgenootschap -25 sept.

NIJMEGEN

- *De Waag*. De gesel van de oorlog, etsen van Goya en Callot -17 okt.

OUDEWATER

- *Waag*. Jacobus Arminius -18 sept.

RHENEN

- *Streekmuseum*. Zij leefden hier 1910-1960 -15 okt.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-Van Beuningen*. Tuinen, parken en bloemen in de grafiek -19 sept.
- Olieverfschetsen en tekeningen van Anthonie van Dijck -7 nov.
- *Maritiem Museum*. Ned. Vereniging van Modelbouwers -17 okt.
- *A.M.V.J.-gebouw*. Jan Overbeeke -18 okt.
- *Bouwcentrum*. Maquettes -9 okt.
- *Rotterdamse Kunstkring*. J. Wagemaker en P. Rooyen -17 okt.
- *Kunstcentrum 't Venster*. R. Peters en J. van den Berg -23 sept.

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Groninger Grafiek

UTRECHT

- *Universiteitshuis*. Tosca van der Haak en A. Vermeer -25 sept.

WATERINGEN

- *Mens en Industrie*, foto's van H. Liebe -16 okt.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Leeuwarden. Bij het ingraven van een grote olietank achter de Kanselarij op de Tweebaksmarkt werd op ± 2 m diepte vermoedelijk 16de eeuws bakstenen muurwerk aangetroffen dat gefundeerd bleek op tegengesteld schuin ingeslagen paaltjes. Het vondstenmateriaal, waaronder fraai 16de eeuws glaswerk, gaat terug tot ± 1400 . *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Ooststellingwerf. Dank zij een kleine archeologische tentoonstelling, gehouden te Oosterwolde, kwam een fraaie stenen dissel van 10 cm lengte en ruim 5 cm breedte uit particulier bezit aan het licht. Het neolithische werktuig, vermoedelijk van toetssteen, bleek enkele jaren geleden gevonden te zijn op De Delleburen bij Oldeberkoop. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Staveren. In deze gemeente is, helaas zonder voorkennis van de belanghebbende instanties, een riolering door het oude, verhoogde stadsdeel gelegd. Het betreft de Voorstraat en de Smidsstraat die nog nimmer tot op zo grote diepte, ± 2 m, waren opengelegd. Dank zij een toevallig daar verblijvende vakantieganger, de heer J. Bleeker te Leiden, oorspronkelijk uit Staveren afkomstig, konden in de laatste dagen van het werk nog enkele vondsten in de Smidsstraat worden verzameld. Hieronder bevinden zich twee, uit schapen- of geitenbeenderen vervaardigde fluiten, een molensteen van tufsteen en een van basaltlava, alsmede een groot aantal scherven, daterende van ± 1000 -1300. Opmerkelijk is het grote aantal scherven van import aardewerk, o.a. van Pingsdorfceraamiek; een getuigenis van het belang dat Staveren als handelsplaats heeft bezeten. In de sleuf in de Smidsstraat kon nog worden waargenomen dat een houten gebouw doorsneden was. Er werden resten van staand houtwerk, waarin houten pennen, en van een vloer opgemerkt. Een fraaie drinkbeker uit ± 1380 van Siegburg steengoed, in de Voorstraat gevonden, kon nog worden achterhaald. De

waarnemingen hebben geleerd dat zich vermoedelijk nog oudere lagen onder de thans gevondene bevinden. *F.M., Leeuwarden, B.A.I., Groningen en R.O.B., Amersfoort (G. Elzinga).*

Utingeradeel. Dank zij de heer J. Calsbeek te Akkrum kon onder deze plaats nabij Bokkum opnieuw (zie kol. *50) een kleine terpnederzetting worden gelocaliseerd, welke omstreeks de eerste eeuwen onzer jaartelling moet zijn ontstaan, getuige het schervenmateriaal dat vlak boven het ter plaatse aanwezige veen werd aangetroffen. De nederzetting, mede kenbaar aan een lichte verhoging in het veld, werd gevonden tijdens het ontgraven van de berm-slotten voor de nieuwe rijksweg Leeuwarden-Heerenveen. Tot het aangetroffen aardewerk behoren stukken met kartel-, vlakke en gefacettede rand. Een buikfragment draagt een streepversiering. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Ten zuiden van Hottingawier werd achter de boerderij Tiemertsma een mooi bewerkte, vermoedelijk middeleeuwse toetssteen van lydiet gevonden. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Bij de Tsiinserbuorren onder Roordahuizum kwam een aantal scherven van 11/13de eeuwse kogelpotten aan het licht. *F.M., Leeuwarden, en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

OVERIJSEL

Colmschate, gem Diepenveen. Van verschillende zijden bereikten ons berichten dat onder Colmschate op een terrein, dat bestemd is voor bungalowbouw scherven en ten slotte zelfs een volledige urn te voorschijn kwamen. Het blijkt nu dat de heer J. Butter te Deventer reeds in 1927 ter plaatse een onderzoek instelde, waarvan hij in de *Levende Natuur* van oktober 1935 op blz. 120-122 verslag deed. Dank zij de medewerking van de burgemeester, mr. S. Crommelin, werden wij in de gelegenheid gesteld het terrein rondom de jongste vondsten uitvoerig te verkennen. Drie gemeente-arbei-

ders stonden ons daarbij ten dienste. Helaas werd geen enkel grondspoor waargenomen, dat een uitvoerig onderzoek rechtvaardigt. De thans gevonden urn is dubbelconisch met een staande rand. Op het bovenste deel van de buik bevindt zich een band met verschillende versieringsmotieven, waaronder twee concentrische cirkels, levensbomen met wortels en drievoudige kepers. Het voorwerp kan in de latere Hallstatttijd gedateerd worden. *R.O.B., Amersfoort (P. J. R. Modderman).*

Diepenheim. Het oriënterend onderzoek van de kasteelbelt is afgesloten. Het hoofdprofiel liet een interpretatie toe volgens welke de oudste versterking bestaan had uit een brede ringwal. De ruimte binnen die ringwal moet in de 14de eeuw — vermoedelijk op last van een bisschop van Utrecht — opgevuld zijn, waarna een bakstenen kasteel op de ontstane hoogte is gesticht. Deze conclusies zullen in een volgende campagne aan nieuwe profielen getoetst moeten worden. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

GELDERLAND

Montferland. In nieuwe werkputten kwam een reeks paalgaten te voorschijn, waarvan de betekenis vooralsnog niet duidelijk is. In de naaste toekomst zal het onderzoek worden afgesloten. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

Nijmegen. Legerplaats Xde legioen. De opgraving van het beschikbare deel werd voortgezet. Nieuwe gezichtspunten zijn:

1. Van de beide grachten langs de Beekmansdaalseweg werd de oudste aangetroffen in de helling; deze loopt ook voor de poort door. Hij behoort bij de eerste periode van de legerplaats, aangelegd waarschijnlijk door het 2de legioen in 70 na Chr., in het volgende jaar opgegeven. In de vulling werd een graf aangetroffen dat tot de oudste tijden van het Xde legioen zou kunnen behoren; misschien waren toen nog geen begraafplaatsen aangewezen. Het graf bevatte een urn met crematie, een kruik en een bord, verder een scherf Drag 29 uit dezelfde vormschotel als een in 1951 gevonden exemplaar van de pottenbakker Vitalis uit La Graufesenque.

2. De tweede gracht lag althans ten dele onder de bestrating van de Beekmansdaalseweg. Deze heeft vóór de poort een onderbreking. Een tutulus-gracht voor deze

onderbreking is echter niet bijbehorend; de vulling bevatte uitsluitend scherven uit de tijd van Augustus-Tiberius. Over 1 en annex met 2 is in de profielen een verharde oppervlakte laag te zien, ouder dan de muur sub 4, misschien het loopvlak van periode 2.

3. *Aarden wal:* achter de muur sub 4 troffen wij dit jaar aan de basis van een 1.20 m brede aarden wal met de grondsporen van houten dwarsliggers, blijkbaar van periode 1. In dit gedeelte lagen aan de binnenzijde twee houten torens (3 x 3 m), kenbaar aan twee stel van vier paalgaten, waarin de aftekening van ronde palen.

4. De stenen vestingmuur (periode 3) oversnijdt plaatselijk het binnentalud van de gracht sub 1 en rust niet op het vaste zand en is later dan het sub 2 genoemde verharde loopvlak.

Buiten de gracht sub 1 een palissadering, een tweede tussen de muur sub 4 en de gracht sub 2.

5. Achter de in het vorige bericht genoemde officierswoningen werden de kazernevertrekken blootgelegd van een hemistrigium, dat met een in 1951 gevonden ander hemistrigium één kazerne (striga) vormt.

6. De grote scheidingmuur maakt hier een knik. In de grindweg naast deze muur werd een reeks ijzeren hoepeltjes gevonden met zowel aan de binnen- als aan de buitenzijde houtresten. Hiermede waren kennelijk de elementen (in de lengte doorboorde boomstammen) van een houten waterleidingsbuis aaneengekoppeld, die een voortzetting vormde van de in het vorige jaar geconstateerde loden waterleiding. Soortgelijke houten leidingen zijn ook van elders bekend, zo bijv. van de Romeinse stad Verulamium in Engeland.

7. Evenals in 1959 en daarbij aansluitend kwamen ook dit jaar sporen van metaalsmelterijen voor den dag in de vorm van kuilen met afval, slakken en smeltkroezen. Deze dateren (althans ten dele) uit de oudere periode; stenen funderingen en de grindweg dekken hier en daar deze kuilen af.

8. De tot nog toe gevonden prehistorica werden op een kaart gecombineerd, die thans reeds een interessante plattegrond doet zien van een urnenveld met verschillende gevormde open en gesloten kringgreppels, alsmede geïsoleerde crematies in urnen, aansluitend aan oudere bijzettingen van de laatneo-

lithische klokbekeercultuur en een enkele Bronstijdurn van het Drakensteintype. Enige van de gevonden greppels zouden overigens ook begrenzingen van een oud bouwland kunnen zijn, misschien behorende bij een mede gevonden huisplattegrond. Een datering voor de laatst genoemde verschijnselen vormen wellicht enkele hier aangetroffen scherven uit het begin onzer jaartelling. *Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (H. Brunsting).*

UTRECHT

De Meern. Bij de voortzetting van de opgraving is gebleken dat een smalle waterloop, uit het oosten komend, hier naar het noorden omhoog. Deze waterloop heeft zich telkens verlegd, waardoor het mogelijk werd een zevental opeenvolgende oevers te onderscheiden, sommige van een schoeiing of steiger voorzien, die van het midden van de eerste tot het midden van de derde eeuw gedateerd kunnen worden. Wateroverlast maakte waarneming soms moeilijk. Deze rivier(arm) omsloot een terrein, dat bezet was met brandplaatsen die soms vele malen gebruikt waren. Sporen van gebouwen ontbraken geheel. Dakpanstempels, o.a. van Leg. I Anto., Leg. XXX Anto., Leg. XXX U.V. De opgraving is geëindigd. *Archeologisch Instituut, Utrecht (J. H. Jongkees).*

NOORD-BRABANT

Bergeijk. Ter gelegenheid van een excursie door Nederland met leden van de Prehistoric Society is een vlak van 30 x 80 m van het urnenveld bij de hoeve „De Paal” opengelegd. Een groot aantal kringgreppels, alle met een onderbreking in het oosten tot zuidoosten, tekende zich af. Van de bijzettingen zijn niet meer dan enkele sporen teruggevonden. Sedert meester P. N. Panken van Westerhoven het urnenveld rond 1840 ontdekte, heeft men het terrein zorgvuldig op urnen afgezocht, zodat er thans niets meer van die aard te vinden is. Het ontbreken van goed dateerbaar materiaal is de reden dat het onderzoek niet zal worden voortgezet.

Behalve de sporen van het kringgreppelurnenveld werden bewoningssporen, waarschijnlijk daterend uit de Midden-Bronstijd, gevonden. Naast enkele kuilen, waarin scherven van dikwandig, met steengruis verschraald aardewerk lagen, werden paalgaten waargeno-

men. Helaas is het totale beeld van de palen te verward en incompleet om een volledige plattegrond aan te kunnen wijzen. Wel is het duidelijk geworden dat de woningen in noordwest-zuidoost richting georiënteerd waren. *R.O.B., Amersfoort (P. J. R. Modderman).*

LIMBURG

Echt. In de wand van een kleigroeve te Ophoven, gem. Echt, is enkele jaren geleden door een arbeider van de kleiwarenfabriek aldaar een bronzen speerpunt gevonden. Het voorwerp bevindt zich thans in het museum te Echt. *W. A. R. Geurts, Echt (correspondent R.O.B.).*

Elsloo. De opgravingsput voor de St. Jozefschool, gemaakt ten bate van de deelnemers aan de excursie van de Prehistoric Society, heeft een bandceramische huisplattegrond opgeleverd uit de jonge periode, waarbij in het zuidoostelijke einde zich langwerpige paalkuilen aftekenen. Het is de eerste maal dat dit kenmerk bij een „jong” huis wordt waargenomen. Bovendien zijn nog de sporen van één huis volledig en van twee huizen gedeeltelijk vastgelegd. Sommige kuilen bevatten een rijke hoeveelheid vondsten. *R.O.B., Amersfoort (P. J. R. Modderman).*

Mook-Middelbaar. Bij de aanleg van een kelder ten zuiden van de Kloosterstraat te Molenbroek zijn op een diepte van ongeveer 1.75 m skeletresten gevonden van een $\pm$ 30 jaar oude mannelijke persoon, en daarboven een zevental Romeinse dakpannen (tegulae). Helaas kon de vondst niet meer in situ bestudeerd worden. De overblijfselen van het skelet zijn zeer onvolledig. Het is mogelijk dat het een graf betreft uit de Romeinse tijd. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

ZUIDERZEEGEBIED

Markerwaard. Zandwinning ten behoeve van de bouw van de Markerwaarddijk bracht van zandwinplaats A een aantal beenderen van prehistorische dieren aan. Daaronder bevinden zich de navolgende resten: schedelfragment met deel van het gewei van een edelhert; twee geweifragmenten van edelherten; een onderkaak en een opperarmbeenfragment van een wild paard; een opperarmbeen van een wild rund; een kootje, een wervelfragment en een spaakbeenfragment van een mammoet en een rib van een neushoorn.

Bij zandwinning in de tweede sectie is een

scheenbeenfragment gevonden van een steppenwisent of een reuzenhert. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide)*.

Noordoostpolder. Bij het opschonen van een tocht in sectie Q zijn behalve ruwe blokken vuursteen en enkele visresten, een vogelbotje en een botje van een klein zoogdier, wellicht van een bever, enkele stukken vuursteen met afslagsporen en enige onvoltooide vuurstenen werktuigjes gevonden. Voorts een grove schrabber. Het materiaal is nog onvoldoende om het in een bepaalde cultuur onder te brengen. Er zal een poging worden gedaan nog een nader onderzoek in te stellen. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide)*.

Oostelijk Flevoland. Er zijn op diverse vindplaat-

sen in dit gebied opnieuw resten van skeletten van prehistorische dieren aangetroffen:

In sectie L op het zanddepot Dronten, op het zandstort te Lelystad (scheenbeengedeelte van een mammoet en een hoornpit van een steppenwisent).

Bij de werkzaamheden aan het visvijverproject ten noorden van Lelystad kwamen skeletresten van een zeer grote vis te voorschijn, vermoedelijk een snoek uit een der zoetwaterfasen.

Bij Roggebotsluis is de onderkaak van een tuimelaar van meer recente datum gevonden. Twee scheepswrakken op kavel K10 werden verkend. Daarvan bleek één van jongere datum te zijn. De andere wordt nog nader onderzocht. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide)*.

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

GELDERLAND

Bronkhorst. Kapel. Dit zeer geschonden middeleeuwse gebouwtje (baksteenformaat 28 x 14 x 6/6.5 cm; 10 lagen = 79 cm) ondergaat thans een ingrijpende restauratie, die het mogelijk heeft gemaakt een duidelijk inzicht in de bouwgeschiedenis te krijgen. De gehele overkapping moet tot stand zijn gekomen na een brand in 1633, evenals vermoedelijk de vensters met hun gedrukte spitsbogen. Behalve uit de constructie van de kap blijkt zulks uit het klokje met het jaartal 1638, dat zich in de dakruiter bevindt. Aan de noordzijde bevond zich — blijkens moeten in de muren en de restanten van een fundering — een ruimte ter breedte van de twee westelijke traveeën. Moeten in het metselwerk boven de beide scheibogen wijzen erop, dat deze ruimte in steen overwelfd is geweest. Boven de gemetselde pijler onder deze scheibogen bevinden zich aan de zijde van de hoofdruimte enige afgehakte stukken natuursteen, die mogelijk de overblijfselen van een gewelfornament zijn. De naar verhouding zware steunberen schijnen er tevens op te wijzen, dat ook de hoofdruimte oorspronkelijk in steen overwelfd is geweest. Dit gewelf zal bij de genoemde brand verloren zijn gegaan. In 1842 werd het gebouw naar de westzijde met één travee verlengd. Dit

deel zal thans weer worden afgebroken. Een driezijdige koorsluiting, in 1743 reeds verdwenen (vgl. een tekening van Jan de Beyer uit dat jaar; verz. van Haersma de With en Sted. Museum Zutphen) is thans herbouwd.

Epe. Herv. kerk. In verband met de restauratievoorbereiding is een onderzoek ingesteld, waarbij nieuwe gegevens zijn gevonden voor de bouwgeschiedenis. De romaanse toren is opgebouwd uit tufsteen met ijzeroer en grint in de kern. De boven de gewelven zichtbare oostelijke topgevel van een vroeger schip heeft een helling van omstreeks 60° en is opgetrokken uit baksteen van 23 x 10.5 x 5 cm; 10 lagen = 64 cm. Dit betreft dus reeds een tweede gedaante van het schip van deze kerk. Het huidige schip bezit een kap, waarin een houten tongewelf bedoeld is. Het is evenwel zeer de vraag of zo'n tongewelf ooit is uitgevoerd. Blijkens constructie en telmerken en de eenvoudige vorm van de peerkralen van de sleutelstukken onder de trekbalken zal deze kap, die opvalt door de uiterst eenvoudige profilering der ribben, omstreeks het midden der 15de eeuw tot stand zijn gekomen. In de zijbeuken is nooit een houten gewelf bedoeld. De wanden onder de houten ton zijn niet gepleisterd, zodat aan te nemen valt, dat de stenen gewelven kort na het aanbrengen van

de kap zijn gemaakt (de torenwand onder de moet van het tweede schip is wel gewit). Het koor heeft een kap, die kan stammen uit de eerste helft der 15de eeuw. De gevel van dit koor, gemetseld op die van het tweede schip, is opgetrokken van sloop-baksteen van een iets groter formaat dan van genoemde schipgevel. Het schijnt dus aannemelijk, dat ook het koor het derde van deze kerk is. De tufsteenbekleding van koor en schip zal van de romaanse kerk afkomstig zijn.

NOORD-HOLLAND

Enkhuizen. Zuiderkerk. Tijdens de restauratie zijn de volgende bijzonderheden verzameld, die een aanvulling kunnen zijn op hetgeen reeds bekend was (vgl. Herma M. van den Berg, *De monumenten van geschiedenis en kunst van Westfriesland, Tessel en Wieringen, 's-Gravenhage* 1955, blz. 54 e.v.). In de westelijke topgevel van de noorderbeuk werden een venster en een nissengeleding aangetroffen. Het geheel werd weer in de oude gedaante her-

steld. In de westwand van de z.g. H. Kruiskamer bevond zich een poortje op enkele meters boven de grond. Van de oorspronkelijke verdieping van het portaal betrad men dus een gaanderij in de Kruiskamer. Ook gelijkvloers was een toegang. In de Kruiskamer hebben, blijkens de nog aanwezige resten onder de zuidelijke kilsanten op de hoeken bij de noorderbeuk schraagbeeldjes gezeten. Onder de spanten, waaronder geen trek balk zit bevinden zich telkens twee gesneden koppen boven elkaar. Ook bij de later betimmerde middenbalk waren oorspronkelijk dergelijke kopjes. Het huis ten oosten van de Kruiskamer dagtekent uit het eerste kwart van de 17de eeuw, blijkens een ojiefvormig korbeel, dat nog aanwezig is. Het huis werd aan de oostzijde in de 18de eeuw een meter ingekort. In de kamer ten noorden van de toren, thans geheel uit 1686, vertoont zich tegen de toren een restant van een spreuk in gotische letters (. . . om gods wil . . .) en een dakmoet. Mogelijk dus toch een restant van de St. Pancras-kapel, zoals Van der Aa vermeldt.

HET OLDE CONVENT EN ZIJN KAPEL MET NONNENGALERIJ TE GRONINGEN

DOOR HERMA M. VAN DEN BERG

Bij een verbouwing van het complex waarin het z.g. Rode Weeshuis te Groningen is gevestigd, kon een nader onderzoek worden ingesteld naar de laat-middeleeuwse kloostergebouwen, die in 1599 aan het toen gestichte Rode Weeshuis werden toegewezen.

Het complex ligt tussen Oude Ebbingestraat en Boteringestraat en heeft zijn toegang door een beeldhouwde poort uit 1627 in de Rode Weeshuisstraat, vroeger Hardewikerstraat genaamd¹. Vóór de Hervorming zal de ingang aan de Ebbingestraat gelegen hebben, of wel aan de Butjesstraat waar op de betrouwbare en zeer nauwkeurige kaart van Haubois uit 1643 een opening in de bebouwing van de hof schijnt te zijn aangegeven.

Wanneer men de Rode Weeshuispoort doorgaat leidt de toegang tot de hof dwars door de voormalige kapel, die aan de westzijde een op stenen gewelfjes gedragen galerij heeft welke thans een soort vestibule vormt. De gebouwen bestaan uit vier vleugels waarvan de noordelijke

en westelijke herhaaldelijk vernieuwd en gewijzigd zijn; waarschijnlijk hebben daar aanvankelijk de woningen der Bagijnen gelegen waaruit het klooster is ontstaan. De oostelijke vleugel bestaat uit een langgestrekt middeleeuws gebouw, waartegen ten zuiden de kapel was opgetrokken, waarvan het koor zich verder oostwaarts uitstreckte dan deze noord-zuidvleugel.

Tot de Reformatie behoorde het Olde of Gheestelicke Maagdenconvent aan zusters van de Derde Orde van St. Franciscus of Tertiariessen en was aan de H. Agnes gewijd². Het wordt op gezag van Van Heussen en Van Rhijn ten onrechte in de overige literatuur als Clarissenklooster aangemerkt. De bewoners van het Olde Convent, eind 14de eeuw Beghinen genaamd (*Oork. Boek Groningen*, nrs. 753 en 760) gaan in 1401 volgens de regels van de derde Orde leven (*ib.* nr. 1098), aan welke orde in dat jaar in het Bisdom Utrecht verlof was gegeven in hun

¹ *Groningse Volksalmanak*, 1939, blz. 85.

² M. Schoengen, *Monasticon Batavum*, Amsterdam 1941-1942, I en Supplement.

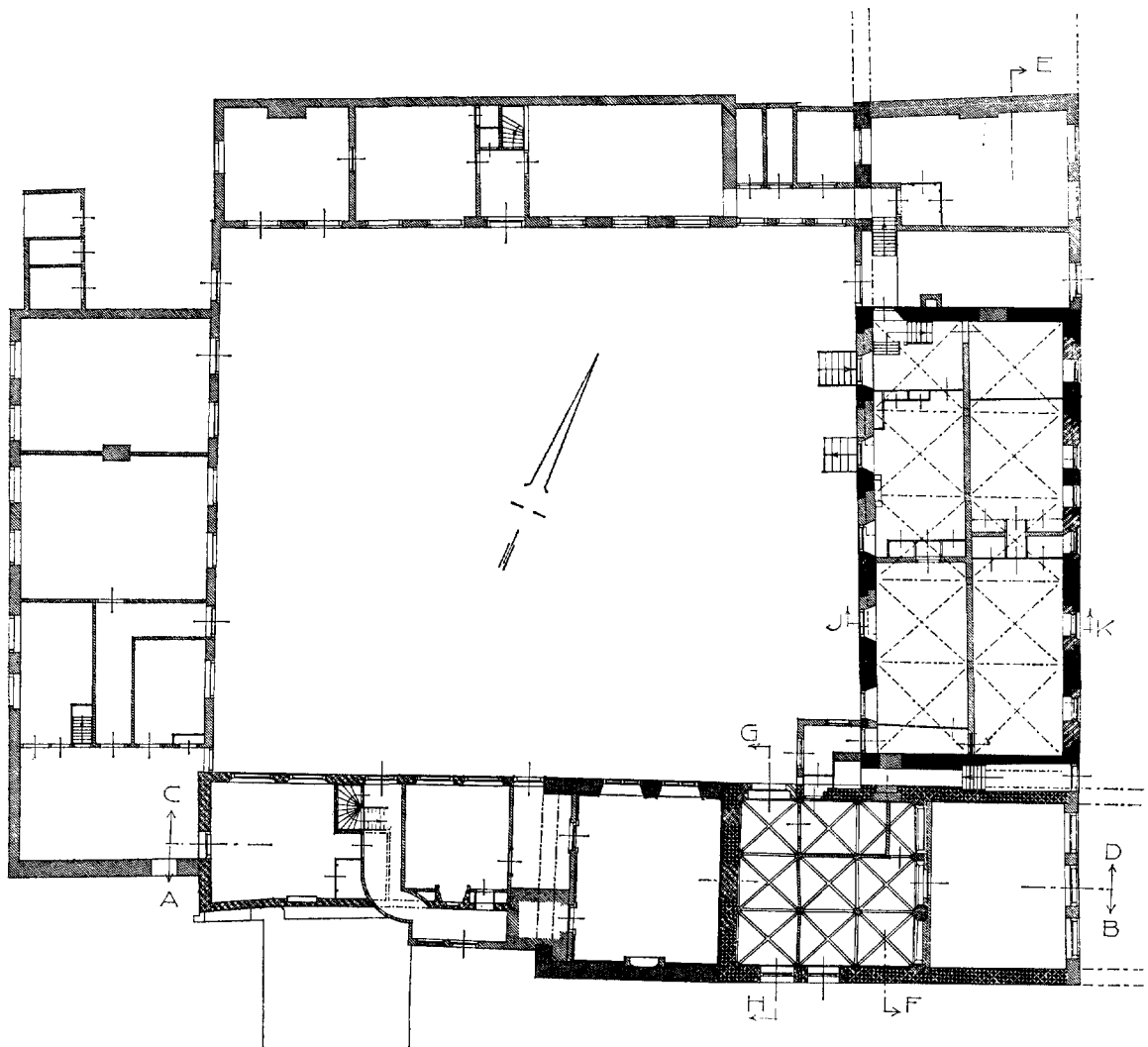

Fig. 1. Plattegrond voor de verbouwing.

Tekening Monumentenzorg (W. J. Berghuis)

kloosters kapellen te hebben³. In 1478 wordt de visitatie van het Olde Convent opgedragen aan de abt van Aduard en de prioren van Essen en Windesheim, waardoor men zou kunnen aannemen dat het klooster onder Windesheimer invloed heeft gestaan, niettegenstaande directe aansluiting niet heeft plaats gehad. Dit zou trouwens in 1436 voor vrouwenkloosters voortaan uitgesloten zijn⁴. In de tweede helft van de 15de

³ D. de Kok, „Bijdragen tot de Geschiedenis der Nederl. Klarissen en Tertiariissen vóór de hervorming”, *Bijdr. Hist. Gen.*, 3, 52 (1927).

⁴ J. G. R. Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, Utrecht 1875-1880, III.

eeuw trok de bekende internationaal georiënteerde geleerde Wessel Gansfort er zich terug en na zijn dood werd hij in 1489 in het koor van de kapel van het Olde Convent begraven⁵.

De noord-zuid gerichte vleugel is van de nog bestaande gebouwen de oudste. De muren bestaan uit baksteen van 28.5/29 x 6.5/7.5 cm; 10 lagen = 87 cm. Bij de ontleistering van de binnenmuren werden inkassingen van gewelven over de hoofdverdieping zichtbaar, die in 1902 nog aanwezig zouden zijn geweest. Overeenkomend met deze gewelfindeling is de kelder overkluisd.

⁵ M. van Rhijn, *Wessel Gansfort*, 1907, blz. XLVI.

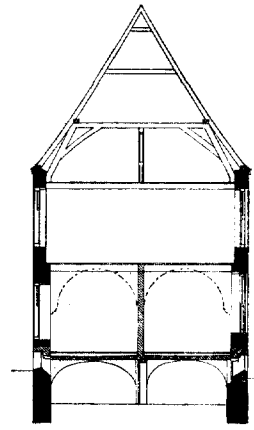

DOORSNEDE C-D

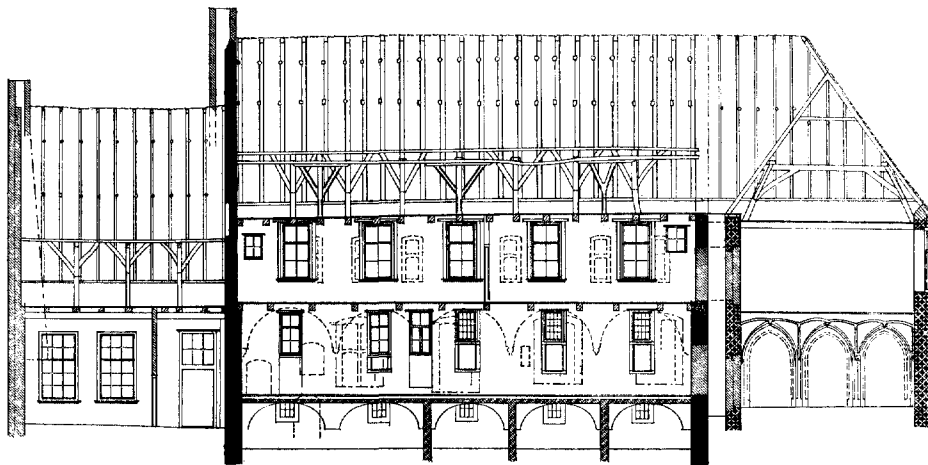
- LEGENDA
- KORT NA 1401
  - XVA
  - XV^c
  - XVI-XVII^a
  - XVII^c
  - LATER

DOORSN. G-H

DOORSN. J-K

DOORSNEDE E-F

Fig. 2. Doorsneden voor de verbouwing.

Tekening Monumentenzorg (W. J. Berghuis)

Toch bleek dat deze gewelven niet tot het oorspronkelijke plan voor het gebouw behoord kunnen hebben, daar de inkassingen in de muren ingekapt waren en de gewelven bovendien de moeten van vier stenen kruiskozijsen oversnijden, die het inwendige aanvankelijk verlicht hebben. Het twee verdiepingen hoge gebouw was gedekt door de oude eiken kap, die naar Noordduitse trant in het midden gesteund werd door een extra middenbalk op standvinken. Eerst bij de overwelving van de hoofdverdieping is het gebouw in vijf traveeën ingedeeld en kwam in elk gewelfveld een smal venster te staan met middenlatei en gedekt door een stenen latei, zoals in Groningen in de 16de en 17de eeuw gebruikelijk bleef. In het midden van de zaal waren de voetingen van vier rechthoekige pijlers te zien waarop de gewelven steunden. Wij menen dan ook de bouw van de noord-zuidvleugel kort na de overgang van de Begijnen tot gemeenschappelijk kloosterleven in 1401 te mogen stellen en hierin de referer te mogen zien. De overkluizing van kelder en hoofdverdieping met het aanbrengen van de smalle vensters, die aan de oostgevel nog vrij gaaf bewaard zijn, kan dan in de 16de eeuw hebben plaats gehad, wellicht eerst na de wijziging van bestemming in 1599. Aan de hofzijde zijn 19de eeuwse houten kozijnen aangebracht, waartussen hier en daar de moeten van de oude vensters zijn waar te nemen. De referer is thans vertimmerd tot slaapkamers.

In de zuidelijke muur van de reftervleugel zijn op de begane grond zowel als op de verdieping doorgangen gebroken geweest om verbinding te verkrijgen met de vrij daarvan opgetrokken oost-west gerichte vleugel, waarin een kapel heeft bestaan met z.g. nonnengalerij. De doorgang beganegronds naar de ruimte onder de galerij is thans weer geopend en van een deur voorzien, die van deze portaalruimte uit toegang geeft naar de reftervleugel. In de smalle gang tussen beide vleugels is de trap gebouwd en de onooglijke aanbouw in de hoek op de binnenplaats is verwijderd. De ruimte onder de galerij is eveneens weer hersteld; de dichtingen in de westelijke wand moesten behouden blijven (zie fig. 1 en 2).

Het oostelijke gedeelte van de oost-west gerichte vleugel bestaat uit baksteen van 28.5/30 x 8.5/9 cm; 10 lagen = 97 cm. Blijkens de 17de eeuwse plattegronden van de stad Groningen en een tekening van Stellingwerf (?) (Peters, *Oud Groningen*, 1907 afb. XLIX) strekte deze vleugel zich verder oostwaarts uit dan thans het geval is

en stond er een kleine dakruiter op de kap ter aanduiding van de kapel. De tegenwoordige oostelijke sluitwand moet kort na 1860 aangebracht zijn, toen de stad Groningen het oostelijke gedeelte van de kapel kocht van de weeshuisvoogden, die zich verbonden dit te doen afbreken en geheel en al op te ruimen ten behoeve van een betere toegang naar een te bouwen burgerschool⁶. In de drie westelijke traveeën van de kapel is een galerij gebouwd op sierlijke stenen ribgewelven rustend op bakstenen achtzijdige pijlers, waarin de gewelfribben zonder kapiteel overgaan. Bij wijze van kapiteel is alleen het spruitstuk van zandsteen gemaakt en blauwgrijs gesaust geweest, terwijl de ribben rood en wit geblokt waren. Na de ontleistering bleek dat de galerij niet terstond bij de bouw van de kapel is ingebouwd en dat het materiaal van de gewelven veel overeenkomst vertoont met dat van de verlenging van deze vleugel westwaarts (29.5 x 6.5/7.5 cm; 10 lagen = 81 cm), waarin thans op de begane grond de bestuurskamer is gevestigd. De vloerhoogte van deze rechthoekige aanbouw correspondeert met die van de galerij. Het vertrek op de verdieping wordt aan de zuidzijde verlicht door drie gaaf te voorschijn gekomen geprofileerde spitsboogvensters. Aan de hofzijde waren de gotische vensters later vergroot tot rechthoekige in aansluiting aan de venstervorm van een langgestrekte aanbouw westwaarts, die in de 17de eeuw werd toegevoegd. Inwendig bleven de spitsbogen gehandhaafd. De scheidingsmuur tussen dit vertrek en de galerij is verdwenen, maar in de westmuur zijn twee gave spitsboogvensters bewaard gebleven, gedeeld door een gebogen gemetselde middendorpel, zodat ook thans dit gedeelte — waarvan eetzaal is gemaakt — aan drie zijden de gotische vensternissen bewaard heeft. De moerbinten van het plafond rusten op lange sleutelstukken waarvan nog een enkele met peerkraalprofiel versierd aanwezig was en waaronder bij de verbouwing de muurstijlen wederom zijn aangebracht, naar de aanwezige moeten. Ook de kapel moet vlak gedekt zijn geweest. Over beide gedeelten was tot de verbouwing de oude kap nog aanwezig. In het 17de eeuwse gedeelte waarvan de afmetingen behouden konden worden, is op de verdieping thans een keuken aangebracht.

Wanneer men zou trachten een datering te vinden voor de westelijke uitbreiding van de kapel, kan men behalve de laatgotische kenmerken van de vensters en van de galerij vergelij-

⁶ Meded. Gem. Archief.

kingsmateriaal zoeken in de overige nog aanwezige nonnengalerijen in kapellen van vrouwenkloosters. In Nederland zijn dat de kapellen van het voorm. Catharinaklooster te Harderwijk (thans R.K. kerk), van het Agnietenklooster te Elburg (thans raadhuis), van het Agnietenklooster te Utrecht (Centraal Museum), en van Mariënborg te Nijmegen (thans Archief en Museum) en wellicht die van het Agathaklooster te Amersfoort en het Agnietenklooster te Arnhem (thans Waalse kerk) waarvan niet met zekerheid is vast te stellen of de galerijen in steen zijn overwelfd geweest, dan wel in hout zoals in het westen van ons land gebruikelijk was. Beneden de rivieren komt daar nog bij de kapel van het klooster Mariaweide te Venlo, in 1955 gerestaureerd ⁷.

Met uitzondering van de Agnietenkapel te Utrecht, die in 1512-1516 vernieuwd is en van het Venlose klooster, zijn de details van deze galerijen nauwkeurig gelijk. De ribben gaan steeds zonder kapiteel over in de achzijdige pijlers; de galerij beslaat drie of vier traveeën en het koor, dat oorspronkelijk steeds driezijdig gesloten was, is ook drie traveeën diep. Gaat men de historische gegevens na, die over de kapellen bekend zijn, dan blijkt dat het klooster van Mariënborg te Nijmegen een Augustinessenklooster was, dat onder het kapittel van Neusz behoorde en daarmede in 1430 tot de Windesheimer Congregatie overging. Het Harderwijker convent was een Tertiariessenklooster dat in 1458 tot de regel van de H. Augustinus overging. Ook de Amersfoortse zusters van St. Agatha sloten zich in datzelfde jaar aan en kwamen in 1486 onder Windesheim; hun kapel was in 1463 gewijd. De Arnhemse Augustinessen kwamen in 1459 onder Windesheim. De Elburgse Tertiariessen van St. Agnes vroegen reeds in 1425 clausuur voor hun klooster aan; dit werd toegestaan en de pastoor van Doornspijk, onder wiens jurisdictie zij tot dan toe gestaan hadden, gaf hun toestemming een kapel te bouwen waarvan hij nauwkeurig de maten opgaf terwijl hij de eis stelde dat er een gedeelte afgescheiden zou zijn:

... et erit eius forma talis: Chorus celebranti deserviens erit in latitudine XV pedum et longitudo eius erit latitudi capelle eiusdem. Residuum capelle erit per intersticium separatum a choro ita quod ipsa vacabit sororibus tantum, nisi quod congruus introitus per eam

patebit ad chorum, cuius longitudo erit XII vel XIII pedum, latitudo VIII pedum ⁸.

Bij de restauratie van het Agnietenklooster tot raadhuis van Elburg kwamen in de kapel de funderingen van de pijlers te voorschijn, waarop met behulp van de uit afbraak geredde gedeelten van de ribben, de galerij gereconstrueerd kon worden.

De niet geheel duidelijke tekst zal zo gelezen moeten worden dat de rest van de kapel (residuum capelle) door een scheidingswand afgesloten moet zijn van het koor, waartoe de zusters door een doorgang in die wand toegang zullen hebben. De eerste maten hebben duidelijk betrekking op het priesterkoor; het gedeelte van 12 vt. diep bij 8 vt. breed moet als zusterkoor verstaan worden; er resten dan vier voet voor de banken ter weerszijde. De afmetingen van het achterste gedeelte als lekenkerk zijn dan niet gegeven. Van een galerij is in het geheel geen sprake. Wij nemen dan ook aan dat de tekst op een vroegere kerk betrekking heeft, die of wel nimmer opgetrokken is of wel in de tweede helft van de 15de eeuw door de tegenwoordige is vervangen. De bestaande kapel zal kort na 1475 opgetrokken zijn, op het stuk grond dat in dat jaar ten behoeve van het klooster aangekocht werd ⁹.

In de Hollandse kapellen worden de nonnengalerijen steeds op houten balken gedragen. Nog bewaard zijn de kapellen van het Agathaklooster te Delft in 1467-1471 gebouwd, van het Agnietenklooster te Amsterdam in 1470 herbouwd, en van het Ceciliaklooster te Hoorn in 1435 gebouwd. De Delftse Tertiariessen kwamen vóór 1423 onder het kapittel van Sion, een Hollandse equivalent van Windesheim; de Amsterdamse Tertiariessen, in 1397 ontstaan, gingen in 1458 over naar de Orde der Reguliere Kanonikessen van St. Augustinus en kwamen in 1469 onder Sion, waarna zij blijkbaar terstond met het bouwen van de kapel aanvingen, die in 1470 gereed kwam; van de Hoornse Tertiariessen is slechts bekend dat zij hun kapel in steen bouwden in 1435 en wij nemen aan dat dit de nog bestaande kapel, thans de raadzaal bevattende, is.

Op grond van de tekst voor Elburg waar het nonnenkoor nog beganegronds wordt beschreven en van de gegevens in de Olde Convent, waar de galerij later ingebouwd blijkt te zijn, moet men aannemen dat het gebruik om in de kapel van

⁷ C. L. Temminck Groll, *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 9 (1956), kol. *87. Vgl. J. Mosmans, „Bossche dubbelkapellen”, *Taxandria* 47 (1940), blz. 183.

⁸ *Arch. Aaartsb. Utrecht*, 62 (1938), blz. 72.

⁹ A. J. van de Ven in: *Gedenkboek Elburg 1233-1933*.

vrouwenkloosters een galerij te bouwen ten behoeve van de bewoonsters eerst tegen het midden van de 15de eeuw in zwang is gekomen.

Indien er al geen schriftelijke regel geweest is voor het bouwen van kapellen in vrouwenkloosters¹⁰ van de Derde Orde of van de Augustijnen heeft stellig het vrouwenklooster dat zich het eerst bij de Windesheimer Congregatie aansloot,

¹⁰ Prof. dr. R. R. Post was zo vriendelijk mede te delen, dat deze althans niet bekend is.

nl. het Agnietenklooster van Diepenveen, als voorbeeld gewerkt. In de kapel die thans, verbouwd en waarschijnlijk eerst in de 17de eeuw¹¹ ingewelfd, als Hervormde kerk dienst doet, zijn de aanwijzingen te vinden, dat ook hier aanvankelijk een galerij gebouwd is geweest, waarschijnlijk alleen op houten balken gedragen. De kapel is 1409-1411 gebouwd.

¹¹ E. H. ter Kuile, *Geill. Beschrijving van de Mon. van Gesch. en Kunst in Salland*, I, handschrift.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUROU VOOR
KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALMELO

- *Waaggebouw*. Romantiek en Biedermeier
-24 okt.
- Schilderijen van O. Heldring-Hondius van Gessel, M. Wilkens-Honig en Sj. Visser
28 okt.-14 nov.
- *Stadhuis*. Tekeningen van J. Jans -1 nov.

AMERSFOORT

- *Museum Flebite*. Kunst in het klein, de schoonheid van oude tegels. -1 nov.

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Het Hollandse landschap uit de 17de eeuw in het geïllustreerde boek, in prenten en tekeningen -5 dec.
- L. W. R. Wenckebach, tekenaar van Oud-Amsterdam
5000 jaar kunst uit Egypte -1 jan.
- *Stedelijk Museum*. De Grafische -17 okt.
- Corneille -31 okt.
- Avigdor Arikha en Gea Panter -7 nov.
- *Museum Fodor*. Wedgewoodprijs -25 okt.
- *Kon. Instituut voor de Tropen*. Nederland en de Tropen -17 okt.
- *Zoölogisch Museum*. De IJstijden, De invloed van de IJstijden op de dierenwereld, speciaal in Nederland -eind 1960
- *Arti et Amicitiae*. Najaarstentoonstelling, 2de groep -24 okt.
- Najaarstentoonstelling, 3de groep
29 okt.-21 nov.
- *Kunsthandel M. L. de Boer*. Johan Buning -30 okt.

- *Café Eylders*. Foto's van Annelies Scholtz
- *Galerij 207*. Ellen Bottenheim-Niemer -29 okt.
- *Galerie Kartina*. dr J. A. H. Jaspers -14 nov.
- *Rembrandthuis*. Mens en dier bij Rembrandt
- *Kunsthandel Santee Landweer*. Theo Bennes -20 okt.
- *Kunstzaal M. Sotbmann*. R. Bierman -29 okt.
- *Kunstzaal De Vlieger*. J. A. Philipszoon -30 okt.
- *Vrije Academie*. K. Gomes, J. W. Smeets, D. Jaspers en L. Dooper -6 nov.
- *Kunsthandel B. Houtakker*. Oude tekeningen -31 okt.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Schetsen in brons van J. Lipchitz -24 okt.
- Wat de zee verborg en prijs gaf, 200 000 jaar Zuiderzee -30 okt.
- De bange jaren '30, neo-realisme in de Nederlandse schilderkunst -5 dec.
- *Nederlands Openluchtmuseum*. Bouwen, materialen en gereedschappen in het oude bouwvak, en De blijde gebeurtenis, klederdrachten rond kraam en doop in Nederland -1 nov.
- *Kunstzaal Van Binsbergen*. Jits Bakker -18 okt.
- *Kunstzaal De Populier*. Klaas Gubbels -31 okt.

BREDA

- *De Beyerd*. Verzameling Tavernier vanaf 22 okt.

BUSSUM

- *Kunstzaal Dekker*. Internationale tentoonstelling -8 nov.

DELFT

- *Stedelijke Museum Het Prinsenhof*. Tapio Wirkkala -17 okt.
Talens' Prijs 1960 21 okt.-6 nov.
Maskers van Nieuw-Guinea -14 nov.

DEVENTER

- *De Muntentoren*. J. Teulings 22-31 okt.

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum*. Aart Schouman -24 okt.

EINDHOVEN

- *Stedelijke Van Abbemuseum*. Grafiek van Jean Dubuffet -31 okt.
Eindhovens Kunstbezit 5 nov.-12 dec.

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Paneel en Penseel -eind okt.

GOUDA

- *Sted. Museum Het Catharina Gasthuis*. Otto Dicke 23 okt.-28 nov.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Cesar Domela -24 okt.
100 jaar Max Havelaar -21 nov.
— *Museum voor het Onderwijs*. Op bezoek bij de P.T.T.
— *Kunstzaal Tb. van Efferen*. Fernando de Nadal -28 okt.
— *Haagsche Kunstkring*. Mooyman en Valk -27 okt.
Ledententoonstelling 29 okt.-17 nov.
— *Kunsthandel M. Liernur*. K. Andrea en P. Nieuwenhuysen -21 okt.
— *Galerie Loujetsky*. A. van Helden en F. van Heemskerk-Deux -23 okt.
— *Intern. Galerie Orez*. Sh. Tajiri -31 okt.
— *Panorama Mesdag*. Arti et Industriae -7 nov.

- *Pulcbri Studio*. Najaarstentoonstelling -30 okt.
— *Openbare Leeszaal*. Afrika, gistend continent -22 okt.

GRONINGEN

- *Groninger Museum*. Willem Reyers en Ap Sok -17 okt.
Nu, nieuwe kunstenaarsgroep 22 okt.-21 nov.

HAARLEM

- *Het Huis Van Looy*. Handwerktentoonstelling in samenwerking met de Stichting Goed Handwerk -7 nov.
— *Kunstzaal In 't Goede Uur*. Pope Damave -1 nov.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Provinciaal Museum*. Naalden wekten wonderen, kunstnaaldwerk uit de late middeleeuwen -21 nov.

HILVERSUM

- *Goois Museum*. Kunstenaars zien Hilversum -7 nov.

LAREN

- *Kunstzaal Hamdorff*. B. van Vlijmen -31 okt.

LEEUWARDEN

- *Fries Museum*. Wat Friese Gleiers bakten -14 nov.
— *Kunstzaal Van Hulsen*. Grafiek van Kr. Reddy en K. Moti -24 okt.

LEIDEN

- *Sted. Museum De Lakenhal*. Verzameling Tavernier -17 okt.
— *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Ruanda-Urundi -17 okt.
— *Rijksmuseum van Oudheden*. Panorama der prehistorie, de jongste opgravingen in Nederland -15 dec.

MAASTRICHT

- *Kunstzalen Dejong-Bergers*. Willem Hofhuizen -23 okt.

NIJMEGEN

- *De Waag*. Brabantse Kunstenaars 23 okt.-13 nov.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-Van Beuningen*. Olieverfschetsen van A. van Dijck, -7 nov.
Van Dijck in de prentkunst, prenten uit eigen bezit -7 nov.
Engelse pottenbakkers van 1920 tot heden 5 nov.-18 dec.
- *Rotterdamse Kunstkring*. J. Wagemaker en P. Rooyen -17 okt.
W. L. Bouthoorn 21 okt.-14 nov.
- *Kunstzaal 't Venster*. Eduard Flör -4 nov.

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Krsto Hegedusic -30 okt.

TILBURG

- Goden, geesten en amuletten -1 nov.

UTRECHT

- *De Jacobitoren*. J. Kraanen en Reid -1 nov.

WINTERSWIJK

- *Kunstzaal 't Kempken*. R. van der Lichte, H. D. Janzen, G. Heesen en J. Willems -1 dec.

MEDEDELINGEN

DE MUSEUMDAG

De tweede museumdag in 1960 zal plaats hebben op zaterdag 19 november in het Nationaal Luchtvaartmuseum te Schiphol. Het onderwerp zal zijn: Taak en Functie van het Technische Museum.

Leden van de Kon. Nederl. Oudheidkundige Bond, die de museumdag denken mede te maken, worden verzocht zich aan te melden bij het secretariaat van De Museumdag, Raamsteeg 2, te Leiden, zodat hun een uitvoeriger convocatie kan worden toegezonden.

IN MEMORIAM

JHR. DR. DIRK PETRUS MARIUS GRASWINCKEL,
erelid van de Kon. Ned. Oudheidk. Bond

30 oktober 1888 — 9 september 1960

Niemand heeft zoveel tijd, toewijding en moeite besteed aan de Bond als Graswinckel. De Bond was zijn troetelkind, en dat ondanks het feit dat hij voor de zaken die de kern vormden van de Bondsbemoeiingen en waarover op de vergaderingen het meest werd gesproken en gediscuteerd maar een matige belangstelling aan de dag scheen te leggen. Men bedenke dan echter wel dat schijn vaak kan bedriegen. Zo leek het ook dat al het werk van organisatorische aard dat Graswinckel voor de Bond verzette hem niet meer dan een handomdraaiens moeite was. Wij weten intussen heel goed dat dat alles helemaal niet zo eenvoudig en gemakkelijk is geweest. Graswinckel moest niets hebben van zwaarwichtigheid. Het liefst speelde hij de rol van de luchthartige amateur. Maar in de tijd die hij ervoor beschikbaar had hield hij van werken, hard werken, degelijk werken en deskundig werken.

Min of meer ondanks zichzelf en als slachtoffer van een overrompelingsmanoeuvre, zoals hij het zelf vertelde, werd Graswinckel in 1923 eerst plaatsvervanger van de buitenlands reizende secretaris en onmiddellijk daarop zelf secretaris van de Bond. Hij bekleedde sindsdien het secretariaat onafgebroken tot hij in 1946 voorzitter werd, dus 23 jaar lang. Het voorzitterschap wisselde hij weer tijdelijk voor het secretarisschap toen de voorbereiding van de luisterrijke Jubileumvergadering van 27 mei 1949 dat wenselijk maakte. Nog eens, in 1952-'53 trad hij als voorzitter op; daarna trok hij zich terug uit het bestuur. Juist even voor zijn laatste voorzitterschap

inging was hij benoemd tot erelid van de Bond, en wel op de vergadering van 10 mei 1952. Het was een onderscheiding die hij dubbel en dwars had verdiend.

Graswinckel had een groot talent om te organiseren. Dat talent maakte dat hij een uitstekend secretaris is geweest. Zijn organisatorische gaven heeft hij echter niet alleen aan het eigenlijke secretariswerk gewijd. Hij was ook de man die zijn schouders zette onder een zo zware onderneming als de bondsuitgaaf van het Repertorium, voorn. van tijdschriftartikelen, voor de Nederlandse monumenten van Geschiedenis en Kunst. Onder zijn redacteurschap kwam het eerste deel in 1940 uit, het tweede in 1943. Het derde deel was bij Graswinckels dood in hoofdzaak voltooid. Naast het rode repertorium verscheen, alweer onder hem als redacteur, in 1950 het groene Repertorium van boekwerken, eveneens een Bondsuitgaaf.

De Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond heeft ontzaglijk veel aan Graswinckel te danken, aan deze ondernemende man die het in het ambtelijke leven bracht tot Algemeen Rijksarchivaris en die vóór, in en na de oorlog zijn vaderland met hart en ziel heeft gediend in militaire functies. Graswinckel was er de man niet naar om langzaam weg te teren. Dat is dan ook niet gebeurd. In korte tijd heeft een hartcrisis, die allerminst onverwacht kwam, ons van deze hoogst innemende en actieve figuur beroofd. Ere zij zijn nagedachtenis.

E. H. TER KUILE

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Musselkanaal, gem. Onstwedde. Bij het graven van funderingssleuven voor nieuwbouw in de wijk tussen „Dertien Huizen” werden in het veen van een „veenput” (opgevuld smal zijdal van de Mussel A tussen twee „horsten”?) de resten van een massief eikehouten, uit één stuk vervaardigd houten wiel met verhoogde naaf gevonden. Het betreft hier het type wiel dat in een exemplaar van $\pm$ 1800 v. Chr. van de veenbrug bij Nieuw-Dordrecht bekend is en waarvan nog onlangs een exemplaar op het landgoed „De Eeze” onder Steenwijkerwold gevonden is. Bij onderzoek ter plaatse kon in het aangrenzende, nog ongestoorde veenprofiel de rest van een tweede identiek wiel worden geborgen. Het veenprofiel werd door palynologisch onderzoek bemonsterd. *B.A.I., Groningen (J. D. van der Waals).*

FRIESLAND

Tritsum. Het onderzoek van de terp te Tritsum werd voortgezet, doch moest helaas worden onderbroken, doordat de arbeiders voor oogstwerkzaamheden werden ingeschakeld. De aandacht was vooral gevestigd op de diepere niveaus. De vondsten aan vroeg-Latène aardewerk zijn bijzonder interessant. De grote lijnen van de stratigrafie van de terp zijn inmiddels duidelijk geworden, evenals de plaats van de boerderijen in de opeenvolgende fasen. Duidelijke huisplattegronden werden echter niet verkregen. *B.A.I., Groningen (H. T. Waterbolk).*

DRENTHE

Angelslo, gem. Emmen. In het grote uitbreidingsplan Angelslo, ten oosten van Emmen, moest een reeds vele jaren geleden overploegde grafheuvel in ijlt tempo worden onderzocht, daar deze juist gelegen was in het tracé van de weg. De heuvel ligt in de nabijheid van de door dr. Bursch in 1931 en 1932 onderzochte necropool ten zuiden van de Emmerdennen. De tumulus was van geel zand, waarin zich fraaie okerbruine infiltratiebanden aftekenden, opgebouwd, doch dateerde niettemin uit de Bronstijd. Twee centrale graven, even onder bodemniveau, werden gevonden en in totaal 12

tangentiale nabijzettingen, die veel dieper waren ingegraven en voor het merendeel zelfs tot in de keileem waren uitgehouwen. Drie dezer nabijzettingen zouden boomkisten bevat kunnen hebben. Voorts werden de resten van twee enkelvoudige wijdgestelde paalkransen vastgesteld. De grondsporen waren bijzonder moeilijk leesbaar, hetgeen waarschijnlijk samenhangt met de geringe diepte, waarop zich in de ondergrond de keileem bevindt. In twee der nabijzettingen werd een potje gevonden, evenals in de ondergrond van de heuvel, waarin tevens vuurstenen afslagen en scherven van o.a. wikkeldraad-aardewerk werden aangetroffen. In de omgeving komt over grote uitgestrektheden een in de vroege IJzertijd overstoven bodemprofiel voor. Een tweede overploegde grafheuvel, die in een later stadium eveneens aan het uitbreidingsplan ten offer zal vallen, moet nog worden onderzocht. *B.A.I., Groningen (J. D. van der Waals).*

Borger. Gedurende de laatste weken werden bij Bronneger om en aan de daar aanwezige rijks-hunebedden verbeteringen aangebracht. De hunebedden D 21-D 25 kregen daardoor of zelf, óf — evenals bij de andere rijksterreinen, gehoord het Staatsbosbeheer — wat de naaste omgeving betreft, een beter aanzien. De restauratie gold met name de steengraven D 23 en D 24. *Rijksadviseur v. d. bescherming en instandhouding v. d. hunebedden en van geres-taureerde archeologische monumenten (A. E. van Giffen).*

Coevorden. Met de restauratie van de schans „De Katshaar” ten noorden van Vlieghuis op de zandrug naar Den Hool is begonnen in november 1959; zij werd in het voorjaar van 1960 voltooid. Het werk is uitgevoerd door de Ned. Heidemij volgens het minuutplan van 1796, evenals dat van de Emmerschans, aanwezig in het archief van de Genie te 's-Gravenhage. De restauratie kon geschieden dank zij de subsidies van de n.v. N(ed.) A(ardolie) M(aatschappij), van de gemeenten Coevorden en Schoonebeek, alsmede de „Stichting Edwina van Heek”. De schans is gelegen in een stuk heide ter grootte van 8 ha. Zij bestaat uit een vierkante redoute en een getenailleerd retranchement à

cheval op de zandweg naar het noorden. De fortificatie, beheersend aldus in wijde omtrek de passage uit het zuiden, vormt thans een belangwekkend krijgshistorisch cultuurmonument. *Stichting Oud-Drenthe (A. E. van Giffen).*

Een, gem. Norg. Tijdens het grondwerk ten behoeve van de bouw van een nieuwe school werd een urn, vermoedelijk van het Harpstedter type, gevonden. De arbeiders lieten de vondst op voorbeeldige wijze onaangeroerd en waarschuwden de autoriteiten, zodat een onderzoek kon worden ingesteld. Daarbij werd een gedeelte van een huisplattegrond geconstateerd, vermoedelijk daterende uit de tijd der kringgrepuurnenvelden. Het onderzoek zal t.z.t. worden voortgezet. *B.A.I., Groningen (H. T. Waterbolk).*

Elp, gem. Westerbork. Ter gelegenheid van de excursie van de Prehistoric Society werd een door zandafgraving bedreigde grafheuvel onderzocht. Deze was gelegen op een klein heiderestant ten westen van het dorp Elp. De tumulus dateert uit de vroege Bronstijd. Rondom twee centrale graven werd een achttal tangenciale boomkistgraven gevonden. De heuvel was omgeven door twee enkelvoudige, wijdgestelde paalkransen, elk behorende bij een der beide centrale graven. In het primaire centrale graf en twee der tangenciale bijzettingen werd een bronzen speld gevonden; een ander tangenciaal graf leverde een fraaie barnstenen hanger op. Buiten de paalkransen werden enkele paalgaten gevonden, welke op een nederzetting wezen. Voor zover binnen het perceel gelegen werd deze nederzetting onderzocht, met als bijzonder belangrijk resultaat, dat reeds drie grote drieschepige hallenhuizen werden gevonden. (br. 5-6 m, l. minstens 20 m). Deze drie gebouwen lagen naast elkaar en waren alle noordwest-zuidoost georiënteerd. Zij dateren blijkens het gevonden aardewerk uit de vroege (of midden-) Bronstijd en zijn derhalve de oudste drieschepige huizen, welke tot nu toe in Europa bekend zijn. Het onderzoek van het aangrenzende terrein zal in 1961 plaatsvinden. *B.A.I., Groningen (H. T. Waterbolk).*

Emmen. Op de rijkshunebedden om en bij Emmen is m.m. hetzelfde van toepassing als op de elders genoemde (Borger, Odoorn):

1. De drie hunebedden D 38 — D 40 op het Emmers- of z.g. Pandijksveld ten noorden van Emmen zijn min of meer gerestaureerd; de onmiddellijke omgeving werd bijgewerkt. Zij zijn thans met de erbij gelegen

hoogakkers en het grootste gedeelte van een tumulus in één terrein verenigd. Die hoogakkers stammen vermoedelijk uit de La-Tène-periode. Het fraaie terrein is thans, dank zij de beslissing van het Staatsbosbeheer, als één geheel afgezet met een deel van de storende basaltpalen die tevoren de begrenzing van de beide terreintjes der genoemde hunebedden markeerden. Deze afzetting werd, na overleg, door de houtvester van de houtvesterij „Emmen”, ir. L. C. Hansen, tot uitvoering gebracht. Een hier, evenals bij enkele andere rijkshunebedden, op de i.c. zuidelijke hoek van het terrein geplaatste zwerfsteen, wacht nog op de nadere aanduiding van de genoemde hunebedden.

2. Het hunebed D 42, ten noorden van Westenesch is gecompleteerd door de standkuilen van de ontbrekende draagstenen te fixeren. Dit gebeurde met afgeplatte plomben van veldstenen, graniet, gruis en cement. Bij de restauratie is gebleken, dat meer dan de helft van het hunebed ontbrak en dat het met zijn aanvankelijk tien paar zijstenen en twee paar poortzijstenen een van de grootste Drentse hunebedden is geweest. Bij de werkzaamheden is een groot aantal scherven gevonden van het gewone type diepsteekardewerk. De vernieling heeft blijkbaar plaats gegrepen in de tweede helft derde kwartaal van de vorige eeuw. Bovendien is het nu, na tientallen jaren van vergeefse pogingen eindelijk gelukt het terrein door aankoop te vergroten. Dit is thans tevens bijgewerkt.

3. Het z.g. langgraf D 43 op de Schimmersch, even noordwestelijk van Emmen, is grondig gerestaureerd. Daarbij zijn met name de rand- of kransteden gericht. Het bed erbinnen is met de door erosie ertegen en er omheen opgehoopte aarde weer verhoogd en bovendien met plaggen tussen de randstenen bevestigd. Bij de restauratie is gebleken, dat de zuidelijke kelder op dezelfde wijze toegankelijk was als de noordelijke: in beide gevallen aan de oostzijde tussen twee randstenen, via een gangetje dat door twee poortzijstenen begrensd wordt. Bovendien zijn daarbij drie offerkuilen aan het licht gekomen. Hiervan werd de ene in het centrum van het afwijkende zuidelijke uiteinde van het langgraf aangetroffen. Deze, met veldstenen opgezette en aanvankelijk met een zware zwerfsteen afgedekte, trechtersvormige kuil onderstreepte aldus niet alleen het eigen karakter van het bedoelde ge-

deelte als een secundair verlengstuk, maar hij typeert tevens de bedoeling ervan. De beide andere offerkuilen bevonden zich onder twee omgekippte randstenen, aan en tegen de westzijde van het langgraf. Deze bleken daarna door twee overeenkomstige te zijn vervangen. Ze zijn weliswaar even hoog als de naburige, doch minder lang en dus hogerop geplaatst, rustend op „losse” grond. Het terrein en plantsoen zijn eveneens opgeknapt, zodat het geheel thans een veel beter aanzien heeft gekregen.

4. Ook het hunebed D 46, in het *Bargerooosterveld*, dat door het grote uitbreidingsplan van Emmen naar die kant bedreigd werd, is gerestaureerd. Door een wijziging in het bewuste plan kan het op passende wijze behouden blijven. De twee aan twee aan weerskanten ervan gelegen dekstenen zijn met behulp van kraanwagens en het personeel van de n.v. *N(ed.) A(ardolie) M(aatschappij)* weer op de draagstenen van de kelder gelegd. Het terrein en plantsoen zijn bijgewerkt, zodat het hunebed er nu geheel anders uitziet.

5. Het armzalige hunebed D 47 bij *Angelslo*, waarvan de kelder tot beneden de vloer bleek te zijn omgewoeld, is eveneens gerestaureerd. Het terrein en plantsoen zijn nagezien en opgeknapt. Daardoor maakt het geheel thans een aanzienlijk betere indruk dan tevoren. *Rijksadviseur v. d. bescherming en de instandhouding v. d. hunebedden en van gerestaureerde archeologische monumenten (A. E. van Giffen).*

Emmerschans. Met de restauratie van deze schans, die, evenals de Zwartendijkster schans bij Een onder Katshaar bij Vliegghuis, aan de „Stichting Oud-Drenthe” behoort, is op maandag 10 oktober j.l. een begin gemaakt. Zij wordt uitgevoerd door de Ned. Heidemij volgens het minuutplan van 1800 dat aanwezig is in het archief van de Genie te 's-Gravenhage. Dat begin was mogelijk dank zij het verleende rijkssubsidie en de in het uitzicht gestelde bijdrage door de provincie Drenthe en de gemeente Emmen, waardoor de overige, z.g. bijkomende kosten gedekt kunnen worden. *Rijksadviseur v. d. bescherming en instandhouding v. d. hunebedden en van gerestaureerde archeologische monumenten, resp. Stichting Oud-Drenthe (A. E. van Giffen).*

Nieuw-Dorðrecht, gem. Emmen. Ter gelegenheid van de excursie van de Prehistoric Society werd een gedeelte blootgelegd van de neolithische veenbrug die enkele jaren geleden werd onder-

zocht. Tussen de palen van de brug werd een fraai afgewerkt, langgesteeld houten voorwerp met een verbreed plat uiteinde gevonden. De functie is nog onbekend. *B.A.I., Groningen (W. van Zeist).*

Noordsleen, gem. Sleen. In aanvulling op hetgeen reeds eerder in deze kolommen bericht werd over het onderzoek van een tumulus uit de vroege Bronstijd (jrg. 12 (1959), kol.* 239), dat juli 1959 onder zeer ongunstige weersomstandigheden met leden van de N.J.B.G. plaatsvond, kunnen thans naar aanleiding van een aanvullend onderzoek onder gunstiger omstandigheden (juni 1960), de volgende aanvullingen en correcties worden gegeven. De tumulus blijkt opgebouwd op een blijkbaar sterk doorwoelde bosgrond, waarin scherven van met wikkeldraadstempel versierd aardewerk een terminus post quem voor de heuvel aangeven. Eerst uit een veel latere tijd (en niet zoals vorig jaar werd verondersteld uit dezelfde periode als de heuvelondergrond) dateert het oud akkerland dat aan de noordzijde tegen de heuvel oploopt en dat dank zij overstuiving op meerdere punten in de directe omgeving bewaard bleef. Vastgesteld kon worden dat dit akkerland door een walletje was omgeven; niet mogelijk bleek het beloop en de afmetingen daarvan vast te stellen. In de heuvel werd juist onder een vorig jaar uitgespaarde kruising van profieldammen een fraai brandskelet op aangekoelde eikehouten stammen aangetroffen, dat opgevat moet worden als een tweede primair graf. *B.A.I., Groningen (J. D. van der Waals).*

Odoorn. In deze gemeente werden de provinciale hunebedden D 31, ten zuiden van Exloo, en D 35, ten zuidwesten van Valthe, voor zover mogelijk opgeknapt. Dit geldt tevens voor de erbij behorende terreinen, zomede voor dat bij de hunebedden D 36 en D 37, oostzuidoost van Valthe. *Rijksadviseur v. d. bescherming en instandhouding v. d. hunebedden en van gerestaureerde archeologische monumenten (A. E. van Giffen).*

Oosterbesselen. Op 17 oktober j.l. is een aanvang gemaakt met een nader onderzoek en het in orde brengen van het z.g. „hunenkerkhof” aan de Grevenbergweg bij De Klencke. Het is een klein cultuurreservaat dat in 1871 door Jhr. Van der Wijck geschonken werd aan de provincie Drenthe. *Stichting Oud-Drenthe (A. E. van Giffen).*

Schipborg, gem. Anlo. Op een herontginning

werd een dertigtal ovale kuilen gevonden met asymmetrische humeuze vulling, waarvan de juiste betekenis niet duidelijk is geworden. Blijkens de vondsten van aardewerkscherven en vuursteenwerktuigen moeten zij dateren uit de vroege Bronstijd. Het onderzoek is afgelopen. *B.A.I., Groningen (J. D. van der Waals).*

Sleen. Op 20 juni j.l. werd de voltooide reconstructie van een hunebed van het langgraftype in zijn oorspronkelijke staat officieel voor het publiek opengesteld. Daarbij is echter het oostelijke, ca. een derde gedeelte van dekheuvel weggelaten. De reconstructie, waarmede reeds in 1959 werd begonnen, geschiedde op het grondplan van het rijkshunebed D 49, zogenaamd „De Papeloze Kerk”, bij Schoonoord, en met behulp van de nog aanwezige stenen daarvan. Zij kwam tot stand met toestemming van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, dank zij de medewerking van het Provinciaal Bestuur van Drenthe en in het bijzonder door de effectieve hulp met personeel en materiaal van de n.v. N(ed.) A(ardolie) M(aatschappij). Voor het maken van de bestude reconstructie hebben speciaal redenen van didactische aard de doorslag gegeven. *Rijksadviseur v. d. bescherming en instandhouding v. d. hunebedden en van gerestaureerde archeologische monumenten (A. E. van Giffen).*

OVERIJSSSEL

Dalfsen. Het door de R.O.B. te Amersfoort en het B.A.I. te Groningen gezamenlijk uitgevoerde noodonderzoek van een gedeelte van een inheemse nederzetting op het terrein „De Maan”, eventueel „De Stokte”, op de Welsumer-es niet ver ten oosten van Dalfsen, dat op 4 augustus 1960 begon, werd 14 oktober afgesloten. De nederzetting lag op de hoge noordelijke oever van het stroomdal van de Vecht. In het tracé van een weg die in verband met de ruilverkaveling Dalfsen werd aangelegd en die gedeeltelijk over de hoge oever, gedeeltelijk ook aan de voet daarvan door de laagte verliep, waren enkele vondsten gedaan, die de aanleiding tot het onderzoek vormden. Het bleek mogelijk, behalve het cunet van genoemde weg, voor zover zich daarin bewoningssporen voordeden, ook een vlak ten noorden van het wegtracé op de hoge grond bloot te leggen. Zodoende was het mogelijk althans enigermate een indruk te krijgen van de opbouw van de nederzetting, waarvan in de sleu-

ven de oostelijke begrenzing is gevonden. In het zuiden zal de bewoning door een oude Vechtarm, die toen waarschijnlijk dicht langs de hoge oever heeft gestroomd, begrensd geweest zijn. Langs de rivier strekte de nederzetting zich in westelijke richting nog minstens 150 m uit; de westelijke begrenzing zelf kon echter evenmin als de noordelijke vastgesteld worden. De interessantste en rijkste vondsten kwamen uit een smalle strook langs de voet van de hoge oever. Zij zullen gedeeltelijk van de oever zijn afgegeden en denkelijk gedeeltelijk ook met het huisvuil daarvan afgeworpen zijn. De vondsten omvatten voornamelijk aardewerk en wel naast het inheemse ook zeer veel geïmporteerd Romeins materiaal, waaronder laat terra-nigra, terra sigillata, ruwwandig Romeins aardewerk, etc. Verder enkele stukjes laat-Romeins groenig glas, een bronzen munt (Constantius II) en tot onze grote verrassing een bronzen Mercuriusbeeldje van uitzonderlijk goede kwaliteit en conserveringstoestand. Reeds voor de aanvang van het onderzoek waren een bronzen fibula en een fragment van een versierde bronzen speld gevonden. In deze afval-laag komen tevens resten van dierlijke beenderen, die echter te zeer vergaan zijn om nog opgenomen te kunnen worden, en zeer veel ijzerslakken voor. De vondsten pleiten voor een datering van de nederzetting in de 3de en 4de eeuw na Chr. Op de hoge grond, waar de bewoningssporen gevonden zijn, waren de vondsten van dezelfde aard, maar bepaald veel minder rijk. Wat de grondsporen betreft: de boerderijplattegronden, die wij in een vorige aflevering van het Archeologisch Nieuws (15 sept. 1960) in het vooruitzicht stelden, zijn inderdaad gevonden, o.a. het grondplan van een minstens 25 m lange boerderij, waarvan het woongedeelte misschien voor een deel verstooven is, maar waar in het bedrijfs gedeelte de merkwaardige zeer smalle boxen aangetroffen zijn die voor het eerst in een aantal boerderijen van de nederzetting aan het Looveen te Wijster bij Beilen (Dr.) ontdekt werden. Bovendien vielen in deze boerderij duidelijk twee perioden te onderscheiden. Behalve deze zijn nog het grondplan van een kleiner gebouw en enkele minder duidelijke plattegronden gevonden. Aan bijgebouwen komen o.a. voor de vierpalige spijker en een drietal in de bodem uitgediepte rechthoekige hutkommen van een overigens zeer eenvoudig type. Afgezien van de woningen en bijgebouwen werden vele kui-

len aangetroffen, waarvan de meeste als afvalkuilen, enkele als keldertjes te verklaren zijn. Uit een kuiltje even buiten de eigenlijke nederzetting is een hoeveelheid verkoolde gerst verzameld. Ten slotte ontbraken ook hier de zo karakteristieke standgreppels van omheiningen niet. Het is duidelijk dat het grote belang van dit onderzoek gelegen is in het feit, dat hier de gegevens, welke door de opgraving van het laat-Romeinse dorp aan het Looveen bij Wijster verschaft zijn, nogmaals worden bevestigd en aangevuld. *B.A.I., Groningen en R.O.B., Amersfoort (W. A. van Es).*

De Eese, gem. Steenwijkerwold. Bij graafwerkzaamheden in een oudtijds met veen gevulde laagte werd een vrijwel gaaf, uit één stuk eikehout vervaardigd wagenwiel gevonden. Het wiel is van hetzelfde type als die van Nieuw-Dordrecht en Musselkanaal, maar aanzienlijk groter (diam. $\pm$ 95 cm). *B.A.I., Groningen (H. T. Waterbolk).*

Mander, gem. Tubbergen. De ongeveer 10 m in doorsnede zijnde grafheuvel bij de Wachboer bestond uit betrekkelijk schoon zand. Op de scheiding van heuvellichaam en oud oppervlak lag een grote plek houtskool, blijkbaar afkomstig van een brandstapel, waartussen hier en daar crematieresten. Aan de rand van de houtskoolplek bevond zich de bijzetting in de vorm van een urntje met crematie. Mogelijk dateert deze heuvel uit de Bronstijd.

De grafheuvel bij de Manderstreu bleek een meerperiodenheuvel te zijn. Bij twee ervan behoorde een palenkrans. Als gevolg van het feit dat de ene heuvel over de andere was gelegd, was het hart ervan door een drietal elkaar opvolgende graven zeer gestoord, waardoor de profielen in het middengedeelte bijzonder moeilijk leesbaar waren. De binnenste palenkrans omringde een hoefijzervormige greppel met een opening aan de noordelijke kant. Of deze greppel met de in de as daarvan gelegen paalgaten een sacrale betekenis heeft gehad, viel niet te zeggen. Opmerkelijk was het dat in het midden van de heuvel een tweetal diepe kuilen met crematieresten te voorschijn is gekomen, die juist gelegen waren onder twee nagenoeg parallel aan elkaar lopende, oostwest gelegen boomkisten die geen sporen van bijzetting bevatten. Beide boomkisten behoorden evenwel tot verschillende perioden. Behalve de genoemde graven werden nog zes schachtgraven gevonden, waarvan twee zeer duidelijke restanten bevatten van in gestrekte houdingen

bijgezette doden. Bovendien werden nog een urntje met crematieresten, alsmede een aantal brandgraven zonder meer gevonden. Op een van de laatste lag een getordeerde armband van brons uit de Hallstattperiode. Deze grafheuvel kan in het begin van de Bronstijd gedateerd worden. *Oudheidkamer Twente (C. C. W. J. Hijzeler).*

GELDERLAND

Lunteren. Bij de Vijfsprong te Lunteren zijn behalve late La-Tènescherven met golvende randen, een rand- en een wandscherf van twee verschillende Veluwe klokkebekers en een wandscherf met wikkeldraadstempelindrukken gevonden. *J. v. Oort te Soest.*

Nijmegen. Het onderzoek op het terrein van de castra van het Xde legioen is deze maand voortgezet. Thans zal nog een gedeelte worden onderzocht, gelegen onder de Ubbergse Veldweg en naast de reeds opgegraven poort. *Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (H. Brunsting).*

UTRECHT

Wijk bij Duurstede. Bij het uitbaggeren van een toevoerkanaal naar de in aanbouw zijnde Rijnstuw, tussen Wijk bij Duurstede en Amerongen, zijn verschillende oudheden omhoog gebracht, welke door toedoen van de Rijkswaterstaat geborgen werden. Tot de vondsten behooren gewei- en andere skeletdelen van een edelhert, een menselijk schedelfragment, talrijke scherven van Gallo-Romeins aardewerk, daterende uit de midden-Romeinse keizertijd, alsmede een bronzen gesp, stammende uit het Karolingische tijdvak. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

NOORD-HOLLAND

Overleek, gem. Monnikendam. Als gevolg van de aanhoudende droogte in de zomer van het jaar 1959 en de daarmee gepaard gaande inklinking van het oppervlakteen kwamen op het terrein, waar tot aan het jaar 1574 het Cisterciënser mannenklooster „Galilea” stond, de koppen bloot van een paalfundering. Nader onderzoek leerde dat zich in de ondergrond van de reeds lang geleden afgegraven, door een gracht als zodanig nog kenbare kloosterstede, een grote hoeveelheid ingeheidestammetjes, gordingen en andere overblijfselen van een tamelijk primitieve onderbouw bevond, bestemd tot het dragen van een stenen bouwwerk. Zodra de grondwaterstand zulks toelaat, zal het

in tekening brengen van deze overblijfselen ter hand worden genomen. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)*.

Texel. Bij het bouwen van enige huizen aan de noordwestrand der bebouwde kom van het dorp Burg is men op verbrande huttenleem gestoten. Nader onderzoek toonde aan dat het hier de resten betrof van een aantal vrij kleine woningen uit het Merovingisch/Karolingisch tijdvak. De onderhavige nederzetting welke zich ten noorden van de vindplaats over aanzienlijke afstand moet hebben uitgebreid, werd gevestigd op een diluviale verhevenheid, waarvan het oppervlak, blijkens het voorkomen van talrijke aardewerkscherven uit vroeger eeuwen, gedurende de Romeinse keizertijd als bouwland in gebruik schijnt te zijn geweest. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)*.

ZUID-HOLLAND

Hagestein. Tijdens de werkzaamheden, verband houdende met de bouw van de Lekstuw bij Hagestein, is men op een scheepswrak gestoten. In de onmiddellijke nabijheid werd een hoeveelheid ijzerwerk aangetroffen, waaronder zich bootshaken bevonden, een zwaard en een hartsvanger. De wapenen doen vermoeden, dat het schip in de tweede helft der 16de eeuw verging. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)*.

NOORD-BRABANT

Milbeze, gem. Bakel. Het onderzoek van de paleolithische nederzetting (Tjongercultuur) werd beëindigd. Aanwijzingen werden gevonden voor de aanwezigheid van hutkommen. Interessante waarnemingen werden verricht betreffende secundaire plaatsen van grondlagen (met de daarin aanwezige archaeologica) ter plaatse van het wortelstelsel van bomen. *B.A.I., Groningen (A. Bohmers)*.

Rijsbergen. Op donderdag 29 september 1960 meldde ir. Van Oosten van de Stichting voor Bodemkartering, dat in een zandafgraving ten behoeve van wegaanleg scherven en grondsporen door hem waren geconstateerd. Bij verkenning ter plaatse bleek de vindplaats te liggen nabij de boerderij De Mortel. Op de westelijke oever van de Hazeldonkse beek bevindt zich een zuidwest-noordoost gestrekte hoogte, kennelijk een groep oude bouwlanden. In de zandafgraving werd de noordwestwand van de put bekeken. Onder een ± 60 cm dikke, totaal dooreengewerkte oude bouwlandlaag was hier en daar de onderkant van de oude woonlaag

nog juist zichtbaar. Op twee plaatsen tekende zich een paalkuil af van ± 30 cm doorsnede en 40 cm diepte. Uit een der paalkuilen kwam een groot fragment van een blauwglazen armband met resten van een gele zigzagversiering te voorschijn, alsmede enkele scherven, waaronder een wandscherf met ± 2.5 cm uit elkaar geplaatste groeflijnen versierd. Aan de overzijde van de put, dus tegen de laagte van het beekdal aan, vertoonde het profiel een oude ingraving. De oude woonlaag liep over de kuil door. Naar het schijnt had men hier ijzeror gedolven. *R.O.B., Amersfoort (P. J. R. Modderman)*.

Veldhoven. De unieke cultuureservaatjes van de gemeente Veldhoven, met hun gerestaureerde paalkransgrafheuvels bij Toterfout en Halve Mijl, zijn, voor zover nodig, door de Dienst van Gemeentewerken opgeknapt en hersteld. De vervaardiging en dus ook plaatsing van de betreffende borden met toelichtingen, waarvan de tekeningen aan het gemeentebestuur verstrekt werden, hebben tot nu toe nog niet haar beslag gekregen. *Rijksadviseur v. d. bescherming en instandhouding v. d. hunebedden en van gerestaureerde archeologische monumenten (A. E. van Giffen)*.

ZEELAND

Borssele. De opgravingen van de Berg van Troje, het slot van de Heren van Borssele (een z.g. vliedberg) werden voltooid. Verleden jaar was reeds gebleken, dat op de oostzijde van de kasteelberg een zwaar gebouw had gestaan. Het verloop van het uitgebroken muurwerk van dit gebouw werd in de eerste weken van oktober van dit jaar verder nagegraven, waarbij op de noordwesthoek nog verscheidene steenlagen van het fundament bewaard bleken te zijn. De dwarsmuren moeten hebben aangesloten op de ronde ommuring van de kasteelberg. Onwillekeurig dringt zich een vergelijking op met het slot Teylingen, waar ook een woonheuvel op en tegen de ringmuur is gebouwd. Of het gebouw te Borssele ook een latere toevoeging was, kon niet meer worden nagegaan door de uitgebroken staat van het muurwerk. *Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (W. C. Braat)*.

ZUIDERZEEGEBIED

Markerwaard. Op perceel 2 van de Markerwaarddijk is een schedelfragment met geweidgedeelte van een edelhert gevonden. Van dit gewei is de hoofdtak verwijderd door een diepe snede

aan te brengen en daarna op die plaats af te breken. Omtrent de ouderdom geven de vondstomstandigheden — opgebaggerd tussen de zeebodem en $\pm$ 9 m daaronder — geen uitsluitel. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide)*.
Oostelijk Flevoland. Uit de zuigput bij de Kam-

perhoek is een kies van *Elephas primigenius* te voorschijn gekomen.

Scheepsresten zijn gevonden op kavel Y 11. Verkenning naar de betekenis van dit wrak moet nog plaats vinden. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide)*.

MUSEUM-NIEUWS

HET NATIONAAL LUCHTVAART MUSEUM

DOOR L. A. DE LANGE

Voor zover wij hebben kunnen nagaan, is een zekere, onbekende, „Icarus” de eerste, die werkelijke stappen heeft gedaan om in ons land tot de totstandkoming van een luchtvaartmuseum te geraken. Deze „Icarus” richtte namelijk op 15 maart 1916 een oproep tot de lezers van *AVIA*, destijds het officiële orgaan der Koninklijke Nederlandse Vereniging voor Luchtvaart, voor het bijeenbrengen van een aeronautische collectie en het onderbrengen daarvan in een geschikte ruimte.

„Laatst zat ik in wat vliegbladen te kijken”, aldus ving „Icarus” aan, „en toen kreeg ik een idee, dat mij de moeite waard leek hier te worden vermeld. Ik zag een groote zaal met lange breede tafels en daarop een catalogus, vermeldende als nummer 1: „Machine aérostatique de Messrs de Montgolfier, 27 Août 1783”.

Ik zag een keurig uitgevoerd model van dezen ballon, primitieve poging de lucht te veroveren, uit den tijd toen nog geen levend wezen ooit was opgestegen.

... Naast dit model zag ik de natuurgetrouwe nabootsingen van de voorlopers der Montgolfière, waarmede op 19 Sept. 1783 als eerste luchtreizigers een schaaap, een kip en een eend zijn opgestegen.

De voortuitgang der wetenschap en der techniek, de mislukte pogingen om de ballons te besturen alsmede de oplossing van dat probleem, werden zóó duidelijk gedemonstreerd, dat men van de ontwikkeling van het lichter-dan-lucht-luchtvaartuig in korte tijd een grondig begrip kreeg.

En toen ik opgetogen de zaal had rondgekeken, toen ik de luchtschepen uit den beginne en uit den huidige tijd had gezien en bestudeerd, toen ontdekte ik, dat de catalogus een tweede deel bezat.

In de zaal er naast was, net als in de eerste weer netjes naast elkaar, het zwaarder-dan-lucht-luchtvaartuig te zien. Zoo weinigen weten nu, nog minder zullen later weten hoe de vliegmaschine is ontstaan. Hier zag ik alles: Henson, Langley, Lilienthal, Wright, Blériot; eendekkers, tweedekkers, driedekkers, ornithopters, heli-copters, canards, „tractors”, „pushers”, Blériot-coupé,

Sikorsky-omnibus, te veel om op te noemen; alles, alles was er te zien.

Midden in de zaal was de afdeling schroeven en motoren, waar gedeeltelijk in het klein, gedeeltelijk op ware grootte, tal van schroeven en motoren waren tentoongesteld.

In een hoek was een derde, kleinere kamer, waar detailwerk was te zien: verbindingstukken, onderdeelen, enz.

Toen ik was uitgekeken, schrikte ik op uit mijn ver-suffing en dacht: „dat moet ik toch vertellen!” Of het mogelijk is? Ik geloof het wel.

Ik zie in mijn verbeelding reeds een Nationaal Museum, waar alles op het gebied van de luchtvaart, van het eerste begin af, in het klein te vinden zal zijn. Ja, in het klein beginnen, systematisch maken en verzamelen, volhouden, ijverig scheppen. Bedenk eens, welk een heerlijk ding, als het museum werkelijk tot stand kwam!”

En in *AVIA* van 15 april 1916 vervolgt „Icarus”: „Laat ons dus trachten een museum op te richten en al zullen er maanden, jaren vergaan, eer daar een volledige collectie zal kunnen zijn saamgebracht, laat dat geen oorzaak wezen, dat zelfs niet eens een begin wordt gemaakt”.

De gedachte van „Icarus” bleef sluimeren tot dat het luchtvaarttijdschrift *Het vliegveld* in 1937 plots een positief geluid liet horen en meldde, „dat de vestiging van een nationaal luchtvaartmuseum op Schiphol vaststond, mede dankzij de krachtige medewerking van de Gemeente Amsterdam”. Inderdaad zou de „gedachte” in de daad zijn omgezet, wanneer niet twee jaar later de tweede wereldoorlog was uitgebroken.

De Koninklijke Nederlandse Vereniging voor Luchtvaart rustte echter niet en nam in 1949 het initiatief, vertegenwoordigers van de belangrijkste Nederlandse bedrijven en instellingen op luchtvaartgebied ter bespreking van de weer latente museumplannen bijeen te roepen. Dit col-

lege is toen uitgegroeid tot het bestuur van de Stichting Nationaal Luchtvaart Museum, dat zijn plannen verwezenlijkt zag op 17 mei 1960, de dag, waarop de wereldluchthaven Schiphol juist 40 jaren bestond.

In het hart van Neerlands verkeersluchtvaart, op Schiphol — in het gebouw, waar in 1957 de tentoonstelling „Het Atoom” werd gehouden — kon op deze datum het Nationaal Luchtvaart Museum worden geopend. Door schenkingen en aankopen werd een indrukwekkende luchtvaartverzameling bijeengebracht; zelfs het indertijd zo wereldbekende vliegtuig van de K.L.M., de Fokker F-VIIa, welke nog tijdens de onthulling van het Plesman-monument zijn luchtwaardigheid heeft getoond, kreeg compleet een plaats in het museum.

Ofschoon, mede doordat de openingsdatum eerst vrij laat definitief vaststond, vrijwel geen afspraken voor groepsbezoek konden worden gemaakt, hadden op 1 september j.l. reeds meer dan 35 000 belangstellenden het museum bezocht. Op grond van dit succes en op basis van een analyse van het bezoek aan Schiphol, is de prognose, dat in het jaar 1961 het aantal bezoekers tussen de 100 000 en 200 000 zal zijn gelegen, zeker niet te boud.

Bij de opzet van het Nationaal Luchtvaart Museum werd als voornaamste doelstelling gekozen het vastleggen van de lijnen, waarlangs de luchtvaart zich tot op heden heeft ontwikkeld.

Om deze doelstelling zo goed mogelijk te verwezenlijken, is een aantal objecten uitgekozen om permanent te worden geëxposeerd, objecten, welke karakteristiek zijn voor bepaalde punten van een ontwikkelingsslijn. Om deze permanent geëxposeerde objecten heen, zullen dan zogenaamde „wisseltentoonstellingen” worden gehouden, die vaak meer in detail deze lijn zullen completeren. Van elk lijnstuk zijn begin- en eindpunt uiteraard karakteristieke punten en zo kan men ook in het museum van verschillende onderdelen der luchtvaart in ieder geval het begin en het einde zien, waarbij het einde hier natuurlijk in overdrachtelijke zin is bedoeld, te weten: zoals „het nu is”. Om enige beginpunten te noemen: het „glijvliegtuig” van Otto Lilienthal, dat als het eerste echte zweefvliegtuig kan worden beschouwd; het motorvliegtuig van de gebroeders Wright, waarmede Orville Wright op 17 december 1903 de eerste werkelijke motorvlucht ter wereld maakte, en het zweefvliegtuig PH-1, type Zögling, waarmede J. E. van Tijen op 6 april 1930 de eerste zweefvlucht in Nederland (te Noordwijkerhout) uitvoerde.

Direct als men het museum binnenkomt, ziet men drie generaties „Fokker” — het begin: laag bij de grond, de „Spin”, het eerste door onze beroemde landgenoot Anthony H. G. Fokker in 1911 gebouwde vlieg-

tuig; het tijdperk 1919-1940: iets boven de grond de F-VIIa, welke lange tijd als het voorbeeld voor een verkeersvliegtuig heeft gegolden en het heden: hangend aan de spanten van het museum, een groot model (schaal 1 : 10) van de „Friendship”. Een duidelijke „Fokker-lijn”. Markant vertonen deze vertegenwoordigers van drie generaties „Fokker” de vooruitgang, welke in een halve eeuw luchtvaart is gemaakt ten aanzien van aerodynamische vormgeving en constructie.

Loodrecht op de „Fokker-lijn” is een tweetal typische representanten van de militaire luchtvaart opgesteld: de uit de „Slag om Engeland” bekende „Spitfire” en het uit 1925 daterende, doch nog in de mei-dagen 1940 gebruikte, tweepersoons gevechts- en tactische verkenningvliegtuig, de „Fokker C. V-D”.

Vrijwel al de genoemde vliegtuigen zijn compleet en vlieggereed.

Niet minder interessant is de „Motorenlijn”, beginnend met een kleine roterende motor (waarvan de krukas stilstaat en de cilinders met de krukast de luchtschroef meenemen) en eindigend met een kolosale, moderne straalmotor.

Ook de „Luchtschroevenlijn”, welke de wordingsgeschiedenis van de moderne Reguleurschroef — via Vaste, Instelbare en Verstelbare luchtschroef — weergeeft, is compleet in het museum aanwezig.

De verbazingwekkend snelle ontwikkeling, welke de luchtvaart in al haar geledingen heeft ondergaan, wordt met name tot uitdrukking gebracht door het bewerkstelligen van de contrasterende effecten „voorheen” en „thans”.

Na hun „reis” langs „Wright Flyer” en „Spin”, worden de bezoekers daarom eerst door een acht meter lang, volkomen werkelijkheidsgetrouw rompstuk van het kortgeleden door de KLM in dienst genomen vliegtuigtype „Lockheed Electra” geleid, om onmiddellijk daarop te kunnen zien hoe de passagiers nog geen 35 jaar geleden in een verkeersvliegtuig werden gestouwd. Van een platform kunnen de bezoekers dan het beperkte comfort in de door neonbuizen verlichte cabine van de Fokker F-VIIa waarnemen.

Omdat de contrastwerking de sterkste indruk maakt als eerst de latere toestand wordt weergegeven en daarna de vroegere omstandigheden worden getoond, voert de route van „Lockheed Electra” naar „Fokker F-VIIa” en van „Spitfire” naar „Fokker C V-D”.

In een speciaal zaaltje van 8 bij 8 meter wordt door middel van fraai uitgevoerde, grote maquettes, de ontwikkeling van Schiphol — van vliegweide in 1920 tot wereldluchthaven in de huidige tijd — getoond. Ook hier treedt, door de keuze der „momentopnamen”, een sterk contrasterende werking op.

De bezoekers zullen, door het indrukken van een 45-tal knopjes, de verschillende gebouwen op de luchthaven herkenbaar kunnen maken en ook de baanverlichting met „drempels” en „taxibanen” kunnen inschakelen.

Op een galerij van 8 bij 24 meter heeft men een fascinerend uitzicht op de zich beneden ooghoogte bevin-

dende, reeds beschreven vliegtuigcollectie. Deze galerij biedt aan enkele permanente objecten plaats en wordt voorts voor „wisseltonstellingen” gebruikt. Permanent zullen o.a. zijn: de „Dr. Albert Plesmanhoek” en de „Vliegtuigontwikkelings-Zuil”.

Het dynamische element is in het Nationaal Luchtvaart Museum niet verwaarloosd. Sprekende voorbeelden daarvan zijn:

een windtunnel, waar de bezoekers — door het voor-draaien van verschillende voorwerpen en vliegtuigdelen — de invloed van de door de luchtschroef van de wind-tunnel opgewekte luchtstroming op deze modellen (ontstaan van draagkracht en weerstand, de drukverdeling en wervelvorming) zullen kunnen waarnemen;

een gebruiksgereede linktrainer (modern oefentoestel bij de opleiding tot vlieger), welke geregeld — met een bezoeker als proefkonijn — zal worden gedemonstreerd;

een demonstratie-set van „Radar”, waarbij, naast een

in werking zijnd radarscherm, de vliegtuigen in de „luchtwegen — al naar gelang de stand van de draaiende rasterantenne — aan en uit flitsen.

Uiteraard konden wij hier de opzet van het Nationaal Luchtvaart Museum slechts in grote lijnen beschrijven, doch wij hopen U niettemin een duidelijk beeld te hebben kunnen geven van de grondgedachte, waarop dit museum berust: geen „willekeurige verzameling van oudheden”, maar „duidelijke ontwikkelingslijnen, elk gemarkeerd door enkele karakteristieke objecten”, het geheel „opgefrist door dynamische elementen” als windtunnel, linktrainer en radar, welke, behalve attractief, dus bezoekers wervend, ook uitermate leerzaam zijn.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR
KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALMELO

- *Waaggebouw*. Schoonheid van oude tegels.
9 dec.-26 dec.

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Het Hollandse Landschap uit de 17de eeuw in het geïllustreerde boek, in prenten en tekeningen -5 dec.
L. W. R. Wenckebach, tekenaar van Oud-Amsterdam
5000 jaar Egyptische Kunst -1 jan.
— *Sted. Museum*. Foto's uit eigen collectie -21 nov.
— *Zoölogisch Museum*. De IJstijden -eind 1960
— *Arti et Amicitiae*. Najaarstentoonstelling 3de groep -21 nov.
— *Kunstzaal Corvey*. Jaarverslagen, prijsvragen 1956, '57, '58 en '59 en enkele Amerikaanse jaarverslagen -18 nov.
— *Galerij 207*. Hans van Schie en Anton van der Gulik -28 nov.
— *Galerie Kartina*. Liane Grabovsky -15 dec.
— *Galerie D'eendt*. Peter de Francia en potterie van Jan van der Vaart -26 nov.
— *Rembrandthuis*. Mens en Dier bij Rembrandt
— *Toneelmuseum*. Toneellevens in Nederland.
— *Galerie Bartje Bakker*. Henk van Es

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. De bange jaren '30. Neorealisme in de Nederlandse schilderkunst -5 dec.
Gerard van Lerven
— *Kunstzaal De Populier*. Joh. van Zweden -14 dec.

- *Galerie 20*. Wim Hooft

BLOEMENDAAL

- *Bloemenbeuvel*. Nederland schildert, Talens' Prijs 1960 -2 dec.

BREDA

- *De Beyerd*. Verzameling Tavernier -21 nov.

DELFT

- *Mensa*. Theo Bennes en Herman de Vries -18 nov.

DORDRECHT

- *Kunstzaal Punt 31*. Mark Kolthoff -18 nov.

EINDHOVEN

- *Sted. Van Abbemuseum*. Eindhoven verzamelt -13 dec.

GOUDA

- *Sted. Museum Het Catharina Gasthuis*. Reischetsen uit Japan van Otto Dicke -28 nov.
Nederland schildert, Talens' Prijs 1960
11 dec.-8 jan.
- *Agnietenkapel*. St. Nicolaasexpositie
28 nov.-4 dec.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. 100 jaar Max Havelaar
-21 nov.
- De feestdagen in het Joodse gezin -16 dec.
- *Haagse Kunstkring*. Kunstmarkt
23 nov.-29 nov.
- Gerard Lutz, Frans de Haas en Cees Paauw
3 dec.-21 dec.
- *Galerie Loujetsky*. Aad Jochems en Pieter Paul
Koster -20 nov.
- *Panorama Mesdag*. R. Visscher -28 nov.
L. Schrikkel 3 dec.-19 dec.
- *De Postboorn*. Haagse Fotokring -25 nov.

GRONINGEN

- *Groninger Museum*. Nu, nieuwe kunstenaars-
groep -21 nov.
- 3 Fotografen S. Sannes, K. H. Smit en M.
Woldringh -5 dec.

HAARLEM

- *Kunstzaal In 't Goede Uur*. Fiep Westendorp
november

'S-HERTOGENBOSCH

- *Prov. Museum*. Naalden wekten wonderen
-21 nov.

LEEWARDEN

- *Museum Het Princessehof*. Cor Reisma
-21 nov.

LEIDEN

- *Sted. Museum De Lakenhal*. Wedgwoodprijs
-28 nov.
- Etsen van Chris en Laurent van der Windt
-6 dec.

- *Rijksmuseum van Oudheden*. Panorama der
prehistorie -15 dec.

MAASTRICHT

- *Kunstzaal Dejong-Bergers*. Piet Vermeulen
-20 nov.

NIJMEGEN

- *De Waag*. Erikan Visser en Pieter d'Hont
19 nov.-11 dec.

ROERMOND

- *Gemeentelijk Museum*. Eugène Lückér
-1 dec.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-Van Beuningen*. Engelse
pottenbakkers van 1920 tot heden -18 dec.
- *A.M.V.J.-gebouw*. Henk de Looper
-eind nov.
- *Rotterdamse Kunstkring*. Serge Vandercam en
Anna Verschure 18 nov.-12 dec.

TILBURG

- *Natuurhistorisch Museum*. Van Zuiderzee tot
IJsselmeer -5 dec.
- *Textielmuseum*. Van Rieten rok tot pettycoat
-5 dec.

UTRECHT

- *Museum voor Nieuwe Religieuze Kunst*. Mo-
derne Friese Kunst -3 dec.
- *Centraalmuseum*. De best verzorgde 50 boe-
ken 1959 en Utrechtse grafici -28 nov.
- *Kunstliefde*. A. J. Veldhoen -14 dec.

WADDINXVEEN

- *Kunststichting*. Paul Citroen e.a. -19 nov.

WATERINGEN

- Schild. en tek. van Piet de Bodt -5 dec.

WINTERSWIJK

- *Kunstzaal 't Kempken*. R. van der Lichte, H.
D. Janzen, G. Heesen en J. Willems -1 dec.

MEDEDELINGEN

oudheidkundig congres

Het tweede Nederlands Oudheidkundig congres, uitgaande van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, zal worden gehouden op 2 en 3 januari 1961 in de Gemeentelijke Markthallen te Amersfoort.

De kosten van deelneming zullen *f* 10.— per persoon voor één dag en *f* 15.— per persoon voor twee dagen bedragen. Hiervoor worden aan de deelnemers, behalve het congresprogramma verstrekt de koffiemaaltijden, alsmede koffie en/of thee tijdens de voordrachten. De kosten welke verbonden zijn aan de reis, het overnachten en de warme maaltijden, zijn gehele voor rekening van de congressisten.

De toegang tot de oudheidkundige tentoonstelling die in de maanden december en januari gehouden wordt in het expositiegebouw Zonnehof te Amersfoort, is voor de deelnemers kosteloos.

Opgave voor deelname kan uitsluitend geschieden door het storten der inleggelden op postrekening nr. 425341 van de Comptabele van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort, met nauwkeurige vermelding van naam, adres en welke dag(en) u wenst deel te nemen.

De uitgifte van toegangsbewijzen geschiedt in volgorde van het binnenkomen der giro-overschrijvingen en wordt afgesloten nadat het toelaatbaar aantal deelnemers is bereikt.

Door de zorg van de congresadministratie wordt na ontvangst der gelden een toeristenpakket toegezonden, om, desgewenst, een keuze te kunnen maken uit de verschillende hotels, pensions, enz.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Het Bildt. In 1959 uitgevoerde cultuurtechnische werken op een stuk land bij de heer J. G. de Beer onder St. Annaparochie brachten een merkwaardige waterduiker aan het licht. Deze liep onder een landweg door en bestond uit twee lagen 16de eeuwse gele baksteen, zo gestapeld dat een goot was ontstaan. Over de goot waren 15 cm lange, vermoedelijk 15de eeuwse, rood aardewerken dakpannen gelegd, waardoor een goed functionerend, waterafvoerende kanaal was ontstaan. De pannen maakten de indruk eertijds als vorsten te zijn gebruikt. De cultuurgeschiedenis van dit gedeelte van het Bildt leert dat het niet onmogelijk is, dat de waterduiker reeds is aangelegd toen het 1505 bedijkte land in de 16de eeuw in cultuur werd gebracht. *B.A.I., Groningen en Fries Museum, Leeuwarden (G. Elzinga).*

Dokkum. Bij het ingraven van een antisept- en een olietank op een bouwterrein aan de westzijde van de Anjelierstraat kwam een vijftal houten lijkkasten op ± 1.10 m onder het maaiveld te voorschijn. Zij waren van dezelfde constructie als het viertal dat tijdens de opgravingen in 1954 op de Markt in het noordelijk kloosterpand werd aangetroffen, hoewel thans niet van eikenhout, zoals H. Halbertsma in de *Vrije Fries*, 1960, bladz. 30 vermeldt, maar van een zachte witte houtsoort, die nader wordt onderzocht. Helaas werden de vier kisten in de kuil voor de antisepttank verstoord voordat zij nauwkeurig konden worden bestudeerd, de skeletten werden niet gescheiden gehouden. Aan de afmetingen van de planken kon worden vastgesteld, dat hier twee kinderen en twee volwassenen waren bijgezet. De kisten stonden geheel tegen elkaar aan. In de 5 m noordelijker gelegen kuil voor de olietank werd één kist aangetroffen, die dank zij de melding van de heer D. J. Kamminga te Dokkum wel tijdig bekeken kon worden. Hierbij bleek dat de w.-o. gerichte grafkist aan de rechterzijde gedeeltelijk was vernield voor het aanbrengen

van een 16de of 17de eeuwse tonput. Wat daarbij van het skelet gespaard bleef, is toen naar het oosteinde geschoven, op de schedel na, die nog in het westen lag. De onderkaak lag echter ook aan de oostkant. De kist had een lengte van 1.96 m. Datering aan de hand van schervenmateriaal was niet mogelijk. Halbertsma (*Vrije Fries* 1960, blz. 31) meent dat zij vóór het begin van de 13de eeuw aan de schoot der aarde werden toevertrouwd. De vindplaats ligt ± 50 m n.o. van die der in 1954 gevonden graven. *B.A.I., Groningen en Fries Museum, Leeuwarden (G. Elzinga).*

Dokkum. Bij het vernieuwen van een vloer in het achterhuis van een pand in de Lange Oosterstraat tegenover het Admiraliteitshuis kwam een 16de eeuwse vloer van geel, rood, groen en bruin geglazuurde plavuizen te voorschijn, die, door gebruik te maken van de verschillende afmetingen en vormen der tegels (vierkante en zeshoekige), in een fraai patroon gelegd was. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Haskerland. In een ontginning ten oosten van het Tjeukermeer werd in een zgn. petgat een fraaie, rond 1400 te dateren kruik van Siegburg aardewerk gevonden, die dank zij de Nederlandse Heidemaatschappij behouden is gebleven. Bij uitgevoerde verkenningen bleek bovendien dat zich in dit ± 1000 ha grote gebied zandruigen bevinden, op enkele waarvan splinters afkomstig van vuursteenbewerking werden aangetroffen. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Heerenveen. Enkele jaren geleden kwam bij graafwerk aan de Pastorielaan een grote, fraai gevormde slijpsteen aan het licht, vervaardigd van een leiachtige steensoort. Nader onderzoek wees uit, dat de slijpsteen zeer waarschijnlijk is vervaardigd van de in Het Bildt in Friesland veel voorkomende platte en soms grillig gevormde stenen, bekend als „Bildtse kluiten”. In dezelfde plaats werd onlangs bij het oude ziekenhuis ook een slijpsteen van dit materiaal

gevonden. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Hennaarderadeel. Mr. H. W. Kuipers te Wommels berichtte, dat bij het graven van greppels tijdens wegaanleg scherven werden gevonden. Verkenningen leerden, dat de greppels de zolen van twee reeds lang verdwenen terpen hadden doorsneden. Het verzamelde materiaal, hoofdzakelijk aardewerk, valt in twee verschillend te dateren groepen uiteen, nl. één groep uit de eerste terpenperiode (streepband- en kartelrandceramiek) en één uit het tijdvak $\pm$ 1100-1500 (kogelpot- en Siegburgardewerk). *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Ooststellingwerf. Te Haule werd tijdens het rooien van aardapelen een stuk van een stenen hamer, vermoedelijk een exemplaar met dubbele snede, als oppervlaktevondst aangetroffen. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Sneek. Tijdens het aanleggen van een waterleiding op de Sate Duinterpen werd een aantal ceramiekresten gevonden, van welk feit de heer IJ. Veldhuis bericht zond. Het gevonden materiaal bestaat in hoofdzaak uit 11de/12de eeuwse kogel- en tuijpot-scherven. Opmerkelijk zijn echter twee fragmenten van een in $\pm$ de 9de eeuw te dateren Badorfkruij met radstempelversiering. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Wonseradeel. Bij het egaliseren van een kleine, niet meer bebouwde woonstede onder Pingjum bleek, dat deze was gegrondvest op een klein terpje. Dank zij de activiteiten van de heer P. Postma jr. konden nog een aantal vondsten worden verzameld en waarnemingen worden gedaan. Uit het gevondene blijkt, dat het terpje vermoedelijk omstreeks het begin der jaartelling werd verlaten en sedert de Middeleeuwen weer opnieuw bewoond was. Tot het oudste materiaal behoort een fragment van een vuurstenen sikkeld en scherven van terpaardewerk met gefacetteerde en kartelrand. Een fraaie, 4,5 cm grote speelschijf van leisteen kwam mede aan het licht. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

DRENTHE

Emmen. De 10 oktober j.l. begonnen restauratiewerkzaamheden, de Emmerschans betreffende, hebben sedert geregeld voortgang. Het is thans wel duidelijk, dat de in 1800 aangelegde schans niet op een ongerepte grondslag rust. In tegen-

deel, er onder bevinden zich oudere cultuuroverblijfselen, blijkbaar van een vroegere versterking. Deze werd reeds eerder, hier of althans in de nabijheid, vermoed op grond van overlevering en archivalia. *Stichting Oud-Drenthe (A. E. van Giffen).*

Oosterbesselen. Het 17 oktober j.l. begonnen onderzoek van het „hunenkerkhof” en de restauratie ervan is interessant geworden. De begraafplaats blijkt een collectivum te zijn van crematiebijzettingen, die, overeenkomstig een oude plattegrond van het terrein, omgeven zijn met vierkante en rechthoekige kringgreppels. Zij zal straks, naast het inmiddels rijkseigendom geworden oudere kringgreppurnenveld bij Doldersum, een weliswaar klein, maar belangwekkend cultuurreservaat kunnen zijn. Het ligt daarom in de bedoeling een kenmerkend gedeelte van het crematieveldje in de oorspronkelijke staat te laten. Onderwijl is ook de grondslag van een geslachte grote tumulus, de zgn. Grevenberg, aan een nader onderzoek onderworpen. Het restant tekende zich in de donkere teelgrond van de aanzwettende akker, even verder naar het westen, als een lichtgekleurde ronde schijf af, naast en onder de karresporen van een vervallen zandweg. Op een en ander wordt later teruggekomen. Bij het onderzoek verleent het B.A.I. te Groningen zijn gewaardeerde bijstand. *A. E. van Giffen.*

OVERIJSEL

Ommen. De heer J. W. Schotman te Zwolle deelde mede, dat te Ommen een muntvondst was gedaan, welke door dr. Enno H. van Gelder is bestudeerd. De munten zijn bij bouwwerkzaamheden uit een kelder te voorschijn gekomen. De vondst omvat 51 zilveren munten, dateerbaar tussen 1493 en 1583: 3 munten Philips de Schone, (Brabant, Namen en Holland); 1 stuiver Hollands Karel V en een Leeuwardaer 1567; 3 munten Philips II (Gelre en Brabant); 39 ex. 3 plakken van de Drie Steden (Deventer, Kampen en Zwolle), alle van 1556; 1 Nijmegen, drie plakken; 1 Zutphen, drie plakken en 1 Bergh, Willem IV, drie plakken. *Oudheidkundig onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

GELDERLAND

Gendt. Op het kasteel Poelwijck is in het kader van de restauratie van de poorttoren een on-

derzoek ingesteld naar de aansluitende muur, waarvan in de zuid- en noordmuur van de toren de vertanding te zien was. Bij de ontgraving bleek aan de zuidzijde van de toren een 80 cm dikke muur op 1.40 m uit de toren te eindigen. Uit enkele grondprofielen bleek, dat deze muur nimmer doorgelopen heeft. Aan de noordzijde bevond zich een dikkere muur, welke $\pm$ 3.50 m lang was en als weergangsmuur kan hebben dienst gedaan. Aansluitend op deze muur werd een latere niet geheel duidelijke gebouwvorm vastgesteld. Bij het graven van sleuven in het oostelijk deel van het terrein werden de hoeken van zwaar muurwerk (dikte 1.70 m) aan het licht gebracht. Deze donjon blijkt een grootte te hebben van 10.30 m $\times$ 9.10 m binnenwerks en was omgeven door een gracht, waarvan het water tegen de muur stond. De breedte van de gracht bedroeg ongeveer 11 m. *Monumenten-zorg, 's-Gravenhage en R. O. B. (A. van Pernis).*

Hulshorst. In het tracé van de nieuwe rijksweg is in verwerkte grond een vindplaats van scherven der Trechterbekercultuur aangetroffen. Daarbij bevonden zich talrijke vuursteenschrabbers die een neolithisch karakter hebben. *J. van Oort, Soest.*

Nijmegen. Legerplaats Xde legioen. In de 15 oktober j.l. (kol. *215, sub 1) genoemde vulling van de oudste gracht werd een tweede graf ontdekt. Het eerste werd enigszins aarzelend aan de oudste tijd van het Xde legioen toegeschreven, vooral op grond van een scherp Drag. 29, van de pottenbakker Vitalis, die mede in de grafvulling werd gevonden. Het tweede graf is echter onmiskenbaar uit het midden van de 1ste eeuw na Chr.: Hofheim 6, 22 (variant), 37 (variant), 87 A (urn met crematie), 97 Ab (drie terra nigra-bordjes met stempel VOCARA F), 122 (één met, één zonder verticale ribben); deze typen komen na 70 niet of sporadisch voor.

In verband hiermede zou men thans ook het eerstgenoemde graf vóór 70 willen stellen en daarbij in het midden laten of de scherf van Vitalis misschien uit de (iets ingezonken) afdekkende laag afkomstig is die overal boven de vulling van de eerste gracht een loopvlak aanduidt.

In deze grachtvulling werden merkwaardig weinig scherven aangetroffen en deze nog slecht dateerbaar. Fragmenten van borden van „Pompejaans rood” aardewerk doen misschien meer aan Haltern 75 A dan aan Hofheim 100

denken. In elk geval blijkt dus dat omstreeks het midden van de eerste eeuw de genoemde gracht al gevuld was en dat ze ouder is. Deze gracht heeft geen onderbreking vóór het poortgebouw (in twee perioden: hout en steen), dat al in 1959 vlak naast de Ubbergse Veldweg was gevonden. De twee gracht heeft dit wel.

In oktober/november van dit jaar gaf de gemeente Nijmegen verlof het aan deze poort grenzende deel van de Ubbergse Veldweg op te breken en in het onderzoek te betrekken, om het verdere verloop van de grachten en van eventuele walsporen na te gaan. Geheel onverwacht was hier echter de vondst van een derde poortgebouw in de vorm van een samenstel van paalgaten, waarvan tweemaal acht de aanduiding waren van twee flankerende poorttorens, waartussen twee rijtjes van drie paalgaten de middenstutten vormen van drie doorgangen. Een drie-voudige poort in hout is tot nu toe bij Romeinse vestingwerken een uniek geval; flankerende torens van acht paalgaten vindt men ook in Haltern, echter met twee doorgangen. Ondanks ijverig zoeken werden in de paalgaten zo goed als geen vondsten gedaan. Enkele kleine scherven wijzen echter eveneens op de vroege eerste eeuw na Chr. Hierbij komt, dat een klein stuk gracht, tot nog toe niet definitief als zodanig herkend, scherven uit de tijd van Augustus-Tiberius had opgeleverd. Deze derde gracht eindigt juist voor de ene poorttoren; voor de andere werd zij (onder de straat) eveneens aangetroffen. Hier is dus klaarblijkelijk de bij de thans genoemde poort behorende gracht, met onderbreking voor de ingang, gevonden. Het heeft er alles van, dat hiermede het eerste zekere spoor is gevonden van een grote legioensvesting te Nijmegen uit de tijd van Augustus-Tiberius. In hoeverre de drie tot dusverre gevonden perioden van de binnenbouw overeenstemmen met de drie poorten en de daarbij behorende grachten, moet nog nader bestudeerd worden. Er was tot op heden geen reden om een daarvan in de voor-Flavische tijd te dateren. Wel waren onafhankelijk daarvan op het terrein van de Castra enkele afvalkuilen uit de vroege eerste eeuw aangetroffen, juist langs de Ubbergse Veldweg. Verder moet overwogen worden of niet een van de twee grachten die langs de Museum Kamstraat gevonden zijn, uit deze vroege tijd zou kunnen zijn. Opmerkelijk is namelijk, dat deze grachten tevens de grens vormen van het tot 70 na Chr. ge-

bruikte grafveld op de Hunerberg. De eerst zo eenvoudig schijnende Romeinse legerplaats blijkt intussen een veel meer complex geval te zijn dan men heeft gedacht. *Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (H. Brunsting)*.

Nijmegen. Na afbraak van het café „t Hemeltje” aan de Nieuwstraat is het onderzoek van het 4de-eeuwse grafveld voortgezet. Het eerste resultaat was de vondst van een tufstenen kistje met het skelet van een jong kind en een aantal graven, waarvan één met drie stuks aardewerk. De skeletten zijn georiënteerd. Het onderzoek wordt voortgezet. *Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (H. Brunsting)*.

Opheusden. Tijdens bodemkarteringswerkzaamheden door Wageningse en Utrechtse studenten is men gestuit op enkele prehistorische woonplaatsen. Zij bevinden zich nabij de zuidelijke gemeentegrens op een diepte van 60 à 70 cm. Het tot nu toe uit enkele profielputjes verzamelde schervenmateriaal dat met vrij grof steengruis is verschaald, en de brokken van rolstenen doen een datering in de Midden Bronstijd vermoeden. *R.O.B., Amersfoort (P. J. R. Modderman)*.

Uddelermeer. Een verkenning van de huidige situatie ter plaatse van de in 1910 door dr. J. H. Holwerda onderzochte tumulus B, ± 50 m ten zuiden van de buitengracht van de Hunneschans, had plaats op 9 oktober 1960. De standplaats van deze tumulus, gelegen op en naast neolithische nederzettingen (cf. J. H. Holwerda, *O.M. Leiden* 5 (1911), blz. 11-16, afb. 14-18) blijkt thans te liggen in het onlangs met het oog op de aanleg van het zwembadcomplex sterk gewijzigde terrein. Bij de tijdens de uitvoering der grondwerken vanwege de R.O.B. verrichte waarnemingen, met name van een groot gedeelte van een aan de meerzijde gesloten omheining, met een ingang aan de n.w. zijde (*Nieuws-Bull.* 13 (1960), kol. *108), dient te worden opgemerkt, dat Holwerda in 1911 ter plaatse behalve tal van neolithische kuilen en vele paalgaten, sporen van neolithische omheiningen in de vorm van standsporen met daarin paalgaatjes (door Holwerda toegeschreven aan de Hunebeddencultuur) vaststelde (*O.M. Leiden* 6 (1912), blz. 8-14, afb. 11-13), welke overeenkomen met de door H. T. Waterbolk in te Eext ontdekte omheiningen, die worden toegeschreven aan een veekraal van de standvoetbekercultuur (cf. *NDV*, 1959, blz. 189-196). *I.P.P., Amsterdam (W. Glasbergen)*.

NOORD-HOLLAND

Enkhuizen. Een aanvang werd gemaakt met het onderzoek van een grafheuvel in de buurtschap Oosterdijk. De tumulus, die nog geheel intact was, blijkt door twee elkaar opvolgende sloten begrensd te zijn geweest. Dateerbare vondsten werden niet gedaan. In de heuvelzool bevonden zich ploegvoren in drie richtingen, terwijl ook buiten de sloten ploegvoren werden aangetroffen. *I.P.P., Amsterdam*.

Laren. Ten gevolge van de al te grote belangstelling van schervenzoekers voor de vindplaats van de Trechterbekercultuur nabij de Vredelaan (*Nieuws-Bull.* 13 (1960), kol. *109) werd een noodopgraving urgent. Het gevonden aardewerk vertegenwoordigt een fase van de Drouwener stijlgroep. Daar de vindplaats gelegen is op dekzand — dus van nature geen grote stenen bevat — kon een goed beeld worden verkregen van het lithische materiaal (een bijl-, slijp-, maal-, klop- en aambeeldstenen van graniet, schrabbers en transversale pijlbewapeningen van vuurstenen). Het is niet zeker of uit de talrijke gevonden oerplekken een huisplattegrond gereconstrueerd zal kunnen worden. *I.P.P., Amsterdam (J. A. Bakker)*.

ZUID-HOLLAND

Delft. Het onderzoek in de Oude Kerk werd aangevangen in het westelijk deel van de noordelijke zijbeuk. Hierin werd een n.-z. gerichte sleuf gegraven, aansluitend op de n. flankmuur van de toren en de n. muur van genoemde zijbeuk. Buiten de talrijke skletten kwam op ruim 2 m onder het kerkvloerniveau een uit drie perioden bestaande fundering van de w. muur te voorschijn. In het meest zuidelijk uiteinde van de sleuf kwam een uit grote tufsteenblokken bestaande fundering aan het licht welke vermoedelijk de n.w. hoek van de 12de eeuwse kerk vormt. In het midden van de sleuf werd een o.w. gerichte muur aangetroffen van secundair aangewende tufsteen en enkele stukjes baksteen welke de noordmuur van de noordelijke zijbeuk der romaanse kerk vormde. Tussen deze en de reeds eerder gevonden fundering kwam een noord-zuidmuur aan het licht van kloostermoppen en enkele stukken tufsteen welke de westelijke afsluitingsmuur vormde van deze zijbeuk. Aansluitend op de gevonden o.w. muur bleek een n.z. gerichte fundering aanwezig van kloostermoppen, welke aansluit op de bestaande noordmuur van de zijbeuk en daarmee de n.w. hoek vormde van de vroe-

gere afsluiting. In het z. deel der sleuf is een gemetselde boog zichtbaar in de 31 cm dikke beklamping van de n. torenmuur. Deze beklamping heeft ten doel de scheuren in het sterk naar het westen overhellende metselwerk aan het oog te onttrekken. De toog overkluisde een bestaande grafkelder die tegen de torenmuur gebouwd was. Het onderzoek wordt voortgezet. *Monumentenzorg, 's-Gravenhage en R.O.B., Amersfoort (A. van Pernis).*

's-Gravenhage. In november werd aangevangen met het onderzoek van bewoningssporen uit de Bronstijd — waarschijnlijk van de Hilversumcultuur — bij het wandelpark Meer en Bosch, ontdekt in 1954 door ir. W. H. Kam (*Westerbeem* 5 (1956), blz. 10-12). Boven de laag met Bronstijdvondsten bevindt zich een cultuurlaag met bewoningssporen uit de late voor-Romeinse IJzertijd (La Tène III?). *I.P.P., Amsterdam (W. Groenman-van Waateringe).*

Vlaardingen. Van 16 juni tot 18 augustus 1960 werd het onderzoek van de neolithische nederzettingen te Vlaardingen voortgezet. Op beide oeverwallen van de kreek, waaraan de woonplaatsen gelegen waren, werd een huisplaats blootgelegd; in beide gevallen betreft het een behuizing van rechthoekig grondplan. Ten gevolge van de na het verlaten der nederzettingen voortdurend hoge grondwaterstand waren de benedeneinden der in de grond geslagen palen — met duidelijke sporen van bekapping met vuurstenen bijlen of dissels — uitstekend bewaard gebleven. De vondsten, die in hoge concentraties voorkwamen, omvatten vele fragmenten van bakplaten (waaronder versierde) en enkele barnstenen kralen. De reeds tijdens het onderzoek te velde vervaardigde statistische verspreidingskaarten voor alle vondstcategorieën vormden een belangrijke steun tijdens de voortgang van het onderzoek. Gedurende enkele weken assisteerden 20 leden van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering der Geschiedenis bij de opgravingswerkzaamheden. *I.P.P., Amsterdam (W. A. Eitema).*

NOORD-BRABANT

Esch. Van 14 t/m 17 november is een proefonderzoek ingesteld op een terrein ten zuiden van de r.-k. kerk, waarop binnenkort een gemeenschapshuis zal worden gebouwd. Het resultaat was negatief. Op 18 november werd een aanvang gemaakt met de voortzetting van de opgraving ten noorden van de Haarensse weg (voormalige Keitersstraat). In september 1959

en in januari 1960 zijn daar op het terrein van de familie Van der Meyden (B 2a) drie Romeinse tumulusgraven gevonden (Esch, graf 4-6). Graf 5, een vrouwegrav, bleek een bijzondere rijkdom aan bijgaven te bevatten, o.a. een barnstenen sculptuur met een voorstelling van Bacchus. Het was omgeven door een vierkant van grote paalkuilen en had zijden van ongeveer 16 m lengte. Thans is geconstateerd dat zich vlak ten noord-oosten hiervan — op een terrein (B 3) dat eigendom is van de heer C. van der Zanden, Haarensse weg 113, Esch — een tweede soortgelijk en nagenoeg even groot vierkant bevindt; ongeveer in het centrum is wederom een graf (Esch, graf 7) ontdekt. De grafkuil heeft een bekisting gehad die 3.50 m lang en 2.80 m breed is geweest. De thans in het vlak zichtbare sporen doen sterk denken aan het in april 1952 onderzochte graf 2 (omvang van bekisting 3.60 m × 1.40 m). *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

Haren. Aan de rand van de oostelijke woonplaats aan de Spaanse Steeg is in de afgelopen jaren door de heer H. Teunissen op kleine schaal gegraven. Er blijkt zich aldaar een dik lagenpakket met scherven te bevinden, waarvan de oudste stellig in de vroege la-Tënetijd thuishoren. De invloed van de Marne-cultuur is onmiskenbaar. In de bovenste laag zijn fragmenten van glazen armbanden uit de la Tënetijd gevonden, zodat hier een volledig overzicht van het gebruikte aardewerk uit de laatste vier à vijf eeuwen voor Chr. aanwezig schijnt te zijn. Een nader onderzoek ligt in ons voorneemen. *R.O.B., Amersfoort (P. J. R. Modderman).*

St. Oedenrode. Naar aanleiding van een telefonisch bericht van de heer Van Breugel, hoofd van Gemeentewerken te St. Oedenrode, werd een terrein bezocht, waar de pachter, de heer Van der Heide, onlangs enige vondsten heeft gedaan. Het bleek dat deze bestonden uit scherven van kogelpotten en een bodemfragment van vroeg-steengoed met dunwandig bruin oppervlak en uitgeknepen standring; datering ± 1200. Onder de vondsten bevonden zich een hoekfragment van een vlakke dakpan en een fragment van een halfronde. Zeer waarschijnlijk zijn beide Romeins. Voorts nog twee brokken basaltlava. In het veld bleek een kuil zichtbaar met een diameter van ± 90 cm. Onderin bevond zich humeus houtskoolhoudend materiaal, een groot brok leem (diameter 60 cm) met brokjes zachtgebakken leem en wat

houtschool. De verdere vulling van de kuil bestond uit afval. Waartoe de leem is gebruikt, viel niet vast te stellen. *R.O.B., Amersfoort (P. J. R. Modderman)*.

LIMBURG

Maas. Bij baggerwerkzaamheden in de Maas zijn twee ijzeren zwaarden te voorschijn gekomen, waarvan er een gedateerd kan worden in de 13de eeuw, terwijl de andere waarschijnlijk 15de of 16de eeuws is. De laatste heeft een dubbele middengeul en heeft blijkbaar later tot zaag gediend, getuige de gezette tanden die aan één snijkant zijn aangebracht. *Oudheidkamer Venray (B. Kruysen)*.

ZUIDERZEEGEBIED

Markerwaard. Bij de werkzaamheden aan de Markerwaarddijk is een schedelgedeelte met

hoornpitten van een steppenwisent gevonden bij zandzuigen.

Er kwam bij baggerwerk een klein deel van een schedel met gewei van een edelhert te voorschijn dat duidelijk bewerking vertoont. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide)*.

Zuidelijk Flevoland. Bij de werkzaamheden ten westen van de haven van Nijkerk zijn tal van vondsten gedaan. Behalve een grote hoornpit van een steppenwisent, zijn er vele beenderen van huisdieren gevonden, waarvan de ouderdom wellicht laat-middeleeuws of jonger moet worden geacht. Er is verder rood aardewerk gevonden en enkele ijzeren scheepswerktuigen. Bovendien kwam een gedeelte van een klein, laat-middeleeuws ijzeren zwaard aan het licht. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide)*.

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

GELDERLAND

Arnhem. Opgravingen, vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in overleg met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek tussen september 1959 en augustus 1960 bericht in en nabij de Grote of St. Eusebiuskerk te Arnhem, brachten het volgende aan het licht:

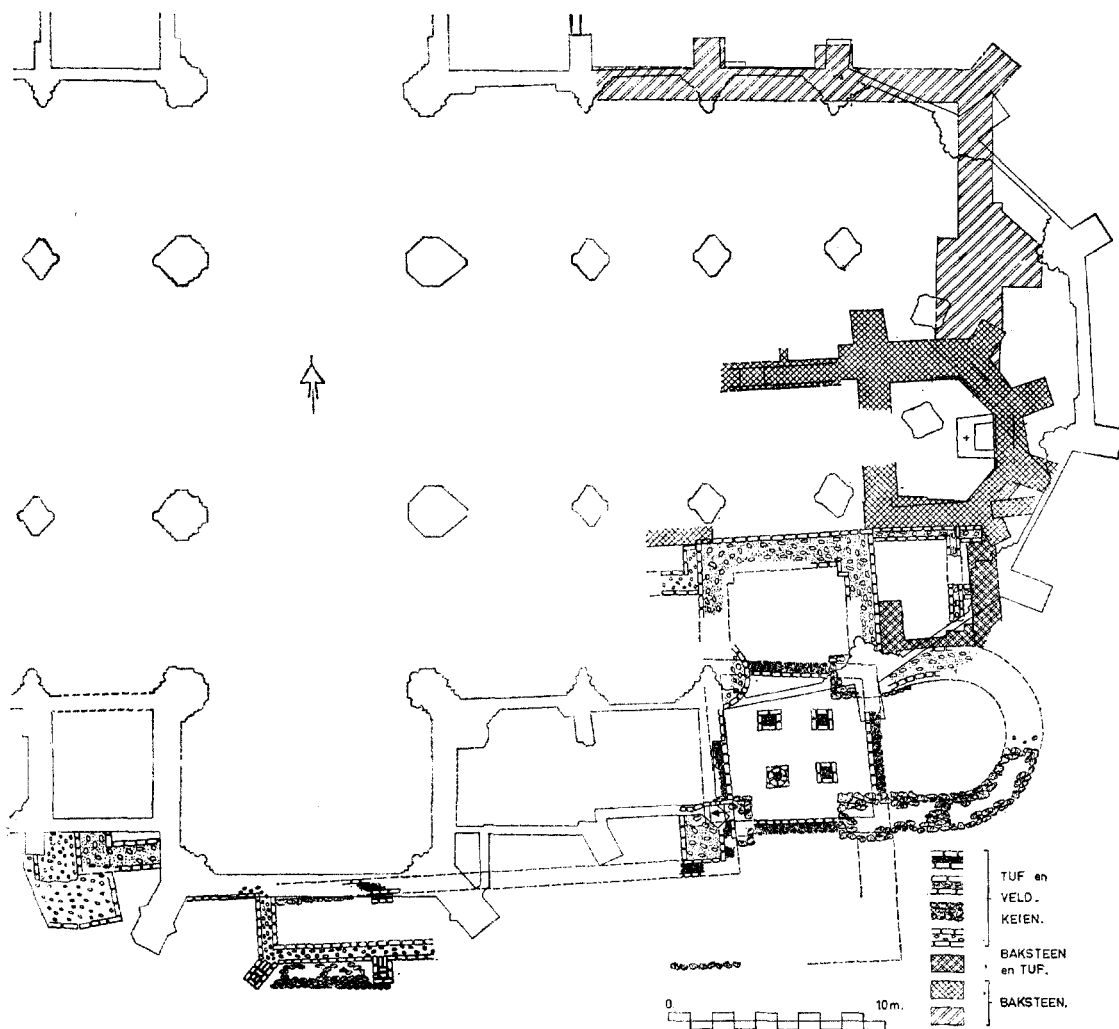
1. Een in plattegrond rechthoekige krocht ten oosten van de sacristie aan de zuidzijde van de kooromgang. Mogelijk voor-romaans. De buitenmuren van de krocht bestaan uit tufsteen met vulwerk van mortel en grint. Van vier zuilen, die het gewelf van deze krocht gedragen hebben werden de basementen, opgemetseld uit tuf en bontzandsteen, teruggevonden. De aanlegdiepte van de muren en zuilbasementen van de krocht is ± 4.65 m. onder Peil (Peil = bovenkant kerkvloer van het huidige koor). Van de toegangen tot de krocht werd de ingang in de zuidwesthoek teruggevonden. In de lemen vloer trof men Pingsdorfer scherven aan. Waarschijnlijk bevond zich boven deze krocht een rechthoekig gesloten koor, aansluitend op een schip in de vorm van een zaalkerk.

2. Ten oosten van deze krocht funderingsresten van een hoefijzervormige apsis, bestaan-

de uit tufsteen en veldkeien, aanleg ± 4.40 m — P. en vermoedelijk daterend uit de romaanse periode. Deze apsis moet zijn gebouwd als vergroting van het oudere, rechthoekig gesloten koor boven de krocht, welke laatste bij deze vergroting is volgestort. Onder de funderingen van de romaanse apsis trof men overblijfselen van sarcofagen aan.

3. Ten noorden van de krocht de funderingen en resten van opgaand werk van een gebouw, dat de indruk wekt, het noordelijke dwarschip te zijn van de romaanse kerk, waartoe ook de apsis behoort. Het materiaal is tuf met vulwerk. Aansluitend aan deze dwarschiparm loopt een zware muurfundering van gelijksoortig materiaal naar het westen. Mogelijk is dit de buitenmuur van de noordelijke zijbeuk, waarmede het voorromaanse schip in een latere periode zal zijn uitgebreid.

4. Aansluitend aan de romaanse apsis binnen de zuidelijke kooromgang de funderingen van een ongeveer vierkant bouwwerk, bestaande uit vulwerk met tufbekleding. Deze ruimte zal tegen de reeds bestaande apsis zijn aangebouwd; haar aanlegdiepte bedraagt ± 3.80 m. onder de kerkvloer. Ook hier werden, gedeeltelijk onder het funderingswerk, gedeeltelijk

Arnhem, Grote Kerk, overzicht der opgravingen.

er binnen, sarcofagen aangetroffen, die menselijke resten bevatten.

5. Ten zuiden van het zuiderportaal zware veldkeienfunderingen, mogelijk behorende tot een romaanse toren aan het westelijke einde dezer kerk. De aanlegdiepte van deze muurresten is ± 4.40 m — P.

6. Ten zuiden van de eindgevel van het zuidelijk transept der tegenwoordige kerk een uitbreiding van de romaanse kerk, voorzien van een bouwelement, dat de indruk wekt een hoeksteunbeer te zijn, doch opgemetseld uit het zelfde materiaal als de romaanse resten. Aanlegdiepte ± 4.30 m. — P.

7. Ten noorden grenzend aan de onder 2 en

4 genoemde bouwelementen een driezijdig gesloten koor met altaarfundering, het muurwerk geschoord door zware beren, aanlegdiepte ± 3.95 m — P. De noordelijke zijmuur van dit koor loopt tussen de beide koorpijlers in de as van de tegenwoordige kerk naar het westen. Van deze muurresten is het baksteenformaat in de fundering $30 \times 14 \times 6.5/7$ en van het opgaande werk $27 \times 12.5/13 \times 6.5$; 10 lagen = 78 cm. Deze overblijfselen moeten deel uitmaken van een uitbreiding in de gotische periode.

8. Ten noorden van dit gotische koor de funderingen van een breed, rechthoekig nevenkoor, met op de noordoostelijke hoek een dia-

gonaal geplaatste steunbeer. Aanlegdiepte — 4.30 m. Baksteenformaten: $27.5 \times 14 \times 6$; 12 lagen = 100 cm. Het blijkt, dat de noordelijke muur van de noorder kooromgang geheel op de fundering van dit vroegere nevenkoor is gebouwd. Ook aan de zuidzijde van de tegenwoordige Grote Kerk is bij de bouw van deze oude funderingen gebruik gemaakt, zodat hier een verklaring is gevonden voor de merkwaardige, onregelmatige plattegrond van dit 16de-eeuwse koor.

Aangezien de restauratie van het schip en transept reeds haar beslag heeft gekregen en deze kerkgedeelten sinds juli 1958 weer in gebruik zijn, was het helaas niet meer mogelijk, ook hier opgravingen te verrichten, teneinde de westelijke delen van de romaanse kerk en haar latere uitbreidingen aan het licht te brengen.

NOORD-HOLLAND

Beverwijk. De Herv. kerk, waarvan thans de oostzijde in restauratie is, verkreeg haar aspect in hoofdzaak bij de herbouw na de verwoes-

ting in 1572. Deze herbouw van de in wezen gotische hallenkerk heeft kennelijk geruime tijd in beslag genomen. De middenbeuk bezit een kap, die veel kenmerken gemeen heeft met die te Noordwijkerhout ($\pm$ 1620) en de noordbeuk heeft een slordig geconstrueerde grenen kap, die overeen kan komen met het jaartal 1644, aangegeven op een steen in een dichtgemetselde doorgang in de westgevel. De zuiderbeuk is een toevoeging uit de late middeleeuwen of de herbouwperiode. Bij de oostgevel daarvan zijn in de zuidwand van de middenbeuk dichtgezette bogen te zien. De verbinding tussen toren en kerk kwam in 1631 tot stand. Voordien stond de toren los. De middenbeuk, in de 14de of het begin van de 15de eeuw opgetrokken uit sloopmateriaal (o.a. baksteen van $29 \times 14 \times 8/10$ cm. en tufsteen), bezit in de oostgevel, die rood gekleurd is geweest, een hoog venster, waarvan de geprofileerde dagkanten dun gepleisterd waren. De vermoedelijk nog middeleeuws sacristie is thans afgebroken.

BONDS-NIEUWS

HET ONTWERP VOOR DE MONUMENTENWET

Adres door het bestuur van de Kon. Ned. Oudheidk. Bond gericht tot de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (7 nov. 1960).

Het in 1955 door de Regering ingediende ontwerp-Monumentenwet heeft het Bestuur van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond in 1957 aanleiding gegeven Uw aandacht te vragen voor enkele opmerkingen, die de Bond in het belang van een goede monumentenbescherming hier te lande meende te moeten maken ¹. Met zeer grote belangstelling is dezerzijds dan ook kennis genomen van het gewijzigde ontwerp van wet, dat onlangs is gepubliceerd. Naast de begrijpelijke teleurstelling, dat de destijds door de Bond gedane suggesties en desiderata niet zijn overgenomen voelt het Bestuur zich genoopt te verklaren, dat het onthutst is over de wel zeer ingrijpende wijzigingen, die de Regering in het oorspronkelijke wetsontwerp heeft gemeend te moeten aanbrengen.

1. Met de schrapping van het oude artikel 16, dat de eigenaar van een beschermd monument te verplichting oplegde voor het onder-

houd en de instandhouding behoorlijk zorg te dragen ², is aan de doelstelling van de wet praktisch alle kracht ontnomen. In het oorspronkelijke ontwerp kon de eigenaar voorts worden verplicht werkzaamheden ter beveiliging van het monument uit te voeren, terwijl, indien de eigenaar in gebreke bleef deze voorzieningen te treffen, voor de Minister de mogelijkheid open stond het nodige te verrichten op kosten van de eigenaar (artikel 18 oud). Al deze mogelijkheden zijn thans afgesneden op grond van de opvattingen van het Kabinet over de begrenzing van de taak van de Overheid, zoals in de Memorie van Antwoord nader wordt toegelicht. De Bond betreurt deze verzwakking ten zeerste. Afgezien van het feit, dat artikel 16 oud in de praktijk vermoedelijk hoogst zelden zou zijn toegepast, zal de preventieve werking, die van dit artikel had kunnen uitgaan, node worden gemist.

¹ Bull. K.N.O.B., 6de S. 10 (1957), kol. 225-244.

² Bull. K.N.O.B., 6de S. 10 (1957), kol. 230.

2. De vervanging van artikel 21 oud³ door het nieuwe artikel 20 betekent een ernstige verzwakking van de zo hoogst noodzakelijke bescherming van stads- en dorpsgezichten. Het oorspronkelijke wetsontwerp opende de Minister de mogelijkheid, gehoord de gemeenteraad, stads- en dorpsgezichten aan te wijzen, die naar zijn oordeel voor bescherming in aanmerking komen. Thans is een dergelijke maatregel slechts mogelijk in overeenstemming met de gemeenteraad. Het behoeft geen betoog, dat hierdoor de bescherming van een stads- of dorpsbeeld door een onwillige gemeenteraad geheel illusoir kan worden gemaakt. De ervaring heeft namelijk geleerd, dat de gemeenteraden zich bij hun beslissingen veelal sterk door plaatselijke belangen laten beïnvloeden.

3. De Bond heeft in zijn aan U gericht adres inzake het oorspronkelijke ontwerp van wet er op gewezen, dat het zijns inziens ongewenst is kerkgebouwen als een afzonderlijke groep van monumenten te beschouwen. Het tweede lid van artikel 2 oud⁴, dat bepaalde, dat de Minister met betrekking tot kerkelijke monumenten geen beslissing ingevolge deze wet neemt dan na overleg met de eigenaar, is nu vervangen door artikel 16, luidende, dat voor een dergelijke

beslissing overeenstemming met de eigenaar vereist is, indien en voorzover hierbij wezenlijke belangen van de godsdienstoefeningen in het geding zijn. De Bond vreest, dat het gevolg hiervan zal zijn dat vele eeuwenoude kerkinterieurs van grote kunsthistorische waarde of onderdelen daarvan, zoals koorhekken, herenbanken e.d., zullen worden opgeofferd aan opvattingen en inzichten van het ogenblik, waarvan geenszins vaststaat dat zij op den duur in ongewijzigde vorm zullen worden aanvaard.

Samenvattend mag de Bond U in ernstige overweging geven het ontwerp van wet in zijn thans voorliggende vorm niet te aanvaarden, omdat het oorspronkelijke ontwerp, met al zijn feilen, een doeltreffender monumentenbescherming mogelijk maakte dan volgens het huidige ontwerp het geval kan zijn. De thans vigerende Tijdelijke Wet Monumentenzorg heeft door de jaren heen haar bruikbaarheid bewezen en de Bond is bevreesd, dat de definitieve Monumentenwet, vergeleken met haar tijdelijke voorgangster, een stap terug zal betekenen op het terrein van een effectieve bescherming van ons cultuurbezit.

Voor het Bestuur van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond,
(w.g.) M. D. OZINGA, *voorzitter*.
(w.g.) P. J. VAN DER MARK, *secretaris*.

³ Bull. K.N.O.B., 6de S. 10 (1957), kol. 231.

⁴ Bull. K.N.O.B., 6de S. 10 (1957), kol. 227.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR
KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. 5000 jaar kunst uit Egypte -1 jan.
- *Sted. Museum*. Gyula Derkovits -3 jan.
- *Mordechai Ardon* -9 jan.
- *Kon. Instituut voor de Tropen*. Primitieve Kunst in Noordwest Australië
- *Mus. De Waag*. Collectie Lopez-Suasso -8 jan.
- *Rijksacademie voor Beeldende Kunst*. Deense Beeldhouwkunst en grafiek -9 jan.
- *Kunsthandel M. L. de Boer*. Grafiek en tekeningen -24 dec.
- *H. H. Kamerlingh Onnes* -30 dec.
- *Galerie Kartina*. J. J. Doezer -15 jan.
- *Kunsthandel Ina Boerse*. Gerd Arntz -31 dec.

- *Stichting Beeldende Kunst, Kunstzaal Vlieger*. Willy Noordam -1 jan.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Collectie De Geus van den Heuvel -27 feb.
- De best verzorgde boeken van 1959 -4 jan.
- *Gezichten op Arnhem* -8 jan.

BLOEMENDAAL

- *Bloemenheuvel*. Grafisch werk van Dirk Harting en anderen -31 dec.

BREDA

- *Cult. Centrum De Beyerd*. Het landschap in de Nederlanden van 1530-1630

DELFT

- *Sted. Museum Het Prinsenhof*. Vierduizend
Jaar Bouwkunst in Mexico -15 jan.
- Kartografie in Nederland -17 jan.
- Poppen en marionetten v. H. van Tussen-
broek 18 dec.-20 febr.

EINDHOVEN

- *Sted. Van Abbemuseum*. W. Couzijn en G.
Lataster 17 dec.-10 jan.

GOUDA

- *Sted. Museum Het Catharina Gasthuis*. Ne-
derland schildert, 'Talens' Prijs 1960 -9 jan.

's-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. W. Hussum en Carel Vis-
ser -22 jan.
- Begeerlijk Zilver 21 dec.-19 febr.
- Art Nouveau in Nederland
- *Galerij Orez*. Moderne meesters -31 dec.
- *Panorama Mesdag*. Louis Schrikkel -19 dec.
- De Ploeg 24 dec.-16 jan.

GRONINGEN

- *Groninger Museum*. Jan Altink -5 jan.
- *De Mangelgang*. Jan van der Zee -6 jan.
- *Provinciehuys*. Jan Bosboom en ir. J. Diepe-
rink -1 jan.

HAARLEM

- *Kunstcentrum De Ark*. Hans van Wijk
-7 jan.

LAREN

- *Singermuseum*. J. H. en J. Weissenbruch
-30 jan.

LEEWARDEN

- *Museum Het Prinsessehof*. Werken van Cha-
gall uit het Stedelijk Museum te Amsterdam

LEIDEN

- *Leids Academisch Kunstcentrum*. The New
Vision Centre Group, London -24 dec.

MIDDELBURG

- *Kunstzaal Van Benthem en Jutting*. Moderne
Kunstenaars 31 dec.

NIJMEGEN

- *De Waag*. Kersttentoonstelling Gemeenschap
Beeldende Kunstenaars Nijmegen

ROOSENDAAL

- *Gebouw Gemeentebedrijf*. Roosendaal Oud
en Nieuw 1860-1960 -27 dec.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-Van Beuningen*. Albert J.
Neuhuys -24 jan.
- Wat Friese gleiers bakten -22 jan.
- M. Richters, landschappen 18 dec.-22 jan.
- *Rotterdamse Kunstkring*. Beelden in het He-
den -16 jan.
- *Rotterdamse Kunststichting Kunstzaal Lijn-
baan*. Jan Wiegers -2 jan.
- *Kunstcentrum 't Venster*. Ruth Salinger
vanaf 17 dec.

TILBURG

- *Natuurhistorisch Museum*. Van Zuiderzee tot
IJsselmeer -5 feb.

UTRECHT

- *De Jacobitoren*. Wim van Boxtel -1 jan.

ZWOLLE

- *Het Hopmanshuis*. Niet allen op Zondag, ta-
bernakel der schilderkunst -8 jan.

VACATURE

ICONOGRAPHISCH BUREAU

Bij het Iconographisch Bureau, Nassaulaan 18 te 's-Gravenhage, vacceert per 1 februari 1961 de plaats van assistent(e). De werkzaamheden bestaan, behalve uit de correspondentie en de administratie, uit het assisteren van de conservator in het bijhouden en uitwerken van het wetenschappelijk apparaat, zijnde de omvangrijke verzameling prenten, foto's naar schilderijen en fiches betreffende de Nederlandse portret-iconografie. Werktijden en salaris in nader overleg vast te stellen. Sollicitaties te richten aan de voorzitter van de Stichting Het Iconographisch Bureau, Zoeterwoudsesingel 11 te Leiden.

REGISTER BULLETIN EN NIEUWSBULLETIN 6DE SERIE 13 (1960)

- Aardenburg, St. Bavokerk 190
Aarschot, O.L. Vrouwekerk 164, 177
Abbenbroek, Kerk 182, 188, 193, 201
Abraham 293, 296, 297, 300
Achtkarspelen *163
Adam 62
Adela 234, 242
Adriaen, Mr. timmerman 198
Adrianus VI, Paus *37-*40, *73-*76, *95-*98
Aduard *223
Aelgen Jans *121
Aelst, Pieter Coecke van *39
Aerschot, Jan van 197
Aert, Mr. organist 202
Agag 289
Agt, J. J. F. W. van
    De Sint Gertrudiskerk te Geertruidenberg
        137-178
    De Sint Vituskerk te Hoogelten 233-260
        (rec.) 230-232
Alberda 59
Albertus, Aartshertog 62
Aldegrever, H. 284
Alderwerelt, Jean Louis van *89
Alphen (N. Br.), Johanniercommanderij ter
    Brakel 216, 223, 224
Alphen a. d. Rijn 266
    Sluis over de Cromme Gouwe 261, 266
Althin, Torsten
    The poly-historical exhibition *71-*76
Alva Terra 217
Amerongen, Jhr. Jacob van 87
Amersfoort, Jacob Paulus van *197, *199
Amersfoort
    Agathaklooster *229
    Hof (nr. 5) *70
    Stadspoorten 99, 100
Ammersoyen, Kasteel *2
Ammon, Koning van 290
Amstel, Gijsbrecht van 273
Amsterdam 270
    Agnietenklooster *230
    Beurs *179
    Burgerweeshuis 58
    Doelenstraat 57
    Herengracht (nr. 475) 68
    Huis Crevenna 68
    Museum Amstelkring 295
    (Nat. Luchtvaartmuseum *251-*256
    Nieuwe Kerk 276
    Oude Kerk 203, 237
    Prinsengracht (nr. 300) *87-*88
    Rijksmuseum 57, 58, 71, 140, 143, 201, 237,
        268, 285, 286, 300, *33-*37, *167, *172
    Stadhuis 57, 58
    Trippenhuis 57
    Verz. Meurs Gerken 286
    Westerkerk 120
    West-Indische pakhuizen 121
    Woonhuisgevels 120, 121, 126, 127
    Zuiderkerk 120
Angelslo *239
Angerlo *2, *50
Annunciatie 289, 300
Antwerpen 285
    Citadel 77
    Jezuïtenkerk 72
    St. Michielsabdij 182
Apeldoorn, Het Loo 55
Arents, Symon 267
Arnhem
    Agnietenklooster *229
    Muntvondst *120
    Ned. Openluchtmuseum 290, 291, 293, 295,
        296, 296, 297, 300, 309-312
    St. Eusebiuskerk 277, *271-*275, *273-*274
Arpels 298
Asperen 270
Assen, Prov. Museum 55
Assendelft, Gerard van 204
Augustus II, Koning 9
Baarland, Kerktoren 181
Babyloniënbroek 185
Bacchus *67
Back, Laureis 219
Bakker Gerrit 21, 37, 38
Balderik 234, 242
Banchem, Jacob van 267
Baranow, Kasteel 5, 10, 11
Barentsz 65
Basel, Munsterkerk 252
Bartolomeus, glazenmaker 199
Basters, C. C. 148

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Beckerling 52
 Beek, Nicolaas 105
 Beham, Bartel 284, 285
 Beieren, Jacoba van 82, 139
 Beieren, Jan van 139, 140
 Beijerinck, Ir. J. A. *199
 Bellotto, Bernardo 16
 Belonje, J. (rec.) 76-77
 Bemmél, Doorneburg 273
 Bennekom *65
 Benschop, Herv. kerk 201
 Beresteyn, Jhr. dr. A. E. van *13
 Berg, v. d. 21
 Berg, Herma M. van den
 Het huis Laarwoud te Zuidlaren 47-62
 Het Olde Convent en zijn kapel met nonnen-
 galerij te Groningen *221-*232
 Bergeijk *191, *217
 Bergen, Cornelis van 203
 Bergen op Zoom 269
 Bastions 107, 109
 St. Geertruidskerk 269
 Bergh, Willem IV van *264
 Berlijn, Kaiser Friedrich-Museum 267
 Bernet Kempers, A. J. (rec.) 77-80
 Bernini, G. L., 7, 18, 19
 Beusichem, Herv. kerk 169
 Beverwijk, Herv. kerk *275-*276
 Beyer, Jan de 220, *70, *71
 Bialystok, Paleis 6, 12
 Bicker Caarten, A. (rec.) 309-312
 Bidstrup, Kasteel 130
 Bidzinski 7
 Biesbosch 269
 Biggekerke, Kerktoeren 181
 Bijvanck, A. W.
 In Memoriam dr. H. E. van Gelder *157-*164
 Bilderbeek, B. van 148
 Bisschop, Chr. 296, 301, 305
 Blanchard, F. 68
 Blauwkapel, Kerk 192, *151
 Bloemendaal, Sparrenheuvel *88
 Boekhorst 267
 Boer, P. 130
 Boerenmeubelen 281-308, 296, 297, 300, 301
 Boischot, Lenaert van 222
 Boles, Rutger van 21, 22, 23, 24, 24, 31, 45
 Bolsward *65
 Broerenkerk 188
 Boogaart, Nicolaas *115
 Boonenburg, K.
 Nogmaals Adrianus VI *95-*98
 Bor, P. 57
 Borger, Hunebedden *240
 Borman, Jan 90
 Borneman, W. 297
 Borssele, Kasteelberg *250
 Bosch, Johannes van den 102, 110, 111
 Boucquet, Isaack 142
 Bourbon, Isabella van 95
 Bourgondië, Maria van 95
 Bourgondië, Philips de Goede van 82, 83
 Bourgondië, Philips de Schone 84, 85, 85, 86, 91
 Bouvy, D. (rec.) 228-230
 Bouwfragmenten *171
 Boyl, Voorm. boerderij *106, *130
 Braat, W. C. (rec.) 134-136
 Brakel, Batterij 76
 Brauweiler, abdijkerk 250
 Breda 199, 222, 268, 269
 Ginnekenstraat nr. 72, De Kardinaalshoed
 *112, *113
 Huis van Justinus van Nassau 145, 207
 Bredenbach, Tilman 91
 Brederode, Frans van 84
 Brederode, Lodewijk van 84
 Breugel, Kerk 169
 Brielse Maas *110
 Broek in Waterland 126
 Bronkhorst, Kapel *219-*220
 Brouwershaven, Kerk 157, 182, 188, 189, 190,
 191, 134*
 Brugge,
 O.L. Vrouwekerk 181
 St. Janshospitaal 181
 Bruidskist 283, 302
 Brussel 204
 Museum van Schone Kunsten 268, 272
 Paleis der Staten Generaal 25, 32, 46
 St. Jacobskerk 32
 Bruyns, P. 267
 Budel, kerk 193
 Bunschoten, Muntvondst *120-*121
 Buren,
 Kerktoeren 199
 Raadhuis *69
 Burg, D. v. d. 141, 143
 Burmania, G. O. baron van 102, 106, 107, 109,
 110
 Buurtsteeg, Fort aan de 76
 Cadier en Keer
 Afrika-Centrum *201, *202-*203
 Meussenhof 127
 Cadzand, Kerk 190

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Caligula *133
 Calioth, Jacobus 219
 Camerini, zie Van Gameren
 Cappel, Stiftskerk 250
 Carrier, Guilliam 145, 146
 Castel Gandolfo 7, 18, 19
 Cauwen, Bartholomeus 139
 Chantilly, Musée Condé 269
 Chantraine 217, 219
 Chenciny, zie Stare Chenciny
 Claesen, Loys 142
 Clarijs, Petra *20
 Clemens VIII, Paus 62
 Coehoorn, Menno van 106, 109
 Coehoorn, Studiecommissie Stichting Menno van
 Atlas van historische vestingwerken in Neder-
 land (rec.) 76-77
 Coens, Jacob 266
 Coevorden, 106 107
 Schans De Katshaar *240
 Collenius 59, 60
 Colmschate *214-*215
 Coninxloo, Gillis van 300
 Coolhaas, Dr. W. Ph.
 De ceremoniestaf v. dr. R. van Luttervelt 61-64
 Coornhert 303
 Cornelia Pietersdr. 268
 Cornelis, Schrijnwerker 195
 Cornelis, Egbert 197
 Cornelis Antonisz. 270
 Cornelis Cornelisz. 265
 Corvinus 11, 16
 Crillaerts, Adr. 205
 Croy 96
 Curaçao
 Forten 101, 101-112, 115, 131
 Fortkerk 115, 116, 130
 Gouvernement 130, 131
 Luth. kerk 116, 117, 126
 Mil. hospitalen 130
 Port. Isr. begraafplaats 130
 Port. Isr. synagoge 116, 126, 130
 Stadhuis 131
 Stichting Monumentenzorg 113
 Tempel Emmanuel 131
 Vrijmetselaarsloge De Vergenoeging 131
 Woonhuizen en landhuizen 117-132, 108,
 109, 119-120
 Cyrus 293, 294, 300
 Czerniakow
 St. Bonifaciuskerk 4, 5, 6, 7, 7, 8, 9, 11, 12,
 15, 17, 19
 Paleis Lubomirski 5, 15, 16
 Cruyt, Balthasar 224
 Daalen, Dr. P. K. van *17
 Daatselaar, Werk aan de 76
 Dalfsen *188, *245-*247
 Dammisz., Jan 261, 266
 David 62
 Davits, Cornelis 142
 De Eese *247
 Deil, Kerk 149
 Delfshaven 261, 265
 Delft 268, 270
 Gemeente Archief *118
 Grafelijke herbergen 82-85
 Huis van Jan de Huyter (Gemeenlandshuis)
 81-98, 84, 85, 88, 89, 92, 93, 100
 Karthuizerklooster *3
 Nieuwe Kerk 87, 277
 Oude Delft 88, 88, 98
 Oude Delft (nr. 126) 83
 Oude Delft, 't Wapen van Savoye *113-*120
 Oude Kerk 87, *268
 Agathaklooster *230
 Huis van het St. Lucasgilde *172
 De Lier, Kerk 192
 Den Burg (Texel), Ringgracht *190-*191, *249
 Denekamp *131-*132
 Muntvondst *119
 De Meern *166, *190, *217
 De Rijp 126
 Deur, Ir. J. G. 233
 Deventer 261, 265, *264
 Museum De Waag 261, 265
 Poort *172
 Deventer, Jacob van 141
 Diepenheim
 Muurresten *145
 Kasteelbelt *189, *215
 Diepenhorst, Petronella van 85, 98
 Diepenveen, Agnietenklooster *232
 Diest
 Hallen 164, 177
 St. Janskerk 164, 177
 St. Sulpitiuskerk 164
 Diez, Oranienstein 145
 Doesburg, Martinikerk *66
 Dokkum *261-*262
 Domitianus *133
 Doncker 105
 Doom Jzn., Mr. Dominicus 21
 Doomer, Lambert 237
 Doorn, Daniel van 223
 Doorn, Huybert van 223

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Doorneburg 273
 Doornspijk *229
 Dordrecht 199, 266
   Gem. archief 267
   Kloveniersdoelen 284
   O.L. Vrouwekerk 154, 189, 276
   Kraan „de Zwarte Ster” 267
 Doré, G. 296
 Douverman 85, 91
 Drakenborch, Johanna van *151
 Dreischor, Kerk 58
 Druck, L. F. 68
 Dürer, A. 269
 Duivenvoorde, zie Voorschoten
 Duivenvoorde, Willem van 138, 216
 Dumouriez 147
 Dun, van 107
 Dunssen, Jan van der 219
 Dwingelo, Havezathe Bathinge 52, 54

 Echt *218
 Echteld, Wijhenburg 272, 273
 Echternach, Abdijkerk 241, 250
 Edam, Kleine Kerk *172
 Edingen, Grafkapel 204
 Elde,
   Kerk 59
   z.g. Raadhuis 52
 Een *241
 Egmond, Karel van 277
 Elburg, Agnietenklooster *229, *230
 Elisabeth 289
 Elp *241
 Elsenburg (Z.A.) 122
 Elsloo *192, *218
 Elten, zie Hoogelten
 Emden, Stadhuis 203
 Emmausgangers 296
 Emmen,
   Hunebedden *241.*243
   Emmerschans *243, *263.*264
 Emmen, Marg. 59
 Emmichoven, Emond van 217
 Emmichoven, Herberen van 216
 Emmichoven, Jan van 216
 Enaud, François
   Les chateaux forts en France (rec.) 227-228
 Engebrechtsz., Cornelis 264, 268, 269
 Enkhuizen *268
   Westerkerk 121
   Zuiderkerk *221.*222
   Zuiderzeemuseum 281, 296, 300, 301
 Epe, Kerk *220

 Esch *54, *67, *84.*85, *269.*270
 Esdré 107, 108, 110
 Essen *223
 Etten
   Kerktoeren 144, 175, 207
   Raadhuis 207
 Eva 62
 Everdingen, fort 76
 Ewssum, Anna van 59
 Eymer, A. J. 141, 143, 147

 Fabri, W. A. 55
 Ferwerderadeel *130
 Floris, Balthasar 265
 Fockema Andreae, Mr. S. J.
   Poldernamen in Rijnland (rec.) 77-80
 Fockema Andreae, S. J. (E. H. ter Kuile en R.
   C. Hekker).
   Duizend jaar bouwen in Nederland (rec.)
   67-70
 Fontana, Baldassare 18, 20
 Fossa Eugeniana 77
 Franeker, hogeschool 109
 Franekeradeel *1, *81
 Frankfurt, Städ. Kunstinstitut 269
 Frans, Glazenmaker 198
 Freckenhorst, Stiftskerk 251
 Frederik Hendrik, Stadhouders 57, 224

 Gabriels 298
 Gaillon, Kasteel *171
 Gameren, Tielman van (Camerini of Gamerini)
   1-20
 Gansfort, Wessel *224
 Geel, St. Dimfna 164
 Geertruidenberg 219, 266, *180
   Arch. Herv. Gem. 141, 147
   Arsenaal 147
   Karthuizerklooster 216
   Kasteel 238
   Markt (nr. 6) *90
   Oude Mannen- en Vrouwenhuis 144, 145, 146
   Pompen 137, 146, 147
   Stadhuis 146, 147
   St. Gertrudiskerk 137-178, 140, 141, 148,
   149, 151-162, 167-168, 190, 207
   Stadsmuren 138
   Vishal 146, 147
   Weeshuis 146
 Geervliet, Kerk 210
 Gelder, Dr. H. E. van (in Memoriam) *157.*164
 Geldersoord 76
 Geloof 59, 285, 302

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Gendt
 Kerk *82-*83
 Poelwijk *264-*265
 Gerechtigheid 55
 Giudici C. G. F. 24, 25, 27-30, 31, 33-38, 45, *93-*94
 Glas, Gebrandschilderd 141, 142, 198
 Gorinchem
 Huis Betlehem 126
 Waterpoort *172
 Gorssel, Huis te Voorst 31, 274
 Gossaert, J. 58
 Gosschalk, J. 148
 Gostynski, Dr. T.
 Tielman van Gameraen, een Nederlands bouwmeester in Polen 1-20
 Gouda, Top. verz. 266
 Graftombe 201, 203, 204, 211, 277
 Grammay, Thomas 222, 223
 Graswinckel, Jhr. dr. D. P. M. (in Memoriam) *237-*238
 Grauw 295
 Grave, Josuah de 140
 's-Graveland, Trompenburg 58
 's-Gravenhage *269
 Alg. Rijksarch. 101, 108, 261, 265, 278
 Arch. der Genie *240, *243
 Binnenhof 57
 Bureau Rijksinsp. Roerende Mon. *12-*17
 Dienst 's Rijks Verspreide Kunstvoorw. *13
 Gemeentemuseum *26, *28-*29
 Gevangenpoort *15, *34, *200-*202, *201
 Huis ten Bosch 145
 Huis van Huygens *172
 Kneuterdijk, woonhuis 87
 L. Vijverberg, huis Schuylenburg *94, *178
 Mauritshuis, coll. Bredius *26
 Oude Hof 145
 Stadhuis 58
 Ridderzaal 188, 189
 Rijksbur. v. Kunsthist. Doc. 134, 261
 Rijksd. Mon.zorg 261
 St. Jacobskerk 169, 204, 275-280
 's-Gravenpolder, Kerk 169
 Grez, Verz. de 272
 Groesbeek, Gerard van 100
 Groningen
 Doofstommeninstituut 52
 Gerechtsgebouw 52
 Hoge der A (nr. 11) *111
 Museum v. Stad en Ommelanden 59
 Poort *172
 De Groenenberg *129
- (Groningen)
 Olde Convent (Rode Weeshuis) *221-*232, *223-*226
 Groot Haasdal 127
 sGrooten 263
 Grovestins 60
 Grubbenvorst *3
 Guimard 25, 32, 46
 Gustaf Adolf, Koning *71-*76
- Haarlem 267
 Klein Paviljoen 24
 Paviljoen 69
 Stadhuis 267
 St. Bavo 164, 188, 267
 Haarlemmerambacht 266
 Hadrianus *65
 Haefte, Walburga van 272
 Haege, Roeland van der 224
 Haen, A. de 272
 Haersma de With, Verz. van *220
 Hagen, Steven van der 61, 62, 65
 Hagestein *249
 Halbertsma, H. 99
 Halsteren, Kerktoren 18, 192
 Haltern *266
 Hamaland 234
 Hamburg, Museum 286
 Hamersleben, Kloosterkerk 241, 251
 Haps *68, *85-*86, *110
 Harderwijk
 Bruggestraat (nr. 49) *193
 Donkerstraat (nr. 29) *136
 St. Catharinaklooster *229
 Haren *270
 Harlingen *81, *163
 Hart, A. van der 68
 Haskerland *262
 Haslinghuis, Dr. E. J. (rec.) 67-70
 Hasselt, Hoogstraat (nr. 12) *55-*57
 Hatten, Kerkhof (nr. 7) *87
 Haubois *221
 Havelberg, Kathedraal 253
 Havelte, Overcinge *131
 Hazerswoude, Voorm. boerderij 260-261, 264
 Heemskerck, Maarten van 286, 303
 Heemskerck 65
 Oud Haerlem *108-*109, *133-*134, *147, *166-*167, *191
 Heenvliet
 Ambachtshuis *88-*90
 Kasteel *3
 Raadhuis *90

- 's-Heer Abtskerke, Kerk 192
 Heerenveen *262
   Grovestins 60
 Heide, G. D. van der
   De geologische verzameling in het museum op
   Schokland *193.*200
 Heiden, Alexander Karel van 47, 49, 50, 52, 59
 Heiden Reinestein, Fam. de Milly van 48
 Heien, Kasteel 126
 H. Amandus 137
 H. Bonifacius 8
 H. Getrudis 137, 165
 H. Sebastiaan 170
 H. Stanislaus 9
 H. Wilgefortis 200
 Heiligerlee, Slag 203, 211
 Heinrics, Arent 198
 Hekelingen, Neolith. nederzetting *52
 Hekker, R. C. (S. J. Fockema Andreae, E. H.
   ter Kuile en)
   Duizend jaar bouwen in Nederland (rec.)
   67-70
 Helvoirt, Kerk 169, 201
 Hendrick, Metselaar 203
 Hendrik II, Keizer 252
 Hendrik VIII, Koning 112
 Hennaarderadeel *49, *130, *164, *263
 Herders, Aanbidding der 289, 293
 Herders, Verkundiging aan de 297
 Hernen, Kasteel 272
 Herpen, Kerk 192
 Hertell 102, 107, 108, 110
 Herten *3
 's-Hertogenbosch 199, 202
   Citadel 101
   Prov. Gen. v. K. en W. 140, 141, 143, 147,
   215
   St. Janskerk 276, *173
   St. Pieterskerk 201
 Het Bildt *261
 Heukelum 270
 Heusden
   Kerk 193
   Waalse gemeente 147
 Heycken 205, 206
 Heymans, Adriaan Jacob, 219, 223
 Hezemans, L. C. 148
 Hildegondis, Abdis 138
 Hindelopen
   Doopsgez. Kerk 306
   Hidde Nijlandmuseum 296, 297
 Hodenpijl, Fonds Gijsberti *113
 Hoet 292
 Hoffen, Johan 144
 Hollestelle, J. 99
 Holsteyn 58
 Honig, Verz. G. J. 288
 Honselaarsdijk, Huis te 56, 145
 Honthorst 56, 57
 Hoog, G. de 148
 Hoogelten, St. Vituskerk 233-260, 236, 237,
   239-240, 243-246, 255-256, 260
 Hoogkerk, Kerk *112
 Hoop 285, 302
 Hoorn
   Ceciliaklooster *230
   West-Fries Museum 285
 Hope 69
 Horn, Kasteel 248, 267
 Horn, Jacob van 267
 Houbraken 292, 293
 Houten
   Heemstede 57
   Kerk 185
 Houthem 127
 Huissers, Dirk 207
 Huizinge, Kerk *191.*193
 Hulshorst *265
 Hulst, Kerk 188
 Hunebedden *240, *241-*243, *244, *245
 Husley, H. J. Otten 68
 Huyter, Cornelia de 87
 Huyter, Jan de 82
 Huyter, Mr. Jan Claesz. de 85
 Huyter, Jan Jansz. de 85-87, 97, 98
 Idaarderadeel *187
 IJsselmeer *5, *54, *192
 IJsselstein
   Kerktoeren 199
   Raadhuis *70
 Ingen, Willem van 72
 Irmgard, Abdis 235
 Isabella van Bourbon 95
 Isaias *152
 Jacoba van Beieren 82, 139
 Jan van Beieren 139, 140
 Jan die Clockgieter 140
 Jan Meeuszoon 87
 Jan, Organist 199, 202
 Jan van Nassau 217
 Jan Sobieski, Koning 2, 17
 Jasper Adriaenz. 270
 Jefta 290
 Jerichow, Kerk 253

- Jeruzalem 86
 Jeugdbond ter bestudering van de Gesch. v.
 Nederl. *79-*80
 Job 288, 289
 Johannes XXII, Paus 138
 Jong, Dr. J. A. B. M. de
 Nijmegen, monumenten uit een rijk verleden
 (rec.) 230-232
 Jonghe, Clement de 293
 Jorhuus, Jan 195
 Jozef 292, 296, 297, 301, 303, 304
- Kaapse gevels 121, 122, 123, 127, 130
 Kaapstad, Fort 101
 Kalkar
 Raadhuis 268
 St. Nicolaaskerk 268
 Kalkar, Jan Joest van 268
 Kampaert, Joannes 191
 Kampen *107, *264
 St. Nicolaaskerk 249
 Stadhuis 273
 Kapelle a. d. IJssel, Kerk *57-*58
 Kapelle (Z.), Kerktoren 181
 Karel V, Keizer 84, 86, *264
 Karel van Egmond 277
 Kartografie, Beeldende 261, 261-270
 Katendrecht *148
 Katwijk 79
 Katwijk a.d. Rijn, Kerk 182, 185
 Keldermans, Anthonis 87, 98
 Keldermans, Mathijs 90
 Keldermans Rombout *133
 Kemper, Jan 216
 Kerckhoven Polyander, Johan van der *89
 Kesteren *83
 Kesteren, C. L. van 297
 Keulen
 Apostelenkerk 251
 Grosz St. Martin 251
 St. Mauritius 250
 St. Severin 241
 Stadtmuseum 236, 236, 237
 Kieboom, Andries van de 223
 Kiel, Museum 286
 Kleyn, J. de
 Het aankijken waard (rec.) 309-312
 Kinderen, A. J. der 267
 Kinschot, Mr. Jasper van 223, 224
 Kinschot, Loys van 224
 Kloetinge, Kerk 169, 189, 190, 192
 Klokken 140, 141
 Klokkenspel 144
- Kloosterzande, Kerk 185, 186
 Klotz, Valentijn 140, 143
 Knechtsteden, Kerk 250
 Koblenz, St. Kastor 251
 Kockengen, Kerk 192
 Kösters, B. 233
 Koningen, Aanbidding der Drie 289
 Kon. Oudhk. Gen. 261
 Koog a.d. Zaan, Kerk 120
 Kopenhagen, Citadel 101
 Kossmann, Marg.
 Het woonhuis van Jan de Huyter te Delft en
 de herbergen der graven van Holland 81-98
 Krakau
 Bibl. Jagiellonska 1
 St. Anna 3, 4, 6, 8, 18, 20
 Kranenburg, Stiftskerk 167
 Krasinski, Jan Dobrogost 4, 11, 16
 Krabbendam, Kasteel Nieuwendoord *84, *109
 Krasne, Park 16
 Krayenhoff, C. R. T. 102, 110, 111, *40
 Krimpen, Kerk 192
 Krimpenerwaard 266
 Krocht 149, 156, 157, 158, 163, 164, 165, 175,
 177
 Krommenie 126
 Krommeniedijk, Kerk 121
 Kruiningen, Kerk 182, 188, 192
 Kuile, E. H. ter (S. J. Fockema Andreae — en
 R. C. Hekker)
 Duizend jaar bouwen in Nederland (rec.)
 67-70
 In Memoriam jhr. dr. Dirk Petrus Marius
 Graswinckel *237-*238
 In Memoriam Willem van der Pluym *185-
 *186
 Kunst, Pieter Cornelisz. 264
- Laet, S. J. de
 The Low Countries (rec.) 134-136
 Lairesse, G. 58
 Lambertsen, Follick *121
 Lambillon, Jacob Pierson 203
 Lambillon, Lambrecht de 203, 204, 212
 Lambillon, Pieter 203
 Lange, A. L. de
 Het Nationaal Luchtvaartmuseum *251-*256
 Langerak, Kerk 192
 Lansdorp, Prof. *118
 Laren *109, *268
 Laren (Gld.), Huis Verwolde 144
 Leek, Nienoord 59
 Leerdam 270

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Leermens, Kerk *105
 Leersum, Kerk 185
 Leeuwarden *49, *213
   Muntvondst *187
   Fries Museum 292, 295, 296, 301, 303
   Kloosterkapel der Dominicanessen *135
   Nieuwe Doelen 55
   Stadhuis *1
 Leeuwarderadeel *81, *187
 Lehort, Versterkingen 77
 Leiden 266, 268, 269, 285
   Gem. Archief 260-261, 264, 266, 267
   Hoogheemraadschap Rijnland 261, 264, 266
   Koepoort 269
   Museum de Lakenhal 72
   Rapenburg (nr. 24) 57
   Rapenburg (nr. 29) 58
   Rijksmus. v. Oudh. *84
   St. Pieterskerk 157, 158, 189, 190
   Univ. bibl., verz. Bodel Nijenhuis 266
   Witte Poort 267
 Leiderdorp
   Huis Rodenburg 260-261, 264
   Klooster Roomburg 260-261, 264
 Lennep, Jhr. F. J. E. van
   Bij het afscheid van jhr. D. C. Röell als hoofd-
   directeur van het Rijksmuseum *33-*37
 Lexmond, Kerk, 192
 Leuven
   Bierbrouwersgilde 90, 98
   St. Geertruy 223
   St. Pieterskerk 90
 Lichtenbergh Fzn., F. van 25
 Liefde 284, 285, 302
 Liefmans, Arnold 225
 Liefmans, Wouter 225
 Ligne-Aremberg, Jean de 201, 203, 204, 211
 Lijsbeth, Echtgen. v. Jan v. Emmichoven 216
 Lips, Cornelis 146
 Listingh, Nicolaas 237
 Liutgardis 234
 Liwaarde, Henderik van *88
 Lobbes, Kerk 242
 Lodewijk Napoleon, Koning 147
 Loenhout, Kerk 149
 Loevestein *170
 Lokhorst 267
 Londen
   Nat. Gallery 268
   Victoria and Albert Museum *173
 Londerseel *202
 Loré, Willem 109
 Lot 302
 Lotharius, Keizer 235
 Loys, Abraham 142
 Loysz. Bastaert, Abraham 142
 Lubnice, Park 12
 Lubomirski, George Sebastian 2
 Lubomirski, J. K. 5
 Lubomirski, Stanislaus Heraclius 1, 2, 3, 8, 9,
   12, 16, 17, 20
 Luik, Musée Curtius 100
 Lunsingh Scheurleer, D. F. *12
   Tentoonstelling De Gevangenpoort vroeger en
   nu *200-*202
 Lunsingh Scheurleer, Th. H. *169
 Lunteren *248
 Luttervelt, Dr. R. van
   Naschrift bij de opmerkingen van professor
   Coolhaas 63-66
 Maartensdijk 192
 Maastricht *4, *167
   Middeleeuwse riolering *148-*149
   Romeinse stadsmuur *148-*149
 Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst 68
 Mainz, Dom 250
 Makkum *145
 Mallet, Allain Manesson 112
 Mander *247
 Marchi, Francesco de 112
 Margaretha van York 95
 Maria van Bourgondië 95
 Maria Casimira, Koningin 2
 Maria Laach 250, 253
 Mariemont, Paleis 4, 8, 19
 Markelo *146
 Markerwaard *4, *68, *150, *167, *218, *250,
   *271
 Marot, D. 31
 Martha en Maria 296
 Matenese, Jan van 83
 Matenese, Philippe van 83
 Maurits, Stadhouder 62, 142, 178, 224
 Maximiliaan van Oostenrijk 84, 86
 Maximiliaan II 99
 Mechelen 87
 Meer, Arent Vranckenzn. van der 83, 84, 85
 Meer, Franck Pieterszn. van der 84
 Meerburg, Dirc Ottensz. 268
 Meerlust (Z.A.) 122
 Meijer, Willem 107, 108, 110
 Meischke, Ir. R. *93
   Het Sint Jacobsgasthuis te Schiedam 21-46
   De Sint Catharinakerk te Zevenbergen, een
   veertiende eeuwse stadskerk 179-212

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Meliskerke, Kerktoren 181
 Menaldumadeel *2, *65
 Mercurius *246
 Merian, Matheus 295, 299, 307
 Merwede, Dirck van 140
 Meurs Gerken, Verz. 286
 Middelbeers, Kerk 169, 187, 192
 Middelburg
 Abdijpoort 190
 Lange Jan 182
 Nieuwe Kerk 188
 Middelharnis, Kerk 192, 201
 Mijdrecht, Dorpsstraat (nr. 23) 126
 Mijnsherenland, Kerk 201
 Milheeze *134, *249
 Millingen *66
 Milly van Heiden Reinestein, Fam. de 48
 Mobilier National *13
 Moer, Jaspar 140, 141
 Moers, Kasteel 267
 Moers-Saarwerden, Johanna van 267
 Monsjou, Verz. H. J. van 293, 297
 Montferland, Burcht *107, *132, *146-*147,
 *165, *189, *215
 Monumentenwet, Ontwerp *275-278
 Mook-Middelaar *218
 Morra, Heemstra-State *49, *81-*82
 Mosselveld, J. H. van
 Het slotje „De Blauwe Camer” te Oosterhout
 213-226, 307-308
 Moucheron, Isaac de 73
 Muiden, Kerk 157, 190
 Munster, Dom 250
 Muntvondsten *65, *119-*122, *132-*133, *187,
 *264
 Muur- en gewelfschilderingen 170, *152
 Musselkanaal *237
- Naaldwijk, Kerk 201
 Naarden 111
 Vestingmuseum *40
 Nachtegale Claessone, Willem 139
 Namen 203, 212, *264
 Nassau, Jan van 217
 Nauplion, Fort aan de baai van 112
 Neurenberg, Koenraad van 203, 204
 Neusz *229
 New York, Museum The Cloisters *173
 Nieborow, Paleis Radziejowski 4, 5, 6, 15, 16
 Nienoord, zie Leek
 Niehoff 202
 Nieukerken, J. J. van 148
- Nieuw-Dordrecht, Veenbrug *244
 Nieuwe Niedorp, Kerk *167
 Nieuwervaart, Sacrament van 268, 269
 Nijmegen 264
 Bottelstraat (nr. 2-2a) *57
 Legerplaats Xde legioen *108, *132, *165-
 *166, *215-*217, *248, *265-*267
 Mariënborg *229
 St. Stevenskerk 167, 170, 255
 Universiteit 296
 Valkhof, St. Nicolaaskapel 230-231, 248
 Ninaber 110
 Nisse, Kerk 192, 201
 Nolet, Cornelis *93, *94
 Nooitgedacht (Z. A.) 127
 Noordoostpolder *111, *167, *192, *219
 Noordsleen *244
 Noordwijk 79-80
 Nuth, De Dael 127
 Nuweland (Z. A.), Great Waterfort 130
- Obory, Park 16
 Odoorn, Hunebedden *244
 Oegstgeest 266
 Kerk 185
 Oene, Kerk *149-*151
 Oenkerk, Staniastate *135
 Oirschot, In den Bonten Os 126
 Oksaal 163, 201, 275, 276, *173
 Ommen, Muntvondst *264
 Ommeren *189
 Oomen, Ir. B. 307
 Oomen, W. 307
 Oostbroek, P. van 50
 Oostdongeradeel *49, *81-*82
 Oostelijk Flevoland *4, *54, *68, *111, *150,
 *168, *192, *219-*220, *251-*252
 Oosterhesselen *244
 Oosterhout 195, 197, *180
 Van Aalst- of Berselaarslotje 213, 216
 Beveren 213
 De Blauwe Camer 213-226, 216, 217, 219,
 221-222, 307-308
 Borselen 213
 Brakestein 213
 Huis te Oosterhout 138
 Limburg 213, 221
 Schepenbank der Johannieten 217
 St. Janskerk 218
 Oosthuizen, Kerk *167
 Oost-Souburg, Kerktoren 181
 Ooststellingwerf *65, *106, *164, *213, *263
 Opheusden *267

- Opsterland *188
Oranienstein, zie Diez
Orgel 141, 202
Orsoy, Versterkingen 77
Osnabrück
    Dom 254
    Mariakerk 150
Otto I 234
Otto III 234
Oudelande, Kerktoren 18
Ouddorp, Muntvondst *122
Overleek, Klooster Galilea *248
Overschie 261, 265
Ozinga, Prof. dr. M. D.
    De monumenten van Curaçao in woord en
    beeld (rec.) 101-132
- Paarl (Z.A.) 130
Pacher, Michael 163
Paderborn, Abdinghofkirche 250
Palladio, Andrea 17
Pallas 62
Parijs
    École des Beaux Arts *171
    Musée des Monuments Français *171
Parma, Hertog van 223
Partant, Bartelmeus 83
Partant, Margareta 83
Pasqualini *71
Pelinck, E.
    De beeldende kartografie vóór 1550 in Noord-
    Nederland 261-270
    De herdenkingstentoonstelling Paus Adrianus
    VI *37.*40
    (rec.) 70-76, 133-134
Pellegrini 71
Petercels, Jan 90
Peter Janss 194
Philips II 96, *264
Philips de Goede 82, 83
Philips de Schone 84, 85, 85, 86, 91, *264
Picart 292
Pieter Gerritsz. 267
Pietermaat, Daniel 21
Plafondschildering 55-60, 57, 71, *58
Plantijn 285
Pluym, Prof. ir. W. van der
    Het huis 't Wapen van Savoye te Delft
    *113-*120
    In Memoriam *185-*186
Poederoyen
    Batterij 76
    Loevestein *170
- Poest Clement, A. van der *91
Pontius, Paulus 293, 300
Poortugaal, Kerk 182, 201
Poortvliet, Kerk 192
Post, Pieter 54, 58
Potifar, Vrouw van 303
Pozeliner, I. 25
Poznan, Raadhuis 10, 20
Prinsenhage, Kerk 193
Pronk, C. 215
Przeclaw, Paleis 11, 13-14, 16
Pulaway, Paleis 4
- Quedlinburg, Stiftskerk 251
- Raalte, Havezathe Schoonheten 57, 60
Raamsdonck, Raadhuis 144
Rademaker, A. 236
Rauwerderhem *50, *82
Rebekka 296
Renaud, J. G. N. 65
    (rec.) 227-228
Renesse, Frederik van 204
Renkum *50
Repertorium, Stichting Ned. Topogr. 261
Restauraties in 1959, overzicht *5.*10
Rheinberg, Versterkingen 77
Rhenen 268
    St. Cunerakerk 276
Rijnland 267
Rijsbergen *249
Rijswijk 266
    Kerk 187
    Ter Nieuwburg 56, 145
Ringverankering 248-249
Riolering, Middeleeuws *148-*149
Roche, Sophie de la 68
Roden, Mensinge 54
Röell, Jhr. D. C. *33-*37
Roermond
    Munsterkerk *152
    St. Christoffel 149, 164, 165, 177
Rolduc, Abdijkerk 250, 252
Rombout, Schilder 195
Ronday, H. J. *25
Roosegaarde Bisschop, G. (rec.) 113-132
Rosmalen, Kerk 192
Rossum *83
    Muntvondst *132-*133
Roth a.d. Our, Kerk 254
Rotterdam 261, 265, 266
    Beurs 23, 31
    Bolwerk nr. 14 (v.h. Boompjes nr. 16) *58

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

(Rotterdam)

Donjon Katendrecht *148
 Herberg Rust wat *3
 Hist. Museum *59
 Luth. Kerk 31
 St. Laurenskerk 190
 Het Zwijnshoofd 21
 Rømø, Commandeurshuis 291
 Rubens, P. P. 72, 293, 300, 307
 Ruinen, Havezathe Echten 60
 Ruse, Hendrick 101
 Rutger van Keulen 158, 164
 Ruth 295
 Rzeszow, Paleis 16

 Sacramentshuis 201
 Saenredam, Pieter 201, 210
 St. Michel de Cuxa *173
 Salm Reifferscheidt, Maria Sophia van 236
 Salomon 284, 295
 Samuel 289, 290, 301
 St. Wolfgang, Altaarretabel 163
 Santpoort
   Verz. mevr. N. M. Snoep-Bingen 291, 296
   Verz. H. J. van Monsjou 293, 297
 Saul 289, 290, 291, 301
 Schagen *147
 Schaick, Evert van 270
 Schairt, Gisbert 167, 231
 Schakelbosch 266
 Schayk *191
 Schelde 263
 Schenkenschans 76
 Schiedam
   Armenschool 22
   Blauwhuis 21
   Branderijen en mouterijen *92
   Gem. Archief 21, 24, 24, 25, 33
   Gem. Museum 24, 25
   Lange Nieuwstraat nr. 195, Rowallanhuis *94
   St. Jacobsgasthuis 21-46, 24, 25, 27-30, 33-38, *94
   Spin- en Naaischool 22
   Stadhuis 22
   Weeshuis 21, 22, 31
 Schieveen, Jan 21
 Schiller 68
 Schinveld, Pottenbakkerijen *134, *149-*150
 Schipborg *244-*245
 Schlüter, Andreas 18, 20
 Schokland, Museum *193-*200, *196, *197, *200

Schonck, Philip Willem 144, 145, 146, 170, 175, 178, 207, 212
 Schoonhoven, Kasteel 198
 Schut, Pieter Hendrickz. 295, 299, 300
 Schrijver, Cornelis 106, 107, 108, 112
 Schukking, W. H. (rec.) 101-112
 Scorel, Jan van 86, 87
 Selbach, Caspar van 51
 Selbach, Coenraad van 59
 Selbach, Gerhard van 51, 52, 58, 59, 61
 Selbach, Hendrik van 50, 51, 58
 Selbach, Jan van 51
 Selbach, Johanna Margriet van 59
 Selbach, Roelof van 51, 58
 Sichem, Chr. van 300
 Sinoutskerke, Kerk 185
 St. Elisabethsvloed 140, 191, 193, 268
 St. Maarten, Kerk *109-*110
 St. Maartensdijk *86
 St. Oedenrode *270
 Sleen, Hunebed *245
 Slochteren, Fraeylemaborg 54, 57
 Sluyter, Pieter 266
 Sneek *263
 Snoep-Bingen, Verz. mevr. N. M. 292, 296
 Snoy Dircz, Lambert 269
 Soest i. Westf., St. Patrokus 250, 251
 Soestdijk, Paleis 58
 Sonck, Aegje Jansdr. 85
 Sonck, Dirck Janszn. 84
 Sonderlandt, Willem *148
 Spaarndam, Sluis 267
 Spier (Z.A.) 122
 Spiers, Dom 241, 247, 250
 Sprang, Kerk 149, 170
 Spruijt, Jan 144, 145, 146, 147
 Spuijbroek, Frans 147
 Stalhille, Kerk 188
 Stanislaus Augustus, Koning 14
 Stare Chenciny, Kerk 4, 7, 9, 19
 Staring, A.
   De Hollanders thuis (rec.) 133-134
   Jacob de Wit 1695-1754 (rec.) 70-76
 Stavoren *213
 Steen, Jacob van 205
 Steenberg 107
   Kerk 199
 Steinfeld, Kerk 250
 Stellingwerf *227
 Steur, Ir. A. J. van der 148
 Stevensweerd *192
 Steyman, Hendrick 140

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Stichting „Vrienden van de Geldersche Kasteelen” (rec.) 271-274
 Stockholm, Tekniska Museet *71-*76
 Straatsburg, Kathedraal 241
 Susanna 284, 286, 302, 303
 Susteren, Kerk 242
- Tack, Cornelis 222
 Tavenier 272
 Teilingen 267
 Tentoonstelling
 De Gevangenpoort vroeger en nu *200-*202, *201
 Paus Adrianus VI *37-*40, *73-*76, *95-*98
 Gustav Adolf *73-*76
- Tentoonstellingen, Historische *40, *71-*76
 Tentoonstellingen, Reizende *22, *25-*34
 Tentoonstellingsauto *26
 Ter Aa, Kerk 192
 Testart, Mr. Pieter Ciprianus 74
 Thorn 126
 Abdij 137, 138, 176
 Abdijkerk 149, 164, 165, 177, 178
 Tiel, Kerk 187
 Tietjerksteradeel *50, *106, *130-*131, *188
 Tobias 283, 291
 Tolck, Jacob Pieterszn. 103, 105
 Tollenaere, Lisbeth
 La sculpture sur pierre de l'ancien diocèse de Liège à l'époque romane (rec.) 228-230
 Tomyris 293, 294, 300
 Tongelre, Kerk 192
 Traianus *133
 Tricht, Kerk 169
 Triebels, Dr. L. F.
 Bijbelse voorstellingen op beschilderde boerenmeubelen 281-308
 Trier, St. Mathias 250
 Triquetti 69
 Tritzum *131, *239
 Trompenburg, zie 's-Graveland
 Turnhout 140
 Twisk, Boerderij (K. 69) 120
- Uddelermeer *108, *267
 Uithuizen, Menkemaborg 52, 54, 59
 Ujazdow 5, 6
 Kasteel 4, 12, 13, 20
 Paviljoen Frascati 14
 Paviljoen Hermitage 8, 15, 16
 Paviljoen Lazienki 4, 8, 13, 14, 16, 16, 17
 Paviljoen Sikierki 5, 15, 16, 19
 Urk, Geologisch reservaat *195, *200
 Utingeradeel *50, *106, *214
- Utrecht 266, 267, 269, 270
 Agnietenklooster *229
 Centr. Museum 267, 269, 270, *37-*40
 Klaaskerk 250
 Korte Jansstraat (nr. 2) *167-*168
 Jacobikerk 267
 Mariakerk 210, 250
 Nieuwe Gracht, woonhuis 57
 Oude Gracht (nr. 323) *170
 Paushuizen *151
 Schoutenstraat (nr. 13) *168
 St. Catharijnenklooster *133
 St. Janskerk *108
 Sionskameren *168-*170
 Stadskelder 203
- Vaassen, Cannenburgh 272-273
 Valburg, Kerk 186
 Vasse *146
 Vasseur des Rocques, G. de 106
 Vauban 112
 Vechten *166
 Veen, Kerk 185
 Veere, Museum *19
 Veken, C. J. M. van der 148, 208
 Veldhoven *250
 Veltum *134
 Venlo 140, *4
 Mariaweide *229
 Venray, Kerk 164
 Venus 62
 Verelst, Adriaen 224
 Verheus, D. 233
 Versailles 17
 Verspieters van Kanaän 284
 Verstraaten, Jan 147
 Vézelay, Abdijkerk 253
 Vianen 266
 Stadhuis *59
 Victoria 62
 Vierling, Claes 220, 22, 226
 Vilvoorde, Kerk 182
 Vinckeboons, J. 235, 236, 236, 237, 241, 242, 247, 254, 255
 Vingboons 54
 Vingboons, Johannes 236, 237
 Vingboons, Justus 236
 Vingboons, Philip 236
 Visscher, Claes Jansz. 298, 300
 Vitalis *265
 Vitrine, vochtvrij *40-*42
 Vlaardingen 86
 Neolith. nederzetting *50-*54, *66-*67, *269

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Vledderinge, Havezathe 47
 Vogelenzang *66
 Voogt, Claes die 216
 Voorhout, Kerk 182
 Voorschoten, Duivenvoorde 273
 Vos, Krijn de 21
 Vos, Maarten de 298, 299, 300
 Vrede 55
 Vreden, Kerk 249
 Vreeland 185, 192
 Vriezenveen, Muntvondst *119
 Warschau
   Huis Kotowski 5, 6, 8, 11, 16
   Kapel Kotowski 6, 8
   Dominic. Kerk 4, 8
   Lazienki, zie Ujazdow
   Nat. Museum 16
   Paleis Czapski 4
   Paleis Krasinski 4, 6, 8, 9-10, 10, 11, 16, 17, 19, 20
   Paleis Morstin 4, 12
   Paleis Ossolinski 4
   Paleis Ossolinski-Lubomirski 4
   Paleis Ostrogski 5, 11, 17
   Paleis Radiwill (van Pac) 4
   St. Andreas 4, 7
   St. Bonifacius, zie Czerniakow
   St. Casimir (Sakramentki) 6, 6, 7, 9, 12, 17, 18, 19
 Warwijck, Wybrand van 61, 64, 65
 Wassenaer, Willem van 272, 273, 274
 Wassenaer Starrenburg, Anna van 272
 Weert, Munt 126
 Well, Kasteel *194
 Welvelde, van 59
 Wemeldinge, Kerk 169
 Wesel, Versterkingen 77
 Wessels, Hermanus 144, 145, 146
 Westdorp, Havezathe Westrup *131
 West-Indische Compagnie 109, 113
 Westrup, zie Westdorp
 Westzaan 126
 Wichman, Graaf van Hamaland 234, 235
 Wierinck (Wierix) 299
 Wijaltaren *83-*84
 Wijck, Dirck van *151
 Wijck, Jhr. H. W. M. van der (rec.) 271-274
 Wijhe, Jasper van 272
 Wijhe, Jordaan van 272
 Wijhe, Wilda van 272
 Wijhenburg of Huis te Echteld 272, 273, 274
 Wijk bij Duurstede *248
 Wijngaarden, Ir. E. D. van
   Een vochtvrije vitrine in het ondergrondse Vestingmuseum te Naarden *40-*42
 Wilanow 12
 Wilde, Ir. J. de 208
 Willem I, Stadhouder 277
 Willem I, Koning 110, 145, 207
 Willem IV, Stadhouder 108, 109
 Willem V, Stadhouder 145, 178, 207, 212
 Willem Carel Hendrik Friso, Stadhouder 109
 Willems, Jacob 141, 142
 Willemstad 147
   Arsenaal 145
 Willemstad, zie Curaçao
 Windesheim *223
 Wirdum, Kerk *129
 Wissel, Kerk 250
 Wit, Jacob de 70-76
 Wit, Jacomo de 72
 Witsen Geysbeek, P. G. *171, *172
 Woerden 266
   Kasteel 189
 Wonseradeel *106, *263
 Woudrichem *179
 Woudsend 295
 Wouter, schrijnwerker 201
 Wouw, Kerk 199
 Xanten, Kathedraal 85, 91, 167, 256
 York, Margaretha van 95
 Zaandam 126, 290
   Westzijderkerk 120, 128
 Zaanwijk, Verz. G. J. Honig 288
 Zaltbommel, Ruitersstraat (nr. 8-10) *69
 Zegelaar 73
 Zeijen *131
 Zelhem, Kerk 150
 Zevenbergen *180
   Het Gulden Hoofd 198
   St. Catharinakerk 144, 157, 179-212, 180-186, 200, 201, 205-206
   Stadhuis 207
 Zierikzee 220
   Kerk 182
 Zoelen, Kerk 185, 187
 Zoeterwoude 260-261, 264, 266
 Zoutelande, Kerktoren 181, 189
 Zuidelijk Flevoland *272
 Zuidlaren, Laarwoud 47-62, 48-50, 53, 57
 Zutphen *264
   Raadhuissteeg (nr. 5) *57
   Sted. Museum *220
 Zwolle *264
   Sassenstraat (nr. 9) *135-*136
   St. Michaëlskerk 229
 Zyfflich, Kerk 242